

Наталя Старченко

Честь, Зроб і рипорида

Конфлікт
у шляхетському
середовищі Волині

Друга половина XVI —
початок XVII століття

LAURUS

Natalia Starchenko

Honour, Blood, and Rethoric

Conflicts in the
Volhynian Gentry Milieu

Second Half of the 16th
through the Early 17th Century

Kyiv
Laurus
2014

Наталя Старченко

Честь, кров і риторика

Конфлікт у шляхетському
середовищі Волині

Друга половина XVI —
XVII століття

Київ
Laurus
2014

УДК 94(477.82) «15/16»
ББК 63.3(4Укр-4Вол)4
С 77

Старченко Наталя

С 77 **Честь, кров і риторика.** Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття) / Наталя Старченко. – К. : Laurus, 2014. – 510 с. : іл. : покажч. імен с. 481–499.

ISBN 978-966-2449-46-4

Наталя Старченко аналізує культуру ворожості волинської шляхти, ритуали і сценарії конфлікту, норми і відступи від них (оголошення про помсту, виклики на поєдинок, акти символічного насильства, типові шляхетські переступи). Всупереч поширеному твердженню про шляхетську сваволю, авторка по новому підходить до проблеми і віднаходить за рядками «кримінальних» джерел ті закони співжиття, які вводили агресію у певні рамки, робили анархію «впорядкованою». Конфліктні сторони повсякдення використано для ширшого аналізу системи цінностей, у згоді / незгоді з якою ранньомодерна людина вибудовувала свій власний світ, взаємини в родині і поза нею. У фокусі дослідження – як масові уявлення і практики, так і окремі історії ворожості й замирення. Книжку написано на переважно архівних, не введених у науковий обіг судових матеріалах Волинського воєводства. Вона стане в нагоді не лише науковцям-гуманітаріям, а й широкому колу читачів, залюблених у власну історію.

УДК 94(477.82) «15/16»
ББК 63.3(4Укр-4Вол)4

Рецензенти: д. і. н., член-кореспондент НАН України *Геннадій Боряк*;
д. і. н., член-кореспондент НАН України *Олексій Толочко*;
д. і. н. *Наталя Яковенко*

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 24 червня 2010 року)

ISBN 978-966-2449-46-4

© Наталя Старченко, 2014
© Видавництво «Laurus», 2014

Зміст

Вступ	7
Розділ 1. Про честь, кров і риторичу. Попередні зауваги	15
<i>Про джерело та роботу історика</i>	40
Розділ 2. «Річ посполита воєводства Волинського»	51
<i>Шляхетська судова система</i>	56
<i>Шляхетська корпорація</i>	60
<i>Культурні пріоритети</i>	70
Розділ 3. Милість пана та вірність слуги	95
<i>«Шлюб» слуги з паном.....</i>	98
<i>Взаємозобов'язання пана та слуги</i>	102
<i>Розлучення пана та слуги: таке різне повсякдення</i>	110
<i>Юрисдикція пана над слугою у повсякденних практиках.....</i>	119
<i>Слуга емансипований</i>	128
Розділ 4. Конфліктне повсякдення: зони конфлікту	135
<i>Конфліктні зони</i>	139
<i>Символічне насильство</i>	159
Розділ 5. Оголошення про помсту	163
Розділ 6. Поєдинки як соціальний феномен.....	197
<i>Поєдинок у Західній Європі.....</i>	201
<i>Поєдинки в Польській Короні та Речі Посполитій</i>	208
<i>Побутування поєдинків на Волині.....</i>	215
Розділ 7. «З живого мертвого учинили»: обставини та сприйняття вбивств.....	235
<i>Убивства в уявленнях і повсякденних практиках шляхти</i>	238
<i>Убивства згідно з правовими приписами</i>	250
<i>Миколай Рембеський vs Григорій Сахнович</i>	254

Убивство князя Андрія Курцевича-Буремського.....	255
Миколай Боговитин-Шумбарський – Ян Ближинський: довга історія після помсти.....	264
Гулевичі vs Семашки	270
Розділ 8. Наїзди та грабежі.....	289
Розділ 9. «Плач на душу судейскую, што вас так судили».....	317
Гродський суд	320
Земський суд	326
Компетенція судів	328
Судовий процес	339
Волинське право як головний аргумент захисту	344
Способи доведення	352
Декрет, апеляція та виконання вироків	365
Трохи незручних питань.....	369
Розділ 10. Приятельське єднання.....	371
Розділ 11. Убивство князів Четвертинських: судовий процес і замирення	409
Розділ 12. «Тобе самому и потомком твоим буду ся мстити».....	429
Висновки. Про дволикого Януса з відкритим фіналом	459
Список використаних джерел та літератури	465
Іменний покажчик.....	481
Географічний покажчик	500
Перелік ілюстрацій.....	502
Summary	505

Вступ

Ця книжка свою появу частково завдячує випадковості. Стомившись від доволі механічного вибирування персоналій шляхти Західної Волині та її маєткових комплексів XVI – першої половині XVII століть із судових книг, я знічев'я перейшла до читання джерел без певної дослідницької мети, рядок за рядком, сторінка за сторінкою, і несподівано для себе знайшла інтерес у повсякденні «маленької людини». Навіть не бобчинських з їхнім невинним бажанням прослизнути у вічність¹, а тих, хто лише принагідно залишав по собі слід на сторінках судових книг, розігруючи «великі трагедії» в суді чи на ринковому майдані й вибудовуючи у згоді/незгоді із законом власний світ, свої взаємини в родині й поза нею.

Відзначу, що мені неймовірно пощастило, бо, як зауважував Марк Блок, нема нічого шкідливішого для початківця-історика, ніж підходити до джерела без певного завдання та попередніх питань до нього²; за відсутності маршруту рідко коли вдається досягти пункту призначення. Однак блукання навздогад дозволило усвідомити, що історик має справу з Іншим, розуміння якого не дається само собою. Для цього потрібен невпинний пошук, який не конче має дати однозначні відповіді. І це ще питання, чи вдається його досягти. Врешті, до замка можуть підійти одразу кілька ключів, а, відчинивши двері, ти не обов'язково потрапляєш туди, куди прагнув.

Повсякдення, що постає перед дослідником як результат діловодства судових інституцій, багате на насильство: образи, заподіяння матеріальної шкоди, побиття, поранення, а інколи й убивства – типовий зміст скарг, котрими рясніють актові книги. Однак привертає увагу й інше: широке побутування жестів,

¹ Див.: Уваров П. Апокатастасис: или основной инстинкт историка // Историк в поиске. Микро-и макроподходы к изучению прошлого. Доклады и выступления на конференции, 5–6 октября 1998 г. – М.: Ин-т всеобщей истории, 1999. – С. 184–206.

² Блок М. Апология истории / Пер. с франц. Е. Лысенко. – М.: Наука, 1986. – С. 39.

поз, риторичних формул і стратегій, які визирали з описуваних жорстоких дій через, скажімо, незбіги між заявленими кривдами та реальними втратами потерпілого. Втім, відділити наратив, сконструйований в інший час за зрозумілим у межах певної культури зразком, від реального насильства буває вкрай тяжко. Яскравий приклад – історіографічна традиція, що протривала дотепер, де шляхетське минуле представлене як конфліктне, анархічне, позбавлене гальмівних механізмів у вигляді суду, влади чи етичних настанов соціуму. Звісно, підґрунтям таких тверджень слугують джерела, однак не завважувати їхню специфіку – все одно, що за кримінальною хронікою, телевізійними мелодрамами або фільмами Квентіна Тарантіно вивчати реалії ХХ сторіччя³.

Однак проблема полягає не лише в ототожненні судового наративу з повсякденням, а й у підміні давніх світоглядних орієнтирів сіткою цінностей і настанов дослідника. Один із представників італійської мікроісторії Джованні Леві порівнював історика з телеграфісткою, яка, працюючи в аристократичному районі і не маючи поза межами роботи жодного контакту з його мешканцями, береться відтворювати їхнє життя за скупими рядками телеграм⁴. Повільне читання судових книг стало для мене своєрідним антидотом проти модернізації джерел та накидання нашої системи оцінювання минулому. А що мусить ітися про Іншого, свідчить хоча б прозора межа між публічним і приватним, вимога відкритості чи не найінтимніших сторін життя кожного члена спільноти загаломі, відповідно, й контрольованість поведінки особи через участь широкого кола приятелів⁵ у найрізноманітніших колізіях. Врешті, маркером іншості послужила для мене настанова неписаного, однак добре знаного кожному шляхтичеві кодексу «людини доброї» – публічно оголошувати про помсту перед початком насильницьких дій (так звана «одповідь»)⁶. Саме цей на позір маргінальний елемент шляхетського повсякдення насправді виявився тією ниткою від клубка найрізноманітніших проблем, що дозволив зрозуміти (як мені нині видається) сутність ранньомодерного шляхетського соціуму. Варто було це збагнути й ретельніше придивитися до «одповіді», як виявилось, що актові книги переповнені згадками про неї. Матеріали, де одним із організуючих елементів (а інколи – й осьовим), є оголошення про помсту, вкладаються

³ Halsall G. *Violence and Society in the Early Medieval West: An Introductory Survey*. Introduction // *Violence and Society in the Early Medieval West* / Ed. by G. Halsall. – Woodbridge: Boydell Press, 1998. – P. 4.

⁴ Леві Дж. Про мікроісторію // *Нові перспективи історіописання* / Пер. з англ. А. та Т. Портнових; за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 137–138.

⁵ Поняття «приятелі» застосовувалося до широкого кола осіб, поєднаних найрізноманітнішими зв'язками: родинними, сусідськими, дружніми тощо.

⁶ У джерелах пишеться «одповедь», однак невідомо, як це слово вимовлялося, тож я фонетично його «українізую».

в безліч неймовірно цікавих історій ворожості, солідарності, примирення, що демонструють різні сторони співіснування членів шляхетських спільнот.

Однак спочатку мене зацікавила не «одповідь» як така, а інколи подибувані серед різного виду судових записів письмові виклики на поєдинок («цедули»), котрі зазвичай поєднувалися з оголошеннями про помсту. Тож цей матеріал – побічний продукт поважніших наукових студій – потроху відкладався, перетворюючись на предмет колекціонування. Серйозним «вливанням» до колекції на її початках я завдячую виписам з актових книг, зробленим блискучим знавцем ранньомодерної старовини Орестом Левицьким, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁷. Принагідне збирання «цедул» протривало понад десятиліття: за цей період було написано про публічність як домінанту шляхетського стилю життя, жінок, слуг, адвокатів, возних, про різні аспекти конфлікту як соціального феномену тощо. Власне, попри розмаїття тематики, йшлося мені про одне – спробу зрозуміти характер спільноти через різні сторони її життєдіяльності. А що конфлікт чи не найповніше оприявнює і систему цінностей, і систему базових стосунків, і форми боротьби за владу, і шляхи полагодження суперечок, урешті – й особливості правової культури загалом, то саме ця сторона шляхетського життя була покладена в основу дослідження.

Виправданням цього особистісного екскурсу в історію написання книжки може бути настанова мікроісториків на максимально чесну розмову з читачем, що передбачає запрошення на дослідницьку «кухню». Відтак йому пропонують не готові висновки в гарній упаковці, за якою приховуються гіпотетичність деяких тез, сумнівні науковця, брак джерел, розриви між свідченнями, котрі неминуче вимощуються авторськими здогадами, а розповідь про те, яким шляхом вдалося дійти до саме такого бачення минулого. По ходу тексту мені доведеться неодноразово цю кухню показувати.

На жаль, майже неможливо за переважно формалізованими судовими текстами виявити людину. Тому моїм колегам знайоме відчуття радості від кожної «живої» деталі, індивідуального голосу, що прорвався крізь товщу кліше і часу, колоритного опису ситуацій. Імовірно, через це мені важко відмовитися від розлогого цитування джерел. Окрім такого суб'єктивного чинника, є й важливіші підстави – цитування як спосіб верифікації авторських тверджень, адже характер матеріалу практично не надається для виведення кількісних показників, за допомогою яких можна було б продемонструвати ступінь репрезентативності певних положень. До рясного цитування спонукають і певні дослідницькі прийоми, спровоковані, зокрема, природною недовірою історика до судової риторики героїв. Така налаштованість змушує з особливою увагою

⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Ін-тут рукопису. – Ф. І, спр. 3929; Ф. ІІ, спр. 22355–22362.

ставитися до деталей текстів, паралельних свідчень, мотивацій, їхньої відповідності/невідповідності контексту, тобто до механізму «дешифровки» події⁸, який у багатьох випадках і демонструватиметься аудиторії. Тож я певна: колоритність пропонованих джерел може полонити кожного, хто докладе трохи зусиль, аби подолати початковий спротив староукраїнської мови. Бажання поділитися ними з ширшим колом небайдужих читачів, готових разом з автором розділити його захоплення, теж спонукає щедро цитувати свої знахідки, за які заплачено роками праці. Врешті, як мені здається, лише ці голоси можуть подарувати безпосереднє відчуття минулого, якого ми всі – історики й любителі старовини – так прагнемо⁹.

Втім, я намагалася вибудовувати текст таким чином, щоб він сприймався відносно самостійно й тоді, коли цитати видаватимуться обтяжливими, і читач вирішить обмежитися лише авторським нарративом. У цитуванні використовується спрощений варіант передачі мови джерел: усі графічні варіанти кирилических літер подано сучасним українським шрифтом, скорочення розкриваються, надрядкові літери внесені в рядок, а також для полегкості читання на місці літери «и» джерела проставлена «й» відповідно до сучасного фонетичного звучання слова; польськокомвні цитати перекладено, однак у примітках розміщено оригінальний текст.

Розмаїття проблем, що фокусує поняття «конфлікт», і їхня взаємозалежність, утруднюють структурування тексту – чіткий його поділ на окремі тематичні блоки. Тож я вдалася до найприйнятнішої, на мою думку, форми, вибудованої за принципом прирощування знань, де на початку окремі проблеми лише зауважуються або подаються в найзагальнішому вигляді для кращого розуміння основного матеріалу, а потому деталізуються або й стають у центрі окремого розділу.

У підсумку текст набув такого вигляду. *Перший розділ* містить переважно матеріал методологічного характеру: тут висвітлюються головні проблеми, що стали предметом дослідження, та їх місце в історіографії, а також подано визначення ключових понять. Окрему увагу приділено особливостям роботи з судовими актами й тим труднощам, з якими має справу історик.

Другий розділ теж частково технічний, адже в ньому йдеться про світоглядні особливості й етичні настанови колективного героя цієї книжки – шляхти Волинського воєводства – та фактори, що дозволяють окреслити її як корпорацію. Сюди ж потрапили загальна характеристика судової системи, аналіз базових стосунків (родинних, сусідських, патронально-клієнтарних),

⁸ Пор.: Гинзбург К. Приметы: уликовая парадигма и ее корни / Пер. с итал. С. Козлова // Новое литературное обозрение. – 1994. – № 8. – С. 32–61.

⁹ Гумбрехт Х. У. В 1926: на острие времени / Пер. с англ. Е. Канищевой. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 481.

украї необхідний для розуміння перебігу конфлікту та його замирення, опис культурних пріоритетів шляхти, зокрема, публічність усіх сторін життя, принцип «дару-віддари» як основа різного типу комунікацій і честь як регулятор поведінки шляхтича.

У *третьому розділі* на прикладі стосунків пана та слуги-шляхтича продовжено розмову про патрональні (базові для даного соціуму) зв'язки, котрі суттєво позначалися на характері перебігу конфліктів. Саме за рахунок цих зв'язків великою мірою формувався склад суду. Слуги становили більшість у конфліктуючих групах, їхніми руками провадилися ворожі акції, на них спрямовувалося насильство як на заміщувальні об'єкти щодо головних контр-агентів, вони відігравали роль «розмінної монети» під час замирення тощо.

Четвертий розділ окреслює зони конфлікту, тобто ті місця, які, з огляду на вимогу публічності, найчастіше ставали специфічними театральними підмостками «спектаклю ворожості» (дім, церква, судове приміщення, замок, ринок тощо), а також їх сприйняття шляхетською спільнотою. Водночас як соціально важливі локації вони перебували під пильною увагою законодавців, відтак – охоронялися правом, тож подано й інформацію про передбачену відповідальність за порушення спокою в їхніх межах. Наприкінці йдеться про так зване символічне насильство, тобто демонстрацію ворожих намірів у зонах конфлікту, які підміняли реальне застосування сили. Психологічне насильство, попри варіант тиску на супротивника задля досягнення свого, мало й інші функції – скажімо, клапану для вивільнення агресії; цим воно пом'якшувало хід конфліктів, чому суттєво сприяла настанова на оприявлення ворожості.

Розмова про символічне насильство триває й у *п'ятому розділі*, де окреслено специфіку «одповіді» – обов'язкового для шляхтича оголошення про помсту перед початком насильницьких дій, її важливість, функції та варіанти втілення. Наступний, *шостий розділ*, тісно пов'язаний з попереднім, адже в ньому йдеться про шляхетський поєдинок та особливості його побутування на Волині, зокрема, часте його сприйняття як варіанту «одповіді».

Сьомий і восьмий розділи присвячені реальному насиллю – найпоширенішим шляхетським злочинам (вбивству, наїзду та грабежу). Однак аналізуються не стільки випадки їх учинення, скільки умови, за яких символічна ворожість переростала у застосування сили з тяжкими наслідками, сприйняття таких випадків шляхтичами, а також варіанти опису цих подій у судових книгах.

Функціонування судової системи з урахуванням шляхетського способу життя, її вмонтованість у загальний процес відновлення справедливості, зокрема, зрошеність із помстою, та специфічні завдання суду як варіанту примусу супротивників до примирення розкрито у *дев'ятому розділі*.

Розмова про особливості перебігу конфлікту логічно завершується *десятим розділом*, адже в ньому проаналізовано той механізм, який дозволяв утримувати озброєну шляхетську спільноту в стані відносної рівноваги (тобто

колективний примус). В центрі уваги – обставини, за яких зверталися до приятелів-медіаторів; критерії обрання «єдначів»; місце і час провадження суду; форми, котрі він набирав; перебіг процесу; варіанти декретів і непрості стратегії учасників позасудового варіанту примирення.

В *одинадцятому та дванадцятому розділах* на прикладі детального розгляду двох конкретних убивств підсумовано попередню інформацію. Зокрема, аналізуються судовий процес, способи опису та можливі інтенції учасників подій, їхні стратегії та мотивації, варіанти покарання та полагодження в украй складних обставинах. У першому випадку йшлося про вбивство в межах приятельського кола, а в другому ситуація ускладнювалася втягненням до конфлікту великої кількості шляхетних обивателів Волині, серед яких – князь Костянтин Острозький та інші досить помітні особи.

Наостанок, у фінальній частині, йдеться про причини невідповідності моделі поведінки, яку шляхта вважала взірцевою для себе, і тими повсякденними практиками задля підтримання честі, що постають зі сторінок судових книг. Загальним висновком є твердження про шляхетську спільноту Волині як про достатньо гнучку систему, якій вдавалося утримувати рівновагу поміж озброєними та конфліктними своїми членами, хай і не завжди стійку.

За всіх можливих прорахунків, безсумнівно одне: робота ця готувалася мною з великим захопленням та великою любов'ю до моїх героїнь і героїв. Якщо ж хоча б тинь цих почуттів передасться читачам – вона робилася не марне.

І, насамкінець, найприємніше – можливість подякувати причетним до постановня цієї книжки, адже їхня присутність у моєму житті суттєво позначилася на цьому тексті. Почну з особи, якій він завдячує всім найкращим, моєму Вчителеві – професорці Наталі Яковенко. Однак ми беремо рівно стільки, скільки здатні взяти, тож всі прорахунки – авторська проблема.

З незмінною теплотою я згадую навіть найхолодніші дні, проведені у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, та підтримку, надану його працівниками, і серед них – мій добрий архівний геній, Людмила Демченко. Багато аспектів цієї роботи в різний час з великою користю обговорювалися на науковому семінарі при Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи, з багатьма членами якого мене пов'язують не лише наукові, але й дружні стосунки. Їм усім, а особливо Наталі Білоус, Ірині Валявко, Тетяні Вілкул, Надії Гончаренко, Сергієві Горіну, Лесі Довгій, Валерієві Земі, Катерині Липі, Володимирові Поліщуку, Олексієві Сокирку, Максимові Яременку – моя глибока вдячність.

Окремо хочеться згадати про співпрацю з найближчим колегою по ремеслу, залюбленим у близькі до моїх теми, – Ігорем Тесленком. Йому я щиро

вдячна за слушні зауваження під час обговорень найсміливіших гіпотез, а також за надану мені можливість скористатися з деяких його джерельних знахідок (посилання на них — безпосередньо в тексті). Моя безмежна вдячність другові й однодумцеві Віталію Михайловському за постійну готовність допомогти, поради і тривалі розмови, які супроводжували мої наукові пошуки. Не можу не згадати й про найперші консультації в роботі з актовими книгами, отримані від мого колеги і друга, кременчанина Володимира Собчука, та про подальшу з ним співпрацю. З полтавчанином Юрієм Волошиним, попри географію та різні дослідницькі майданчики, ми вже більше десяти років рухаємося одними стежками в наших наукових зацікавленнях, довгими розмовами про своїх героїв і способи їх описування підігріваючи азарт один одного. За постійну доброзичливу увагу до моїх текстів, а також за книжки, що привозилися «як гостинець» з далеких мандрів, — моя вдячність Олексієві Толочку. Важливою для мене в останні роки стала також підтримка та критика з боку професора Миколи Крикуна.

Справді неоціненною на різних етапах роботи була допомога професора Анджея Закшевського, а також інших польських колег — професорки Уршули Аугустиняк, професорів Генріха Гмітерека та Анджея Поппе, докторів Еугеніюша Янаса, Єжи Тернеса, Адама Монюшка, Кароля Мазура й багатьох інших. Їм усім — моя найщиріша подяка.

І, насамкінець, я безмежно вдячна своїй родині за увагу до моєї праці, підтримку та розуміння. На жаль, моїм батькам — Поліні Потапівні і Петру Семеновичу, які чи не найбільше чекали на появу цієї книжки, не судилося її побачити. Окрема подяка — Максиму Стрісі, зазвичай першому слухачеві й критикові моїх ідей і, що важливіше, — ідеальному читачеві текстів, а також Ярославі Стрісі. Змалечку зваблена чаром оповідок з життя моїх героїв, вона стала справжньою натхненницею завершення книжки, вимагаючи чергових фрагментів та коментуючи їх, а також активно сприяючи доступові до потрібної літератури.

Важливою для мого професійного зростання була також участь у роботі шкіл, які впродовж багатьох років організовував Центр дослідження античної традиції у Варшаві (Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną) для науковців з Центрально-Східної Європи.

За фінансову підтримку, що уможливила написання частини цієї роботи, щиро вдячна Американській Раді дослідницьких товариств (American Council of Learned Societies), Фондації підтримки науки (Kasa im. Józefa Mianowskiego — Fundacja Popierania Nauki) та Польському комітету у справах ЮНЕСКО (Polski Komitet do spraw UNESCO).

Розділ 1

Про честь, кров і риторику. Попередні зауваги

- Нам би крові, любові й риторики.
- Це складно розділити, сер. Ми ще можемо вам зіграти кров та любов без риторики чи кров та риторичу без любові; але любов і риторичу без крові – ні.
Кров – обов'язково, сер, бо все це, загалом, кров.
- І саме цього жадає публіка?

Том Стоппард.

«Розенкранц і Гільденстерн мертві»

Навряд чи хтось узявся б спростувати важливість дискутованих Стоппардовими персонажами понять для всіх без винятку людських спільнот – світ маленьких пристрастей і високих злетів, повсякденних пліток і розбудованих літературних сюжетів, немов довкруг осі, обертається навколо любові, крові та риторики. Вони, як незнищенне тавро, позначають своєрідність місця та часу побутування, стаючи тим самим чи не унікальним об'єктом для історика. Втім, з любов'ю дослідникові ранньомодерного українського соціуму не пощастило, судові матеріали, а саме вони складають основний масив джерел, про *милость* говорять украй мало. Зазвичай там ідеться про її грошове втілення, зафіксоване у шлюбних умовах, дарчих записах і тестаментях; лише зрідка вона проривається через досить строгі формули нотаріальних актів проханням поховати поруч з подружнім партнером чи ширшою оповіддю про теплі почуття до *малжонки/малжонка* у клішованій мотиваційній частині записів. Шекспірові пристрасті на сторінки судових книг не потрапляли, осідаючи там хіба короткими записами про брутальну жорстокість і радше засвідчуючи відсутність любові.

Натомість чільне місце серед базових понять річпосполитського шляхетського соціуму впевнено посідають честь і похідна від неї (а інколи й синонімічна) добра слава. Пов'язана з сакральною сферою (в романських мовах етимологічно тотожна благодаті¹⁰), честь видавалася шляхтичеві важливішою, ніж життя. Отримуючи за правом народження певну квоту честі, він був зобов'язаний боронити її за найменших ознак урази для неї, а також примножувати – додаючи доброї слави собі та своєму роду. Однак формально рівні члени шляхетської спільноти у боротьбі за зовнішні ознаки престижу мусили невтомно конкурувати поміж собою, адже збільшення честі

¹⁰ Peristiany J. G., Pitt-Rivers J. Introduction // Honor and Grace in Anthropology / Ed. by J. G. Peristiany and J. Pitt-Rivers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 2.

одного, мов за законом сполучених посудин, означало зменшення її в іншого. Боротьба за статус коштам інших дає дослідникам підставу говорити про честь як про «громадську власність»¹¹, де місце особи та її самоповага були тісно пов'язані з думкою загалу. Носії цієї публічної ідентичності, що постійно перебувала під загрозою, були вкрай чутливі до найменших образ або жестів. Потреба у захисті своєї репутації змушувала негайно на них реагувати, тим самим створюючи конфлікт, а також провадячи його за ustalеними правилами. Образи, виклики, провокації, відповіді, реакції загалу, варіанти полагодження суперечок — усе це вкладалося в певні *суспільні конвенції*, набір правил, котрі шляхетська спільнота визнавала *обов'язковими*. Однак їх дотримання не гарантувалося офіційною владою і, відповідно, не забезпечувалося через силовий примус, а досягалося за допомогою гнучкого механізму громадського схвалення/осуду, тобто психологічного тиску. Конвенції були взірцем, що спонукав діяти у певний спосіб — не рефлексуючи, а як заведено, як чинять усі навколо; вони трималися на вірі, що супротивник діятиме так само¹². Проте конвенції створювали водночас можливості для маніпулювання суспільними настановами, гри з правилами, публічних демонстрацій, у межах яких можна було представити свої приватні інтереси у вигляді групових цінностей, а дії супротивника як такі, що ними нехтують і цим загрожують суспільному консенсусу. Тож суперечки часто набували вигляду перформенсів з ритуальними жестами, де глядачам відводилася роль арбітрів, які провокували сторони, асистували їм, а також виступали посередниками у замиренні супротивників. Саме через полюбовне полагодження стосунків й досягався бажаний спокій у спільноті¹³.

Звичайно, подібну ситуацію уможлиблювало лише існування досить закритих корпорацій, де кожна особа була знаною, а вимога публічності дій сприймалася як обов'язкова для поштивого шляхтича. Цілком очевидно, що за таких настанов риторика була чи не головним механізмом боротьби за честь. Як влучно заува-

¹¹ Carroll S. Blood and Violence in Early Modern France. — Oxford, New York: Oxford University Press, 2006. — P. 73.

¹² Weber M. Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. — S. 25.

¹³ Про сукупність ритуалів, спрямованих на підтримання порядку див.: Koziol G. Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early Medieval France. — Ithaca, New York: Cornell University Press, 1992. Осередям їх були акти упокорення — прохання про ласку і вибачення, адресовані владним особам. Своєю чергою, уявлення про владу і справедливість були тісно пов'язані не лише з суворістю покарання, а й з милосердям. Цими поняттями — покора, вибачення, ласка, справедливість, порядок — просякнута мова конфліктів (див.: Ibid. — P. 177–234).

жив Вільям Міллер, «жорстокість — це те, в чому ми звинувачуємо Іншого, коли обстоюємо свої інтереси»¹⁴.

Однак, скаже читач, а що ж із кров'ю? Невже озброєна спільнота, для якої шабля при боці була продовженням тіла її власника, тільки засвідчувала його належність до стану лицарів-шляхти та й по всьому? А затята помста супротивникові — цей звичний, визнаний спільнотою легітимним механізм очищення від образи, приводом до якої міг стати й незначний акт, — завершувалася лише фіксацією у судових книгах? Невже образа для честі, що волала про відплату й уважалася важливішою за життя, в підсумку відшкодовувалася цілком символічним способом?

Мушу зізнатися, що перший варіант цієї книжки мені вдалося написати, практично не залучаючи епізоди реального насильства та кривавих драм. Адже йшлося про розуміння того, як озброєній спільноті, що готова була хапатися за шаблю за найменшої підозри на образі, все ж удавалося при досить незначних утратах зберігати суспільний спокій. Йшлося про пошуки й дослідження тих механізмів, що дозволяли у Середньовіччі та ранньому Новому часі лицарським спільнотам Європи досягати такого стану порозуміння, який антропологи називають «*миром у війні*»¹⁵. Врешті, самі джерела є радше риторикою з приводу честі й крові, ніж детальною фіксацією дійсності. Однак конвенції, як уже зазначалося, не мали статусу закону, шаблею, що витягалася із піхов, не завжди лише застрахували, а на риторичі не конче зупинялися. Підставою для судових дебатів ставали не лише майнові шкоди, заподіювані супротивниками у війні за честь, а інколи — й реальні людські жертви, реальна кров.

Тож честь, кров і риторика постійно зринатимуть на сторінках книжки, вони — ключові її поняття. Однак хто ж герой цього тексту і які завдання стали приводом для його написання?

Колективним героєм книжки є шляхта Волинського воєводства у період від 60-х років XVI століття до 20-х років XVII століття. До шляхти я зараховую всіх представників стану: зем'ян, що самі обробляли свою волоку землі, і панів, які мали розлогі маєтки та численне добірне гроно слуг; земських урядників і сенаторів, а також князів, що перебували на вершині ієрархії регіону, й часто — серед найбагатших і найвпливовіших осіб Речі Посполитої¹⁶. Інколи, попри формальну рівність за правом належності до шляхетського стану, представників

¹⁴ Miller W. I. Getting a Fix on Violence // Miller W. I. Humiliation and Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence. — Ithaca, New York: Cornell University Press, 1993. — P. 77.

¹⁵ Gluckman M. Peace in the Feud // Past and Present. — 1955. — Т. 8. — P. 1–14.

¹⁶ Про структуру шляхетського стану Волині та Наддніпрянщини див. на сьогодні вже класичну монографію: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — К.: Критика, 2008. — 2-ге вид.

цих груп розділяло провалля, однак об'єднувало спільне для всіх знання *правил гри* у конфліктній культурі. Різниця, похідна від інших чинників, там, де це важливо, мною зауважується, однак підстав для вилучення певних осіб або груп із загального аналізу я не бачу. Попри це, основним героєм дослідження все ж є пересічна шляхта.

Нижня хронологічна межа об'єктивно пов'язана з постановням земського та гродського судів і початком регулярного ведення судових записів (детальніше про це в наступному розділі). Верхня ж – досить умовна, адже в полі моєї уваги повсякденна культура шляхетського загалу, причому не світ матеріальних речей, а певний, досить суперечливий, набір приписів, заборон, настанов та уявлень, якими шляхтичі керувалися на щодень. Тобто я вживатиму надалі поняття *культура* в антропологічному сенсі, слідом за Роже Шарт'є, розглядаючи її як комплекс повсякденних практик, «через які певна спільнота переживає та відображає свої стосунки зі світом, іншими людьми і з самою собою»¹⁷. Тож інертна товща повсякдення під тиском релігійних струсів чи політичних подій, на які досить багатий цей період, можливо, й збрижувалася, однак видимих тріщин до середини XVII сторіччя не давала. За цих обставин обрання хронологічної межі спровоковано не принциповими змінами в культурі, а особливостями джерельної бази та дослідницьким сумлінням. Архівні фонди налічують сотні рукописних судових книг обсягом зазвичай понад тисячу сторінок. До того ж доводилося вилловлювати інформацію поміж рядків і уважно перечитувати матеріали в пошуках деталей, тому це не дозволило однаково ретельно опрацювати весь цей масив за тривалий період. Скажімо, тринадцять зацілілих книг Житомирського зámкового уряду до війни Богдана Хмельницького були мною переглянуті з урахуванням поставлених у цій книжці завдань, однак шляхту Київщини я знаю значно гірше, ніж волинську, що, врешті, змусило мене відмовитися від розширення географії дослідження. Адже багато нюансів у взаєминах між людьми можна зрозуміти лише за умови їх знаності, частотності появи на сторінках судових книг, встановлення мережі їх зв'язків – прирятьського оточення, родинних відносин чи патронального підпорядкування.

¹⁷ *Шарт'є Р.* Новая культурная история / Пер. с франц. В. Мильчиной // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного. – М.: Наука. – Кн. 1. – 2003. – С. 276. У даному випадку йдеться про культуру не як фрагмент реальності, окрему сферу, відмінну від політичної та економічної історії, а про певну «тотальність», що обумовлює мінливі стосунки між людьми, відповідає за осмислення ними дійсності й визначає їх спосіб дій. Див.: *Ексле О. Г.* Культурная память под воздействием историзма / Пер. с нем. М. Бойцова // Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема. – М.: Наука, 2001. – С. 177–178.

Тому окремі приклади з території Київського воєводства я використовуватиму лише як ілюстративний матеріал у випадку їх особливої виразності, те ж саме стосується і дещо пізніших матеріалів з Волинського воєводства.

Основною джерельною базою цього дослідження стали актові книги гродського і земського судів Луцького, Володимирського і частково Кременецького¹⁸ повітів. Нотаріальні акти приватноправного характеру (купчі записи, позики, застави, оренди, шлюбні домовленості), що містяться більшою мірою в земських, але і в гродських книгах теж, практично не використовувалися. Вони ставали у пригоді хіба тоді, коли потрібно було встановити мережу взаємозв'язків шляхтича. Натомість у край важливими для мене були скарги на насильство найрізноманітнішого характеру, протестації, оголошення про помсту та виклики на поєдинок, протоколи судових процесів і домовленості про полагодження конфліктних стосунків.

Ці матеріали складають основу гродських книг, адже канцелярії гродів працювали практично безперервно впродовж року, фіксуючи всі ті правопорушення, які пізніше могли стати підставою для судового процесу або способом тиску на супротивника в різних життєвих колізіях. Сконструйованість такого наративу очевидна, і не лише тому, що зі слів скаржника урядник *зліплював* акт, надавав йому відповідної форми, використовуючи мовні кліше та розроблений формуляр. Активними учасниками творення документа виступали й самі сторони, описуючи події вигідним для себе способом (про особливості цих джерел – нижче).

Розуміння природи джерел позначилося на методах роботи, які я вважаю для себе засадничими. Йдеться передовсім про ті з них, що вироблені в межах історичної антропології як історіографічного напрямку. Тож головним завданням був пошук логіки функціонування чужої культури, поведінки людей і способів її репрезентації.

Однак якщо дослідники, працюючи на полі історичної антропології, часто оперують колективними нормами поведінки і сталим набором стратегій у їхніх межах, я волію говорити про елементи непевності в різних ситуаціях, про гру, яку ведуть учасники події з метою отримання бажаного, де часто в ідентичних обставинах від окремих деталей, тону та жестів залежав принципово різний результат. Інша справа, що дослідникові за конвенційним наративом зазвичай не вдається побачити всього розмаїття повсякденних ситуацій. Однак увага до подробиць принаймні дає підставу для таких припущень. Тому, де це було можливо з огляду на фрагментарність джерельної бази, я послуговувалася методами мікроісторії (а саме – її соціального напрямку), намагаючись

¹⁸ Книги з Кременецького повіту вкрай погано збережені – розпорошені, фрагментарні, пошкоджені, тож вони залучалися як допоміжний матеріал, або тоді, коли містили важливі деталі для мого дослідження.

поєднувати дослідження контексту, колективних норм та інтерпретації їх окремими індивідами¹⁹.

До аналізу залучався весь спектр можливостей шляхтича з побудовування своєї лінії поведінки — як масових (стереотипних), так і нетипових життєвих сценаріїв, що перебували на межі прийнятних у даному культурному просторі. Брався до уваги не лише формальний статус шляхтича, ґрунтований на майновому стані та триманні урядів, а й *символічний капітал* особи. Під цим поняттям, яким активно послуговуватимось, аби пояснити функціонування шляхетського соціуму, розуміється позиція особи в межах своєї групи і, ширше, — спільноти, що трималася на володінні престижними в соціальному плані благами й цінностями²⁰. Важливою її складовою виступала репутація: вона передбачала визнання та довіру з боку інших, тобто йшлося про досить нестабільний владний ресурс, який потребував постійного підкріплення, завоювання й відстоювання²¹. Символічний капітал був продуктом включення особи в широке коло різноманітних зв'язків, кредитом у широкому значенні цього слова, авансом чи позикою, «які лише віра всієї групи може надати особі, що представила їй матеріально-символічні гарантії»²². Тож на особливу увагу заслуговували ті ситуації, де він підважувався, ставився під сумнів, і де шляхтичі мусили застосовувати ресурс його відновлення, апелюючи до певних цінностей. Причому активно використовувалися не лише офіційно прийняті норми, скажімо, право, а й значно ширше розуміння справедливості, яке далеко не завжди збігалось з легітимним набором аргументації. Межа між поняттями легітимності та нелегітимності (своєю чергою, вкрай розмита), часто теж залежить від ситуації та обставин переступу, тож можна говорити про те, що норми не існують як данність, вони формуються в процесі суперечок, реактуалізуються чи ігноруються. Увага до деталей та одиничного дозволяє ідентифікувати цю роботу і як мікроісторичну.

¹⁹ Черутти С. Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? / Пер. с англ. И. Данилова и М. Бойцова // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. 2005. — М.: Наука, 2006. — С. 354–375.

²⁰ Як зауважує П'єр Бурдьє, результативність насильства визначалася, зокрема, і в правильному оцінюванні свого символічного капіталу й символічного капіталу супротивника. Див.: Бурдьє П. Практический смысл / Пер. с франц. А. Бикбова, К. Вознесенской, С. Зенкина, Н. Шматко. — М.—СПб.: Алетейя, 2001. — С. 205. Мені трапилося також поняття «психічна власність», до якої включається весь приватний простір, честь, фізичне тіло тощо. Див.: Greenshields M. An Economy of Violence in Early Modern France. Crime and Justice in the Haute Auvergne, 1587–1664. — Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994. — P. 2.

²¹ Бурдьє П. Практический смысл... — С. 219–237. «Символічний капітал — це капітал честі і престижу, який продукує інститут клієнтели». // Там само. — С. 231.

²² Там само. — С. 234.

У своєму дослідженні я також активно послуговувалася інструментарієм соціальної історії, зокрема, її варіанту – культурної історії соціального з її процесуальним підходом до аналізу повсякденних практик²³. Тож у її межах увага концентрується на питаннях, як культура «змушує» і, водночас, як індивід переформатовує культурні ресурси, використовуючи їх собі на користь, нав'язуючи спільноті своє бачення ситуації, репрезентуючи та закріплюючи його. Тобто йтиметься не лише про об'єктивну заданість норм, що визначають людську поведінку, а й про активне їх творення у процесі дискусій.

Міждисциплінарні підходи тісно пов'язані з міждисциплінарністю самого предмету дослідження – конфлікту як соціального феномену незалежно від конкретних причин, що його викликали. Під *конфліктом* я матиму на увазі ситуації незбігу між позиціями осіб чи груп та їхніми очікуваннями, де кожен контрагент намагався реалізувати свої інтереси всупереч іншим. Конфлікт передбачав боротьбу за цінності (матеріальні чи символічні) й обов'язково супроводжувався цілим спектром ворожих міжособистісних/міжгрупових актів: сварок, погроз, ритуалів, силових дій тощо. Метою їх було знеславлення супротивника чи залякування, завдання йому збитків, а то й знищення (правда останнє – досить рідко). Вияви напруги у стосунках членів певної спільноти, реакції контрагентів, що відповідали очікуванням інших або їх перекреслювали, кроки третіх осіб з розпалювання ворожнечі чи її призупинення, способи поладження суперечок – всі ці складові конфлікту чи не найяскравіше виявляють характер та особливості правової культури соціуму.

Зайве говорити, що так сформульована проблема конфлікту перебуває на перетині історичної антропології, соціальної історії, історії права, інституційної історії. Впритул до аналізу цього поняття як комплексного історичного об'єкту підійшли в 70-ті роки ХХ століття, коли соціологічні теорії, за якими конфлікт не стільки руйнує суспільний порядок, скільки його конструє, були застосовані до емпіричних студій з історії середньовічної Європи²⁴. В осердя початкових дискусій навколо проблеми конфлікту (які, втім, не припинилися й дотепер) потрапили функціонування права та механізми суспільного контролю в «бездержавних суспільствах», зв'язок конфлікту з природою «феодалізму» тощо.

²³ Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / Пер. с нем. К. Левинсона // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М.: Наука, 2000. – С. 96–124.

²⁴ Про історію дослідження конфлікту в середньовічній Європі див.: Brown W. C., Górecki P. What Conflict Means: The Making of Medieval Conflict Studies in the United States, 1970–2000 // Conflict in Medieval Europe. Changing perspective on Society and Culture / Ed. by W. C. Brown, P. Górecki. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2003. – Р. 1–36.

У середині 1980-х гостро постало питання онтології конфлікту, тобто не лише усвідомлення його як невід'ємної частини порядку, а й принципова неможливість анархії, тривалої тотальної деструкції. Суперечки було запропоновано розглядати як питому частину відносин, однопорядкову таким поняттям, як влада, право, володіння. Їх «функції» полягали не у полагожденні розбіжностей, а в оприявненні стосунків, тож у процесі переговорів між сторонами вони були одним із інструментів досягнення миру.

Загалом сьогодні існують два підходи дослідження конфлікту. Важлива складова першого – історія права в широкому сенсі, що включає і позасудові механізми вирішення конфлікту; він пов'язаний з конструктивістськими методами й оперує поняттями «процес», «стратегії», «конвенції», «інтерес», «ресурси», «символічний капітал», «мобілізація». Другий – активно використовує ідею мови як влади, а також пов'язаний з аналізом емоцій – гніву, сорому, страху, безсилля – в актах ворожості. Щодо обох підходів висловлюються певні застереження: представникам першого закидають надмірну раціоналізацію поведінки людей, сумніви викликають також надто логічно вибудовані пояснення соціальної взаємодії та порядку загалом. Їхніх опонентів критикують за надлишкову психологізацію емоцій, намагання ототожнити мову, якою описуються конвенційні акти й ритуали, з реальними переживаннями учасників. Натомість сам наратив у багатьох випадках був конструктом, адже «існували конвенції щодо того, яких форм він [гнів – *H. C.*] міг набувати та як і коли його потрібно було демонструвати»²⁵.

Втім, заявлені проблеми взагалі оминули середовище дослідників історії Речі Посполитої. Чи не від початку складання української історіографії теза про шляхетську сваволю та неконтрольоване насильство постає як аксіоматична. Знакові автори XIX – початку XX століть – Микола Костомаров, Володимир Антонович і Михайло Грушевський (чия масштабна концепція українського минулого досі визначає межі академічних досліджень), попри різницю в підходах до писання історії, загалом тотожні у своєму вироковій шляхетській Речі Посполитій. Головною її бідою оголошено слабкість королівської влади, а також узурпацію шляхтою владних повноважень монарха, яка отримала назву «золотих шляхетських вольностей». Відсутність контролю над насильством і реальних важелів обмеження сваволі з боку центральної влади, на їхню думку, призводили до постійних шляхетських воєн, захоплень чужих

²⁵ Уайт С. Д. Гнев и политика // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. – СПб.: Алетейя, 2006. – С. 49; McGrath K. The Politics of Chivalry: The Function of Anger and Shame in Eleventh- and Twelfth-Century Anglo-Norman Historical Narratives // Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 55–70.

земель, анархії та суцільного беззаконня²⁶. Наведу кілька прикладів такої історіографічної риторики, яка загалом тотожна у різних авторів попри відмінні настанови писання про минуле:

«Відтягнувши від своїх государів суттєву частину давнього князівського права, але не розвинувши громадськості в певній мірі, сарматські землевласники не вміли забезпечити мир і порядок у своєму привілейованому стані, робили взаємні захоплення землі, польових урожаїв і всіякого іншого майна, а з'їжджаючись на сейми або віча, перетворювали їх на [...] побойща. [...] Войовничі й підприємливі шляхтичі, з допомогою своїх васалів, збільшували свої спадкові маєтки або фактичним захопленням, або перевагою збройної сили на судовому вічі»²⁷.

Володимир Антонович вбачає причину слабкості Речі Посполитої у надмірних шляхетських правах і відсутності інституцій, необхідних для підтримання суспільного порядку:

«...становий і особистий егоїзм, що називався в Польщі XVIII століття «золотою шляхетською вольністю», відомий зазвичай під іменем анархії та безпорядку, обезсилював цілком державний організм Речі Посполитої»²⁸.

Вторує попереднім авторам і Михайло Грушевський, для якого саме козацький елемент став осердям націєтворчого процесу українського народу, зокрема, через маркування Польської Корони як взірцевого ворога, а шляхти — як зрадницької щодо свого народу:

«Шляхта правила всім, всім кермувала собі на користь, і король мусив робити, чого вона хотіла. Власть королівська, взагалі всяка публічна власть дуже слабка: все було повернене так, щоб боронь Боже шляхтича не стиснено ні в чім. Не було на шляхту ніякого суду ні управи, так що шляхтич міг собі робити що хотів, не боячись ніякої кари навіть за найтяжчі вчинки — навіть заподіяні шляхтичеві, а не казати вже коли покривджено не шляхтичів [...]. При такій безправності і безсудності шляхтичі привикли доходити всього силою, тримали оружні ватаги на своїх дворах, зводили нераз чисті битви між собою»²⁹.

Невідрефлексованість дотепер особливостей ремесла історика у вітчизняній історіографії³⁰ визначила, певною мірою, продовження «криміналізації» шляхетського повсякдення. Квінтесенцією тверджень, що походять з різного

²⁶ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. — Т. I. — С. 1–20.

²⁷ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). — М.: Унив. типогр., 1888. — Т. I. — С. 34.

²⁸ Антонович В. Исследования о гайдамачестве // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — С. 373–374.

²⁹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.–Л.: Друк. С. В. Кульженко, 1913. — С. 194–195. Я свідомо обрала для цитування саме популярну історію, де авторську концепцію, не замасковану науковою риторикою, подано якнайвиразніше; до того ж цей текст поширювався серед загалу.

³⁰ В українській гуманітаристиці маємо лише одну узагальнювальну роботу з проблем писання історії: Яковенко Н. Вступ до історії. — К.: Критика, 2008.

часу і різних наукових традицій, та при цьому навдивовижу подібні, є цитата з роботи сучасного дослідника, що засвідчує їх стійкість:

«Воєнні акції набирали форм то спонтанного грабіжницького набігу ватаги збуджених шляхтичів, то чітко спланованого та організованого походу з метою вирішення у такий спосіб міжфеодалних питань поземельного володіння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусідніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку тощо»³¹.

У польській історіографії XIX – початку XX століть гостро дебатувалися причини втрати державності та відповідальність за це шляхти з її культивуванням своїх вольностей усупереч інтересам Речі Посполитої. Тоді ж утвердилася загально негативна думка щодо чи не всіх форм політичного життя шляхти, включаючи такі елементи парламентарної системи, як сейм і сеймики³². Але якщо нині ці підходи суттєво ревізовані, а теми політичної системи та політичної культури перебувають в центрі уваги істориків, то шляхетському повсякденню суттєво не пощастило. Робота «Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku»³³ пера Владислава Лозінського на понад століття сформувала історіографічні уявлення про нічим не стримувану конфліктність ранньомодерного шляхетського соціуму Речі Посполитої, причиною якої була слабкість королівської влади та недовірність судочинства, зокрема, практична відсутність виконавчих інститутів. Ця праця, написана на підставі опрацьованих автором судових книг Руського воєводства, одразу викликала критичні зауваги; серед основних претензій – сумніви щодо адекватності висновків про шляхетські звичаї, зроблених на підставі кримінальних матеріалів. Проте барвіста, жвава, сповнена колоритних замальовок, вона витримала на сьогодні шість перевидань, формуючи саме такий погляд на шляхетське повсякдення. Ось її початок:

«Що за всі, що за світ! Грізний, дикий, убивчий. Світ утисків і насильства. Світ без влади, без уряду, без ладу і без милосердя. Кров там дешевша, від вина, людина дешевша від коня. Світ, в якому легко вбити, тяжко не бути вбитим. Кого не забив

³¹ Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 94. Аналогічної думки про наїзди й Андрій Блануца, див.: Блануца А. Соціально-станове зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2003. – № 4. – С. 103–111; Його ж: Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Історичні науки. – 2008. – Т. 18. – С. 76–77. Попри те, що йдеться про публікацію джерел, автор у короткій передмові до них стисло викладає свої погляди на наїзд, ширше озвучені у попередній статті.

³² Lewandowska-Malec I. Sejm walny koronny Rzeczypospolitej obojga narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632). – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. – S. 11–12.

³³ Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku: W 2 tt. – 5-e wyd. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957. Останнє перевидання датується 2005 роком.

татарин, того забив опришок, кого не забив опришок, того забив сусід. Світ, в якому порядним бути тяжко, спокійним неможливо»³⁴.

Утім, далі Лозінський застерігає від спрощеного сприйняття судових книг, покладених в основу його дослідження³⁵, як матеріалу вкрай специфічного. Ба більше, він зауважує, що за численних недоліків публічних інститутів, уривковому законодавстві, слабкості права та відсутності виконавчої влади, спільнота мала перетворитися на некерований натовп, де йде вбивча війна всіх проти всіх. «Але так не було», — підсумовує він, а заодно порівнює річпосполитську ситуацію з особливостями устрою німецьких земель, і не на користь останніх³⁶. Однак, попри всі ці зауваги, систему координат було вже задано. Твердження щодо необмеженого, неконтрольованого насильства як звичного способу вирішення суперечностей у межах шляхетського загалу увійшло до історіографічного канону й досі визначає, з певними модифікаціями, уявлення про ранньомодерну Річ Посполиту³⁷ (попри окремі принагідні зауваги в роботах сучасних істориків³⁸). Щоправда, автори двох відомих мені статей, присвячених наїздам в окремих регіонах Польської Корони упродовж XVII–XVIII століть, помічають багатофункціональність цього суто шляхетського правопорушення, зокрема, і як регулятора стосунків між членами спільноти, своєрідного механізму, що дозволяє вирівнювати кривди й відновлювати справедливість через

³⁴ Ibid. — S. 3.

³⁵ Гродські книги містять переважно скарги на насильство та матеріали досудових процедур і судових процесів з приводу кримінальних правопорушень.

³⁶ *Loziński W. Prawem i lewem...* — S.72–76.

³⁷ На цьому наголошує Анна Сухені-Грабовська, відзначаючи, що судові джерела мало надаються для дослідження шляхетської культури. Див.: *Sucheni-Grabowska A. Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa* — Warszawa: Muzeum Historii Polski. — 2009. — S. 12–13. Про необхідність перегляду історіографічних стереотипів див.: *Grodziski S. O rządach prawa w Koronie // Czasopismo Prawno-Historyczne.* — 2005. — Т. 57. — З. 1. — S. 171.

³⁸ Звернімо увагу на висновки Яна Середики про те, що найгучніші конфлікти за участі магнатерії Великого князівства Литовського, попри на позір украй агресивний, нелегітимний характер, закінчувалися полюбовним полагодженням через взаємні компроміси сторін. До того ж такі домовленості були найтривалішими. Автор також зазначає, що його попередні висновки (а вони впливали з аналізу часто гіпертрофованих скарг) про нехтування правом осіб, наділених матеріальними та владними ресурсами, були ним серйозно переглянуті. Як результат — дослідник підкреслює повагу до права, що виявлялася в намаганні легітимізувати свої дії конфліктуючими сторонами. Страх магнатів перед декретами різного роду судів він пояснює важливістю для шляхтича доброї слави, честі, тобто всього того, що включає поняття «символічний капітал». Див.: *Seredyka J. Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku // Kultura polityczna w Polsce. Przeszłość i terażniejszość / Pod red. M. Kosmana.* — Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, 1996. — S. 35–41.

застосування ритуалізованого насильства³⁹. Марцін Камлер у нещодавно опублікованому дослідженні про шляхетське насильство у Серадському воєводстві заперечує такі підходи до аналізу неправових практик, однак його підрахунки різних видів правопорушень – поранень, убивств, крадіжок, грабежів, наїздів, побиття, образ тощо – свідчать на їх користь⁴⁰.

Ситуація в царині історії права Речі Посполитої виглядає краще, принаймні, автори багатьох робіт, присвячених окремим аспектам функціонування судової системи, традиційно аналізували не лише правові приписи, а й звичаєві практики. До цих робіт я звертатимусь у тексті неодноразово; однак вони, як правило, стосувалися питома коронних територій (за винятком Руського воєводства), інколи – Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Їх авторам також не йшлося про ширший контекст – шляхетську культуру загалом та її вплив на особливості правової культури.

Врешті, цей дослідницький майданчик традиційно резервували за собою історики. Зауважу лише, що історики права зафіксували широке побутування помсти у Середньовіччі та частково у ранньомодерну добу, і цю помсту регулювали певні правила. Зокрема існували механізми замирення взаємоворожих сторін та ритуали упокорення винуватця (*покора*), в яких активну роль відігравали не лише родичі та приятелі, а й судові урядники. Це й давало змогу полагоджувати конфліктні ситуації⁴¹. Однак для кінця XIX – першої третини XX століть, певної «золотої доби» історико-правових досліджень, традиційним було уявлення про те, що існування помсти заперечувало можливість досягнення суспільного порядку та повагу до права.

Українській історії права пощастило значно менше, ніж польській. Після знищення Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН та Комісії для виучування звичаєвого права, а з нею – і багатьох дослідників, а також практичного вилучення з наукового обігу історико-прав-

³⁹ Golec D. Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1982. – Z. 3–4. – S. 283–294; Pugacewicz I. Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku // Białostockie Teki Historyczne. – 2006. – T. 4. – S. 103–127.

⁴⁰ Kamler M. Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku. – Warszawa: ASPRA-JR, 2011.

⁴¹ Pawiński A. O pojednaniu w zabójstwie według dawnego prawa polskiego. – Warszawa: Nakład Redakcji Biblioteki Umiejętności Prawnych, 1884; Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI. – Lwów: Z drukarni Władysława Łozińskiego, 1898; Dobrowolski K. Wróżda i pojednanie w sądownictwie polskich wsi beskidowych XVI i XVII wieku // Studya nad historią prawa polskiego / Pod. red. O. Balzera. – 1924. – T. VIII. – Z. 4; Kutrzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zarysie (I. – Prawo Karne; II. – Postępek Sądowy). – Kraków–Lwów–Warszawa: Wydawnictwo zakładu nar. imienia Ossolińskich, 1927 – S. 77–78. ; Rafacz J. Dawne Prawo Karne. Część ogólna. – Warszawa: Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wollfa, 1932. – S. 31–44. Ширшу бібліографію див. у десятому розділі.

ничих робіт⁴², до сьогодні так і не відновлена традиція історико-правових досліджень, які спиралися б не лише на пам'ятки писаного права із залученням окремих судових актів як ілюстративного матеріалу, а й на широку джерельну базу. Адже аналіз правових норм без живої юридичної практики як частини соціального досвіду минулого, без урахування логіки та цінностей культури загалом, елементом якої була правова система, є мертвою схоластикою⁴³.

Тож нині гостро постала проблема перегляду застарілих концепцій, вироблених у той час, коли історики підходили до дослідження минулого з мірками власного повсякдення, виносячи присуд Іншому з перспективи добре впорядкованої держави XIX сторіччя, яка вповні освоїлася з функціями дисциплінування та покарання за відступи. На часі – включення фрагментів минулого, з якими має справу історик, в їх питомий контекст – «світ значущих взаємозв'язків»⁴⁴, тобто аналіз явищ з урахуванням їх значення та особливостей функціонування у тотожній їм системі. Передусім це стосується ролі держави в обмеженні насильства.

Більшість істориків притримуються теорії Макса Вебера, за якою саме постання раціональної капіталістичної держави з її розвиненою бюрократичною системою призвело до встановлення контролю над різними сторонами соціального життя індивіда/груп/інститутів⁴⁵. Ці процеси спричинилися до обмеження насильства через встановлення дисциплінарного режиму, зміцнення судової системи і заборони багатьох звичаєвих практик ворожості, що криміналізувало та знецінювало поведінку, підпорядковану підтриманню честі, тобто демонстративну жорстокість, зганьблення супротивника, акти помсти⁴⁶. У тривалій війні за порядок і модернізацію обіч держави йшла і церква, яка,

⁴² Усенко І. Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918–1941) // Юридична наука і освіта на Україні. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 37–76.

⁴³ Прикладом може служити збірник: Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І. Усенка. – К.: Наук. думка, 2006.

⁴⁴ Сэбиан Д., Кром М., Альгази Г. Введение. История и антропология: путь к диалогу / Пер. с англ. К. Левинсона // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. – СПб: Алетейя, 2006. – С. 20; Miller W. Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland. – Chicago: Chicago University Press, 1990. – P. 180–181; Hyams P. R. Feud in Medieval England // The Haskins Society Journal. Studies in Medieval History / Ed. by R. B. Patterson. – 1991. – Vol. 3. – P. 1–21.

⁴⁵ Див. огляд: Ruff J. R. Violence in Early Modern Europe 1500–1800. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2001. – P. 6.

⁴⁶ На регіональному матеріалі цю тезу обстоює і Малкольм Гріншїлдс: Greenshields M. An Economy of Violence in Early Modern France. Crime and Justice in the Haute Auvergne, 1587–1664. – Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994. – P. 18.

встановлюючи контроль за дотриманням вірними обрядових практик і, таким чином, над їхніми душами, у свій спосіб «нормалізувала» суспільство⁴⁷.

Підхід, де цивілізаційний процес ототожнюється з розвитком держави й, відповідно, всі практики, що цьому не сприяють, розглядаються як шкідливі, властивий, скажімо, французькій історіографії⁴⁸. У дослідженнях англійських істориків, натомість, увагу традиційно зміщено з центральної влади на територіальні спільноти, а це дозволяє зауважити, що сила буває менш реальною, ніж декларується, і зосередитися на активності самих джентрі з підтримання порядку в локальних спільнотах⁴⁹.

Німецькі історики досить рано помітили: ворожість між землевласниками (*feud*) була не бандитизмом, а засадничо урегульованим способом поладження стосунків, якщо проходила за певними правилами. Більше того – її у багатьох випадках можна потрактувати як вияв правової свідомості. Таким чином, було поставлене питання про природу публічного порядку. Концепція належала Отто Бруннеру (1939), однак, значною мірою через ідеологічне навантаження терміну *feud* та пов'язаних з ним ідей, дискусій не викликала. Врешті, на той час теза про конфлікт як чинник суспільного порядку була неприйнятною⁵⁰.

На тісній спілці владних відносин та каральної системи наголошує і Мішель Фуко, аналізуючи трансформації легітимного (судового) насильства впродовж раннього Нового часу. Там, де існує надвлада, зосереджена в руках суверена, а право мислиться як похідне від неї, злочинець своїм переступом насамперед ображав монарха, підважував його панування. Тож покарання за злочин було помстою зверника, головного судді та воєначальника, його правом карати ворога;

спрямоване на тіло порушника встановленого порядку, воно мало застрахати інших й утвердити суверенітет, що похитнувся. Легітимне насильство, в основі якого було завдання мук злочинцеві, тісно пов'язане з рівнем насильства загалом.

⁴⁷ Ruff J. R. Violence in Early Modern Europe 1500–1800. – P. 4. Питанню професіоналізації присвячено велику кількість праць; я не буду детальніше на ньому зупинятися ще й тому, що проблеми релігійного дисциплінування не належать до кола моїх наукових зацікавлень.

⁴⁸ Марк Блок, описуючи ворожість, рушійною силою якої була вендетта, зауважує і тяжіння спільноти до мирного поладження стосунків, і форми цього поладження, однак розглядає культуру ворожості рицарів (*faide*) як анархічну: Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2002. – С. 141–146.

⁴⁹ Огляд підходів у національних історіографіях див.: Kaminsky H. The Noble Feud in the Later Middle Ages // Past and Present. – 2002. – No. 177. – P. 55–83.

⁵⁰ Zmora H. The Feud in Early Modern Germany. – New York: Cambridge University Press, 2011. – P. 5–9.

Такий тип влади позначається й на функціонуванні права. Кожен стан мав свій *діапазон беззаконня* — він уможлиблювався завдяки певним становим привілеям або ж був закорінений у культурі. Тож порушення набували масового характеру й провадилися за притаманною їм логікою. Владні інституції, що мали забезпечувати порядок, заплющували на це очі, бо застосування закону в таких умовах практично неможливе. Фуко, наголошуючи, що зміна владних відносин провадилася через боротьбу з надміром влади суверена і з цим толерованим беззаконням, не зупиняється, щоправда, на причинах змін, а розглядає їх радше як перервність, стрибок, який припадає на злам XVII та XVIII століть. Він пов'язаний зі зміною характеру покарань, які спрямовуються не на тіло, а на душу злочинця, стають не фізичними, а дисциплінарними, і своєю метою мають його виправлення. Трансформується і характер переступів: домінуючими стають злочини проти власності, на відміну від попереднього періоду, де масовим було фізичне насильство над особою. Новий тип влади Фуко мислить не як привілей, договір чи володіння, а як стратегію, війну та дію. Позбавлена центру, вона виявляє себе на багатьох рівнях⁵¹.

Інакше свого часу пояснив зменшення насильства у ранньомодерну добу Норберт Еліас, який наголосив не на владі як вирішальному чиннику у цьому процесі, а на змінах у культурі. Саме в її межах, на його думку, вироблялися нові форми ввічливості, які передбачали стриманість манер і гуманніші вияви негативних емоцій. Тобто Еліас описує обмеження афектації як баланс у міжперсональних стосунках⁵². Скажімо, для військової аристократії важливим стримувальним чинником були честь і сором⁵³; саме за рахунок цих моральних категорій утверджувалася куртуазна традиція — стримування жорстокості зображувалося як сповнений честі акт⁵⁴. Прикладом також може слугувати зменшення кількості демонстрацій насильства чи заміна неконтрольованої вендетти з великою кількістю жертв регламентованою дуеллю. Зміни

⁵¹ Фуко М. Наглядати і карати / Пер. з фр. П. Тарашука. — К.: Основи, 1998. — С. 60–73, 102–111.

⁵² Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования / Пер. с нем. А. Руткевича. — М.—СПб.: Университетская книга, 2001. — Т. 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. — С. 271–285.

⁵³ Див., скажімо, роботу Джона Брейтуейта, присвячену дослідженню залежності культивованого суспільством у своїх членів почуття сорому за переступи та рівнем злочинності. На думку автора, культура, що публічно декларує свої цінності й виробляє механізми суспільного тиску та контролю за їх дотриманням, керуючись почуттям сорому як інструментом, значно ефективніша у збереженні суспільного порядку, ніж та, яка кладе в основу контролю репресії щодо правопорушника. При цьому спільнота, діючи за допомогою осуду і пониження статусу, має забезпечити й можливість відновлення репутації осудженого — через ритуали перепрошення-прощення тощо. Брейтуейт Д. Преступление, стыд и воссоединение / Пер. с англ. Н. Хариковой. — М.: Центр «Судебно-правовая реформа», 2002.

⁵⁴ McGrath K. The Politics of Chivalry... — P. 59.

сценаріїв ненависті неминуче корелювали з новим поняттям про честь⁵⁵, що пояснюється трансформацією лицарського стану, перетворенням його членів на придворних і мирних землевласників та посиленням абсолютистської держави, яка оголошує монополію на насильство⁵⁶.

Гостро дискусійну позицію щодо попередніх авторів зайняв Стівен Вайт, чії піонерські роботи впродовж майже тридцяти років визначають характер наукових суперечок навколо дослідження конфлікту в Європі на рубежі I і II тисячоліть (т. зв. періоду «феодальної революції»⁵⁷). Він висловлює сумнів щодо вирішальної ролі держави у контролюванні насильства: цілком можливо, що це твердження є тільки «спірним ідеологічним постулатом, властивим окремим напрямкам політичної теорії та еволюційної соціології»⁵⁸. А Вільям Бейк стверджує, що навіть за доби абсолютизму центральна влада була набагато слабшою, ніж прийнято вважати. Її стабільність залежала від добровільної взаємодії між регіональною знаттю і представниками короля, а інститути трималися здебільшого на особистих зв'язках: заходи держави лише частково впливали на форми і масштаби насильства⁵⁹. Не менш важливими були й соціальні трансформації самих спільнот через поєднання їх членів шлюбами, кров'ю та політичними інтересами⁶⁰. Формування у ранньомодерний час нової політичної культури в межах локальних одиниць і, відповідно, культивування політичної риторики, де насамперед ішлося про єдність інтересів і потребу поваги до них, структурування політичного життя, взаємозалежність, що перестала стимулювати ворожість і стала стримувальним фактором, на думку Гілая Змори, були чи не основними умовами обмеження насильства⁶¹. Деніел Смайл, своєю чергою, говорить про опосередкований вплив

⁵⁵ *Peltonen M.* The Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 4–5, 18.

⁵⁶ Критичний розбір теорії цивілізаційного прогресу, запропонованої Н. Еліасом, в контексті обмеження насильства див.: *Fletcher J.* Violence and Civilization. An Introduction to the Work of Norbert Elias. – Cambridge: Polity Press, 1997; *Spierenburg P.* Violence and the Civilizing Process: Does it Work? // *Crime, History and Societies.* – 2001. – Vol. 5 – No. 2. – P. 87–105.

⁵⁷ Див. його ж про сеньйоріальне насильство як конструкт у дискусії про природу феодальної революції: *White S. D.* Debate: The «Feudal Revolution»: II // *Past and Present.* – 1996. – No. 152. – P. 205–223.

⁵⁸ *Yaïm C.* Переосмыслить насилие: из двухтысячного года в тысячный / Пер с. франц. И. Дубровского // *Средние века.* – 2004. – № 65. – С. 45–60.

⁵⁹ Див., скажімо: *Beik W.* Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 13–17, 179.

⁶⁰ *Weinstein D.* Fighting of flyting? Verbal duelling in mid-sixteenth-century Italy // *Crime, Society and Law in Renaissance Italy* / Ed. by T. Dean and K. J. P. Lowe. – Cambridge University Press, 1994. – P. 218.

⁶¹ *Zmora H.* The Feud in Early Modern Germany... – P. 162–163.

розвитку судової системи на зміни інституту соціальної ненависті: остання як джерело соціального капіталу ставала надто дорогою. Таким чином «ненависть, котра доти була прив'язана до політичної та соціальної ідіоматики честі й регулювання статусу, відривається від них і переходить до царини інших ідіом»⁶². Як бачимо, питання, чи корелює рівень насильства з ефективністю державного контролю, залишається відкритим.

Проблемою є і саме поняття «насильство», головним підсумком дискусій довкола якого стало твердження про те, що воно є засадничо спірне і практично не надається для вироблення універсальної коректної дефініції. Як вказує Пітер Спіренбург, сучасні визначення насильства бувають або надто вузькими (заборонене законом уживання сили), або надто широкими (будь-які вчинки, що засуджуються), а, отже, вони непридатні як аналітичний інструментарій. Часто дефініції ґрунтуються на погано прихованих політичних цілях, покликаних стигматизувати якусь соціальну групу.

Девід Річс виділяє чотири базові риси, за якими можна класифікувати акт насильства: 1) дія має сумнівну легітимність; 2) розбіжності в її розумінні всіма учасниками мінімальні; 3) насильство легко відчуту; 4) його просто заподіяти. Тобто йдеться про будь-яку свідому спробу вчинити фізичну шкоду: межі насильства ширші, ніж заборонені законом дії; вони включають і квазісанкціоновану звичаєм помсту. Однак *психологічне* насильство (вербалізовані чи невербалізовані погрози вдатися до сили), вилучається з цього переліку, бо, на думку дослідника, стосується проблеми втрати соціального престижу⁶³. А проте вербальні образи у Середньовіччі й упродовж раннього Нового часу сприймалися як відповідники фізичного нападу, адже честь мала й цілком матеріальний вимір; вона була другим тілом, його треба було боронити так само, як і біологічне. З іншого боку, сприйняття вербального насильства було інакшим у різних культурах, тож включення його до дефініції насильства розмиває її та робить непридатною як категорію⁶⁴. Певний вихід вбачають у заміні поняття «сили» на «владу», що дозволяє говорити про використання особами різноманітних можливостей задля досягнення вищого рівня у психологічній, економічній, соціальній і моральній сферах⁶⁵.

⁶² *Smail D. L.* Hatred as a Social Institution in the Late-Medieval Society // *Speculum*. – Cambridge (Mass.), 2001. – Vol. 76. – No. 1. – P. 90–126.

⁶³ *Riches D.* The Phenomenon of Violence // *The Anthropology of Violence* / Ed. by D. Riches. – Oxford, New York: Basil Blackwell, 1986. – P. 1–27.

⁶⁴ *Spierenburg P.* Violence: Reflections About a Word // *Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives* / Ed. by S. Body-Gendrot, P. Spierenburg. – Springer: Springer Science + Business Media, 2008. – P. 13–26.

⁶⁵ *Haan W.* Violence as an Essentially Contested Concept // *Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives* / Ed. by S. Body-Gendrot, P. Spierenburg. – Springer: Springer Science + Business Media, 2008. – P. 32.

Очевидно, що насильство є соціальним конструктом, залежним від часу та місця його побутування⁶⁶. У своїй роботі я використовуватиму широке поняття насильства як застосування сили (побиття, поранення, напади, наїзди, грабунки, нищення маєтку або майна) чи психологічний примус (вербальне насильство – погрози застосувати силу⁶⁷, публічне зневажання супротивника, несправедливе оскарження, поширення злостивих пліток). Зазвичай кривдник для досягнення своєї мети задіював матеріальні ресурси (люди, зброя), а також *символічний капітал*. Цей, за словами П'єра Бурдьє, *капітал честі та престижу* був переважно продуктом патронально-клієнтарних стосунків – персонального, добровільного (неформального або скріпленого договором) зв'язку осіб з різним соціальним статусом і доступом до владних ресурсів, що ґрунтувався на взаємних очікуваннях та обміні. Сильніший партнер (*патрон*) міг забезпечити клієнтам отримання певних життєвих благ, скажімо, через протегування їм у різних ситуаціях; натомість слабші надавали підтримку патронаві в публічному просторі, складаючи разом з іншими його почт і служачи на різних рівнях ієрархічної піраміди. Такі стосунки, попри відчутну владну асиметрію та прагматичний інтерес обох сторін, являли собою складне плетиво залежності й добровільності, солідарності та примусу, очікування вигоди і підкреслено добровільних, без долі зацікавлення послуг, а також щедрості, вірності, опіки, служби, взаємодопомоги та родинної солідарності.

Механізм патрональних стосунків дуже гнучкий і життєздатний. Він існує в різні часи і на різних географічних широтах⁶⁸, однак для пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу становить основу соціального устрою, слугуючи підставою збереження порядку в спільнотах і головним каналом обміну ресурсами.

Високий рівень насильства у Середньовіччі та ранньомодерному часі, що про нього зазвичай говорять як про аксіому, між тим не можна сприймати як ознаку тодішньої агресивності, адже йшлося про насильство, вмонтоване в інститут честі. У спільнотах, де влада не була, а чи була лише частково, зовнішньою репресивною силою, тривала постійна боротьба за домінування між особами та клієнтарними групами. Воно здобувалося у постійних сутичках, перформатовувалося відповідно до розстановки сил і вміння переграти супротивника не лише фізично, але й з допомогою риторики. Тобто до насильства

⁶⁶ Ibid. – P. 28. Див. також: *Zaremska H. Historia przemocy w Europie średniowiecznej i nowożytnej // Człowiek i agresja: głósy o nienawiści i przemocy: ujęcie interdyscyplinarne / Pod red. Ł. Jurasz-Dudzik. – Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2002. – S. 18–33.*

⁶⁷ *Rudniański J. Klasyfikacja, źródła i ocena przemocy w stosunkach międzynarodowych. Zarys ogólny // Przemoc w życiu codziennym / Pod red. B. Hołysta. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, 1997. – S. 5–20.*

⁶⁸ *Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. Укр. пер. цієї роботи готується до друку.*

вдавалися задля захисту честі, здобуття престижу (доброї слави) й отримання влади у суспільствах, де слабка центральна влада співіснувала з корпораціями озброєних воїнів, засадничо рівних між собою, які вирізнялися міцними самоврядними традиціями. Можна говорити про спільноти честі, що виробили свою культуру ворожості (*feud*). Рухієм таких конфліктів слугувала помста, яка єдина могла очистити особу від образи. До боротьби за відшкодування включалася зазвичай вся група близьких до скривдженого осіб. Помста при цьому ставала засобом відновлення справедливості, варіантом захисту прав і свобод індивіда. Межа між законом та отриманим через схвалення спільноти правом на насильство у цьому випадку була досить умовна, а війна часто сприймалася як варіант Божого суду⁶⁹.

Спершу на існування специфічного порядку, де за позірною жорстокою ві-йною всіх проти всіх поставала саморегулююча система, звернули увагу медієвісти (вже згадуваний С. Вайт, а також Вільям Міллер, Пітер Хаймс, Роберт Бартлетт). За нині класичним визначенням цього типу ворожості авторства Міллера, її вирізняли такі характеристики: ворожі стосунки між двома групами, члени яких у межах своєї спільноти поєднані різними зв'язками; групи склика-лися задля конкретних цілей; жорстокість висока, але контрольована – кількість жертв обмежена, а втрати обраховані⁷⁰; насильство не конче спрямовується на головного винуватця напруження у спільноті; нестабільні ролі «жертва – крив-дник», адже відповідь не завершувала процес насильства, а лише провокувала наступну дію, тобто ворожістю керував принцип взаємообміну⁷¹.

В підсумку йшлося про боротьбу за владу, де виклики й відповіді під-тверджували персональний статус: публічно оголошена ненависть поважної особи робила честь, збільшувала символічний капітал *жертви*. Мати ворогів було необхідно, особистих чи тих, які здобувалися через входження до гру-пи. Тож ворожість – постійний, загально визнаний елемент соціальних сто-сунків, зав'язаних на родинних та квазіродинних групах клієнтарного типу; вона провадилася з урахуванням відомих усім конвенцій, очікувань і санкцій, а часто й розроблених ритуалів⁷². Ворожість була способом життя, що ґрунту-вався не лише на внутрішньому досвіді індивіда, його почуттях та емоціях, а

⁶⁹ Kaminsky H. The Noble Feud... – P. 59–60.

⁷⁰ У культурі ворожості насильство обмежене хоча б тому, що має свою черговість – супротивник не може завдати удару двічі: це отрута, що підтримує баланс честі. Roche T. The Way Vengeance Comes: Rancorous Deeds and Words in the World of Orderic Vitalis // Vengeance in the Middle Ages: Emotion, Religion and Feud / Ed. by S. A Throop, P. R. Hyams. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2009. – P. 123.

⁷¹ Miller W. Bloodtaking and Peacemaking... – P. 180–181.

⁷² Саме ритуал давав можливість провести межу між легітимною помстою та вбивством як на-сильством, див.: Hyams P. R. Feud in Medieval England... – P. 1–21.

й на зрозумілому сценарії її провадження, з використанням певної ідіоматики й мови ненависті. Перш ніж застосувати зброю, супротивники вдавалися до публічних образ, заподіяння матеріальної шкоди, обопільного знеславлення тощо, тому психологічне насильство неможливо відділити від фізичного. Ритуалізація насильства, що його нерідко розігрували, як виставу, обмежувала втрати спільноти: пролиття крові замінювалося розмовами про нього чи діями, котрі дозволяли досягти кривдникові бажаного зганьблення супротивника, а тому – певним способом відновити рівновагу й отримати сатисфакцію. Врешті, до кровопролиття зазвичай доходило лише тоді, коли всі інші способи відшкодування враженої честі були вичерпані⁷³. Конвенційний спосіб суперечок легітимізував насильство.

Слабке місце концепції *feud*, що ґрунтується на засадничій раціональності ненависті, – брак чітких критеріїв, які дозволили б розрізнити насильницькі акти в межах культури ворожості і, скажімо, звичайну помсту. Існує пояснення, що помста – це засіб отримати компенсацію за кривду та варіант тиску на супротивників з метою замирення, а насильство в рамках *feud* мало на меті передовсім привернути увагу спільноти і складалося з багатьох актів у ланцюгу взаємообмінів. Останньому твердженню суголосна думка про ворожість як спосіб структурування суспільства (за браком іншої соціально-політичної організації), тож спалахи насильства вказують на його переструктурування чи зміни принципів впорядкування. Однак така жорстка раціоналізація повсякденних практик не задовольняє дослідників, чим і мотивована пропозиція відмовитися від поняття *feud* на користь звичайної помсти⁷⁴ й, відповідно, розглядати ворожість не як тривалий обмін насильницькими актами, а як спалах насильства серед повсякдення, де нормою була саме взаємодія членів спільноти.

Прозвучала й думка про те, що *feud* не більше, ніж наратив: його розповідає свідок, виходячи з власних інтенцій або очікувань спільноти; автор-сучасник, керуючись наративними стратегіями; або історик, який вносить свою логіку в інтерпретацію тексту. Тобто може йтися не стільки про існування реального механізму насильства, скільки про конструювання подій, яке мало на меті легітимізувати вчинки окремих осіб або очорнити супротивників. А у випадку історика – надати суперечливому і непрозорому описові послідовності і сенсу. Врешті, достеменно невідомо чи термін *feud* у давнину означав щось суттєвіше, ніж звичайна ворожнеча, яка набувала різноманітних форм і не конче передбачала існування строгих правил її провадження. Тож історіографічна концепція може грішити надінтерпретацією давнього поняття, наповнюючи його невластивим значенням. Складність дослідження конфлікту

⁷³ Smith J. M. N. Europa po Rzymie. Historia kulturowa lat 500–1000. Nowe ujęcie. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 2008. – S. 103.

⁷⁴ Halsall G. Violence and society... – P. 21–28.

полягає також у тому, що до джерел, зазвичай, потрапляло лише масштабне насильство, тоді як за межами фіксації лишалися менші акти або випадки, коли до жорстокості не дійшло⁷⁵.

Важливим є питання, чи існує культура ворожості лише в ранньому Середньовіччі, а чи вона притаманна й пізнішим періодам. За словами Пітера Хаймса, успадкована від давнішого часу *feud* засадничо не протиставляється закону та державі, а може цілком органічно з ними співіснувати. Ознаки її як повсякденної практики можна охарактеризувати так: вона розпочинається з помсти за кривду, що описується як результат ворожих дій супротивника, зазвичай тривалих; під час скарги відбувається апеляція до пов'язаних зі скривдженим осіб – родичів, приятелів, патрона тощо, котрі мусять стати на захист члена своєї групи й продемонструвати свою силу та солідарність; відповіді в помсті більш-менш еквівалентні; відповідь на кривду має бути публічна й набирати форми, що легітимізувала б її та робила честь її виконавцям (на протигагу до таємних убивств); взаємообмін насильницькими актами могло припинити замирення через компроміс, а не суд, який чітко визначає ролі «кривдник-жертва» і розподіляє вину та сатисфакцію за неї відповідно до ідентифікації; слова відіграють велику роль у культурі ворожості, адже сторони намагаються легітимізувати свої дії, й вербальне насильство зазвичай передує діям; основні поняття, які озвучуються під час дебатів, – передовсім честь і сором. Тож конфлікти розгорталися за готовими моделями, а учасники проговорювали свою поведінку за допомогою клішованих формул, які були добре відомі й легко впізнавані⁷⁶. Це менш конструктивістське означення *feud* має інструментальний характер і дозволяє ідентифікувати культуру ворожості й у ранньомодерний час, а також простежити її модифікації пізнішого періоду. Прикладом такого дослідження може бути робота Стюарта Керролла про культуру ворожості в ранньомодерній Франції, виконана на підставі судових матеріалів, де зафіксовані майже всі основні риси *feud*. Історик звертає увагу на те, що король практично легітимізував приватне насильство під час Столітньої війни, воно також толерувалося громадською думкою навіть у другій половині XVII століття. Правда, дослідник говорить про занепад *feud* у пізньому Середньовіччі та про її реактуалізацію приблизно у середині XVI сторіччя, що засвідчує сумнівність тези про витіснення ненависті заходами королівської

⁷⁵ Hudson J. G. H. Feud, Vengeance and Violence in England from the Tenth to the Twelfth Centuries // Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 29–54.

⁷⁶ Hyams P. R. Was There Really Such a Thing as Feud in Middle Ages? // Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud / Ed. by P. R. Hyams, S. A. Throop. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – С. 151–176.

влади з обмеження насильства⁷⁷. Проблема функціонування *feud* у ранньомодерній Німеччині покладена також в основу роботи Г. Змори⁷⁸. Концепт ворожості як особливого типу культури для аналізу насильства в ранньомодерній Європі впродовж XVI–XVII століть використав також Джуліус Рафф⁷⁹, що підтверджує справедливість тези П. Хаймса.

Попри те, що насильство у шляхетському середовищі Волині відповідає основним рисам *feud*, які зауважує Хаймс у своєму інструментальному визначенні, я не користуватимуся цим терміном через надмірну раціоналізацію ненависті в історіографії та перебільшення її структуротворчої функції. Відзначу, що в ранньомодерну добу шляхта усвідомлювала важливість «покою посполитого» й намагалася полагати суперечки без затяжних воєн, а змагання за владу між групами не конче виливалося у збройні протистояння. Конкурентні групи були досить мінливі за своїм складом: належність до однієї з них не означала відсутності досить близьких контактів з членами іншої, що практично виключало можливість жорсткого протистояння між ними. Шляхтичі у своїх скаргах на насильство воліли представити дії кривдників як такі, що не мали попередньої історії, а ті, виправдовуючись, наголошували на оборонних мотивах своїх учинків. Тож схоже, що помста поступово втрачала силу легітимізуючого чинника, принаймні, у сфері судочинства та публічному просторі. Зважаючи на це, я буду говорити саме про *культуру ворожості* з її добре відомими кожному члену спільноти конвенціями, якими можна було маніпулювати. Тобто йтиметься не про одну модель конфлікту, а про співіснування різних варіантів конфліктних взаємин, попри те, що домінувала, на мою думку, все ж саме та, яка описується через поняття *feud*.

Ворожість як система обміну, що передбачала тяглість насильства, а в підсумку – й дисбаланс самого суспільства, урівноважувалася механізмами, які гарантували замирення поміж групами через примус спільноти. Прикметне входження кожного члена одразу до кількох груп – родинних і квазіродинних, які не лише не збігалися між собою, а й часто перебували в конфлікті. На необхідності порозуміння й трималася соціальна єдність спільнот, адже множина лояльностей змушувала полагоджувати суперечки мирним шляхом з урахування інтересів суперників і пошуків консенсусу. Посередники не володіли реальною силою примусу, однак були *політичними та соціальними функціонерами*. Взаємозалежність, що спричиняла ворожість, ставала стримуваль-

⁷⁷ Carroll S. Blood and Violence... – P. 230–231.

⁷⁸ Zmora H. The Feud in Early Modern Germany...

⁷⁹ Ruff J. R. Violence in Early Modern Europe 1500–1800. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

ним чинником. Звичайно, далеко не завжди виходило замирити протилежні сторони, але існували схвалювані спільнотою стратегії, за допомогою яких загалом вдавалося втримувати відносну рівновагу, так званий «мир у війні»⁸⁰. Зрештою, загроза помсти теж сприяла готовності супротивників до замирення.

Важливим елементом тиску на спільноту виступала й судова система, характер якої визначався загальною культурою насильства й був умонтований в обмінні процеси ворожості. Скажімо, звернення до суду могло розцінюватися як образа, а судовий декрет — як пляма на честі, котру можна було змити лише помстою. Судовий позов нерідко ставав приводом до ескалації ворожості, виступаючи варіантом помсти. Водночас страх перед судовим процесом підштовхував суперників до замирення, в межах якого практикувалися і перепрошення кривдником жертви та відпущення нею образи, і квазісудові способи покарання, скажімо, добровільне ув'язнення винуватця. Процес часто затягувався, аби сторони мали шанс на порозуміння, а більшість судових справ закінчувалася замиренням⁸¹. Урешті, судовий процес — це варіант поєдинку іншими, легальними засобами, що дозволяє говорити про нього як про *приручену помсту*⁸². Для захисту порядку потрібні були і закон, і насильство.

За цих умов украй тяжко провести межу між легітимним і нелегітимним насильством, а також між нелегітимним, але толерованим спільнотою, і варіантом, нею засуджуваним. Скажімо, грабіж як насильницьке відкрите захоплення чужого майна у відповідь на заподіяні збитки (з правового погляду — нелегітимне), спільнота могла вважати цілком законним відновленням справедливості⁸³. Історикові при цьому буває складно відрізнити такий квазілегітимний акт від *несправедливого* насильства, адже він має справу з риторикою щодо подій, яка зазвичай їм нетотожна. Дуже часто люди минулого розуміли легітимне як відкрите і, відповідно, іллегітимне — як таємне. Тож ця проблема є засадничою для сучасних дослідників конфлікту у Середньовіччі та ранньомодерній добі, оскільки йдеться про серйозний перегляд домінуючої історіографічної традиції, а також про принципові зміни в роботі з джерелами. Специфіка їх зауважується практично всіма й змушує ставити доволі радикальне питання: чи можна за риторикою судових актів розгледіти реальні події?

У руках дослідників зазвичай — лише уламки минулого, розрізнені фрагменти фільму без початку та кінця, без мотивацій учасників подій, або ж від-

⁸⁰ *Gluckman M.* Peace in the Feud...

⁸¹ *Ruff J. R.* Violence in Early Modern Europe 1500–1800... — P. 84; *Herrup C. B.* The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England. — Cambridge: Cambridge University Press. — P. 193–206; *Carroll S.* Blood and Violence... — P. 195–223.

⁸² *Huys P. R.* Feud in Medieval England... — P. 1–21.

⁸³ *Halsall G.* Violence and society... — P. 16. Автор говорить також, що історикові буває тяжко провести межу між таким квазілегітимним грабежем і крадіжкою.

верто конвенційні пояснення, які, з одного боку, очорнювали супротивника, а, з іншого — залишали люфт у конфліктній ситуації для майбутнього замирення⁸⁴. Все це свідчить на користь радикального твердження Хейдена Вайта про фіктивність історичного наративу, його засадничу суб'єктивну сконструйованість⁸⁵. Однак історикам, попри розуміння труднощів свого ремесла, властивий оптимізм щодо можливості пізнання давнини, хай і лише часткового. Це змушує шукати підходи до джерел, можливості їх *розговорити*, оповісти не лише про приховане, а й про те, що зазвичай вони не мали на меті сказати — про особливості свого часу й Іншого в ньому. Тобто за позірним суцільним насильством, яким постає минуле з укрій специфічних джерел, побачити повсякдення, при цьому не ототожнивши його з кримінальним наративом, знайти в ньому ті механізми, з допомогою яких спільноти давали собі раду з ворожістю як способом життя. Пройти по тонкій межі між радикальним скепсисом щодо пізнаваності минулого та позитивістською настановою на довіру (більшою чи меншою мірою) до джерела як факту. Перше підважує саме існування знань про минуле поза літературою та ідеологією, друге — небезпечне можливістю сплутати кримінальну хроніку й життя поза нею. Саме ці проблеми змушують мене окремо зупинитися на особливостях свого джерела та роботи історика з ним.

Про джерело та роботу історика

Майбутнє належить Богові, минуле — історії.
Жан д'Ормесон. «Похвала імперії»

Як уже зауважувалося, дослідник ранньомодерної історії українських земель є особою, що за матеріалами уривчастої кримінальної хроніки намагається конструювати нормальне повсякдення чужого йому світу. Незле, якщо він принаймні це усвідомлює; гірше, якщо традиційно вважає, що джерело саме розкаже про минуле, завдання ж історика — лише максимально точно його описати. А при цьому поза увагою залишається той простий факт, що йдеться тільки про фрагменти зниклої реальності: скарги на насильство без подальшої фіксації перебігу конфлікту; окремі акти судового процесу; записи про перенесення справи на полюбовний суд без інформації про саме приятельське єднання; апеляції до короля чи трибуналу на декрети судів першої інстанції; врешті, декрети без

⁸⁴ Dean T., Lowe K. J. P. Writing the History of Crime in the Italian Renaissance // Crime, Society and Law in Renaissance Italy / Ed. by T. Dean and K. J. P. Lowe. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — P. 1–15.

⁸⁵ Уайт Х. Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. Е. Трубиной и В. Харитоновой. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. — с. 10–14.

жодної інформації про їх виконання або ж лише записи про спротив рішенню суду. Тож, як правило, фінал історій залишається відкритим.

Рідкісна удача для історика – зібрати докупи фрагменти однієї історії, адже зазвичай вони віддалені у часі чи носять принагідний характер посеред виписів, що стосуються інших героїв/подій⁸⁶. Однак і в цьому випадку годі сподіватися, що дослідникові поталанить виявити на підставі судових актів інтенції учасників подій, бо мотивації героїв, що зрідка звучать у ході судових процесів, радше відсилають до загальноприйнятих поведінкових норм, аніж оприявнюють їхні переживання. До того ж проблема правдивості/неправдивості судових свідчень чи взаємних обвинувачень сторін зазвичай належить до сфери дослідницьких припущень.

Яскраве підтвердження того, що історик має справу з украй «непевним свідком», – зустрічні скарги героїв конфліктних історій. За цими задокументованими претензіями можна простежити певні стратегії їх конструювання. Чи не найпоширенішою з них є вибирання із зазвичай багатоактного перебігу конфлікту тих епізодів, що свідчать на користь скаржника, і оминання його ж несимпатичних дій. Тож детальніше про кілька випадків.

Так Семен Козинський скаржився на Василя Несвіцького в тому, що той, прийшовши на його ґрунт і знайшовши самого господаря перед ворітьми, «словы неучтывыми соромотил и торгънулъшися до мене, по губи мя вдарил»⁸⁷. Того ж таки дня Несвіцький вніс скаргу до ґродської канцелярії про те, що коли він прийшов до Козинського, жаліючись на його підданих з приводу завданих ними збитків і просячи «о справедливост», той образив скаржника і побив києм:

«...насоромотивъши, дей, мене съловы неучтывыми и заразом порвавъшися сам рукою до кия, мене, дей, человека спокойного без брони [...], неотповедъне, пропомъневши боязьни Божое и срокгости пърава и покою посьполитого [...], мене, дей сам рукою своею окърутьне збил и зъранил»⁸⁸.

З визнання возного, який оглядав Несвіцького і детально занотував кількість ран на його тілі та їхній характер, факт побиття потерпілого києм не викликає сумніву, а от події, що передували побиттю, залишилися поза межами

⁸⁶ У Волинському воєводстві лише за період від запровадження ґродського суду у 1566 році до початку XVII сторіччя, тобто за 34 роки, нараховується 91 ґродська книга (Володимирський повіт – 33, Луцький – 58; книги Кременецького повіту не враховуються, адже були практично знищені через події середини XVII століття, тож зацілілі рештки представлені зазвичай окремими фрагментами сторінок). Земських книг істотно менше: Луцький повіт – 14, Володимирський – 12, Кременецький – 11. Обсяг актових книг становить у середньому 1–2 тис. сторінок.

⁸⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 751 зв.

⁸⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 751 зв. – 752.

фіксації. Цілком імовірно, що в минулому не лише піддані Козинського за-подіяли шкоду Несвіцькому, а й, навпаки, як це зазвичай траплялося поміж сусідами. Припускаю, що прохання «про справедливість» з боку скаржника теж могло бути висловлене в не зовсім коректній формі. Втім, могло бути й так, як описав Несвіцький, тільки і в цьому випадку невмотивованість насильства з боку Козинського варто поставити під великий сумнів.

Власне, скарги на дрібні інциденти фіксувалися сторонами, зазвичай, не для того, щоб розпочати справу в суді, а про всяк випадок. Якби замиритися не вдалося, а конфлікт спричинив серйозніші наслідки для сторін, то такі записи служили додатковим аргументом під час судового процесу. Відтак, судові книги переповнені подібними справами, які далеко не завжди закінчувалися розбитою губою чи негативними емоціями.

Так 23 травня 1595 року у луцькому ґроді князі Кирик Ружинський, Андрій, Януш та Юрій Козеки й чимало інших осіб скаржилися на князів Юрія і Михайла Чорторийських та їхніх помічників, які під час сесії земського суду «неодповедне», тобто без попередження про ворожі почуття⁸⁹, напали на їхню господу в Луцьку «з ручницями, з луками, и з ыншими бронями, войне належачими». Увага акцентувалася також на недобрій репутації нападників: «...яко перед тым непооднокрот звыкли в местех деспекты и кгвалты людем невинным чинити». Скаржників на момент нападу в господі не було, оскільки вони перебували на поховальній церемонії пані Францишкової Фальчевської у луцькому замку. Пізно ввечері після похорону вони, «як люди невинные, покоем посполитым обварованые», почали розходитися по своїх домівках. Однак перед замковим мостом їх чекали кн. Чорторийські з великою кількістю помічників, які, «окрик учинивши, до нас до купы, якобы до яких неприятел, до людей невинных, с полгаков, з луков стреляти почали». В результаті цих подій кн. Петро Козека і слуга кн. Юрія Козеки Ян Хмелевський були тяжко поранені⁹⁰, зокрема, князь – стрілою в груди.

Того ж дня оскаржена сторона – кн. Михайло Чорторийський – жалівся від себе й іменем брата кн. Юрія на кн. Ружинського і князів Козек про напад у Луцьку та заподіяні шкоди. З його оповіді дізнаємося, що він, «яко чоловік спокойный, ни маючи ни с ким ниякого заистья ани отповеди»⁹¹, приїхав у своїх справах на сесію земського суду. Увечері 23 травня князі Чорторийські

⁸⁹ «Неотповедне» означало без попередження про напруженість у стосунках і можливі подальші акти насильства.

⁹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 25. оп. 1, спр. 46, арк. 297–299.

⁹¹ Кн. Чорторийський наголошував, що він не має конфлікту з будь-ким у шляхетському середовищі, підтвердженням чого була відсутність «одповеди», оголошення про помсту з його боку або з боку інших осіб.

поверталися з гостей до своєї господи⁹², однак коли вони порівнялися із замковим мостом, великий загін вершників у понад сто осіб «окрик великий [...] учинили» і розпочали стрілянину, в результаті чого кн. Юрій Чорторійський був уражений кулею в живіт, також рани отримали сам кн. Михайло і князівські слуги⁹³. Потому ті ж нападники увірвалися до господи кн. Юрія та забили на смерть двох його служебників.

Возні з обох боків засвідчили факти, що про них ішлося у скаргах. А дослідник при цьому постав перед звичною проблемою — усвідомленням лише того, що певний збройний конфлікт відбувся і був описаний певним усталеним способом. Обидві сторони використовували один і той же риторичний ресурс, звертаючись до аксіоматичних, ідеальних шляхетських настанов — пам'ятати про страх Божий, дотримуватися права посполитого, зберігати спокій у шляхетській спільноті, культивувати чесноти «пристойного» шляхтича, особливо в час важливих для соціуму подій, зокрема, судових засідань. Обидві сторони конструювали свій образ за подібною схемою: спокійні, мирні, нічого нікому не винні, відтак, безпечні, такі, що не мають конфліктів і не сподіваються на насильство. Супротивник, своєю чергою, поставав «гвалтівником» цих настанов, який віроломно, без попереднього повідомлення, не маючи підстав, «непристойно» нападав, використовуючи не звичну рицарську зброю, а вогнепальну чи лук, діяв «окрутне, яко неприятел, нелитостиве», тобто як ворог, жорстоко й немилосердно.

Аналізуючи конструювання обвинувачень і виправдань, не варто забувати й про особу писаря з його набором мовних кліше: саме він різноманітні деталі оповідей, пряму мову персонажів, їхні емоційні ескапади мусив вкласти в прокрустове ложе формуляру. Інша справа, що часто озвучувані, ці кліше мусили входити в риторичну культуру шляхти, актуалізувати й закріплювати каркас шляхетських цінностей. До того ж актові записи від судової реформи 1566 року (якою запроваджувалися регулярні суди та ведення їхніми канцелярськими регулярної документації) до кінця XVI — початку XVII століть зберігали певний колорит шляхетських оповідей, збагачуючи канцелярський стиль деталями і зрідка навіть включаючи пряму мову учасників історій.

⁹² Варто звернути увагу на ідентичність характеристик в обох скаргах: «Спокойне, яко чоловик безпечный, с колко слуг и выростков своих безпечне, никому не будучи винен, а звлаша, под часом сужена роков земских луцких, под которым каждый шляхтич под волностою шляхетскою мешкаючи, правом посполитым от вшелякого небезпеченства обварованый ест».

⁹³ «...боязни Божое, покою права посполитого и пристойности своее шляхетское пропомневши, великим квалтом брата моего, его млсти княжа Юрия Чорторыского, чоловика невинного, непристойне, неотповедне, праве тирански, окрутне змордовали и зранили, с полгаку перед самого пупка в брux пострелили, и мене при его милости зранили, слуг и выростков брата моего и моих».

Наостанок розмови про непевність скарг як джерела наведу саме такий приклад, де скаржник, до того ж підписок, мальовничо окреслює свою небезпечну пригоду. Отже, спочатку до луцького гродського суду Миколаєм Зайцем була внесена скарга на підписка того ж суду Григорія Котельницького, який, запросивши Зайця на обід і підпоївши його, спочатку налаяв словами «неучтивими», а потому, витягнувши шаблю, завдав гостеві рану. Наданий з уряду офіційний свідок – возний, оглянувши потерпілого, визнав, що бачив у того «за правым ухом рану кривавую, шкодливе тятю»⁹⁴.

Зі свого боку Котельницький скаржився на Зайця, який того ж дня пізно ввечері прийшов до його господи і, не повідомивши попередньо про свою неприязнь, почав добиватися в дім, рубаючи вікна й двері⁹⁵. Відтак, увірвавшись до середини, вже сплячого Котельницького поранив шаблею у палець. Прочитую цю колоритну оповідь:

«Пропомневши боязни Божое и срокгости права посполитого, и пристойности межи учтивыми людми, не давши ми знать о жадной неприязни, непристойне, неотповедне, мощно, кгвалтом в дом мой, где-м я спокойне, яко человек невинный, замъкнувшисе в дому моем, безпечне и спокойне спал, окно до избы и двери до сеней, также окно до сеней кгвалтовне вырубали, и через окно до сеней на ложку спячого Миколай Заец рукою своею мене в руку левую в палец ранил, от которого зранения, порвавьшисе, ледвом на дом на гору перед ним утек».

Потому Заець, зібравши приятелів, повернувся з ними до дому Котельницького, де вони «з розмаитыми и незвыклыми бронями, то ест з ножами голыми добытыми, ходечи коло дому, скрытаючи зубами, хотечи мене ножами резати, словы неучтивыми, шкарадными, славе и учтивости доброго человека дотъкливыми, мене самого, жону мою лаял, соромотил». Як оповідав далі підписок, порятувався він утечею, спустившись рогом дому вниз. Наданий йому возний засвідчив, що бачив у Котельницького «на руце левой на палцу великом подле ногтя рану тятю, не барзо шкодливую».

Це – типовий спосіб конструювання оповіді про конфлікт, де кожна зі сторін використовує окремих епізод, вилучаючи його з низки актів неприязні, які при цьому залишаються поза межею фіксації й, відповідно, недоступні дослідникам. Такі скарги створюють враження опису цілком різних історій, якби вони не були позначені однією датою. Звісно, у читача викличе справедливе подивування міцний сон Котельницького під час прорубування досередини Зайця та його помічників, а також невідповідність рани підписки тій експресії, що супроводжувала дії нападників. Утім, це вже пролог до проблеми символічного насильства, про яке далі. Тимчасом цілком очевидно, що історики

⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 202 зв. – 203.

⁹⁵ Там само. – Арк. 204 зв. – 206.

доводиться хіба що підняти руки перед питанням, що ж насправді відбувалося в сотнях таких історій, описаних саме таким чином в актових книгах.

Тоді які ж питання може поставити дослідник, що його в першу чергу цікавить, скажімо, не функціонування судових установ, тобто інституційна історія, чи дипломатичний аналіз джерела, а сама людина та особливості її повсякденної культури? Пригадаймо в цьому контексті слова Ернста Кассірера про те, що остаточною метою історичного знання є передовсім розуміння людського життя⁹⁶, або ж жартівливе ототожнення Марком Блоком історика з людже-ром, адже обох цікавлять тільки ті місця, де пахне людиною⁹⁷.

Наше специфічне джерело насамперед надається для питань, пов'язаних з комунікативними практиками, тобто як люди спілкувалися між собою в процесі різних життєвих ситуацій, як вони солідаризувалися, конфліктували та полагоджували конфлікти, яким життєвим стратегіям надавали перевагу. В цьому разі спосіб подачі інформації у джерелі теж може прислужитися дослідникові: колективні настанови, до яких апелюють герої історій, зазвичай не менш важливі регулятори співіснування, ніж ситуативна вигода.

Однак визначившись із питаннями, варто зауважити існування особи, що на них відповідатиме, тобто історика – цього невід'ємного і, врешті, *надлишкового* елемента будь-якої оповіді про минуле. Його все частіше порівнюють зі слідчим: для обох важливо не стільки те, про що охоче розповідають опитувані, скільки обмовки, дрібниці, другорядні ознаки, симптоми, за Карлом Гінзбургом – «непрямі свідчення». Тому головним способом пізнання минулого стає метод роботи детектива або діагноста⁹⁸, де чи не найбільше важить дослідницький досвід та інтуїція, які не обчислюються за допомогою жодних мір і вагів. Суб'єктивність дослідника, котрої ще донедавна рекомендували всіяко позбавлятися (принаймні старанно її приховувати), впевнено повертається в історіографію як елемент дослідницької «кухні», а з нею – і проблема гуманітаристики як край специфічного наукового знання.

За такої настанови стає очевидно, що навіть позитивістське описування повсякденних практик, на зображення яких так багата судова документація, не буває цілком нейтральним. Історик у різний спосіб залежний від ідеологічних засад, домінантної історіографічної традиції (працюючи в її річищі чи перебуваючи в конфронтації з нею), від приписів школи, до якої належить, від уявлень свого часу, а чи й емоційного контакту зі своїми героями.

⁹⁶ Кассирер Э. Логика наук о культуре / Пер. с нем. С. Кузнецова и Б. Вимера // Избранное. Опыт о человеке. – М.: Гардарики, 1998. – С. 48.

⁹⁷ Блок М. Апология истории... – С. 18.

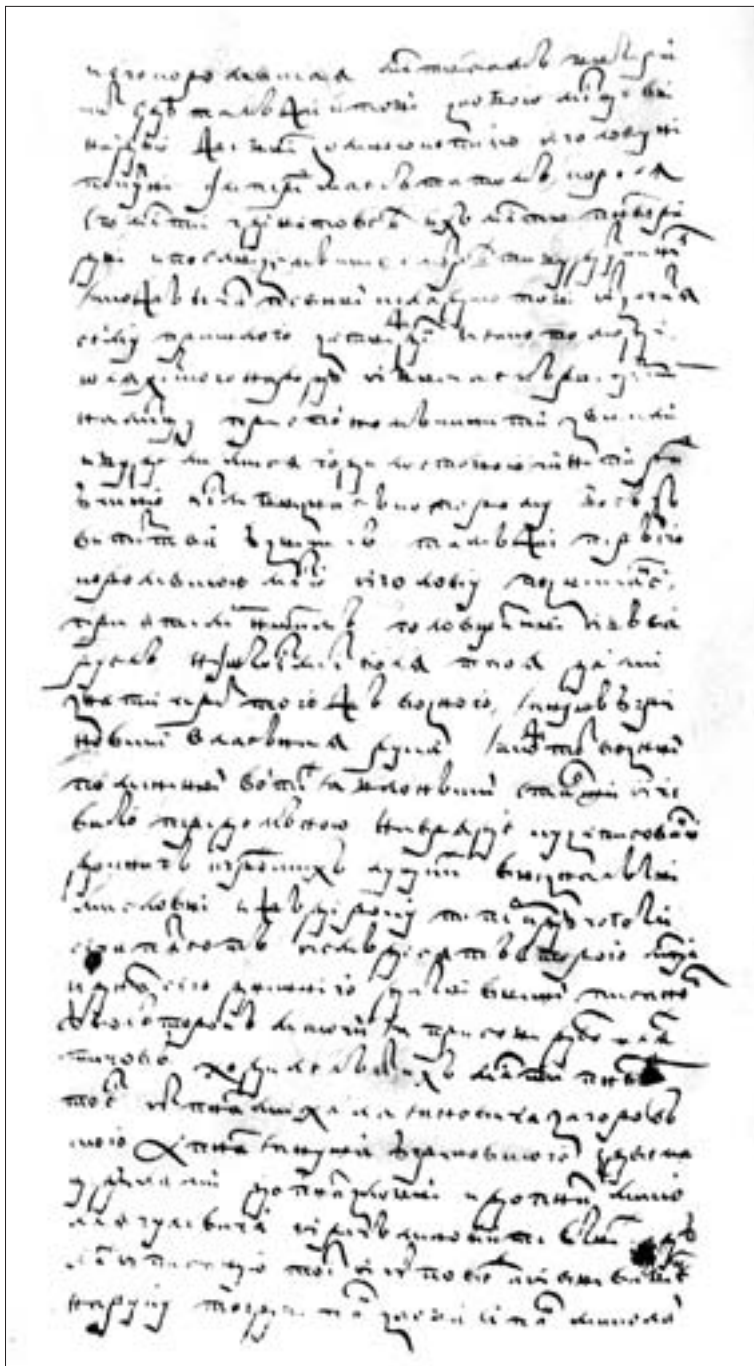
⁹⁸ Гинзбург К. Приметы: уликовая парадигма... – С. 32–61.

Спробую коротко це продемонструвати на прикладі шляхетського повсякдення. Попри нейтральність принаймні другої частини словосполучення, а саме — «повсякдення», історичний наратив може подати його як суцільну сваволю, нехтування правом, трагічне за своїми наслідками для держави та представників упосліджених станів, якими постають селяни, козаки, міщани тощо. Воно може розгортатися як поле ідеологічної (національної, релігійної, класової) боротьби, котра зводить неподоланні мури поміж сусідами, родичами, приятелями, що живуть не стільки одне з одним, вступаючи в стосунки з приводу повсякденних (врешті — універсальних) потреб, скільки з ідеями, символами віри, гаслами та ідеологічними маніфестами. За тими ж, на позір, ідеологічними конфліктами антропологічно налаштований історик може розгледіти спонуки матеріального характеру, що за потреби набирали вигляду світоглядних настанов. Чи спробує пояснити дії своїх героїв через одвічні категорії любові, ненависті, вигоди, конфронтації, солідарності, однак дошукуючись того змісту, який вкладали в них у певний час. Або ж виходитиме з принципу свободи індивіда обирати, відтак — описуватиме ситуації збігу/незбігу індивідуальних стратегій і загальних настанов.

Утім, визначитися антропологічно налаштованому історикові з «моральною» сферою минулого буває вкрай непросто. Скажімо, судові акти фіксують різні варіанти подружніх взаємин, як теплих, сповнених піклування, взаємодопомоги та «милості», так і напрочуд брутальних, аж до садистського поводження чоловіка з дружиною. До того ж інформація отримується переважно з різного типу джерел: про умовно партнерський тип відносин свідчать зазвичай нотаріальні акти, які були обов'язковими для внесення до судових книг, а про випадки насильства — скарги (їх на загальний обсяг судових актів зустрічається небагато). Який тип стосунків був нормою? Якою була частка скарг щодо актів насильства, котрі залишилися поза межами письмової фіксації? Чи є невелика кількість скарг показником гендерно асиметричного суспільства, де можливість звертатися до суду в жінки була обмеженою? І, водночас, чи не свідчить факт існування скарг про те, що насильство в родині сприймалося як певна девіація, адже якби насильство було нормою, їхня поява була би проблематичною⁹⁹?

Тож ідеологічні настанови можуть у таких питаннях бути дуже «помічними» історикові, послужливо пропонуючи необхідний ракурс. За відсутності певного рівня професіоналізму це інколи призводить до постанов досить кумедних інтерпретацій на кшталт «українська жінка в козацькій добу — найвільніша жінка в світі» або ж до зображення повсякдення як суцільної війни всіх проти всіх.

⁹⁹ *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2006. — Вип. 6. — С. 161–202.

Сторінка актової книги 1582 року

Проте боротьба з історіографічними вітрянками може «незгірше» прислужитися й доброму фахівцеві, коли в запалі суперечки дослідник акцентує увагу на свідченнях, що доводять саме його тезу, нехтуючи іншими.

Важливою підставою інтерпретацій, пов'язаних із повсякденням (отже, – свідомою та несвідомою діяльністю людей), виступає також особистий життєвий досвід історика, що його традиційно не розглядають як корелят історичних свідчень та історіографічного продукту. А між тим годі переоцінити цю підставу нашого розуміння джерела, адже віддалена у часі людська суб'єктивність, утім, може бути оцінена лише через таку ж суб'єктивність дослідника, історію ж бо він пише «від себе», витлумачує зі свого бачення ситуації, врешті, приймає себе за критерій істинності інтерпретацій, власних і чужих. При цьому, зазвичай, не усвідомлюючи, як катастрофічно йому може бракувати уважності, проникливості, вміння чути «інших» або, врешті, що він може виявитися не конче розумною особою.

На сьогодні вже аксіоматичне твердження – історик не лише трактує джерело, він його певним чином «створює», адже свідчення, що дісталось до нас з минулого, стає історією лише в руках дослідника, який її видобуває, вибудовує та розповідає. Саме йому доведеться визначати, чи варта подія, про яку йдеться у свідченні, статусу історії, поєднувати в одне ціле розрізнені деталі та вимощувати лакуни між ними. Саме він вирішує, що робити з тими фрагментами, які конфронтують зі створюваною ним картиною й пояснює подію через свій досвід, інтуїцію та певну порцію уяви й припущень.

Попри існування проблем у діалозі «історик – джерело», спробую все ж зі значною часткою оптимізму визначити перспективи їхньої продуктивної зустрічі. Рецепт не новий – усупереч тому, що питання, які ставить історик, так чи інакше продиктовані його часом, відповідати на них варто, виходячи з особливостей минулого, шукаючи мотиваційну підкладку тодішніх дій, яка й визначає специфіку досліджуваного суспільства.

Передовсім мусить ітися про встановлення істориком певних найважливіших законів-регуляторів співжиття, що складають поведінковий каркас, у межах якого особа вибудовувала свої життєві стратегії. Задача, звичайно, не з легких. З одного боку, пошукуваний етос (загальноприйнята система цінностей) певної епохи у повсякденному житті зазвичай не декларується ні на рівні окремої особи, ні на рівні соціумів¹⁰⁰. Закони співжиття не артикулюються тому, що належать до ужиткових повсякденних реакцій, які не потребують

¹⁰⁰ Трактати про «направу» суспільства, які починають з'являтися з середини XVI століття теж не є його прямим відображенням; оскільки такі тексти мають дидактичну чи полемічну мету, їм властива гіпертрофована увага до окремих сторін життя, згущення фарб тощо. Попри це, вони можуть прислужитися дослідникові при аналізі сприйняття окремих суспільних феноменів їхніми сучасниками.

дискусій та примірювання до високих зразків (теж не завжди усвідомлених й осмислених). З іншого боку, поведінковий каркас не є даністю, його творять самі люди чи не щодня в процесі конфліктів, домовленостей і виборів. Тож вибудовування дослідником певних правил поведінки своїх героїв передбачає прискіпливу увагу до розмаїття виборів якомога більшої кількості учасників, а, відтак, роботу з великим обсягом джерел.

Цінним джерельним матеріалом у цьому випадку стають рідко подибувані мотивації, озвучувані переважно в ході судових процесів. До них варто ставитися обережно, адже особа могла інтерпретувати свої вчинки у різний спосіб, приховуючи, витісняючи (свідомо або несвідомо) істинні мотиви, припасовуючи свої дії до загальноприйнятих вимог, легітимізуючи таким чином навіть ті ситуації, що виходили за звичні межі або перебували на пограниччі (згадаймо, як під поняття «старовини» маскувалися новації¹⁰¹). Однак захищаючись, виправдовуючись чи звинувачуючи, особа мусила апелювати до значущих (або принаймні таких, що іншими розділялися) цінностей, тобто використовувати наявний у спільноті «етичний» ресурс.

Окремо хотіла б звернути увагу на ті фрагменти джерел, які заводять історика в глухий кут, герої яких діють у не цілком зрозумілий (а чи загалом незрозумілий) історикові спосіб. Такі випадки неймовірно цінні своїм «методологічним» потенціалом: вони просто «волають», застерігаючи від модернізації, демонструючи навіть украй довірливому історикові, що й добре описане джерело нездатне саме розказати про себе. Від таких фрагментів, що провокують культурне непорозуміння між дослідником і свідченням минулого, можна, врешті, відмахнутися, а можна збирати їх, накопичувати роками, сподіваючись на щасливий момент: обмовку джерела або інтуїтивний здогад історика унаслідок здобутого ним професіоналізму. Вони ж бо, врешті, – золотий фонд розуміння минулого як Іншого, адже лише таким чином віддалена у часі спільнота здатна заявити про свою з нами несхожість. Власне, саме до таких обмовок минулого і належать «одповіді», котрі спровокували написання цього тексту.

¹⁰¹ Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. – К.: Ін-тут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1994. – Т. 3. – С. 68–85.

Розділ 2

«Річ посполита воєводства Волинського»

Річ посполита — зібрання і згромадження людей, порядно поєднаних різноманітними сусідськими зв'язками для доброго й щасливого життя. [...]

Річ посполита — ніби одна досконала тварина з тілом, в якому жоден член сам собі не служить, але й око, й руки, й ноги, та всі інші члени ніби спільно порядкують, а своїх обов'язків так уживають, аби все тіло добре чулося, яке, якщо добре мається, тоді й членам кривди не діється, а коли тіло недобре почувається, тоді й члени недогоду мусять терпіти.

*Анджей Фрич-Моджевський.
«Про направу Речі Посполитої»*

Перш ніж перейти до проблеми конфлікту у шляхетському середовищі, коротко окреслю місце дії та головних героїв оповіді, тобто що собою являли Волинське воєводство, місцева система судочинства й культурні пріоритети його шляхетних мешканців. Нагадаю, що у слабко централізованій Речі Посполитій кожне воєводство було своєрідною самоврядною одиницею, яка мислилася її обивателями за аналогією з державою — окремою «річчю посполитою»¹⁰². Чому сприяла й форма влади, яка набула завершеності впродовж перших двох безкоролів'їв (1572–1576) — ці періоди супроводжувалися запеклими дискусіями щодо устрою на різних суспільних щаблях¹⁰³. Урешті, постала загалом нетипова для тодішньої Європи політична система — «мішана монархія», де влада була представлена трьома силами: виборним королем¹⁰⁴,

¹⁰² Поняття «річчю посполита воєводства Волинського» — активно входить в ужиток під час перших безкоролів'їв, коли через активні політичні дискусії утверджувалася низка шляхетських демократичних цінностей. Наявне майже в усіх ухвалах волинської шляхти цього (і подальших) періодів, це поняття починає фігурувати і в судовій практиці. Відзначу фрагмент судової справи, де звучало: «...водьлуг постановеня и списов *речи посполитое воеводтва Волинского*» (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 423 зв. —424, 1575 р.). Див., зокрема, про це: Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. — Warszawa: Neriton, 2006. — S. 226–232.

¹⁰³ Дослідження періоду перших безкоролів'їв має велику історіографічну традицію; назву хіба найзагальніші роботи: *Plaza S. Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)* // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. — Kraków, 1969. — CXXVI. — *Prace Prawnicze. Zeszyt 42; Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta*. — Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998.

¹⁰⁴ Король у Речі Посполитій як, скажимо, і в Габсбурзькій монархії, обирався. Різним однак був ступінь концентрації влади в його руках: у першому випадку маємо справу з парламентською монархією, де найважливіші державні рішення ухвалював сейм; а в другому — з фактично абсолютистською владою.

сенатом¹⁰⁵ і політичним народом-шляхтою¹⁰⁶, що міг виявляти свою думку на сеймиках (найчастіше – воєводських зібраннях шляхти) та на сеймах через своїх представників у посольській ізбі (одній з двох сеймових палат). Позиції цих трьох сил не були жорстко закріплені, тож відбувалося постійне перетягування влади кожною зі сторін за рахунок інших. Ототожнюючи себе з державою, шляхта ревно ставилася до можливої узурпації іншими гілками влади своїх повноважень, керуючись настановою – шляхтич винен королю лише два гроші з лану й службу шаблею. Врешті, навіть ця повинність, котрій шляхта була зобов'язана своїм постановом як стану, залежала від її згоди, адже без схвалення сейму король не мав права розпочати війну; те ж саме і з податками – їх збір потребував згоди всієї шляхти¹⁰⁷. Наслідком перших безкоролів'їв, під час яких остаточно утвердився погляд на стосунки монарха та політичного народу як договірні (з правом шляхти на опір у разі порушення правителем умов, скріплених присягою; так звана *pacta conventa*) стало перебирання політичним народом на себе й королівських функцій верховного судді та апеляційної інстанції для шляхетських судів нижчого рівня. Все це сприяло консолідації шляхетських корпорацій у межах окремих воєводств, що ілюструють на сьогодні вже хрестоматійні слова Зигмунта III Вази: «Що не воєводство, то Річчю Посполитою бути хоче». Тому в центрі уваги і буде Волинське воєводство як шляхетська корпорація добре знаних одне одному осіб, яких поєднували різні зв'язки й усвідомлення власної спільності та своєї окремішності щодо інших територій Польської Корони.

Нижньою хронологічною межею дослідження є друга половина 1560-х років, яка для Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) позначилася реформуванням усієї судово-адміністративної системи за зразком Польської Корони, а також уведенням нового правового кодексу – II Литовського Статуту (далі – II ЛС) 1566 року. Ще однією важливою подією став Люблінський сейм (1569), де постала нова держава Річ Посполита – результат об'єднавчих актів тривалістю в понад 150 років поміж Великим князівством Литовським і Польською Коронаю. Цьому сприяли драматичні колізії з вилученням Волинського,

¹⁰⁵ Сенат як одна з парламентських палат постав з королівської ради. Він складався з вищих духовних і світських достойників, зокрема й регіональних – воєвод і каштелянів, які своїм позитивним місцем у ньому були зобов'язані королю як надавцеві урядів. Про генезу сенату у цей час див.: Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000.

¹⁰⁶ Шляхетський стан практично єдиний мав доступ до державної влади, тож через це устрій Речі Посполитої інколи окреслюється в історіографії терміном «шляхетська демократія».

¹⁰⁷ Про мінливість прерогатив короля та його реальну й символічну владу див.: Augustyniak U. Wazowie i «królowie rodacy». Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku. – Warszawa: Semper, 1999.

Київського та Брацлавського воєводств зі складу ВКЛ і введенням їх до Корони як засіб тиску короля Зигмунта II Августа на литовських можновладців і руських князів, що опиралися об'єднанню¹⁰⁸. Як наслідок, населення цих земель отримало певну «культурно-адміністративну» автономію в межах нової «ойчизни». Привілеєм, що мав характер договору, скріпленого взаємною присягою сторін, гарантувалося продовження в судочинстві дії II ЛС, функціонування руської мови як мови суду й адміністрації, збереження та пошанування православної релігії, дотримання ustalених кордонів і надання урядів лише осілій у цих воєводствах шляхті. Така «автономія» (в сенсі закріпленої території, окремої правової системи та визнаного владою домінуючого віросповідання) служила підставою для формування у місцевої шляхти регіонального патріотизму й нерідко власних політичних позицій, відмінних від решти коронних воєводств¹⁰⁹.

Досить швидко за II ЛС у межах трьох українських воєводств¹¹⁰ закріпилася назва Волинського, а судова сфера стала місцем, де актуалізувалися регіональні почуття шляхетського населення цих територій. Адже за унійним привілеєм зміни до правового кодексу могли вноситися лише з ініціативи і за згодою самих шляхетних обивателів українських воєводств, а за статутовим приписом жодна особа, включно з королем, ухвалюючи вирок, не могла судити й керуватися іншими міркуваннями, окрім статутових норм. Цих засад загалом строго дотримувалися, роблячи винятки лише для конституцій – сеймових ухвал після 1569 року, котрі поставали як результат клопотань самої шляхти. Оскільки

¹⁰⁸ Величезна бібліографія, що стосується Люблінської унії, не надається для цитування в рамках мого дослідження. З робіт, присвячених проблемі творення міфів і стереотипів навколо цієї події в українській та польській історіографії, згадаю лише останні публікації: *Яковенко Н.* Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2009. – Вип. 14. – С. 9–42; *Білоус Н.* Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // УЖ. – 2010. – № 1. – С. 65–83.

¹⁰⁹ *Sysyn F. E.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // HUS. – 1982. – Vol. VI. – No. 2. – S. 167–190; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną... – S. 349–402; *Litwin H.* Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita. – Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, N. Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 84–110; *Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N.* Społeczeństwo-religia-kultura // Ibid. – S. 111–151. Зокрема, проблемі уявлень про свій життєпростір мешканців цих територій у ранньомодерну добу та їх мінливим ідентичностям присвячена також збірка статей: *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К.: Laurus, 2012.

¹¹⁰ На означення трьох воєводств – Волинського, Брацлавського та Київського, котрі увійшли до складу Корони внаслідок Люблінської унії, я буду користуватися поняттям «українські» як технічним терміном, попри усвідомлювану його модернізацію щодо XVI – початку XVII століть, а також полишаючи за межами цього означника інші «руські» воєводства – Руське, Белзьке та Подільське.

під час судових засідань питання відповідності дій сторін і суддів базовим настановам судочинства зринало доволі часто, їхня повторюваність закріплювала усвідомлення окремішності українських територій. «Земля Волинская, которая ся правом своим особливим судит»¹¹¹, – ось типовий приклад сприйняття тамтешнім шляхетським загалом унікальності своєї правової ситуації. Тож у тексті я звертатимуся переважно до норм II ЛС і конституцій, чинних на цих теренах упродовж досліджуваного періоду. Матеріалом III ЛС, який прийнятий у 1588 році виключно для ВКЛ і чия присутність в аналізованій період у судовій практиці Волині практично не відчутна, користуватимуся принагідно, задля виявлення окремих тенденцій і змін у поглядах законодавців на злочин і покарання за нього. Ґрунтуватимусь при цьому на тезі, що зміни у III ЛС, порівняно з II ЛС, вносилися не лише через державні потреби, а й з урахуванням судової практики та больових точок шляхетського повсякдення, яке, попри можливі невеликі регіональні відмінності, виявляло подібність у межах усєї Речі Посполитої.

Одним із важливих елементів адміністративно-територіальної реформи 1564–1566 років у ВКЛ, про яку вже згадувалося, стало також запровадження регулярних сеймиків (самоврядних інституцій), тобто зібрань всієї повітової/воєводської шляхти, що скликалися з руки великого князя, а від 1569 року – короля, для обрання представників на сейм, обговорення королівських пропозицій щодо його регламенту та різноманітних проблем регіонального та понадлокального рівня, обрання кандидатів на вільні судові вакансії тощо. Згодом функції сеймиків – цих воєводських шляхетських форумів – суттєво розширилися.

Шляхетська судова система

Волинське воєводство як адміністративна одиниця постало внаслідок того ж реформування у 60-х роках XVI сторіччя ВКЛ на зразок Польської Корони. За ухвалою Віленського сейму 1565–1566 років, розмаїті в адміністративному сенсі землі князівства були уніфіковані: територія ділилася на воєводства, а ті, своєю чергою, на найменші судово-адміністративні одиниці – повіти¹¹². До Волинського воєводства входили Луцький, Володимирський і Кременецький

¹¹¹ ЦДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 342.

¹¹² Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – М.: Тип. Имп. Акад. наук, 1892. – С. 209–213, 235–237, 261–266; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К.: Ін-тукр. історіографії АН України, 1993.

повіти. На чолі урядницької ієрархії стояли воєвода й каштелян, уряди яких були сенаторськими¹¹³.

Ухвалою була також упорядкована судова система, про реформування якої волиняни разом зі шляхтою інших частин ВКЛ просили великого князя ще на сеймі 1554 року¹¹⁴. Судовою одиницею зазвичай ставав повіт, де мали функціонувати гродський, земський та підкоморський суди. Під їхню юрисдикцію підпадала вся без винятку осіла шляхта (Волинське воєводство мало три судові повіти). Князі, що до реформи судилися виключно перед великим князем, втрачали свій імунітет.

Гродський суд був своєрідним генетичним продовженням замкового як суду королівського намісника-старости¹¹⁵. Однак на відміну від замкового, під юрисдикцію якого шляхта значною мірою не потрапляла, а еліта цих теренів – князі та пани – взагалі йому не підлягала (за правом звертатися безпосередньо до великокнязівського суду), гродський суд у межах власної компетенції мав розглядати справи всіх без винятку землевласників повіту. Очолюваний старо-

¹¹³ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка (далі – ЗНТШ). Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 65–122.

¹¹⁴ Любавський М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства... – С. 590.

¹¹⁵ Функціонування гродського судочинства на українських землях практично не досліджене. Щоправда, впродовж останніх десятиліть з'явилася низка публікацій, присвячених деяким аспектам цієї проблеми (напр., окремим урядникам та урядницьким групам), де зачіпаються й питання особливостей роботи гродського судочинства загалом. Я не претендую на вичерпність бібліографії, адже функціонування судочинства – лише один із аспектів мого дослідження, тому зупинюся лише на найважливіших роботах.: Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродських і земських судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 81–106; Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. – 2001 – № 3. – С. 56–72; Його ж: Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. – 2002. – Вип. 7. – С. 185–215; Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.–Л.: б. в., 2004. – С. 320–357; Старченко Н. Возні на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 8. – С. 134–162. З давніших робіт варто сказати про сьогодні вже хрестоматійну: Lanno И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI веке // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1908. – Кн. 1. – С. 51–113. Щодо польської історіографії, присвяченої функціонуванню судових інститутів у Короні і ВКЛ загалом та в межах окремих регіонів, то тут існує потужна понад столітня традиція. Перелік праць див. у ґрунтовній роботі Януша Лосовського: Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.

стою, він складався з судді та писаря, обраних самим старо-стою з числа його шляхетних слуг чи клієнтів. Староста як очільник суду з'являвся на гроді нечасто, оскільки в пореформений період XVI століття цей уряд обіймали майже винятково великі землевласники – князі, що до того ж поєднували його з сенаторськими кріслами. Тож на чолі гродського суду зазвичай перебував підстароста – його довірена особа.

До компетенції гродського суду переважно належали тяжкі кримінальні злочини¹¹⁶: розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, зґвалтування, порушення спокою («ґвалт») у містах, крадіжки, фальшування, вбивство шляхтича. А оскільки працювала гродська канцелярія практично постійно, то до книг потрапляли чи не всі правопорушення, особливо ті, що вимагали швидкого реагування – акти різного роду насильства, як фізичного, так і морального.

Земський суд складався з судді, підсудка та писаря. За Статутом, шляхта мала обирати на кожен з цих урядів по чотири кандидати з числа *осілої* (такої, що володіла землею) шляхти, з-поміж яких король затверджував одну особу. До компетенції земського суду мали належати всі види правопорушень, що не підлягали дії гродського. Тож, окрім справ, пов'язаних із землеволодінням, які становили основу діяльності земського суду, він мав би бути переобтяжений процесами найрізноманітнішого характеру. Однак нерегулярність його засідань призводила до затягування справ і, відтак, пошуків інших шляхів їх вирішення (про що трохи згодом)¹¹⁷.

Підкоморський суд виконував функції розмежування маєтків у спірних ситуаціях. Він складався з підкоморія, котрий отримував свій уряд з руки великого князя (від 1569 року – короля)¹¹⁸, коморника, що обирався підкоморієм з числа осілої шляхти, мірників, які не конче залежали від підкоморія, а могли

¹¹⁶ У даному випадку я послуговуюсь сучасним поняттям «кримінальне судочинство», хоч у ранньомодерну добу воно мало інше значення, на якому зупинюся нижче у дев'ятому розділі, спеціально призначеному функціонуванню судової системи.

¹¹⁷ Аналогічна до історії з гродським і дослідницька ситуація із земським судочинством. Маємо розвідку: *Lanno I.* Земський суд в Великом князстві Литовском в конце XVI века // ЖМНП. – 1897. – Кн. VI. – С. 263–301. Найновіша робота у польській історіографії – монографія Адама Моношка, присвячена функціонуванню мазовецького земського суду в 1588–1648 роках: *Moniuszko A.* Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie. – Warszawa, 2013. Варто також відзначити ряд його статей, з яких і виросла ця монографія. Див., скажімо: *Moniuszko A.* Mazowieckie księgi sądowe ziemskie jako źródło do badań sądownictwa za panowania Zygmunta III i Władysława IV // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ, 2009. – С. 197–214.

¹¹⁸ За II ЛС (розд. 4, арт. 70), уряд підкоморія надавався великим князем, однак за конституцією коронаційного сейму 1587–1588 років, на уряд підкоморія повітова шляхта мала обирати чоти-

надаватися йому самими сторонами, а також копачів – безпосередніх виконавців волі підкоморського суду, слуг і підданих підкоморія¹¹⁹.

Зауважу також існування ще одного, надзвичайного суду, який поставав в окремих воєводствах у період безкоролів'їв замість звичайних, що діяли від імені монарха, і з його смертю припиняли своє існування. Склад так званого «*каптурового суду*» обирався на сеймику з-поміж осілих у воєводстві шляхетних обивателів. До його компетенції належали переважно кримінальні справи, які ставили під загрозу «покой посполитий». Перші такі суди постали у Короні й, відповідно, на Волині по смерті Зигмунта II Августа у 1572 році¹²⁰.

Вищою апеляційною інстанцією для всіх цих судів першої інстанції спочатку були король і надвірний суд, що діяв з його руки. Однак до кінця 60-х років монарше судочинство через велику кількість справ та особливості правління Зигмунта II Августа практично було паралізоване. Як наслідок тривалих дискусій у Короні, 1578 року постала незалежна від королівської влади апеляційна інституція – Трибунал. Він засідав по чергово у Пйотркові та Любліні, відповідно – для розгляду справ великопольських і малопольських воєводств.

Осібний, Луцький Трибунал, був встановлений для трьох українських воєводств, що увійшли до Корони внаслідок Люблінської унії. Однак шляхті з ним не пощастило: за нез'ясованих дотепер причин його діяльність обмежувалася лише однією сесією восени 1578 року¹²¹, відтак Волинське та Брацлавське

ри кандидати, з-поміж яких король затверджував одного: *Volumina Constitutionum*. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. – Т. II (1550–1609). – Vol. 2 (1587–1609). – С. 65.

¹¹⁹ Див.: *Ланто И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // ЖМНП. – 1899. – Кн. VIII. – С. 341–403. Про функціонування підкоморських судів на Волині та Наддніпрянщині див. передмову Н. Яковенко до: Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підгот. Г. Боряком, Т. Гирич та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 5–36; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях... – С. 65–122.

¹²⁰ *Старченко Н.* Каптуровий суд у Волинському воєводстві в часи третього безкоролів'я // ЗНТШ: Праці істор.-філософ. секції – Львів, 2006. – Т. ССІ. – С. 439–496; її ж: Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 265–283; Її ж: Каптурові суди у Волинському воєводстві під час двох перших безкоролів'їв // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku* / Pod red. H. Gmíterka, J. Losowskiego. – Kraków: Avalon, 2010. – С. 55–74.

¹²¹ *Ясинський М.* Луцький Трибунал как высшая судебная инстанция для Вольнского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI века // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К.: Типография Т. Г. Мейнандера, 1900. – Кн. 14. – Вып. 1. – С. 3–72; *Попов Г.* Луцький трибунал 1578 // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Вип. 1. – С. 32–58.

воєводства 1589 року (Київське 1591-го) приєдналися до Коронного Трибуналу з місцем засідань у Любліні¹²². Була врахована та обставина, що населення цих земель має осібне право, тож представників з Волині налічувалося шестеро (по дві особи від повіту) проти одного-двох депутатів від кожного з решти коронних воєводств. Передбачена була і присутність писаря з українських територій, оскільки за умовами Люблінської унії декрети для їхніх мешканців мали писатися руською мовою.

Особливо тяжкі справи, де оскарженій особі йшлося про «голову» (тобто життя) і честь, належали до юрисдикції очолюваного королем сеймового суду.

Шляхетська корпорація

Чи не найважливішим і, водночас, чи не найскладнішим для історика є просте на позір питання: як люди в певний час і в певному місці ставилися один до одного? Саме система базових відносин значною мірою визначає характер суспільства: стосунки подружжя, батьків і дітей, найближчих родичів та приятелів, сусідів тощо задають моделі взаємин у ширших спільнотах і, заразом, проєктують ієрархічні пов'язання на площину приватного.

Реформами 60-х років XVI сторіччя практично завершилося формування шляхетського стану в правовому сенсі через утвердження рівних прав та обов'язків для всіх його членів. А саме: особистої і майнової свободи, неможливості оподаткування шляхти без її згоди (пригадаймо фундаментальне гасло шляхетської демократії – «нічого нового на нас без нас»), участі в політичному житті через сеймики, а також репрезентацію на сеймі¹²³. Шляхетська еліта – можновладці, представлені на території українських воєводств переважно князями, – своїм становищем завдячувала не особливому праву, але іншим ознакам у межах стану¹²⁴. Практично всі ключові уряди регіону (воєвод і старост) зосереджувалися в її руках. Тож близькість до королівського двору, а також розлогі маєтки

¹²² *Balzer O. Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku / Wyd. 2. – Pod red. K. Mazuga. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2009; Bednaruk W. Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008.*

¹²³ Про складання шляхетського стану на Волині та Наддніпрянщині див.: *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття...*

¹²⁴ Про символічний вимір влади й престижу князівського стану див. роботи Н. Яковенко, зокрема: *Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 157–188.*

надавали додаткові можливості для творення переважно неформальної владної системи — *патронально-клієнтарних зв'язків на різних рівнях*¹²⁵.

Клієнтарна система домінувала в ранньомодерній Речі Посполитій, охоплюючи як вищі (стосунки представників владної еліти з різними категоріями шляхти), так і нижчі щаблі (між членами шляхетських корпорацій, осілою та прибулою шляхтою тощо). Цьому посприяла слабкість центральної влади і сильні позиції магнатерії в окремих регіонах.

Оснóву патронально-клієнтарної системи становили особисті взаємини нерівноправних за статусом осіб — ці взаємини набирали різних форм залежно від позицій сторін. Могло йтися про слабко формалізовані стосунки «патрон-клієнт», котрі вимагали від слабшої сторони різноманітних послуг в обмін на протекцію щодо отримання урядів чи інших життєвих благ. Оскільки патрон у цьому випадку мусив мати зв'язки при королівському дворі, в центрі окремих клієнтарних груп стояли зазвичай представники князівських родин. Поняттям «клієнт» обіймалися особи, чий статус міг не набагато різнитися від статусу патрона (представники його великої родини, осіла шляхта тощо). Такий зв'язок рідко тримався на конкретних домовленостях про співпрацю. Тому й плінність цієї групи була досить висока, позаяк клієнт завжди був налаштований на отримання максимальної вигоди від протектора. Втім, траплялися випадки перебування в орбіті впливу можновладця представників принаймні двох поколінь однієї родини клієнта.

Однак на щодень більшої ваги набирали тісніші стосунки «пан-слуга», скріплені певним договором і ритуалом, де паном виступав чи не кожен осілий шляхтич, а слугами — зазвичай рівні за становою ознакою панові (належні до шляхти) прибульці з інших територій Речі Посполитої або ж молодь з волинських родин, що до часу набувала через «службу» життєвого досвіду. Слабший у цій зв'язці за виконання найширшого кола обов'язків і вірність отримував від сильнішого платню, але, що важливіше, — опіку в найрізноманітніших сферах, яка визначалася можливостями пана. У приватній сфері вона перед-

¹²⁵ Див. піонерські праці Антонія Мончака, присвячені загальним проблемам складання та функціонування клієнтарної системи: *Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej.* — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986; *ibid.: Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* — Warszawa: Semper, 1994; *ibid.: Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej.* — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. Див. також спеціальний випуск: *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej / Pod red. A. Radzimińskiego, J. Wroniszewskiego.* — Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. Про загальні проблеми функціонування патронально-клієнтарної системи в Польщі див.: *Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // Genealogia. Władza i społeczeństwo...* — S. 47–124. Багато аспектів функціонування патронально-клієнтарної системи на Волині та Наддніпрянщині, зокрема, проблему творення символічного капіталу представників верхнього ешелону влади — князів — руками їхніх клієнтів і слуг, проаналізовано в роботах Н. Яковенко.

бачала допомогу в поладженні конфліктів, влаштування вигідного шлюбу, забезпечення майбутнього дітей, поховання тощо. У публічній – протекція могла сприяти отриманню місця в судовій системі воеводства (переважно в ґродському судочинстві) чи надавала шанси скористатися з можливостей пана (ширше про цей зв'язок у наступному розділі)¹²⁶.

Врешті, межа між клієнтом і слугою була досить умовною, особливо, коли останньому вдавалося витиснути зі свого становища максимум. Скориставшись авансом, що йому давала служба, така особа могла досить швидко піднятися по ієрархічній драбині до категорії клієнтів. Так слуга кн. Романа Сангушка Андрій Заленський, який потрапив на Волинь з Брацлавщини, вже по смерті свого пана отримав за протекцією волинського воеводи кн. Януша Острозького уряд володимирського земського судді¹²⁷. Ще певний час називаючи себе за різних обставин «слугою Острозького», як видається, невдовзі часто діятиме з особистих міркувань, цілком незалежно.

Клієнти в широкому сенсі цього слова творили символічний капітал патрона, входячи до його почту на публічних імпрезах чи у конфліктних випадках, забезпечуючи йому допомогу в суді, формуючи групу підтримки на сеймиках, виконуючи найрізноманітніші доручення.

Клієнтарними зв'язками була пронизана вся судова система: від ґродських урядників, що їхня належність до слуг старости обумовлювалася правом, до земських, на вибір яких мали поважний вплив особи, що тримали ключові позиції в регіоні. Слуги і клієнти творили також початкове ядро адвокатури на Волині¹²⁸. А ще становили значний сегмент групи возних – офіційних судових свідків із найрізноманітнішими функціями в судовій системі та поза нею. За реформою уряд возного задумувався як незалежний від старости й інших впливових осіб, однак таким не став¹²⁹.

Родинні зв'язки. Патронально-клієнтарний зв'язок, що вважається одним із найміцніших, міг конфронтувати з іншими видами стосунків, котрі забез-

¹²⁶ До групи слуг належали також особи з-поза шляхетського стану, однак вони не виконували репрезентативних функцій у публічному просторі, які цікавитимуть мене насамперед.

¹²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 132–132 зв., 1587 р.: Андрій Валентович Заленський зі Слубиць був номінований на уряд земського судді разом із іншими кандидатами на сеймику 13 червня 1588 року (Федором Загоровським, Лазарем Іваницьким, Григорієм Киселем-Низкиницьким – представниками добре знаних на Волині шляхетських родів); саме йому пощастило отримати уряд від короля завдяки протекції волинського воеводи. Кн. Костянтин Острозький був опікуном дітей небжчика кн. Романа Сангушка, тож під його руку перейшли і Сангушкові слуги, котрі відтоді почали іменуватися слугами кн. Костянтина Острозького.

¹²⁸ *Старченко Н.* Умоцovanі-прокуратори-приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.

¹²⁹ *Старченко Н.* Возні на Волині... – С. 134–162.

печували шляхтичеві як певне місце у спільноті, так і підтримку в життєвих ситуаціях. Серед них, звичайно, найповажніше місце посідають родинні¹³⁰. Однак їх не варто трактувати як однозначно солідарні, оскільки йшлося не про генеалогію з низкою усталених зв'язків, а про «множинність фрагментів родинності», які організовувалися відповідно до ситуації¹³¹. Попри варіативність, що її демонструють джерела, все ж можна виділити певні доміанти в подібних пов'язаннях.

Почнімо від членів одного роду, крєвних. Попри те, що рід для шляхтича як поняття віртуальне (довгий шлейф предків) був підставою честі й слави, а право на різних рівнях боронило від втрати родинної власності, «покрєвенство» не завжди ставало підставою для формування груп солідарності. Такий зв'язок міг бути основним чинником для солідарних дій за умови існування спільної мети, скажімо, матеріалізованої в спадкових маєтках, що з тих чи тих причин вислизали з рук. Так брати часто виступали єдиним табором у випадку спірної опіки над «братаничами» (дітьми брата), що залишалися по смерті батька у вдови, яка мала шанс на повторне заміжжя або й скористалася ним. При цьому для багатьох із них важив не добробут малолітніх племінників, а те, що маєтки до їхнього повноліття опинялися в руках осіб з іншого роду¹³².

У той же час спільні межі поділеної між крєвними отчизни часто перетворювалися на зони бойових дій за додатковий клапоть землі, де родинні сентименти значили небагато. Так Семен Оранський скаржився на свого небожа Юхна, який, вбивши підданого та погрозами вигнавши його дружину, привласнив дядькову частину родового маєтку. Успіх Юхна у заокругленні власної нерухоності спонукав його до подальших дій:

¹³⁰ Багато уваги системі родинних зв'язків приділено в монографії Ірини Ворончук, див.: Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К.: Фенікс, 2012. Про ступені спорідненості й термінологію на їх означення див.: Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першій половині XVII ст. – К.: Вища школа, 2009. – С. 33–75.

¹³¹ Бурдые П. Практический смысл... – С. 70.

¹³² Про становище вдови та дітей див.: Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). Вдовиний «марципан», або Що отримувала жінка по смерті чоловіка // Київська старовина. – К., 2000. – № 6. – С. 58–74; Ї ж: Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). «Кажда вдова ест себе панєю, и ничиих владзі не подлегла», або Правова дієздатність вдови // Київська старовина. – К., 2001. – № 1. – С. 42–62.

«Еще до другого человека моего до дому пришедъчи [...], такими ж кривдами и грозбами пофальки чинячи, на каждыи ден приходячи, фалился бити, [...], стайни своее за межу на мое земли за лесою поставил»¹³³.

Той же Юхно погрожував братові — Яцку Оранському: «Тобе самому и потомъком твоим буду ся мѣстити»¹³⁴.

Михайло Загоровський, напавши разом з дядьком і слугами на рідного брата Гаврила, поранив його кулею в живіт¹³⁵. Невдовзі той помер, записавши свою частину отчизного маєтку в дар на вічність матері¹³⁶.

Майнові суперечки стали приводом до нічного вторгнення Івана Пузовського в дім свого рідного брата Аврама. Причини ворожнечі недвозначно прозвучали у своєрідній декларації намірів:

«О том ведай, иж тебе забивши, як пса, за ноги зъволоку с того двора, або тебе спялю з домом и зо въсею маєтностью твоею, бо, дей, *где мешкаеш, tedy то мое*, волно ми то палити»¹³⁷.

Всі ці випадки не були винятковими й радше свідчили про норму співжиття. Підтвердженням цьому можуть служити заповіти. Часто по смерті кровного родича дядьки та брати, які за правовими нормами після дітей небіжчика були найближчими претендентами на дідичні землі, а також першими особами до опіки над сиротами, виявлялися не найкращими виконавцями цієї ролі¹³⁸. Чим могла закінчитися така опіка засвідчує тестамент (заповіт) Ганни Михайлівни Гулевичівни, в заміжжі Єловичевої-Букоємської, чії отчизні маєтки надовго «прилипли» до рук її дядьків¹³⁹.

Сліди небезпідставної упередженості щодо найближчих родичів зустрічаємо в обґрунтуванні певних пріоритетів тестаторів. Так Юхно Федорович Тороканський, зем'янин князя Костянтина Острозького, призначає опікуном шваґра, тобто брата дружини, мотивуючи своє рішення бажанням уберегти вдову від можливих кривд з боку братів і сестер, «не хотячи [...], абы жона моя милая Маря Сариковна Лешницкого, зоставшися по моем животе, мила якие трудносте, поволоканя и *шкоду от брати и сестр, ото всих кривних, приржонных, близких и повиноватых моих* приймовати, або якие нареканя терпити»¹⁴⁰.

¹³³ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 51–51 зв.

¹³⁴ Там само. — Спр. 6, арк. 50 зв. — 51.

¹³⁵ Там само. — Спр. 4, арк. 73–74 зв.

¹³⁶ Там само. — Спр. 6, арк. 338 зв. — 339.

¹³⁷ Там само. — Спр. 13, арк. 535 зв.

¹³⁸ Про варіанти призначення опікунів за тестаментом див.: *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї. «Каждая вдова ест себе панєю...» — С. 42–62.

¹³⁹ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 132–135.

¹⁴⁰ Там само. — Спр. 5, арк. 115–116 зв.

Федір Боговитин-Козерадський віддаляє від опіки всіх родичів зі свого боку через великі кривди, що вони йому чинили за життя¹⁴¹. А Ян Бистриковський, констатує традицію призначення опікунами представників батьківської родини (опікунів «по мечу»), зауважує більшу користь від інших родичів – у даному випадку швагрів:

«Нікому б іншому належати не мала [опіка – Н. С.], окрім братів і племінників моїх по мечу, але [...] бачачи ту опіку дружині і потомству моему кориснішою від тих вищепойменованих осіб, аніж кривних [...] моїх, тож ту опіку віддаляю від кривних»¹⁴².

Розпад такої єдності, як велика родина, потверджує і можливість служби братів різним особам, котрі ворогували між собою. Конфлікт з одним із братів не означав автоматично конфлікту з іншими, що демонструє певний занепад механізмів родинної солідарності. Так князь Курбський через Федора Калусовського, до якого не мав претензій, оголосив своє вороже ставлення до його братів Івана та Гнівоша:

«Я с тобою ничего не маю, але Гневошу и Ивану Калусовским, брати твоей, поки-м жив, естесми им неприятелем, и буду им кривды свое мстити, нехай то от мене ведают и нехай ся по моем кгрунте не проежчают»¹⁴³.

Боротьба за землю втягувала у домашні війни не лише братів, а й батьків і дітей, особливо тоді, коли батьківська любов (а, отже, й спадок) ділилися вкрай нерівномірно. Так Семен Ласко-Чернчицький скаржився на молодшого сина Івана, який, прийшовши до отчого дому, ображав його і старшого сина, а також погрожував убити:

«Тот сын мой Иван, не переставаючи злости и нецноты своее давное, [...] в дому моем у Чернчихах [...] словами брыдкими, плюгавыми и спросными отповедаючи и злоречечи мне, родичу своему, называючи мене псом бородатым, причитаючи теж мне, же, дей, “ты не естесь мой отець, але естесь, дей, ты зрадца и нецнота великий, а так ведай, дей, о том певне, же, дей, я тебе, отца своего, без мешканья с тым сыном твоим старшим Яном забью на смерть, а не забивши, дей, тебе, так теж и сына твоего старшого Яна, не розсекши в штуки, не отеду, дей, отсель”»¹⁴⁴.

А Лазар Іваницький визнавав на ґроді, що брат його Богуфал, прийшовши у батьківський дім, де скаржник віддавна з ласки батьків мешкав, «отца своего и моего словы неучтивыми соромотил, на его милост ся торгал и шабли

¹⁴¹ Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 289–290.

¹⁴² Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 198–202: «...nikomu by inszemu należeć nie malaś iedno braci albo synowcom moim po mieczu, ale [...] widząc tę opiekę małżonce i potomstwu memu być pożyteczniej od tych wysze mianowanych osob, anizli krewnych [...] moich, przeto tę opiekę oddalam od krewnych».

¹⁴³ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 224 зв.

¹⁴⁴ Там само. – Спр. 22, арк. 131–131 зв.

добывши, тяти его хотел», а братові бороду вирвав і побив¹⁴⁵. Після смерті батька мішенню Богуфала стала мати, якій були висунуті претензії в розтраті спадку по чоловіку. Також син заявляв про свої права на дім: «Пуди, дей, до дябла з дому моего, бо то, дей, мой дом, а не твой». На своє виправдання мати повідомила, що всі гроші розділила між дітьми¹⁴⁶.

Натомість *швагри* (родичі через шлюбні акти) значно частіше виявляються серед групи підтримки шляхтича в різних життєвих колізіях. На означення цих зв'язків традиційно вживався термін «повиноватство», який інколи виступав синонімом до «покровенства»: «в криви повинны жоны моее»¹⁴⁷.

Міцність цих стосунків засвідчує той факт, що у випадку образи або завдання шкоди одному з родичів, інші члени групи виявляли готовність мститися за нього як за кривного. Так до володимирських гродських книг була вписана «цедула отповедная» (лист з оголошенням про помсту) від швагрів пана Жеготи, призначена його кривднику Люшковському, в якій наголошувалося на невідворотності помсти з боку адресантів:

«...так злегковаживши повинного нашего пана швагра Жеготу, відай про те напевно, що та кров, яку розілляв невинно [...], маємо надію на Бога, тобі тим же способом буде віддана; і також кожного з нас можеш стеретися як найбільшого неприятеля свого»¹⁴⁸.

Марія Кочерська, аналізуючи польську термінологію на означення близькості, помітила часте вживання поняття *сестринець* (син сестри) як прізвиська і як назви придомку. На думку дослідниці, така ситуація засвідчує, що реально опікувалися дітьми найчастіше брати й дядьки по материнській лінії¹⁴⁹. Підтверджують це і заповіді волинської шляхти. Так у тестаменті Мойсея Гуляльницького згадується, що син його брата («братанек») яко убогий шляхтич у сиротстві зоставшися, там же у *приятелей своих кровных по матце* зростав і в Торчині одружився, де на той час і мешкав¹⁵⁰. Утім, навіть цей досить стабільний тип родинних стосунків не оминали з'ясування взаємин. Василь Гулевич скаржився на володимирського підстаросту кн. Матиса Воронецького, який, «хоть братанку мою [дочку брата, племінницю – Н. С.] за собою маєть,

¹⁴⁵ Там само. – Спр. 10, арк. 62 зв.

¹⁴⁶ Там само. – Спр. 13, арк. 275 зв. – 276.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 563 зв.

¹⁴⁸ Там само. – Спр. 39, арк. 527–527 зв.: «...tak lekce uważyl sobie *powinnego naszego Pana szwagra Zegote* y wiedzy o tym pewnie, że ta krzew, którą rozlał niewinne [...], mamy nadzieie w Bogu, ze czie tym że sposobem odda, i tak sie z nas każdego możesz skrzyc *jako nieprzyiacielia nawiększego twego*».

¹⁴⁹ *Koczarska M.* Uwagi o terminologii pokrewieństwa i powinowactwa w polskich źródłach średniowiecznych // *Genealogia – problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym.* – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1982. – S. 27–47.

¹⁵⁰ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 357.

але ми есть горший неприятель», підданих б'є і грабує, а також вніс до суду образливу для честі Гулевича протестацію¹⁵¹.

Сусіди. Сусідство часто виступало як потенційно конфліктне середовище. Ось як пояснює слуга Миколи Лисаковського причини конфлікту свого пана з сусідом по маєтку Гаврилом Яковицьким: «Кгрунты пана Яковицького близко под двор и села пана моего пришли, без шкоды, дей, быт не може»¹⁵². А Дем'ян Павлович, продаючи свою частку в маєтку Твориничах власникові більшої його частини, Василю Гулевичу, мотивує це бажанням зберегти добрі взаємини: «Абым се з его млстю, яко з близким повинным и приятелем своим, в суседстве не заводил»¹⁵³.

Павло Григорович Оранський, просячи дозволу у короля на передачу Спаського монастиря у Володимирі своєму старшому синові, посилається на неможливість оборони його від сусідів через похилий вік: «...будучи в летех зошлых, а не могучи в кривдах и долегlostях, утисках того то монастыра *от суседов околичных обороны* учинити»¹⁵⁴. Ту ж причину вказує вдова Станіслава Грамшея, пояснюючи передачу у володіння своїх маєтків брату: «Я, *будучи в том стане вдовем*, не могу себе и тым именем в кривдах и долегlostях *от суседов околичных слушное а пристойное обороны чинити*»¹⁵⁵.

Однак сусідство було підставою і для складання взаємин підтримки. Солідарність утверджувалася хоча б з огляду на певні правові приписи – необхідність публічного засвідчення перед найближчими сусідами («околичными суседами своими») нанесеної іншою особою шкоди, що було початковим актом реагування на насильницькі дії. Так Богуфал Іваницький з дружиною виграють справу у Федора Загоровського значною мірою завдяки дотриманню всіх процедурних формальностей, серед яких і подання до суду трьох листів «оповедання суседского». Суд, «бачечи *достаточный поступок и довод листовный пана Иваницкого правный*», постановив передати певну суму грошей Іваницькому¹⁵⁶.

Тоді як неможливість засвідчення заподіяної шкоди перед сусідами *околичными* через конфлікти з ними та запрошення у свідки шляхтичів, чиї маєтки безпосередньо не межували з маєтком позивача («отлеглие в мил

¹⁵¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 424–424 зв.

¹⁵² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 222 зв.

¹⁵³ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 238–239 зв.

¹⁵⁴ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 179 зв.

¹⁵⁵ Там само. — Спр. 5, арк. 30 зв. — 33.

¹⁵⁶ Там само. — Спр. 13, арк. 244.

полторы и двоих»), призвело до того, що слухання справи було відкладено. Позваний, посилаючись на Статут, стверджував:

«...а в Статуте стоит, иж *мает оказати знак к гвалту околичным суседом своим, бы теж и не шляхте, толко бы людем добрым веры годным*»¹⁵⁷.

Часто в судових процесах з приводу нерухомості мали брати участь усі власники спірного маєтку, тож добросусідство ставало умовою успішного провадження справи. Сусіди брали участь і в розмежуваннях земель, а також асистували сторонам на різних етапах конфлікту. Так на акт погодження тривалих ворожих взаємин князів Вишневецького та Курбського, підставою яких були спільні межі між маєтками, «суседов суграничников и сумежников было немало»¹⁵⁸.

Врешті саме ідеал добросусідства («поважаючи доброе соседство») був задекларований в одній із конфліктних справ ворогуючими сторонами як спонукальний мотив погадження відносин не через офіційне судочинство, а через приятельське єднання¹⁵⁹.

Приятелі. Часто вживане в судових актах поняття «*приятель*» найменше пов'язане з сучасним розумінням «дружби». Передусім воно включало ширше коло родичів, зокрема, кривних, або інших осіб, стосунки з якими склалися переважно на основі взаємних послуг (скажімо, адвокатських). Слово «*приятель*» уживалося і на означення патронально-клієнтарних пов'язань — за незначними винятками, переважно патроном щодо свого клієнта. Тож під це поняття підпадали по суті всі категорії попередньо окреслених груп, оскільки воно вживалося як загальник на означення розмаїтих шляхетських зв'язків, зокрема, й емоційного характеру.

Густа сітка різного типу близькості між шляхетними обивателями практично унеможливлювала їхнє розчленування на чітко окреслені ворогуючі/солідарні групи. Кожна особа належала водночас до кількох груп, стосунки яких часто залежали від ситуації. А боротьба всередині клану могла бути чи не запеклішою, ніж поміж представниками конкуруючих груп. До того ж набір міркувань та імпульсивних рішень, яким керувався шляхтич у певних обставинах, зазвичай не оприявнювався.

Лист луцького старости Олександра Семашка до свого патрона, канцлера Яна Замойського, наприклад, засвідчує перевагу в конкретній ситуації родинних стосунків над зобов'язаннями слуги щодо свого пана. Семашко скаржився на вихованця і слугу Замойського Флоріана Олешка, який намагався відібрати дворище староства і передати його своєму братові Станіславу Кандибі, слугі

¹⁵⁷ Там само. — Арк. 405–405 зв.

¹⁵⁸ Там само. — Спр. 5, арк. 233.

¹⁵⁹ Там само. — Спр. 14, арк. 107 зв.

канцлерового конкурента – київського воєводи кн. Костянтина Острозького. Як бачимо, для Олешка, особи чужої на Волині, що йому саме покровительство впливової особи гарантувало суспільний аванс і достатньо комфортне існування, важливішими все ж у конкретному випадку виявилися інтереси родича, а не Семашка – клієнта його благодійника¹⁶⁰.

Розмитість меж поміж групами демонструє також справа, пов'язана з вибором луцького земського судді у 1580 році¹⁶¹. На сеймику зіткнулися інтереси кн. Костянтина Острозького, який явно протегував своєму клієнту – Ярофію Васильовичу Гостському, та його давніх недоброзичливців – старости Олександра Семашка й волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, кандидатурою яких напевно виступав підсудок Іван Хрінницький. Князя у цій боротьбі за «свого» суддю, про що свідчить скарга каштеляна, активно підтримував Василь Гулевич. Урешті, до складу суду таки потрапила князівська креатура. Однак на першій сесії земського суду за участю новообраного судді Ярофія Гостського, де розглядалася справа Гулевича та Мишки, всупереч очікуванням, декрет був отриманий на користь саме каштеляна, і до того ж із відчутним суддівським «підігруванням» його маніпулятивній риторичі. Гулевич звинуватив у цьому підсудка Івана Хрінницького, пов'язавши таку його позицію зі своїми діями на сеймику, направленими проти обрання того суддею. На що Хрінницький влучно зауважив: «То не на одном пане Гулевичу належало, жебы мил судю обирати, одно на всех обывателех повиту Луцкого»¹⁶². Джерела при цьому мовчать про поведінку Гостського, схоже, що дії членів суду були цілком узгоджені. Відтак могло йтися про швидко сформовану корпоративну солідарність судових урядників, що переважила ситуативність спільних інтересів Василя Гулевича, кн. Костянтина Острозького та Ярофія Гостського. Цікавою є, між іншим, така обставина, як протегування суду саме Мишці-Варковському, понад двадцятирічна ворожнеча якого з кн. Острозьким продовжилася й на цій судовій сесії. Схоже, дії земських урядників, яких обирали пожиттєво, не конче визначалися інтересами патрона, що цьому сприяв (зауважимо той факт, що підсудок Хрінницький теж був не чужим в оточенні князя¹⁶³).

¹⁶⁰ Archiwum Główne akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Zamoyskich (далі – AZ). – Sygn. 697, k. 7: «...dworyszcze i boiary p. Oleszko chce na brata swego, nieiakiiego Kandybę, słuęę woiewody kiiowskiego, wyprawić, który nie iest slachcziczem osiadłym sam w powiecie Luczkiem, chcząc go taką osiadłoscią ozdobić».

¹⁶¹ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 278 зв. – 279 зв.

¹⁶² Там само. – Арк. 637.

¹⁶³ Відзначаю активну допомогу кн. Острозького Іванові Хрінницькому в отриманні ним спадку по князю Андрію Курцевичу: Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 508 зв. – 510.

Побічним продуктом цих міркувань є традиційний підсумок: історик знову виявляється особою «в офсайді», лише побіжно ознайомленою з головними правилами цієї гри. Про основні регулятори співжиття шляхетської спільноти й піде мова далі. Передовсім це стосується публічності як маркера шляхетської культури, а також принципу «дару-віддару» як підґрунтя найрізноманітніших зв'язків.

Культурні пріоритети

Нагадаю, що поняття «культура» я вживатиму в антропологічному значенні, тож ітиметься про найважливіші регулятори співжиття шляхетської спільноти, які впливали на спосіб провадження конфлікту. Адже саме від культурних норм залежить, що для ворогуючих сторін є емоційно важливим, які комунікаційні моделі вони вважають прийнятними в процесі розгортання конфлікту, до яких стратегій вдаються та в який спосіб репрезентують себе перед спільнотою. Я не торкатимуся проблеми політичної культури (котра, без сумніву, впливала на повсякденні стосунки шляхетних обивателів), оскільки її дослідження передбачає інший набір питань, джерел і дослідницького інструментарію¹⁶⁴. До проблеми культурних пріоритетів я звертатимуся ще не раз, однак тут говоритиму про найзагальніші з них¹⁶⁵.

Публічність. Для ранньомодерного часу протиставлення «приватного» та «публічного» було практично неможливим. Шукаючи підстав для розмежування цих сторін життя за часів Середньовіччя й Ренесансу, Жорж Дюбі на хвилику знаходить в аморфній товщі різноманітних зв'язків тверде ядро «приватного» — дім, власне «родину» (чоловік, дружина, діти, слуги). Втім, лише на хвилику, щоб одразу помітити, як швидко втікає з цієї тверді «приватне» при ближчому погляді. Залишається тільки людська душа як останній прихисток інтимності, однак і вона неминуче губиться серед суспільно заданих моделей індивідуальної поведінки¹⁶⁶.

Шляхетська спільнота Волині не була винятком. Родинна сфера широко розчиняла двері для великого кола родичів і приятелів. Вибір шлюбного партнера,

¹⁶⁴ Див.: *Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie.* — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995.

¹⁶⁵ Про різні аспекти культури шляхетського соціуму див: *Яковенко Н. Паралельний світ... Зокрема, дослідження прийнятої системи оцінок див.: Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Там само.* — С. 106–147.

¹⁶⁶ *Dubi G. Władza prywatna, władza publiczna // Historia życia prywatnego: W 5 Tt. / Pod red. G. Dubi.* — Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998. — T. 2. Od Europy feudalnej do renesansu. — S. 19–44.

подружнє життя, опіка над удовою та дітьми – всі сторони традиційно особистого простору супроводжувалися або й пильно контролювалися. Посиланнями «на пораду приятелів» пересипані справи, зокрема, пов'язані з даруванням майна між членами родини та будь-якими проханнями приватного характеру.

Радитися з приятелями у різних життєвих справах вважалося чесною. Так звинувачений у пораненні Василя Гулевича Станіслав Пукшта, заявляючи в гроді про свою непричетність («счипячи мя на доброй и ни в чом ненарушоной славе моей шляхетской»), наголошував, що є особою, котра «в каждой пристойности моей шляхетской учтиве и пристойне ражуся»¹⁶⁷. Асистування третіх осіб супроводжувало кожную ділову операцію. На членах шляхетської спільноти лежав обов'язок підтримувати спокій, полагоджувати суперечності, замирювати ворогуючі сторони навіть у вкрай складних конфліктних ситуаціях через полюбовний (третейський) суд, який активно втручався в судову систему, часто підміняючи її.

Такі настанови могла культивувати лише спільнота, кожен член якої був знаний. У нашому варіанті обов'язковою була осілість шляхтича, володіння землею (бажано з діда-прадіда) на даній території. Саме ця обставина гарантувала вагу в суспільстві й ознаку чоловіка *доброго*:

«А так на тоє писанье твое отписую и ознаймую, жем ся я з доброе цнотливое матки уродил, што ест значьно и ведомо в земъли Волыньской всим людем значных домов старожитных, яком се в дому шляхетском, от учтивых родичов своих сплодил»¹⁶⁸.

Неосілість у даному регіоні ставила шляхтича з інших теренів Речі Посполитої поза межі правового поля. Тож осілий шляхтич (та й міщанин) міг відмовитися стати до суду на підставі того, що позивач не є власником землі – посесіонатом. Така особа вважалася потенційно небезпечною («Тобе справедливости не чиню, бо тебе веры не даю, жем ты ест корунный человек, осядлости тут не маеш»¹⁶⁹), особливо тоді, коли мешкала «без служби» («не служечи никому и пана в себе не маючи»¹⁷⁰), тобто не була адаптована в спільноті. Про *чоловіка доброго* знали, що йому відомі правила, і він діятиме відповідно, чого годі було чекати від особи, котра могла заявити:

¹⁶⁷ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 75–75 зв.

¹⁶⁸ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 26, арк. 108.

¹⁶⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 69. Це протиставлення зазвичай виходило на яв у побутових конфліктах. Характерна вербальна реакція щодо «ляхів» «присяглого урядника», луцького гродського писаря Сасина Русина-Берестецького, під час суперечки з Криштофом Гуйським: «...соромотячи увес народ славный Короны Полское тыми словы, которые словы я, Кгуискии, для учтливое мовы скромне [...] пишу, то ест яко вси поляцы сут злых маток сынове» (Там само. – Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 110–110 зв.).

¹⁷⁰ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 221.

«Я жоною ани детми не осажон, человек есми волный, учинивши што злого — жадна ся реч мя не загамуєт»¹⁷¹; «сам поеду проч, куды очи понесут»¹⁷²; «сам себе буду чинити справедливост»¹⁷³.

Включеність особи в широку мережу зв'язків а, отже, можливість контролю над нею дозволяла тримати в певних межах потенційно конфліктну спільноту. Відзначу, наприклад, справу, що демонструє один із можливих механізмів такого колективного «дисциплінування». Йшлося, як на те, про відверту маніпуляцію суспільною думкою однієї з конфліктуючих сторін. Однак спосіб дії засвідчує: добросесність кожного шляхтича вважалася частиною набутку соціуму, а підозрілі вчинки кидали тінь на всю спільноту, створюючи загрозу для неї ситуацію.

Отже, на зібранні шляхти Володимирського повіту у 1574 році брацлавський каштелян Василь Загоровський заявив про неможливість обговорення справ, оскільки серед загалу є *чоловік підозрілий*. У відповідь на здивування шляхти («мы таковыми се жаден з нас быт не чуем») і вимогу негайно назвати його ім'я Загоровський вказав на земського суддю Богдана Костюшковича Хоболтовського, який, за чутками, що нібито дійшли до каштеляна, взяв у певних осіб гроші для обміну на іншу монету й не повернув. На те суддя відповів: «Хто, дей, на мене то мовит, теде *лжет яко пес*, бо, дей, то никгды не было». Загоровський і його помічники, ображені зворотними звинуваченнями, схопилися за шаблі, а коли їх погамували, «не чинечи намовы и становеня в речи посполитой земской того повету тутошнего Володимерского», пішли з замку геть¹⁷⁴. Звичайно, за цим епізодом приховувався конфлікт інтересів. Однак показово, що механізм дискредитації та її мотивування розгортається власне так, через апеляцію до визнаних цінностей, виявляючи її значущість для колективу.

Швидке поширення інформації та, відповідно, забезпечення бажаної публічності в суспільстві переважно усних комунікацій уможливлювалися постійними мікроміграціями шляхти в межах своєї спільноти. Гостювання, переїзд від одного шляхетського двору до іншого, господарі яких могли перебувати при цьому в конфлікті, активний обмін почутим, передача ворожих намірів недоброзичливців їхнім потенційним жертвам, а також обов'язок доброго приятеля втрутитися в суперечку і *загамувати* агресію — питомі риси життєдіяльності шляхти.

Усталюються зони та час активних комунікацій. Своєрідними підмостками театру шляхетського повсякдення були суд, ринок, церква, будь-яке товариське

¹⁷¹ Там само. — Спр. 4, арк. 66.

¹⁷² Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 113.

¹⁷³ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 118 зв.

¹⁷⁴ Там само. — Спр. 9, арк. 4.

зібрання – від сеймика до «беседи» в корчмі. Слуги й приятелі як постійне оточення кожного шляхтича, особливо в публічних місцях, ставали глядачами та учасниками розігруваних у різний спосіб спектаклів ворожості, солідарності, примирення тощо. Адже обов'язковою для кожного «почтливого» шляхтича була настанова не приховувати злих намірів, діяти відкрито, засвітла: «добрые, цнотливые [...] вночи не ездят»¹⁷⁵. Таке оприявнення конфлікту надавало ворожим актам демонстративності, тобто певним чином легітимізувало їх в очах спільноти. Прикметно, що за вбивство «зрадливым потаємним обичаем» (із засідки, з використанням хитрощів, підступно, без попередження), шляхтичеві загрожувало позбавлення честі, ганебна смертна кара через четвертування або посадження на палю, а також сплата подвійної «головщизни» (III ЛС, розд. 11, арт. 17).

Культивування уявлень про ідеального члена спільноти як такого, що завжди діє відкрито й не приховує намірів, орієнтується без зайвих рефлексій на право, звичай і колективний досвід, а не на особисті бажання («своволност»), чий вибір опосередкований прийнятими в спільноті конвенціями, на думку Юрія Лотмана, було властиве особливому типу культури, орієнтованій не на письмо, а на ритуал¹⁷⁶.

«Дар-віддар». Мережа зв'язків між шляхетними обивателями визначала і тип їхніх стосунків, які можна охарактеризувати через метафору «служіння». Воно організовувало всю структуру соціуму – не лише взаємини «пан-слуга», а й приятельські зв'язки в якнайширшому розумінні. Дружина «служила» чоловікові, часто в нотаріальних записах і в різних життєвих ситуаціях називаючи себе «служебницею»¹⁷⁷; натомість отримувала від чоловіка за «службу» майнову винагороду – речі та маєтки¹⁷⁸. Від ретельності й постійної готовності «служити» батькам нерідко залежала частка дітей

¹⁷⁵ Там само. – Спр. 4, арк. 49 зв.

¹⁷⁶ Лотман Ю. Несколько мыслей о типологии культур // Лотман Ю. Избранные статьи: В 3 т. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 2. – С. 102–109.

¹⁷⁷ Див., скажімо, мотивацію дарування дружиною свого посагу чоловіку: «Дознавши великое ласьки, добродейства и милости малжоньское от его милости пана малжонька моего милого, которую мне его милость завьжьды з добротливое ласки своее мъне, малжоньце и служебницы своей, показывал, того я будучи велико вдячна а хотечи тым болш вьперед ку себе ласку и милосьть у его милосьти яко пана а малжонька моего милого и милосьтывого способити и позыскати» (ЦДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 283 зв. – 283).

¹⁷⁸ Див., напр., як шляхтич пояснює запис маєтків дружині: «Узнавши по ней доброе цнотъливое и статецьное ку себе в малженьстве захованье и послуги, которые она противьку мене, малжонка моего через увес час житья нашего чинила и вперед чинити не переставает. А так я, хотечи тое приязню моею малжоньскою вызнати и таковое цнотъливое захованье служьбы ее нагородити» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 18).

у спадку¹⁷⁹. «Службою» приятелям шляхтич здобувався на їхню підтримку в різних ситуаціях, а також підтверджував значущість цього зв'язку. Звернімо увагу на перелік у заповіті небагатого шляхтича Михайла Линевського здійснених ним достойних учинків: «З убогое отчизны моее не було с чого скарбовы збирати, а штом коли мел з учтывого набытя моего за силным старанем моим, том все стратил не на збытки, але на *речи учтывые*». Після двох найбільших чеснот – виховання гідних синів і служіння Речі Посполитій – третьою названо служіння приятелям: «Приятелом теж служечи в их потребах, не маючи от их жадной нагороды»¹⁸⁰.

Як бачимо, це служіння на позір позбавлене елементів вигоди, ба більше – воно пов'язане з витратами. Акцентована Линевським шляхетна безкорисливість була не лише риторичним прийомом. Таким способом незаможний шляхтич заробляв у межах регіональної спільноти символічний капітал, котрий, урешті, приносив дивіденди не лише у вигляді престижу.

Найрізноманітніші послуги, попри те, що набирали форми добровільних і безоплатних дарів, спонукали до зворотних актів вдячності. Інакше шляхтичу загрожувала втрата частини репутації та узалежнення у випадку небажання/неможливості віддарування¹⁸¹. Стосунки різних рівнів вибудовувалися та підтримувалися за допомогою подарунків, з'єднуючи осіб міцними путями взаємних обов'язків дарувати й віддаровувати, адже розмір «служби», «обдарування», «вдячності» тяжко обраховуваний¹⁸². Недаремно синонімом до служебницької

¹⁷⁹ Див., зокрема, батьківську мотивацію дарування своїм синам материнського маєтку: «Маючи взгляд и уважене в себе на поволные а верные, и цнотливые а охотные службы и заслуги сынов моих, [...] которые они з молодости до dorosлых лет своих и аж до сих часов поволне, верне, цнотливе и охотне мне, отцу своему, а матце своее, на всем служечи, ласку и милост мою отцовскую заслуговали и заслужуют, и заслуговат не переставают» (Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 87 зв.).

¹⁸⁰ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115 зв.

¹⁸¹ Марсель Мосс у своєму «Нарисі про дар» (1925) блискуче проаналізував функціонування механізму обміну серед традиційних народів. Він зауважив детермінованість віддару, пов'язану з існуванням духу речі, що, за віруваннями, змушує особу чи групу осіб, які отримували подарунок, його повернути. Невіддача загрожувала втратою *ману* – влади, честі, престижу, багатства. Див.: Мосс М. Очерк о даре / Пер. с франц. А. Гофмана // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. – М.: Восточ. лит-ра, 1996. – С. 93–94.

¹⁸² Проблематика взаємообміну за типом «дару-віддару», яку Марсель Мосс досліджував на прикладі спільнот з доринковими відносинами (хоч і висловив думку про позачасовість цього феномену), актуалізувалася через понад півстоліття в працях Наталі Земон Девіс. Авторка на матеріалі Франції XVI ст. продемонструвала тісну переплетеність стосунків «купівлі-продажу», що вважалися домінуючими в ранньомодерний час, з негрошовим обміном послугами і товарами, ба більше – контрагенти зазвичай воліли надавати своєму прагматичному інтересові вигляду безкорисливого дарування (див.: Девіс Н. З. Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI / Пер. с англ. И Бессмертной // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М.: Наука, 1994. – С. 192–2003;

платні фігурує поняття нагороди¹⁸³. Річпосполитський автор другої половини XVI сторіччя Лукаш Гурніцький у спеціально присвяченому темі добродчинності та вдячності за неї тексті¹⁸⁴ пояснює, що сутність дару – не матеріальні цінності (гроші, маєтки, уряди є тільки знаками добродчинності), а «умисл», з яким те все віддається¹⁸⁵. Обдаровувати треба, наслідуючи безкорисливого Бога, безмежного в своїй милості, не сподіваючись на повернення¹⁸⁶. Однак віддарування, зі свого боку, є повинністю гідної пошани особи, яке не мусить припинятися після формального розрахунку:

«Добре той віддячує за добродчинність, хто радо застається боржником добродчинності. Велика різниця полягає між тим – мати грошовий борг чи бути зобов'язаним за добродчинність: бо хто віддав гроші, той перестав бути боржником, натомість хто не заплатив, той тримає у себе чуже. Але навіть достатньо відплативши за добродчинність, не перестаєш бути винним. Той же, хто не має можливості віддячити за добро, але почувається зобов'язаним і готовий повсякчас до віддання, добре платить за отриману добродчинність»¹⁸⁷.

Більше того, Інокентій Гізель говорить про невдячність за благочинство як смертний гріх, що виявляється у нехтуванні «боргом подяки, на яку заслуговує добродійник». Цей борг полягає в необхідності хвалити добродійство, дякувати за нього, пам'ятати про нього, якщо є така можливість – відплачувати тією ж монетою чи принаймні щиро прагнути віддарування¹⁸⁸.

Davis N. Z. The Gift in Sixteenth-Century France. – Oxford: Oxford University Press, 2000.) Ще далі пішов Антоній Мончак, який проаналізував функціонування стосунків «дару-віддару» на широкому історичному матеріалі (від античної Греції до пізнього Радянського Союзу) і в найширших географічних межах, див.: *Mączak A. Nierówna przyjaźń...*

¹⁸³ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 304 зв.: «нагороду або заплату взяли». Як відомо, чим тісніші стосунки між контрагентами, тим неохочіше вони визнають економічний розрахунок між собою.

¹⁸⁴ *Górnicki L. Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta. Kraków, 1593 // Górnicki L. Dzieła wszystkie: W 3 Tt. / Oprac. P. Chmielowski. – Warszawa: Lewental, 1886.*

¹⁸⁵ *Ibid.* – S. 90–91.

¹⁸⁶ *Ibidem.* – S. 173–174. Марсель Мосс зауважив виникнення добродчинності з уявлень про вертикальний механізм обміну «людина – божество», за яким успіх здобувався через дари богам як договору з ними (*Мосс М. Очерк о даре... – С. 108–109*). Ця ідея була розвинена також в роботах Наталі Земон Девіс. Віддаруванням за дарунок вищих сил виступали не лише жертвоприношення, а й обдарування (по горизонталі) тих, хто потребував допомоги. «Все, що ми маємо, – дар Божий, а те, що дано як дар, потрібно передавати у вигляді дару». За Моссом, така настанова призвела до постання теорії милостині: «Щедрість обов'язкова, тому що Немезида мстить за бідних і богів через надмір щастя й багатства у деяких людей, які зобов'язані від них позбавлятися (*Мосс М. Очерк о даре... – С. 109*).

¹⁸⁷ *Ibid.* – S. 86.

¹⁸⁸ *Гізель І. Вибрані твори у 3-х томах / Пер. Р. Кисельова. – К.: Свічадо, 2012. – Т. 1. – Кн. 1: Мир з Богом чоловіку. – С. 207.*

Цілком резонує з такою ідеальною настановою і фрагмент листа кн. Олександра Заславського до Олександра Загоровського, в якому адресант просить про послугу – звільнити від ув'язнення Гулевича, що сидів у луцькому замку за рішенням приятельського суду. Попри вищість суспільної позиції князя, він називає себе слугою «милостивого пана» Загоровського і вказує на те, що своєю поступкою той (цілком відповідно до тексту Л. Гурницького) назавжди «зневолить» Заславського до «услугування»¹⁸⁹.

Власне, каже Гурницький, доброчинність може здійснювати не лише особа, вивищена над іншою, а й слуга щодо свого пана: якщо він виконує те, що йому велять – то, послух, а коли перевершує у своєму служінні покладені на нього обов'язки – то є дар. Украй важлива для ієрархізованого суспільства логічна заувага, що при цьому пан стає боржником свого слуги, не змусила автора відкинути таку можливість¹⁹⁰.

Наочним прикладом подібних стосунків у Волинському воєводстві може бути інститут адвокатури¹⁹¹. Відсутність безпосередніх згадок про розрахунок між клієнтом і його адвокатом досить симптоматична, як і найуживаніше щодо адвоката окреслення «приятель» чи «приятель умоцований» (тобто уповноважений). Натомість зустрічається значна кількість записів адвокатам нерухомості (на вічність чи до віддачі певної суми грошей) як дар за надані раніше судові послуги. Так, наприклад, Ян Курцевич записав 500 золотих на частині маєтку Верб'є¹⁹² Андрію Дахновичеві «за перестерегане справ моих и брата моего Костянтина Курцевича – Булиги правных, яко и в каждой речи противко себе зычливого и поволного, который не толко прац, але и кошту своего ни в чом не жалуючи, то з хути своее оказует»¹⁹³. Аналогічним є запис Мелетія Хребтовича, владики володимирського та берестейського, адвокатуві Петру Черніковському в пожиттєве володіння церковного маєтку за послуги в суді¹⁹⁴.

В усіх текстах надань присутні згадки про *служби* адвокатів, які ті чинили *із зичливості* до своїх приятелів, не шкодуючи ні часу, ні своїх власних коштів. Тож винагородою, *даром* за це і були записи нерухомості, які мали й надалі підтримувати бажання робити послуги.

¹⁸⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – № 75. – Т. I. – С. 23. Моя вдячність Ігорю Тесленку за можливість скористатися з цього джерела.

¹⁹⁰ *Górnicki L. Rzecz o dobrodziejstwach...* – С. 138–140.

¹⁹¹ Ширше про це див.: *Старченко Н. Умоцвані-прокуратори-приятелі...* – С. 111–144.

¹⁹² Запис певної суми на маєтку означав, що нерухомість надавалася слугі у тимчасове користування до віддачі паном указаних грошей.

¹⁹³ ЦДІАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 10–12.

¹⁹⁴ Там само. – Спр. 7, арк. 460 зв.

Розведення у часі наданих послуг і компенсації за них, «маскування» реального інтересу звичною лексемою добровільної «служби», творення за рахунок подібних актів обміну мережі взаємозобов'язань між учасниками, врешті, реальна витрата адвокатом власних коштів і часу *авансом* та певний ризик при цьому (адже розрахунок міг бути не цілком адекватним, відбутися через значний відтинок часу чи взагалі не настати) формували зв'язок «дару-віддару» між клієнтом та адвокатом.

Підтвердити цю думку можна прикладом середньовічної Польської Корони, де на початкових етапах формування адвокатури правничі послуги захисників були безкоштовними, а звинувачення шляхтича в отриманні платні дорівнювало звинуваченню в нешляхетстві. Юзеф Рафач пояснює появу легальної платні тим, що адвокатурою почали займатися представники інших станів¹⁹⁵.

Тож відносини «дару-віддару» як форма взаєморозрахунків у соціумі були повсюдними. Простежуються вони й у родинній сфері, коли подружжя (завичай на різних етапах спільного існування) вдавалося до майнових записів на користь одне одного. Такий ланцюг дарувань часто завершувався *доживотнім* актом, за яким спадкоємцем усього майна по смерті одного з подружжя ставав інший.

Дієвість такого *приятельського* типу стосунків можна простежити і у випадку слабо формалізованих взаємин. Так Ян Вегленський позвав до суду спадкоємців Івана Сенюти про віддачу коня та збруї, які у нього небіжчик «обычаем приятелским у отдар взял». Аргументація адвоката позваних ґрунтувалася на тому, що борг не був оформлений певним нотаріальним актом згідно з правовими настановами. Однак Вегленський наголошував на принциповій різниці боргу та передачі *приятелским обычаем* («на тых позвех написано, того коня не жадным долгом, ани куплею, одно приятелским обычаем взят ест»). Відповідно до останнього, приятель міг розрахуватися, повернувши того ж чи якогось іншого коня, або ж винагородити «кредитора» інакшим способом¹⁹⁶.

У наступному епізоді розрахунок за послуги набирає вигляду ланцюжка з кількома актами обміну. Володимирський земський писар Федір Солтан, приїхавши торгувати в Холмську землю, попросив посприяти слугу холмського старости Якуба Уменського: «Здавна зычливости твоей дозналем». Той допоміг, за що Солтан подарував йому лук: «Буду вам добрым отдават, а за тую працю и зычливост о то вам даю лук, который приймите оде мне вдячне, проше». Приймаючи дарунок, Уменський наголосив на його символічності: «Я, не кваплючися до подарунку пана писарового, поведилем: “Мой ласкавый пане

¹⁹⁵ Rafacz J. Zastępcy stron w dawnym procesie polskim // Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – Kraków, 1923. – Т. 38. – № 8. – S. 76–77.

¹⁹⁶ ЦДІАК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 49, 162 зв.– 163.

писару! За те ласки вашей милости барзо дякую, але если ми то ваша милост для якого отданя даеш, тогда не вим, чим то вашей милости мам отдат, тогда того не потребуе, але если ми его ваша милост з ласки даеш, тогда я вдячне принявши, дякую за него и отслужоват вашей милости буду»». Після чого Солтан попросив про позику копи грошів: «Почав добре чинити – учин до конца [...], а я под поцтивым словом обещаю тебе одеслат с *подякованем*». Через подальшу недобросовісність писаря ми й отримали добре артикульований приклад *приятельських стосунків*¹⁹⁷.

Показовою також є домовленість Олександра Семашка із київським земським суддею Єсифом Немиричем, який позичив Семашкові зоо кіп грошів литовських і погодився чекати рік «без кожного гостинца», а боржник, «чинечи за то подарок пану моему, обещаю дати кон добърый, который за тридцат коп грошей мел стоят»¹⁹⁸. Власне, вартість коня могла бути не меншою, ніж процент, під який імовірно надавалися позики, однак відносинам, навіть цілком прагматичним, шляхта воліла надавати форми приятельських обопільних послуг.

Звичайно, це не означає, що взаєморозрахунки за типом «купівлі-продажу» між клієнтом та адвокатом, паном і слугою чи різного роду приятелями були відсутні. Однак для нас важливим є існування того комплексу уявлень, до якого дотягувалася шляхетська спільнота, з яким вона хотіла себе ідентифікувати.

Утім, маскування прагматичного інтересу, породженого родинними зв'язками, сусідством, патронально-клієнтарними та приятельськими стосунками, під взаємообмін послугами-дарами суттєво розширювало можливість непередбачуваності в «соціальній механіці». Це своєю чергою створювало підґрунтя для різноманітних життєвих стратегій контрагентів. Адже часовий інтервал між даром і відповіддю на нього ставив під сумнів обов'язковість зворотної дії. Дарунок можна було не прийняти, якщо встановлюваний або скріплюваний ним зв'язок надто обтяжував чи шкодив престижу. Можна було не відповісти на нього, тим самим продемонструвавши різницю в соціальних позиціях або залишившись надовго вдячним боржником. Можна було затягувати віддавання, створюючи сприятливі умови для себе та змушуючи супротивника вдаватися до додаткових кроків¹⁹⁹. Тобто йшлося про творчий процес взаємообміну (словами, дарами, честю), де гравці спиралися на певний символічний капітал у спільноті, а ставкою було його примноження.

¹⁹⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 104–104 зв.; Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / Підгот. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 172–174.

¹⁹⁸ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 415.

¹⁹⁹ Про пов'язані з взаємообміном соціальні ігри див.: *Бурдье П. Практический смысл...* – С. 192–218.

Шляхетська честь. У такому тісно пов'язаному соціумі важливим регулятором поведінки шляхтича була його честь — буцімто вроджена ознака, що забезпечувала її носія набором чеснот, водночас змушуючи його до певного, нормативного способу поведінки²⁰⁰. Миколай Рей, автор «Життя людини поштивої» (1568), де описано взірць поведінки досконалого шляхтича, наголошував: «А так, якщо ти є шляхтич, живи поштиво, як шляхтичеві належить». Це означало поводитися так, аби ніхто не міг звинуватити в жодних невластивих для представника стану вчинках²⁰¹.

Тож недаремно волинський шляхтич Михайло Загоровський підтверджує своє поважне місце в спільноті посиленням не лише на добре походження, а й на факт наслідування прикладу предків — побожне життя у злагоді з «почтивими» людьми:

«Продков своих цнотливых наслідуючи, [...] с каждым добрым цнотливым на свете учтивие и побожне [мешкаючи — Н. С.], таковому кождому в таковых справах его учтивых споможителем естем»²⁰².

Обвинувачення в негідній поведінці маркувало шляхтича як особу, «на поштивості убитій» чи «на поштивості згвалцоній»²⁰³, чим зобов'язувало його очиститися від закидів перед спільнотою. У цій боротьбі за підтримання честі її учасники були вкрай вразливі через найменші знаки неповаги. Образити могло і звинувачення в недотриманні певних етичних норм, властивих «доброму» шляхтичеві²⁰⁴, і конкретні дія чи слово, що сприймалися як кривда.

Найприкрішим для шляхтича було підваження його статусу («примовка о шляхетство», «нагана шляхетства») — належності до

²⁰⁰ Як от у справі луцьких міщан проти шляхтича Лукаша Лапи, слуги Станіслава Граєвського, якого звинуватили в розбії («вина розбойная»). Уповноважений оскарженого заявив, що той є поштивим шляхтичем, а «яко поцтивый шляхтич в том не есть винен» (ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 259 зв. — 261 зв.). Див. також: «згордивши всем тым, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 666 зв.). Про лицарський етос як підставу шляхетської ідентичності див.: *Baczewski S. Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku — XVII wiek.* — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009.

²⁰¹ *Rej M. Żywot człowieka poczciwego: W 2 T. / Oprac. J. Krzyżanowski.* — Wrocław: Ossolineum, 2003. — S. 198: «А так, jesliżeś ślachcic, żywże poczciwie, jako na ślachcica przyslusze».

²⁰² ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 108. Акцентування на добрій поведінці, між тим, як пам'ятаємо з попереднього матеріалу, не завадило конфліктові Михайла з рідним братом, котрий поплатився у цій суперечці життям, а пізніше — затятій судовій суперечці з матір'ю за маєтність.

²⁰³ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 223 зв.

²⁰⁴ Детальніше про нормативну етичну систему української шляхти й особливості її щоденних практик див.: *Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи...* — С. 106–147.

шляхетського стану за правом крові²⁰⁵. Тобто коли під сумнів ставилося народження від шляхетних батьків, що зрило зазвичай у конфліктній ситуації: «...не вем з якої вазни и нехути своеї, кром каждой причини, наганял ми на вчтливость мою и менил мя быт якобых я не был учтivityм шляхтичом»²⁰⁶.

Відновлення доброго імені звинуваченого у нешляхетстві передбачало правову процедуру «виведення шляхетства», де по два кривні родичі з боку батька та матері у суді під присягою мали засвідчити «правильність» походження оскарженого (II ЛС, розд. 3, арт. 16)²⁰⁷. Іноді неосілий на Волині шляхтич подавав до суду випис із канцелярії того повіту, де його родина мала нерухомість, і так підтверджував свій статус. Однак найчастіше «очищення» від звинувачень проходило за спрощеним сценарієм, коли представники волинської шляхти засвідчували своє знайомство з оскарженим і членами його родини. Так возні генерали Криштоф Щука, Филип Верпета і шляхтич Станіслав Янковський (як для Волині й самі досить сумнівного походження) вчинили визнання щодо Миколая Будорозького як правдивого шляхтича, акцентуючи увагу на таких деталях: вони «добре знають и сведомы оселости отца его, небожчика пана Пашка Будорозского в Будорожу»; знають його понад сім років, коли він почав службу у Миколая Корчовського, від якого упродовж цього часу не «відставав» (факт постійності служби мав бути позитивним чинником); двох його братів – Самійла та Дем'яна – «при княжати, воеводе киевском [кн. Костянтину Острозькому – Н. С.], добре знають, и меновали панов Будорозских помененых быти шляхтичами учтivityми»²⁰⁸.

Іншого разу гарантами справжнього шляхетства Кіндрата Прущинського, слуги кн. Костянтина Острозького, чиє походження поставили під сумнів якісь Топоровські, виступили інші князівські слуги, які засвідчили, що він «ест учтivityй и добре значный в Польсче [...] под сумненем нашим и при-

²⁰⁵ Про ідею «зацної крові лицарської» як підстави шляхетства та її еволюцію до ідеї шляхетства яко чесноти див.: *Baczewski S. Szlachectwo. Studium z dziejów idei...* А також див., скажімо, скаргу Антона Заболоцького на князів Януша і Станіслава Воронєцьких: «Тут перед судом вашей милости и перед веле людми зацными уголос, не учтivityши напред суду вашей милости, мене, шляхтича учтivityго, им ничого не виньного, словы неучтivityми и досыт шкарадными торгнувшисе, нецнотю и простым хлопом, копачем и орачем ме назвали» (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 659).

²⁰⁶ ЦДІАУК. – Ф. 25, – оп. 1, спр. 26, арк. 706 зв.

²⁰⁷ Про доведення шляхетства в Польській Короні див.: *Semkowicz W. Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku.* – Львів: Z drukarni Wł. Łozińskiego, 1899 [Studia nad historią prawa polskiego wydawane pod redakcją Oswalda Balzera. – Т. I. – Zesz. 1]. Найновіша публікація з цієї теми: *Вінниченко О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воеводства у Вишні (XVII – середини XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика // Повсякдення ранньомодерної України.* – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2012. – Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення. – С. 11–40.

²⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 423.

сягою телесною»²⁰⁹. Більше того, сам Костянтин Острозький, прибувши до канцелярії, заявив, що про Прущинського «ведом, иж з ойца и з матки иж ест учтивый». Цілком імовірно, що «нагана шляхетства» слуги спрямовувалася проти його пана. Зауважимо образливу репліку, звернену до Льва Васильовича Лясоти, слуги кн. Богуша Корецького, яка, однак, влучала в самого князя: «Наполънивъшися воли своее, словы неучътивыми на его милость князя Корецького, пана моего, мовил: “Так сам, дей, княз Корецький лотр, и слуг в себе лотров и злодеев ховает”. На том кривду его милости пану нашому чинит и нам, слугам его милости»²¹⁰.

У відповідь на «примовку о шляхетство» ображений міг розпочати проти кривдника справу про знеславлення доброго імені. Так слуга кн. Яхима Корецького Станіслав Кандиба позвав на королівський суд Кирдееву-Мильську Магдалену Скуминівну Тишкевичівну, яка начебто намовила свого зятя заповідати йому образ. Справу намагалися поладити поза судом за посередництвом приятелів, які зібралися в домі земського судді Федора Чаплича-Шпановського. Тож «з угоды и померкованя приятельського» у присутності трьох шляхтичів пані заявила про свою непричетність до публічної образи Кандиби, а також, що визнає його поштивим шляхтичем:

«Ваша милость, пане Станиславе Кандыбо, позъвал мене позвом его королевское милости надворьным на сейм тепер близько пришьлый, якобых я мела зятю своему пану Богдану Подъбипете розказать словы неучътивыми и образливыми добърой славе твоей на тебе торъгатисе и нешляхетского народу быти поведаеть, тогда, дей, я зятю своему того чинити не казала и о том не выдаю и сама есьми николи таковых добърой славе твоей милости ни перед ким не мовила, але яком перед тым вашу милость мела, так и тепер тое ж о вашей милости розумию, иж ваша милость естесь шляхтич почътивый»²¹¹.

З інкримінацією нешляхетного походження тісно пов'язане оскарження в народженні особи поза шлюбом. «Скурвий син», «нечистого ложа син», «вшетечної матки син» — ці лайки часто зринали поміж «соромотними» словами, якими обмінювалися сторони у конфліктах. Заборона лихомовити в суді, відтак, і заміна в судових записах лайок евфемізмами не поширювалася на цей вид очорнення супротивника, можливо тому, що межувала з «наганою» (підваженням) шляхетства.

За правовим приписом, незаконнонародженою (*бенкартом*) вважалася дитина, що з'явилася внаслідок не освяченого церквою зв'язку. Навіть якщо пізніше співмешканці брали шлюб, їхні нащадки, наро-

²⁰⁹ Там само. — Арк. 540.

²¹⁰ Там само. — Спр. 11, арк. 66 зв.

²¹¹ Там само. — Спр. 26, арк. 1074 зв. — 1076 зв.

джені перед тим і по тому, трактувалися як бенкарти. Чоловік, визнавши новонародженого своїм, пізніше не міг від нього відмовитися «з вазни и з гневу» на дитину або на дружину, «бо яко вже его раз за дитя свое признавши, маючы его при собе в дому своем, терпливостью своею за дитя свое признал; так вже его потом чинити злым не маеть и не может, кгда ж *доброму ничого злого и непочтивога в дому своем терпети не годитца*» (II ЛС, розд. 3, арт. 25). Однак дисциплінування пастви православною церквою відставало від законодавчих ініціатив: церковна модель шлюбу як Таїнства співіснувала зі світською, котра розглядала його як договір сторін. Невідомо, наскільки поширеною була практика невінчаних шлюбів на Волині. Однак очевидно, що для шляхетської спільноти легітимаційним актом, який перетворював наречених у подружжя, було весілля – без нього навіть попередньо повінчані пари не могли розпочинати спільне життя²¹².

Розлучення, згадки про які зустрічаються в судових книгах, сприймалися як розірвання угоди й провадилися за участі приятелів. Перед ними кожен з подружжя оголошував іншого вільним від зобов'язань і дозволяв надалі вступати в повторний шлюб. Також завдяки приятелям вирішувалися майнові проблеми. Дозвіл на розлучення духовних осіб часто був формальним, про що свідчать дві гучні справи, пов'язані з невизнанням законності розірвання подружнього зв'язку князя Андрія Курбського з Марією Гольшанською та Василя Загоровського з княжною Марушею Збараською²¹³. Тож світська модель шлюбу, якщо й не домінувала серед волинської шляхти, то, принаймні, складала поважну конкуренцію церковній. Відповідно, статутове означення бенкарта підважувалося повсякденними практиками.

Шляхтич, який публічно піддав сумніву «чистоту» народження іншого, але не зміг цього факту довести, мав визнати перед судом свою провину словами, що плямували його власну честь: «Што есмо менил на тебе, жебы ты не был чистого ложа сын, в том на тебе *брехал як пес*» (II ЛС, розд. 3, арт. 23). Коли винуватець відмовлявся чинити згідно зі статутною нормою, його повинні були тримати в ув'язненні, доки він публічно не визнає своєї брехні. За іншим правовим приписом, кривдник на початку судового процесу міг відмовитися від своїх звинувачень у нешляхетстві чи інших завданих своєму супротивникові

²¹² *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. Предмова // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [далі – АЮЗР]. – К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 1–120. Про це свідчить і той факт, що вінчання не мало усталеного місця серед ритуалів, які традиційно легітимізували постання подружньої пари.

²¹³ Див.: *Ерусалимский К.* История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С. 170–171.

образ. Після цього все сказане не мусило шкодити добрій славі ображеного і не вимагало від нього доведення неправдивості закидів (II ЛС, розд. 3, арк. 22).

Різні модифікації лайки «нечистого ложа син» часто зринали в конфліктах серед інших образливих слів чи супроводжували насильницькі акти. Так Богуш Липленський скаржився на Федора Гулевича, який, випадково перестрівши Липленського, кинувся до нього з кордом і «почал мене словы штетечными со-ромотити, злое матки сыном называти и отповедати, грозячи а отповедаючи на горле моем, не ведаю чого, мститися»²¹⁴. Зазвичай такі образи не трактувалися настільки серйозно, що ставати предметом судових суперечок для відновлення доброго імені, на відміну від звинувачень у нешляхетстві. На них шляхтич зазвичай відповідав інакше – через акти помсти кривдників.

Втім, мені пощастило знайти досить незвичну відповідь на подібні образи: лист родичів по лінії матері оскарженого, які засвідчували її добру поведінку, а відтак – правдиве шляхетство сина. Йшлося, щоправда, про Миколая Ганнібела Влоха, людини на Волині нової, чия належність до шляхетського стану викликала серйозні сумніви. Це й стало причиною такої поважної реакції на поширену лайку²¹⁵.

В іншому випадку володимирський підстароста Федір Загоровський, учинивши «нагану шляхетства» Богушеві Зайцю, водночас указав на його позашлюбне народження:

«Тот Заец неровный мне в шляхетстве, [...] але будучи простого стану, нешляхтичом, о то зо мною чинити не может, бо ест нешляхтич. А к тому и нечистого ложа сын, бо ся в Турейску уродил»²¹⁶.

²¹⁴ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 384 зв. – 385.

²¹⁵ Там само. – Спр. 56, арк. 221–222. Про долю італійських прибульців з дому Строщі на Волинь див.: *Тесленко І.* «Ганнібель з дому Строщого»: італієць на службі князя Острозького // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ: Laurus, 2012. – С. 231–247.

²¹⁶ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 127. Богуш був сином шляхтича, який, утративши свій родовий маєток, тримав землю від кн. Федора Сангушка. Вказівка на народження у Сангушковому маєтку Турійську непрямо засвідчувала позашлюбне (від князя) народження Зайця. На час обвинувачення у нешляхетстві йому вже вдалося через службу Сангушкам, а пізніше – кн. Костянтинові Острозькому, повернути родовий маєток, а також купити іншу нерухомість і завдяки цьому надійно закріпитися в шляхетській корпорації Волині. Своє незалежне становище він продемонстрував і в судовому процесі з князями Сангушківнами та їхніми чоловіками, які намагалися відібрати у нього маєток, що він його тримав за записом у певній сумі грошей. Такі записи робили слугам пани, надаючи землю як плату за службу, зазвичай, за умови – тримання її до віддачі паном чи його нащадками договірної суми грошей, коли власник землі вже не потребував службеницьких послуг або слуга сам відмовлявся від служби. Тож спроба княжен відібрати у Зайця маєток під претекстом того, що вони більше не потребують його як слуги, наштовхнулася на категоричну відмову: маєток він поверне за умови віддачі грошей. Ширшу інформацію про цього чоловіка, який активно займався адвокатською практикою, чіміми слідами пішли і його нащадки, утверджу-

Заява Загоровського була відповіддю на звинувачення його слуг у потаємному вбивстві сина Зайця Миколая. Оскарження ж у такому злочині сприймалося як образа для честі шляхтича. Тому прикриваючи своїх слуг, чії дії, швидше за все, стали завершальним актом тривалішого конфлікту з убитим²¹⁷, підстароста перебирав відповідальність за їхній учинок на себе. Отже, наражався на уразу для честі: цілком можливо, що злочин слуги скоїли за його ж наказом. Однак, коли справа була доведена Зайцем до земського суду, Загоровський відмовився від своїх слів: «О слова усчипливые, якобы пану Заецови заданы, пан подстаростий, справуючися, поведил, же ся до тако-го задаванья слов не знает и овъшем пана Заеца за *доброго и цнотливого, доброй матъки сына розумиет*»²¹⁸. Утім, навряд чи сам факт відмови перед судом, поза ширшим колом шляхти (присутні при цьому акті не згадувалися), міг повністю реанімувати честь Зайця. У цій історії надто невідповідними були позиції контрагентів у шляхетській спільноті – Загоровського як особи панського роду, порідненого в різний спосіб з князями Сангушками, Острозькими, Збаразькими, Четвертинськими, і Зайця, який замолоду в окремих документах називався *боярином/землянином* Сангушків²¹⁹. Тож образивши Зайця, а потім відмовившись від своїх слів, хоч на позір і діючи в правових межах, володимирський підстароста підкреслив різницю у статусі між собою та супротивником²²⁰. Позиція Загоровського нагадувала ситуацію з відмовою від поединку, обіграною таким чином, що він сприймався як знак презирства. Це розумів і Заєць, не погоджуючись з декретом суду, який звільнив Загоровського від відповідальності, та вимагаючи апеляції:

«Мене самого зо всим учтивым потомством моим пан подстаростий, еще на суде седечи, *словом позабиял*»²²¹.

Відзначу також схожу справу, де, однак, позиції конфліктуючих сторін були відносно рівними, а інтенції, найімовірніше, спрямовані на порозуміння. Отже,

ючи свою позицію через роботу в судовій канцелярії, можна знайти у моїй статті: *Старченко Н. Умоцовані-прокуратори-приятелі... – С. 111–144.*

²¹⁷ Зазвичай до вбивства у конфліктах доходило нечасто, адже метою агресії в шляхетському середовищі була не ліквідація супротивника, а зганьблення й примушення його таким способом до певних поступок. Розправа у її крайніх формах засвідчувала, що ситуація зайшла в глухий кут. А що мова про помсту, вказують обставини смерті Миколая – в річці знайшли оголене тіло. Знімання одягу було елементом зганьблення, а потоплення тіла асоціювалося з недоброю смертю.

²¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 178.

²¹⁹ Це означало, що особа не є повноправним членом шляхетської спільноти, оскільки має нерухомисть не від короля, а від приватної особи – (пана) – як плату на певних умовах за службу.

²²⁰ Див. аналіз подібних відмов як образу для честі: *Бурдые П. Практический смысл... – С. 196–197, 207–208.*

²²¹ ЦДІАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 178.

Дмитро Яловицький, оскаржений у завданні словесної обра́зи Михайлові Мишці-Варковському, публічно відмовився від своїх слів: «Пан Яловицкий, перед нами стоячи, *при бытности всех людей, на рочки теперешние згромажонных*, [...] зознал, иж на его милост пана вольнского словы ущипливими се не торгал и против доброй славе его милости ничего не мовил, и овшем о его милост яко о чоловіку учтивым розумим, и *яко в уроженю зацным, так и поступках учтливых ничего не увлек*». Мишка, чия добра слава була відновлена через привселюдне впокорення супротивника, на знак примирення звільнив свого кривдника від призначеної за трибунальським декретом присяги, якою той мав підтвердити відсутність злих намірів. Присяга ж як найпоширеніший спосіб судового доведення вважалася небажаною для християнина, тим більше, що в даному випадку Яловицький клятвою мав засвідчити досить сумнівне твердження. У підсумку суд констатував, що всі ці дії не мусять шкодити честі обох сторін: «то ничего учтивому *обоим стороны* шкодит не мает»²²².

Збереження «почтивості» у таких акціях-перепрошеннях і попередньо скривдженого, чия підважена добра слава відновлювалася, і тієї особи, що вдавалася до публічного визнання своїх несправедливих дій, через яке могла постраждати її честь, — було вкрай важливою умовою для припинення ескалації ворожості²²³: «...перепросити, *яко научтивий, без образы своей*, нагорожаючи мене вшеляким учтивым способом слова, за нещастным припадком мовеньє»²²⁴. Цьому сприяли певні поступки, на які зазвичай згоджувався перепрошуваний шляхтич, чим і відновлював рівновагу між «почтивостями» (скажімо, увільнення Яловицького від присяги).

На прикладі цих двох зовні подібних справ можемо пересвідчитися, які складні ігри з честю відбувалися поза тією загалом стандартизованою інформацією, що потрапляє до рук дослідника. Перебіг подій в обох випадках однаковий, проте в одному позиції сторін вдалося вирівняти, а в другому контрагент почувався додатково скривдженим. Записи не могли, зокрема, зафіксувати інтонації та жести, вельми значущі в суперечках, де на кону була честь.

Тож чи не найпоширенішим способом відновити «почтивість» у спільноті, члени якої вважали її вкрай важливим надбанням («шляхтичови ни маш

²²² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 843.

²²³ Про особливості сприйняття честі, її ураження та відновлення у християнській традиції на прикладі трактату Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» див.: Довга Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. — Вип. 5. — С. 249–259. Ширше про систему цінностей в українській писемності XVII століття див.: Її ж. Система цінностей в українській культурі XVII століття. — К.–Л.: Свічадо, 2012.

²²⁴ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 412 зв.

ничого дорожнього, яко уцтивост»²²⁵), що потребувало постійного захисту/повернення/примноження²²⁶, була помста. Вона могла набувати всіляких форм, однак мета завжди залишалася та сама: завдати ганьби/шкоди у відповідь і цим відновити порушену рівновагу. До символічних актів помсти насамперед належали вербальні дії (лайки, різноманітні погрози заподіяти шкоду тощо). З цього погляду цікава тирада Василя Гулевича, звернена до вже відомого Богуша Зайця:

«На иншом местцу тоби будет скура зодрана, и того дожду, иж тебе будут руки обрубаны, и впадеш ли, дей, ми в руки, я, дей, тебе [...] на ребрине потягну»²²⁷.

Лихослів'я зазвичай супроводжували усталені жести — виривання бороди чи волосся²²⁸, зривання головного убору, побиття за допомогою «нелицарських» предметів²²⁹. Лицарською зброєю вважалися шабля, меч, корд²³⁰, до невластивої належали кий («незвыклою бронєю рыцерскою, кием збил и змордовал»²³¹; «шляхтича учтивою, так яко одного безецника безотповедне кийми бити росказал»²³²), булава, пуги («хвалился мене пугами бити»²³³), постромки («дам я пану твоему посторонок дартованый, жебы его вдавив»²³⁴) тощо. Так Богдан Княгининський скаржився на Яна Монтовта, який «наполнившись воли своее

²²⁵ Там само. — Спр. 54, арк. 469.

²²⁶ Сучасник наших героїв, гасконський шевальє Блез де Монлюк (1501–1577), уявляв честь у вигляді драбини, позиції на якій потрібно було здобувати й утримувати постійними тяжкими зусиллями: «Якщо ви прагнете піднятися на вершину драбини честі, не зупиняйтеся посередні, але сходинка за сходинкою намагайтеся піднятися нагору, не сподіваючись, що ваша репутація протриває так довго, як ви того заслужили; ви помилитеся, і вас випередить новий претендент, якщо ви не зможете її вберегти, намагаючись робити це щоразу краще й краще» (Цит. за: *Новоселов В.* Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI — начале XVII столетия. — СПб.: Атлант, 2006. — С. 77). Див. також: *Гендриков В.* Понятие чести у Монлюка и Монтеня (К вопросу о самосознании французского дворянства в XVI в.) // Средние века. — 1989. — Вып. 52. — С. 235–236.

²²⁷ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 439 зв.

²²⁸ Так Станіслав Вориський, наїхавши на маєток Туличів, урядника Станіслава Ясинського «стал первой за бороду рвати и по видению мене бити» (Там само. — Ф. 28, — оп. 1, спр. 19, арк. 405).

²²⁹ Широкий перелік предметів, що маркувалися як образливі для честі у випадку побиття ними шляхтича, див. у III ЛС, розд. 11, арт. 27.

²³⁰ Інша зброя (вогнепальна і лук) позначена як зрадлива, нелицарська: «...на тую инквизицию кгволи пану Кирдееви послал стрелцов, бояров и слуг своих [...] з ыншею броню зрадливою». «Серкерка» називається «бронню незвыклою» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 133).

²³¹ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 37.

²³² Там само. — Спр. 49, арк. 305 зв.

²³³ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 137 зв.; «поличковал, саблею и пугою бил» (Там само. — Спр. 10, арк. 39 зв.).

²³⁴ Там само. — Спр. 12, арк. 451.

непристойное, мене самого безвинне зсоромотил, злаял словы невчтивыми, которые ми пощивости моей шкодят, и хотил мя, дей, кийми бити»²³⁵.

Колоритну замальовку шляхетської комунікації містить і скарга Андрія Немирича на гродського суддю Дем'яна Павловича, який збирався його бити булавою:

«Пан Павлович, дей, не ведати для чого, маючи булаву в руках, крикнул на мене: “Не кивай, же, дей, головою, Немиричу, бо, дей, тебе дам тою булавою в голову, же, дей, не встанешь”. Ям поведил, же мне волно головою рухати, бо человек, поки жив, головою и всим собою рушаеть, а коли умереть, теды собою рушат не может»²³⁶.

Серед образливих жестів можна також зауважити оголення сідниць, що було досить поширеним на теренах Речі Посполитої²³⁷:

«Так теж слуги и подданные и челяд панов своих такие шкарадные слова мовили, которых и встыд перед вашею милостью так шкарадных поведить, бо около окон ходечи, челядь ее, подъявьиши подолки на головы, указывали задки, которых всих было о тридцать особ»²³⁸.

Траплялися також окремі ситуативні демонстрації – підвішування «головні» як погроза спалити маєток²³⁹ або внесення у двір супротивника на ношах дохлої свині: «...казала в двор мой кгвалтовне пойти и принесли з собою стерво вепровое на носилах, которое стерво вынесъши кгвалтовне в двор мой и на столе под холодником положили»²⁴⁰.

Існували й «професійно» забарвлені образливі жести. Так одним з основних обов'язків возних було вручення позовів оскарженим до суду. Ті ж, сприймаючи судовий процес як образу для честі, спрямовували агресію на ситуативного посередника між ними і супротивником – возного та свідків при ньому²⁴¹. Окрім частих випадків побиття судових уповноважених, поширеним способом зневаження возного, що фіксується на території всієї Речі Посполитої,

²³⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 186 зв.

²³⁶ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 462 зв. – 464.

²³⁷ *Wiślicz T. Gest obraźliwy na wsi polskiej w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1997. – Т. LXXXVIII. – З. 3–4. – S. 417–425.* Уживання такого жесту було характерне для представників нижчих станів.

²³⁸ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 130–131.

²³⁹ «Над воротаы моими дворными завесил метлу, головню и кий, в чом ся, дей, мне кривда, шкода и небезпечност здоровья моего немалая диет» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 201 зв.).

²⁴⁰ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 130–131.

²⁴¹ «Мене, возного, посланъца врядового, и сторон первопомененых соромотил, словы неучтивыми на нас ся торгал и листов врядовых и копей до рук своих не брал, и мене кием по руках, по листех и по копях ударил, а потом и сторон тым же кием бил, и на остаток не одно тым, але и другими кийми з слугами своими нас з дъвора выбил», – визнання возного Богдана Княгининського (Там само. – Ф. 25, спр. 11, арк. 538 зв. – 540).

був примус його до ковтання позову²⁴². Маємо кілька яскравих епізодів. Так Хацко Чуват скаржився на дружину Дем'яна Гулевича, яка кинула позов під лаву, а коли возний зі шляхтою пішли до воріт, закликала слуг і підданих на «квалт»:

«Сама великим голосом заводала, казала возному тот позов зъести, и в тот, дей, час, кладучи возному тот позов квалтом у рот, зуб выбили и бороду вырвали, который знак — позов жваный, кровью и волосы з бороды возного вырванные, на врад [...] посылам»²⁴³.

Іншого разу возний нарікав, що позваний «листы упоминальные и копии мни, возному, в губу пѣхал и казал их ести, чога, дей, я не звык чинити, а ни ся на то вродил, абых мел листы ести, бо воле хлеб або инъшие якие покармы, аниж листы, ести»²⁴⁴. А Станіслав Держановський, «лист подравши и в пиво умочивши», змушував возного Тараса Гуляльницького і шляхту при ньому його їсти²⁴⁵.

Поширеним способом помсти було заподіяння шкоди господарству супротивника. Наприклад, витоптували врожаї, порушували межі маєтків, обтрушували фруктові дерева чи захоплювали найрізноманітніші майнові об'єкти. Так Матис Комнацький скаржився на Івана Волинця і синів його про завдання збитків, зокрема, «двое гусей з дому взяли и пограбили, не с potrzeby, ани с припадку, только мни на прикрост»²⁴⁶. Такі дії можна було б трактувати як злочин проти майна, однак шляхетською спільнотою вони зазвичай сприймалися в категоріях образи для честі власника: «...собе

от мене кривду менят, мене на маетност квалтовне наежчали, квалты, бои и шькоды починили»²⁴⁷. Про це свідчать також погрози, де зауважувалося, що помстою буде охоплена не лише особа, але й майно ворога: «...чнил так на горла наши, яко и на маетьности, обещаючи ся зомъстити»²⁴⁸. Тож відновлення справедливості через відшкодування за збитки часто супроводжувалося ще

²⁴² *Mrukówna J.* O zmuszaniu woźnego do polykania pozwu // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* — 1970. — Т. XXII. — З. 2. — С. 159–168.

²⁴³ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 37 зв.

²⁴⁴ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 269.

²⁴⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 595–596.

²⁴⁶ Там само. — Спр. 48, арк. 116 зв.

²⁴⁷ Там само. — Спр. 43, арк. 284.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 53, арк. 50. Так Лазар Іваницький скаржився на Лаврина Іваницького про заподіяні ним шкоди, ув'язнення та побиття слуги, а також про те, що коли Лазар надіслав до нього листа зі згадкою, аби «того слугу моего Григоря з везенья своего от себе выпустил», Лаврин «через возного грозил и отповедал на здорове и маетьность мою» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 827 зв.).

й символічним актом – перепрошенням за кривду. Так Миколай Муринович, дорогостайський намісник Миколая Монвида Дорогостайського, визнав, що кн. Януш Чорторійський, позваний його паном до суду про вчинені підданам збитки, не вдаючися до судового розгляду, відшкодував їх, а також на останок мав перепросити Дорогостайського за нанесену образу: «Пан мой от его милости князя Януша ображен есть, тедеы его милость князь Януш маеть его милости пана моего, кгды ся даст Бог з его милостью уйзрить, перепросити»²⁴⁹.

Часто приводом до конфлікту міг стати малозначущий жест, як, скажімо, спрямоване до волинського шляхтича Мартина Куната «ніякоесь слово, межи людми у мовенью незвычайное, «шванкь», від шляхтича з Київського воєводства Андрія Стрелецького²⁵⁰. Анджей Фрич-Моджевський дає блискучу сатиричну замальовку цієї шляхетської настанови:

«Є багато людей такого штибу, що тяжко ображаються з найменшої причини: з одного слівця, яким вважають себе тяжко зачепленими (хоч той, що його вимовив, мав на увазі цілком інше), з того, що хтось свиснув, захропів, заскреготав зубами, гриз нігті, відкрив рота, скривився, зморщився, пильно поглянув, примружився, чи недбало шапку зняв, чи не так відгукнувся а чи руку подав, словом – з кожного руху чи жесту, якими, як вважають, над ними погорду чинять»²⁵¹.

Така дражливість щодо деталей свідчила не стільки про емоційну вразливість шляхти²⁵², скільки про особливо пильну увагу до питань честі. Адже не лише ображений, а передусім спільнота могла розцінити, здавалося б, незначущу дію як уразу для «поштивості». Тож, пропустивши її повз увагу, шляхтич ризикував наразитися на те, що його байдужість вважатимуть виявом слабкості. Як зауважував Іван Тимофійович Гуляльницький, «се учтивому шляхтичу жадное змазы на себе носить и оноє терпет не годить»²⁵³.

Саме шляхетська корпорація виступала головним арбітром у питаннях честі, до якої апелювали в дражливих ситуаціях. Так на полюбовному суді Адама Несвіцького з Янушем Угриновським, коли судді перейшли до розмірковування над декретом, один зі свідків з боку Несвіцького, Бенедикт

²⁴⁹ Там само. – Спр. 23, арк. 4 – 4 зв.

²⁵⁰ Там само. – Спр. 15, арк. 191 зв.

²⁵¹ *Frycz Modrzewski A.* O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M. Korolko. – Piotrków Trybunalski, 2003. – S. 221–222: «jest ich wiele takiego przyrodzenia, którzy z małuczkiej rzeczy łączo biorą wielkie obrażenia. Z leda słowiczka, którym mnimają się być dotknionymi (chocia by on kto je mówił chciałby daleko inaczej rozumieć) z świstania, z chrapania, zębów ściskania, paznokcia gryzienia, z otworzenia ust, zakrzywienia, marszczenia, z pilnego zapatrzania, oczu zamrużania, z niedbałości abo w zdejmowaniu czapki, abo w rozmowie, abo w dawaniu ręki; na ostatek każdego kiwania, mrugania, abo inszej postawy, o której tak rozumieją, żeby ich wzgardę znaczyła».

²⁵² *Уайт С. Д.* Гнев и политика... – С. 33–69.

²⁵³ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 141 зв.

Солоневський, гірко скаржився на Угриновського – той образив його словами, що зачіпали честь. Тож, як твердив скривджений: «...чого, бы ся, дей, ми ему терпити не годило, леч то вскладам на вашу милость». Натомість кривдник виправдовувався, що не мав на меті образити Бенедикта і не уявляє, про що йдеться:

«Пану Бенадыкту ничего шкодливого а ущипливого доброй славе его не мовил и не видаю, дей, о што бы ся на мене мел скаржит, естли о то, што есми ему мовил в тьи слова, иж в речи пана Несвецкого *непрстойне* противко мене мовил, [...] о то не мает ся за што брат. А иншого ничего шкодливого ям есми не мовил так и не мовлю ему, што бы его ображат мело».

Судді, негативно поставившись до вчинку Угриновського («не маючи ему за добре»), визнали, що Солоневському ті слова не мають шкодити: «Пану Бенадыкту повидили, иж тое слово, которое перед ними пан Угриновский признал, тебе не шкодит и шкодити не будет». Відтак скривджений засвідчив перебіг тієї справи та вердикт полюбовних суддів перед возним і шляхтою, а також заявив, що оскільки Угриновський визнав небажання його образити (що, по суті, означало відмову від раніше висловленого), то й він її припиняє. Однак наостанок Солоневський ще раз заявив, що всі його свідчення на полюбовному суді були «учтиві»: «...тогдым слушне, учътиве и пристойне мовил, што и князи их милости ему признали, иж ся во всех розмовах перед ними статочне заховал а ничего непрстойного не мовил»²⁵⁴.

Члени шляхетської спільноти були не лише сторонніми глядачами й арбітрами, перед якими розігрувався спектакль підтримання честі, але і його учасниками, що передавали обра́зи або погрози, чим провокували сторону до відповіді на них. Коли ж ситуація переходила у фазу, загрозливу для контрагентів і спокою спільноти, виступали посередниками, котрі активно шукали шляхів до порозуміння.

Існування комплексу уявлень про шляхетську поведінку, що ґрунтувалася на наявності честі у її носіїв, особливої ваги надавало слову шляхтича. Його дотримання з часів Середньовіччя – одна з фундаментальних рицарських чеснот: «Шляхетські слова ніколи відмінені бути не можуть, а як над скелею вітер влади не має, так поштиві людини устами ані хміль, ані гнів, ані жаль не керують»²⁵⁵. Давання слова було позбавлене релігійного аспекту, на відміну від присяги, де гарантом зобов'язань виступав сам Бог, а порушникові, відтак, загрожувала кара Останньої інстанції. Єдиною порукою шляхетського слова

²⁵⁴ Там само. – Спр. 11, арк. 346 зв. – 347.

²⁵⁵ *Górnicki L. Dworzanin polski // Pisma: W. 2 Tt. / Wyd. R. Pollak. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961. – Т. II. – S. 209–211: «Ślacheckie słowa nigdy odmienne być nie mają, a jako skałą wiatr nie władza, tak poczciwego człowieka usty ani chmiel, ani gniew, ani żal chybać nie ma».*

могло бути лише добре ім'я. На думку дослідників, з появою «слова» як вияву окремішнього етосу можна говорити про появу стану²⁵⁶.

Шляхетського слова було досить у низці надважливих життєвих ситуацій. Ось яким способом описували в одній зі справ представників шляхетського загалу: «Таковые, которые се, почуваючи в повинности своей шляхецкой, на каждом местцу правду мовити звыкъли»²⁵⁷ («Я, маючи и ховаючи учтиве слово свое шляхетское»²⁵⁸).

Це не означало, що шляхтич завжди дотримувався обіцяного. Судові скарги досить часто фіксували порушення зобов'язань, що давалися під «почтивим словом шляхетским». Бувало, хоч і вельми нечасто, що такі інциденти ставали підставою для судових справ, скажімо, між Дмитром Яловицьким і Павлом Коритенським, де йшлося «о дане руки и о речене слова якогось»²⁵⁹. Звернімо увагу також на позов до королівського суду у скарзі Григорія Володковича на Романа Гостського «о незыщене слова почтывого, присеги и рукоданя и неучиненя досыт запису от предреченого пана Гоского»²⁶⁰. Нагадаю, йшлося про домовленості з приводу шлюбу дочки Романа з Володковичем, які влаштовувалися за ініціативи Гостського руками його приятелів і навіть патрона — кн. Костянтина Острозького. Однак щедрий на обіцянки майбутній тесть Володковича («обещуючи [...] вшелякую милость и наданье маетности»), яким, схоже, на наступних етапах керувало бажання звести до мінімуму виплату посагу, затягнув справу на два роки²⁶¹.

Промовистою щодо важливості шляхетського слова є скарга пані Марини Яковицької на Василя Яковича Яковицького про порушення зобов'язань, даних у межах приятельської угоди. Він пообіцяв добровільно сісти на вісім тижнів до в'язниці («на замок»), а якби не виконав обіцянки, «мел почъстивое слово шляхетское стратит»²⁶². Цілком імовірно, що в даному випадку поняття втрати шляхетського слова було прямо пов'язане зі шляхетською честю.

Однак подібні процеси, якщо й розпочиналися, зазвичай завершувалися поза стінами суду, в колі приятелів, що ставали своєрідним гарантом дотримання домовленостей. Зрештою, право не передбачало відповідальності за незбіг поведінки шляхтича ідеальним настановам етосу. А от проблемою підтримання своєї доброї слави серед загалу шляхтич таки переймався. Адже

²⁵⁶ Flori J. Rycerze i rycerstwo w średniowieczu. — Poznań: Rebis, 2003. — S. 153–155.

²⁵⁷ ЦДІАУК. — Ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 75 — 78 зв.

²⁵⁸ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 46.

²⁵⁹ Там само. — Спр. 16, арк. 196 зв. — 197 зв.

²⁶⁰ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 154 зв. — 155 зв.

²⁶¹ АЮЗР. — К., 1909. — Ч. 8. — Т. III. — С. 356–359.

²⁶² ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 101.

вона становила значну частину символічного капіталу, напрацьованого предками, родом і власними зусиллями.

Важливість доброї слави у шляхетській спільноті ілюструє і прислів'я, знайдене у матеріалах публічного характеру 1570–1580-х років: «Давнє прислів'я: “Біля ока і доброї слави не длубайся”»²⁶³; «У нас в Польщі таке посполите прислів'я те демонструє: “Славою, вірою і оком не грайся, бо до тих трьох речей, їх не порушивши, доторкнутися неможливо”»²⁶⁴. Аналогом є і: «На чужі добра руки, на листа – ока, на славу – язика не здіймай»²⁶⁵.

Варто також наголосити, що всі соціальні ігри з честю трималися на визнанні бодай позірної рівності членів шляхетської спільноти. А відмова відповідати на виклик загрожувала особі пониженням статусу: «...не буду тя мети собі за ровного». Прикметна заява пересічного шляхтича, Андрія Вільгорського, слуги київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, у відповідь на образі кременецьким підкоморієм Адамом Боговитином, тобто особою, що обіймала земський уряд і таким чином вивищувалася над шляхетським загалом, а також чий майновий стан був не порівнюваний зі становищем скаржника:

«Подкоморый кременецький мене, человека учтывого, никгда на доброе славе не змазаного, словы на доброе славе усчыпливемы скаляты почав, мовячи, же ты естес здрайца а нецнота. Я, почуваючися в пристойности своей, а звляща при так великом оршаку людей зацьных досыт скромне на так попудливые и непристойные слова пана подкоморого поведил, же “милостивый пане подкоморый, окром вряду, который ваша милость яко человек зацьный маеш, але в уроженю яко убогий шляхтич естем вашей милости ровенъ”»²⁶⁶.

Така заява дивовижним чином перегукується з реплікою Шимона Старовольського, автора трактату «Реформування польських звичаїв». Він указував на рівність можливостей у досягненні честі та досконалості кожного зі шляхетського загалу: «Ми, що уряди річпосполитські на собі маємо, що при боці панському постійно мешкаємо, що у королівській ласці купаємося, не гордуймо шляхтою біднішою, яка сидить по своїх домівках, не вважаймо себе

²⁶³ Diariusze sejmowe r. 1585. / Wyd. A. Czuczynski // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1901. – T. XVIII. – S. 199: «Dawna przypowieść: “około oka a sławy dobrej nie dłub”».

²⁶⁴ Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. J. Czubek. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1906. – S. 568: «U nas w Polsce ona pospolita przypowieść to pokazuje: “Sławą, wiarą a okiem nie graj, bo te trzy rzeczy bez naruszenia dotykane być nie mogą”».

²⁶⁵ «Na cudze dobra ręki, na kartę oka, na sławe języka nie ruszaj» // Starożytnie przypowieści z XV, XVI i XVII wieku / Zebrał i wydał K. W. Wójcicki. – Warszawa, 1836. – S. 83.

²⁶⁶ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 460.

кращими від неї чи значнішими, бо до доброчесності й почестей однаково нам усім ворота відкриті»²⁶⁷.

Схоже висловлювався й возний генерал Іван Покощовський, звинувачений у фальшивому визнанні на гроді: «Я, человек учтивый, почуваячсе в том, иж, живучи на свете побожне, и *живот мои ач худый, леч учтивый, шляхетский*, в боязни Божой проважу»²⁶⁸.

Промовистою є також скарга Григорія Колмовського на володимирського підстаросту Федора Загоровського, який на гроді перед поважними особами вживав на його адресу слова, «доброй славе моей шкодливые и ууципливые»: «Мене, шляхтича, в учтивых поступках и уроженью моем неподойзаного и овшем *каждому учтивому во всем ровного*, шкалевал»²⁶⁹.

Отже, патронально-клієнтарна система, що складала основу соціальної взаємодії в ранньомодерній Речі Посполитій, породжувала й постійно відновлювала особливий тип розрахунків між контрагентами, які вибудовувалися за принципом «послуги-милості» («дару-віддару»). Тісний світ шляхетської корпорації Волині волів маскувати навіть цілком прагматичні інтереси під стосунки, засновані на добровільному бажанні й обов'язку доброго шляхтича «служити» найширшому колу осіб. Утягнуті в сітки взаємозалежностей особи почувалися зобов'язаними платити тією ж монетою. Однак не йшлося про жорстку детермінованість відповіді, оскільки вона розхитувалася можливістю маніпуляцій учасниками цих комунікативних ігор, скажімо, з часом віддарування: з відповіддю можна було зволікати, розігруючи різні комбінації, або ж її пришвидшити, практично звівши «дар» до «платні». Гарантом безперервності ланцюжків взаємообміну виступав символічний капітал, тобто капітал честі чи *поштивості*, яким корпорація наділяла своїх членів²⁷⁰. Однак він же зумовлював постійну, чи не щоденну, боротьбу за підтримання та примноження доброї слави, робив гравців вразливими до найменших знаків неповаги і змушував виробляти найрізноманітніші стратегії щодо демонстрації й захисту своєї честі та ослаблення честі конкурента.

²⁶⁷ *Starowski S. Reformacja obyczajów polskich.* — Kraków, 1859. — S. 23: «Który urzędy na sobie Rzeczypospolitey mamy, którzy przy boku pańskim ustawnie mieszkamy, i którzy w łasce królewskiej opływamy, nie pogardzajmy szlachtą uboższą w domach swoich siędzącą, nie powiadajmy się być lepszymi nad nich, albo zacniejszymi, bo jako do cnoty, tak i o honorów równie nam wszystkim wrota są utworzone».

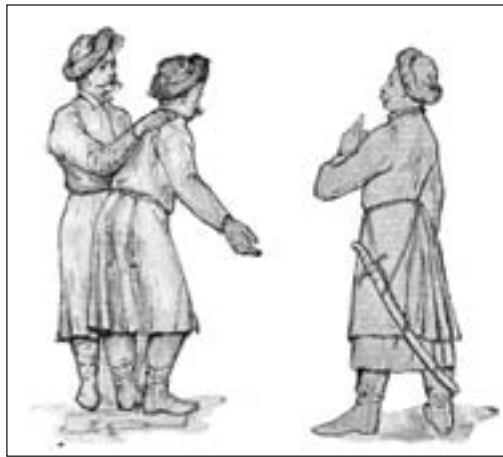
²⁶⁸ ЦДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 479.

²⁶⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 127.

²⁷⁰ *Бурдые П. Практический смысл...* — С. 219–236.

Розділ 3

Милість пана та вірність слуги

А перший чин поклав не лиш розбити
природну в'язь любові, – ще й до того
зв'язок довіри нищить цілковито;
тому в осерді ладу світового,
де Діте замкнено в найменшій колі,
покарано навек зрадецтво строго.

*Данте Аліг'єрі.
«Божественна комедія.
Пекло. Пісня 11»*

През которий свой попелънений выступок
веру пану своему зламал и оного зрадил.
З судової справи (1583)

Серед базових стосунків соціуму вкрай важливими були взаємини пана і слуги-шляхтича – осердя патронально-клієнтарної системи шляхетської Волині²⁷¹. Поняття «слуга» в ранньомодерному часі багатофункціональне, нетермінологічне, від уживання його як форми гречності в епістолярії до означення ним найрізноманітніших категорій осіб, як шляхти, так і підданих чи зрідка навіть невільної челяді. Однак нас цікавитиме передовсім група слуг «рукодайних» – представників шляхетського стану, чиї стосунки з панами усталювалися на підставі скріпленого певним ритуалом договору. Такий тип взаємин передбачав визнання відносної рівності контрагентів, належності їх до одного політичного народу Речі Посполитої. Відповідно, і пани, і слуги мали однакові права та «свободи» і, принаймні на рівні високої риторики, звалися «братією». Риторикою в даному разі не варто нехтувати, адже її активне уживання своїм зворотним боком мало емансипацію загалу, перетворюючи фразу на світоглядну настанову.

Стосунки поміж панами і слугами можна окреслити як квазіродинні: незалежно від наявності чи відсутності поміж ними питомих родинних зв'язків, існувала тісна переплетеність життєвих стратегій, очікувань, залежностей, взаємозобов'язань, врешті – спільного капіталу честі. Чесноти слуг складала добру славу пана, але й характеристика «доброго» пана була необхідною скла-

²⁷¹ Див., скажімо, дослідження І. Тесленка про служебницьке оточення кн. Костянтина Острозького: *Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 8. – С. 119–133; Його ж: Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія // 2-ге видання, виправлене і доповнене. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – С. 144–152. Див. також дослідження про двір онука кн. Костянтина Острозького: Його ж: Двір князя Януша-Павла Острозького // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів: Дослідно-видавн. центр НТШ, 2012. – С. 417–448.*

довою почитивої особи в спільноті. Тож крайні полюси стосунків діади «пан – слуга» окреслювалися як «абсолютна вірність – зрада».

Під час конфліктів слуги були зброєю в руках панів: переважно на них лежали силові акти в сутичках, до яких переходили чи не одразу потому, як шляхтич почувався ураженим. Вони мали прикривати свого господаря; на них же зазвичай спрямовувалася агресія супротивника. Водночас слуги могли спровокувати ворожі стосунки між панами, адже захищати їх в різних життєвих колізіях було обов'язком доброго пана.

«Шлюб» слуги з паном

Похвали гідне підданство з вірності.

Прислів'я з XV століття

Для відтворення формальної сторони домовленостей між слугою і паном показано є судова справа, де Василь Гулевич звинувачував Івана Путошинського як свого слугу в пограбуванні та втечі. Натомість Путошинський твердив про неправдивість слів Гулевича, який «ужил его яко приятеля» й писав листи, звертаючись до нього «приятелеви моему ласкавому». Сусіди, однак, засвідчили, що Путошинський, «яко слуга его милости, в речах его милости справовал и слугою ся его милости звал». Справа виявилася заскладною для луцького гродського суду і була передана на розгляд короля²⁷². Завершення її нам невідоме, та під час перебігу процесу Путошинський акцентував увагу на характерній ознаці слуги – скріпленні стосунків з паном через акт подавання руки на момент домовленостей про службу: «Я пану Гулевичу *ніколи руки не давал* и ему слугою, так же и урядником [...] у него не был».

Саме договірний характер угод про службу між вільним слугою-шляхтичем і паном, що скріплювалися взаємним рукостисканням, надавав статус слуги «рукодайного». Обставини ритуалу джерела не фіксують, але можна припустити, що панові тут належала першість. На це вказує й одна зі справ: «Его милост, приймуючи мене до служб своих, приобецал был и *на то ми руку дал*».

Подавання руки супроводжувалося символічною формою присягання. Йшлося, вірогідно, не про повну формулу, а про якийсь спрощений аналог обітниці, *шлюб*. Так Михайло Оранський, скаржачися на свого слугу Стефана Барановського, зауважує, що той, «приказавшись мни быт слугою моим и давши руку, *прирек и шлюбил, якобы теж присяг, верне а цнотливое служити*»²⁷³.

²⁷² ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 312–321 зв.

²⁷³ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 107 зв. – 108 зв.

Або в іншому місці зустрічаємо: «...теды и в тот час, кгда то визнавал албо светчил, был слугою моим *присеглым*»²⁷⁴.

Можливо, поєднання у ЛС двох видів злочину — замаху на життя короля та замаху на пана — одним поняттям *зрада*²⁷⁵ було теж пов'язане зі стосунками, скріпленими, в першому випадку, присягою на вірність монархові, а в другому — певною подобою присяги чи й присягою на вірність панові. На думку блискучого знавця права ВКЛ Йоаникія Малиновського, вбивство пана слугою потрібно розглядати як злочин, що порушував суспільний порядок: панська влада підтримувалася «за умови підпорядкування й вірності з боку осіб підвладних — слуг»²⁷⁶. Приймаючи це твердження, можна припустити, що обидва типи правопорушень були спрямовані проти базових принципів, які організовували владну ієрархію, хоч і стосувалися її найвищого та найнижчого щаблів²⁷⁷. Злочин проти пана трактувався як кваліфікований, де підставою кваліфікації і виступала загроза його для «покою посполитого».

Вбивство пана за II ЛС каралося смертю (розд. 11, арт. 18): «Теж уставуем, естли бы который слуга взял перед себе злый умысл, пана своего забил або раниль; таковой маеть срокго горлом каран быти *здрайца*, а естли бы не забил ани ранил, одно брони против пана своего добыл, таковой руку тратит». А III ЛС (розд. 11, арт. 9) передбачав для злочинця не просто скарання *на горло*, а ганебну страту — четвертування: «...горлом каран быти яко зрадца четвертованьем»²⁷⁸. З іншого боку, підставою для занесення вбивства пана слугою до розряду кваліфікованих злочинів виступав також, найпевніше, осо-

²⁷⁴ Там само. — Спр. 19, арк. 634 зв.

²⁷⁵ У Литовських Статутах поняття «зрадник» застосовується лише щодо двох категорій злочинців: 1) тих, хто «ображає» королівський маєстат і «зраджує» Річ Посполиту, тобто зазіхає на життя короля, його права та недоторканість державної території, а чи по смерті короля має намір узурпувати верховну владу; 2) слуг, які здійснюють руку на свого пана. За образу маєстату злочинця страчували; крім цього, він також позбувався честі, а його майно підлягало конфіскації. «Зрада» монарха — єдиний переступ, який порушував принцип особистої відповідальності особи за скоєне, позбавляючи дітей «зрадника» спадку по батькові.

²⁷⁶ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. — К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1894. — С. 117.

²⁷⁷ Зауважу, що в середньовічній Англії на означення так званих політичних злочинів, пов'язаних з особою монарха і, водночас, карних дій слуги, спрямованих проти пана, побутувало поняття «головна зрада» (high treason). Лише за статутом Едуарда III (1352) вбивство сеньйора васалом (або пана слугою) перестало вважатися «високою зрадою», перейшовши до категорії «малої зради» (petty treason) як одного з нижчих правопорушень. Загалом же в основі розуміння «зради» в Європі доби Середньовіччя лежала засада лояльності васала щодо свого сеньйора. Див., зокрема: Baran K. Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. — S. 48–63.

²⁷⁸ Приписи III ЛС, незалежно від варіантів його використання на Волині, є показником напрямку, в якому рухалася правова думка.

бливий, родинний характер стосунків між убивцею та жертвою, за аналогією, скажімо, з убивством батьків чи одного з подружжя іншим²⁷⁹. До засадничих норм такого зв'язку як родинного, скріпленого спільною честю, належить заборона слугі свідчити проти свого пана (II ЛС, розд. 4, арт. 53; III ЛС, розд. 4, арт. 78)²⁸⁰. Якщо пана позбавляли життя під час бійки, слуга разом із кривними небіжчика присягав щодо особи вбивці (розд. 11, арт. 10). Також у статутівній нормі, якою стверджувався принцип індивідуальної відповідальності за скоєне, серед родичів згадується й слуга (II ЛС, розд. I, арт. 14; III ЛС, розд. 1, арт. 18):

«...ни отец за сына, ани сын за отца, кром ображенья маестату нашего [...], ани жона за мужа, ани муж за жону, так теж брат за брата, отец и matka за дочку, дочка за матку або отца, сестра за сестру, и жадный прирожоный и *слуга за пана, пан за слугу*».

Існування договірною характеру зв'язку й особливості ритуалу передбачали, бодай формально, стану рівність контрагентів, позаяк шляхетська честь мала гарантувати дотримання взаємозобов'язань і була основою довіри, на якій вони трималися²⁸¹ («каждый з них [слуг – *Н. С.*] ест почтивый, не втечет ни оден з них»²⁸²). В одній із судових справ пан безпосередньо вказує на шляхетський стан слуги як необхідну умову взаємозобов'язань і, відповідно,

²⁷⁹ Малиновский И. Учение о преступлении... – С. 115.

²⁸⁰ Звернімо, зокрема, увагу на відповідність цій правовій настанові повсякденних практик. Так володимирський вїт Михайло Дубницький у справі з Овлучимськими наголошує на невизнанні свідчень колишнього слуги: «...теды в тот час, кгда то вызнавал албо светчил, был слугою моим присеглым» (ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 634 зв.). «Слуга противко пана, ани за пана светчити не может [...], поготову о кривду тяжкую присегати и ее доводити не может» (Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.).

²⁸¹ Засадничу різницю між станами засвідчували право, повсякденні практики й особливо – сфера уявного, що творилася та актуалізувалася великою мірою за рахунок риторики політичного народу-шляхти. В основі посполитого спокою шляхти було дотримання її прав і свобод, а станіві цілісності і рівності якраз належали до таких фундаментальних «свобод». Неврахування ж станові належності слуг у дослідженнях може призводити до помилкових висновків, напр., екстраполяції особливостей стосунків пана та певної категорії слуг на іншу, або до урівнювання становища слуги-шляхтича і слуги-підданого.

Звичайно, джерельний матеріал інколи дає підстави для такого ототожнення, проте історик мусить зважати на низку обставин: нетермінологічність поняття «слуга», систему тогочасних уявлень, ситуативність поведінки особи. На ситуативності насамперед позначався патріархальний характер стосунків, який фіксується в аналізованому середовищі у ранньомодерний період. Тоді приязнь чи ворожість часто залежали не від станової, етнічної, релігійної або іншої належності, а формувалися шляхом особистої, «приватної» близькості поміж особами, ситуативного відчуття «свій–чужий», під впливом певного інтересу тощо. Повсякдення нерідко вимагало балансу між «своїми», як їх розуміли в традиційному суспільстві, і базовими цінностями шляхетства. Та шляхетська самоідентифікація була все ж засадничою і навряд чи могла відступати перед іншими типами уподібнення в пограничних ситуаціях.

²⁸² ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 159 зв.

символічного її оформлення: «...иж се менил быти шляхтичом, шлюбом есми его завезал, иж бы не утек»²⁸³. Аналогічним чином Войтех Стариховський пояснює причину своєї довіри до Станіслава Хмелевського, яку той, однак, не виправдав: «...упевнивши мене на то рукоданьем и приреченьем своего слова шляхетского, которому безпечне, иж ся шляхтичом быти менил, уфал»²⁸⁴.

Одначе служебницьку групу на Волині та Наддніпрянщині складали великою мірою прибульці з інших територій Речі Посполитої, які на підтвердження свого шляхетства не мали жодних документів²⁸⁵. Тож їм мусили вірити на слово (див., скажімо: «...नियाкий Ян Кгрозьдиньский, менуючи се повету Луковицкого, будучи слугою моим рукодайним, [...] не отъставши от мене, яко се годило, утикл, окрадши мене»²⁸⁶). А втім, вірили охоче, і далеко не через тотальну наївність усього шляхетського соціуму. Була у загальній «довірливості» відчутна частка прагматизму: шляхетство слуг становило символічний капітал їхніх господарів²⁸⁷.

«Який пан лотр буває, таких і слуг у себе ховає»²⁸⁸ — це давнє прислів'я перегукується з поширеною побутовою ситуацією, коли через образ слуги хотіли зневажити його пана. Так возний Андрій Сікорський визнав, що коли

²⁸³ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 185–185 зв.

²⁸⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 166.

²⁸⁵ Ідентифікація особи в ранньомодерний час є складною дослідницькою проблемою. Див. відому роботу Н. З. Девіс: *Davis N. Z. The Return of Martin Guerre*. — Cambridge–London: Harvard University Press, 1983. Щодо нашої теми цікавим видається наголос на незнаності особи слуги в конфліктній ситуації, що послужило підставою, хай і непевною, відмовити у задоволенні його претензій. Так приводом до конфлікту послужили дії дубенського урядника кн. Костянтина Острозького — Гнівоша Вороновича, який перейняв підводи з речами пана Дорогостайського та відпровадив їх до Дубна. Слуга Дорогостайського Єрмола Савицький питав Вороновича, чи той так вчинив з власної волі чи за наказом пана. На що Воронович відказав: «Пане товаришу! На то, дей, я тебе жадного отказу чинити не буду для той причины, же тебе не знаю, чи ест ты служебником его милости пана стольника, або покажи мни на то лист от пана стольника, чи служишь ты его милости пану столнику». Ино служебник его милости пана стольников Ерьмола Савицкий поведил, же, дей, «мене тепер трудно по лист до пана своего до Кракова слати, а теж того статут земский и право посполитое не учит, абы слуги, приставуючи до панов своих, листы таковыя на призьнанье, же пану своему служить, брати мели» (ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 100–101 зв.).

В іншій справі теж зустрічаємо сумніви щодо особи слуги: «...नियाкиис лях Войтех Бзовський, который ся кажець слугою его милости княжати Костентина Острозского, воеводы киевского, але я того не видаю, чи служить он князю воеводе чи не служить» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 126 зв.).

²⁸⁶ ЦДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 316 зв. — 317.

²⁸⁷ Див., зокрема, звинувачення в нешляхетстві слуг як спосіб дискредитувати пана: *Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*. — Warszawa: Semper, 2001. — S. 107.

²⁸⁸ *Starożytnie przypowieści...* — S. 87: «Jaki pan łotr bywa, takie sługi miewa».

їздив з королівськими листами до Василя Гулевича у справі Мишки-Варковського, той «на пана Михайла Мышку-Варковського словы неучтывыми а барзо доткливыми сегал, поведаяючи, же, дей, он тут в земли Волынської великим неприятелем есть, и служебнику пана Мышгчину Крыштофу мовил, иж, дей, *“ты лотр, што лотру служиши”*»²⁸⁹. Недаремно у скаргах панів на кривди, завдані слугам, повсякчас підкреслювалася їхня шляхетність²⁹⁰.

Водночас служба панові могла автоматично ошляхетнювати прибульців. Неканда Трепка, невтомний борець за очищення стану від осіб непевного походження, вказав на цю обставину як на один із найпоширеніших способів проникнення плебеїв до числа шляхти:

«Служить йому довго, або, як вони інакше кажуть, бавиться, аби під рукою того пана на хлопство його ніхто не вказував»²⁹¹.

Взаємозобов'язання пана та слуги

Чотири речі сполучає всяк слуга порядний:
Він старанний і терпливий, щирий і незрадний.
Він старанний у служебстві, щирий у пораді,
В послухові він терплячий, вірний у загляді.

Чотири речі сполучає кожен пан достойний:
Милосердний і терпливий, пильний він і гойний.
Милосердне вибачає, пильність нагородить,
Гойність щедра, а терпливим і біда не шкодить.

Ян Жабич. «Новий четвертак» (1630)

Звичаю подавання руки передували певні домовленості про службу. Так Іван Сапожинський, скаржачись на свого колишнього пана Стефана Немирича, вказує: «Яко будучи мене чоловіку доброволному и *маючи волност шляхетскую*,

²⁸⁹ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 208–208 зв.

²⁹⁰ Див., напр., скаргу Федора Князького на супротивника, який «слугу моего, *шляхтича почтивого*» Войтеха Мулявського, збив (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 130 зв.). Олізар Єрлич скаржитись на Криштофа Лабунського про наїзд на маєток Колим'є, грабежі й забиття «служебника моего, *шляхтича учтывого* на имя Янка, на сьмерть» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 755–756).

²⁹¹ «Służy mu długo або — jak oni inaczej kszczą — bawi się, aby pod ramieniem pana onego o chłopstwo nikt go nie śmiał turbować», див.: *Trepka W. N. Liber generationis plebeanorum* («Liber chamoium»). — Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995. — S. 55. Проблема ошляхетнення слуги, особливо, коли йшлося про особу непевного походження, є вкрай цікавою та складною. На жаль, актовий матеріал практично не надається для її дослідження, адже в руки історика потрапляють лише досить спорадичні, принагідні згадки.

присталем был служит рукодайне», а Немирич йому, «яко шляхтичови уцтливому, мел платит за послуги мое на чверт каждую по пети золотых и барву фалендышовую на каждый рок»²⁹².

Інколи ці домовленості оформлялися письмово, як, наприклад, у випадку слуги Матиса Хорковського з паном — кн. Марком Солтановичем Сокольським. 1596 року слуга визнав перед луцьким земським судом факт угоди і просив її вписати до актових книг²⁹³.

Інший пан слугу, «до послуг своих принявши, сукню и датьком водлуг преможеня своего уконтентовал»²⁹⁴. Тобто при початкових домовленостях ішлося переважно про забезпечення слуги вбранням і найнеобхіднішим для життя. Та кожен з контрагентів очікував від партнера значно більше, ніж передбачалося угодами.

«Рукодайна» служба усталювалася на позір як служба за певну платню, але по суті ґрунтувалася на принципово відмінних від «купівлі-продажу» стосунках. Адже прибульцям, що по панських і князівських дворах шукали можливості ввійти повноправними членами в повітове чи воєводське «рицарство», саме земля виступала перепусткою до числа «осілої» шляхти. Відтак шлях до вислуженого під паном маєтку або кількох волок землі був, зазвичай, довготривалим і сповненим низки послуг, не передбачених початковими домовленостями²⁹⁵. Інколи при прийомі на службу про гроші навіть не згадувалося.

²⁹² ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 5, арк. 161.

²⁹³ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 135 зв. — 136.

²⁹⁴ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 359.

²⁹⁵ Цілком імовірно, що різниця поміж розрізнюваними у джерелах слугою рукодайним і юргельником (див. хоча б каптурову постанову 1587 року, де ці категорії згадуються як такі, що не могли бути обраними до числа каптурових суддів: «не ест слугою рукодайним ани юргельтънником которого пана» (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 17 зв.)) полягала в більшій формалізації юргельного зв'язку, котрий тримався на стосунках «купівлі-продажу». Тобто служба юргельника, найманого слуги, передбачала сталі чи разові доручення за певну конкретну винагороду або ж тримання землі за обумовлену платню. Такий зв'язок не конче мусив бути довгостроковим і вичерпувався після завершення угоди чи проведення взаєморозрахунків. Вірогідно, юргельником міг бути і нешляхтич. Але дана дефініція погано працювала в реальному житті (пор.: «слуга мой *рукодайный*, который, дей, у ме за певною заплатою служил» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 40б)). І та ж служба на *юргельті*, оформлена письмово, не гарантувала слугі як виплату домовленої платні, так і розв'язання стосунків мирним шляхом. Наприклад, Стефан Сербин скаржився на кн. Богушеву Корецьку Марію Чаплянку в тому, що «будучи через час немалый от ее милости, кнегини Корецкое, узабавеный службами, за которые, дей, ми на каждый рок через лист свой властный, опис ее милости, поступила была юркелту по сту золотых польских готовых грошей, по дванадцати локот фалюндышу, футро лисе, або чотыри копы грошей за футро, и по жеребцу на кождый рок стада своего, збожья — жита мац тридцать, и сорок мац овса на кождый рок давати мела. Кгды, дей, водле того постановенья от ее милости мне ничего не дано, тот юркелт не доходил. Упоминалом ся, абы ми ся водле того постановенья от ее милости заплата и нагорода за службы мои стати мила, або бы мя болш не приводячи до утраты лит, от служб своих вызволила и ласкаве отпустила. Што, дей, ее милость ани за службы мои нагородити, яко

Так слуга Амброжія Душі-Подорецького Ян Борушковський скаржився в ґроді, що пан його погано годує і не платить, більше того, «постановенья жадного, за шьто бым ему служить мел, зо мьною не чинить»²⁹⁶.

А домовленості Матиса Хорковського про службу зі своїм паном, кн. Марком Солтановичем Сокольським, навпаки, крім фіксованої щорічної платні – «на рок врочистого заплатити двадцять золотых полских, сукна утерфину локтей пят, кожух турецький, а на кони его вихованье овса мац деветь, сена возов дванадцать» – передбачали також підвищення винагороди за «вірні послуги» слуги. Пан зобов'язався «не уменьшовати урочистого, але дознаваючи верных послуг его, што з ласки моее быти может над урочистое, его маю ему полепшати»²⁹⁷.

Записи на різних умовах землі слугам мали сталу частину – наголошення на їх заслугах перед паном та його домом. Зрозуміло, що певною мірою йшлося про кліше, однак розходження в словесних формулах усе ж дозволяють відтворити очікуваний портрет доброго слуги. Отже, «вірний» слуга мав завжди бути готовим до послуг:

«...дознавши верных а почтивых служб служебника моего Богуша Ивановича Сердятицкого, которые он, яко *верный а цнотливый слуга*, [...] завжды чинити не омешкивал, яко *доброму и почтивому слуге належи*»²⁹⁸.

Станіслав Млодзяновський у своєму записі слuzі, шляхетному Гнії Дружині, наголошує, що добрий слуга мусить виявляти свою готовність до послуг автоматично, без жодного сумніву: «Як *вірний слуга* у повинності своїй служебницькій досить чинячи, послуги свої, як йому належало, аж до цього часу мені віддає, як *годиться доброму слuzі, не задумуючись*»²⁹⁹.

теж и отпустит не хочечи, абы ме себе за примушеньем до служб зневолила». Слуги княгині відібрали «постановенья юркгелту», майно та гроші Сербина, а, крім того, несплачена княгиною сума з 1575 до 1587 року становила 1 500 кіп (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 37, фр.к. 148–148 зв.). З іншого боку, маємо представників шляхетського стану, що могли певний час перебувати при панові, супроводжувати його в поїздках, виступати в його почті на публічних імпрезах, але без певних формальних зобов'язань: «служебник, учтивый шляхтич [...], который мне не служил, одно ся при мне бавил» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 236 зв.). Тобто ідентифікація всіх цих категорій шляхти, котра становить серйозну дослідницьку задачу, схоже, була такою ж проблемною і в ранньомодерний час.

²⁹⁶ ЦДДАУК. – Ф. 25, спр. 45, арк. 923–923 зв.

²⁹⁷ Там само. – Ф. 26, спр. 10, арк. 135 зв. – 136.

²⁹⁸ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 31 зв. – 32 зв.

²⁹⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 206, арк. 307–308: «...iako *sluga wierny*, w powinnosci swej sluzebniczey dosic czyniac, y poslugi swe, iako mu nalezalo, az do tego czasu oddaiac mnie, iako sie godzi dobremu sluzde, *nie watpiac*».

Служба часто передбачала й грошові витрати, здійснювані в надії отримати достойне відшкодування від пана. Так княгиня Андрієва Острожецька Настася з Єло-Малинських, записуючи маєток на певних умовах своєму слугі, вказує:

«...маючи я взгляд на верные и поцтивые службы служебника моего пана Мартина Порчиньского, которые он здавна, почавши славное памети небожьчиковой [...] пану малжонкови моему, а потом мње *коштом своим значно звык служити и чинити* и на тот час чинить не переставаеть»³⁰⁰.

Кн. Лев Олександрович Сангушко у записі землі на користь потомственного слуги вказує причини надання: вірну службу протягом багатьох років, постійну готовність жертвувати життям і маєтністю, чималі матеріальні видатки тощо:

«...за верные а цнотливые послуги служебника своего Станислава Даменского, которые он продком моим и мне самому, пану своему, чинил и чинит, и през немалые часы при мне, пану своему, будучи на службах господарьских военных, *горла и маетности своее не литуючи, утрату немалую принял*»³⁰¹.

Як далеко могла дійти вірність слуги та його вдячність за панську ласку, може свідчити тестамент Андрія Дмитровича Погорілого, слуги Романа Гостського — цим документом він заповідає панові все ним надбане. Слуга зауважував, що своїм добробутом він зобов'язаний милості пана: надавши йому маєток, за два десятиліття той не вимагав жодного звіту й жодного відшкодування:

«...маетьность я свою всю от мала до велика [...] его милости пану Роману Гостскому, пану моему милостивому, отдаляючи от братьи и всех близких, кровных моих, отдаю и сим моим тестаменътом его милости на вечность дарую, бом от его милости на себе великую ласку мел, и тую мою всю маетьность, у во именью его милости живучи, зобрал, бо мне его милость рачил был дати держати именье свое Рыдомль зо всим, на котором я двадцат лет жил. За тые все годы его милость от мене личбы брати и жадное речи не потребовал»³⁰².

Слугі довіряли маєтність і, певним чином, життя, з огляду на численні конфлікти у шляхетському середовищі («Я, дей, будучи его безпечным, не толко маетности моее, але и здоровья моего ему вирил»³⁰³), що вимагало безумовної його вірності. Відтак цілком зрозуміле бажання пана встановити постійний зв'язок зі слугою, прив'язати його до свого шляхетського дому на «вічність».

Так шляхетний Себастьян скаржився на Григорія Волчка-Жасковського в тому, що він силоміць намагався зробити його вічним слугою. З документу зрозуміло, що попередньо він служив рік за платню братові Григорія Прокору:

³⁰⁰ Там само. — Спр. 37, арк. 205 зв.

³⁰¹ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 27.

³⁰² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 364 зв. — 366.

³⁰³ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 107 зв. — 108 зв.

«Недавных часов служил есми брату его старшому пану Прокопу Волчьку Жасковскому ж *до часу, то ест на год*, и платил мне за службу мою так же, яко и иньшим служебником своим».

Під час поділу маєтності між братами Жасковськими дворище, де тимчасово мешкала дружина Себастьяна і де перебувало все їх родинне майно, відійшло до Григорія. Прокіп поінформував брата про стан справ з дворищем і про статус слуги за домовленістю:

«Тот Собестиан в мене *слугою ест дочасным*, а не подданным, и с того дворища, на котором жона его мешькает, волным есть; [...] он волный служебный человек и волно ему служити, кому он сам доброволне похочет».

Проте Григорій спробував зробити Себастьяна своїм вічним слугою, питаючи в присутності возного, чи пристане він на це. Його згода мала до того ж бути скріплена письмовими зобов'язаннями:

«...если бых я на том дворищи его мешкати и ему с того дворища служити и вечно себе *слугою листом своим записатися* хотел. Я пану Григорию поведил, иж на том дворищи его мешкати и ему с того дворища служити и *вечно себе слугою записовати* не хочу, не буду».

У відповідь на відмову Григорій Жасковський побив Себастьяна, пограбував і посадив до в'язниці на шість тижнів: «в турму, на мороз всадити и за шию ланцугом оковати казал»³⁰⁴.

Також у листі кн. Михайла Чорторийського, яким він записує слугі Кузьмі Тируну Гричиничу маєток, зустрічаємо таку мотивацію: «хотячи его *вечистым* слугою соби мети»³⁰⁵.

Втім, таке намагання якнайміцніше закріпити стосунки пояснювалося й життєвою необхідністю, адже часто панові доводилося довіряти в кредит, оскільки в багатьох випадках слуги були особами мало знаними:

«...служил у мене *неякийс* Мартин Янишевский и, зашкодивши, дей, мне досыт немало и не *учтивши мене*, пана своего, от мене утек проч»³⁰⁶.

Показовою є справа про крадіжку речей Михайла Оранського його слугами, «зрадцями и злодеями, Яном Осташевским с повету Закрочимского, и при том слуге своем хлопца своего, который ся менил быти Яном Белинским с повету Познанского». Оранський просив, щоб у суді тих злодіїв допитали про спільників і про вчинені раніше шкоди іншим особам, тобто про географію їхніх переміщень. Траєкторія мандрів Осташевського до його появи на Волині вражає: він пройшов через усю територію Корони – від північного заходу до її східних околиць:

³⁰⁴ Там само. – Спр. 6, арк. 129–129 зв.

³⁰⁵ Там само. – Спр. 7, арк. 221 зв. – 223 зв.

³⁰⁶ Там само. – Спр. 12, арк. 209.

«Ян Осташевский поведил тыми словы, мовечи: “Кгдым в Прусех у пана Яна Красовского служил, тогда, подкопавшись до склепу, осмъдесят коп грошей полских украл и, хлопца з собою намовивши и два кони украдши, утек. У Мазовши в Закрочимским повете у пана Станислава Ковалевского служечи, комору отомкнувши и скрыню отлупивши, сорок коп грошей полских украл и, коня взявши, утек. в слуги князя бискупа полтовского, пана Мложевского, служечи, коня и шаты покравши, утек. В Лукове, мeste мазовецком, у господа будучи, у хлопца три золотых полских, а в шинкарки петдесят грошей полских украл и то все потратил, чога всего ничего в себе не маю”»³⁰⁷.

Власне, такі міграції спричиняли не лише пошуки заробітку, а й подорожі незаможної шляхетської молоді задля отримання життєвого досвіду. Про це заявили на гроді брати Млодзяновські, які певний час служили Адамові Прусиновському, а згодом, «не хотечи яко люде шляхетского стану и сынове коронныи, вику и лит своих молодых на одном местцу бавити, [...] так себе тушечи, же не на одном толко местцу молодым людем щасте есть завязано» просили пана їх відпустити. Він же з тим зволікав, і вони вдалися до суду, аби легітимізувати свій відхід.

Один із мотивів юнацьких мандрів – набування науки життя задля служби вітчизні: «Не так далеце для выслуги, яко абы обычаем и поступком учтивым, лепей се припатривши и захожане большое межи людми пришедшы, тым snadний и пристойний отчизне, матце своей служити могли»³⁰⁸. Зафіксоване в тодішніх текстах прислів'я дотепно відтворює ризики прийняття на службу прийдешніх осіб: «Слугу здалека для сусіда, пса в домі для злодія, жито на торги до Вісли варто приберігати»³⁰⁹.

Тісні стосунки пана й слуги передбачали обов'язкову «вірність» останнього щодо першого. Її основою виступало почуття честі й свободи слуги чинити відповідно до власної волі. Таку вірність часто розуміли як абсолютну особисту відданість³¹⁰. За приклад може правити вписане до володимирських гродських книг визнання Хоми Хоминського з Чорторийська, видане його панові Семєну Чернчицькому в тому, що він надалі обіцяє ніколи не спілку-

³⁰⁷ Там само. — Спр. 20, арк. 23–27.

³⁰⁸ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 51, арк. 27 зв. — 28.

³⁰⁹ Starożytnie przypowieści... — S. 81: «Sługę zdaleka dla samsiada, psa w domu dla złodzieja, żyto na targ do Wisły dobrze chować».

³¹⁰ *Górnicki L. Rzecz o dobrodziejstwach...* — Т. II. — S. 138–140. З приводу того, чи може слуга бути добродійником свого пана, вказується, що деякі відповідають «ні», «бо якби так було, пан би завжди був його боржником». Натомість, якщо слуга чинить, як велять; то не дар, а послух, коли ж діє понад обов'язок свій — то дар. Див. також прислів'я: «Слуга, що чинить за списком, поганий, хоч ні в чому не винний» (Starożytnie przypowieści... — S. 162: «Sługa, co z rejestru czyni, zły chociaż nic nie przewini»).

ватися з ворогами пана та його нащадків, не допомагати їм на шкоду панові, не служити їм тощо. У випадку ж порушення зобов'язань пан міг скарати слугу на смерть. Цей акт відбувся при численних свідках і, вочередь, а обіцянка була скріплена присягою Хоминського. Звичайно, що такий екстраординарний випадок був обтяжений низкою обставин: шляхетність Хоминського виглядає вкрай сумнівною; факт спілкування його з ворогами Чернчицького був очевидним; певну його участь у наїзді супротивників пана на його маєток довели, що могло класифікуватися як «зрада» і, таким чином, тягло за собою судову відповідальність, на що вказується в тексті визнання. Тож даний акт був вимушеним кроком, аби врятуватися від судового вироку, зазвичай досить суворого проти невірних слуг³¹¹.

Проте не тільки пан очікував від слуги граничної вірності – той, своєю чергою, розраховував на відповідну милість, що мусила виявлятися у добродійних актах. Не зупинятимось окремо на прикладах панської ласки, яких джерельний матеріал надає вдосталь. Зауважу лишень, що пан зі свого боку повинен був дбати про слугу в найширшому розумінні цього слова, одружуючи його³¹², забезпечуючи службою дітей³¹³, надаючи допомогу в різних життєвих колізіях³¹⁴, врешті, забезпечуючи місцем останнього спочинку³¹⁵, виступаючи опікуном дітей, дружини та маєтку свого покійного слуги³¹⁶ тощо.

³¹¹ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 253–253 зв. Звісно, ця справа радше, маргінальна. Та вона демонструє крайній варіант стосунків наших контрагентів і тим самим поглиблює бачення проблеми.

³¹² Пані Напольська скаржилася на кн. Пронського, який видав власною волею її дочку за свого слугу Станіслава Олдаковського («за которого слугу без ведомости моее дочку мою выдал, которую дочку у мене квалтом взял и держал у себе час немалый, и за того слугу своего выдал»). Напольська, схоже, була вдовою по слугі кн. Пронського, оскільки її маєток князь передав Олдаковському після його одруження («влив право» до того маєтку на слугу). Таким чином на власний розсуд князь влаштував майбутнє дочки покійного слуги й закріпив стосунки зі слугою новим (Там само. – Спр. 21, арк. 427–427 зв.).

³¹³ Див., скажімо, тестамент Миколая Зорі, який дає розпорядження відправити сина до Острозької школи й просить родичів за ним пильнувати, «абы се добре учил, якобы потым годнейшим до служеб княжат их милости быти мог, их милост заслуговати умел» (Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 332).

³¹⁴ Зокрема, рятуючи слугу від суду за вбивство, як це вчинила княгиня Ганна Деспотівна щодо Івана Янчинського, пообіцявши скривдженій стороні відшкодування (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 97–99).

³¹⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 365. Див. також тестамент Петра Мостицького, слуги Гнівоша Гулевича-Дрозденського, котрий помер від рани, насесеної паном; тож своїм тестаментом слуга звільняє пана від відповідальності, вказуючи, що сам був причиною того поранення, і просить поховати у Дрозденській церкві (Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 148–149 зв.).

³¹⁶ Так Андрій Добринський, слуга кн. Богуша Корецького, визнає, що по смерті іншого слуги князя, Левка Перекальського, одружився з його вдовою та отримав маєток Перекаля за певними

Невідповідне поводження зі слугою не робило честі панові й мусило певним чином позначатися на його репутації. Так Федір Ольшевський у скарзі на безпричинне насильство свого пана кн. Андрія Головні-Острожецького («маючи, дей, якиис гнев закрытый и недобрый») вказує, що добровільний посередник у конфлікті Андрій Романовський намагався полагодити ситуацію, схиливши пана до того, «абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправил». Така миротворча поведінка представника волинської шляхетської спільноти була направлена, за словами слуги, на те, щоб він не звертався до суду і цим не «ославлював» кн. Головно: «абых того еще о нем не *славил*»³¹⁷.

Показова й історія з фальшуванням слугою кн. Януша Острозького Яном Яворським підпису свого пана³¹⁸. Спійманий зловмисник через третіх осіб просив князя бути милосердним і не вдаватися до суворого права. На що той як добрий пан і християнин відмовився від звинувачень за умови публічної, внесеної до ґроду, обіцянки Яворського більше подібного не чинити:

«През некоторые певные особы о милосердые, и абы се со мною ведле иньформации права посполитого абысть не рачил, просил. Его княжатская милост з ласки и доброты своее *яко пан хрестиянский*, заживши болш литости противко мне, нижли бы на выступ свой и ображенье свое паметат мел, тым всим, под што бы я ведле права посполитого подлечи мел, даровал и волным мене учинит рачил»³¹⁹.

записами від дружини в 60 копах. А коли його пасербиця Овдотья Перекальська вийшла заміж, князь як її опікун у пам'ять за заслуги батька передав їй Перекали в дарунок без грошових зобов'язань, а Добринському в тій же сумі записав масток Піддубці (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 201 зв. — 202).

³¹⁷ «Романовський, мене в себе на завтрее в понедельник через увесь ден задержавши, князю Андрию Острожецкому, сусиду и приятелю своему, через писане и служебника своего о мене давал знати, и, абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправил, приятелске наупоминал и уживал, а мене погамовал, абых *того еще о нем не славил и до вряду вашей милости не доносил*. Нижли, дей, он на впоминане, писанье и посылане пана Романовского, не дьбаючи о свое ославене и о речи, дей, мои, абы мни были вернены, ничего слушного не отписал, але еще и горшей на здоровье и на доброе заховане мое отповеди и ославене чинил, чого, дей, мни, вбогому шляхтичу, в невинности моей на соби носити не годится. [...] А заслужоного, дей, моего умовленого, болш нижли за полрока, и сукно люньское на ермак, а што, дей, ездечи на потребности его до Володимера, до Берестья и до пна Угровецкого поколкокрот, выложил, дей, есми своих властных пенезей копу грошей литовьских» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 95–96).

³¹⁸ «Руку княжати его милости формовал и на подобеньство подпису его княжатское милости фалебный подпис на оных квитях я своею рукою подписал» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 285–285 зв.).

³¹⁹ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 285–285 зв.

Аналогічно повівся й Іван Красенський щодо слуги Яна Лозинського, чії дії можна було потрактувати як зраду («против его милости самого и подданных его милости непомалу был выступил»), на прохання приятелів вибачивши його вчинки, заплативши за річну службу та відпустивши геть:

«За причиною некоторых их милости панов и добродеев моих, а за моею униженою прозбою, его милость все тое мне з доброты своее отпустивши и за службу мою во всем досыть учинивши, ласкаве мене отправить рачил»³²⁰.

Звертання слуг за посередництвом у складних ситуаціях з паном до його приятелів вкотре засвідчує існування серед чеснот доброго шляхтича поняття «милосердного пана». Воно діяло не лише на рівні уявлень, а й активно впливало на повсякденні шляхетські практики. Наведу ще один показовий випадок. Так луцький земський писар Михайло Коритенський виступив посередником між Семеном Хребтовичем-Богуринським і його слугою Беняшком, який втік від пана та знайшов притулок у домі писаря. Тож Коритенський, відсилаючи хлопця назад, просив Богуринського про вибачення слугі переступу, що й було вписано до гродських книг:

«Мой ласкавый пане Богуринский! Хлопец вашей милости, который ся был скрыл, за чим рач, ваша милост, ему оный выступ его, яко лет не маючому, пробачити и его не казать бити, просил мя до вашей милости о причину, што прошу: рач, твоя милость, для мене уделати, а за тепершний его выступ не казати бити. С тым се ласце вашей милости поручам. Вашей милости приятель Михайло Корытенский, писар, чолом бьет»³²¹.

Отже, в основі стосунків пана та слуги лежав багатоступеневий обмін *дарами*. Він тісно пов'язував нерівноправних контрагентів, робив майже неможливим остаточний взаєморозрахунок і, таким чином, утруднював їхні шанси на цивілізоване розлучення. Мало допомагав, врешті, і договірний характер зв'язку, який в ідеалі мав би забезпечувати мирне перетікання розриву.

Розлучення пана та слуги: таке різне повсякдення

Як і укладення договору, візрцеве розлучення відбувалося за певним ритуалом. Йдеться про символічне *відбирання* руки, що її давали на початку усталення стосунків: «...при том отстаню его водле обычаю, и руку свою тому Федору его милост княз Курпский передо мною, возным, давши, отпустил его доброволне»³²².

³²⁰ Там само. — Спр. 17, арк. 59 зв. — 60.

³²¹ Там само. — Спр. 35, арк. 588 зв. — 589 зв.

³²² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 211 зв. — 212.

Анна-Алоїза Ходкевичева через слугу свого скаржилася на Адама Кенсецького, «который, будучи рукодайным слугою протестующое се и маючи в порученю маетност [...], *руки не отобравши*, своволне и неодповедне отехал»³²³.

Іншого разу Антоній Тишкевич, надвірний маршалок ВКЛ, позвав до трибуналу Лаврина (Вавринця) Семашка «*о неосвобоженъе руки* и проч неодповедъне од пререченого его милости пана маръшалъка, в дорозе едучому до Люблина, уеханъе, за тым и о шъкоды, с тул походячие»³²⁴.

Поєднуватися з даванням руки чи підняти його міг ще один елемент — биття чолом:

«*Слуга мой рукодайный* [...], который, дей, у ме за певною запълатою служил и што, дей, у мене взял, того, дей, мне, пану своему, не заслуживши и *чолом не ударивши*, [...] от мене проч втек»³²⁵.

Михайло Оранський, скаржачися на свого слугу Стефана Барановського, зауважує, що той, «приказавшися мни быт слугою моим и *давши руку*», намовився вбити пана з іншим слугою — Козельським, який поїхав з двору Оранського і «*чолом мни не вдарив*»³²⁶.

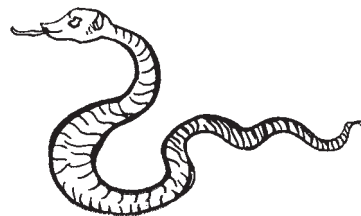
Від'їзд слуги без попереднього прощання з паном уважався зрадою, крім того, що був зазвичай пов'язаний з крадіжкою панських речей. Утім, вкраденим вустами пана часто називалося те майно, яке слуга вважав своїм. Актові книги містять величезну кількість скарг панів на слуг, що втікали, порушивши ритуал прощання:

слуга, «веры и цъноты служебное не дотрывавши [...] утикъл и *яко здрайца зрадил*», при тому покравши речі і гроші³²⁷;

«зрадивши мене, пана своего утекъли»;

«не учтивши и шъкод немало починивши, утек, яко се доброму не годило, [...] утек и зрадил»³²⁸;

«пана своего не учтивши и в той мере зрадивши»³²⁹, втік.

³²³ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 362 зв.

³²⁴ Там само. — Арк. 763–764.

³²⁵ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 406.

³²⁶ Там само. — Спр. 18, арк. 107 зв. — 108 зв. Аналогічна справа розглядалася перед обраними Оранським шляхтичами (суддями «висажоними»), які, довівши провину слуги-шляхтича Яна Осташевського, присудили його до кари на горло, що й було виконано. Перебіг судочинства засвідчив возний перед володимирським гродським судом (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 23–27).

³²⁷ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 359.

³²⁸ Там само. — Спр. 6, арк. 37.

³²⁹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 134.

Віроломство слуги розумілося значно ширше, ніж це передбачали правові норми, оскільки йшлося передусім про поняття «зради» як зламання віри, що становила осердя стосунків пана і слуги й скріплювалася присягою. Антоній Мончак підкреслював: спроба слуги розірвати зв'язок з паном дестабілізувала систему загалом, бо провокувала недовіру патрона до «своїх людей»³³⁰.

Так берестейський воевода Остафій Тишкевич скаржився через уповноваженого на слугу рукодайного Яна Мотовидла, колишнього управителя його маєтків, який учинив йому багато шкод і втік, підкреслюючи внутрішню сутність таких дій:

«...тым барзей своею волею екъзеквуючи, рукою не одобравши од его милости и не одставъши, *виру зламавши*, з места Кодни уехал [...], а *так през тое свое недотрымане слова пана своего зрадил*. О то все, так о шкоды, яко о зламане веры и неосвобожене руки а вехане [пан чинити хочет – Н. С.]»³³¹.

Федір Солтан скаржився на свого слугу, який, маючи на руках всі справи, не здавши їх і «не учътивши мене, пана своего, яко *почтливому не належит чинит*, утек от мене. [...] я ему, *яко цнотливому, во всем виру давал* и ничим ся перед ним не крыл, а он мене во всем иначею ошукал»³³².

Оранський у своїй скарзі акцентує увагу на тому, що злодії були слугами *рукодайними*, обіцяли йому вірно та пристойно служити. Тож він вірив їм і всіляко демонстрував своє добре ставлення, а вони порушили слово «верности служби»:

«...они за данем рук своих обещали и прирекли мне, пану своему, во всем добре *верне а цнотливе служити*, которых я за таковым приреченьем их, *веречи*, ласки и доброты моей взычал. То пак они, вживаючи ласки и доброты моей, пана своего, препомневши боязни Божей и срокгости права посполитого, и *повинности своей рукодайной, и приреченой у верности служъбы*, взявши перед себе злый умысл свой, хотечи мене на маєтности моей зничити, маючи промежку себе порозумене и змову, мене, *пана своего, зрадили и окрали*»³³³.

Цивілізованому розлученню заважала не лише корисливість і невірність слуги, а й нехїть пана відпускати його від себе. Саме такі випадки намагалися внормувати правові приписи, передбачаючи можливість розлучення через суд, що фіксує і судова практика. Так Станіслав Олбутович скаржився на Миколая

³³⁰ З іншого боку, порушення домовленостей з боку пана теж руйнувало основні засади суспільного порядку, адже вело до можливості потрактування дій патрона як експлуатацію слуги. В той час як сутністю клієнтарних стосунків була система обміну послугами та дарами, а не купівля-продаж (див.: *Mączak A. Nieprowna przyjaźń...* – S. 45).

³³¹ ЦДІАУК. – Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 71.

³³² Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 24–24 зв.

³³³ Там само. – Спр. 20, арк. 23 зв. – 24.

Макаровича в тому, що той на прохання відпустити не зважав і за служби його впродовж року та дванадцяти тижнів не заплатив:

«...як сам через себе, так и через людей учтивых просилом его милости, абы ми, яко шляхтича волного и его милости ничего не винного, отправил, из служеб своих вызволил. Его милости, не контентуючи мене за послуги мои, и мене жадным способом на прозбу мою и приятел моих не отправил. Теды я [...] од его млсти пошол проч, яко будучи шляхтич волный и его милости ничего не винный, о што пред вашей милости, врядом, протестуюче просил»³³⁴.

Інший слуга, просячи перед урядом про відпущення, акцентує увагу на своєму шляхетському станові: «...яко будучи шляхтич волный и его милости ничего не винный, о што пред вашей милостью врядом протестуюче просил»³³⁵.

Миколай Силкович у скарзі на свого пана Матея Вигнанського досить детально описує свої поневірвання на шляху розлучення з паном, який не лише не заплатив йому за службу впродовж тривалого часу, але й відпустити не хотів. Спроба вдатися до посередництва сторонньої особи закінчилася для слуги жорстоким побиттям, ув'язненням і втратою особистих речей:

«...служечи я пану Выкганьскому час немалый, болш ніж осм лит на певном юркелте умовеном, што завжды платити ми обецал, нижли через тые осем лет ни за один рок мни не заплатил. Бачачи, иж выслуги жадное от него не одержу, хотя ж ничего не выслуживши, учтыиве от него отстати и его пожекнати хотел и через веле людей зацных о отправу есми просил. Пан Выкганьский не толко абы ми за службы мое нагородити, зле неласкаве отправити мел, але еще завжды погрозки на мене чинил. Однак же я о то скромъне зносечи, до пана Федора Волчка до Желехова есми ходил и пана Волчка о причину до пана Выкганьского, абы мя з ласкою отправил, просил. И кгдым, дей, был у пана Волчка, там же пан Выкганьский, вночи приехавши до Желехова, мене збил, змордовал и зранил, и штом мел при себе маетьности моее у себе, все забравши, до дому своего до Бортнова мене отправадивши, до ланцуха осадил, так же мене через полтора дня в ланцуху у везенью держал и снат з направи або росказанья самого ж пана Выкганьского, обачивши невинность мою, челяд его в неделю скоро по полудню мене выпустили»³³⁶.

Подібним чином діяв і Амброжій Душа-Подорецький, коли його слуга Ян Борушковський висловив бажання піти від пана: «...поколькочроть прошу, абы мя отправил, нижьли ани мене отправити хотел, але еще до брони се на мя порываеъ и колькочроть мало мя не ранил»³³⁷.

³³⁴ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 25 зв.

³³⁵ Там само. — Спр. 4, арк. 25 зв.

³³⁶ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 568 зв. Напевно не відомо, йшлося про слугу «рукодайного» чи «юркгельтника», однак якщо Силкович навіть був слугою, чії стосунки з паном уклалися спочатку як цілком формальні, на умовах конкретної платні за службу, тим яскравіше виявляється за означенням неформальний характер будь-якої «служби».

³³⁷ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 923–923 зв.

Звертання до посередників у дражливій проблемі розлучення було, схоже, традиційним³³⁸. Так зустрічаємося з оповіддю возного про те, що, перебуваючи на весіллі братанки Івана Хрінницького, він був свідком, як виросток Іван Бурцевич перед людьми *зацними* просив Хрінницького та його дружину, «абы его от служб своих волным учинити и вызволити рачил»: «Бо, дей, служу вашей милости од часу немалого и прошу ся у вашей милости неподнокрот вашей милости мене, яко волного чоловіка, отпустить не хочете».

Там же Бурцевич звертався до присутніх про посередництво в цій справі: «К тому просил о причину до пана своего их милости всех воец вышей помененых панов, жебы его пан подсудок вызволити рачил: “Бо, дей, уже, милостивые панове, иншие товариши мои за неволника мене у его милости розумеют”».

Хрінницький у своїй відповіді підкреслив, що вони дуже цінують Бурцевича як доброго слугу, потребують його служби і на майбутнє обіцяють адекватну винагороду:

«Мы тебе, Иване Бурцовичу, не за неволника ховаем, але за доброго и цнотливого слугу, так яко и иньших, але иж, дей, нам тебе на сес час потреба, прото, дей, тебе от служб своих не вызволяем, якож, дей, тое службы своее от нас шкоден не будеш».

Тоді слуга просив возного, аби той усю справу переказав підстарості. А пізніше сам виросток перед підстаростою засвідчив, що пан не хоче його відпустити та утримує зарплатню. Також він звернувся із проханням про надання йому від уряду «листу висветчногого», який, згідно з конституцією 1578 року³³⁹, звільняє поштового слугу від зобов'язань:

«Неподнокрот так сам на сам, яко и перед возным повету Луцкого просил, жебы мя его милост, вызволивши с послуг своих, волным учинити и мене отпустить рачил. Его милост мене, не ведаю для которое причины, у себе гамует и от себе отпустить не хочет, ани ми теж за службы мои нагорожает. А про то я, заховываючися водлуг конституции сойму Варшавского, которая о слуги в року 1578 уфаленая таким способом, если бы пан слуги отправить або листу дати не хотел, таковому слуге будет волно взяти лист высветчный от суда земского або кгородского оного ж повету, которая каждого слугу почтивоного волным завжды чинит»³⁴⁰.

³³⁸ Так на володимирському гроді рукодайний слуга Войтеха Жарновського Янек визнав, що «при бытѣности людей добѣрыхъ отъставал» від пана, але той його відпускати не хоче, що він і засвідчив на уряді: «...я ему теж болшей служити не хочу и вашей милости се оповедаю» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 26, арк. 12 зв.).

³³⁹ Volumina Constitutionum. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – Т. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 413.

³⁴⁰ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 195–196 зв.

Але якщо у випадку виростка Бурцевича звертання до суду за листом і апеляція до конституції 1578 року «Про слуг» були чи не єдиним способом визволитися від служби незалежно від його станової належності, то в іншому випадку конфлікт розгорнувся навколо питання, чи потребує шляхтич такого листа *висветченого* при влаштуванні на службу. Олександр Дениско-Матвієвський скаржився на пана Олександра Білецького, який взяв на службу його слугу без листа:

«...важился мимо право посполитое и вины, в нем описаные, слугу рукодайного на имя Войтеха Грубача *без листу висветченого* до послуг своих приняти, который повод, до ви року не дослуживши и в речах нижей помененых зашкодивши, не одставши, а праве потаемне отышовши, до вашей милости пристал и до сего часу при вашей милости ест».

Нагадаю, що конституція стосувалася лише слуг нешляхетського походження. На що й звернув увагу Білецький, зауваживши відсутність потреби в такому листі для Грубача, всім добре відомого шляхтича:

«Што се тичет Конституцыи, теды тая толко для плебеих розуметисе мает, а не о шляхтичах, которым никды не потреба листов высветчных мети, бо ест [...] сам человеком волным, шляхтичом добре каждому знаемым, и на каждом пляцу сам противко тому теперешнему поводови справит, о што и тепер противко тому теперешнему поводови мниманому светчит».

Та Дениско-Матвієвський піддав сумніву шляхетство слуги, що означало для Грубача необхідність його доведення:

«...што се дотычет ексцепции, же ест шляхтич, листу не потребовал на одстане од пана, то мает право посполитое, яким способом шляхетства своего пробовати мает»³⁴¹.

У ситуації проблемного розлучення могли потрапити й ті, хто не мусив доводити приналежність до стану. Так у своїй скарзі на луцького старосту кн. Олександра Пронського його слуга Станіслав Петровський, що виконував упродовж кількох років обов'язки підстарости у луцькому ґродському суді, оповідає про невдалі спроби розірвати стосунки з паном. Петровський вказує, що не лише особисто звертався до Пронського, а й використовував посередництво людей *добрих*. Однак, попри те, що він жодних фінансових справ з паном не мав і, таким чином, нічого йому не заборгував, окрім того є вільним шляхтичем, Пронський утримував його як свого слугу й постійно погрожував і особисто, і через інших слуг. Цікавою є вказівка у скарзі Петровського на те, що він як шляхтич не був винен панові нічого, крім одного: повідомити за шість тижнів про свій відхід. Схоже, йшлося про певний звичай — попередження пана заздалегідь про намір розірвати стосунки.

³⁴¹ Там само. — Ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 97 зв. — 98 зв.

Водночас фіксується визнання інших слуг Пронського. Вони заявили про неправдивість свідчень Петровського, про наявність у нього цінних паперів пана і вказали на негідну доброго та порядного слуги поведінку. Визнання, як розуміли й самі слуги, не мало жодних правових наслідків і, швидше за все, демонструвало їхню лояльність до пана. Робилося це, як указувалося, задля того, щоб поінформувати про справу шляхетський загал. Можливо, то була спроба реабілітації Пронського в очах шляхетської спільноти, адже Петровський дуже скоро, а чи й на момент розлучення, знайшов собі захисника в особі кн. Костянтина Острозького, адже невдовзі згадується про нього як про княжого служебника³⁴².

Відтак самé бажання розлучитися з паном загрожувало вразити честь патрона, і це часто спричиняло брутальне насильство щодо слуги³⁴³. Так Марцін Равецький скаржився на образ, побиття та ув'язнення своїм паном у відповідь на відмову Равецького від подальшої служби:

«Кгдым при нем далее бавится служъбами своими не хотел, то пак, дей, пан Василей Микулицъки, взявши на мене за то вазну, [...] в дому своем в Мыкуличах перед людъми добрыми безвинне мя зсоромотил словы невцвими не ведле заслуги або винности моей, на мене ся торгал и сам рукою своею збил, зранил и в ланцуг всадити казал»³⁴⁴.

Ще одна аналогічна історія пов'язана з бажанням Яна Скочановича Обчинського покинути службу у кн. Григорія Сангушка. Слуга оповідав на суді, що він, відзвітувавшись перед паном, мав покинути маєток у погоджений з князем термін. Але той, «с послуг своих [Обчинського — *Н. С.*] волным учинивши», наказав схопити його з дружиною, Марушею Бенедиктівною зі Солоневських, і кинути в ув'язнення, котре протривало з 8 жовтня до 1 грудня 1596 року. Також князь відібрав усе майно слуги. Ян Обчинський наголошував, що патрон «о мене яко о слугу и збега своего чинит», натомість мова мала б іти про «шляхтича учтивога, а им николи ни в чом не винного». У відповідь адвокат князя наголошував на праві пана судити свого слугу й карати навіть на смерть, окрім справ, де йдеться про честь: «Панове слуг своих толко о почтивост не судили»³⁴⁵.

³⁴² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 720.

³⁴³ В одній зі справ слуга був оскаржений про втечу і пограбування пана після цілком мирного розлучення, що засвідчував наданий йому паном лист: «Од пана своего не втекал, але доброволне за листом, пожекнавши, проч отышол, а делия, курта и убрание ест выслуга моя власная» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 260 зв. — 261).

³⁴⁴ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 51 зв.

³⁴⁵ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 454–464.

Інкони неможливість мирно розірвати договір призводила до трагічних наслідків, що яскраво демонструє справа про вбивство Валеріана Пудловського його колишнім слугою Андрієм Страшем. У суді Страш визнав злочин, оповівши на своє виправдання сумну історію розлучення з Пудловським, яке на різних етапах було пов'язане з актами насильства, ув'язнення, пограбування та образ щодо слуги. Розповідь така колоритна, що я її зачитую повністю:

«Служил, дей, есми небожчику пану Пудловскому три лета и у Москве з ним был. А кгда, приехавши до Кремянца, не хотячи ему служити, от него есмо отставал, он, упившись и едучи с Кремянца додому, мене бил и за ус торгал, а потом, доставши шабли, по плечима мене сик и у руку ранил, которою и тепер владнути не могу. Я, дей, перед ним до лиса утекал, и кдъм далее бичи не мог, с коня-м се звалил, он, дей, поймавши мене, до везеня в замок Кремянецкий дал, и там робаки, през дванадцат недел у везеню седячого, мало мя не зели. В котором везеню живностью мене не опатривши, голодом морил, аж, дей, мене улитовавшись, сам пан подстаростий кремянецкий с того везеня выпустил. И будучи з везеня выпущон, слал есми до небожчика пана Пудловського людей добрых, просячи, иж бы мне тот гнев свой отпустил, а речи мои, которых там немало было, вернул и мене з ласкою отправил. Он, дей, не толко абы ми гнив отпустить мел, але еще уставичне погрозки чинил, поведаючи, кгда, дей, мне о тые речи свои упоминати ся будеть, дам его стяти, або четвертовати, и непооднокрот, дей, слал есми до пана Пудловського людей добрых, просячи, абы тые речи мои вернул, а мене ласкаве отправил. Он, дей, того учинити не хотел».

Після того, вже перебуваючи *без служби* при іншому панові, Страш зустрів Пудловського у Маначині в корчмі, де той «зараз свечею ув очи мене палити почал». Така поведінка пана і призвела до вбивства його Страшем³⁴⁶.

Функції слуги як частини символічного простору господаря, з яким він перебував у тісному контакті, призводили до конкуренції за слуг у шляхетському середовищі, до переманювання їх і намовляння зашкодити попередньому панові. Так Григорій Вербський скаржився на Петра Несвіцького, що підбурив його слугу Мартина Олевицького до втечі. А потому той слуга в домі нового пана ображав Вербського та погрожував заподіяти шкоду його здоров'ю. Врешті, зібравши помічників, прийшов у дім до колишнього пана, аби його вбити, але не застав того вдома³⁴⁷. В іншій справі Михайло Мишка-Варковський

³⁴⁶ Там само. — Спр. 6, арк. 532–540 зв. Утім, суд не зважив на мотиви вбивства і засудив злочинця та його помічника до страти.

³⁴⁷ «Тот Мартин, будучи слугою моим рукодайным, на мене в дому пана Несвецкого до брони торгал, аж, дей, сам пан Несвецкий розвадил. А потом, дей, и сам пан Несвецкий за него похвалку и отповед, приятелми его грозечи, учинил. А тот, дей, збег, слуга мой, мешкаючи в дому пана Несвецкого, уставичне похвалки на здорове мое чинил, который, дей, оногдашнего февраля третегонадцат в року нынешнем осмъдесят семом, без бытности моей на тот час в дому моем, набывши рады брони и помочников немало, з дому пана Несвецкого пришедши в дом мой,

скаржився на урядника княгині Збараської, який «перебавил» його служебника Лаврина Черневського («которого, дей, есми для пилных справ и потреб своих был принял, на котором немало важных справ моих було»), а той, своєю чергою, перед втечею переманив із собою ще й машталіра³⁴⁸.

Поняття *зрада* мало ширші конотації, ніж *правова норма* – воно маркувало будь-які дії слуги, що суперечили уявленням патрона про належний спосіб його поведінки. Максимальна ж включеність у стосунки обох сторін призвела до того, що намагання слуги розірвати зв'язок трактувалося як образ пана, й навіть більше – зрада. Таким чином договірний характер зв'язку між цими контрагентами, яким він на позір постає, часто виявлявся фікцією. Насправді ж, за спостереженням Юрія Лотмана³⁴⁹, це було своєрідне *вручення* себе слугою у владу панові, що й обумовлювало вкрай тісне співіснування та складність розірвання взаємин.

Врешті, як зауважують конфліктологи, що ближчі взаємини контрагентів і більша спільність їхніх інтересів, що вищий ступінь особистісної включеності членів групи в стосунки й частіше об'єднання їх повсякденними практиками, то сильніша афективна складова цих стосунків і гостріша реакція на порушення групової лояльності. Відповідно, й відхід члена групи в таких взаєминах переважно трактується як *зрада*³⁵⁰.

потаемне яко зрадца мой, так же, дей, челяд порозогнавши, а мене, дей, по всех кутех в дому моем искал з бронью, которую се был наготовал, мене, дей, на смерт забити хотел яко пана своего, от которого не отставиши, в чом себе маючи от пана Петра Несвецкого и от того збега своего пан Вербский жал, кривду немалую» (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 279 зв. – 280).
 Марія Гольшанська в ситуації гострого конфлікту зі своїм чоловіком кн. Андрієм Курбським намагалася переманити слуг, один із яких визнав: «Маря Юревна, кнежна Голшанская, горелку мне сама до везена носечи, мне поивала и намавяла непооднокрот, иж бым я от вашей милости, пана своего, проч втек и до сына ее, пана Яна Монтовта, пристал» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 159 зв.).

³⁴⁸ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 141.

³⁴⁹ Лотман Ю. «Договор» и «вручение себя» как архетипические модели культуры // Лотман Ю. Избранные статьи: В 3 т. – Таллин: Александра, 1993. – Т. 3. – С. 345–355.

³⁵⁰ Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 95–96.

Юрисдикція пана над слугою у повсякденних практиках

«Кгды ж ковал клещи для того мает, абы его не угорало; так же теж кождый пан слугу для того ховает, абы то чинил, што ему роскаже, и кгды се який деспект слuze стане, тогды се то болшей пана дотыче, а слуги ничего».

Адвокатська репліка на судовому процесі (1583)

Конфлікти між шляхетними обивателями переважно провадилися руками їхніх слуг. Це засвідчує одна з багатьох скарг, де по ходу інциденту цілком відверто вказується замовник побиття шляхтича: слуги свідчили, що кричали «великим голосом»: «Бий, забий того злого чоловіка, бо, дей, нам пан наш, пан Федор Солтан, росказал на смерт забити»³⁵¹.

На слуг, своєю чергою, спрямовувалася агресія, котра мала адресуватися панам. Скарги, що фіксують функції слуги як заміщувального об'єкта свого патрона у ворожих діях його недоброзичливців (слуги «на тот час носили на себе особу паньськую»³⁵²), – цілком поширений тип судових записів. Так Іван Чаплич-Шпановський скаржився на Матвія Рогозинського, який прямо в суді під час засідання вдарив по обличчю його слугу, до якого не мав жодних претензій, а керувався виключно гнівом на скаржника:

«Тиснучисе межи людми и не маючи жадное причины до того пахольати моего, умыслне в тумулте тут же, где стороны у суду стояли перед судом вашей милости у холоднику, пропомневши пристойности шляхетское, покою, правом обварованого, и срокгости в праве посполитом описаное, неотповедне, але спрудка, не маючи з ним жадного заиштъя ани замовы, *толко взявши перед себе злый умысл против мене*, сам рукою своєю того хлопца моего, шляхтича учтивою Ивана Хлусовича, по виденю як мог намоцний рукою своєю ударил»³⁵³.

На думку конфліктологів, такі дії варто розцінювати як відвід агресії від безпосереднього об'єкта ворожих почуттів, аби зберегти нормальне функціонування групи. В такий спосіб поміж ворогуючими сторонами знімалася напруга, залишаючи незмінною власне систему стосунків³⁵⁴.

Так новоселецький урядник кн. Костянтина Курцевича Василь Литвин жалівся на урядника Семена Резановича – Станіслава Поплавського, який за наказом свого пана побив його, хоч насправді метою помсти був сам Курцевич:

«Перенемъши мене на добровольной дорозе, [...] запытал мене, чий я ест. Я иначей се быти не поведил, одно так: “Хто ест пан мой – княз Костентин Курцевич”. Он, дей,

³⁵¹ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк., 144–144 зв.

³⁵² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 342.

³⁵³ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 486–486 зв.

³⁵⁴ *Козер Л.* Функции социального конфликта... – С. 60–70.

поведил: «То мне и надоби, бо, дей, пан мой, пан Семен Резанович, людей князей Куръцевичов новоселецьких казал битъ»³⁵⁵.

А Дем'ян Гулевич, побивши слугу володимирського і берестейського єпископа Мелетія Хребтовича – Богуринського, змусив його присягнути, що не буде на нього скаржитися. Кривдник твердив, що метою нападу було бажання захопити владику. Слуга ж Андрій Яскольський лише виявився заміщувальним об'єктом, врешті, мав би бути пильним у своєму виборі – кому служити:

«А чему ты тому нецноте, владыце нецнотливое матки сыну служишь? И жал ми того барзо, же от моих рук тот зрадца, нецнота, поп ушол. А ты, не хочеш ли ганебное смерти, присегни, дей, передо мьною, иж того всего, што се тебе стало, на мне того шукать не будеш, *бо се то все мело над паном твоим стат*»³⁵⁶.

Мотивація насильницьких дій, озвучена героєм іншої скарги, теж досить прозоро вказує на пана як головну ціль:

«Прокуратуеш от пана своего много, але того ж ся сподевай на себе мет, што ся товаришу твоему от нас тепер недавно сегодня стало, а пан теж твой в рыхлом часе нехай ся от нас того ж сподевает мети. *Што и слуга его от нас мает, того ж и на пана твоего горле быти мусит*»³⁵⁷.

Яскравою в цьому контексті є скарга слуги кн. Костянтина Острозького – Матиса Хотилевського – про публічну образу від Федора Загоровського, з яким він провадив судову справу як адвокат свого пана. Хотилевський наголошує на невіддільності власної персони від особи пана, на образі через нього самого князя:

«А иж ся то мне, умоцованому княжати его милости стало, теды якобы ся тая зелживост самому княжати, пану моему стала, же и тое право княжати его милости, в котором з его милостю за позвы стоят, своволне зуфале згвалтил»³⁵⁸.

Слуга, незалежно від станової належності, перебував у юрисдикції пана, який за серйозні злочини мав право карати навіть смертю. У цьому випадку справу разом з паном повинні були розглядати інші почтиві шляхтичі (II ЛС, розд. 3, арт. 8). У III ЛС додається, що термін судового засідання мусив призначатися не раніше, ніж за чотири тижні, щоб слуга устиг

³⁵⁵ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 238.

³⁵⁶ Там само. – Ф. 25, спр. 42, арк. 389–391 зв.

³⁵⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 143 зв.

³⁵⁸ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр 4, арк. 111 зв. – 112. Наводжу всю скаргу, зважаючи на рідкість уписуваних до судових книг інвектив, адже вносити лайки заборонялося статутом: «Уведевши мене, через рынок идучого, шкараде и на упад шкодливое словы своими сромотными мя обожил, назвал мя сам усъне злодеем, потварцою, хлопом, кобылем, и повидил мне сам усне, иж ты, кобилю, сам скрад Полонку, а на мя еси своими вчинками потварил, але билем тя нагайками, еще ты лепей кажу приложит кийми, же се в тебе кости падат будут».

зібрати родичів або приятелів. Слuzі також належало право апеляції у випадку невизнання панського присуду (розд. 3, арт. 11)³⁵⁹. Однак пани не могли судити своїх шляхетних слуг у справах про честь, адже питання «почтивості» належало до юрисдикції монарха.

Про неповну правову дієздатність слуги свідчить також законодавчий припис (III ЛС, розд. 11, арт. 1) про скарання на смерть шляхтича – ініціатора наїзду на маєток, під час якого трапилося вбивство. За такий злочин мав відповідати не лише ініціатор, але і його співучасники. Проте ними не вважалися слуги, що разом з паном брали участь у наїзді³⁶⁰.

Тож відповідальність за шкоди, завдані урядниками, слугами, боярами та підданими, лежала на панові. Процес отримання сатисфакції мав відбуватися шляхом позасудового, полюбовного полагодження стосунків між панами за участю приятелів. Постраждалих, спочатку взявши від земського суду лист, разом із возним як офіційним свідком подавав панові кривдників реєстр шкод і просив про призначення «року для чинення справедливості», тобто терміну полюбовного процесу, що повинен був розпочатися не пізніше двох тижнів³⁶¹: «...просил его милости пана Ивана Патрикия Курозвоньского [...], иж бы рок водле статуту зложил и справедливости учинил с служебников всих»³⁶². Якби пана в цей час на місці не виявилось, справедливість мав чинити урядник того маєтку, з якого була нанесена кривда.

³⁵⁹ Схоже, слугу-шляхтича в повсякденних практиках називали «служебником», на що вказує й артикул, де витлумачене обмеження юрисдикції пана над ним і єдиний раз на означення слуги вжите слово «служебник». За цією ознакою можемо з певною часткою вірогідності вирізнити з-поміж загального числа слуг, за походженням людей різних станів, категорію упривілейованих осіб – шляхтичів.

³⁶⁰ У контексті цього припису цікавою є справа, яку розглядав Люблінський трибунал, про переховування дружиною чоловіка-«виволанця». Всупереч передбаченій правом відповідальності за такі дії, жінку виправдали, оскільки, на думку суддів, її не можна було судити як помічника, бо передусім вона була дружиною: «Она за помочника розумитися не может, мужа своего жоною будучи» (ЦДІАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 327 зв. – 330 зв.). Отже, і слуга, і дружина сприймалися як такі, що перебувають під владою пана та чоловіка, виконують його волю й не несуть за це відповідальності. Хоча, цілком можливо, подібні стосунки розумілися шляхетським загальнобагатограніше, не лише як стосунки влади та підлеглості; їх розглядали як добровільний (і обов'язковий) параметр служебницького та подружнього зв'язку.

³⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 375–375 зв. Возний зі шляхтою їздив у справі Івана Селецького з «листом напомнимальним земським повиту луцького» до Федора Шимковича-Скленського, «жебы пану Селецкому справедливост вчинил з урядника своего скленского» про напад на «беседе». Скленський сказав, що служебника на цей час нема «и справедливости чинити не маю с кого». Врешті, «справедливости чинити и року пану Селецкому складати не хотел».

³⁶² Там само. – Арк. 19 зв.

За відмову кривдника від поладження стосунків поза офіційним судочинством³⁶³ або ж зірвання полюбовного суду будь-якою зі сторін вводилася штрафна санкція, а вирішення справи переносили до земського суду. Лише коли пан відмовлявся поладити конфлікт, або якщо сторони не доходили згоди в процесі приятельського судочинства³⁶⁴, справа переносилася до ґродського або земського суду. Тоді скривджений «припоручав» слуг панові в певній сумі, зобов'язуючи його поставити їх до суду у визначений час³⁶⁵. Нестання пана до суду особисто або його представника (*умоцovanого*) каралося «виволанням» (вигнанням) з землі як «вряду непослушного» (II ЛС, розд. 11, арт. 20). Якби при «прошенню» справедливості пан «вирікся» (відмовився) від неосілого слуги чи підданого, то така особа потрапляла під юрисдикцію найближчого суду й судилася у відповідності з правом: II ЛС, розд. IV, арт. 29; аналогічні приписи маємо і в III ЛС (III, розд. 4, арт. 48).

³⁶³ Так Василь Гулевич скаржився в суді на княгиню Ганну Деспотівну в тому, що коли він послав до її маєтку служебника з реєстром шкод, які вчинили її слуги та піддані, питаючи, чи діяли люди княгині з її наказу, а чи з власної волі, та відповіла: «Ты не поп, абых ся мела перед тобою споведати». Тоді «служебник пана войского просил княгини ее милости, старостиное кремянецкое, абы ее милост на тых машталерей, слуг и подданных своих справедливост пану его вчинила и рок праву зложила. Княгиня ее милост старостиная кремянецкая, Ганна Деспотовна, року на справедливост зложити не хотела и с тым нас отправила: “Нехай, дей, мя Гулевич о то позывает, бо, дей, теж я оселост маю”» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 30–33).

Часто траплялося, що скривджений, прихавши просити про справедливість, не заставав пана в маєтку. А урядники, які за відсутності патрона мали би провадити його справи, відмовлялися задовольнити претензії на тій підставі, що не мають відповідних указівок.

³⁶⁴ Так Гнівoш Калусовський скаржився на Федора Калусовського, який, «не хочечи ся в право вдавати, уживши его в том приятелски, в дому своем засадивши на то приятелей, людей добрых, на тых слуг своих и помочников их справедливост учинити обещал и рок праву ку вчиненю справедливости зложил, на который, дей, перед приятелми своими, судьями полюбовными, справедливост чинити почавши, до конца ее не вчинил» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 26–26 зв.).

³⁶⁵ Кн. Дмитро Курцевич скаржився на дядька кн. Михайла Курцевича, розповідаючи, що коли він послав свого служебника Станіслава Лавду «просити справедливості» на служебників кн. Дмитра, той «с тых служебников своих справедливости чинити не хотел и поведил: “Естли же што служебники мои кому вчинили, я под правом сежу, нехай мене [...] о то позываетъ”». Тож Лавда тих слуг «князю Михайлу Курцевичу у двохсот копах грошей приручил. Княз Михайло Курцевич прируку тую принял и прирек за тых служебников своих» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 159–160). Див. також: «Бартош Ставський, маючи при себе мене, вознього, шляхты людей добрых, то есть, Яна Кгрекоровського а Андрея Борковського, знаходши пана Григоря Григоревича Воловича на кгрунте Велицком, приручил ему очевисьто служебника его милости Яна Секлицкого на замок луцький в двохсот копах грошей до росъправы о забитье сына своего Матея Ставського, на которого и справедливости признавши и поведивши быти того Яна Секлицкого служебником своим, в той прируце его принял, нижжли року зложить и съправедливости пану Барытошу Ставському вчинити не хотел, шьго пан Барытош Сътавський мьною, возным, и шьяхтыю менованую осьветычил» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 82 зв. — 83).

Неосіла особа, що чинила протиправні дії під час судових сесій (*років* чи *рочків*), потрапляла під юрисдикцію найближчого суду незалежно від того, мала пана чи ні. Та коли при цьому був присутній пан, відповідальність за дії слуги покладалася безпосередньо на нього (Ш ЛС, розд. 4, арт. 64).

Суд відмовляв позивачеві у провадженні справи, якщо він попередньо оминув спробу отримати сатисфакцію від самого пана. Так Павлова Черневська позвала до володимирського гродського суду Яна Мнішковського в тому, що він витісняє її з маєтку Чернева. В свою чергу адвокати кн. Пронського за-свідчили, що Мнішковський є слугою князя і тримає маєток від пана до його «ласки». Це підтвердив і сам Мнішковський. Суд констатував підпорядкування слуги юрисдикції пана («...повинност службъ а влада и зверхност панская, то ест его милости пана старосты луцкого, оказывает») і виніс декрет: пані Черневська мала просити кн. Пронського «про справедливість», і лише у випадку відмови князя — полагоджувати справу через суд³⁶⁶.

Спроба позасудового полагодження стосунків між панами щодо неправових дій слуг могла мати різні варіанти перебігу. Так Григорій Оранський, слуга Станіслава Граєвського, скривдивши Войтеха Кашевського, цинічно запропонував йому шукати справедливості у його пана. Граєвський же відповів тим, що ув'язнив Кашевського в замковій вежі, за шию припнувши ланцюгом:

«...почал ему жаловати на того менованого служебника его [...] о взятъе невинное шабли моее, и о вчиненъе на него справедливости просил есми. Пан Кграевъский, не выслушавши до конъца жалобы моее, едно заразом казал мене слугам своим поврати и, ланцухом за шию оковавши, до вежи замковой посадити, в которой, дей, мя вежи и в ланцуху шесть ден держал»³⁶⁷.

За допомогою полюбовного судочинства теж далеко не завжди вдавалося задовольнити інтереси обох сторін. Наприклад, полюбовні судді в одній зі справ, не дійшовши згоди, врешті вдалися до зброї:

«Суди панее Хвалелиевое того не приймовали и ещем судей пана Марковского нафукали и налаяли, аж до другой избы от них вошли, и там до них, брон доставши, добывалися, а я, возный, при них же был. А мене Михаилу Ворона соромотил. И за такою незгодою их, того права не скончивши, розехалися проч»³⁶⁸.

І навіть коли справа потрапляла до суду, сторони не конче мали шанс полагодити стосунки. Швидше, навпаки — вони опинялися в атмосфері складної судової риторики, інколи досить волюнтаристського тлумачення законів, особистісних стратегій, в основі яких часто лежало небажання завершувати

³⁶⁶ ЦДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 394–401.

³⁶⁷ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 126.

³⁶⁸ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 107 зв. — 108.

справу в суді та намагання знову її перенести на приятельське обговорення³⁶⁹ («не хочечи на соби срокгости правное через декрет урядовой поносити»³⁷⁰) або ж затягнути її розгляд, відіславши до Трибуналу.

Вельми складною була проблема меж юрисдикції пана над своїм шляхетним слугою і, відповідно, сприйняття шляхетським загалом слуги як повноправного члена різних трансакцій. Так, коли урядник Федора Загоровського Ян Белінський позвав Василя Гулевича про крадіжку волів його слугами та підданими, Гулевич не погодився відповідати на скаргу, поставивши під сумнів шляхетство Белінського. А також указав, що Белінський має над собою пана, який і повинен був би в цьому випадку просити про справедливість:

«Я на тот позов Белинского отъповедат не повинен, а то с тое причины, иж дей он ест простый чоловик нешляхтич, слуга пана Загоровского, и с тое меры не може он тое волности уживати зо мною ровно. Кдъж пана мает, нехай мене пан его о свою и о его кривду позывает, и коли пан его того попрет, он на шкоды свои доводити будет мог, показуючи на то подобеньством декрет короля его милости пана Матеевского и право его милости княжати воеводы киевского о мешчане острожские с паном воеводою полоцким, к тому и Статут [арт. 47, розд. 4 – *Н. С.*], же не толко подданный або слуга пана Загоровского, але и королевский подданный нешляхтич не может о свою кривду позвати».

Суд, однак, не зважив на аргументи Гулевича й наказав йому відповідати у справі про крадіжку волів, указавши, що справа про шляхетство Белінського належить не гродському судові, а королівській юрисдикції. Гулевич, проте, відповів, що візнає рішення суду лише якщо його підтвердить король, «же мел, дей, мене мимо пана своего позвати, а в том волности шляхетское зо мною ровно уживати»³⁷¹.

Цілком зрозуміло, що в мирному повсякденні питання про шляхетство Белінського не зринали, і він загалом міг користуватися перевагами свого стану: вести звичний для шляхтича спосіб життя, іменувати себе поштивою особою, виступати символічним капіталом для свого пана та приятелів. Утім, конфлікт створював не лише прецеденти для сумнівів у правовій дієздатності шляхетного слуги, а й провокував ситуації, де підкреслювали його

³⁶⁹ У кременецькому гродському суді «Его милость князь Миколай Збаражский, староста кременецкий, поведил, иж на оных слуг своих справедливост вчинити естем готов, и, заседши на местцу час немалый, розъмовляли, забавялися, межи которыми розмовами панове Малинские з Миском Заячинским з obu сторон через приятелей своих до угоды были ся схилили. Ведже в том часе пан Иван Малинский, не чинячи жалобы на слуг помененых, одно мовил князю старосте, абы ему справедливость вчинил. Так же и князь староста поколкокрот ему поведил, иж естем готов справедливост вчинити, а иж ся з Миском Заячинским не згодили» (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 617–617 зв.).

³⁷⁰ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 199–199 зв.

³⁷¹ Там само. – Спр. 17, арк. 233 зв. – 236 зв.

шляхетство й шляхетські права Зокрема, в судовому просторі такі випадки траплялися у зв'язку з кривдами слуги, заподіяними йому добре осілим шляхтичем, бо статут регулював лише ситуації з приводу протиправних дій слуг і не містив приписів щодо способу отримання сатисфакції ними самими. Через те, що порушення правових норм осілим шляхтичем мав розглянути суд, виникала дилема, чи повинен виступати позивачем сам слуга як потерпілий, чи його пан.

Така, на перший погляд, дрібна зачіпка могла стати приводом для судових дебатів і відкладення розгляду справи (якщо одна зі сторін була зацікавлена у затягуванні процесу). Так ініціювання судової справи Станіславом Радзивилом проти князя Прокопа Курцевича з приводу побиття й нанесення шкод слугам було оскаржене адвокатом Курцевича на тій підставі, що шукати правового захисту мали самі слуги як шляхтичі:

«Пан о служнюю кривду сам правне чинити не может, але они вси сами мели бы о кривду свою позывати и правне чинити, кгдаж сут шляхтичами».

На те адвокат Радзивила відказав, що пан може про кривду слуги позивати за аналогією з правовим приписом, яким передбачено його відповідальність за протиправні дії слуги:

«Ест звычай права посполитого, который за право слушне может быти поличоный, же пан каждый о кривду служебника своего может позвати, яко около того ясный Статут артыкул двадцат девятый роздилу четвертого учит, иж кому бы ся дияли якие кривды от врядников, слуг и подданных чиих, тогда тот пан, где бы справедливости не учинил, ма быт сам позван, абы сам стал и слуги поставил. И если, дей, може быти пан о слуги позыван, кому слуги его кривду учинят, тогда теж може пан о кривду слуги своего позвати и справедливости ему доводити»³⁷².

Непростою була також проблема, пов'язана з можливістю особистої відповідальності слуги перед судом у випадках, коли скажімо, пан твердив, ніби не провокував слугу на вчинення протиправних дій. Так возний скаржився в суді на княгиню Раїну Вишневецьку про те, що його побили за її наказом, коли він з позовом приїхав до Вишневеця: «Бывает винен далеко болшей, коли пан каже слуге, очевисте над слугою стоячи». А уповноважений княгині заявив, що побиття возного відбулося руками й за ініціативи самого слуги, тому й позивати до суду мали його безпосередньо³⁷³.

Іншого разу представник поважної на Волині родини Михайло Загорівський позвав до ґродського суду слугу кн. Сангушка-Кошерського — Олехна

³⁷² Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 641–642.

³⁷³ Там само. — Ф. 22, оп. 1, спр. 27, арк. 135 зв. — 136 зв. Суд у відповідності з правовою постановою присудив княгині присягу на підтвердження її невинності, та адвокат Раїни Вишневецької не погодився з цим рішенням і вимагав апеляції.

Поряднича Защитовського, який мав землю з руки свого пана, не ставлячи під сумнів його правової дієздатності³⁷⁴.

Іван Чаплич-Шпановський провадив справу у луцькому ґродському суді проти Марціяна Семашка з приводу наслання ним свого торчинського урядника, слуг і підданих на Чапличів ґрунт, грабунок підданих та інші шкоди. У відповідь адвокат Семашка заявив, що позивач, перш ніж розпочати судову справу, мав просити про справедливість, бо кривда була вчинена руками слуг і підданих (розд. 4, арт. 29). Своєю чергою, адвокат Чаплича вказав на підпорядкованість слуг панові — їхні дії треба розглядати як дії самого пана: «бо хто што через слуги чинит — сам чинит, и ни от кого тое кривды повод не мает, толко от самого пана». А позваний непрямо процитував правову норму, що декларувала особисту відповідальність за вчинене: «теды не повинен сам за них отповедат и за них се справовати, поневаж ани отец за сына, [...] пан за слугу не повинен ничего относити». Врешті, справа була передана на Трибунал³⁷⁵.

Тобто в усіх цих справах йшлося насамперед про судову риторику зацікавленої сторони. Проте апелювала вона до значущої системи цінностей шляхетського соціуму, де ставлення до слуги-шляхтича зумовлювалося багатьма чинниками.

Пан традиційно боронив слугу в різних життєвих колізіях, і це засвідчують чисельні судові матеріали³⁷⁶. Так Антон Заболоцький, слуга князя Юрія Чорторийського, скаржачись на кривди від Гулевичів та їхніх слуг Гуляльницьких, а також погрози вбити, відзначає, що його пан через хворобу не може його захистити:

«А княжа его милост Чарторыское на Клеваню, мой милостивый пан, иж есть под сим часом от милостивого Бога навежоный хоробую, в которой своей хоробе, иж его милост до Львова на лекарство отехати рачил, и мене, слуги его милости, в той хоробе его милости от таковых кривд и небезпечности моих ратовати не може»³⁷⁷.

³⁷⁴ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 133 зв.

³⁷⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 93–96.

³⁷⁶ Звернімо увагу на скаргу Пилипа Кобиленського на свого пана Малхера Овлучимського в тому, що коли він безпідставно, без попереднього слідства, був звинувачений у крадіжці під час перебування з Овлучимським у гостях, пан не боронив його, а натомість видав його Киселеві, власникові пропалої речі: «Не дбаючи на виправованье мое, без лица и без жадных доводов явных, за намовама некоторых особ без иньстигованя пана Киселева, пан Малхер Овлучимский, не чинечи з мене жадное слушноє справедльвости, толко так згола, яко не шляхтича учтивою, правом неперекананого, пану Киселеви яко одного злочинцу в той шкоде выдал, чим стан мой шляхетский зелживши, мене до огиды и злого мниманя у людей приправил, в чом однак пан Кисел яко и первей мене мало винил, так и тепер, невинным быт узнавши, волным учинил» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 19 зв. — 20).

³⁷⁷ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 617–620.

А кн. Яхим Корецький, коли його слуга відмовився присягнути на підтвердження своєї хвороби, через яку тричі відкладався розгляд справи в суді, взяв відповідальність на себе, пообіцявши оплатити за нього шкоди:

«...я слуги своего [...] от тых присяг бороню и его в том не выдам, але готов есми за невыконане через него тых присяг вины статutowое платити»³⁷⁸.

Втім, у полагожденні ситуації з найменшими моральними втратами часто були зацікавлені передовсім пани обох сторін. Скажімо, про пом'якшення вироку полюбовного суду в справі про вбивство сина Матвія Клюського слугами кн. Григорія Сангушка-Кошерського клопоталися й пани Клюського – князі Костянтин та Олександр Острозькі, й приятелі кн. Сангушка (очевидно, не без його ініціативи)³⁷⁹.

Правда, не варто перебільшувати ступінь самопожертви пана в обороні слуги. Позірну готовність заплатити за його переступи чи сісти за нього в замок не варто сприймати як реальний намір діяти саме так. Найчастіше це був ситуативний крок, певна тактика, що мала на меті затягнути вирішення справи та полагодити її з найменшими втратами для винуватця.

Отже, повсякденні практики суттєво коригували майже повну юридичну підпорядкованість слуги панові (як вона постає зі статutowих норм). На реальний стан справ упливала шляхетність слуг, котру вони ж гостро зауважували в різних дразливих ситуаціях. Так уже згадуваний Ян Обчинський, скаржачись на кн. Григорія Сангушка, наголошував на особистій недоторканності кожного шляхтича: «Хотя ж слугу, але мене, [...] шляхтича учтивою, а им николи ни в чом невинного [...], поймавши а правом не переконавши, до везеня [осадил – Н. С.]»³⁸⁰. Важили й особлива позиція слуги – заміщувального об'єкта щодо пана – та різні колізії співжиття шляхетської спільноти. Все це і обумовлювало ставлення до слуги як до повноправного учасника різного виду стосунків. Ба більше, така його емансипація часто була вигідною і для шляхетського соціуму в цілому, і для окремих його членів³⁸¹.

Та що саме могло легітимізувати незалежне становище слуги в очах шляхетської спільноти, незважаючи на обставини чи судову риторику?

³⁷⁸ Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 49–50.

³⁷⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 199–199 зв., 312 зв. – 313.

³⁸⁰ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 454–464.

³⁸¹ Див., скажімо, про кар'єри прибульців на службі кн. Костянтина Острозького: *Тесленко І.* «Ганібель з дому Строщого»: італієць на службі князя Острозького...; *Його ж.* Сліди Франкенштайна на Волині // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Т. ССLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів: Дослідно-видавн. центр НТШ, 2010. – Кн. 2. – С. 274–296.

Слуга емансипований

Формальна емансипація слуги, а також його сприйняття шляхетським загалом як повноправного члена спільноти – вкрай цікава й доволі складна проблема, що вимагає детального аналізу. Тут лише відзначу певну тенденцію – вихід слуги-шляхтича з-під влади пана, формальної та неформальної.

Підпорядкування слуг панській юрисдикції впливало не лише з їхнього службницького статусу, а й через неосілість переважної більшості з них. Правову ж дієздатність особи, що не володіла нерухомістю в певному регіоні, суттєво обмежувала необхідність мати поручителя в найважливіших сферах життєдіяльності. Тому підставою для повної емансипації слуги було надання від пана землі в повну власність, без будь-яких формальних умов її тримання, що траплялося вкрай рідко. Зазвичай же земля записувалася в певній сумі грошей до віддання (*до ласки* пана) на різних умовах, що не звільняло слугу, а радше пов'язувало з патроном додатково. Хоча, з іншого боку, тримання землі навіть з певними обмеженнями могло ситуативно урівнювати позиції слуги з повітовою шляхтою. Скажімо, Война Поряднич-Защитовський, слуга кн. Григорія Сангушка-Кошерського, виступає заступником намісника володимирського підстарости³⁸².

Ситуація також мінялася, якщо слуга з різних причин починав усвідомлювати свою позицію вільного шляхтича. Чи то завдяки купівлі власних ґрунтів; чи то через давність тримання землі, наданої паном сприймаючи її як свою власність; чи то внаслідок обстоювання своїх прав у суді, провадячи процес зі своїм паном.

Показовою є справа рукодайного слуги Миколая Волинця з кн. Григорієм Сангушком-Кошерським, батько якого, кн. Лев Сангушко, надав землю батькові Волинця. Кн. Григорій, що залишився сиротою в юному віці і перебував тривалий час в опіці у кн. Романа Сангушка Несухойського і кн. Костянтина Острозького, увійшовши у володіння спадщиною, схоже, почав процес «переєстрації» слуг, які на різних умовах тримали нерухомість від його батька і, здається, встигли емансипуватися з-під влади князя.

Маємо назагал два варіанти історії, представлені сторонами в суді. Подамо спочатку версію Волинця. Отже, у володимирському ґродському суді Миколай Волинець скаржився на кн. Григорія Сангушка, який 1 березня 1596 року наказав йому як своєму службникові їхати до Горохова. Там князь, з'ясовуючи, за яким правом слуга тримає маєток Залісся, вимагав показати листа, що ним надавалася земля батькові Миколая, Богдану Волинцеві, від небіжчика кн. Льва. Пан погрожував вигнати слугу з маєтку, якщо той не зможе підтвер-

³⁸² ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 133 зв.

дити документом свої права. Коли ж Волинець показав лист, за яким Залісся записувалося його батькові «на вічність», князь відправив усіх слуг і челядь зі світлиці, і, залишившись із Волинцем наодинці, забрав у нього документ під обіцянку повернути його наступного дня й додатково підтвердити слугі тримання маєтку ще й від себе. Однак наступного дня листа не повернув і з образами вигнав Волинця геть³⁸³.

Потому Миколай Волинець скаржився на князя – той за його відсутності наслав своїх служебників на Залісся (13 квітня 1596 року), пограбував майно і побив його слугу, що підтвердив і возний генерал Волинського воєводства, який мешкав у Волинцевому дворі³⁸⁴. А трохи згодом (8 травня) слуги князя вигнали Миколая з нерухомості, що «за листами и даниною и правом своим в том дворе в его маестности свою мел, и з нею выходит не хотел»³⁸⁵.

У липні того ж року до гродських книг було вписане свідчення возного, схоже, зініційоване князем у відповідь на скарги Волинця, про те, що Григорій Сангушко 11 березня прислав до свого слуги Волинця лист, яким повідомляв, «абы он с того имения Залися, которое ему до воли и ласки своее был дал, зступил и з него ся выпровадил и вырумовал, складаючи ему час на румацью шест недель»³⁸⁶. Таким чином, заднім числом князь просигналізував, що маєток ним не був відібраний усупереч праву, а повернутий на законних підставах, позаяк володів ним слуга тимчасово – до часу, який установлював сам пан. Більше того, пан повідомив про своє рішення заздалегідь, давши слугі можливість зібратися.

Справа у гродському суді була вирішена таки на користь Волинця: вартість майна оцінено в 20 тис. золотих, а заподіяних шкод визначено ще на 7 212 золотих. Князь мав сплатити ці гроші або ж поступитися Волинцеві своєю нерухомістю в тій сумі до відшкодування готівки. На вимогу князя суд допустив апеляцію до Трибуналу, який своїм декретом у 1597 році підтвердив постанову гродського суду. До того ж вартість нанесених Волинцеві шкод була збільшена (за твердженням князя, неслухно) до 14 тис. золотих. За заборону виконання трибунальського декрету князь був оголошений банітом, що він розцінив як акт образи панської честі з боку невдячного слуги, «далей и на учтьивост их, панов своих, торгнулесе»³⁸⁷.

У жовтні 1598 року кн. Сангушко розпочав у володимирському земському суді справу про свою невинуватість:

³⁸³ Там само. – спр. 29, арк. 83 зв. – 84.

³⁸⁴ Там само. – Арк. 183–184.

³⁸⁵ Там само. – Арк. 187 зв. – 190 зв.

³⁸⁶ Там само. – Арк. 232.

³⁸⁷ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 173.

«Против велможному поводуи яко пану ест от слуги своего рукодайного протестаця, яко се о квалтовное взяте листу калумниозе учинена, в котором ро-соле не хотечи быти, овшем тое калюмнии, через слугу своего на себе за таковым осветченем вчиненое, тыми сведоцтвы, а потом позвом иным головным хочет довести»³⁸⁸.

Версія подій кн. Сангушка дещо різнилася від Волинцевої. Князь твердив, що ще до весняних протестацій слуги 1596 року, під час поїздки кн. Григорія до Любліна, Волинець просив його особисто і за посередництвом наближених до князя осіб надати йому як своєму слугі маєток Залісся, що тоді перебував у руках його вітчима – Василя Поряднича-Защитовського, теж Сангушково-го слуги. Свідки підтвердили: князь задовольнив прохання Волинця, надавши йому маєток за умови ставити на війну трьох коней, а також бути готовим до інших послуг князеві. Орендар корчми, де відбувався акт надання, теж визнав, що бачив, як Волинець «княжати его милости до ног кланял»³⁸⁹.

Тож, отримавши маєток «до ласки», Волинець, за словами кн. Сангушка, покинув службу у свого пана:

«...не ведаючи з чиее намовы и з якое причины, зневаживши ку себе ласку, и [...] тое все, што еси на собе в руках своих мел, порядне не отдавши и не одставши, од княжати Кошерского, пана своего, отъехал».

А тоді, в березні 1596 року, зрадливий слуга вчинив протестацію на кн. Сангушка про відібрання листа, яким Залісся надавалося Богданові Волинцеві від кн. Льва Сангушка-Кошерського³⁹⁰.

Історія ця й сама собою варта уваги дослідників – вона демонструє можливість слуги діяти в досить жорстких умовах підпорядкування його панові (про що йшлося вище). Для нас же в контексті заданої теми важливими є два моменти: князь спробував відреагувати на нелояльність слуги з допомогою позасудових механізмів, тобто відібранням у нього нерухомості, що мусило б суттєво погіршити позиції Волинця в соціумі; князеві цього зробити не вдалося, попри видиму нерівноцінність позицій обох персон у регіоні.

Ситуація Волинця не була унікальною. Це підтверджують й інші історії з життя слуг кн. Григорія Сангушка, що дісталися йому в спадок від батька і яких князь спробував дисциплінувати. Мушу констатувати, далеко не завжди успішно.

Так у жовтні 1595 року у володимирському земському суді Іван і син його Богдан Котовичі-Перевіські, слуги кн. Григорія Сангушка, скаржилися на свого пана з приводу «гвалтовного» захоплення їхньої маєтності – Перевісся, Тупал

³⁸⁸ Там само. – Арк, 169–169 зв.

³⁸⁹ Там само. – Арк, 157–159 зв.

³⁹⁰ Там само. – Арк, 171 зв. – 176.

і Залісся – слугами князя за його ж наказом, а також про відібрання Сангуш-ком листів-надань на маєтки. Нерухомість Котовичам дісталася «за выклады и службы» від кн. Олександра Андрійовича Сангушка, діда Григорія, за записом від 2 жовтня 1565 року на суму в 200 кіп. Її надання підтверджувалося листом кн. Лева Сангушка від 15 жовтня 1570 року, яким записана на нерухомості сума збільшувалася до 500 кіп³⁹¹.

Урешті, 23 березня 1596 року Перевісські за «интерцизою и постановенем» з кн. Сангушком були введені в свої маєтки на попередніх умовах. При цьому, за свідченням возного, вони заявили, що князь мусив, повертаючи їм маєтність, віддати лист від кн. Лева Сангушка на суму в 300 кіп, а також заплатити відповідно до угод 100 золотих і 30 мац збіжжя «за шкоды наши, которые подняли, з их милостью правуючисе» під певним закладом. Якби князь не виконав зобов'язань, то мусив дати натомість свій власний лист на маєтність у 500 кіп і заплатити додатково обумовлені штрафну суму та збіжжя³⁹².

У червні 1598 року у володимирському земському суді розглядалася справа про половину маєтку Перевісся між братами Суриновичами-Перевісськими та Іваном Котовичем-Перевісським, де кожна зі сторін твердила, що має право на ту нерухомість. Та адвокат кн. Григорія Сангушка заявив, що Перевісся – власність князя, а сторони, що судяться, князівські слуги, яких «нихто инший судити не может, толко пан». Тож полагодження подібних справ – прерогатива пана, а не земського суду. Однак Іван Котович показав листа від кн. Григорія Сангушка, яким той дозволяє слугі заступати його в справах про маєток. Суд, узявши до уваги цю обставину, погодився на провадження справи. В свою чергу, адвокат князя, заперечивши судові рішення, отримав дозвіл на апеляцію³⁹³.

Прикладом служебницької емансипації може бути й протистояння кн. Юрія Чорторийського та його слуги Богдана Вигури з приводу маєтку Вигуричі. Як твердив Вигура, його батько віддав в опіку князеві свій маєток у формі застави, а той продав його Матею Стемпковському³⁹⁴. Натомість кн. Чорторийський скаржився на Богдана, предки якого служили ще предкам князя, за що отримали маєток Вигуричі «до ласки» («и с того села моего Викгурич назвиском прозвавѣшисе Викгурами»). Тепер же той слуга заявляє свої права на нерухоме майно та позиває пана до суду. Отже, своєю заявою князь намагався убезпечити себе на майбутнє від подібних претензій з боку інших своїх слуг:

³⁹¹ Там само. – Спр. 9, арк. 173–173 зв., 233 зв. – 235, 253–256 зв.

³⁹² Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 135 зв. – 136.

³⁹³ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 469–469 зв. На наступну сесію суду кн. Сангушко позвав Галшку Суринову та її синів, які жили в Перевіссі й не хотіли поступатися тим маєтком. Князь вимагав показати надавчого листа на нерухомість, і якщо запис був зроблений під певну суму грошей, – повернути йому Перевісся (ЦДДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 155 зв. – 157 зв).

³⁹⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 570–574 зв.

«Толко постерегаючи я на потомные часы, абы от иньших слуг моих народу шляхетського, которые з давных чсов от продков моих и от мене самого маючи маетности именья и служачи з них, назвиском своим шляхетским не называются, одно с тых сел, якое хто деръжит, тытулы свои мают, тое ж мене або потомьков моих от них не поткало, жебы привлащаючи себе маетности, именья мои, трудности о то не задавали, до права не позывали»³⁹⁵.

Та повертаючися до історії з кн. Григорієм Сангушком і його слугами, поставимо питання: чому в протистоянні «пан-слуга» князь не зміг опанувати ситуацію? Мусили зіграти свою роль хоча б його родинні зв'язки з володимирським старостою – кн. Костянтином Острозьким: його слуги як гродські урядники долучилися до низки судових рішень, а земський суд мав бути принаймні лояльним до найближчого оточення старости у складних і неоднозначних ситуаціях³⁹⁶.

Очевидно, за судовою риторикою героїв залишилася та невидима для дослідника реальність, про яку джерела проговорюються хіба випадково. Ймовірно, що визивна поведінка Волинця була опосередкована заступництвом іншої, не менш поважної особи в регіоні: про її присутність князь промовчав, засвідчуючи перед судом нелояльність слуги, що «відїхав» від свого пана³⁹⁷. Втім, стратегії іншого героя – Богуша Зайця (про нього я вже писала³⁹⁸) – у ставленні до панів, які втрачали частину привабливості для слуги, свідчать про емансипацію, не конче оперту на заступництво впливової особи³⁹⁹. Слуги Котовичі мали за собою «свою правду», що ґрунтувалася на засаді шляхетського соціуму – віддаруванні

³⁹⁵ Там само. – Спр. 12, арк. 369 зв. – 370.

³⁹⁶ Володимирський земський суддя Андрій Заленський на момент свого призначення був слугою кн. Костянтина Острозького й отримав уряд за протекцією його сина – кн. Януша Острозького (ЦДДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 132–133 зв.).

³⁹⁷ Цілком імовірно, що мова про Андрія Фірлея, бо позов до Волинця був покладений в маєтках Фірлея Милянєвичих і Поридубах, які той тримав, проте, за твердженням адвоката, не був там «осілий». До того ж адвокатом Волинця виступав Андрій Дахнович, Фірлеїв служебник (ЦДДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 170–171 зв.).

³⁹⁸ *Старченко Н.* Умоцovanі-прокуратори-приятелі... – С. 111–144.

³⁹⁹ Цікавий з цього погляду ще один епізод – протистояння між тим таки кн. Григорієм Сангушком і його слугою Яном Обчинським, який за своє бажання звільнитися від служебницьких обов'язків поплатився арештом і втратою маєтності. Обчинський наполягав на відповідальності пана за його ув'язнення як вільного шляхтича («хотя ж слугу, але мене, шляхтича волного»), що не був визнаний винним через суд. Спроби князя затягнути справу, апелюючи до Трибуналу, не були підтримані суддями (ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 454–464). Гостре усвідомлення Обчинським своїх шляхетських вольностей могло ґрунтуватися на заступництві впливової особи в регіоні, що ним, вірогідно, був кн. Юрій Чорторійський. Про такий варіант можуть свідчити родинні зв'язки Обчинського, швагер якого – Остафій Бенедитович Солоневський – фіксується серед осіб, близьких до кн. Чорторійського (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 678 зв. – 681; Там само. – Спр. 46, арк. 298).

паном слугі за добру службу. Врешті, полагодження конфлікту через полюбівне замирення – напрочуд дієвий механізм подолання криз – давало можливість обом сторонам почуватися комфортно: слуги одержали належне, пан напевно відбувся меншими штрафними санкціями, ніж мав би.

Тож порушувати неписані правила сильним світу цього вряди-годи дозволялося (врешті, посередництво приятелів обох сторін зазвичай унормувало ситуацію). Цинічно ж нехтувати ними – навряд. Адже відсутність єдиного осередку влади в особі однієї людини (чи родини), що контролювала би всю територію, змушувала конкурувати представників еліти за символічний капітал, який не був сталим. Аналогічно виглядала ситуація і на нижчих поверхах ієрархічної драбини регіону. В цьому суперництві вагу мали й характеристики людини милосердної, справедливої, одним словом, доброї. Ось як слуги описували кн. Острозького в суді, коли він з власної ініціативи, щоб зняти з себе підозру, розпочав справу про участь своїх підданих у наїзді:

«Княжа его милость, пан наш, яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегаеть и людей збыточных и свовольных во именияхъ своихъ не терпить и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить»⁴⁰⁰.

І нехай ішлося лише про високу риторику, не забуваймо про її реципієнта, хто напевно не гірше сучасного дослідника міг розкласти по полицках фразу й сутність. Звертання ж до високих зразків мало виконувати свою функцію – воно вказувало загалові, що можновладці дотримуються настанов соціуму. А це, відповідно, мало зміцнювати їх символічний капітал і актуалізувало ті принципи, які допомагали у шляхетському середовищі творити систему стримувань і противаг⁴⁰¹.

Не забуваймо також, що хоч ґродський суд і складався виключно зі слуг і клієнтів старости, а земський значною мірою творився за протекцією впливових осіб, служебницька чи клієнтарна ідентифікація не конче превалювала над шляхетською. До того ж обов'язкова для всіх ґродських урядників присяга створювала умови для певної самостійності рішень. Саме на своїй присягості, а також відсутності служебницького підпорядкування наголошували луцькі ґродські урядники в справі луцького старости Олександра Семашка як позивача в справі з Василем Гулевичем і Криштофом Потієм. У відповідь на вимогу відповідачів перенести розгляд Семашкової скарги до іншого повіту на тій підставі, що ґродський суд є «субделегатором» старости, члени суду заявили: «Тут

⁴⁰⁰ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719.

⁴⁰¹ Ширше про природу влади в ранньомодерному шляхетському соціумі Волині див.: *Старченко Н.* «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum Humanae Vitae...* – С. 259–276.

тепер не староста ани субъдефекгат его одправуеть, тылко уряд кгородский, *который присяг справедливе судити, не будучи жадным слугою*. Тож старості «воеводство Вольнское не подлегают»⁴⁰².

Навряд чи ідентичність судового урядника як *слуги* завжди брала гору над його ідентичністю як *члена шляхетської спільноти, родича та приятеля*. Звернімо увагу на репліку слуги Федора Загоровського, якого намагалися спонукати до неправдивого свідчення: «Ведаю, дей, чога ездите, иж, дей, тот лотр, возный, який сам такий и мене хочет учинити, але ижем поцтивый шляхтич, хотям убогий, тогды *ми поцтивость мила, яко и найбогатшому*»⁴⁰³.

А Ян Обчинський, що його кн. Григорій Сангушко-Кошерський як свого слугу після врегулювання всіх формальностей відпустив, а потім, упіймавши, ув'язнив, наголошував у суді на своїх шляхетських правах: «Хотя ж слугу, але мене, *шляхтича волного*, правом непереконого [до везеня осадил. – Н. С.]»⁴⁰⁴.

Попри початкову нерівність позицій пана і слуги-шляхтича, закріплену також правовими приписами та звичаєвими практиками, в повсякденні ситуація виглядала не так однозначно. Урівнюванню позицій сприяли особливості стосунків між контрагентами в рамках патронально-клієнтарної системи, а також шляхетська ідеологія, в центрі якої стояли поняття «вольність» і «честь». Слуга передовсім мав бути представником свого стану – шляхтичем, а вже потім – слугою. Тож шляхетська спільнота творила доволі збалансовану систему, де лишалося місце і для емансипованого слуги.

⁴⁰² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 219–221.

⁴⁰³ Там само. – Спр. 13, арк. 592 зв. – 593 зв. Звернімо увагу, як Лукаш Гурницький у своєму «Дворянині» розв'язує дилему слуги – слухатися пана у всіх справах, зокрема й злих, чи дбати про дотримання шляхетських чеснот. Устами свого героя пана Мишковського автор відповідає: не повинен слуга чинити з наказу пана нічого злого, і не тільки заради себе, а й «щоб не бути причиною ганьби свого пана». Див.: *Górnicki L. Dworzanin polski*. – Wrocław: Ossolineum, 2004. – S. 161. Ширше див.: *Baczewski S. Szlachectwo. Studium z dziejów idei...* – S. 64–65.

⁴⁰⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 454–464.

Розділ 4

Конфліктне повсякдення: зони конфлікту

Слава, поштивість свавільному гине.

Прислів'я XVI–XVII століття

Усвідомлюючи непевність, фрагментарність і сконструйованість такого джерела, як судові книги, все ж варто спробувати відповісти на питання, наскільки зафіксована в них частина минулого надається для ширшого аналізу шляхетського повсякдення. Тобто мова про вкрай дражливу для кожної історичної побудови проблему репрезентативності. Так чи було шляхетське повсякдення справді конфліктним, а чи лише видається таким?

З одного боку, в скаргах на насильство постійно зустрічаємо апеляції до ідеальної поведінки шляхтича як людини спокійної, миролюбної, богобоязної, шанобливої до права та святої справедливості⁴⁰⁵. Йдеться про клішовані формули, дотримання яких у повсякденному житті неочевидне. Однак їхня повторюваність мусила принаймні окреслювати рамки ідеальної поведінкової моделі, з якою шляхетська спільнота в певний спосіб себе ідентифікувала.

З іншого, подибуємо твердження самих шляхтичів про конфлікт як невід'ємний елемент близького сусідства. Обов'язковий у шляхетській культурі вияв відкритої ворожості зазвичай супроводжувався психологічним і/або фізичним насильством. З'ясування взаємин відбувалося на будь-якому виді зібрань – під час родинних свят, застіль, у гостях, суді, на сеймиках, у церкві. При цьому конфліктували озброєні люди, готові вдатися до сили за найменшої підозри в образі, не відповісти на яку могло спричинити втрату соціальної позиції: «Люди, які відчувають зброю при боці, швидко завдають кривд, легко вчиняють бійки, ранять і вбивають»⁴⁰⁶. Тож для такої спільноти насильство у міжперсональних стосунках мало бути усталеним і буденним.

Цілком імовірно, що вагома частина актів насильства (*тут і далі – фізичного та психологічного*) була ситуативною, спровокованою особливостями

⁴⁰⁵ Ширше про ідеальні чесноти людини «доброї» див.: *Яковенко Н.* Про два ментальні стереотипи... – С. 106–147.

⁴⁰⁶ *Frycz Modrzewski A.* O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 214.

шляхетського способу життя та культурними пріоритетами, і глибшого підґрунтя для конфлікту не мала. Вони могли вичерпатися через обмін агресивними діями та завдяки посередництву присутніх осіб. Тобто йшлося про *нереалістичний конфлікт*, де учасникам важило передусім на тому, щоб вхлюпнути негативні емоції. Об'єкт для цього зазвичай обирався випадково, відтак антагонізм був відсутній, а результат – не планований⁴⁰⁷.

Такі випадки теж потрапляють на сторінки актових книг, однак обмежуються одним записом чи симетричною фіксацією насильства обома сторонами, кожної на свій лад. Проте частіше за на позір сміховинною скаргою про обтрушування ґруші на межі, захоплення кількох свиней чи гусей або «пальцем кивання» приховувалися поважніші мотиви. Як правило, оголошенню про помсту передувало, а також тягнувся їй навздогін довгий шлейф дрібних і не дуже взаємних скарг на образи, побиття та заподіяння шкод. В основі чи не всіх реалістичних конфліктів, тобто таких, де існували справжні суперечності поміж інтересами сторін, лежали вічні змагання за землю та владу.

Нерозділений маєток, нерівноцінний розподіл батьками спадщини, невиділений братами чи родичами дівчині посаг, спірні ґрунти між маєтками, за які вели війни не тільки власники, а також і їхні піддані та слуги (котрі й самі провокували напругу в стосунках між осілою шляхтою) – ось далеко не повний перелік причин земельних конфліктів.

Боротьба за владу набирала форм суперництва за уряди в регіоні для своїх людей, депутатство в Трибуналі, посольські місця на сеймі, домінування на сеймику. Наближеність до ключових фігур і можливість впливати на найрізноманітніші ситуації, врешті, поширювалися й на боротьбу за землю. Затяжні земельні конфлікти тодішніх політичних опонентів, імовірно, були продовженням суперництва інакшими засобами, а ґрунти, майно та люди супротивника виконували функції заміщення щодо головного об'єкта ворожості⁴⁰⁸. Могло бути й навпаки – боротьба за земельні володіння продовжувалася на різних конкурентних майданчиках. Володіння землею надавало додаткові можливості для рекрутування своїх людей, адже саме вона була найбажанішою розрахунковою «монетою» за службу. А нерідко – і правом на цю службу, оскільки обіймати судовий уряд чи займатися адвокатурою (в аналізований період звичні службницькі місця) могла лише осіла шляхта.

До того ж влада була розпорошеною: за «некоронованими королями», які акумулювали в своїх руках величезні земельні та владні ресурси і чий інтереси

⁴⁰⁷ Про види конфліктів див.: *Moor Ch. W. Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązania konfliktów / Tłum. z angel. A. Cybulko, M. Zieliński. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009. – S. 31–32.*

⁴⁰⁸ *Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzysty w latach 1574–1605. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. – S. 52–54, 58–59.*

раз-у-раз конфліктували між собою, йшли хай і дрібніші, однак вельми дошкульні гравці. Існувала й третя категорія, що підважувала монополію на владу, — відносно незалежні шляхтичі, які ситуативно опинялися в тій чи іншій групі, і за їхню лояльність ще треба було позмагатися. Тож своє місце постійно виборювали/відновлювали/захищали. А будь-який позірно дрібний конфлікт міг означати запеклу конкуренцію, де ставкою були статус, заможність, добра слава і честь.

Конфліктні зони

Специфіка конфліктів та обов'язковість їх публічного характеру призводили до формування певних зон, де насамперед і виходили на яв протиріччя шляхетського середовища. Тож розглянемо особливості перебігу конфліктів саме з урахуванням їх локацій, тобто не просто місць, де вихлюпувалася шляхетська агресія, а тих із них, які забезпечували шляхті бажану публічність. Вони, з одного боку, охоплювалися правом і звичаєм як соціально значущі, а з іншого — приваблювали можливістю максимального оприлюднення конфліктних взаємин⁴⁰⁹.

Дім/маєток. Висока соціальна роль гостинності в традиційних культурах призводила до ритуалізації дому, що передбачало й суворі санкції за її порушення. Стала декорація багатьох конфліктних історій — застілля — за своєю сутністю було актом солідарності. Воно легітимізувало домовленості, скріплювало нові й актуалізувало усталені родинні та приятельські зв'язки. Запрошуючи на гостину, запрошували «на честь»⁴¹⁰. Однак нестриманість шляхти щодо вживання алкоголю, як правило, закінчувалася конфліктами. Як писав Шимон Старовольський, «на бесіду, як на війну, стрільбу з собою возимо, а потому, напившись, без причини винних і невинних б'ємо, стріляємо, вбиваємо»⁴¹¹. Звернімо увагу на яскраву замальовку узвичаєного шляхетського дозвілля:

«Пили есмо в товаристве з Гришком а Лосятинским, товаришми моими в Бутятичох, и не допивши там, в недостатку напитку пришли есмо были допивати тут до Русович, вже по смерканю. И седечи, дей, на беседе тут в Русовичах, товариш наш Гришко почал нарыват и соромотити русовлян, а потом очи заливати и бити. И

⁴⁰⁹ В основу подальшого тексту була покладена моя стаття, однак значно розширена, див.: Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI ст.) // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — К.: Ін-тут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1998. — Т. 5. — С. 68–81.

⁴¹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 56.

⁴¹¹ Starowski S. Reformacja obyczajów polskich... — S. 77.

в том, дей, часе, яко п'яный чоловік, не пометам, як мене поймавши, до везеня осадили»⁴¹².

Під час застілля розв'язувалися язика, і балачками зрошувався сприятливий ґрунт – готовність сприйняти за образу будь-які слово чи жест. Результат з'ясування взаємин у цих випадках був прогнозованим і сприймався як річ звична:

«Бокей задал єму слова, ущипливыи доброй славе его милости; пан войский, не терпячи єму того, поведил, иж *лжет на него, яко пес*, и далее, *яко ся то звыкло от почтивых платити. Потом было то пришло и до кордов*»⁴¹³.

На «беседах» за одним столом могли зустрітися представники конфліктуючих сторін, оскільки між різними за характером групами не існувало жорстких демаркаційних ліній⁴¹⁴. Тож такі важливі для скріплення й демонстрації міжособистісної та міжгрупової солідарності події, як заручини, весілля, похорони тощо, неодноразово перетворювалися на арену з'ясування стосунків. Прикладів можна наводити багато. Так Василь Михайлович Ощовський скаржився на Івана Михновича Порванецького, син якого Андрій з товаришем Кулаковським «был в дому пана Клима Немирича Порванецкого *на веселю* з немало людей зацных, через увес день спокойне был, не даючи з себе причины ни одному чоловіку, и коли, дей, уже было надвечерьи, там же, дей, будучи, пан Иона Якимович Охлоповський казал слуге своему Станиславу Збицкому слугу пана Кулаковського, товариша сына моего, Мартинька бити». Закінчилася історія вбивством⁴¹⁵.

В іншому епізоді Ян Васильович Несвіцький, «запомнивши снат *звычайу и таковое приятельское повинности свое*, яко где в приятельском дому гост вшелякий, буд званный, буд незванный, заховатисе мает и повинен ест», на хрестинах дитини Михайла Баковецького весь день провокував конфлікт:

«Наповнвившися фурии и непотребного своволенства и упору, чинечи по увес ден в неделю в дому моем межи гостми бурды, вархол, звады, угамоватисе никому не дал, але чим далее, тым болш и горший вархол и бурду починал»⁴¹⁶.

Завершилися посиденьки бійкою, де дісталося і гостям, і господареві дому, який намагався утихомирити Несвіцького:

⁴¹² ЦДІАУК. – Ф 28, оп 1, спр. 9, арк. 143–143 зв. Зловживання міцними напоями спричиняло різні життєві негаразди. Так Богдан Селецький у корчмі «запил у меду» невід'ємний елемент шляхетського «вбрання» – свою шаблю, а також лук (Там само. – Ф. 25, спр. 16, арк. 191 зв.).

⁴¹³ Там само. – Спр. 7 а, арк. 255 зв.

⁴¹⁴ Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.

⁴¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1064 зв. – 1070.

⁴¹⁶ Там само. – Спр. 48, арк. 592–592 зв.

«А то напервей, кром даня причыны, пана Михайла Перекладовского, за столом седячого, словы неучтьивыми зсоромотил, потом порвавши пса, через стол псом межи очи ударил, потом взявши горшок, перед ним же знову горшком у груди ударил. А кгдах мы его гамовали, а стерегучи, абы бурда не была, вскочили есмо межи них, кгдах се еще до пана Перекладовского з броню порвал, мене, домового господара и жону мою словы шкарадними соромотил и, добывши шабли, до мене и до жоны моее скочил и штыхом на мене ударил»⁴¹⁷.

Така поведінка гостя була сприйнята хазяїном як образа, що й стало причиною внесення скарги до гродських книг: «Будучи я от такового гостя моего неспокойного тым ображон, вашей милости яко врядови оповедаю»⁴¹⁸.

Під час застілля неодноразово оприявнювалися задавнені образи. Так луцький гродський писар Богуш Липленський, приїхавши у справах до Василя Холоневського, застав у того в домі Федора Гулевича, який у п'яному стані його ображав і погрожував мститися («почал мене словы вшетечными соромотити, злое матки сыном называти и отповедати, грозячи [...] мститися»). Причиною ворожості, як виявилось, була давнішня відмова Липленського позичити Гулевичу «на выправу военъную, на жольнеръство, прилбицы а рогатины; о што мя просил, не даровал»⁴¹⁹.

Не раз у судових книгах зустрічаємо й скарги на господаря дому в запрошенні на учту зі заздальгідь спланованою метою заподіяти шкоду: «Ищучи причыны зваде, просил, дей, мене на беседу»⁴²⁰. Цим, як було зауважено в одній із них, порушувалося «право, господару домовому

⁴¹⁷ Там само. — Арк. 592 зв.

⁴¹⁸ Там само. — Арк. 593. На домі як території миру, попри систематичну його конфліктність, не раз наголошувала шляхта в скаргах. Бійки, що провадилися гостями навіть без участі господаря, мусили кидати тїнь на нього і його господа. Так пані Бобицька, захищаючи в своєму домі Григорія Борейка-Кнерутського, який утік туди від своїх недоброчливців, що його лаяли і бити хотіли, разом з дітьми «з великим плачем, падаючи на ногах его, мене впросили, иж бы, дей, в *дому моем забийства не было*» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 86 зв. — 87 зв.). Аналогічних прикладів можна наводити багато, див., скажімо: «Ям, дей, его почал просити, абы ся загамовал, а в дому моем звады не чинил» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 268); «*Будучи гостем непрошонным, не ведати в который обычай приехавши до дому моего, [...] з оными приятelmi моими зваду зачал. Ям, дей, его почал просити, абы ся загамовал, а в дому моем звады не чинил*» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 268).

⁴¹⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 384–385.

⁴²⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 152 зв.: «Присылал до мене покилкукрот служебника своего, просечи до себе на беседу до двора своего володимерского, [а потом — *Н. С.*] казал мене слугам своим за лоб нахилити, а сам, дей, мене києм збил и зранил» (Там само. — Спр. 8, арк. 51 зв.).

належаоче»⁴²¹. Так Мартин Білицький скаржився на Рафала Ґутовського, який, «взявши злий а непристойный умысл взглядом прилеглого суседства [...], под претексьтом доброе приязни [...], просивши мене через сына своего до себе [...], умыслне на то ся з тым же сыном своим Станиславом и з слугами, собе учинку том подобными, приготовавши, не даючи мне знати в жадной неприязни, и отповеди мне ниякое, яко ся доброму човекови, если же им был, годило, перед тым не учинивши, але закрыте, таемне и непристойне мене шкодливе сын его [...] через твар шкодливе ранил»⁴²².

Імовірно, що певна кількість скарг зі звинуваченням господаря дому в насильстві могла бути сконструйована, підлаштована під певну норму незадоволенням гостем. Воднораз хазяїн міг би оповісти зовсім іншу історію, подібну до попередньо процитованих. Схоже, що саме до таких випадків належала скарга Григорія Волчка-Жасковського та Михайла Павловича Оранського на Дем'яна Гулевича й Івана та Яна Калусовських, які, запросивши скаржників до своєї господи, потому схопилися за зброю:

«Они, не ведати для которое причины, подобно первой, нижли нас до господы своее упросили, умыслили нас у госпде о якую легкост або о горла поприправяти, посевши з нами час немалый, на нас се порвали и на нас самых яко людей спокойных и слуг наших бити и сеч почали»⁴²³.

Але поруч міститься й скарга, на цей раз попередньо обвинувачених Гулевича і Калусовського, про наїзд на їхню госпду так званих «людей спокойных» Волчка і Оранського, якими вони постають у попередній протестації⁴²⁴. Останні нерідко з'являються на сторінках судових книг як оскаржувані, причому Григорій Волчко – і в тяжких злочинах (наприклад, про підпал містечка Порицьк кн. Олександра Порицького⁴²⁵). Втім, з Дем'яном Гулевичем зустріч теж гарантована навіть у межах цього тексту.

⁴²¹ Там само. – Спр. 2, арк. 163. А Якуб Мнішковський оповідав, що Миколай Семашко під час ярмарку в містечку Мельниці на день св. Миколая запросив його до себе «для прислухання казаня Евангелии свентей и на обед». Та по обіді, «нет ведома для чого и для якео причины, [...] взявши перед себе ниякийс умысл, на мене, човека учтивою, ни в чом ему не винного, обурышисе гневом своим, словы неучтивыми торгнувшись, лаел, соромотил, и мало на том маючи, заразом сам особю своею устне очевисте передо мною и перед немало зацными людми росказал служебникови своему [...], з двора своего мелницкого непристойне вывести велел и мене, шляхтича учтивою, так яко одного безецника *безотповедне* кийми бити росказал» (Там само. – Ф. 25, спр. 49, арк. 305–306).

⁴²² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 325 зв. – 326.

⁴²³ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 36–36 зв.

⁴²⁴ Там само. – Арк. 32 зв. – 33 зв.

⁴²⁵ Там само. – Спр. 8, арк. 135 зв. – 138.

Частотність появи скарг на підступного хазяїна дому, що запрошував на гостину, аби вчинити насильство, засвідчує поширення таких практик як елемента шляхетського повсякдення. У Статуті теж присутній окремих артикул, який охороняв безпеку як «званого», так і «незваного» гостя, перед можливим насильством з боку господаря під загрозою публічної кари для винуватця (ув'язнення на 12 тижнів) та сплати ним відшкодування потерпілому (II ЛС, арт. 35, розд. 11). Тим же артикулом передбачалися аналогічні санкції щодо гостя, котрий заподіяв кривду господареві дому.

З правопорушеннями, що трапилися безпосередньо в домі, пов'язані ще два артикули про поранення гостя в господі невідомим нападником. Так у випадку поранення чи вбивства під час вечірньої бійки, якщо винуватець зникав, скориставшись тим, що на цей момент хтось загасив свічку, за шкоди платила саме та особа, через яку запанувала темрява. Потому їй дозволялося шукати кривдника й відшкодувати свої збитки (арт. 27, розд. 11). Аналогічний спосіб реалізації засадничої настанови для шляхетської правової культури – «невинно постраждалий мусить бути винагороджений» – знаходимо і в артикулі, яким передбачено відповідальність господаря дому за кривди, завдані його гостеві третьою особою. Правда, за умови: потерпілий мав довести в суді поінформованість власника дому щодо обставин насильства та особи винуватця. Потому господар, відшкодувавши постраждалому збитки, мав шукати справжніх правопорушників і стягувати з них відповідні кошти (арт. 20, розд. 11). Ці постанови зі всією очевидністю демонструють ставлення до злочину як до приватної справи, де важила передусім компенсація скривдженому, а не пошук винуватця та його покарання.

Конфлікти на гостинах інколи спиралися на приховувані до часу образи⁴²⁶, однак, схоже, що достатньо велика їх кількість була ситуативною, відразу закінчувалася примиренням за посередництвом приятелів і до ґродських книг не потрапляла. А деякі такі фіксувалися й навіть могли дійти до суду, якщо втрати суб'єктів конфлікту були серйозними. Проте невідомо, як часто ситуативний інцидент давав підстави для тривалішого конфлікту. Інакше кажучи, наскільки часто нереалістичний конфлікт переростав у реалістичний. Цілком імовірно, що в спільноті, де не відповісти на образі значило «втратити обличчя», такий перебіг був імовірнішим, ніж там, де честь не виступала регулятором міжособистісних стосунків.

З домом пов'язаний і один з найтяжких кримінальних злочинів – *наїзд*, який нерідко поєднувався з порушенням кордонів між маєтками, захопленням ґрунтів (*вибиттям з ґрунту*), а також *грабежем* – відкритим відбиранням

⁴²⁶ «Яко один своволник, шукаючи звады [...], умыслне пришедши на беседу, его самого збил, зранил и змордовал» (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 39 зв. – 40).

рухомих речей. Та ці види правопорушень заслуговують на окрему увагу, тож про них – в сьомому і восьмому розділах.

Напади часто відбувалися в межах маєтку, однак поза домом, у полі, під час нагляду за сільськогосподарськими роботами тощо⁴²⁷. Так Василь Іванович скаржився на Політана Чеконського, який, підстерігши його в полі, «слова влостьных уст своих неучтивыми, шкарадными, доброй славе, заволянню и учтивости моей доткливыми, на мене, человека спокойного, [...] торгнувши-се и нестыдливе рутившися, мене злаял, зсоромотил, зфукал и зелжел, бить порывалсе и з ручницы в мене стреляти хотел». Як це й бувало, порятували Василя Івановича, бачачи його «непотужност до обороны», – озброєність лише однією нагайкою – приятелі нападника. На завершення історії Чеконський, ображаючи «ущепливе» свою жертву, «мало здоровья або горла [его – Н. С.] не позбавившы, але небезпеченства и страху великого наполнивъшы», учинив *одповідь* Василю Івановичу та його панові («на здорове и на горло отповедаючи»). Ця історія була лише однією з ланок у ланцюгу ворожих дій, які послужили підставою для отримання скаржником заручного листа (за «упорным и неслушным звазненем ся его противу мене»)⁴²⁸.

Сусідські дрібні кривди також провокували бійки на межі, особливо, якщо йшлося про близьке співжиття власників одного маєтку. Так Андрій Яцкович Ворона-Боратинський звинуватив свого брата й сусіда Яна Яцковича Ворону в затриманні його п'яти свиней. За словами скаржника, тварини перескочили через перелаз у Янове просо. Обвинувачений визнав, що одну з них тримає в себе, а четверо «повтекали, Стыром додому поплыли». Запрошений на розмову як свідок возний оповів у гроді, що під час оглядання ним місця події Ян Ворона у відповідь на заяву брата зауважив: «Ты николи без гусей подгаецких обыйти не можеш и съвиньи нагонъные в себе маеш». Тобто він звинуватив Андрія у негідному шляхтича вчинку: приховуванні чужого, замість повідомити сусідів про факт затримання («грабежу») живності, що зайшла на його з'ємлі, та вимагати відшкодування. Зворотний акт не забарився: «Пан Анъдрей пану Яну Вороне, иж, дей, “злый человек, кривъду мне на том чиниш, абых ся я мел чужими гусьми и свинями обыходити”. В тот час панове Воронове оден другого, пан Ян с кием, а пан Андрей с кордом, кинулися и там же зараз

⁴²⁷ На поширеність подібних нападів указує і конституція 1576 року, якою були затверджені правові приписи для Мазовецького воеводства. Окремим пунктом розглядалися випадки побиття, поранення та вбивство шляхтича, котрий наглядав за роботою в полі, за що вводилося відшкодування постраждалим у подвійному розмірі. Убивця мав також сидіти в ув'язненні на дні вежі два роки і 12 тижнів без права дострокового звільнення. А за вбивство з рушниць покарання збільшувалося вчетверо (Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 388–389). Ці норми хоч і не стосувалися Волинського воеводства, однак можуть продемонструвати формування певних уявлень шляхетського загалу про ті чи ті переступи.

⁴²⁸ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 244 зв. – 245.

на перелазе пан Ян на пана Андрея кием ударил, он ся ему кордом уложил». Так «пан Ян и пан Андрей побили и поранили», а обговорюване братами перед двобоєм питання, яким шляхом свині потрапляють у просо — перескакуючи через перелаз чи припливаючи Стир — так і лишилося без відповіді⁴²⁹.

До звичних для нападу місць належали також *греблі та мости*. Вони, по-перше, створювали перепони для втечі жертви; по-друге, річки були природними рубежами маєтків. Невипадково ці споруди стають також місцями ритуальних оголошень про помсту і викликів на поєдинок. Так Іван Матвійович Білостоцький скаржився на свого сусіда й родича Януша Угриновського, який не лише кривдив його, але, «приехавши на греблю нашу городискую, *отповеди и пофалки, и вызываня* на мене чинил»⁴³⁰. А Михайло Григорович Оранський оповідав, що його дядько «з давных часов, так и тепер, не маючи некоторое причины до мене, але з самое злое воли и васни, *отповеди и пофалки* через слуг своих, стоечи на здоровье его, чинит». Так само поводяться і його слуги, зокрема, Іван Радовицький, який прислав свого *возницу* «ку концу гребли, которая от Оран ку Лазкову лежит», викликаючи там скаржника на поєдинок⁴³¹.

Традиційним місцем шляхетських нападів були *дороги*. Під час гострих протистоянь використовувалися *штеги*, які мали стежити за переміщеннями недруга та його слуг, або ж влаштовувалися засідки на шляхах. Постійним елементом розправи з ворогом був грабунок речей, що зближувало такі акти порухунків з одним із найтяжчих і найганебніших для шляхтича злочинів — *розбоєм*, тобто підступним нападом на *добровільній* дорозі з метою збагачення («лупу»). Але подібність ця позірна: насправді у таких випадках нападник прагнув не збагачення, а розправи над ворогом. Ось цілком типовий епізод: Іван Бурій скаржився на Валентія Понятовського, який без причини його та дружину Раїну «съловы невчтивыми соромотил и великии ми деспекты починил», а потім перестрів Раїну на *добровільній* дорозі, наказав слугам і підданим її «зшарпати, и слуг позбивати, и быдло мое влостное, и немало речей з возов побрати и *невинне ограбити* казал, и немало ми кривд и шкод починил»⁴³².

Однак про цей шляхетський переступ, що був одним з найпоширеніших, ітиметься у восьмому розділі.

Церква як місце публічне, де регулярно відбувалися зібрання людей, у спільноті усних комунікацій мала додаткові функції — «театральних під-

⁴²⁹ Там само. — Спр. 16, арк. 376 зв. — 377.

⁴³⁰ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 245–245 зв.

⁴³¹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 343 зв. — 345 зв.

⁴³² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 469.

мостків» людської, а не лише Божественної історії⁴³³. За Статутом, при храмі можна було подати позов до суду. І хоча, схоже, це практикувалося не завжди, однак такі випадки були потенційно конфліктними (пригадаймо ставлення шляхти до возних при виконанні ними цих обов'язків)⁴³⁴. Звернімо увагу на те, як відреагував володимирський вїт Михайло Дубницький, коли йому в соборній церкві возний подав розпорядчий лист від кн. Костянтина Острозького:

«...почал соромотити и словы неучтивыми на него сегат и до корда се на него торгал, отповеди и похвалки на отца его и его самого чинил; где бы не было в церкви, подобно бы и збил або и зранил»⁴³⁵.

Як місце публічне церква була також територією оголошення королівських універсалів, котрі возний «при церквах обволал и копие, з него списаные, на месте и при церквах прибивал»⁴³⁶.

Траплялося, що в церкві шляхта починала з'ясовувати стосунки, вживаючи інвективи й застосовуючи фізичну силу. Так Лев Несвіцький скаржився на свого недобррозичливця, який у неділю «у церкви в Несвечу у служби Божи, [...] пришедчи до церкви, не маючи до мене никоторое потребности, мене, человека спокойного, словы невчтивыми, доброй славе моей ущыпливыми, соромотил, и торгался до шабли, хотячи мене бити, и на здоровье мое отповедал ку великому жалю моему»⁴³⁷. Саме в церкві під час служби Божої ще один «герой» «голосом великим волаючи», погрожував своєму супернику: «Я долго ль коротко на горле пана твоего посежу»⁴³⁸. А інший «в церкви, ув обедни [неприятеля своего — Н. С.] зсоромотил, зшарпал, помькал, хотечи его зранити або забити, аж, дей, люде добрые его в том гамовали»⁴³⁹.

Присутність в одному маєтку кількох ворогуючих між собою власників, що постійно зустрічалися в церкві чи натрапляли там на слуг своїх «неприятелів», теж не сприяла повазі до сакрального місця. Так Семен і Аврам Пузовські скаржилися на Михайла Пузовського, який «пошедши до церкви, там, дей, не видаю яким обычаем у церков уломився и там, што хотел, то броил». Воз-

433 Ширше див.: *Starzenko N. Świątynia jako miejsce publiczne w życiu szlachty końca XVI wieku // Res Historica. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. — Zeszyt 10. — S. 179–188.*

434 ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 89 зв.: позов був вручений: «тут в костели луцком в сеймик».

435 Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 159.

436 Там само. — Спр. 10, арк. 89.

437 Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 236–236 зв.

438 Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 232.

439 Там само. — Спр. 2, арк. 156.

ний оглянув місце подій і засвідчив: «А в церкві видели есмо крилос порубан и стены на койконадцат местцах порубаны, и образи на земли лежачые»⁴⁴⁰.

В іншому випадку Іван Єлович-Букоємський скаржився на те, що під час недільної служби у церкві Адам Букоємський побив його служебника Мартина Сичевського: «Шляхтича учтывого, безборонного у самого олтаря церкви Божее закону хрестиянского в Букойме кийми збил и змордовал, зранил и квалт церкви Божее учинил»⁴⁴¹.

А ось ще один яскравий казус, пов'язаний із храмом. Під час недільної служби Семен і Олехно Шишчичі зі своїми помічниками та слугами, озброєними «розными бронями, з гаркабузы, з ручницами, з луки, з стрелами, з рогатинами, з корды, з мечами» прийшли до церкви, де вже був служебник Федора Солтана Ждан Григорович з дітьми свого пана. Олехно, «не маючи жадное бачности наперед на Бога и на спеване хвалы Божъее», схопив Ждана за груди й почав його тягнути назовні, а той, «держачис за крылос», кричучи й опираючись, утік у вітвар до попа. Оповіщена свідками пригоди пані, прибігши до церкви, «с плачем просила, абы ся в том позагамовал, а в дому Божем при спеваню хвалы Божее квалту жадного не чинил». Врешті, закінчився інцидент, як на початковий драматизм та експресію, за відомим сценарієм – словесними погрозами:

«Едучи от церкви, погрозки пан Олехно чинил, мовечи, где кольвек которого з вас, слуг панских, перенемши, руки и ноги отрубаю и не толко вам, слугам, але и пан ваш нехай ся стереже»⁴⁴².

Зафіксований аналогічний випадок і в костелі під час меси на Різдво Христове, де слуги кн. Олександра Порицького за наказом пана почали бити слуг його недоброзичливця Амброзія Лаща-Витковського. Через таку пригоду відправа не добігла кінця, однак жертви відбулися лише невеликими майновими втратами. Їхньому порятункові сприяло, зокрема, заступництво перед князем Григорія Волчка-Жасковського, що теж був на службі⁴⁴³.

Церква фігурує в погрозах мститися серед місць, що на них як потенційно небезпечних наголошував кривдник: «на каждом местцу — в дому, на упокою, в *косцеле* и в *лазне*»⁴⁴⁴. Шляхта загалом усвідомлювала неприпустимість свавільних дій у храмі, але користалася цим стратегічно вигідним місцем, де ворога неможливо було уникнути:

⁴⁴⁰ Там само. — Спр. 12, арк. 152 зв. — 153.

⁴⁴¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 474 зв. — 475.

⁴⁴² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 165–165 зв.

⁴⁴³ Там само. — Спр. 11, арк. 4 зв. — 5.

⁴⁴⁴ Там само. — Спр. 8, арк. 170.

«...на ден Вознесенє Христового року теперешнего семдесят третего пан Остафей а пан Андрей Короваеве Селецкие у церкви селецкой отповеди и пофалки на здорове пану Богуфалу Иваницкому вчинили, поведаючы: “Коли б, дей, не тут у церкви, тогда, дей, не ведаем, естли быс вже от нас трафил до дому своего”»⁴⁴⁵.

Не раз під церквою та на цвинтарі біля неї організовували засідки. Так Катерина Михайлова Корбутова скаржилася на Вінцента Билину, який, влаштувавши засідку на цвинтарі під костелом, після служби перестрів її та усіяко ображав: «Без дангя жадное причины протестуючу перенявши, власне на цментару [...] словами брьдкими, гонорови протестующое шляхецькому шкодливими, порываючисе з кием до протестующое, од костела аж в рынок провадечи, лжил, соромотил и дивовиска людем розным набавил»⁴⁴⁶.

У храмі інколи відбувалося «поволання» над тілом загиблого насильницькою смертю, тобто оголошення імен убивць, що становило обов'язковий елемент оскарження⁴⁴⁷. Там же читали заповіт над небіжчиком і вирішували спірні питання спадку⁴⁴⁸. Виразним прикладом таких практик може служити скарга Маркової Борейкової Овдотї з Гноєнських на Богдана Борейка про те, що він у малинській церкві поспіхом, не вичекавши передбаченого терміну, влаштував поховання батька й перед священиком засвідчив існування заповіту. Вона ж, узявши возного, заперечувала цей факт, доводячи, що батькова смерть сталася через нещасний випадок і заповіту він залишити не встиг. Богдан при возному і людяж, не допускаючи нікого до труни, усіяко ображав сестру:

«Ганебъне мя зъсоромотил, словы ущипливыми ся на мене торгал, вшетечницею, мальпою, нецнотю мене през килкакроть звал и лжил, и иньших слов барзо ущипливых и цнотливости моей шкодливых много винаймомал и назадал»⁴⁴⁹.

Крім того, в церкві міг засідати полюбовний суд, що, попри свій характер, спрямований на примирення сторін, інколи призводив до чергового акту насильства. З кінця 1570-х років костел стає звичним місцем проведення сеймика, де шляхта вела також не лише словесні дебати.

⁴⁴⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 109 зв. — 110.

⁴⁴⁶ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 176 зв. — 177 зв.

⁴⁴⁷ *Черкаський І.* Поволання над трупом забитого // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1925. — Вип. I. — С. 90–107. Див., також, варіант «поволання» над трупом возного Яроша Жука-Котельницького: «Пан Яким, давши вложит того трупа забитого замордованого небожчика Яроша в труну, через мене, возного, при шляхте неоднокрот вже помєненой, в месте тутошнем Володимерском на рынку на вси чотыри стороны, проводячи до замку и до церкви, о збитъе и заморъдованъе того Яроша Жука Котелницкого, возного, на Яска Оранского и Семена Олеского поволанъе вчинил и на вряде кгородском поволал, и в притворе церкви Светое Пречистое тило его поставил» (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп 1, спр. 13, арк. 136).

⁴⁴⁸ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 50 зв.

⁴⁴⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 512–513.

Церковний календар, система релігійних свят слугували координатами для торговельних домовленостей, оренд, позик тощо. Не дивно, що на великі празники припадав термін розрахунку договірних сторін, і відбувався цей процес не завжди мирно. Будь-який день, зокрема, й неділя, міг стати днем «широкомасштабних операцій» наїзду на маєток сусіда. Навіть великі церковні свята не обов'язково ставали на заваді роботі суду.

Право передбачало за вбивство чи поранення в костелі, церкві, «на цвинтарі, в школі, або в капланському поповському домі», скарання на горло, як і за наїзд на дім. А побиття без завдання ран нападник відшкодував скривдженому в подвійному розмірі – мав сплатити 24 рублі, а також підлягав ув'язненню впродовж 24 тижнів (II ЛС, арт. 3, розд. 11), що засвідчувало особливу увагу законодавців і держави до безпеки сакральних місць.

Зámok – традиційне місце дислокації королівського намісника-старости та його суду – перебував під особистим захистом монарха. Розуміння особливого статусу цієї території в шляхетському середовищі фіксується й судовими матеріалами. Скаржники наголошували на тому, що акт насильства відбувся в межах замку, відповідно, без належної пошани до королівської території («место замек его королевское милости, на котором покой наболший быва захован»⁴⁵⁰; «не ушановавши замку его королевское милости»⁴⁵¹). Після реформи 1560-х років у ВКЛ замок ставав місцем засідань земського суду. Посилена увага до безпеки судових інституцій та їх урядників закріплюється як у Статуті, так і в сеймових конституціях⁴⁵², адже до суду шляхтич зазвичай приїздив зі значним почтом приятелів: «[на рочки – Н. С.] для которых то справ своих з немалым почтом людей колко десятми тут до Луцка приехал»⁴⁵³.

Так заборонялося з'являтися до суду й, відповідно, до замку (під загрозою штрафних санкцій і відкладення розгляду справи непослуха) зі зброєю: «...с дровом, з ощепом, з ручницею, з луком и с кушою и з иными всякими»⁴⁵⁴,

⁴⁵⁰ Там само. – Спр. 31, арк. 92.

⁴⁵¹ Там само. – Спр. 46, арк. 207.

⁴⁵² Див., скажімо, конституцію сейму 1578 року про безпеку судів (Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 409), за якою учаснику процесу дозволялося входити до суду лише з адвокатом і двома приятелями, заборонялося вносити вогнепальну зброю, а також будь-яку іншу, крім меча, корда, шаблі та шпаги; див. також конституцію 1589 року (Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 123); конституція 1598 року – про безпеку низки воєводств (Ibid. – S. 252); конституція 1601 року поширила постанови сеймів 1598 року на українські воєводства – Київське, Брацлавське та Волинське (Ibid. – S. 282).

⁴⁵³ ЦДНАУК. – Ф. 25, спр. 49, арк. 4 зв. – 5.

⁴⁵⁴ Постанова Другого Латеранського собору (1139) забороняла користуватися у війнах між християнами луком і кушею, цілком імовірно, як зброєю нелицарською. Адже війни між лицарями ґрунтувалися на певному моральному кодексі та являли собою низку поєдинків, де суперники

що маркувалися у шляхетському сприйнятті як неліцарські. Виняток становили лише меч і корд, невід’ємні атрибути «вбрання» шляхтича (арт. 38, розд. 4).

Між тим судові дебати часто переносили з приміщення суду на територію замку, де їх уже вели відмінними засобами. Ось як Василь Борзобогатий-Красенський привіз до ґродського суду королівський лист (*глейт*), за яким відкладалося виконання вироку – баніції, ухваленого після звинувачень його в тяжких кримінальних злочинах від низки осіб:

«З немалым людом о сто коней в збрюях отвористых, на конех, з ручницами и с копиями, и с трубами, обычаем явнього неприятеля, над констытуции, взгаржаючи звирхност короля его милости, взрушаючи покой посполитый, презпеченьство судов, правом посполитым обьварованое, утверждено, умоцненое».

Власне, йшлося про демонстрацію сили перед ворогами і недоброзичливцями, а також членами суду, що попередньо ухвалили вирок. Як на потугу, зібрану порушником спокою, втрати були мінімальні. Обійшлося лише обриванням волосся у замкового слуги (воротного, відправленого до Борзобогатого суддями для нагадування про належну поведінку в замку), розбитою губою старостинського слуги та погрозами. Проте, зважаючи на небезпеку, засідання суду перенесли на пізніший час.

Виїзд Борзобогатого із замку був аналогічний в’їздові:

«Взгаржаючи звирьхност, взрушаючи покой, абы суд розовъвати, [...] зьежчаючи з замку с тыми всими помочниками, в збрюях отвористе, с копиями, з ручницами, в шишаках, давши знак трубою, якобы до певное потребы, на што вси стану рыццерского и местского гледили»⁴⁵⁵.

Втім, маємо і зворотну скаргу – від Борзобогатого-Красенського на суд, що міняє опцію на прямо протилежну. Скаржник оповідав про кривди, попередньо заподіяні ґродськими урядниками і самим старостою Олександром Пронським багатьом особам, зокрема, його слугам. Це змушувало бути пильними всіх, хто приїздив у своїх справах на судові засідання. з цієї причини Борзобогатий з приятелями й відмовилися виконати вимогу урядників, передану через посланця, – віддати рушниці, однак пообіцяв

зустрічалися віч-на-віч і де звитягу забезпечували спритність, відвага й уміння володіти мечем. Лук і куша, а пізніше – вогнепальна зброя, були колективними, анонімними, використовувалися на значній відстані й надавали більшу можливість для підступу, отже, збільшували шанси на перемогу над найславетнішими воїнами. Див.: *Minois G. Kościół i wojna. Od czasów Biblii do ery atomowej / Przełożył z franc. A. Szymanowski.* – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1998. – S. 113. Звернімо увагу також на конституцію 1587–1588 років, яка вводила жорсткіші покарання для вбивць, передбачала подвоєння головицизни, відповідно – 240 гривень у випадку вбивства «ручною» зброєю і 480 – з рушниці // *Volumina Constitutionum.* – Т. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 67.

⁴⁵⁵ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 93.

залишити зброю у своїй господі перед тим, як стати до суду. Далі підбурений судьями воротний замок разом з помічниками влаштували стрілянину з корчми на території костелу, погрожуючи скаржникам: «Тут и пьсы вашею крови напьються, не один, дей, тут останет». У відповідь ті, своєю чергою, «слова за слова его платили». Врешті, судові урядники припинили засідання, несправедливо звинувативши в тому Василя Борзобогатого як призвідника неспокою, внесли до книг скаргу на нього й самі порубали двері корчми⁴⁵⁶. Очевидно, варіанти цієї історії далеко відбігали від подій, відгуком на які були обидві скарги.

Замок також був місцем досудових процедур, скажімо, засвідчення возними вбивства та *поволання* над тілом. Так Марина Пузовська з Підгороденських «взявши тело мужа своего, тут до вряду при мне, возном, привезши, поволане [...] вчинила»⁴⁵⁷. Тут відбували ув'язнення відповідно до судового вироку чи приятельських домовленостей. Така кара (крім матеріального відшкодування кривдником утрат) була передбачена за вбивство, поранення, завдання образ. Сидіння в замку за вбивство, як трактували статутів приписи, мало тривати рік і шість тижнів, за легші правопорушення зустрічаються покарання у 6, 12, 20 тижнів. А на практиці терміни за погодженням сторін значно скорочувалися.

Важливість «сидіння на замку» як публічної кари усвідомлювали дедалі більше. Відтак поступово змінювалося ставлення до злочину – від переважно приватноправного сприйняття до оцінки його як порушення суспільного спокою, що мало каратися публічно. Цей процес можна простежити, зокрема, за динамікою появи кари ув'язнення за різні види правопорушень у ЛС: I ЛС (1529) її згадує лише тричі; за II ЛС (1566) вона фіксується у 30 випадках; а у III ЛС (1588) – вже у півтора рази більше⁴⁵⁸. До того ж збільшується кількість тяжчих варіантів ув'язнення – на дні вежі⁴⁵⁹.

Низка заходів, прийнятих коронаційним сеймом 1587–1588 років, що мусили запобігти безкарності винуватця у випадку вбивства, передбачали й заборону поєднання між родиною вбитого шляхтича та убивцею на умовах звільнення злочинця від публічної кари, тобто сидіння у вежі⁴⁶⁰. Що шляхта розуміла

⁴⁵⁶ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 85 зв. – 87.

⁴⁵⁷ Там само. – Спр. 12, арк. 397.

⁴⁵⁸ Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у приватних поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К: Ін-тут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 49.

⁴⁵⁹ Законодавці також активно використовували принцип залякування щодо потенційних правопорушників («око за око, зуб за зуб»), «наслідуючи в том права Божого».

⁴⁶⁰ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 67.

публічний характер кари ув'язнення, ініціатором якої мав виступати сам уряд, засвідчує адвокатська репліка в одній зі справ: «урядови о вежу чинити, абы ся мужобойство не множило»⁴⁶¹.

Ув'язнення шляхтою сприймалося як тяжка кара: «...найсрощий артикул, то ест [...] седене принял»⁴⁶². Однак і за судовим вироком, і за приятельськими домовленостями кару ув'язнення шляхтич приймав на себе добровільно⁴⁶³. Місцем позбавлення волі покараного була замкова вежа, причому передбачені були два види сидіння – на дні вежі й у горішній її частині.

Нижня вежа мала бути заглиблена на 11 метрів (III ЛС, розд. 4, арт. 31): темрява, вологість, обмеження рухів, погане харчування швидко робили свою справу, що дозволяє певним чином ототожнювати таку кару позбавлення волі зі скаранням на смерть⁴⁶⁴. Але ув'язнення щодо шляхтича на дні вежі траплялося вкрай рідко⁴⁶⁵. До того ж, де, як засвідчує конституція 1578 року (що вимагала поважного ставлення до публічної кари), старости дозволяли ув'язненим споруджувати «*przędry i kominy*»⁴⁶⁶. Зазвичай представники упривілейованого стану відбували ув'язнення у верхній вежі і своїм коштом⁴⁶⁷, що не мусило принципово позначатися на їхньому раціоні та не ставало на заваді комунікації з родичами й приятелями. Однак ішлося найчастіше про строгий

⁴⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 147–149.

⁴⁶² Там само. – Спр. 2, арк. 799.

⁴⁶³ Шляхетська судова система, за відсутності сильної виконавчої влади, передбачала добровільне погодження покараного з декретом і готовність його виконувати. За приятельськими домовленостями, винний під шляхетським словом брав на себе зобов'язання сісти в замок.

⁴⁶⁴ Нижня вежа («кримінальна») була комбінованою карою – вона поєднувала обмеження свободи з тілесними муками. Верхня вежа («цивільна») лише обмежувала свободу пересування. Див.: *Makarewicz J. Polskie prawo karne. Część ogólna.* – Lwów–Warszawa, 1919. – S. 255–265.

⁴⁶⁵ Прикладом може бути справа про вбивство Семена Богушевича Пузовського Михайлом Тимошевичем Пузовським, яка була вирішена через *приятельське єднання*, що передбачало, серед іншого, сидіння винуватця два роки у Кременецькій вежі на дні без права полегшення умов. Однак не факт, що винуватець відбув цю кару. (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 34 – 35 зв.).

⁴⁶⁶ *Volumina Constitutionum.* – Т. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 412.

⁴⁶⁷ За утримання в ув'язненні неосілих шляхтичів-слуг та осіб нешляхетського стану зазвичай платила зацікавлена особа, потому стягуючи з них витрачені кошти. Див., зокрема: «Вряд не повинен ест сторожем никому быти, толко хто кого обвинить и арестует на враде, мает сам сторожу до него дати и его опатровати»; «вряд не ест повинен везня стеречи и его кормити» (ЦДІАУК. – Ф. 26, спр. 7, арк. 544 зв.). В аналогічному випадку гродський уряд заявив, що посадженого до замку Василем Гулевичем слугу він же і має утримувати: «...которого войский володимерский пан Гулевич сторожею своєю осмотри, пильновати, также и кормити маеть» (Там само. – Ф. 25, спр. 43, арк. 450–452 зв.). Плата за утримання називалася «повежное»: «...с каждого з нас *повежного*, з везенья выпускаючи, по грошей дванадцати взяти казал» (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 118 зв. – 119 зв.).

ліміт пересування: «не сходечи з оное вежи намней стопнем одним»⁴⁶⁸; «окром на кганок»⁴⁶⁹.

В замку впродовж судових засідань могли відбуватися й публічні перепросини скривджених. Так, згідно з домовленостями між Петром Соколовським та Михайлом Гулевичем, виробленими під час сейму за участі посередників, Гулевич мав вибачитися перед самим Соколовським і його приятелями за поранення там же у Кракові, а потому у Луцьку за слова, «нешастным припадком мовеные, при всем рыцерстве, которые ся на рочки зъедут у суду». Після перепросин він мав «седити на вежи над брамою замку тутошнего луцкого вышъшего, не сходечи»⁴⁷⁰.

Безпека *суду*, що засідав у замку, судових урядників, а також час судових каденцій перебували під особливо пильною увагою законодавців і шляхти. Адже саме на цей період припадає чи не найбільший вплив до міста шляхетних обивателів, які їхали судитися, допомагати приятелям, здобувати прихильність, розважатися. Ось як описано підготовку шляхтича середньої руки Михайла Оранського до провадження своєї судової справи: він попередньо «ездил есми до некоторых панов приятелей моих, вживаючи их милостей на потребу и справу свою, которую перед судом кгородским на рочках пришлых мети маю», а потім прийшов до приятеля повинного свого Богуфала Іваницького, «просечи его милост, абы заровно з ых милостю паны приятели моими оное sprawy мне у суду допомагат рачил»⁴⁷¹.

Зібрання в одному місці взаємоворожих осіб і груп, кожна з яких прагнула утвердити свою позицію, хай навіть цього разу легітимними засобами, потребувало цілої системи запобіжних заходів для підтримання миру. Справи про насильство під час судових засідань (напад на будинок, поранення, завдання шкоди) мали розглядатися одразу ж, без обов'язкових досудових актів. У випадку відмови обвинуваченого передбачений був штраф на користь суду й скривдженого, а відтак останній мав позвати винуватця на найближче засідання без можливості відтермінування судового розгляду (II ЛС, арт. 42, розд. 4). Звернімо увагу на справу про застосування вогнепальної зброї та «шабел добывання» слугами Остафія Малинського та Миколая Семашка під час засідань луцького ґродського суду, «недалеко месьтца судового, где их милости панове судовые седели». Суд того ж дня за внесеною урядовим обвинувачем (*інстигатором*) скаргою ухвалив вирок — шість тижнів сидіння

⁴⁶⁸ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 49.

⁴⁶⁹ Там само. — Спр. 13, арк. 127–128.

⁴⁷⁰ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 412–413.

⁴⁷¹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 210 зв.

в замку у верхній вежі без права її покидати, а також наказав виконати його негайно⁴⁷².

Як я вже згадувала, заборонялося приходити до суду зі зброєю, за винятком меча/шаблі, шпаги чи корда⁴⁷³. Якби шляхтич добув дозволена зброю в суді, мав утратити руку; за поранення була передбачена смертна кара, а за втечу після правопорушення – вигнання з землі (баніція) (II ЛС, арт. 39, розд. 4). Звісно, в таких випадках, що подеколи траплялися у судовій практиці, до членушкодження справа не доходила, хоча про існування норми згадувалося. Так під час засідань луцького земського суду Дмитро Яловицький у судовій *ізбі* витягнув аркебуз, з якого, за скаргою волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, хотів його застрелити: «...у суду на мене торгнулся и брони таковое, с которою тут каждому статут право посполитое входити забороняет, то есть гаркабуза добыл и мало мя не забил».

У звинуваченні каштелян акцентував увагу на переступі найважливіших настанов водночас – забороні користуватися зброєю в королівському замку, перед судом, під час судових засідань: «...тут в ызъбе судовой, пры бытности и перед судом вашей милости, в замьку его королевское милости яко на спокойном местцу, где каждому покой посполитый захован а напевнейшее обезпечено дано ест, и под часом роков судовых». Натомість оскаржений твердив, що Мишка в суді його безневинно ображав, обіцяв побити та викликав його «на руку», тож аркебуз він узяв у свого слуги, аби, вийшовши із замку, стати до поединку. Суд наказав Дмитрові Яловицькому присягнути на підтвердження своїх слів, інакше його, відповідно до статуткової норми, очікувала втрата руки, після присяги ж – лише шість тижнів ув'язнення. Спроби порозумітися з каштеляном для скасування обвинувачень результатів не дали: у призначений день Яловицький мусив таки присягнути. Він засвідчив, що «хотя есми был у хлопца гаркабуз взял, алем [...] пана Михайла Мышку-Варковского, каштеляна волинского, стрелити умыслу не мел». Зважаючи на особливості перебігу конфлікту в шляхетському середовищі, де йшлося радше про демонстрації, ніж про справжній намір убити, схоже, що Яловицький душею не кривив, чи принаймні, не настільки, щоб у потрібну мить не переконати себе у зворотному⁴⁷⁴. Обвинувачений міг би спробувати, принаймні на рівні риторики, скористатися заувагою того ж статуткового припису, який дозволяв безкарне вживання

⁴⁷² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 848–849.

⁴⁷³ Конституція 1578 року встановлювала виплату суми в 50 гривень особою, що з'являлася на судових місцях чи сеймику зі зброєю, не передбаченою приписами (Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 409–410). Аналогічний припис також містила конституція 1589 року (Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 123).

⁴⁷⁴ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 333 зв. – 335 зв.

зброї для захисту, якщо протилежна сторона «*слова и рукою початок учинил*» (II ЛС, арт. 39, розд. 4), проте чомусь до правової норми не вдався.

Врешті, той же артикул передбачав також покарання за образи сторони в суді – «...хто будучы стану шляхецкого, стоечы перед судом, уступивши речи своее, одни на другого словами се неучтивыми торгнул» – шеститижневе сидіння в замку. Аналогічна кара призначалася за образу «слави і почитивості» самих членів суду, а у випадку поранення чи вбивства злочинця позбавляли життя (II ЛС, арт. 40, розд. 4). Утім, така ж відповідальність за ці правопорушення лежала і на суддях, чії справи розглядав сам король як надавець уряду (арт. 41, розд. 4), а після 1589 року – Люблінський Трибунал⁴⁷⁵.

Скарги на суддів як осіб, що мали демонструвати повагу до суду перед шляхетським загалом, трапляються постійно⁴⁷⁶. Скажімо, Григорій Колмовський жалівся на володимирського гродського підстаросту Федора Загоровського, який під час судових засідань, «перед згромаженъем немало людей зацных в замку» кривдив його слугу Войтеха Проховського «слова ущипливыми, доброй славе шкодливими», а також «псом его щвал, яко ж он се оного слугу моего покусал и поранил». А коли потерпілий перед шляхетським зібранням намагався оскаржити підстаросту, Загоровський у відповідь заявив:

«Жебы был тут твой пан, теды бых его еще лепий псами щвал. И иншие слова, доброй славе моей шкодливые и ущипливые, в небытности моей противко мне так, яко се не годило, мовил, мене, шляхтича, в учтивых поступках и уроженью моем неподойзаного и овшем каждому учтивому во всем ровного, шкалевал»⁴⁷⁷.

Скарги на урядників є чудовими зразками судового повсякдення, що демонструють зсередини «кухню» процесу. Адже наголошувані деталі – подеколи вкрай важливі елементи функціонування судочинства, які не прописувалися ні в Статуті, ні в протоколах, що вносилися до актових книг. Водночас оскарження судових урядників демонструють стосунки в шляхетській спільноті й ті

⁴⁷⁵ Після приєднання українських воєводства до Трибуналу справи про зловживання урядників розглядалися саме там. Однак злочини, де шляхтич ризикував поплатитися честю і/чи головою, традиційно належали до юрисдикції короля. Їх розглядали під час сейму, тобто в присутності сенаторів і послів.

⁴⁷⁶ Див., зокрема, скарги на суддів, які ображали сторону: ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 288 зв.; спр. 6, арк. 7 зв. Див. також скаргу Василя Козаревського на кременецького старосту кн. Януша Збараського про образи під час судових засідань: «Чинячи квалт местцу его королевское милости и вряду своему, [...] не помнечи на покой права посполитого под часом рочков суду его милости самого, и через его ж милост самого отправованых, чинячи квалт местцу его королевское милости над все уфалы сеймовые, которые, дей, сам вперед, седячи на суде, заховати и полнити был повинен, шкодливе, неучтивыми з дотъкливостью доброй славе и учтivityости моей, мене, дей, заочне соромотил, ляял, лжил, примовки, дей, розные, што бы на стан его милости не належало, с похвалками на здорове мое взятое чинил» (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 746 зв. – 749).

⁴⁷⁷ Там само. – Ф. 25, спр. 45, арк. 126 зв. – 127.

мережі зв'язків, що лише вряди-годи виходять на яв. Такою є, зокрема, скарга Валентія Тиминського на урядників луцького земського суду, які розглянули його скаргу на Прокопа Хрінницького, родича підсудка Івана Хрінницького, поза чергою, не поінформувавши про зміни в реєстрі. Так була забезпечена відсутність Тиминського на процесі, що виглядало як відмова його від оскарження Хрінницького⁴⁷⁸. А за таких обставин відповідач звільнявся від обов'язку провадити процес. Ця справа демонструє робочі нюанси судових засідань, маніпуляційні схеми та систему лояльностей в урядницькому середовищі.

До системи охоронних заходів суду та суддів належать і спроби обмеження кількості присутніх у приміщенні суду. Так, за конституцією 1578 року, на процесі могли водночас перебувати самі контрагенти, їхні адвокати і по два приятелі кожної зі сторін⁴⁷⁹.

Найочевиднішим і найзручнішим майданчиком для розігрування драматичних колізій був також **ринок**. Там публічно оголошувалися королівські листи та ухвали судів про баніцію. Саме туди зазвичай привозили тіла вбитих, щоб над ними вчинити *поволання* («так дня сегоднешнього в понеділок вивозили на рынок тые трупы, там же на рынку на трех местцах» вказали на вбивць⁴⁸⁰). Сюди збігалися, коли дзвонили «на гвалт» («з дому моего мене ранного, збитого и змордованого, так же и слуг моих, выволочки на рынок и казавши в звоны при церкви мурованой и на рынку [...] звонити на кгвалт, кийми били и мордовали»⁴⁸¹). Тут садили в колоду, що було видом публічної кари. Навколо ринку скупчувалися будинки міщан, де зупинялася шляхта, влаштуваючи дружні й не дуже застілля. Врешті, на ринку, в присутності великої кількості глядачів традиційно демонстрували ворожі почуття. Так слуги кн. Олександра Пронського схопили в Луцьку слугу кн. Костянтина Острозького Якуба Мошенського, побили і «катови до рук отдали, которого кат, водячи по рынку [...], плюцами с плюкгавостями по твари и по голове бил и они катови того помагали, а пана Мошенского за руки держали»⁴⁸².

До усталених локацій шляхетського товариського життя, яке супроводжувалося великою кількістю випитого і, відповідно, послабленням гальмівних механізмів, належала **корчма**. Вона однозначно асоціювалася з місцем

⁴⁷⁸ Там само. — Спр. 48, арк. 501–502 зв.

⁴⁷⁹ Volumina Constitutionum. — Т. II. — Vol. 1 (1550–1585). — S. 409.

⁴⁸⁰ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 316.

⁴⁸¹ Там само. — Спр. 7 а, арк. 62 зв.

⁴⁸² Там само. — Спр. 17, арк. 616.

недобрим, з поганою славою⁴⁸³, та заразом там траплялося і проведення судів. В одному випадку ми дізнаємося про це зі скарги міщан на війта, якому серед інших гріхів нагадують і про те, що він «мещан, по корчмах седечи, сам один судит»⁴⁸⁴, а в іншому — до такої ж практики вдаються каптурові судді⁴⁸⁵.

Наостанок зупинюся на **сеймикових** зібраннях шляхти: їхні функції обумовлювали особливе ставлення до них шляхетської спільноти. Сеймикування, принаймні на рівні прийнятих риторичних формул, сприймалося як служіння Речі Посполитій, що потребувало, за необхідності, поступок приватними інтересами для добра публічного. Однак під час обрання депутатів на Трибунал, судових урядників на звільнені вакансії, послів на сейм та обговорення важливих для держави і воеводства справ розігрувалися владні карти, тож сеймики за означенням ставали полем конфлікту. «Звиклим» місцем їх провадження з кінця 70-х років XVI століття став луцький костел Святої Трійці. Мені вже доводилося згадувати про конфлікт на елекційному сеймику 26 березня 1580 року з приводу обрання луцького земського судді, де розгорнулася боротьба за свого кандидата між давніми ворогами — волинським каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським і князями Острозькими. Як засвідчив каштелян, коли підійшла його черга «вотувати», кн. Януш закричав: «Милч, а не вотуй, Мышка!» На запитання ображеного про причину такого кроку, кн. Костянтин назвав його *здрайцею*. Потому брати Острозькі, Василь Гулевич та їхні помічники оточили каштеляна з оголеними шаблями й чеканами та «розрух великий учинили в костеле». Ситуацію порятував волинський воєвода, інакше, як твердив Мишка, він був би забитий, про що його попереджали добрі люди⁴⁸⁶.

Значно розбудованішим постає конфлікт, зафіксований у внесеній 26 березня 1593 року до луцького гроду протестації від імені частини шляхти, що зібралася 23 березня в костелі на передсеймовий сеймик⁴⁸⁷. Такі матеріали вкрай рідкісні, тож зупинюся на цій справі докладніше. Згідно з текстом скарги (надалі послуговуватимуся саме її оціночними характеристиками), після слухання королівської легації, коли зібрання перейшло до обговорення пропозицій, кн. Острозький гостро виступив проти низки осіб з метою прибрати сеймик до своїх рук: «...и все так намовы, яко и послы по своей воли мить хотел». Спроби запобігти цьому, апелюючи до спільного добра, успіхом не увінчалися — князь, перейнятий приватними кривдами, готовий був ужити силу свого почту. Тоді незадоволені перебігом сеймика, що стояли на сторожі шляхетських вольно-

⁴⁸³ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... — С. 115–117.

⁴⁸⁴ ЦДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 95–97 зв.

⁴⁸⁵ Там само. — Спр. 9, арк. 65.

⁴⁸⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 278 зв. — 279 зв.

⁴⁸⁷ Там само. — Спр. 43, арк. 259 зв. — 262.

стей і добра всієї Речі Посполитої, полишили зібрання й вирішили наступного дня продовжити наради в замку, але в спокійнішому місці. Важливою їхньою інтенцією оголошувалося також прагнення до об'єднання – «згоды братерское». Саме цій риторичі присвячена лєвова частка тексту.

Другий день сеймика був сповнений переговорами. Робилася спроба знайти порозуміння з тими, хто залишився при князеві, задля добра Речі Посполитої. з протилєжного боку теж надійшли пропозиції про об'єднання, причому таку ініціативу виявили не лише особи з князівського оточення, а й сам Острозький. Але невдовзі в костелі відбулися події, які перекреслили можливість порозуміння. Гайдуки кн. Острозького, прибувши до храму з прапорцями й хоругвами, порубали двері, увірвалися досередини, спровокували там збройну сутичку та вчинили кровопролиття. Далі, гасаючи містом, завдавали різним особам кривди й образи, а також виклика́ли на поединки. Під час цих подій від їхніх рук загинув Петро Линевський⁴⁸⁸. Наостанок люди князя підготували сеймикову ухвалу й обрали своїх послів на сейм, на що не було згоди всієї волинської шляхти.

У кінці протестації містилася заувага, що все те трапилося через приватний інтерес кн. Острозького, а не з ініціативи скаржників, як може на позір видатися. Наданий від уряду возний Матис Славогурський визнав, що бачив кн. Острозького «з великою громадою людей, з бубьны, с хоронькґвами, з гайдуки, стрелбою, яко до потреби, в килку сет чоловікув приехал, якож знаки порубанья дверей до костела и знак крови видил». Серед тих, хто підписав протестацію, – луцький староста Олександр Семашко, Михайло Мишка-Варковський, Дем'ян Гулевич та наближені до них особи.

Погляд на конфлікт з іншого боку, на жаль, нам невідомий. Існує лише згадка в листі кн. Костянтина Острозького до Криштофа Радзивила від 25 травня того ж року про ці події, в якому вина за розірвання сеймика покладалася на Олександра Семашка, брацлавського каштеляна і луцького старосту, та його людей. У лаконічній репліці князь скаржитьься на своє ославлення з боку супротивників заради отримання ними певного зиску⁴⁸⁹. Ймовірно, якби існував аналогічний до протестації акт, однак авторства прибічників кн. Костянтина Острозького, у нехтуванні суспільним добром, напевно, були б звинувачені їхні контрагенти. Як зауважує П'єр Бурдьє, за відсутності інститутів, наділених монополією на легітимне насильство, в кризові моменти сторони зазвичай «маніпулюють колективною оцінкою ситуації», намагаючись представити свої приватні інтереси у вигляді суспільно значущих цінностей, а противника – як особу, що прагне нав'язати групі свої бажання. Боротьба за владу, тобто за

⁴⁸⁸ Там само. – Арк. 276–277 зв., 394–396, 456 зв. – 457.

⁴⁸⁹ AGAD. – AR (Archiwum Radziwiłłów), dział V, 11078, k. 145.

право представляти інтереси спільноти, завжди відбувається через «символічну універсалізацію приватних інтересів»⁴⁹⁰.

Про неоднозначність опису свідчать, скажімо, окремі елементи протестації, а також логічні суперечності в змалюванні перебігу конфлікту. Цілком імовірно, що невідомі історикові деталі історії могли б засвідчити участь ініціаторів укладання протестації (Олександра Семашка, Михайла Мишки-Варковського, Дем'яна Гулевича) як провокативного елемента конфлікту. Зокрема, звинувачення слуг князя в убивстві Петра Линевського було зняте після підтвердження кожного з них разом з шістьма свідками через присягу своєї непричетності. Всього присягли 24 особи⁴⁹¹. Однак питання, хто ж був винуватцем, так і залишилося без відповіді⁴⁹².

На час сеймиків у період безкоролів'їв нерідко призначали засідання каптурового суду; інколи на шляхетські з'їзди переносили й любовне полагодження суперечок. Також на сеймиках відбувалося традиційне перепрошення скривдженого кривдником за умовами єднальних акцій.

Орієнтація шляхти на явність конфлікту, на демонстрацію перед спільнотою образ і поррахунків за них, що забезпечувалося передусім вибором місця, вказує на символічний бік ворожості та її перебігу. Сварки й сутички були невід'ємним атрибутом шляхетського способу життя, де честь – своєрідна «громадська власність» – розподілялася між членами спільноти не лише за правом народження, а й відповідно до їхніх дій. Та перш ніж в змаганні за честь використати зброю, зазвичай супротивники впродовж тривалого часу вдавалися до м'якших форм тиску на ворога.

Символічне насильство

В озброєній спільноті існували свої правила поррахунків: серед них чи не найголовніше – заміщення безпосереднього об'єкта агресії другорядними, менш вартісними для неї (про що вже йшлося), а також уживання замісних засобів, якими були публічні маніфестації ворожості, своєрідні «захисні клапани», що вивільняли почуття агресії та знімали напругу.

Доброю ілюстрацією може бути скарга Аврама Богушевича Пузовського на свого брата Івана Пузовського, який уночі *найшов* на його дім, вибив двері,

⁴⁹⁰ Бурдые П. Практический смысл... – С. 215–217.

⁴⁹¹ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 174 зв. – 178.

⁴⁹² Детальніше про конфлікт на сеймику див.: Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року...

увірвався досередини, вимахував шаблею, погрожував господареві й ображав. Закінчилася ця ескапада на диво мирно — нападник заявив, що, хоч і мав намір убити Івана, однак його гнів минувся. Водночас він оголосив про рішучість досягти свого в майбутньому, тож брат мав стерегтися:

«Пришол есми до тебе с тым умыслом, хотечи тебе забити, але, дей, лихое серце маю, иж ми одышло, тепер тобе дам покой, але, дей, часу иншого о том ведай, иж тебя забивши, як пса, за ноги зъволоку с того двора, або тебе спалю з домом и зо вьсею маетностью твоею, бо, дей, где мешкаеш, теды то мое, волно ми то палити»⁴⁹³.

Погрози та образи зазвичай відбувалися в публічних зонах конфлікту, в присутності значної кількості глядачів. Як відомо, такий спосіб знімає напруження значно ефективніше, аніж дії без свідків. Тим більше, що присутні особи не були лише статистами, а мали свої вкрай важливі завдання — в потрібну мить втрутитися й загамувати ворогуючі сторони, не допустити виходу агресії за прийнятні межі. Тому в скаргах раз-у-раз натрапляємо на шаблонну формулу для опису поведінки свідків: «ледь мя/его погамовали». Часто саме ті, кого ініціатор брав у помічники для розправи над супротивником, рятували жертву. Ось одна з багатьох подібних сцен: Роман Бутетицький зі своїм приятелем Іваном Калусовським, приїхавши до двору ворога, Федора Солтана, лаяв його та намагався заподіяти шкоду, «и до сабли, се звады замовляючи, порывал, однак пан Иван Калусовский в *том его гамовал*, Федора [од] Романа боронил и *жадное легкости выредити ему не допустил*»⁴⁹⁴.

Тож вербальна агресія щодо супротивника, котру дослідник може сприйняти як реальну, насправді нерідко була тільки способом психологічного тиску на недруга. Такий перебіг конфлікту, де рушниці у нападників не стріляли або ж кулі не влучали, де піший шляхтич утікав від натовпу вершників, де самотній, а бувало й беззбройній жертві, вдавалося вирватися з оточення до зубів озброєних і сповнених рішучості вбити ворогів, цілком типовий для скарг. Щасливий для себе фінал скаржники пояснювали Божим заступництвом:

«...на конех, не видати откул, з засадки ко мни с пулгаками прискочыли. Я, их обачивши близко ку себе бигучих, ускочилем у двор свой, а они, попираючи предсявзятя своего, наскочивши и наехавши мощно квалтом на дом мой, на мене с полгаков стрелили и мало мене самого, и жоны моее, и сестры, и тых слугь, и возницы моего [...], не постреляли и не позабывали, а потом вскоч на конех от дому моего побигли. [...] *теды ми за ласкою Божою ничего не чинили*»⁴⁹⁵.

⁴⁹³ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 535 зв.

⁴⁹⁴ Там само. — Спр. 9, арк. 122.

⁴⁹⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 275–275 зв.

Найочевидніше характер демонстрацій видно в епізодах з вогнепальною, неліцарською зброєю. Дивовижним чином вона масово не спрацьовувала у низці випадків. Так Богуш Липленський оповідав про напад на нього під час ярмарку в Горохові синів свого недоброзичливця Івана Холоневського, коли у значної кількості нападників одночасно відмовили рушниці:

«Оныи сынове его, будучи на мене поготову кождый с пулгаком и слуги вси с пулгаками, приложивши курки, до мене прискочили, и до мене, яко до якого звиряти стреляти, змиривши ручницы, попускали, и *праве сам так Бог хотил, жи им ручница ни одная стреляти не хотела*»⁴⁹⁶.

А Ян Гурко – Омелянський скаржився на Федора Гурку – Омелянський та його синів, які, зібравши кілька десятків осіб, прийшли до його двору, «напервей с колка ручниц до мене стиснули, а *кгда ручницы снат за ласкою Божею и невинностъю моею не спустили*, они ся до шабел» кинулися»⁴⁹⁷.

Таким же чином порятувався і Станіслав Ясинський, туличовський урядник княгині Курбської, від кулі Станіслава Вориського під час наїзду: «...стал первей за бороду рвати и по виденю мене бити, а потом, дей, *до мене з ручницы стиснул, которая, кгда, дей, не спустила*, ям ледво от него втек»⁴⁹⁸.

Однак чи не найприкметнішою ознакою шляхетського способу з'ясування стосунків, що маркувалася як лицарська, було символічне оголошення про помсту – «одповідь». Вона становила невід'ємну складову конфлікту, до якої вдавалися перед початком застосування сили, а також як до заміної щодо неї дії.

⁴⁹⁶ Там само. – Арк. 272–273.

⁴⁹⁷ Там само. – Спр. 46, арк. 159.

⁴⁹⁸ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 405.

Розділ 5

Оголошення про помсту

Кожен народ любить свою форму насильства.

Кліфорд Гірц, «Глибока гра»

Двадцять восьмого лютого 1587 року каптуровий суд Волинського воєводства розглядав справу про вбивство шляхтича Валеріана Пудловського. Як твердили родичі небіжчика, злочин був скоєний з наказу Вацлава Боговитина-Шумбарського руками його ж слуг. Підставою для звинувачення послужили «пофалки на здоров'я» Пудловського, вчинені оскарженим за понад рік до того. Засвідчені возним, вони лягли в основу розпочатої Пудловським проти Боговитина справи у кременецькому гродському суді. Та оскаржений не з'явився ні до гродського, ні до земського суду, куди пізніше перенесли справу. Кременецькі судові книги за ці роки втрачені, й деталі досить рідкісної історії невідомі⁴⁹⁹. Однак на суді Боговитинові нагадали його слова, адресовані свого часу Пудловському: «...аж бых, дей, жив не был, тож бым тебе того не отдал».

Натомість адвокат позваного твердив, що його клієнт не чинив *пофалки/одповіді* Пудловському: трапилося лише типове сусідське непорозуміння. Справжня ж одповідь повинна була даватися за певним звичаєм, листовно або через возного:

«Ест обычай, яко хто кому отповедати мает, то ест через цедулу або через возного, чога ся, дей, тут не показало, а если, дей, было якое загнуване, яко посполите в соседстве бывает, теды за тым ничего пану Пудловському не сталося».

Схоплені на місці злочину Андрій Страш і Матис визнали свою вину й підтвердили, що Вацлав Боговитин до вбивства не мав стосунку. Родичі небіжчика, втім, стояли на своєму. Тож суд ухвалив рішення – Боговитинові з шістьома приятелями через присягу засвідчити свою непричетність до злочину. Далі історія розвивалася за звичним сценарієм, до елементів якого ми ще повернемося. Скаржники, що впродовж процесу демонстрували певність

⁴⁹⁹ Справи, де відповідачеві інкримінують погрози щодо позивача – *одповіді*, до прийняття конституції у 1588 році, яка регламентувала цей звичай, практично не зустрічаються.

у вині Боговита, а також рішучість поквитатися з ним через суд, бачачи готовність оскарженого присягнути й «прагнучи на потом мети доброго заховання пана Вацлава Боговита, волным есмо от тоє присеги учинили»⁵⁰⁰.

Похвалки чи відповіді, навколо яких розгорнулася дискусія у каптуровому суді, являли собою публічні усні чи письмові погрози супротивнику, що недвозначно вказують на помсту як їх головний спонукальний мотив⁵⁰¹. Вони започатковували конфлікт, супроводжували його на всіх етапах, звучали в різний спосіб і різних місцях. Поняття ці, схоже, синонімічні, оскільки в джерелах здебільшого виступають поперемінно або як словосполучення («*пофалку и отповед* учинил, поведаячи, абы се пан Иван Бережецкий твоей милости на каждом местцу стерег и здоровья своего небезпечен был»⁵⁰²; «*мне отповеди и пофалки* чинит и на здоровье мое стоит, хочечи мя о якую легкост або о горло приправит»⁵⁰³). Можливо, похвалки були ширшим поняттям, і їх розуміли як погрозу заподіяти будь-яку шкоду, включаючи й убивство. Тоді як *відповідь* частіше вживалася в словосполученні *відповідь на горло* («*мъне на горъло мое отповед словную учинили, так мовечи, же, дей, есътъли есмо тебе тепер не убили, або не втопили, ино певъне, дей, тебе коли ино гъды а гдень колве потрапивъши, обвисим*»⁵⁰⁴). Так само в II ЛС читаємо «О похвалку за которою бы ся стала якая шкода и отповед на горло» (розд. 11, арт. 11). Там же знаходимо: «А хто бы теж на кого учинил похвалку, отповедаючи на горле». Водночас у конституції 1588 року певна стаття носить назву «О отповеди», де *відповідь* — загальний термін на означення ритуалу погрози⁵⁰⁵. Вірогідно, руському «похвалка» відповідало польське «*одповідь*»⁵⁰⁶, яке в руській мові

⁵⁰⁰ ЦДДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 532–540.

⁵⁰¹ Корені її сягали родового устрою з його колективною участю в помсті й колективною відповідальністю цілого роду за скоєне будь-ким з кривних. Злочин сприймався як приватна справа скривдженого, а помста, відповідно, була способом урегулювання конфлікту. Див. загальні праці з історії карного права: *Rafacz J. Dawne polskie prawo karne...* — S. 31–44; *Kutrzeba S. Dawne polskie prawo...* — S. 2–6; *Makarewicz J. Polskie prawo karne...* — S. 141–150, 163–164.

⁵⁰² ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 889 зв. — 890 зв.

⁵⁰³ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

⁵⁰⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 718.

⁵⁰⁵ *Volumina Constitutionum.* — Т. II. — Vol. 2 (1587–1609). — S. 66.

⁵⁰⁶ З дослідження Марії Терези Лізісової, відповідником терміна «похвалка», що фіксується лише в східнослов'янських мовах (за Борисом Грінченком — укр. «грозьба», «погроза»), в польській мові є «*одповідь*». Див.: *Lizisowa M. T. Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego.* — Kielce: Wyższa szkoła pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1984. — S. 129–133. Щиро вдячна проф. А. Захшевському, який звернув мою увагу на цю роботу. Тож, можливо, маємо справу зі своєрідним поєднанням двох ідентичних термінів з різних мов.

завичай мало вужче застосування – резервувалося переважно для означення погроз позбавити життя.

Заява адвоката Вацлава Боговита про «одповідь» як звичай зі своїм усталеним ритуалом у справі про вбивство Пудловського не була лише судовою риторикою. Це підтверджують і актові матеріали Волинського воєводства, де фактично кожну скаргу про насильство супроводжували обвинувачення кривдника в недотриманні рицарського етосу, важливою складовою якого була відкритість думок і вчинків. Йшлося у таких випадках про те, що оскаржений напав на супротивника без попередження про свої наміри перед початком насильницьких дій: напав, «ани, дей, давши вперед мне о то, если бы ему коли в чом завинил, *отповеди*, яко ся, дей, то у *цнотливых рыцерских людей заховываит*»⁵⁰⁷. Станіслав Цивинський, скаржачись на поранення, завдане Адамом Прусиновським, серед звинувачень висуває і таке: «...*ниязкое отповеди, якобы ся човеку рыцерскому годило, не давши*, збил, шкодливе в руку ливую, в локот, округне зранил и словы неучтивыми зсоромотил»⁵⁰⁸. А у скарзі Яна Бавора-Пилитовського на Матея Стемпковського про наїзд на двір читаємо: «...взявши васн и нехут якуос скрытую против тому то поведови, без всякое вины и даня до того причины его, не давши ему перед тым знати о нехути и о неприязни своей, ани ему, яко се *рыцерского стану човекови годило, отповедивши*»⁵⁰⁹.

Таке оприявлення конфлікту надавало ворожим актам відкритості, тобто певним чином легітимізувало їх в очах спільноти, для якої публічність була обов'язковою характеристикою поведінки *почтывого* шляхтича. А. Фрич-Моджевський у своєму трактаті «O prawie Rzeczypospolitej» згадує, хоч і не схвально, про поширене явище – трактувати непорядними тих, хто позбавив життя без перестороги. Зате людьми честі вважати вбивць, які попередньо повідомили жертву про свої наміри:

«Навіть правом у нас застережено, чи, принаймні, існує як звичай, вважати прийнятним вбивство людини, яку перед тим погрозами було попереджено, що мусить стергтися!»⁵¹⁰.

Тим самим одповідь охороняє життя вбивці, що суперечить людському й Божому праву. Натомість, як твердив автор, погрози мали б каратися так, ніби все сказане було на правду скоєне⁵¹¹.

⁵⁰⁷ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 233 зв.

⁵⁰⁸ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 617.

⁵⁰⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 290 зв. – 294.

⁵¹⁰ Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954. – Tom II. Mowy. – S. 62: «Nawet prawem jest u nas zastrzeżone, a w każdym razie przyjęte obyczajem, iż za prawowite uważa się zabicie człowieka, którego przedtem, grożą mu, uprzedzano, że ma się strzec!».

⁵¹¹ Ibid. – P. 267–268.

Шляхетська спільнота визнавала відповідь обов'язковим елементом конфліктних комунікацій. І це конфронтувало з трактуванням її законодавцями як такої, що вносить напруження в стосунки членів спільнот і порушує найбільшу цінність – «покой посполитий»⁵¹². Утім, правові приписи II ЛС були спрямовані не стільки на заборону відповіді (серед них практично відсутня кара за сам факт її оголошення), скільки на недопущення помсти⁵¹³, «абы тот, против кого одповедь учинил, в покою был». Так у випадку погрози вбити, підтвердженої у суді скривдженням з трьома свідками через присягу, передбачалося «для лепшого безпечности покою посполитого» передати відповідника на *рукоемство* осілим особам, і лише за відсутності поручителя ув'язнити. Власне, кара за відповідь – позбавлення волі на 12 тижнів – застосовувалася виключно щодо неосілої особи з подальшою віддачею її на поруки (II ЛС, розд. 1, арт. 22; III ЛС, розд. 1, арт. 26). Тут ішлося про категорію осіб, що не входили до шляхетської корпорації як повноправні члени, відповідно – перебували поза її контролем, тож і ця правова норма загалом мала запобіжний характер. з такою ж метою вводилася й зарука (*Wadium*)⁵¹⁴, тобто обов'язкова виплата *одповідником* певної суми грошей на користь постраждалого у випадку насильницьких дій⁵¹⁵. Її розмір фіксувався у *заручному листі*, який видавала судова інстанція.

Якщо убивця був невідомий, підозра в першу чергу падала на особу, яка чинила відповіді. Поручитель відповідав за явку обвинуваченого до суду, а у випадку його спротиву мав особисто розплачуватися за скоєне: платити родичам убитого грошове відшкодування (так звану *головщицу*), а також перебувати в ув'язненні до тих пір, поки обвинувачений не з'явиться до суду і не доведе свою невинуватість або не прийме на себе вину (II ЛС, розд. 11 арт. 11).

За вбивство після погроз підозрюваному загрожував смертний вирок, якщо позивач з двома шляхтичами через присягу засвідчував його вину (II ЛС розд. 11, арт. 11). Цей припис, схоже, був покладений в основу звинувачення Пудловськими Вацлава Боговита, за тим хіба винятком, що саме оскарженому з приятелями надавалося право доводити свою непричетність. Дозвіл відповідачеві на очищувальну присягу відповідав фундаментальній zasadі судочинства – презумпції невинуватості: «суд [...] в речах вонтпливых склонней-

⁵¹² Малиновский Й. Учение о преступлении... – С. 105.

⁵¹³ І. Малиновський вважав, що відповідь трактувалася законодавцями як самостійний злочин (Малиновский И. Учение о преступлении... – С. 105).

⁵¹⁴ Kulisiewicz W. Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII wieku. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1993.

⁵¹⁵ Про ставлення до погроз як до правопорушення суспільного характеру вказує виплата заруки на користь короля, головного охоронця порядку й верховного судді.

ший має бути ку визволеню, нижли ку караню»⁵¹⁶. Також подвоювалися суми виплат за поранення, якщо зловмисник перед цим погрожував жертві (II ЛС, розд. 1, арт. 21).

Отже, правові норми задля попередження помсти передбачали звертання до колективної відповідальності (*рукоємство*) й активне використання можливостей судової системи. Та судові записи, фіксуючи численні скарги на похвалки, містять обмаль матеріалів, які б підтверджували дотримання шляхтичами правових приписів⁵¹⁷. Поширеним явищем були хіба заруки. Так Федір Солтан, скаржачись на Романа Бутетицького про *одповіді*, шкоди й побиття слуг і підданих, зауважує, що діялося те все всупереч зарукам⁵¹⁸. На ту ж обставину вказує і волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський у своїй скарзі на кн. Костянтина Острозького та його синів, які в різних місцях чинять йому *одповіді*:

«А то ми ся, пане суде, от того моего неприятеля деет тая небезпечност через великие и многие заруки господарские, которых всих зарук ест потрикрот сто тысячей золотых, через которые заруки таковую небезпечност завжды от него терплю; и не завжды и мало не на каждой нocy на одном местцу сплю»⁵¹⁹.

Внесення шляхтичем до ґроду скарги на свого кривдника, який погрожував мстити, мало певним чином стримувати того від реалізації озвучених намірів. Так саме необхідністю убезпечитися від насильницьких дій Яна Циминського, який, заступивши йому дорогу у Володимирі, *одповіді* та *похвалки* вчинив, пояснює Федір Шимкович-Скленський свою заяву в ґроді:

«Хотечи ся здоровья своего быт певныйшим и безпечнышим, тую похвалку пана Циминского, мне учиненую очевисто от него, на вряд вашей милости оповедаю и до ведомости доношу, и с паном Циминским и помощниками его правне так о похвалку, яко и о заступоване на дорозе, и о соромоченье правне чинити буду»⁵²⁰.

Скарга була підставою для отримання заручного листа, копія якого через возного зі свідками подавалася кривдникові.

Тим часом, численні скарги засвідчують, що в шляхетській спільноті публічно висловлені погрози на адресу супротивника виконували важливі соціальні функції. Їх значення як соціально санкціонованого акту для шляхетського

⁵¹⁶ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 626 зв.; аналогічний випадок див.: Там само. — Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 32.

⁵¹⁷ Попри те, що обіцянки розглянути справу про погрози в суді звучали досить активно, вказівки на судові процеси з цього приводу вкрай нечасті: див., скажімо, запис про вручення позовів Адамові Букоємському в скарзі Миколая Зайця щодо насання на господа, виведення шкругині та «о отповедь и похвалки» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 145 зв. — 146).

⁵¹⁸ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 125.

⁵¹⁹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 769 зв. — 770.

⁵²⁰ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 12 зв. — 13.

повсякдення демонструє й конституція «О одповіді», прийнята на Варшавському коронаційному сеймі 1588 року⁵²¹. Адже сеймові постанови були відповідями на реальні життєві виклики, а не відображенням ідеальних уявлень законодавців, як це бувало з окремими приписами Статутів. Поява конституції засвідчує і поширення одповіді на всій території Речі Посполитої⁵²². Тож детальніше зупинюся на її змістові, позаяк вона містить вельми важливі для розуміння шляхетської культури складові, й порівняю її зі шляхетськими повсякденними практиками Волині:

«Аби кожен спокійно жив, ані своїх кривд на приватний спосіб не мстився, але правом посполитим користався, для того постановляємо: якби хто шляхтичеві, собі рівному, одповідь послав, а було б то всупереч праву, і в тому скривджений присягне, має бути кривдникові присуджена виплата шкоди. А якби хто був позваний у кримінальній справі і хотів боронитися одповіддю, яка мала заперечувати обвинувачення: тоді інакше боронитися не може, а тільки давши одповідь через возного і двох шляхтичів, також має її особисто подати для вписування до книг того ґроду, під яким мешкає особа, якій одповідають. А вписавши до книг одповідь, не повинен той одповідник чинити насильство проти супротивної сторони раніше, аніж за шість тижнів. Тож якби одповідник так не вчинив, тоді йому така одповідь не мусить іти як захист від кримінальних звинувачень. У чому теж шкрутинія має з пильністю виводитися у відповідний термін».

В конституції наголошувалося, що одповіді могли чинитися лише рівними за соціальним статусом супротивниками («якби хто шляхтичеві, собі рівному, одповідь послав»⁵²³). У будь-яких змаганнях за честь ця обставина була вкрай важливою: прийняти виклик від особи нижчого статусу означало втратити

⁵²¹ «Aby każdy spokojnie żył, ani się swych krzywd *privata autoritate* mścił, ale prawem *pospolitym* się kontentował: przeto ustawiamy, gdyby kto szlachcicowi sobie równemu odpowiedź posłał, a byłby o to *legitime convictus*, ma być na zapłacenie szkod, iako aktor *poprząsięże, cum poena centum marcarum* skazan. A gdyby kto będąc pozwany *criminaliter* bronić się chciał odpowiedzią, którą *ante crimen* miał posłać: tedy się inakszą bronić nie może, iedno taką, którą przez Woźnego i dwu szlachcicow uczynił: y onę dał do ksiąg onego Ґrodu, pod którymby mieszkał ten komu odpowiedział, wpisać *personaliter*: a po wpisaniu do ksiąg odpowiedzi takowej, nie ma przeciwko stronie on odpowiednik nic *violentum* poczynać do sześci niedziel. *Alioquin*, gdyby się odpowiednik tak nie zachował, tedy mu takowa odpowiedź nie ma iść, *ad defensionem criminis*. W czym też *scrutinium respectu temporis*, z pilnością odprawiać się ma» (Volumina Constitutionum. — T. II. — Vol. 2 (1587–1609). — S. 66).

⁵²² Pawiński A. «Odpowiedź» według obyczaju rycerskiego w prawie polskiem // Ateneum, 1896. — IV. — S. 389–401; Baruch M. Z powodu artykułu Pawińskiego o «Odpowiedzi» // Ateneum, 1897. — I. — S. 553–556; Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskiem. — Lwów: Z drukarni Władysława Łozińskiego, 1899; Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII w. / Wyd. V. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957. — T. I. — S. 46–52; Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воєводстві XV ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К: Ін-тут історії України НАНУ, 2008. — Вип. 8. — С. 239–254.

⁵²³ «...gdyby kto szlachcicowi sobie równemu odpowiedź posłał».

частину свого символічного капіталу, тоді як пропозиція стати на герць слугувала визнанням рівних позицій. Тож така заувага відразу маркувала *одповідь* як елемент лицарської культури.

Для звинуваченого в кримінальних справах, що належали до юрисдикції гродського суду, дозвіл на *одповідь* ставав способом оборони. І саме так його витлумачувала конституція. Такі справи за різних обтяжувальних обставин могли загрожувати звинуваченому майновими втратами, смертним вироком, вигнанням з землі (*виволення* чи *баниція*), позбавленням честі тощо. А оскаржений в гроді шляхтич як член досить тісної контролюючої спільноти міг трактуватися нею «на поштивості своїй убитим»⁵²⁴. Звернімо увагу, як Станіслав Пукшта описує свою образу з приводу внесеної до гродських книг Василем Гулевичем неправдивої скарги на нього про поранення:

«Маю тую відомость, же тот же пан Василей Гулевич отнес мене [...], до книг уряду тутешнего [...], якобы-м я его, заступивъши ему дорогу, непристойне зранити мел, што, дей, иж *ме велми болит, яко човека учтивога, который никгды с пристойности моей шляхетское не выступил*».

Попри те, що випадки заподіяння кривди через тілесні ушкодження виглядають цілком звичними в шляхетському середовищі, а скарга оперує насамперед риторичними формулами, наголошення Пукшти «на доброй, и ни в чом не нарушоной славе моей шляхетской, яком то есть завше готов показат»⁵²⁵, досить промовисте. Він апелює до ідеальної поведінкової моделі, яка побутувала в уявленнях шляхти поруч із повсякденними реакціями.

А добру славу Миколая Зайця «дотикала» неправдива протестація, подана до Луцького гроду Матеем Межинським, де Заєць звинувачувався в нешляхетному вчинку – побитті та пораненні Межинського без перестороги й сплячого: «...его подпилого и спячого, не обудивши и не давъши ему знати о неприяни своей, яко ся межи людми цнотливими заховуеть, але зле непристойне его зранити мел». Тож ображений, «не хотечи того, што есть з *ущербъком доброе славы и учтивости моее*, терпити и на себе носити», заявляв про свою готовність провадити справу в суді⁵²⁶.

Саме за такими випадками і резервувалася *одповідь* як варіант відновлення справедливості для оскарженого. Конституція регламентувала й спосіб її провадження: погрози мали оформляти письмово; *цедулу одповідну* – вручати

⁵²⁴ За Статутом, неправдиве звинувачення у злочині теж вважалося образою, за яку кривдника можна було притягнути до відповідальності (II ЛС, розд. 14, арт. 30; за III ЛС (розд. 4, арт. 105) – передбачалася виплата штрафу, якщо вину обвинуваченого не було доведено). Див.: *Малиновский И. Учение о преступлении...* – С. 111. Урешті, судовий вирок міг завадити виконанню публічних функцій – посла чи депутата.

⁵²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 75–75 зв.

⁵²⁶ Там само. – Спр. 44, арк. 496 зв. – 497.

супротивнику через возного й свідків (людей добрих), що надавало їй вигляду судового акту, наприклад, позову; *одповідник* мав особисто подати її для запису до актових книг. Пригадаймо, що адвокат Боговитина, своєю чергою, вказував на дві форми *одповіді* – через *цедулу* і через возного, тобто на варіанти письмовий та усний, що здійснювався у присутності возного.

Тож за цими правилами більшість одповідей, учинених шляхтичами, вважалися нелегітимними, хоч багато з них і були реакцією на обвинувачення, внесені до гродського суду. Одні – бо їх робили не за встановленими правилами. Інші ж були не стільки варіантом захисту від неправдивих скарг, скільки спробою застрахати супротивника й запобігти звертанню його до суду. Так Іван Бурій жалівся на Валентія Понятовського, урядника Миколая Кишки, який попередньо образив його і дружину, а коли за те був позваний Бурим до суду, почав чинити в різних місцях «одповіді»:

«Кгда, дей, я о тыи кривды свои его милости пана воеводу подляского до права и до суду кгородского луцкого позвал, тот, дей, врядник воротневский Понятовский отповед и пофалку на мене самого и жону мою на многих и розных местцах перед людми добрыми, почтивыми шляхтичи, вчинил, обещуючи мене забити и жону мою зелжити, и великое безправье вделати»⁵²⁷.

За вимогами конституції, після вчиненої за всіма правилами одповіді оголошувався мораторій на ведення ворожих дій упродовж шести тижнів⁵²⁸. То що ж мусило відбутися в цей період і про що промовчала сеймова постанова? *Одповідь* як елемент ритуалізованої публічної демонстрації ворожості за своєю сутністю була грою престижів, демонстрацією символічного капіталу, що ставала можливою за мобілізації якомога більшої кількості прибічників кожної з конфліктуючих сторін. Та приятелі далеко не завжди втягувалися у ворожі акти. Вони виступали й медіаторами поміж супротивниками, активно підштовхуючи їх до замирення та вбезпечуючи вихід конфлікту за межі прийнятого спільнотою сценарію. Приятельське єднання було чи не єдино можливим в ситуаціях складних, обтяжених задавленістю образ, ураженою честю контрагентів і поважними наслідками для учасників конфлікту тощо (про це ширше у десятому розділі). Інтервал після одповіді й мав бути використаний для можливого полагодження стосунків за посередництва приятелів. На користь того, що подібний фінал конфронтації закладався як мета в конституційні приписи, свідчить той факт, що серед них відсутні вкрай важливі пояснення: чим же мав закінчитися шеститижневий мораторій на уживання сили, адже

⁵²⁷ Там само. – Спр. 19, арк. 469–469 зв.

⁵²⁸ Аналогічно діяли й судді, зазвичай відкладаючи виконання присяги однією зі сторін на досить тривалий термін. Найчастіше – до наступного судового засідання, яке, відповідно до традиції, повинні були проводити за шість тижнів.

формально після цього насильницькі дії набували легітимного характеру, відтак сторони отримували нічим не стримовані можливості для помсти.

Регламентуючи спосіб оголошення про помсту, конституція, на відміну від II ЛС, вводила штрафні санкції для *одповідника*, який погрожував не за правилами. Акт *одповіді* скривджена сторона мала доводити через присягу; саме цей спосіб доказу фігурує і в статутних нормах. Шляхта ж, попри позірну готовність за різних обставин доводити свою «правду» саме таким чином, насправді присягати не поспішала, адже цей акт вважався небажаним для доброго християнина (про присягу ширше трохи згодом). Особливо показовою є відмова від неї навіть ціною втрат⁵²⁹, мотивацією чого могло бути: «...не хочачи я о так реч малую присягати, бом яко чоловік почтивый, з молодости лит своих аж и по сесь час николи ни о што не присегал»⁵³⁰. Пригадаймо, що звільненням позивачами від присяги оскарженого закінчилася й справа про вбивство Валеріана Пудловського. Подібний учинок зазвичай свідчив про намагання сторони поладити стосунки з супротивником: примус контрагента до присяги робив його ворогом, натомість звільнення від неї зобов'язувало недоброзичливця у відповідь вдатися до поступок, зробити крок назустріч. Поява в конституції присяги як способу доведення відповіді, а також її присутність в статутних приписах, дозволяла обом сторонам розігрувати в суді і поза ним багатохідки в шляхетських іграх, де ставкою були честь і добра слава.

Таким чином, конституцією 1588 року *одповідь* як позасудовий елемент провадження конфлікту вводилася у правове поле — оскаржений міг послати *цедулу одповідну*, вживши в ній певні традиційні формули зганьблення щодо кривдника, і тим вирівняти позиції⁵³¹. Тож спираючись на матеріали судових книг Волинського воеводства від уведення в дію II ЛС (1566) і до 30-х років XVII сторіччя, спробую детальніше проаналізувати, яким чином і задля чого практикували *одповіді* у повсякденні.

Публічні погрози засвідчували перед спільнотою напруження у взаєминах між контрагентами, водночас виступаючи засобом для розрядки тих ситуацій, де причину конфлікту ліквідувати не вдавалося; скажімо, як у випадку існування спільних меж між маєтками. Ворожість могла бути ситуативною й вичерпуватися через короткотривалі симетричні акти словесного або фізичного насильства. Випадкова зустріч з недругом у публічному

⁵²⁹ ЦДДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 88 зв.: суд виніс рішення про присягу потерпілій стороні для доведення своїх шкод, однак супротивна сторона цього не допустила, «уживши на то людей зацных» і відшкодувавши всі збитки.

⁵³⁰ Там само. — Спр. 3, арк. 714.

⁵³¹ На такий спосіб оборони честі, як «одповідь», указує і Станіслав Кутшеба: *Kutszeba S. Pojedynki w Polsce // Przegląd Polski. — Kraków, 1909. — Т. 171. — S. 420.*

місці теж здатна була спровокувати погрози, які, однак, найчастіше не доходили до серйозніших шкод для супротивника: «...одповід на протестуючого учинивъши, з дому протестуючого з стрыумъфом до домов своих одышли»⁵³².

Водночас одповіді були й формою підбурювання супротивника на дії, які надалі могли би виправдати завдані, ніби у відповідь, кривди: «...умыслне стараючи о зваду, на мене почали зарыват, абы ми деспект выредити могли»⁵³³. Наприклад, як фіксує скарга Яна Шистовського, він – особа безпечна, «не сподеваючисе на себе ничого такого, не маючи жадного заистья ани отповеди», був заатакований під час засідань гродського суду Марціяном Семашком і Станіславом Унецьким, «который въперед выпадши, против мене без данья причины моей, на добровольной дорозе для зачатья звады мене невинъне лъжил, неучтивыми словы соромотил и до броне се на мене порвал»⁵³⁴.

Трапляються й фальсифікації одповіді, а відтак – і заруки, що сукупно мало узаконити насильницькі дії зацікавленої особи. Так Політан Чеконський жалівся на Миколая Муриновича, який «праве безвинъне, узявши противко мене вазн и змысливши на ме, абым оному якие отповеди и погрозки на здорове его чинил», доніс свою нібито кривду до уряду й узяв заручні листи, «себе охороняючи». Більше того, перед багатьма відомими на Волині людьми висловлював претензії супротивникові, «змышляючи на ме речи небылые, абым ему што ку деспекту жалосному вырезал». Натомість сам Муринович із приятелями, «фортельне а непристойне, без данья отповеди», «ночным обычаем, яко бы ся не годило», підїхав під дім Чеконського 29 травня 1596 року та влаштував засідки: одну – під гумном, другу ж – під млином на греблі, на яку натрапив слуга скаржника Томаш Пашинович, повертаючись із пасовиська⁵³⁵.

Однак скарга Політана Чеконського теж могла не цілком відповідати ситуації, що розгорталася в реальності, адже ворожість поміж контрагентами розпочалася не від моменту скарги Муриновича про одповідь, як її хотів представити Чеконський. Вона мала довшу історію, що доводить існування заруки у 5 тисяч золотих, отриманої Чеконським раніше для захисту від супротивника свого здоров'я та життя, про яку він обмовився у своїй скарзі. Так що заява про сфальсифіковані Муриновичем погрози теж могла бути нічим іншим, як актом зганьблення серед інших ворожих дій, позаяк звинувачення у фальсифікації підважувало поштивість шляхтича. Для нас же важливий той факт, що одповідям у шляхетському середовищі надавали неабиякої ваги, адже завдяки їм особа, якій погрожували, отримувала можливість уникнути відповідальності

⁵³² ЦДДАУК. – Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 272–272 зв.

⁵³³ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 329.

⁵³⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 435–436.

⁵³⁵ Там само. – Спр. 49, арк. 337–337 зв.

за свої подальші дії щодо кривдника. Промовисто підтверджує цю тезу заява Криштофа Шимковича-Скленського, якою він засвідчує погрози від пасерба Геліяша Яловицького та знімає відповідальність із себе і своїх синів, за майбутні кривди *одповіднику* була ними завдана кривда: «...абы моя невинность Богу и людем ведома была»⁵³⁶. А кн. Олександр Пронський, оголошуючи про готовність мстити Лащам-Стримилецьким, зауважує, що не несе відповідальності за вчинені контрагентам шкоди, адже їм належалося бути обачними після його відповіді. Оголошення Пронський робив публічно, в присутності багатьох відомих осіб, і цим надалі позбавляв своїх супротивників підстав скаржитися на незнання про можливість помсти:

«А в том, кгда бы што противного которого з них поткало, абы на потом его милост не виновали, але *радней сами себе и плохости своей то приписовали*. Так же не на ведомост свою о той престрозе и отповеди абы не вкладали и о всем абы ся увезде и на каждом местцу его милости вси выстерегали и на бачности мели»⁵³⁷.

Звичною формою *одповіді* були усно висловлені погрози на адресу супротивника. Як засвідчує аналіз скарг, її бажано було чинити безпосередньо перед особою, котрій погрожували⁵³⁸:

«...мене самого не заставъши, *заочне, в тыл, яко се доброму не годит*, на мене самого перед многими и зацными людъми словы доткливими и обелживыми непристойне и вшетечне, снат з опилства, торъгал се»⁵³⁹.

Втім, цієї умови далеко не завжди дотримувалися — погрози часто передавали через третіх осіб: «...на *здорове пред велю зацъных людей и годных одповедают*, грозят, обещуючи его в коротъким часе яким — колвек способом люб сами през себе, люб теж през инъных [...], с того света зглядит»⁵⁴⁰; «...перед людми добрыми, шляхтою суседы моими, отповеди и пофалки на мене вчинил, хотячи мене где — колвек потрафивши, забити»⁵⁴¹.

Посередники активно втягувалися у з'ясування стосунків, вислуховуючи погрози та передаючи їх особам, на яких вони спрямовувалися. Так Богуш Ванькович скаржився на Петра Неплатовського, який спочатку погрожував йому особисто, а потім — перед іншими особами: «Слышал есми еще от приятел своих, иж на здоровье мое стоит и отповеди и пофалки перед людми на

⁵³⁶ Там само. — Спр. 222, арк. 91–91 зв.

⁵³⁷ Там само. — Спр. 21, арк. 693.

⁵³⁸ Урешті, заочне виголошення слів, що ганьбили особу, не вважалося злочином (за III ЛС): «...о заочную примовку ниhto се братися не мает» (розд. 3, арт. 27).

⁵³⁹ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 807.

⁵⁴⁰ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 138 зв. — 139.

⁵⁴¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 396 зв.

мене чинит»⁵⁴². А Войтех Занковський скаржився на Яна Неборського в тому, що він «так в дому моем властном при бытности зацных особ, *приятел своих и моих*, яко теж и в *розных домех шляхецких, на учтах бываючи*, мне самому розмаитые отповеди и пофалки на здорове мое, малжонки, детей, слуг, челяди и подданных моих чинит, грозитсе, хочечи нас умыслне о здорове, albo и о горло поприправоват»⁵⁴³. Ярош Терлецький засвідчував у гроді, що «*есть престрежон от некоторых приятелей* непооднокрот, же пан Иван Велятицкий, вземши перед себе якуос противную и злую мысль, без данья жадное от мене причины, ку такой неприязни его по розных местцах и *пред велю приятел и людей розных* пофалки на здорове и на маетност мою чинит»⁵⁴⁴.

Неможливість чіткого розмежування на «своїх» і «чужих» у шляхетській спільноті сприяла поширенню інформації про ворожі наміри супротивників. Підтверджує це і скарга Габріеля Войтковського на Криштофа Лабунського про погрози позбавити життя, де він оповідає, що дізнався про це від свого приятеля Криштофа Людвильовського, який попередньо гостював у Лабунського і чув там про його наміри⁵⁴⁵.

Інкони чинити відповіді делегували слуг або приятелів. Так Ян Циминський скаржився на Федора Скленьського: той не лише особисто чинив пофалки, а й «*приятелми никоторыми*, яко и тыми лотриками козаками ку шкоде моеи и з небезпеченством здорovia моего»⁵⁴⁶.

Ймовірно, відповідь через осіб нижчого статусу мала образливі конотації. Згадаймо заувагу конституції про необхідність рівності контрагентів у справах про відповідь. Непрямо на це може вказувати один з актів тривалого конфлікту між кн. Олександром Пронським, стольником ВКЛ і майбутнім луцьким старостою, та Лацями-Стримилецькими, а саме – вручення *цедули відповідної* Лацям від кн. Пронського через возного Станіслава Коломийського й *формально* – від його імені. Скарга, що досить беземоційно передавала перебіг справи, містить фрагмент, який підтверджує розуміння сучасниками ситуації. Лаці спеціально акцентували увагу на особі відповідника, а возний твердив, що він лише виступає посередником кн. Пронського⁵⁴⁷.

Втім, маємо рідкісний варіант відповіді, оголошеної кн. Михайлом Чорторийським дрібному шляхтичеві Роману Ставецькому за образу його слуги

⁵⁴² Там само. – Спр. 13, арк. 622–622 зв.

⁵⁴³ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 35 зв.

⁵⁴⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1327–1327 зв.

⁵⁴⁵ Там само. – Спр. 43, арк. 458 зв. – 459.

⁵⁴⁶ Там само. – Спр. 49, арк. 154 зв. – 155.

⁵⁴⁷ Там само. – Спр. 21, арк. 692–694 зв.

Мешковського. Очевидна нерівність суспільних позицій контрагентів мусила б плямувати честь князя, водночас підносячи Ставецького до його рівня. З іншого боку, обра́за слуги як такого, що «носить на себе особу паньськую»⁵⁴⁸, могла сприйматися як знеславлення самого патрона. «А иж ся то мне [...] стало, теды якобы ся тая зелживост самому княжати, пану моему стала»⁵⁴⁹ — читаємо в іншому випадку. Тож князь мав на це відреагувати, водночас діючи в межах тодішніх уявлень про доброго пана, що мусить мстити за кривди слуги:

«Увуд ме жал слукги мекго верху помененьго строны моеи, иж[е]м ест екго панем, отповядам тоби самому, иж текго не хце ни на чем инем шукат, тылко на кгарле твим. Вед о тым и не пресушаися, зоры не досыпая, бо не веш сам, скунд цо приидет. Писан и сам и там»⁵⁵⁰.

У справах про *похвалки* досить часто зустрічаємо згадки про участь возного в актах оголошення ворожості. Так Івану Бережецькому була вчинена *пофалка* *и отповед*, через возного Андрія Хрінівського «донесеная», «абы се пан Иван Бережецкий [...] на каждом местцу стерег и здорова своего небезпечен был», яку він засвідчив у гроді, давши вписати до книг⁵⁵¹. Подібну ситуацію зафіксовано й у скарзі Войтеха Громацького на Яна Яковицького: той на позов до Трибуналу «дал ми словную отповед через того менованого возного, отъповедаючи мене забити»⁵⁵². А з вознівських слів у справі про одповідь, дану Гаврилом Гуляльницьким Федорові Болобану, довідуємося про напучування одповідника, з якими він відправив возного до Балабана:

«Иди од мене до того Федора Балабана. Дай ему од мене одповед, иж нехай ся ме стережет на каждом местцу и с каждое меры, бо его забью; и не перестану умыслу своего, аж тому досыт учиню»⁵⁵³.

⁵⁴⁸ Там само. — Спр. 61, арк. 342.

⁵⁴⁹ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 111 зв. — 112.

⁵⁵⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 58 зв. — 59 зв.

⁵⁵¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 889 зв. — 890 зв. Див. засвідчення через возного відмови стороною від попередньо висловлених погроз: Якуб Крушинський взяв возного, який «относил есми от него лист приятелей его, шляхты земли Бельское, до пна Федора Солтана, писара земського володимерського, до дому его тут у Володимери, который лист приятели его прислали, иж што пну Федору Солтану, писару, отповед были на здоровье его учинили, его с тое отповеди волным чинячи и того отступуючи. Который лист с подписом рук тых приятелей, в том листе меновите описаных» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 38 зв.).

⁵⁵² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 46, арк. 610 зв. в аналогічній справі Яско Оранський, довідавшись про те, що дядько його «отповеди и пофалки чинит и на здоровье мое стоит», просить про возного, «перед которым его о тую отповед, если же ми отповедает, пытал» (Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 48).

⁵⁵³ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 420 зв. — 421 зв.

Возний з'являвся і в тих випадках, коли сторона, якій погрозували, хотіла впевнитися, що погрози не є ситуативними й підкріплені поважними намірами супротивника, а також коли вони функціонували у вигляді чуток чи передавалися через приятелів. Так возний Гнат Покощовський визнав, що разом зі свідками супроводжував Івана Холоневського, який ходив до Григорія Колмовського, щоб довідатися, чи насправду він попереднього дня вчинив йому *одповідь*. Колмовський факт заперечив і при цьому засвідчив поширення серед шляхти звичаю *одповіді* через возного зі свідками: «Не отповедаю. Естьли бых тебе отповедати хотел, тебых через возного и шляхту тебе оповедал»⁵⁵⁴. А в аналогічній справі возний з'явився до Миколая Боговитина у справі Андрія Чолганського вже без зацікавленої сторони, й саме через нього *одповідник* передав своєму недобррозичливцеві: «Нехай о том ведает, же где се з ним потъкаю, тогда з ним за лоб пойду»⁵⁵⁵.

Іншого разу возний Яцко Гуляльницький визнав, що разом зі свідками ходив у справі Тараса Гуляльницького до Яцка Брулковича-Гуляльницького та його сина Мартина, питаючи про причини їхньої ворожості щодо Тараса. У відповідь Мартин заявив: «Я жалю и кривды отца своего на Тарасу мститися хочу, поки мене ставати будет и з ним ся коштовати буду»⁵⁵⁶.

Тож возного використовували обидві сторони для засвідчення всіх подробиць конфліктних взаємин; його супроводжували не лише обов'язкові свідки – «люди добрі», а часто й приятелі скривдженого: «...з веле иншими людми учтивыми» ходив⁵⁵⁷. Як учасники «гарячих точок» шляхетського повсякдення, возні теж нерідко виявлялися об'єктами, на які спрямували агресивні дії безпосередньо ті, хто мав стосунок до конфлікту. Це підкреслював возний Хацко Чуват-Гуличовський, що його брати Загоровські під час конфлікту з Василем Гулевичем змушували нести цедулу з погрозами й викликом на поєдинок:

«Я ся вымовлял, не хотел есми его брати. Пан Загоровский Федор почал ся на мене грозити, абых его взял. Я, боечися, абы мя тое ж не поткало от них, што инших возных у Холопечох потыкало, тот список есми от них взял»⁵⁵⁸.

Актіві книги містять багато прикладів розправи над возним і свідками при ньому, які сприймалися сторонами як заміщувальні об'єкти щодо основного ворога:

«Кинулся на тых людей добрых [...], почал поличковати и бороду ему вырвал и, доставши сабли, плазом и тылцем бил, и потом пахолку казал нагнути за лоб, а сам

⁵⁵⁴ Там само. – Спр. 19, арк. 184 зв.

⁵⁵⁵ Там само. – Спр. 43, арк. 287.

⁵⁵⁶ Там само. – Спр. 19, арк. 366 зв.

⁵⁵⁷ Там само. – Спр. 46, арк. 314 зв.

⁵⁵⁸ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 147.

обыходечи, пугою великою бил, а потом Моисея [возного – Н. С.] также полицковал, саблею и пугою бил, и за тым их з кганку за лоб зволочити казал, там же их на доле слугам своим кийми бити казал»⁵⁵⁹.

Похвалки чинили в публічних місцях – на ринковій площі⁵⁶⁰, цвинтарі⁵⁶¹, в церкві, суді, замку, тобто всіх традиційних зонах конфлікту, окреслених вище.

Зупинюся на випадках використання суду як місця для оголошення *одповіді*. Так Ян Шостовицький жалівся на Власія Костюшковича-Хоболтовського, який погрожував помстою прямо в суді⁵⁶². Звернімо увагу і на яскравий епізод використання цього місця саме для поширення інформації, яка мала, з одного боку, забезпечити супротивника, а з іншого – ще раз акцентувати увагу на ворожому ставленні до нього. Так до луцького земського суду прийшли слуги кн. Костянтина Острозького з проханням, «абы дав слышене некоторые речи премовит». Судді дозволили виголосити повідомлення щодо особи волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, однак після читання *заяви* запитали, чи треба лише внести її до актових книг, а чи вона передбачена для «видомости всех людей панов обывателей тутошних». А почувши, що та справа обходить всю шляхту, запропонували наступного дня ще раз її оприлюднити «при згромаженю болшей людей тую реч с тое термены знову преповедать»⁵⁶³.

У замку під час земських років учинив *одповідь* Яну Томиловичу Вороні Михайло Гулевич⁵⁶⁴. Антон Визгерд протестував проти Філіпа Бокія-Печихвостського, котрий, злегковаживши його пана і його самого як шляхтича («яком ест каждому цнотливому шляхтичу в учтивости ровный»), безпричинно, «напрод у замку поткавъши, а потом и в канцлярии земской луцкой пред слышенем много зацных людей зляял, зсоромотил; а потом зараз сам там же словъне у каньцлерыи и на замку пред многими людми и пред возным, и перед

⁵⁵⁹ Там само. – Спр. 10, арк. 39 зв.

⁵⁶⁰ «...на рынку перед всеми людми голосом великим далсе с тым слышат, волаал, же протестуючую, где кольвек припостигнувшы, зашлю, возму и рук моих не уйдет певна, же от моих рук жит на свете не будет» (ЦДІАУК. – Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 176 зв. – 177 зв.).

⁵⁶¹ Юзеф Рафач указує на Статут Болеслава IV (1453), яким регламентувався спосіб оголошення одповіді убивці під час поховання вбитого або протягом шести тижнів перед князем, старостою або судом її потрібно було записати до судових книг, а також оголосити про неї тричі протягом трьох тижнів через возного. Див.: *Rafacz J. Wstęp do dawnego polskiego prawa sądowego i dawne polskie prawo karne / Wyd. II. – Warszawa, 1927. – S. 7.*

⁵⁶² ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 379.

⁵⁶³ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 608 зв. – 609 зв.

⁵⁶⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 563–564. Одповідь від Андрія Халецького Олехну Тихновичу Путошинському теж була дана в замку: «...в замку его королевское милости, а над лист заручный деет» (Там само. – Арк. 631–631 зв.).

двema шляхтичами при том возном, *пофалку и отповед на мене и на здоровье мое учынил*, хотечи мя на каждом местцу сам через себе и через слуг своих, и через яких направленных особ обтяг и на смерт забит»⁵⁶⁵.

Проте поруч з уявленнями про публічність знаків ворожості, що якнайкраще забезпечувалася тільки в місцях і під час масових зібрань шляхти, існувало й розуміння важливості поваги до мирних зон і періодів, якими були судові засідання. Так в одній зі скарг Ян Обчинський оповідав, що він посилав возного до Стефана Солоневського, який йому в різних місцях погрожує, щоб упевнитися особисто в факті *одповіді*. Недоброзичливець на те відказав возному: «Я на сес час в Луцку на здоровье его не отповедаю *под часом рокове*». Тим самим він засвідчив лише відтермінування помсти, обіцяючи надалі чинити Обчинському кривди⁵⁶⁶. Інший герой у відповідь на погрози, завдані в суді, зазначив: «Таковая свовольность, отповед и слова их вшечетные нигде инде, едно ту ж при вряде пан Семен учинил, того бы чинити не мел, [...] *вряд чтит мел*»⁵⁶⁷.

Присутні при погрозах сторонні особи, з одного боку, забезпечували публічність процедури і, таким чином, отримання кривдником максимальної сатисфакції. з іншого – могли втрутитися й утримати ситуацію в певних прийнятних рамках: «...кгда бы на рынку урожонные панове Буяльсцы ратуньку не давали, певне бы протестующую кием, которым коло головы увиял, забил»⁵⁶⁸; «...перенявши мене з многими помочниками своими тут в месте Луцком на рынъку, словы мя невъчтивыми а баръзо дотъкливыми зсоромотил и бити мя хотел, аж, дей, *его люди добрые пан Михайло а пан Яким Линевъские заледве угамовали*»⁵⁶⁹.

Та процес замирення не завжди минався без наслідків для самих посередників. Так Якуб Бриковський скаржився на Івана Дубовецького, який під час «звади» з Яном Виґнанським, коли Бриковський втрутився, «хотечи гамовати и розвадити их, он мене сам, поймавши, с тылу ус вырвал и твар выкусил зубами, и иншие раны позадавал»⁵⁷⁰. Попри такі інциденти, гальмівне втручання приятелів забезпечувало тимчасове, а іноді й тривале замирення між сторонами конфлікту.

Коротко теж зупинюся на змісті погроз. Окрім традиційної обіцянки позбавити свого супротивника здоров'я та життя, неодноразово зустрічаються

⁵⁶⁵ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 687 зв. – 688 зв.

⁵⁶⁶ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 314–315.

⁵⁶⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 143 зв.

⁵⁶⁸ Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 176 зв. – 177 зв.

⁵⁶⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 392.

⁵⁷⁰ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 218 зв.

погрози застрелити його, повісити, втопити, розітнути на шматки, повідрубувати кінцівки, здерти шкіру, тобто заподіяти смерть неприятели в спосіб, який вважався недобрим для християнина:

«...мъне на горъло мое отповед словную учинили, так мовечи, же, дей, есътъли есмо тебе *тепер не убили, або не втопили*, ино певъне, дей, тебе коли иногды а гдень колве потрапивъши, *обвисим*»⁵⁷¹.

Власне, йшлося переважно про ті способи вбивства, що, за правовими приписами, каралися особливо жорстоко, а також загрожували виконавцеві позбавленням честі. Так воротний луцького зámку Афанасій Рупша скаржився на Лукаша Чешевського, який «перед веле людьми добрыми мни отповеди и пофалъки на здоровье и на горло мое вчинил, поведаючи, иж, дей, ты, воротный, о том ведай, же я тебе, где-кольвек потъкавши, з *ручницы забю, або тя на штуки розсекам*»⁵⁷². А Василь Гулевич, чинячи *отповеди и похвалки* Богушеві Зайцю, заявляв: «На иншом местцу тоби будет скура зодрана, и того дожду, иж тебе будут руки обрубаны, и впадеш ли, дей, ми в руки, я, дей, тебе не на пялках, але на ребрине потягну»⁵⁷³. Під час чергової сутички у за давненій ворожнечі пасинки Станіслава Молинського обзивали Дем'янову Мокренську «старою курвою» та обіцяли обрізати своїм ворогам вуха й губи, заплативши згодом передбачені правом штрафи — *наезки*: «Отчим наш Молинский и matka наша будут мет по десети коп — вам уши и губы обрежем, а вас, лотров, навязжутъ»⁵⁷⁴.

Попри маркування в правовому полі багатьох з учинків, які звучали в *одповідях*, як ганебних, шляхта активно нахвалялася втіленням їх у життя, підкреслюючи цим власну безкарність. Помста, звісно, усувала будь-які табу в застосуванні сили щодо супротивника, а саме про помсту говорилося в усіх цих випадках: «...над телом твоим буду ся мьстити»⁵⁷⁵.

Крім того, нерідко в погрозах обіцяли побити кийми («билем тя нагайками, еще ты лепей кажу приложит кийми, же се в тебе кости падат будут»⁵⁷⁶) чи вирвати бороду. Так Іван Дубницький, онук владики Феодосія, підійшовши вночі під господу володимирського земського писаря Федора Солтана, «голосом волал, похвалку вчинил, непочтивым сыном непооднокрот так мене меновал, яко

⁵⁷¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 718.

⁵⁷² Там само. — Спр. 15, арк. 94.

⁵⁷³ Там само. — Спр. 13, арк. 439.

⁵⁷⁴ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 130–131. При цьому звучали вкрай образливі слова, як зауважив скаржник: «Так теж слуги и подданные и челяд панов своих такие шкарадные слова мовили, которых и встыд перед вашею милостю так шкарадных поведить».

⁵⁷⁵ Там само. — Спр. 18, арк. 446 зв.

⁵⁷⁶ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 111 зв.

се ему вподобало, и хотечи мне бороду мою рвати, где — колвек перенемшы, такую ми отповедь вчинил»⁵⁷⁷. А Станіслав Молинський застрашував: «Стережися мене, бо тя впасу и буду тебе мети в руках своих, и бороду тою буду по волосу рвати»⁵⁷⁸.

Сталим компонентом *одповідей* виступають погрози заподіяти кривди слугам і підданам супротивника й пошкодити чи відібрати його майно: «...устне очевисте не по килка, але по килканадцаткрот тым слугам моим *отповед и пофалку* чинили [...] в *рыхлом часе забить, на штуки порубать и вси члоньки в нем поламавши, побившы, внивеч обернуть*»⁵⁷⁹. А Яцко і Василь Білостоцькі скаржилися на кн. Януша Воронежського, який зі слугами й помічниками перестрів їх на дорозі, «учинивши окрик, яко один неприятель посторонный, почал стреляти до нас, як до яких зубров», а потім заявив: «Не только абым вас мел побити, але и на дома ваши буду наездчати, огнем палити, пустошити, жоны и вас самых помордовати»⁵⁸⁰.

Такі погрози, нагадаю, активно втілювали в життя: «...шукаючи звады, слуг и подданных моих [...] бьет, за стадником и пастухами моими гонит з умыслу»⁵⁸¹; «...вночи быдло, кони, стадо свое на збоже мое сам наганяючи, сам травит и травити кажет, и верхи по збожю житам и пшеницам ездечи, топчет и шкоды ми незмерные до згубы моее мне чинит»⁵⁸².

Зупинюся на скарзі Михайла Ворони-Боратинського про вилов риби у його ставу слугами та підданими Семена Козинського. За словами потерпілого, у відповідь на питання, чому вони порушують його право власності, внук Козинського, який прийшов разом з іншими, заявив, що вони діють з наказу свого пана: «Маем росказане пана своего, если быс боронил, и тебе самого казал нам забити и дом твой зо всею маетностью спалити»⁵⁸³. Такі акції були звичними провокаціями впродовж конфлікту.

Серед погроз досить часто трапляються обіцянки спалити дім, що вважалося тяжким кримінальним злочином: «...за ведомостью и росказанем пана Шимковича *огнем и здрадливым забитем пережривают*»⁵⁸⁴.

Під час оголошення відповіді активно практикували зганьблення персона, як правило, в усному варіанті, вільнішому від правил. Оскільки в суді

⁵⁷⁷ Там само. — Арк. 68.

⁵⁷⁸ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 446 зв.

⁵⁷⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 244.

⁵⁸⁰ Там само. — Арк. 805 зв. — 806.

⁵⁸¹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 125.

⁵⁸² Там само. — Арк. 125.

⁵⁸³ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 317 зв. — 318.

⁵⁸⁴ Там само. — Спр. 49, арк. 154 зв. — 155.

заборонялося вживати лайливі слова, а також фіксувати їх в актових книгах, інформація про образи набирала вигляду кліше: «...слова невчтивими, доброї славе моеї ущипливими, соромотил»; «...невинне слова поупдливими, доброї славе а учтивости моеї доткливими, соромотил»⁵⁸⁵; «...дотыкаючи особу мою доткливими и ущипливими слова, торгаючися на особу и учтивост мою»⁵⁸⁶; «...соромотил и словами на него неучтивими и вщипливими торгал, называючи его милост дивными прозвискими, што ему одно до уст пришло»⁵⁸⁷. Серед лайок, які зрідка трапляються в записах, чи не найчастіше використовується «здрайца»⁵⁸⁸. Так Ярош Гесинський скаржився на швагра Василя Хрінницького та дружину його, а свою сестру: «Сестра моя мене слова неучтивими и доткливими соромотила, злодеем и зрадцею мене звала, што ся николи показать не может»⁵⁸⁹. Семен Ласко-Чернчицький заявляв про образи непристойними словами, заподіяні йому молодшим сином Іваном:

«Отповедаючи и злоречачи мне, родичу своему, называючи мене псом бородатым, причитаючи теж мне, же, дей, ты не естес мой отец, але естес, дей, ты зрадца и нецнота великий»⁵⁹⁰.

Очевидно, що в цих скаргах поняття «здрайца» не пов'язувалося з жорстко усталеними конотаціями, а розумілося як «нецнотлива», тобто непристойна, невластива шляхтичеві поведінка контрагента. Його вживали, щоб означити порушення чи не будь-якої норми в системі цінностей «доброго» шляхтича.

Образи жінки, натомість, мали виразний сексуальний підтекст і зазвичай маркували її як особу легкої поведінки. Так Ян Гесинський вніс протестацію на брата Яроша, який *найшов* на його дім і дружину його «слова неучтивими зельжил и зсоромотил, которые ся, дей, дотыкають ображенья почтьтивности, звал ее *чаровъницею и вшетечницею*»⁵⁹¹. Зрідка подибуємо й детальніші описи. Дем'ян Мокренський, скаржачись на тривалі образи, насильство, відповіді й похвалки від сусіда Станіслава Молинського, цитує лайку кривдником його дружини княжни Ружинської: «Слова невчтивими, доброї славе ей образливими, ей соромотил, мовечи: “Курво, малпо, машкаро”, и менил ей быти дочкою неякогог Костюка, а не Ружинского дому, чого, милостивыи панове, жона моя до себе

⁵⁸⁵ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 631.

⁵⁸⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 609.

⁵⁸⁷ Там само. — Спр. 17, арк. 620.

⁵⁸⁸ Ширше про лайки див.: *Яковенко Н.* Про два ментальні стереотипи... — С. 136–143.

⁵⁸⁹ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 705.

⁵⁹⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 131.

⁵⁹¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 557–558.

не чує, але єст учтивоґо ложа князя Василя Ружинського и з матки учтивоґо дочка»⁵⁹². Звинувачення в нешляхетстві та незаконному народженні було в таких випадках традиційним: «...почал се на мене торгат словы неучтивыми и назвал мя неучтивоґо ложа сынем»⁵⁹³. А Іван Білецький Івана Бережецького словами «досыт спросными и доткливыми доброй славе его зсоромотил и на почтивость ему приганил, менечи быти якобы он не был шляхтич», а потому «пофалку и отповед учинил, поведаючи, абы се пан Иван Бережецкий твоей милости на каждом местцу стерег и здоровья своего небезпечен был»⁵⁹⁴.

Попри, як пам'ятаємо, дразливість подібних словесних зневаґ і поважне до них ставлення в шляхетському середовищі, обставини їх проголошення – серед інших лайок під час давання *одповіді* – часто спонукали ображеного відповідати зворотним насильством, а не звертатися до суду задля відновлення доброго імені. Зазвичай лайки супроводжували усталені жести: виривання бороди чи волосся, зривання головного убору, побиття за допомогою «нелицарських» предметів, образливе «кивання пальцем» тощо.

З ухвалою конституції «О отповеди» починають з'являтися (хоч і вкрай рідко), судові процеси, в центрі яких перебувало звинувачення про погрози мстити. Так луцький гродський суд розглядав скаргу Василя Жабокрицького на Андрія Рогозинського про оголошений намір заподіяти кривду скаржникові. Позивач, «не будучи здоровья своего безпечон», просив, щоб Рогозенський був покараний «водлуг констытуцьи и статуту прав посполитых и коронных и Великого князства Литовского [...], которого земля Волынская уживает». Щоправда, скарга про одповідь була, схоже, підпорядкована справі про наїзд Рогозинського на маєток Жабокрицького, що розглядалася на тому ж судовому засіданні. Як твердив позивач, він послав возного зі шляхтою до кривдника просити про справедливість з приводу недостойної поведінки його слуги, який «без

вшелякое причины злаял, зсоромотил и с пулгаку на пана Жабокрыцкого стрелил». Але Рогозинський заявив: «Того жалую, же тот пахолок мой пана Жабокрыцкого не забил». І через тих же возного й свідків «отповед послал пану Василю Жабокрыцкому в тые слова: “Пане возный, повид то пану Василю Жабокрыцкому, иж бы се мене кожного дня и години стерег. [...] О то пилно старатсе буду, жи Василя Жабокрыцкого так буду бити, же его здоровья позбавлю, и от моих рук горло дати мусит, албо его огнем спалити слугам своим кажу”».

⁵⁹² Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 241 зв.

⁵⁹³ Там само. – Спр. 17, арк. 306.

⁵⁹⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 889 зв. – 890 зв.

Відповідач на процес не прибув і через це був засуджений до баніції, однак справу передали до Трибуналу для підтвердження ухвали гродського суду⁵⁹⁵.

Поширений тип усної *одповіді* поєднувався зі значно рідкіснішою письмовою формою – *цедулою одповідною*. А після запровадження конституції, що регулювала погрози як ритуалізований етап конфлікту, в скаргах зрідка з'являються вказівки на те, що *одповідь* вчинена невідповідно до правових норм. Так Федір Балабан скаржився на Гаврила Гуляльницького про те, що той «не водлуг констытуцци мне одповед учинил»⁵⁹⁶. Існуюча й до постанови 1588 року письмова форма *одповідей* (зауважена адвокатом Боговитина у справі з Пудловськими⁵⁹⁷) легітимізувалася, а також прибрала обов'язкових деталей – подача її через возного зі свідками та фіксація в актових книгах, чого загалом дотримувалися. Варто відзначити, що кількість письмових *одповідей* у 90-і роки XVI сторіччя значно зростає, та це принципово не впливало на ситуацію з переважним побутуванням саме усного варіанту погроз.

Проте саме письмові тексти дозволяють відтворити сталі елементи *одповіді* (зокрема, й усної), адже зауважується велика подібність «одповідних цедул» на всій території Речі Посполитої. На початку внесеної до актових книг скарги або на початку самої цедули після звернення до адресата, зазвичай вказували причину, що спонукала вдатися до погроз: тяжку й необґрунтовану образу, відплатою за яку могла бути лише помста. Так Станіслав Стадницький заявляє:

«...про великий жал и деспект мой, который мене от пана Василя Красенского, секретара его королевское милости, поборцы вольнского, поткал, кгда ж *мни инакшей в том чинити и поступовати не годило, едно яко доброму, почтивому и рыцерскому чоловику приналежи*, з данья причины его влостное, учинил и послал есми до него на цедуле *отповед* през возного»⁵⁹⁸.

Безпосередньою причиною конфлікту послужила суперечка за коня, якого слуга скаржника попередньо сторгував для свого господаря, а Василь Красенський, знаючи про це, його перекупив. Стадницький спробував відновити рівновагу в стосунках, звертаючись особисто, а також написавши до Красенського листа з проханням відступити, але адресат відмовився. На той факт, що було вражене почуття честі, вказує мотивація Стадницького: звертаючись до супротивника, він хотів переконатися, чи на правду йдеться про образу: «Тедым то чинил не с potrzeby, бо з ласки Божей маю на чом ездити, але досветчаючи того, если ми то на деспект учинил, што вижу, же так».

⁵⁹⁵ ЦДІАУК. – Спр. 54, арк. 349–351 зв.

⁵⁹⁶ Там само. – Спр. 48, арк. 420 зв. – 421 зв.

⁵⁹⁷ Перші письмові одповіді фіксуються мало не від початку регулярного ведення судових книг – на початку 70-х років XVI століття (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 58 зв. (1570); Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 24 зв. – 25 зв. (1574).

⁵⁹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 208 зв. – 209.

Уражене самолюбство виявило себе й у такому фрагменті цедули: «Посмехи собе з мене строиш; пристои ли то цнотливому то чинит, што ты мне чиниш, сам то у себе уваж!». І, звісно, Стадницький твердив, що образі йому завдали без будь-якої причини з його боку⁵⁹⁹.

В цедулі Андрія Гловацького до Івана Хрінницького читаємо:

«Пане Іване Хрінницький, підсудку луцький! Так від тебе самого, як і від багатьох людей відомих, *наслухалися вуха мої, що мене на почитивості моїй шляхетській зачіпаєш*, і в тому звинувачуєш, чого на мені, чоловіку поштивому, ніколи показати не зможеш»⁶⁰⁰.

Звернімо увагу й на елемент безперечно семіотичного характеру, присутній в кількох *цедулах* – погрозу приневолити супротивника ковтнути лист чи попередньо промовлені слова, аналогічну до випадків змушення возного з'їсти позов чи намагання вкинути його возному за пазуху як заміщувальну до поїдання дію, тобто на ритуальне знищення слідів попередньої образи, позбавлення їх сили⁶⁰¹.

Інкони вказували, що причиною відповіді стали образи, завдані не безпосередньо *одповіднику*, а його родичам або приятелям, що підтверджує існування тісних зв'язків між членами спільноти. Так Василь Яковицький зі своїми шваграми-забужанами прислали цедулу до Богдана Костюшковича-Хоболтовського та його пасинка Давида Яковицького, в якій обіцяли порохуватися з ними за наїзди, стріляння на дім, гонитву за слугами, образи тощо, вчинені зятеві Василеві Яковицькому та його дружині (їхній сестрі): «...хцемы текго мсциц на кгардлех ваших, абысце ся нас вшендзе на каждом местцю – в дому, на упокою, в косцеле и в лазни – нас стрекгли, о тем ведце»⁶⁰².

Помста, своєю чергою, охоплювала не лише безпосередніх недругів, але й їхніх родичів і нащадків: «...і на потомстві твоєму, і на самій особі твоїй мститися того буду»⁶⁰³.

Невід'ємна деталь цедул – попередження про необхідність стерегтися відплати в будь-яких місцях, зокрема, таких, де використання зброї заборонялося правом і звичаєм, і в будь-якому стані (сплячому, беззбройному тощо), тобто йдеться про війну без правил:

⁵⁹⁹ Там само. – Спр. 19, арк. 208 зв. – 209 зв.

⁶⁰⁰ Там само. – Спр. 45, арк. 485–485 зв.: «Panie Iwanie Chrenicky, podsędku Ziemsky Lucky! Tak od ciebie samego iako i od wielu ludzi zacnych nastuchali się uszy moje, iz mie na uczciwości mei szlacheczkiey szczypiesz i to zadaiesz, czego na mie, człowieka uczciwego, nigdy pokazać nie możesz».

⁶⁰¹ *Mrukówna J.* O zmuszaniu woźnego... – S. 159–168.

⁶⁰² ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 169–171 зв.

⁶⁰³ «...y na potomstwu twoim, y na samey osobie twoiey mścić się tego będę» (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 39).

«...ти про те відаючи, стережися в костелі, церкві, в домі, в лазні, в дорозі й на всілякому місці, де б я з тобою не зустрівся, окрім маєстату Його милості, тож сподівайся на Бога»⁶⁰⁴;

«...одповідаю і нагадую тобі, аби мене на кожному місці стерігся, під час сну, сидячи, ходячи, уживаючи їжу чи напої, на кожному місці, як у домі, в полі, в гумні, на дорозі, в містах, на торгах, на з'їздах усіляких роками, аж того листа свого з'їсти мусиш, і плату за нецноту свою на собі понесеш. Тож стережися!»⁶⁰⁵.

«А так ся мене стережи на вшеляком местцу, не менуючи, ходячи и спячи, бо се так о то постарам»⁶⁰⁶.

«...хцемы текго мсциц на кгардлех вших, абысце ся нас вшендзе на каждом местцю — в дому, на упокою, в косцеле и в лазни — нас стрекгли»⁶⁰⁷.

Зазвичай також цедули містили посилання на Бога, який мав бути заступником для несправедливо скривдженого і месником для його ворогів. Такі згадки вказували на Божественне втручання в людські вчинки і цим легітимізували жорстокість щодо ворога:

«Я, взявши Пана і Збавителя мого на поміч, хоча ти образу тобі віддати, яка спіткала мене вчорашнього дня»⁶⁰⁸.

«З тим Пану Богу себе вручаю»⁶⁰⁹.

«А нехай Пан Бог буде суддею кожному чоловіку несправедливому [...]. Час на все, довіряю Богу моему і справедливості своїй [...]. З тим нехай тому Бог допомагає, хто справедливіший»⁶¹⁰.

⁶⁰⁴ «...ty o tym wiedząc, abyś się mnie strzegł w kościele, cerkwie, w domu, w łazni, w drodze i na wszelakim mieyscu, gdzie bym się s tobą potkał, oprócz przed maiestatem Jego mości, za tym się Panu Bogu poruczay» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 485).

⁶⁰⁵ «...odpowiadam y upominam cie tym, abyś się mnie na każdym mieysczu strzegł, śpiacz ly, siedząc ly, chodząc, iedząc albo y piąc na mieyscu wszelakim jak w domu, u polu, u gumnie, na drodze, w miesiecz, na targach, na ziedzich wszelakich do lat, aż to pismo swoje ziescz musirz y zaplate za niecnoty swe na sobie odniesierz. Za tym bądź ostrożny» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 37, арк. 715–715 зв.).

⁶⁰⁶ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 209 зв.

⁶⁰⁷ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 170.

⁶⁰⁸ «...ia wziąwszy pana a Odkupicielia mego na pomoc, chcąc ten despekth tobie oddac, który mie podkał oth ciebie dnia wczorajszego» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 439).

⁶⁰⁹ «Za tym się Panu Bogu poruczay» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 485–485 зв.).

⁶¹⁰ «A niechay Pan Bog bendzie sędzią każdemu szlowiekowi niesprawedliwemu [...]. Czas na wszistko, ufam Bogu memu y sprawiedliwocy swey [...]. S tym niechay temu Bog dopomaga, kto ma sprawedliwszą» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 38 зв. — 39).

Власне, цей елемент цедули підводить нас упритул до розуміння *одповіді* як варіанта поєдинку між супротивниками, як Божого суду в захисті своєї честі, на що вказує і текст однієї з них:

«Одповед быти не может болшая, кгда хто кого *на поединок* вызывает, на горло ему наступует, зачым теж и начетая справа розумяна быти не может [інакше], толко одповеду з похвалкою»⁶¹¹.

Йшлося про звинувачення кривдника в наїзді, під час якого господаря виклика́ли на поединок. Такі ситуації були типовими: в скаргах про напади на дім чи маєток не раз згадували «визивання на руку» (докладніше про це – в наступному розділі).

Попрі поєдинок як суто чоловічий спосіб поррахунків, де жінка могла бути лише ставкою в грі за честь, одповідь, хоч і рідко, спрямовувалася безпосередньо до неї. Так маємо приклад письмової *цедули*, надісланої Олександром Калусовським до Настасі Гулевичівни Іванової Калусовської («пані Івановій Калусовській, хто є початком того»⁶¹²). Лист, утім, подав до суду її брат Дем'ян Гулевич, визнавши себе головним адресатом: «Демян Гулевич оповедал и покладал передо мною цедулу отповедную на него от пана Александра Гневошевича Калусовского и просил, абы была принята и до книг записана». Менше з тим, зміст листа вказує саме на жінку як суб'єкт *одповіді*, чії дії спонукали Олександра Калусовського мстити не лише їй самій, а й її *цнотливому* чоловіку, брату Олександра, та усьому їхньому потомству. Що ж до Дем'яна Гулевича, то автор *цедули* обіцяє при нагоді поговорити з ним про кривди і поскаржитися на сестру; й висловлює жаль, що саме з її намови такий *почтивий* чоловік може потрапити на гак⁶¹³. Текст просякнутий посиланнями на Всевишнього як головного заступника скривджених, суддю всіх несправедливих людей, які забувають про страх Божий⁶¹⁴. Тож поява Гулевича в гроді викликана, швидше, звичаєм – захищати представниць «слабкої» статі своєї родини у випадку їхньої кривди, як таких, що перебувають під опікою чоловіків, братів, синів, батьків. Жінки, як і слуги, були частиною символічного тіла шляхтича, і саме на нього спрямовувалися атаки недобррозичливців у змаганні за честь. Зазвичай чоловік – властивий опікун своєї дружини та оборонець родинної репутації – подавав скаргу до суду про образ, а також йому належало мстити. За його відсутності цей обов'язок брали на себе чоловіки з родини жінки, що вказує як на міцність швагрівських зв'язків, так і на контроль батьківської родини за долею вже заміжньої дочки/сестри. В цьому сенсі про-

⁶¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 451 зв. – 456.

⁶¹² «Pani Ywanowey Kalusowskiey, kto iest początkiem tego».

⁶¹³ «...tego dobrego cznotliwego człowieka y brata swego prawes go na hak prziwiodła za twoią radą».

⁶¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 38 зв. – 39.

мовиста репліка Микитиної Білостоцької Софії з Ощовських, яка заявила, що шукала захисту від сваволі чоловіка в домі «брата а опекуна свого» Михайла Ощовського⁶¹⁵. А Гнівош та Іван Петровичі Калусовські оголошують Федорові Солтану про свою готовність відплатити за кривди своєї сестри:

«Кгда ж великую кривду сестре нашей, паней Семеновой Шишчиной, в небытности мужа ее а зятя нашего чиниш, так яко нам, брати свои, обтежливе на тебе жалует и справу того дает не тылко твоим кобылем слугам, але и ты можеш быти от нас небезпечен, бо певне помстим кривды сестры нашей на горле твоем и слуг твоих»⁶¹⁶.

Саме жінка часто стояла за ворожнечею представників сильної статі: оборона честі була чоловічою справою, адже їхня репутація залежала значною мірою від доброї слави жінки, а також від готовності й можливості чоловіків її обороняти. Звісно, жінка при цьому була власницею своєї становой, за правом народження, честі, про що свідчить, зокрема, скарга Катерини Корбутової на образі від Вінцента Билини, який її обзивав «словами брыдкими, *гонорови протестующое шляхецъкому шкодливими*»⁶¹⁷. Та її власна честь під час перебування в батьківському домі, а потому як заміжньої жінки в домі *малжонка*, складала частину честі чоловіків, під опікою яких вона перебувала.

Цілком можливо, що, акцентуючи увагу на ініціативі пані в розпалюванні ворожості, скаржник теж мав на меті образити передусім її чоловіка. Адже жіноча активність, що виходила на яв, порушувала усталену ієрархію, демонструвала слабкість чоловіка як опікуна та його неспроможність оволодіти ситуацією. Водночас антитеза «свавільна жінка як джерело зла — поштивий чоловік» могла апелювати до чоловічої солідарності, прокладаючи місток до можливого порозуміння між шляхтичами, позаяк причина ворожості тут виводилася за межі світу чоловіків і крилася у слабкості протилежної статі та її вродженій гріховності. Цим інколи користувалися шляхтичі, насилаючи загони своїх слуг і приятелів, очолюваних дружинами. Вони самі залишалися при цьому ніби осторонь, проте отримували можливість для усіляких маніпуляцій у судовому просторі, побудованих на обмеженій правовій дієздатності жінки та відповідальності за неї чоловіка. Водночас така ситуація позірної безкарності могла сприяти її активній ролі в конфліктних взаєминах:

«Позывают мужа и жону посполу тым позвом, што ест против праву и розумови, бо жона, будучи под опекою и владзею мужа своего, не може в таковых речах ничего без воли и росказанья мужа своего учинити, про то теж мает быти волна,

⁶¹⁵ Там само. — Спр. 9, арк. 457–457 зв.

⁶¹⁶ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 92.

⁶¹⁷ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 176 зв. — 177 зв.

але справа тая має бути против самому мужови ей поднесена, буд о грабеж, буд о неучинене справедливости з жоны»⁶¹⁸.

Поза певними стратегіями ворожості з використанням гендерної асиметрії жінка реально могла бути призвідницею та ініціаторкою конфліктної багатоактівки. Як приклад – напруження у стосунках між Станіславом Молинським та Дем'яном Мокренським, одружених із сестрами, княжнами Мариною та Василюсою Ружинськими, в центрі якого була суперечка за землю: «Вмыслне усадил на здорове мое, кром даня причины моее, а ни за што иньшого, толко о кгрунт мой». Історія сповнена багатьма сценами насильства, зафіксованими в судових книгах, де трапляються й комічні епізоди: «Знявши з ноги бачмак, за жоною моею по улици гонил, похваляючися ей плюцами псими бити»⁶¹⁹. Однак курйозність цього інциденту та ще деяких межувала з жорстокою брутальністю інших:

«Тот пан Молинский вшетечне надо мною починил, опустивши, дей, убрание свое и голову мою вложивши межи ноги свои, мовил на мене неучтивыми словы и бючи, дей, мене кием, мовил: “Налпо! Отож маеш в мене межи ногами фиялки. Нюхай их и целуй мене там и не жалуйсе, дей, на мене, налпо, вряду и никому, ани мя тымъ славь. И бойся мене, а будеш ли, дей, на мене жаловати и тым мене славити, то, дей, тебе потом забью або втоплю”».

Та агресивні дії Молинського, його брата, слуг і підданих, схоже, були спровоковані дружиною Молинського Мариною:

«И як, дей, мене Станиславъ Молинский бил и мордовал, а жона, дей, его Марина, понедалеку от него стоячи, ему, мужеви своему, мовила и казала: “Бий, дей, ей гараздъ, маю, дей, я на Роговичох чотыриста коп грошей вена своего, маю ей чим навезати або и заплатити”»⁶²⁰.

Наступного разу Мокренський скаржився, що вона ж у присутності сторонніх осіб «далася слышати, обещаючи копу грошей дати, хъто бы мене забил або бороду врезал»⁶²¹. Тож жінка, попри звичаєву відсутність у публічному просторі та сфері владних поноважень, могла реалізувати свою активність через неформальні впливи, вміло маніпулюючи гендерними упередженнями.

Втім, мені трапився й випадок перебирання на себе шляхтянкою чоловічої моделі поведінки – оголошення *одповіді* через цедулу Івановою Лосятинською Настасею Василівною з Гостських, на той час удовою⁶²², Михайлові Сербину-Кобецькому:

⁶¹⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 468 зв.

⁶¹⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 446 зв.

⁶²⁰ Там само. – Спр. 13, арк. 487.

⁶²¹ Там само. – Спр. 15, арк. 242.

⁶²² *Собчук В.* Волинський шляхетський рід Гостських // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 5. – С. 146.

«Не ведати если сама з умыслу своего, альбо с чьею порадой, прислала до мене слугу своего Пилипа Баглаевича з листом своим отповедным, в котором досыт небачне а неспокойне в соседстве писанем своим мене образила и небеспечным от себе вчинила»⁶²³.

Існування *одповіді* як ритуалу засвідчує і практика її «знесення», тобто заяви про припинення ворожості між супротивниками. Так полагодження задоволеного конфлікту між Михайлом Колчинським і Юрієм Підгороденським було скріплене письмовим зобов'язанням надалі жити в мирі і одповідей не чинити. Тут *одповідь* постає не як окремий акт, а як процес, супроводжуваний багатозначними оголошеннями про помсту:

«Они, будучи в васни и в одповеди частокротной, а иж тепер за ласкою пана Бога всемогущого и за згодою панов приятелей наших, тот гнев наш и одповед межи нами померковали и в добрую приязн привернули. Теды мы тепер, одпустивъши оден другому то все, яко се вышей поменило, дали межи себе тот квит, же юж николи не маемо се один на другого скрива гледити»⁶²⁴.

Зафіксований і випадок, коли договором приятельського погодження додатково була передбачена листовна відмова від попередньо оголошеної одповіді, теж даної через *цедулу одповідну*. Якуб Крушинський і Федір Солтан взаємно зобов'язалися повернути награвоване під час ворожнечі та скасувати скарги й записи в судових книгах, які вносилися «з ущипком учтивости доброе славы». Крушинський мав ще забезпечити знесення одповіді, оголошеної його приятелями Солтану⁶²⁵. Возний у суді підтвердив виконання умов:

«Отнес лист приятелей его, шляхты земли Бельское, до пана Федора Солтана, писара земьского володимерьского, до дому его тут у Володимери, который лист приятели его прислали, иж што пану Федору Солтану, писару, отповед были на здорове его учинили, его с тое отповеди волным чинячи и того отступуючи»⁶²⁶.

А одповідь, оголошену поручником королівської роти Андрієм Гловацьким Іванові Хрінницькому перед луцьким ґродським судом, польний гетьман Станіслав Жолкевський, на розгляд якого надійшла ця справа, наказав «знести»⁶²⁷. Гловацькому веліли у випадку існування кривди чи образи, завданої Хрінницьким, звертатися до права. Натомість він мав зректися помсти під загрозою смертної кари й втрати честі, коли б порушив гетьманську ухвалу⁶²⁸. А волинська шляхта, укладаючи сеймикову інструкцію 11 січня 1595 року послам

⁶²³ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 343 зв. — 344 зв.

⁶²⁴ Там само. — Спр. 149, арк. 610 зв. Моя вдячність І. Тесленку, який звернув мою увагу на цей акт.

⁶²⁵ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 467 зв. — 468 зв.

⁶²⁶ Там само. — Спр. 14, арк. 38 зв.

⁶²⁷ «...yako niesluszna, przeciwna i pospolitemu, y riczerskiemu prawu kasowana i wniwecz obróczona».

⁶²⁸ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 739 зв. — 741.

на краківський сейм, одним із пунктів доручала їм «старатися» про остаточне скасування тієї «одповіді»⁶²⁹.

Практикували й усні зречення одповіді, зазвичай у присутності возного та шляхти. Так возний Ян Валевський визнав, що їздив на прохання Григорія Гулевича до Михайла Сербина-Кобецького з приводу одповіді, виголошеної Гулевичеві Себастьяном Прибикою, слугою Сербина. Григорієві йшлося про те, чи стояли за погрозами поважніші наміри – втілити їх у життя, а чи вони були ситуативними. Натомість Михайло заявив, що його слуга «отповедей и пофалок жадных» не чинив, а якщо й чинив, то «полнити того не будет», ствердивши обіцянку «шлюбом», тобто шляхетським словом (можливо, з додатковими ритуальними жестами чи словами)⁶³⁰.

Ритуальний характер *одповіді* в шляхетській спільноті, яка загалом дотримувалася певних правил її провадження, підтверджує й інтервал між оголошенням про помсту та реакцією на неї. Противагою був відтермінований зворотний насильницький акт, часто поєднуваний зі скаргою в гроді як попередженням супротивника про готовність вдатися до суду. Відмова від миттєвої силової реакції, що могла перетворити ритуал у тривіальну бійку чи сварку, давала додаткові моральні бонуси скривдженому в очах спільноти, можливість апелювати до високих християнських зразків – терпіння, прощення, милосердя. Так шваґри Василя Шолухи-Яковицького у *цедулі одповідній*, звернутій до Богдана Костюшковича-Хоболтовського та пасинка його Давида Яковицького, наголошують на своїй статечності та повазі до права і законів гостинності, що не дозволили їм відповісти на погрози негайно: «...мы тей кгоницбы albo покгрозки мокгли слушне и пристойне так же отдац, але маюнц бачносц на статечносц свою, то-с мы у себе на тен час загамовали для покою посполитекго, дому прияцелскекго». Пауза була потрібна і для мобілізації ресурсів, скажімо, рекрутування приятелів. Однак із відповіддю не варто було баритися, інакше це могли витлумачити як слабкість: «...кривды нашей на собе ддукго не ношонц, хцемы текго мсциц на кгардлех ваших»⁶³¹; «...не хотячи я в том быти так долъго, абых в людей учтивых за такового розумян не был»⁶³².

Втім, прийнятне затягування з відповіддю змушувало супротивника перебувати в стані очікування, переживати страх перед можливим нападом («маючи от них такové отповеди и пофалки, в дому своем мешкати и по дорогах

⁶²⁹ Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року // ЗНТШ. – Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI. – С. 428.

⁶³⁰ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 187 зв. – 188.

⁶³¹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 169–171 зв.

⁶³² Там само. – Спр. 15, арк. 707.

безпечно їздити не смею»⁶³³). А ще – активізувати різноманітні ресурси задля відсічі: «...слуг и броней разных, также и коней над потребу ховат, до кошту и шкод немалых прыйти»⁶³⁴, запрошуючи приятелів в очікуванні нападу, які могли б засвідчити його перебіг⁶³⁵. Швидка відповідь натомість передавала право на зворотню дію в руки недоброзичливця. Поперемінні провокації і відповіді на них та часовий відтинок між окремими етапами насильства дозволяє розглядати культуру ворожості як варіант механізму обміну на кшталт «дару-віддари». Всякий комунікаційний акт, сприйнятий як образа, породжував борг, повернення якого було справою честі, що, своєю чергою, призводило до нового етапу ескалації ворожості⁶³⁶.

Отже, *одповідь* постає складним соціальним явищем з розгалуженими функціями, серед яких – заява перед супротивником про готовність мстити за заподіяну образу, оповіщення спільноти про напругу в стосунках між її членами, захист від прикрих звинувачень, демонстрація сили через зганьблення недруга, залякування та спроба примусу його до певних поступок, а чи й просто черговий акт насильства в ланцюгу обмінів.

* * *

У своїх скаргах на одповіді шляхта поруч з наголошенням на «злому умислі» кривдника чи не частіше говорила про його безпричинний гнів: «...не маючи зо мною жадного заиштья ани суседства, вземъши противку мене *невинне вазн*»⁶³⁷; «...взяли противку мене *вазн и злый умысл*»⁶³⁸. Та при досить високій ритуалізації цього елемента ворожості думка про гнів як індивідуальну емоцію, а не сплановану (певною мірою) стратегію, досить сумнівна⁶³⁹. Тим більше, що йшлося про усталені кліше, за допомогою яких традиційно описували конфліктні акти. Мабуть, доречніше говорити про конвенційні емоції, де гнів виступав оцінкою того чи іншого вчинку супротивника і таким чином надавав йому статусу образи чи неправової дії. Якщо ображений не відповідав на провокацію опонента, як того очікувала спільнота, то це могло викликати осуд, звідсіля – і заяви постраждалого про небажання «кривду на собі носити». На сторожі честі кожного стояли члени шляхетської корпорації. Вони пильно ставилися до всіх недоброзичливих реплік, котрі можна було витлумачити як

⁶³³ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 315–315 зв.

⁶³⁴ Там само. – Спр. 48, арк. 421.

⁶³⁵ Там само. – Спр. 26, арк. 287.

⁶³⁶ Halsall G. Violence and society... – P. 20.

⁶³⁷ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 92.

⁶³⁸ Там само. – Спр. 9, арк. 125.

⁶³⁹ Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій... – С. 239–254.

образливі, передаючи їх адресатові, складаючи почет при ньому чи возному, коли потрібно було уточнити, чи справді кривдникові йшлося про оголошення помсти, усіяло розпалюючи гнів, а також стримуючи його в певних межах. Тобто жести як частина перебігу ворожості, та почуття, демонстровані в публічному просторі, великою мірою були продуктом «соціальної інженерії» інших людей.

Цікава історія давання *одповіді* Олександром Семашком Михайлу Линевському під час *років* луцького гродського суду. Ввечері, перед закінченням судового засідання, Линевському подали дві *цедули*, писані польською, знайдені перед світлицею, де працював суд. Прочитавши їх, той страшенно злякався й, упавши перед старостою Олександром Пронським на коліна, «плачливо» скаржився про вчинення йому *одповіді*. Присутній при цьому шляхтич Василь Кучук-Лазуцький оповів, що одна *цедула* випала з-під делі Миколая Семашка, яку очевидці підняли й почали читати, а другу непомітно підкинув слуга брацлавського каштеляна Олександра Семашка. Коли ж її «прудко ніхто не брал, сам же, поднявши ее, пришедши до нас, врекомо читати хотел, который, кгда читати не умел, нам ее ку читаню подал». Очевидці, бачачи, що йдеться про *одповідь*, передали листи адресатові. Михайло Линевський у відповідь заявив, що Семашки перед тим, «грозечися на мене перед людьми добрыми на мене кия отыйти, и водле тое погрозки своее чинечи мысли своее досыт», наслали своїх слуг на його господу, а тепер і помстою погрожують. Тож він «светчился и плачливе оповедал» старості й усім, хто в той момент був у гроді, що у випадку його смерті «тоє кривды своее ни от кого иньшого быти не твердит, толко от его милости пана браславского и от сына его милости пана Миколая Семашка»⁶⁴⁰. Прописаність деталей цієї історії породжує певність у її достовірності, однак реальність падання до ніг старости і плачі Линевського викликають певні сумніви – навіть не стільки їх реальність, скільки спонтанність, безпосередність емоцій героя. Розігрована Линевським трагедія в підсумку мала забезпечити йому підтримку старости й шляхти при ньому, надати конфліктові публічного характеру і цим застерегти супротивника від агресії, нарешті – переграти його у змаганнях за честь. Очевидно й те, що Семашки, підкидаючи *одповідні* листи прямо під час засідань суду, сподівалися саме на таку реакцію. Тобто незалежно від того, як ці емоції називалися колись чи як ми їх називаємо тепер, вони були не тільки проявом почуттів, а й жестами в рамках культури ворожості.

Проте конвенційність емоцій не означала брак реальних гніву, злості чи страху⁶⁴¹. Правдивість/конвенційність, як на те, не взаємовиключні, а взаємо-

⁶⁴⁰ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 156 зв. – 158.

⁶⁴¹ Цілком логічно, що Катерина Корбутова, чию скаргу на Вінцента Билину я вже цитувала, після публічних образ і погроз могла почуватися так, як описувала: «Зе встыду великого и жалю сво-

доповнювані, адже навіть найпродуманіші стратегії передбачають переживання виконавців та їхню переконаність у легітимності очікувань. «Актори» були обізнані зі сценарієм конфлікту й розуміли умовність багатьох насильницьких жестів, проте це не забезпечувало абсолютну певність, що рушниця не вистрілить, погроза не буде втілена в життя, приятелі виявляться достатньо активними, супротивник поступливим, а насильство вдасться зупинити чи зрежисувати на потребу моменту. Соціальні ігри завше таять у собі небезпеку глухого кута. Важливим натомість є те, що їхні правила були відомі спільноті, члени якої погоджувалися, попри ризики, грати за ними. Ба більше – вважали їх для себе обов'язковими й готові були платити за це досить витратне заняття.

Як я вже не раз відзначала, скарги були також продуктом наративних стратегій канцеляристів, що добре розуміли й самі продуценти. Про це свідчить жартівливий запис визнання в суді двома шляхтичами своїх домовленостей. Він вибудований всуціль на штампах та обігруванні традиційних елементів конфлікту – гострого протистояння через дрібну суперечку, що супроводжувалося *одповідями і трехвалками*, приятельського втручання у ворожнечу, її полагодження та зобов'язання суперників надалі жодних претензій один до одного не мати. Наведу цей запис, вилучивши лише вступні формули:

«Кграючи в орихи, пан Бейдо пана Гулевича скривдившы, шести орехов недодал, за которые он зас у него дванадцет пограбил, през што заисте великое межи собою маючи, одповеди и трехвалки на здоровье инвицем чинили.

Теды за вложенем се в тое их милости панов приятелей и померкованем оных, з того всего, яко се выжей поменило, квитиуют, вызваляют и часы вечными волными себе чинят, дороги жадное до взновения тых претеньсы субе самым и потомьком своим не зоставуючи, вечное милчене вкладают»⁶⁴².

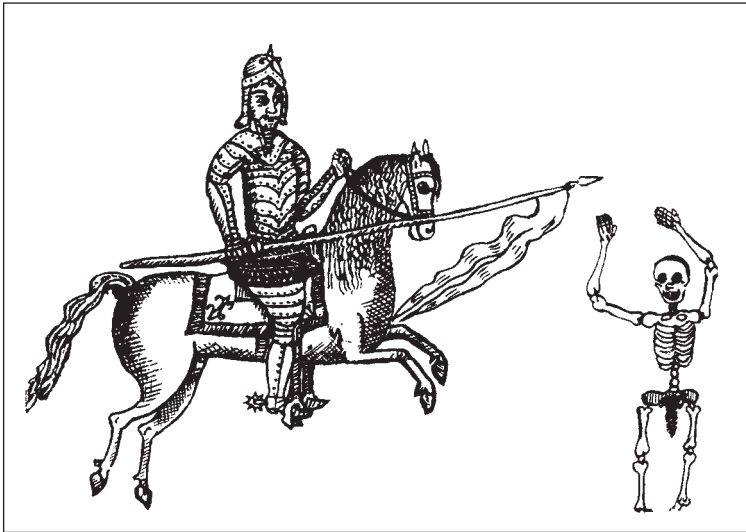
Як бачимо, жартівливе визнання в концентрованому вигляді демонструє модель конфлікту, чим оприявнює її закріпленість у соціумі. З іншого боку, пародіювання актів, що належали до базових конвенцій у стосунках між членами спільноти, може вказувати на згортання їх функцій у межах певної культури. Позаяк вони дієві лише за умови прийняття їх беззастережної цінності. Згідно з цією тезою, важливим є рік постановня запису – 1664-й, віддалений від аналізованого часу чи не на півстоліття, а головне – вже по той бік війни з її руйнацією усталених форм соціального життя та ритуалів погоджування інтересів і залагодження конфліктів.

его немало в невинности своей до нездоровя прийти мусела» (Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 176 зв. – 177 зв.).

⁶⁴² ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 308, арк. 567–567 зв. Висловлюю вдячність Ігореві Тесленку, який звернув мою увагу на цю справу.

Розділ 6

Поєдинки як соціальний феномен

Річ то печальна – слава. Не тільки той вбиває, який здоров'я відбирає, але й той, що добру славу відбирає. Бо у почтивих людей менше життя важить, аніж слава, і загалом лицарський чоловік для слави життя віддає.

*З промови гнєзненського
архієпископа на сеймі 1585 року*

Добре [на поєдинок] викликати, коли є кому гамувати.

Ян-Владислав Почобут-Одлянiцький. «Щоденник»

Шостого квітня 1609 року Якуб Кармановський розпочав у володимирському гродському суді справу проти Федора Жаби-Городиського, інкримінуючи йому *нахожене* разом з помічниками на його дім у передмісті Ковеля. Як було засвідчено у скарзі, нападник, добуваючись у двір, порубав і посік ворота, словами «неуцтивыми, доброй славе и уцтivityи шляхецкой доткливыми, лжилес, соромотилес», а також викликав на поєдинок, кажучи: «Выйд сам такий овакий». Коли ж йому не вдалося добитися в двір, почав стріляти з півгаків, а також учинив *одповідь* господареві на здоров'я і на горло, обіцяючи також спалити його двір разом з усім майном. Після такої демонстрації нападники «оттол проч одехали и одышли»⁶⁴³. Попри розбудованість скарги, висунуте обвинувачення стосувалося одного з найбільш популярних злочинів серед шляхти – *наїзду/нахоженя*, що перебував у юрисдикції гродського суду. Натомість супутні йому обставини – відповідь і виклик на поєдинок – до уваги не бралися й належали до риторичних засобів, що мали посилити негативний образ нападника.

Інша протестація, внесена Андрієм Аслановичем на Семена Вишпольського та Марину Миколаєву Вишпольську, Семенову братову, походить з теренів Київщини і стосується трохи пізнішого часу, однак у своїх основних деталях разюче повторює попередню. Скаржник жалівся на Марину, яка, «намовивши и на все злое нарадивши пана Семена Вишполского, абы протестанта, где колвек заскочивши, не живил албо и здоровья позбавил», тим самим спровокувала *нахожене* свояка на Андріїв двір. Як записано було до житомирських замкових книг, Вишпольський «вночи пришедши *потаемне* под двор протестанта власный, поза плотами се засадивши и з добитою шаблею ходячи, *волал, визиваючи на поєдинок*, мовечи: «Выйд такий овакий матки сыну, а бийсе зо мною». Бачачи, що на такий галас ніхто з двору не вийшов і не обізвався, він

⁶⁴³ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 28, арк. 92 зв. – 94.

тоді «лжит, сромотит и лает так протестанта самого, яко и жону его словами непристойными, гонорови его шляхецкому шкодячими, почал». А потому, «еще заятривши-се горшей и на злое праве добре распалившись, умыслови своему и раде помененой паней Вишполское, братовое своей, досит хотечи учинит», оголосив *одповідь* і з тим від двору пішов геть. Досить кумедно у даній скарзі поєднуються звинувачення у потаємності нападу Вишпольського на дім, що мало підкреслити негідність його вчинку як акту прихованого, а також подальша розповідь, де йдеться

про гамір, зчинений нападником, під час виклику на поєдинок і виголошення *одповіді*. Цілком імовірно, що в даному випадку звичне кліше, використовуване канцеляристами, та й, можливо, самими скаржниками у заявах про насильство, наклалося на відкриті, навіть демонстративні дії обвинуваченого. Далі Андрій Асланович посилав до Семена Вишпольського свого приятеля Яна Верцинського, питаючи про причину таких похвалок і «сромочене протестанта и малжонки его на гоноре шляхецким». Проте кривдник не лише не заспокоївся, але повторив перед посланцем, «иж то правда, жем его на поєдинок визивал и сромочицем его». Більше того, пані Миколаєва Вишпольська перегородила звичну дорогу до Андрієвого двора й заборонила по ній їздити його підданам, погрожуючи побиттям, а також нацьковувала своїх собак на свиней скаржника і кількох забила.

У підсумку Андрій скаржився на своїх сусідів про «похвальки на здорове, так и о заняте дороги, так теж о потравенъе и позабиянъе свиней», не згадуючи поміж великими жалями з приводу втрачених свійських тварин та інших шкод про виклик на поєдинок, і тим більше не переймаючись обов'язком лицаря ставати на герць в обороні своєї честі⁶⁴⁴.

Колоритною є також скарга волинянина Матиса Комнацького на сусіда Івана Волинця та його синів про образи його й дружини, побиття слуг і підданих, напад на маєток, під час якого «двое гусей з дому взяли и пограбили не с potrzeby ани с припадку, толко мни на прикрост, на збожя мои кони свои пуцают, *вызываючи мя на битву*; перед приятелми и слугами моими мене лжат, словы мене своими неучтивыми на мене торгают, человека спокойного, ни в чом соби невыступного, *на битву вызывают*»⁶⁴⁵.

Ці фрагменти шляхетського повсякдення очевидно дисонують з уявленнями про високе мистецтво лицарського поєдинку задля захисту своєї честі чи честі дами, що впевнено увійшов до ностальгійного каталогу ознак Золотої

⁶⁴⁴ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 901 зв. — 902 зв.

⁶⁴⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 116–116 зв.

доби. Для пояснення цієї невідповідності легко знайдеться і стереотипний концепт – стосунки «центр – периферія», адже українські терени, поза сумнівом, лежали на околиці європейської культури, куди новинки часто доходили з запізненням і в край зміненому вигляді. Тож бодай побіжно окреслю побутування цього явища на європейському просторі.

Поєдинок у Західній Європі

Поєдинок, що у своїй завершеній формі постає як добровільне, строго ритуалізоване збройне змагання двох конфлікуючих сторін (інколи за участі близьких до них осіб) в обороні попередньо ураженої честі однієї з них чи й обох, має довгу історію. Витоки поєдинку вбачають у судах Божих (*ордаліях*) – ритуальному випробуванні оскарженого як способі доведення в суді, коли доказів для обвинувачення чи його спростування бракувало⁶⁴⁶. Вважалося, що суддею під час ордалій виступав сам Бог, який мав покарати злочинця й не допустити страждань невинного. Так у «Романі про Трістана та Ізольду» читаємо: «Люди бачать вчинки, але бог бачить серце, – і один лише він суддя праведний. Від нього ж то й іде той порядок, що коли кого в чому обвинувачують, – той може виправдатись у чесному двобої, і завжди він сам бореться на боці безневинного»⁶⁴⁷. Тому на судах Божих зазвичай були присутні духовні особи, що провадили службу перед ними чи й упродовж їх. Право застосування ордалій від початку належало верховному володарю, а також делегувалося ним намісникам, а за особливими привілеями – патримоніальним власникам, монастирям, костелам, капітулам, окремим корпораціям, містам (про що йшлося в локаційних привілеях).

Найпоширеніші види *ордалій* – випробування водою та розпеченим залізом і поєдинки. Проба розпеченим залізом передбачала, що звинувачений мав пронести його в руці або пройти по ньому босоніж три кроки. За станом долоні чи підошви через три дні після випробування судді визначали переступ – наявність ран указувала на вину. Випробовуваного водою зв'язували таким чином, щоб він не міг рухати руками й ногами, а тоді кидали до водойми: якщо він тонув, відсутність провини було доведено. Практикували й проби гарячою водою, з якої потрібно було дістати голою рукою певний предмет. Поєдинки відбувалися в присутності суддів і при згромадженні людей, як правило, через певний відтинок часу після присуду. Звичною зброєю

⁶⁴⁶ Найдокладніше про суди Божі див.: *Bartlett R. Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal.* – Oxford: Clarendon Press, 1986. Саме на цю працю я орієнтуватимуся, конспективно викладаючи їх історію.

⁶⁴⁷ Роман про Трістана та Ізольду / Пер. з фр. М. Рильського. – К.: Молодь, 1972. – С. 98.

були кий і меч (вибір належав у більшості випадків оскарженому). З часом кий став вважатися зброєю простолюду, а побиття ним сприймалося воїнами-лицарями як ганебне, тож вони ставали до двобою лише з лицарською зброєю, інколи кінно. Обов'язковим атрибутом у поединку був щит, який захищав від ударів; лицарі використовували кольчугу, а у випадку кінних двобоїв – і весь лицарський обладунок. Усталилися й правила, хто міг брати участь у поединку: виняток становили раби, духовні особи та жінки; вища за статусом особа могла відмовитися від двобою, а лицареві у сумнівних випадках перед випробуванням пропонували довести своє походження (тобто утверджувалася засада рівності між супротивниками). До ордалій, хоч і з певними застереженнями, належить також присяга. Як наріжний камінь середньовічної судової процедури вона часто вживалася замість *проб*, однак від персони, що мала її давати, вимагалася включеність до сітки родинних і приятельських зв'язків даної групи (іноземцям не дозволялося присягати). А також особа мусила бути «вартою присяги», тобто володіти характеристиками, які робили обітницю надійним доказом.

Ці ритуали активно використовували германські народи у судових процесах щодо таких переступів як зрада, порушення договору, зґвалтування, розпуста, сексуальні девіації, вбивство, підпал, фальшування. Застосовувалися суди Божі й у справах про власність і статус (скажімо, у випадках сумнівного батьківства), а також церковних – у процесах над еретиками (XII століття). Перші згадки про ці практики фіксуються на початку VI сторіччя у «Салічній правді» й у текстах Григорія Турського; спалах застосування ордалій припадає на період між 800 і 1200 роками, після чого за справу серйозно взялася церква. Чи не від самого початку вона займала щодо судів Божих двозначну позицію, хоч їх розповсюдження тісно корелює з поширенням християнства на певних територіях⁶⁴⁸. З одного боку, служителі церкви отримували за участь в ордаліях винагороду. Траплялося, що правитель, в руках якого перебувало виняткове право надавати дозвіл на поединки, передавав його не лише своїм достойникам з числа найбільших можновладців, містам чи окремим корпораціям, а й духовним інституціям⁶⁴⁹. З іншого, – досить рано засвідчені намагання церкви обмежити ордалію; так собор у Валенсії 855 року заборонив християнське поховання загиблих на поединку. Сумніви щодо доречності застосування судів Божих ґрунтувалися, зокрема, на тому, що в Євангелії чудеса не гарантовані, тож не конче мусять відбуватися під час судових поединків, які неканонічні й лише спокушають Бога⁶⁵⁰. Поширення практики сповіді та

⁶⁴⁸ Bartlett R. Trial by Fire and Water... – P. 4–58.

⁶⁴⁹ Szymczak J. Pojedynki i harce, turnieje i gonitwy. Walki o życie, cześć, sławę i pieniądze w Polsce Piastów i Jagiellonów. – Warszawa: DiG, 2008. – S. 23.

⁶⁵⁰ Bartlett R. Trial by Fire and Water... – P. 81.

причастя вплинуло на зменшення ордалій у XII столітті. Адже якщо винний покаюся і висповідався, то Всевишній відпускав його гріх, але якщо він гинув на поєдинку, то це ще не означало, що Бог звільнить його від відповідальності за скоєне. Втім, поєдинок залишався вкрай важливим елементом системи доведення у справах, пов'язаних з порушенням миру, пораненнями та розбоями, що фіксувалося у «Саксонському зерцалі» (близько 1230 року)⁶⁵¹.

Трактування ордалій як таких, що не відповідають Божим заповідям і науці церкви, з'являється в ухвалах IV Латеранського собору 1215 року, а в 1222 році їх використання взагалі заборонили. Ці заходи, однак, не призвели до швидких змін у судочинстві, що засвідчує, зокрема, окрема заборона судових поєдинків папою Григорієм XI (1373). Остання судова дуель в Англії, втім, відбулася 1492-го, у Франції – 1547-го, а в Іспанії – 1541 року, однак на той час вони вважалися вже архаїчним явищем.

Зменшенню значення судів Божих прислужилися й заходи монархів. Скажімо, у 1168 році французький король Людовік VII зліквідував поєдинки у дрібних справах, а Людовік XI Святий 1260 року ввів до судового процесу замість ордалії доказ через свідків. Р. Бартлетт вважає, що зменшення ваги судів Божих у судочинстві було пропорційне централізації держави та зміцненню її владних інститутів, адже ордалії являли собою механізм порозуміння членів малих груп, тісно пов'язаних різними зв'язками й слабо залежних від центральної влади. Конфлікти вирішувалися через втручання спільноти, чий інтереси завдяки гнучкості оцінювання результатів ордалії маскувалися під Божу справедливість. Наголос робили на важливості порозуміння між супротивниками, розсмоктуванні гніву й утвердженні миру в групі. Тож відмова від Божих судів знаменувала початок деперсоналізації, переходу від консенсусу до авторитету, чому значною мірою прислужилося також зростання населення. На користь цієї думки свідчить той факт, що в політично децентралізованих регіонах ордалії протрималися значно довше (скажімо, в басейні Рейну), ніж там, де існувала сильна монарша влада⁶⁵².

З часом концепцію поєдинку як варіанту Божого суду замінює ідея поєдинку як приватної за суттю, але публічної за характером битви в обороні честі, яка стає візитівкою рицарського стану, що збройною службою здобував собі землі, «права і вольності». Ті дослідники, які вивчають проблеми утвердження абсолютизму в Англії та Франції, вважають, що дуель – середньовічний

⁶⁵¹ Саксонское зеркало. Памятник. Комментарии. Исследования / Под ред. В. Корецкого. – М: Наука, 1985.

⁶⁵² Bartlett R. Trial by Fire and Water... – P. 132–133.

спадок, «неофеодальний звичай»⁶⁵³. Він суперечив новій формі ввічливості, новим стандартам володіння емоціями, котрі тримали агресивність під суспільним контролем. Однак сучасники чітко усвідомлювали різницю між поединками як Божими судами та дуелями на захист честі, які сприймалися як «новинки». Вважається, що дуель постала в ренесансній Італії, де під впливом трансформації соціальної структури та супутніх їй дискусій про ввічливість і цивілізованість виникають й інші форми поведінки, орієнтовані на приховування емоцій та витонченість манер. Дуелі відповідала і нова концепція честі. У родовій помсті вона була колективною чеснотою, власністю та спільним надбанням роду, які потрібно було всіляко примножувати, наслідуючи славних предків⁶⁵⁴. Оскільки ганьба падала на весь рід, обов'язок очищення від образи ціною крові брали на себе всі члени клану. Однак з часом честь індивідуалізується, що призводить до зменшення зобов'язань родичів продовжувати помсту; поруч з вендеттою з'являється ритуалізований поєдинок (а в багатьох випадках – і замість неї). 1519 року папа Лев X скаржився на щоденні дуелі⁶⁵⁵. Але нарікання, як уважають історики, були безпідставними: насправді поява дуелей суттєво зменшувала насильство. Там, де між супротивниками точилася війна без правил заради помсти, поставала низка обмежень, завдяки яким сторони ставилися у відносну рівність позицій. До того ж дуелянтам зазвичай не йшлося про знищення візаві; поединки нечасто закінчувалися серйозними травмами, чому сприяло використання захисного одягу та посередництво друзів. Розроблені правила давали можливість продемонструвати честь з мінімальними втратами для супротивників. До того ж ідеальна настанова – оборона своєї репутації навіть ціною життя – далеко не завжди спонукала, як твердять дослідники, поспішати на поєдинок. Відмовою найчастіше ставало недотримання формальностей: виклик мав подаватися листовно, містити мотивування ворожості, а також інформацію про місце й час зустрічі⁶⁵⁶. Тому багато викликів не реалізовувалися. Проте дослідження дуелей, що зазвичай спирається не на масовий матеріал, а на окремі історії, а також нарративні джерела – дуельні кодекси й антидуельні памфлети – має великий розкид і в їх оцінці. Водночас побутує думка про значне поширення в Італії до середини XVI століття «поєдинків у чагарнику» чи «поєдинків диких звірів», що передбачали бійку без свідків, які могли б утрутитися й загамувати конфлікт. У цьому

⁶⁵³ Peltonen M. The Duel in Early Modern England... – P. 6. Також про поширення дуелей в Європі див.: Kiernan V. G. The Duel in European History: Honour and the Reign of Aristocracy. – Oxford: Oxford University Press, 1988.

⁶⁵⁴ Szymczak J. Pojedynki i harce... – S. 235–236.

⁶⁵⁵ Weinstein D. Fighting of flyting?.. – P. 204–220.

⁶⁵⁶ Piwowarczyk D. Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV–XV wiek). – Warszawa: DiG, 2000. – S. 169.

випадку суперники, інколи роздягнуті до пояса, без захисних засобів, нехтуючи ієрархією, билися до смерті одного з дуелянтів, на відміну від сутичок, що раніше тривали «до першої крові»⁶⁵⁷.

Досить швидко, вже в другій третині XVI сторіччя з'являються десятки посібників з двобою. Їх поширення, як уважають, стало однією з причин за-непаду дуелей, адже чим більш заплутаний ритуал, тим вища ймовірність, що до нього не вдадуться. Доналд Вейнстейн зауважує, що про честь значно більше говорили, ніж захищали її на дуелі. Автори трактатів до дуелянтів переважно не належали — вони були літераторами, знайомими з двором і його манерами. Тож акцент переносився з фізичного насильства на словесний двобій, де обмінювалися звинуваченнями та контрзвинуваченнями, провокаціями й відповідями на них, де важило не так володіння зброєю, як уміння вести етикетну гру. Дуель поєднувала слова та дії, за допомогою яких досягали мети: осоромити супротивника та захистити й примножити власну честь. Досить багато було виключно словесних двобоїв, які сучасники за власне дуель не сприймали. А насправді подібний квазіпоєдинок був не менш важливим, аніж реальний, бо в обох випадках йшлося про виставу, що розігрували перед світом, від якого в підсумку й залежала репутація кожного: «Сценарій дуелі складно зрозуміти, якщо ми вважаємо одну частину формою, а іншу — суттю, де обмін листами — лише гра, а обмін ударами є справжньою дуеллю»⁶⁵⁸. Листовні виклики на дуель, що на позір мали характер приватного повідомлення, де факто озвучували погляди супротивників перед тіснішим колом приятелів, а також досить часто — й значно ширшою читацькою аудиторією, адже частина з них друкувалася. Тож тривалі вербальні демонстрації ненависті та суперництва не гірше підтверджували честь, аніж зброя⁶⁵⁹.

Зниженню частотності дуелей прислужилася і їх заборона у 1564 році Тридентським собором, яка передбачала інфамію та втрату маєтків для учасників, позбавлення християнського поховання жертви поєдинку, накладання церковного прокляття на осіб, що виклика́ли, свідків і помічників, радників і навіть тих, хто спостерігав за поєдинком⁶⁶⁰. Важила також суворіша атмосфера Контрреформації, в якій значно менше толерувалися відступи від норми. Це мало ефект, причому в Італії більшою мірою, ніж деінде: саме тут наприкінці XVI століття спостерігалось значне скорочення кількості дуелей. У Франції дуель з'являється в середині XVI сторіччя, причому тодішні французькі автори твердили, що їхні співвітчизники запозичили цей звичай воювати за честь

⁶⁵⁷ Новоселов В. Последний довод чести... — С. 52–53.

⁶⁵⁸ Weinstein D. Fighting of flyting?.. — Р. 217.

⁶⁵⁹ Ibid.

⁶⁶⁰ Janczewski S. Pojedynek i walka z nim // Ateneum Kapłańskie. — 1929. — R. 15. — Т. 23. — S. 2.

під час Італійських походів⁶⁶¹. Приблизно на цей же час припадає знайомство з дуеллю англійців, які сприймали її як континентальну новинку: король Яків I говорив, що вона здобула популярність, бо англійці ласі до нових і дивних речей. Інший англійський автор у 1580 році зауважує, що у старовину за слова мстилися лише словами, а не ударами⁶⁶².

У той період, коли в Італії дуель перетворюється на складну гру, де слова значать чи не більше, ніж дії, на території Англії та Франції зафіксовано її значне поширення, що водночас супроводжувалося критикою, а також спробами монархів взяти поєдинки під свій контроль. Так у Франції Карл X 1566 року заборонив зібрання, метою яких було вирішення питань про честь. Однак завадити двобою не вдалося; до того ж, на відміну від італійської ситуації, де викликів було набагато більше, аніж їх реальних проваджень, у Франції поширюється справжня дуельна лихоманка з масовими смертельними наслідками⁶⁶³. Окрім іншого, Франція аж до середини XVII століття не приймала постанов Тридентського собору, а це гальмувало втручання церкви у справи честі. За підрахунками сучасників, за час правління Генріха IV (1589–1610) на поєдинках загинуло 8–12 тис. представників благородного стану⁶⁶⁴. Втім, така *статистика*, як відомо, вкрай сумнівна; вона могла бути нічим іншим, як одним із аргументів проти дуелей у памфлетній війні.

Перша чітко сформульована негативна позиція щодо двобоїв належала Паризькому парламенту, який постановою 1599 року прирівняв дуелянтів до бунтівників і потрактував поєдинок як образу монарха. У королівському едикті 1602 року теж говорилося про те, що дуелянти, чиєю професією є «носити зброю», узурпують право вінценосця на правосуддя, чим завдають йому образу⁶⁶⁵. Карою за це мала бути страта й конфіскація майна, навіть у загиблих на поєдинку. Едикт був повторений у 1609 році, що свідчило про його невисоку ефективність. Причини небажання нобілів ставати у справах честі до королівського суду були такими: 1) суддівські повноваження зосереджувалися в руках представників неблагородного стану, тож їхні ухвали недостатні для відшкодування нанесеної образи, до того ж вони були необ'єктивні, бо на їх рішення могли впливати різні непрямі обставини; 2) розгляд скарг тривав довго, а весь цей час образений мав пляму на честі; 3) судові баталії передбачали публічне розголошення всіх обставин справи, що, своєю чергою, могло спри-

⁶⁶¹ Новоселов В. Последний довод чести... — С. 55.

⁶⁶² Peltonen M. The Duel in Early Modern England... — P. 12.

⁶⁶³ Новоселов В. Последний довод чести... — С. 114. Джуліус Рафф теж говорить про 300–500 осіб, що загинули на дуелях у цей час: Ruff J. R. Violence in Early Modern Europe 1500–1800. — P. 79.

⁶⁶⁴ Новоселов В. Последний довод чести... — С. 218. Автор також указує, що із 120 зафіксованих випадків дуелей 66 закінчилися смертю одного, а у 10 випадках — і обох супротивників.

⁶⁶⁵ Там само. — С. 249–250.

чинити додаткове згнєблення; 4) проходження скарги через суд потребувало значних видатків.

Урешті, дуель у Франції вийшла з моди лише тоді, коли привілейовані вояки перетворилися на поважних землевласників, чиновників, фінансистів і, відповідно, поєдинок перестав підтверджувати їхній соціальний статус, що припадає на схилок правління Людовіка XVI (утім, вона ніколи не зникла з середовища професійних воїнів). З тим, що цей процес був пов'язаний зі становленням абсолютистських держав, отже, й посиленням королівської влади, реформуванням судової системи та жорсткішими заходами проти порушників правових норм, погоджуються практично всі дослідники. З дуелями боролися, бо вони підважували владу монарха, утверджуючи автономність лицарської честі й пріоритетність її для носія. Як писав Блез де Монлюк: «Наші життя та майно належать королю, душа належить Богові, честь – лише нам, бо над моєю честю король не владарює»⁶⁶⁶. Дуель також суперечила християнським приписам і трактувалася церквою як убивство та самогубство. Однак залишається питання, чому вона так наполегливо боролася саме з поєдинками на захист честі, а не іншими формами насильства, і чому посилення побожності й успіхи у витісненні дуелей зворотною стороною мали сплеск дуельної літератури.

Також дослідники зосереджують увагу на зв'язку дуелі з цивілізаційними змінами, з трансформаціями соціальної структури і постанням нової культури, яка має інший поріг чутливості й інакше ставиться до афективних станів та їх виявів. Ці зміни виходять на яв у середині й у другій половині XVI століття та загалом збігаються з поширенням дуелей. Центрами вироблення нової моделі поведінки стають монарші двори, подаючи приклад представникам різних станів, які його засвоюють, поширюють і переробляють. Зазвичай такі підходи ґрунтуються на аналізі джерел, що постають в результаті функціонування двору, стосуються пов'язаних з ним осіб чи груп; саме вони забезпечують історика інформацією про певні епізоди дуельної історії. Використання дуельних трактатів та інших наративних джерел сприяє ідеалізації двобоїв, попри те, що сьогодні неочевидність зв'язку літератури з повсякденними практиками загалом не викликає заперечень. Натомість Стюарт Керол, аналізуючи судовий матеріал ранньомодерної Франції, ставить під сумнів можливість пояснення сенсу дуелі через складання нової куртуазної культури: на його думку, швидше, йшлося про використання певної форми для звичних актів насильства⁶⁶⁷. Без аналізу культури ворожості неможливо зрозуміти природу поєдинку, адже

⁶⁶⁶ Цит. за: Новоселов В. Последний довод чести... – С. 75; М. Пелтонен теж говорить про суперечність між культурою честі та владою короля і церкви. Див.: *Peltonen M. The Duel in Early Modern England...* – Р. 78.

⁶⁶⁷ *Carroll S. Blood and Violence...* – Р. 120–170.

він був її інтегральною частиною, одним із варіантів відплати ворогові, який не підміняв вендетту і не скасовував її, як і не ставив крапки у боротьбі за честь. Цю особливість дуелі, що з очевидністю увиразнюється на рівні життєдіяльності провінційного *лицарства*, можна інтерпретувати як приклад впливу на високі зразки масової культури, тобто – через протиставлення центру та периферії. Однак такі ж функції поєдинку були зауважені при аналізі їх побутування в середовищі французької аристократії, де помста без жодних правил як відплата за вчинки, що були потрактовані як невластиві, вживалася паралельно з дуеллю чи одразу після неї; вона вважалася цілком прийнятною і не засуджувалася соціумом⁶⁶⁸. Тож сутність дуелі продуктивно розглядати через антропологічне «мир у війні»⁶⁶⁹, тобто через ширший аналіз насильства та його форм у певних спільнотах.

Поєдинки в Польській Короні та Речі Посполитій

Висловлювалася думка, що у Польському королівстві суди Божі виникають з появою німецьких поселень, однак згадки про них як звичні практики за-свідчують їх питоме походження⁶⁷⁰. Проте обрядова сторона, схоже, таки була запозичена у германських народів. Як і в усій тогочасній Європі, застосування в судовій практиці ордалії суттєво скорочується на початок XIV століття, однак поєдинки протривали значно довше. Зокрема, вони згадуються у найдавнішому зводі польського права, укладання якого якраз припадає на цей період⁶⁷¹. Ранні епізоди, пов'язані з поєдинками, стосувалися переважно воєн

⁶⁶⁸ Новоселов В. Последний довод чести... – С. 106.

⁶⁶⁹ Gluckman M. Peace in the Feud // Past and Present. – 1955. – Т. 8. – С. 1–14.

⁶⁷⁰ Про суди Божі в Польщі див.: Winiarz A. Sądy Boże w Polsce // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – Т. V. – Zeszyt. II. – С. 290–313; Koranuj K. Powszechna historia prawa / Wyd. 2. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – С. 102–103; Szymczak J. Pojedynki rycerskie, czyli rzecz o sądzie bożym w Polsce Jagiellonów // Studia z Dziejów Państwa i Prawa polskiego. – 1999. – Т. IV. – С. 157–166; а також: Szymczak J. Pojedynki i harce... – С. 15. Про поєдинки в Польській Короні та ВКЛ і, зокрема, про ордалії див.: Kutrzeba S. Pojedynki w Polsce // Przegląd Polski. – Kraków, 1909. – Т. 171. – С. 403–430; Т. 172. – С. 34–50.

⁶⁷¹ Ян Шимчак говорить про поєдинки на захист честі, відмінні від судових двобойів, починаючи з описаного Яном Длугошем випадку оскарження королеви Ядвіги краківським каштеляном Гнівошем з Далевіц у зрадї Ягайлові (1389), коли на її захист став Ян з Тенчина, заявляючи про свою готовність через поєдинок довести чистоту королеви. До нього прилучилися й інші лицарі, однак судді не дозволили провести двобій, а оскаржувач публічно відмовився від своїх слів як фальшивих і був покараний гавканням з-під лавки. Такий жест свідчив, що він брехав, мов пес. Указуючи на сумнівність цього переказу, автор все ж приблизно від кінця XIV століття розпочинає датування поєдинків на захист честі як сталого елементу лицарської культури, втім, практично не сепаруючи його від судових. Див.: Szymczak J. Pojedynki i harce... – С. 29–30.

коронярів з хрестоносцями, зокрема, й перший відомий письмовий виклик на двобій 1410 року. За королювання Олександра Ягелончика на Радомському сеймі 1505 року, відповідно до булли Григорія XI, були заборонені ордалії та поєдинки за ініціативою та санкцією суддів, однак двобої могли відбуватися з дозволу короля. Зволікання Зигмунта I з передбаченим правом дозволом на поєдинок Михайлові Глинському, який у 1507 році викликав на суд Божий свого давнього ворога, троцького воєводу Яна Юрійовича Заберезинського, спровокувало повстання Глинського⁶⁷². Натомість з королівської згоди відбулися поєдинки у 1511, 1517 і 1518 роках; зберігся навіть письмовий дозвіл короля на двобій між Миколаєм Турським і Миколаєм Смоліковським 1511 року з докладними умовами битви⁶⁷³. Зокрема, зброєю мали бути або дерев'яні списи у випадку кінного двобою, або ж мечі й коротші від них корди⁶⁷⁴. Заборонялося використання короткої холодної зброї типу ножів, що була маркована як підступна й табуована і в судах Божих. У 1559 році Зигмунт Август видав дозвіл на поєдинок на королівському дворі між Миколаєм Бжостовським з Гульчі та Станіславом Пшонкою, але в підсумку останній не з'явився у призначений час, тож король переніс справу до суду.

У Коректурі прав 1532 року поєдинки цілком толеровані: так за завдані рани і вбивство під час двобою не передбачалася відповідальність, зокрема – виплата головщини. А перший польський правничий словник 1540 року ще тлумачить дуель як варіант Божого суду – «дуель або битва двох на доведення правди»⁶⁷⁵. Про судові поєдинки згадує і Марцін Кромер, однак як про варварський і чужий християнству звичай, де з допомогою меча (аж до вбивства супротивника) намагаються відрізнити право від безправ'я, суть від фальшу, що насправді не має нічого спільного із судом⁶⁷⁶. Тобто до середини XVI сторіччя й трохи потому відомі двобої все ще мають виразні риси судового способу доведення шляхтичем своєї правди, хоч, цілком імовірно, що йшлося сторонам у підсумку таки про очищення від звинувачень, які плямували честь оскарженого. Схоже, що межа між двобоєм як варіантом Божого суду і ним же як механізмом захисту честі була досить прозора, а до-

⁶⁷² Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – S. 81–83.

⁶⁷³ Szymczak J. Cedula na sąd Boży z 1511 // Acta Universitatis łodziensis. Folia historica – 1992. – No. 44. – S. 111–125.

⁶⁷⁴ Списи були довжиною до 3,8 м, корди – до 70 см.

⁶⁷⁵ Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – Warszawa, 1801. – Т. II. – С. 147.

⁶⁷⁶ Kromer M. Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / Tłum. Stefan Kazikowski. – Olsztyn: Pojezierze, 1977. – S. 149.

слідників, знання якого про ці епізоди історії вкрай обмежені та суперечливі, окреслити її часто буває взагалі неможливо. Звісно, судовий поєдинок у чистому вигляді для цього часу вже є анахронізмом, однак за своєю природою він тісно зрощений з судом – як альтернативний йому варіант отримання компенсації скривдженим і покари винного. Щоправда, на відміну від перемоги в суді, де зазвичай ішлося й про матеріальний зиск, у разі перемоги на поєдинку нагородою була лише моральна сатисфакція, до якої могли додатися реальні клопоти із залагодження конфлікту з родичами вбитого. Підкладкою ж будь-якого двобою є ідея Божого правосуддя та втручання в людські справи задля відновлення порушеної рівноваги.

Втім, у наративних джерелах цього часу вже знаходимо формулювання поєдинку як ритуалу, за допомогою якого шляхтич має боронити свою честь і добру славу. Так Анджей Фрич-Моджевський присвячує цьому питанню спеціальний розділ свого трактату про облаштування Речі Посполитої (1551). Автор говорить, що серед шляхти утвердилася думка про високі чесноти тих, хто заради помсти і збереження доброї слави стає на герць. Такий чин виявляє велику мужність і великі серця⁶⁷⁷. А Лукаш Гурніцький, характеризуючи ідеального дворянина, говорить, що той мусить бути вправний у воєнному ремеслі, а також завжди готовий стати в обороні честі, яка не терпить відмови та зволікання. Це особливо вірно щодо поєдинку: з ним за будь-якої причини квапитися не варто (бо того, хто легкий на руку викликати, поштиві люди стережуться), але якщо двобою оминати не вдається, то шляхтич має виїхати в озброєнні на плац. А хто відмовляється від сутички після виклику, чинить по-християнському, але навряд чи демонструє сутність доброго лицаря (автор навіть жалкує, що поєдинки трапляються значно рідше, ніж за часів Зигмунта Старого)⁶⁷⁸. На відміну від загалом толерантної позиції Гурніцького, ставлення Моджевського до поєдинку однозначно негативне. Він допускає участь у ньому лише тоді, коли особу викликали й примусили стати до бою, позаяк ідеться при цьому про природне право відповіді на силу силою. Однак навіть у таких ситуаціях варто чинити по-християнському й намагатися полагодити суперечку миром. Треба всіляко протиставляти твердженню, що добре той чинить, хто мститься, позицію християнина, який ліками на свої кривди вважає звертання до права; шляхетні обивателі Речі Посполитої, замість хапатися за зброю, мають шукати справедливості в суді. Шимон Старовольський через століття, що відділяє його від попередніх авторів, загалом солідаризується з Моджевським. Він зауважує, що боронитися від гвалту – властива річ навіть для підданого,

⁶⁷⁷ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 209–213.

⁶⁷⁸ Górnicki Ł. Dworzanin polski... – T. 1. – S. 209–211: «...bo kto by chciał po daniu ręki szukać dopiero tych drog, żeby mu się bić nie przyszło, przawda, żeby uczynił krześcijańskie, ale nie wiem, jako by praw był zawołaniu rycerskiemu».

але війну починати і наїздити, чинити одповідь, *на руку викликати* жодному не годиться⁶⁷⁹.

Важко сказати, наскільки розповсюджені були поєдинки від середини XVI сторіччя у ВКЛ і Польській Короні. На доказ їх частого вживання наводять лист Миколая Радзивила до короля від 12 січня 1559 року, де адресант пише про те, що велика кількість убивств виправдовується поєдинками, а також радить протиставити цьому поширеному звичаєві право⁶⁸⁰. Марцін Кромер теж згадує про популярність традиції мстити за вразу честі на двобоях у випадку рівності кривдника за статусом і походженням. Однак дослідження дуелей практично не виходить за межі опису відомих в історіографії кількох яскравих епізодів або принагідних згадок про них. Найпомітнішим за резонансом у тогочасній Речі Посполитій, важливістю для розстановки політичних сил у державі, а також за історіографічним і літературним шлейфом є виклик на поєдинок Самійлом Зборовським войницького каштеляна Яна Тенчинського, що відбувся 22 лютого 1574 року під час коронаційних урочистостей Генріха Валуа⁶⁸¹. Формальним приводом послужила образа, завдана Самійлові слугою Тенчинського, як припустив скривджений – не без участі його пана. Жертвою збройної сутички головних супротивників став перемишльський каштелян Анжей Ваповський, за що Самійло Зборовський був покараний вічною баніцією та конфіскацією майна, однак зберіг честь. Боротьба за політичні впливи між коронним канцлером і великим гетьманом Яном Замоїським і могутньою родиною Зборовських призвела до страти Самійла за ініціативою Замоїського у 1584 році як вигнанця, що порушив заборону в'їздити в межі Речі Посполитої і цим поставив себе поза законом. Прикінцевий епізод історії практично спровокував кризу влади у Речі Посполитій перед смертю Стефана Баторія, викликавши обурення шляхти «тиранською» поведінкою канцлера, в основі якої лежала приватна помста, його зрослими претензіями на владу та впливом у державі, а також позицією короля в цій справі, що сприймалася як спроба його узурпації шляхетських прав і вольностей⁶⁸².

⁶⁷⁹ *Starowski S. Prawy rycerz / Wyd. R. J. Turowskiego. – Kraków: Biblioteka Polska, 1858. – S. 17.*

⁶⁸⁰ *Czacki T. O litewskich... – Т. II. – S. 148.*

⁶⁸¹ Найдетальніший його опис належить перу Свентослава Ожельського: [*Orzelski Świętosław*] *Bezkrólewia ksiąg ósmioro, 1572–1575 / Tłum. W. Spasiewicz. – Petersburg i Mohilew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1856. – Т. 1. – S. 221–225.*

⁶⁸² Ім'я Самійла Зборовського як офіри «тиранії» на тривалий час стало гаслом у боротьбі шляхти проти узурпації її прав. Про вживання поняття «тиран» і «тиранія» в політичній лексиці Речі Посполитої див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa: DiG, 2008. – Т. 1. – S. 287–389.* Ширше функціонування цих понять у контексті європейської політичної культури, однак включно з проблемою вибору короля під час перших безкоролів'їв у Речі Посполитій, розглядає у своїй монографії Ігор Конко-

Серед цікавинок з історії поєдинків – згадки про такі виклики: Стефан Баторій – Івана Грозного, аби «запобігти довшому взаємному проливанню християнської крові»⁶⁸³; воевода Василь Шуйський – гетьмана Яна Замойського під час облоги Пскова з метою підступом захопити місто⁶⁸⁴; тим же Замойським під час Ливонської війни – герцога Карла Судерманського, який відмовився ставати на двобій через нерівність йому супротивника, простого шляхтича (1602)⁶⁸⁵.

Серед знаних в історіографії випадків, де йшлося до поєдинку, близькою до наших теренів є історія образи князя Олександра Пронського вишгородським старостою Войцехом Стажеховським, який у Львові в колі приятелів назвав Пронського «злої матки сином». Тож коли недоброзичливці зустрілися 1580 року в таборі під час Ливонської війни, князь закликав своїх родичів і приятелів у свідки, питаючи кривдника, чи справді він *говорив* такі образливі слова. Той же відповів, що під час кількох відвідин Львова завжди *говорив*, однак усього не пам'ятає, тому від своїх слів не відмовився. Тоді Пронський через посланців відправив листа, суттю якого було – Стажеховський ніколи не зможе довести своїх слів, відтак, бреше, мов пес і *нецнота*, втім, як і кожен, хто за ним повторить його неправдиві слова. Староста відповів, що сам Пронський бреше на нього, як пес, і посланці брешуть, називаючи його *нецнотою*. Ті образилися і, своєю чергою, заявили, що він і є *нецнота*, обзиваючи тих, з ким не має жодних суперечок, адже вони прийшли як приятелі Пронського, бо «кожен приятеля має, який йому служить». Поєдинку вдалося уникнути через присутність у таборі Стефана Баторія – суворого щодо подібних випадків, тож здоровий глузд узяв гору над ображеною честю⁶⁸⁶.

Та присутність короля далеко не завжди зупиняла суперників, принаймні від обміну погрозами. Так у 1611 році Адам Стадницький, ображений словами Юрія Мнішка, у присутності Зигмунта III крикнув своєму кривдникові: «Якби ти мені сказав те деінде, утяв би тобі губу». У відповідь той заявив: «Брешеш, я тобі губу втну»⁶⁸⁷.

левський, див.: *Kąkolewski I. Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia.* – Warszawa: DiG, 2007.

⁶⁸³ *Dzieduszycki M. Pojedynki // Czas. Dodatek miesięczny.* – Kraków, 1857. – Rok 2. – T. VII. – Zeszyt 19. – S. 20.

⁶⁸⁴ *[Solikowski Jan Dymitr] Jana Dymitra Solikowskiego krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu lipcu do r. 1590 / Przełożył z łaciny W. Syrokomla.* – Petersburg i Mohylew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – S. 59.

⁶⁸⁵ *Szyndler B. Pojedynki.* – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1987. – S. 20–21.

⁶⁸⁶ *Ibid.* – S. 40.

⁶⁸⁷ *Ibidem.*

Подібними епізодами пересипані сторінки щоденників, які до сьогодні залишаються практично поза увагою дослідників. Прикладом може бути «Pamiętnik» Яна-Владислава Почобута-Одлянського (1640–1648), пересічного литовського вояка середини XVII століття, який з юних років бавився жовнірським ремеслом⁶⁸⁸. Середовище військових було вкрай благодатним для ігор «честі» (не лише тому, що там вона цінувалася особливо високо), а й через те, що поєдинки в умовах постійної небезпеки були повсякденною розвагою. Тож серед записів знаходимо епізод входження новачка в жовнірську корпорацію, тобто двобою як *проби*⁶⁸⁹, а також нотатки про поєдинки, котрі траплялися за різних обставин, і короткі авторські ремарки щодо них⁶⁹⁰. Скажімо, Почобут кілька разів зауважує необхідність відпущення гніву на свого суперника після двобою навіть у випадку програшу. Так характеризуючи Криштофа Шумського, якого мало не забив у поєдинку, записує: «...а він завжди був тяжким на мене, а Бог таких не любить, стоячи при справедливості»⁶⁹¹. Сам же, коли був поранений у поєдинку, зауважує, що мав багато разів можливість помститися «правем і левем», однак утримався заради Всевишнього, який набагато більше терпів. Відтак, як стверджував автор, він той біль приніс у пожертву Богу за свої гріхи, адже інші особи теж зазнали від нього немало кривд⁶⁹².

Готовність ставати до поєдинку і принагідно відбирати життя без гніву, як на полі бою, з необхідності й обов'язку, до якого закликала честь, була властива військовим. За допомогою поєдинків жовнір великою мірою здобував авторитет у своєму середовищі, демонстрував свою майстерність і підтримував честь. Показовим є фрагмент щоденника, де Почобут оповідає про обставини своєї дуелі з невідомою особою: приїхало до нього п'яне товариство, жартами, слово за слово, провокувало його до суперечки, тому він мусив схрестити зброю з одним із них, якого навіть імені не знав⁶⁹³.

Заслугує на увагу також оповідь Почобута про виклик його на поєдинок підскарбієм ВКЛ Казимиром Яном Сапегою. Зважаючи на невідповідність своєї позиції становищу магната, автор щоденника просив передати підскарбієві своє прохання скасувати виклик, адже перемога Сапєги над Почобутом не до-

⁶⁸⁸ Pamiętnik (1640–1684). Jan Władysław Poczobut Odlanicki / Oprac. A. Rachuba. – Warszawa: Czytelnik, 1987.

⁶⁸⁹ Ibid. – S. 120.

⁶⁹⁰ Ibid. – S. 124, 139, 168, 171–172, 182–184, 224.

⁶⁹¹ Ibid. – S. 168.

⁶⁹² Ibid. – S. 173.

⁶⁹³ Ibid. – S. 172.

дасть тому слави, натомість про вікторію та щастя Почобута, хоч і не дай Боже, буде знати вся монархія⁶⁹⁴.

Поширеність поєдинків серед військових змушувала вдаватися до дисциплінування через заборони. Так у гетьманських артикулах, затверджених на сеймі 1609 року, виклик мав каратися смертю; у випадку кривди жовнір мусив звертатися до ротмістра, а у тяжких випадках – до гетьмана. Втім, низка жовнірських щоденників серйозно підважує дієвість подібних заходів.

Водночас із регламентацією одповіді, про що вже говорилося вище, на сеймі 1588 року була прийнята і конституція «De duellis», в якій забороняли приватні поєдинки як невідповідні християнському праву під карою піврічного ув'язнення і штрафу в 60 гривень⁶⁹⁵. Однак за королем залишалося право дозволу на поєдинок. Водночас заборонний щодо двобоїв артикул був введений і до III ЛС (1588): він детально регламентував відповідальність залежно від наслідків поєдинку (розд. 11, арт. 14 – «О забитье за повабеньем або вызваньем на руку»). У преамбулі наголошувалося на поширеності недоброго звичаю вирішувати будь-які кривди через виклики на поєдинок, а також зауважувалося, що шляхтича зобов'язують ставати на бій, ображаючи словами, які шкодять його честі та добрій славі. Попри те, що дуелянти обіцяють за будь-яких наслідків двобою не мститися, а також зобов'язують до того своїх родичів, кровопролиття не приносить спокою державі. Тож цей артикул легалізував лише поєдинки, на які дав дозвіл король, а у війську – гетьман. Далі наголошувалося на вині обох дуелянтів, а відповідальність залежала від завданої на поєдинок шкоди. У випадку поранення котрогось із учасників той, що залишився неушкоджений, не мусив платити жодного відшкодування, натомість мав півроку сидіти у вежі. Якщо траплялося вбивство, зацілілого страчували без виплати родичам убитого на поєдинок головицзни. Таке покарання вказувало на публічний характер переступу, що сприймався як порушення суспільного спокою, а не приватна кривда потерпілого: «...пан Бог тым бываеьт обрушон; также и покой посполитый ображон». Натомість, за артикулом, – честі та добрій славі шляхтича, який зберігав спокій і звертався до суду замість стати на поєдинок, не мали шкодити образливі слова з боку кривдника. Таким чином держава перебирала на себе від регіональних спільнот функції регулятора честі її членів, встановлювала ієрархію цінностей і накидала певну модель поведінки.

Судити особу, що викликала на поєдинок, мали як *одповідника*, а також згідно з артикулом про словесну образу честі (розд. 3, арт. 27). Звернімо увагу на той факт, що у самій статутівій нормі виклик на двобій ототожнювався з *одповіддю*. Артикул щодо образи регулював конфліктні ситуації в такий спосіб: якби

⁶⁹⁴ Ibid. – S. 232.

⁶⁹⁵ Volumina Constitutionum. – T. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 67.

шляхтич іншого шляхтича звинуватив у нешляхетстві, або вжив слів, *доткливих* його поштивості та доброї слави, однак у суді відмовився від них, тоді ті слова не мали шкодити скривдженому. Якби вдруге образив, а скривджений у суді те довів, мав би сидіти у вежі шість тижнів. У випадку спротиву передбачена була виплата позивачеві 50 кіп грошів, однак ув'язнення не скасовувалося, а лише відтермінувалося на чотири тижні. Штраф належало сплачувати за кожну відмову сісти до за́мку. Як зауважувалося в підсумку – вина могла бути відпущена винуватцеві лише після дотримання всіх вимог Статуту. Щоправда, артикул трактував лише випадки, коли образливі слова були висловлені в присутності скривдженого. Заочні образи до уваги не бралися і мали залишатися на сумлінні винуватця, бо «доброму человеку не годиться лихо говорити о почтивом».

У тексті артикулу, що стосувався поєдинків, пояснювалося також, у яких випадках конфліктуючі сторони могли отримати дозвіл на двобій від короля – «только за великими и знаменитыми причинами походити маеть, и на особливом уваженью и узнанью нашом господарском с паны радами нашыми». Цілком очевидно, що наші герої, котрі в обороні честі переймалися зменшенням поголів'я свиней чи гусей через напади недоброзичливців, про таке не могли і мріяти. Тож повернімося від вишуканих двобоїв як елементів куртуазної культури, правила яких до найменших жестів описано в популярних дуельних посібниках, до повсякдення волинської шляхти, що жила своїми маленькими радостями та бідами.

Побутування поєдинків на Волині

Зупинюся на кількох прикладах викликів на поєдинок⁶⁹⁶. Так 27 березня 1587 року возний Яцко Поповка-Гуляльницький скаржився на серницького урядника кн. Романа Сангушка Зенка Івановича про те, що той його, «чоловека спокійного, неотповедне, зрадецьке, с тылу, кгвалтовне, окрутне зранил у голову».

⁶⁹⁶ Логічно було б почати аналіз функціонування поєдинку на українських теренах з ранішого часу, однак на заваді стає брак джерел. Існування Божих судів фіксується у статтях 21 і 22 Руської Правди Широкої редакції, а саме – випробування залізом, водою та присяга. Розпечене залізо використовували у випадку звинувачення в убивстві та крадіжці значних цінностей (на суму більшу від половини гривні золотом) за відсутності свідків і речових доказів; якщо йшлося про зникнення меншої суми (від двох гривень до половини гривні золотом), пропонувалося застосування «води», а, відповідно, при крадіжці до двох гривень рекомендувалася присяга. «Поле» – судовий двобій – відсутнє в Руській правді: воно з'являється в правових пам'ятках пізнішого часу (XIII–XV століть), що походять з-поза територій, які розглядаються в цьому дослідженні. (Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти томах. – М.: Юрид. лит-ра, 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – С. 65, 92–93, 203). Однак, поєдинки в обороні честі, про які йтиметься, очевидно не мали своїм підґрунтям ці давні практики; вони були «новиною» на Волині, привнесеною через складання спільного (до певної міри) для шляхти Речі Посполитої рицарського етосу.

Возний, оглянувши скаржника, визнав, що бачив на потилиці у Гуляльницького рану, а також додав клішоване — «не ведомо, если жив будеть». Зауважмо, що цей тяжко поранений особисто прийшов до Луцького гроду, хоч зазвичай у випадках критичного стану потерпілого (або потреби здаватися таким), возного запрошували для засвідчення до господи, де перебувала жертва⁶⁹⁷.

Трохи пізніше, 2 квітня вже серницький урядник розповідав на гроді, що, приїхавши до Луцька у справах свого пана, кн. Романа Сангушка та виконавши всі його доручення (на важливості цієї місії скаржник наголосив двічі), чекав на перевозі через Стир на човен. Туди ж підійшов і Яцко Поповка-Гуляльницький, який, «не маючи до мене никоторое причины, упавши на мя, злоречил мя словы невчтивыми и *вызывал мя на руку*, чого мне, як чоловіку спокійному, николи не годилося чинит»⁶⁹⁸. До того додавалося визнання возного, датоване 31 березня, де він заявляв, що бачив у Зенка Івановича «рану тятюю на губе верхней под носом»⁶⁹⁹.

Іншого разу Федір Солтан скаржився на Семена Івановича Шишку, який «пришедши под двор мой з слугами своими, словы неучтивыми на мене ся торгал и *на руку мене вызывал*, грозечи мне вшелякою шкодою мстити»⁷⁰⁰. А Станіслав Кандиба, вносячи протестацію на Миколая Муриновича, в одній низці з іншими актами насильства — *одповідями і похвалками*, відбиранням ґрунтів та іншими матеріальними шкодами — називає і виклик на поєдинок: «...звazăннвщися на него кром всякое причины, сам через себе и через врьдника своего воротневъского, ниякогос Валенътого Вировъского, отповеди и похвалки чинить, на здоровье его самого, слуг, бояр и подданных его настоит, *на поєдинок покутне вызываєть*»⁷⁰¹.

Отже, в багатьох випадках виклик на поєдинок був звичним елементом шляхетського конфлікту, таким же, як образливі слова, хіба що маркував нападника як представника лицарського стану. Він не вимагав від супротивника участі у двобої і не знеславлював його через відмову битися, а розумівся як варіант погрози. Саме на таке сприйняття його шляхетським загалом вказує скарга Юрія Овлучимського на Миколая Трацевського, котрий листовно його ображав і викликав на поєдинок, однак зауважував, що у випадку відмови від двобою Овлучимський має розглядати цедулу як *одповідь* і стеретися:

«Не маючи до мене жадъное слушьное причины, пробачивъши пристойности своее и срукгости права посполитого, [...] через пахолка своего отдал ми цедулу властного

⁶⁹⁷ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 173–173 зв.

⁶⁹⁸ Там само. — Арк. 220–220 зв.

⁶⁹⁹ Там само — Арк. 177 зв.

⁷⁰⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 27.

⁷⁰¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 567 зв. — 568.

писанья руки своее досыт обелживую и ущипливую, *вызываючи мене на поединок*, абым з ним учинил. А где бым чинити не хотел, тогда ми на здоровье мое отповед чинил, абым се его стерег так на местцу безпечном, яко не на безпечном»⁷⁰².

А на пропозицію поединку від Василя Гулевича Михайло Загоровський надіслав йому через возного *список*, «лаючи и словы неучтивыми и досыт ущипливыми доброй славе его милости отповедаючи на здоровье и на маетност его милости, абы ся их стерег». Сама *цедула* хоч і була подана до канцелярії возним, але не вписувалася через уміщені до неї *слова соромотные*⁷⁰³.

Показовим є і свідчення возного Івана Жуковецького в луцькому гроді про відповідь, дану Іваном Підгороденським Францишку Завадському. Попередньо Підгороденський викликав свого супротивника на двобій, «называючи его неучтьивое матьки сыном» і, за словами возного, не уникнути б кровопролиття, якби не втрутилася третя особа. Однак, коли вдалося вгамувати напругу, Підгороденський через возного і двох шляхтичів-свідків учинив Завадському відповідь, «абы ся его на шеляком местьцу, навет и перед судом, стерег, хочечы его здоровья позбавити»⁷⁰⁴.

Виклик на поединок, як і відповідь, міг передаватися через возного зі свідками або через шляхтичів-посередників. Так Ян Циминський «через особы певные, людей народу шляхетского, то ест пана Войтеха Стрыевского а пана Станислава Шаневского» закликав Томаша Шимковича-Скленського, «абым з ним рукою чинил»⁷⁰⁵.

Як і оголошення про помсту, що могло озвучуватися у будь-яких місцях і в будь-який час, так і виклик на поединок – аналог погроз – чинився поміж різного роду конфліктів у найрізноманітніших місцях. Простором для виклику могли бути межі між маєтками («приехавши на греблю нашу городискую, отповеди и пофалки, и вызываня на мене чинил»⁷⁰⁶), двори супротивників («седечи на коне на него з луку стрелял, погрозки чинил, *на поединки вызывал* и оного покилкакрот мало не пострелил»⁷⁰⁷), судові світлиці. Так Павло Гідзинський скаржився на Олександра Козинського, якого він позвав до суду, а той, замість відповідати на оскарження, знехтував вимогою дотримання спокою під час судових засідань, образив адвоката позивача Бялобризьського, звинувативши його у фальшуванні, а також «на поединок, которое право посполитое и хрестиянское боронют, вызывал». Той же, «не сквапяючися и овшем

⁷⁰² Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр 23, арк. 151 зв. – 152.

⁷⁰³ Там само. – Спр. 9, арк. 146–147 зв.

⁷⁰⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 605–606.

⁷⁰⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 917.

⁷⁰⁶ Там само. – Спр. 61, арк. 245–245 зв.

⁷⁰⁷ Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 5, арк. 168–168 зв.

терптиве оныи прозбыи и вызыване знюсши, будучи так досыт од него ганебне зельжоный», засвідчив возним виклик на поєдинок перед суддями та шляхтою, що зібралася в суді⁷⁰⁸.

Не був винятком для подібних жестів і час жалоби. Так слуга Марка Хрінницького скаржився на Григорія Стакорського, який після поховання родича, сидячи на обіді, «без даня жадное причины, взявши якийс гнев себе, [...] словы ледаякими и непристойными, гонорови его шляхецом шкодючими, зельживши и зсоромотивши, так, яко се им самым подобало, [...] на том недосыт маючи, добывъши брони, покидаючисе до жалуючого, на поєдинок его вызывал, одповедаючи и похвалки на здоровъе его чинячи, вшеляким способом». До Стакорського приєднались брати Федір і Михайло Сосновські, один з яких був рожищським священиком: «...зненацька за лоб и за губу порвавши, маючи его себе по воли, били, товкли и помордовали, где по голове, по твари, по шии, заледве люде розные там же, на том погребѣ будучие, од них одъратовали»⁷⁰⁹.

Отже, така відповідь, складовою якої був виклик на поєдинок, могла спрямовуватися і на осіб, чий духовний стан виключав можливість їхньої участі у двобоях. Так ксьондз Лукаш Хрусциєвський, плебан у П'ятках, скаржився на кальвініста Людвика Прецславського, який його в Дубні «на поєдинок вызывал, одказуючи ему забитем, зачым и до тых час по таких резолюциях их милости панов Преславських и панов Коховских небезъпечен ест здоровья своего»⁷¹⁰.

Викликові на двобій зазвичай передували соромотні слова, що ганьбили шляхтича, часто підважували його шляхетський стан і, як засвідчувала відповідна стаття III ЛС, мусили зобов'язати ображеного до відповіді: «...словы неучтивыми насоромотили, вызываючи его на руку»⁷¹¹; «злоречил мя словы невчтивыми и вызывал мя на руку»⁷¹²; «мене наперед почал словы неучтивыми соромотити, а потом, [...] еще на поєдинок вызывал»⁷¹³. Однак ставлення до виклику як аналогу погрози не зобов'язувало шляхтича негайно братися до зброї, більше того, як і у випадку з *одповіддю*, нормою було зберігати спокій. На цьому моменті наголошував Валеріан Загурський у своїй скарзі на Болеслава Свижинського, який «словы карчемънеми, ушъчипливими и гонорови шляхецькому шкодячими, наехавъшы, лъжил и десъпектовал, вызываючи на поєдинок». А потому «за лоб

⁷⁰⁸ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 256 зв. — 257.

⁷⁰⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 158, арк. 808 зв. — 809.

⁷¹⁰ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 504–504 зв.

⁷¹¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 96 зв. — 97.

⁷¹² Там само. — Спр. 37, арк. 220–220 зв.

⁷¹³ Там само. — Спр. 46, арк. 191.

протесътуючого хвیتال и с колясы порывал». Скаржник же те все «скромъне зъносил и словы лагодливими упрашал, абы оного, яко спокойного», залишив у спокої. Однак Загурський, попри прохання Свижинського, ще запальніше його «од матъки лъжил и десъпектовал, и не тылько самого протесътанта, але и менованые особы тым же конътемъптом каръмил»⁷¹⁴.

Однак серед таких записів присутні й інші, щоправда, нечисленні, де йдеться саме про виклик супротивника на поєдинок. Продемонструю це на прикладі найінформативніших з них – *цедул (картелів)*, що зафіксували прийнятні способи двообою, як їх бачили волинські шляхтичі, форми викликів та реакцію на них.

Одна з найраніших – цедула, датована 1576 роком, якою Василь Павлович викликав на поєдинок Андрія Коровая. Той же через свого брата Остафія скаржився в гродській канцелярії про багаторазові похвалки від Павловича, на підтвердження подаючи цедулу для запису в актові книги. Текст її передусім містив заувагу про причини виклику, якими були кривди Павловичевих підданих і погрози від Коровая. Далі Василь обіцяв не вважати свого супротивника за рівного собі, народженого від «почтывого отца и цнотливое матки», якщо він не стане з ним до бою. За пропонуваними умовами контрагенти мали зустрітися наступного дня в понеділок перед обідом без супроводу сторонніх осіб на межі між маєтками. У випадку згоди Коровай мав прислати у відповідь цедулу, підписану власною рукою. Закінчувався текст звичним для листів *одповідних*: «Стережися мене на каждом мистцу, бо ми тых деспектов моих подданных сердечно жал».

У відповідь Андрій Коровай заявив, що є поштивим шляхтичем, який дбає про спокій посполитий і не хоче, щоб через його дії він був порушений, тож «тое *отповеди* его не приймавал», на цедулу не відповідає і буде проблему з Павловичем вирішувати правом. Тобто лицарському варіанту чину, за яким відмова від поєдинку граничила з ославленням і втратою честі, він протиставляв модель поведінки поштивого шляхтича – законслухняного обивателя, що насамперед переймається миром у спільноті⁷¹⁵.

Кількома роками пізніше (1579) інший герой – Миколай Гулевич, поранивши свого супротивника Яна Вороноу-Боратинського, «на горло ему *отповедал*» і прислав цедулу, в якій на початку зауважував факти неприязні, продемонстровані Вороною: запрошення на гостину, а потому провокування до бійки, що завершилося пораненням Миколая та його брата. Тож Гулевич, дбаючи про свою честь, – «уважаю, абы-х деспекту на собе николи не однес» – чинить *одповідь* з усіма обов'язковими елементами:

⁷¹⁴ Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 629 зв. – 630 зв.

⁷¹⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 58–58 зв.

«...ся меню рыцерьским человеком, тебе то оповедаю, абыс мене як одного неприятеля се стерег в дорози, в дому, в лазни и на вшеляких местцах, и в потреби, где одно з неприятелем короля, пана нашого, будеть».

Далі за свою образу Миколай обіцяє мстити впродовж тривалого часу та сподівається, що ворог, з Божою поміччю, накладе за кривду головою. Насамкінець зауважувалося: «Естлис цнотливый а добрый, а менисся шляхтичем, абыс зо мною завтра рано сам а сам чинил». У випадку готовності стати до бою Ворона мав повідомити супротивника, який таким чином сподівався отримати сатисфакцію за образи й кривди: «С тобою готов есми о кривду и о деспект свой учинити и за помочью Бога вшехмоггонцого на твоём горле из шаблею посежу и кривды, и деспекту, и ран невинных моих помъшу». Відтак запропонований поєдинок міг стати елементом з'ясування взаємин, однак пропозиція не конче мала бути реалізована. Подання цедули до уряду батьком Яна, а також скарги на поранення сина та завдані йому образи якраз і засвідчують відмову від неї⁷¹⁶.

Ще виразніше позиція статечного законслухняного волинського шляхтича задекларована у справі про виклик на поєдинок Яном Гесинським Івана Єловича-Букоємського (1584) у відповідь на своє поранення та вбивство слуги: «...не хочечи правом с тобою роспирати, бо, дей, не вмю права, але о тую кривду свою *на руку тебе повабляеть*, абы еси з ним тут в Луцку о тую кривду его рукою одною чинил, естли се чуеш быти цнотливым». Тож Букоємський, отримавши цедулу, послав групу приятелів у супроводі возного до свого недоброзичливця, котрі й задекларували позицію його як особи, що передусім поважає право:

«Есть певный способ чиненя о вшелякую кривду, то ест право посполитое, и ваша милост маеш ли якую кривду от пререченого пана Ивана Букоемского, теда могли быс з ним, яко з добре оселым, правом чинити, але иж мимо право посполитое выбавляеш его на руку и прагнеш креви его».

Втім, Букоємський не відмовлявся ставати на поєдинок, однак не в Луцку, а на сеймі, де «цнотливые чинити звыкли», за дозволом короля, який єдиний мав право дозволяти такі двобої. Для нього важило те, щоб той двобій був «с пожитком и доброю славою его». Наостанок приятелі запитували, чи має Букоємський сприймати ту цедулу як *відповідь і* стерегтися, на що Гесинський відповів ухильно:

«Я, дей, пану Ивану Єловичу-Букоємскому *не отповедаю*, вшак же, естли се не чуе быт винным, нехай се мене не стережет, а естли се чуе мене быт винным, нехай се мене стережет»⁷¹⁷.

⁷¹⁶ Там само. — Спр. 19, арк. 413–413 зв.

⁷¹⁷ Там само. — Спр. 31, арк. 409 зв. — 411 зв.

Зразком реакції шляхти на поєдинки може також слугувати скарга Михайла Яновича Загоровського та Януша Угриновського на Злобу-Чернчицького⁷¹⁸ та Миколая Гулевича, які, «наполнивши злого умыслу своего, хотечи нас о небезпечность здоровья и о горло приправить», прислали до них дві цедули (ідентичні за змістом) через возного зі свідками (1582)⁷¹⁹. Цими текстами відправники ображали їхню добру славу та честь, *повабляючи їх на руку і*, як свідчили скаржники, «даючи нам на волю, где и на котором местцу з нами о голову чинити». Приводом до оголошення ворожості стали приятельські стосунки адресатів з Монтовтом, який, своєю чергою, ворогував з Дем'яном Гулевичем, братом Миколая та приятелем Злоби: «Ведаю, жесь есть споможителем всех справ того злого чоловіка Монътольтъта, для чого ся стал явным неприятелем всем нам». Тож Загоровському і Угриновському пропонувалося, якщо їх «цнотливая matka уродила», стати на двобій «ровными копьями, хочеш ли и без зброи» або ж самим визначити «обычай битвы». У даному випадку вирішення конфлікту планувалося через колективну дуель, яка була, судячи з актових записів, досить рідкісною⁷²⁰.

Адресати просили надати їм возного для передачі відповіді, яка також була внесена до книг. У ній говорилося, що факт народження їх від «доброе цнотливое матки» добре відомий «у земли Волынской всем людем зацным домов старожитных, яком ся я в дому шляхетском, от учтивых родичов своих сплодил», тож «продков своих цнотливых наследующи», вони є приятелями всім

⁷¹⁸ Імені Злоби не вказано, однак напевно йшлося про Федора Злобу-Чернчицького, службеника кн. Романа Сангушка-Кошерського (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 619 зв. — 620), одруженого з Мариною Романівною Гулевичівною, сестрою Дем'яна Гулевича, у другому шлюбі — Яною Роголиною (6 жовтня 1598 р. Роголя засвідчив отримання посагу за дружиною від Дем'яна Гулевича: ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 219 зв. — 220 зв.). За службу Федір тримав від кн. Сангушка село Бруховичі у 600 копах грошів.

⁷¹⁹ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 107–110.

⁷²⁰ У Франції колективна дуель, зразком для якої були воєнні епізоди, теж у цей час була рідкістю, щоправда, її популярність зростає на початку XVII століття. Втім, маю ще одну згадку про пропозицію колективної дуелі, щоправда, ситуативну. Дія відбувалася під час наїзду на затурецький ґрунт Василя Гулевича приятелів і слуг княгині Ганни Деспотівни Збарзької, яка особисто керувала акцією, розбивши шатер перед церквою у своєму маєтку Холопечі. Коли возний, наданий Гулевичу, з приятелями скаржника приїхав на той ґрунт з вимогою припинити грабїж, йому відповіли: «То не вчас, коли есмо вже выехали и почали». Потому приятель княгині Михайло Загоровський, «спомінаючи словы ущипливими доброе славы» Василя Гулевича, сказав, що той прислав до нього *список*, «вызываючи мене на руку, абых з ним отехал на сторону от людей битися, але, дей, я там не поеду, нехай ся тут з нами бьет». На те Федір Зик-Князький, який супроводжував возного, заявив: «Вы ся, дей, тут зобрали и ест вас много, але если бы есте хотели о тую правду з ним чинити *сам а сам або в равном почти*, он бы з вами за жалем своим чинил» (ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 146–147 зв.).

«добрым, цнотливым, на свети учтиве и побожне мешкающим», а не тільки Монтовту.

Що ж до поєдинку, то в такій «речи новой», оскільки Михайло Загоровський має їхати на сейм до Варшави у службі Речі Посполитої, саме там за тиждень від його початку він і готовий вирішити справу: «...копию о голову не покутне, але перед маесътатом обьличъности короля его милости, где на то вси их милость панове рады и послы земъские смотрити будут». При цьому наголошувалося на традиції такого варіанту двобою у середовищі поштивих шляхтичів: «...яко то люди шляхетского народу обычаем рыцерским на местцу пристойным чинити звыкъли». Потому возний, який ходив з цедулами до Миколая Гулевича і пана Злоби, визнав, що ті через нього засвідчили відсутність ворожості, отже, – *одповіді* в стосунку до контрагентів, які є приятелями Монтовта, як і вони – Дем'яна Гулевича. Однак «за кривду приятеля нашего» готові стати на поєдинок і в Луцьку, і у Варшаві на сеймі⁷²¹.

Як бачимо, попри те, що цитовані справи відбулися ще до прийняття конституції про дуелі у 1588 році, а також сприймалися як *нова справа*, волинська шляхта була обізнана з необхідністю королівського дозволу на поєдинки. На початку 1590-х років в актових книгах з'являються не лише скарги про виклик на двобої, а й інформація про судові процеси з цього приводу – як записи визнань возних про вручення позовів до суду, так і фіксація декретів. Скажімо, маємо свідчення возного про вручення позову на Трибунал луцькому ґродському судді Матею Стемпковському від Каспера Чеховського «о порванье на него словы ущипливыми в госпode князя Яхима Корецкого и о *вызыванье на руку* под часом сужения рочков кгородских луцких, и о вины, в праве посполитом описанье»⁷²². в іншому випадку возний засвідчив вручення земського позову кн. Янушу Воронецькому в скарзі Василя Білостоцького «о повабенье на поединок»⁷²³.

Фіксується й справа, яку розглядав луцький земський суд, по скарзі Яна Медведського на Кіндрата Смиковського з приводу виклику на поєдинок. Позивач свідчив, що його кривдник разом з озброєними пахолками підійшов під його двір, різні кривди чинив, про що він позиватиме окремо, а також викликав його на поєдинок. Цим учинком Смиковський порушив конституцію 1588 року, прийняту «с порадою и позволенем всих станов коронных [...], абы один другого на поединок не вызывал и спокойне один противко другому заховал». Медведський же, зважаючи на право, до бою не став, дбаючи про свою «пристойність». Обидві сторони просили про призначення присяги:

⁷²¹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 107 зв.

⁷²² Там само. – Спр. 45, арк. 1023–1023 зв.

⁷²³ Там само. – Спр. 48, арк. 375 зв.

позивач – на доведення своєї кривди, яка додатково була підтверджена свідченням трьох сусідів, а відповідач – для очищення від звинувачень. Суд надав можливість Смиківському виправдатися, присягнувши на наступному засіданні в тому, що він Медведського «на поединок не вызываль и ему не отповедал и таковыя кривды, яко то ест в том позве описано, ему не делаль»⁷²⁴.

В інших скаргах про виклик на поединок теж фігурують посилання на сеймову конституцію як таку, що заборонила практику двобоїв в обороні честі: «А потом зараз Попувка з сыном и тот Прокоп, запомневши срокости правное и констытуцие сеймовое, почали мя на поединок на руку вызывать»⁷²⁵; «нерозважне и над право, в Констытуцие описаное, важився»⁷²⁶. Зустрічаємо також в одній зі справ, що розглядалася володимирським гродським судом, зафіксовану адвокатську дискусію з приводу того, який же суд – земський чи гродський – мав розглядати справи про поединки. Оскаржений доводив, що, відповідно до конституції, «о вызыване на поединок форум в земстве, а не кгроде», тож його позвали до неналежного суду. На що позивач указав на волинське право, за яким всі справи про *одповіді* належать гроду, тим більше, що на поединок винуватець позивав його під час наїзду. Однак суд визнав слушність оскарженого і переніс справу на розгляд земського суду: «Конституция року тисеча пятсот осмьдесят осмого о такие sprawy в земстве чынити кажет»⁷²⁷.

Все це підтверджує обізнаність волинської шляхти зі змінами у праві та відповідне до них швидке переформатування повсякденних практик. Звернімо увагу на скаргу Богуша Липленського на Альбрехта Речицького та його помічника Прецлава Ястрембського про виклики на двобій, які ті вчинили, «не дбаючи ничого о срокость права посполитого, ку завстягнуеню таковых своволенств на сейме валном краковском коронации его королевское милости теперешнего пана нашего милостивого уфаленого и постановеного, и констытуциею соймовою во всех панствах его королевское милости обьясненого» (1592). Тож Липленський, наголошуючи на правовій причині своєї відмови від поединку, зауважує, що він засвідчив факт виклику перед багатьма свідками. Такі дії були звичними вступними актами до судового процесу для низки правопорушень. Далі повідомлялося, що затримка з поданням скарги до суду сталася через втручання приятелів, які намагалися замирити сторони: «...никоторые люди учтивые, приятели *так его, яко и мои*, с тым задерживали, абым се до

⁷²⁴ Там само. – Ф. 26, спр. 8, арк. 492–493. Мені не вдалося знайти присягу Кіндрата Смиківського.

⁷²⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 232 зв.

⁷²⁶ Там само. – Ф. 26, оп.1, спр. 62, арк. 550 зв.

⁷²⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 451 зв. – 456.

вряду не скваплял, *хотечи нас поеднати*». Однак Речицький не виявив ініціативи до примирення, тож Липленський, вписуючи до актових книг свій жаль, висловлює намір вдатися до суду⁷²⁸.

Розгляну наостанок судову риторичку під час процесу, розпочатого Федором Шимковичем-Скленським з приводу виклику його Яном Циминським на поєдинок (1595). Підставою конфлікту були багаторічні майнові суперечки двох сусідів. Тож кривдник «не пометаючи на право посполитое, которое от свооленств каждого своолного постегает и поединков чинити забороняет», через возного і двох свідків при ньому вчинив виклик на поєдинок. У відповідь Скленський заявив, що готовий був би до двобою зі своїм недобррозичливцем, якби йому дозволяло здоров'я⁷²⁹ та право посполите, «на которое ся я пилно огледаю и огледати мушу». Якщо Циминський хоче порушувати право, тоді хай чинить так з якимось *поганином*, а йому дасть спокій; свої ж претензії він може висловити в суді.

Однак возний, якого посилав до Федора Скленського Ян Циминський, приєднав, що приходив в іншій справі, а не викликає його на поєдинок. Суд у відповідь визнав оскарженого вільним від звинувачень, однак позивач твердив, що той возний є слугою кривдника й апелював до Трибуналу⁷³⁰.

Іншого разу син Федора Шимковича Томаш скаржився на Яна Циминського про виклик на поєдинок, який був охарактеризований *звичаєм нехристиянским* (1596). Окрім неправового характеру як традиційного пояснення відмови від двобою, зауважувалося, що він – молода особа («менє, чоловіка молодого, леты ему неровного»), перебуває у владі старших⁷³¹, а також має вищу життєву мету – «речи учтивые»⁷³².

⁷²⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 574–574 зв.

⁷²⁹ У дуельних трактатах питанню здоров'я особи, яку вікликали на дуель, приділялася значна увага, адже за умовами її провадження сторони мали бути рівними по силі, див.: *Новоселов В. Последний довод чести...* – С. 121–122.

⁷³⁰ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 62, арк. 550–554. Однозначно говорити про неправдиве свідчення возного не можна, адже серед записів трапляються скарги на сфальсифіковані звинувачення в *одповідях*, що були елементами складних комбінацій суперників. Утім, в протистоянні Федора Скленського і Яна Циминського це звинувачення не одинокі: є, скажімо, скарга Скленського про те, що кривдник, чинячи йому найрізноманітніші шкоди, вніс до гродських книг неправдиве звинувачення про напад на дім, виклик на поєдинок і вбивство слуги, а також засвідчив те все через свого слугу – возного Щасного Клепацького (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 684–685).

⁷³¹ Питання віку особи, котру вікликали на дуель, як і її фізичного стану, фігурувало в дуельних кодексах, а також знайшло відображення в практиці поєдинків. Вона не мала бути ні занадто молодою, ні похилою віку, проте точні межі не були встановлені: *Новоселов В. Последний довод чести...* – С. 120–121. Натомість на практиці саме виклик на поєдинок був у війську пробою для новачка, пригадаймо хоча б цитовані вище фрагменти щоденника Почобута.

⁷³² ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 916 зв. – 917 зв.

Як бачимо, звичною мотивацією відмов від поєдинків було посилання на їх неправовий характер, а після 1588 року – й ініціювання справ про виклики на двобій у суді. Така практика апелює до нормативної моделі поведінки шляхтича як особи спокійної, статечної, що насамперед поважає право та сприяє збереженню миру у спільноті. Демонстрації суспільно значущих цінностей не конче свідчили про їх щоденну практику. Адже до офіційних правил найчастіше звертаються не з переконання, а тоді, коли вони вигідні. Цілком імовірно, що відмовою ставати на поєдинок можна було не лише втратити свою добру славу, а й образити суперника: в обмінах честі передбачалася рівність контрагентів, тому небажання брати участь у двобойі могло сприйматися як підваження статусу суперника. Звернімо увагу на ситуацію з відмовою володимирського войського Василя Гулевича від поєдинку, на який його викликав троцький каштелян, підканцлер і польний гетьман ВКЛ Криштоф Радзивил 9 лютого 1581 року в Дубні, маєтку князя Костянтина Острозького. Заманіфестована позиція Гулевича, особи з доброго панського роду, на позір демонструвала його смирення, адже він наголошував на своїй соціально нижчій позиції щодо супротивника – як слуги, готового покірно знести покарання, коли за ним є вина:

«[Поведил – Н. С.], иж бы то была реч непристойная, кгда жем я ест слугою вашей милости, вшак же еслим што винен, теды водлуг властного розсудку готов есми ся вашей милости усправедливити и еслим што винен – терпеть».

Виклик вищою за статусом особою нижчої завжди ставив обидві сторони у вкрай складне становище: прийняти його означало скористатися нерозважливістю супротивника, що не робило честі нижчому за становищем⁷³³; відхилення/затримка з відповіддю натомість перекладала відповідальність за невластиві вчинки на вищого й підважувала його честь. Тож визнати слушність відмови Гулевича значило прийняти той факт, що Радзивил викликав на поєдинок особу, нижчу за честю, відтак – урівняв з нею свій статус. А це вже була образа, і завдав її «смиренний» Гулевич своєю «покорою». Так розцінили його відмову учасники події, а, зрештою, в іграх честі саме сприйняття іншими того чи того вчинку/жесту творило його сенс. Саме тому зовні подібні практики, де важили недосяжні для дослідника деталі та нюанси, інколи спричиняли протилежні реакції їх свідків/учасників. Пригадаймо, що викликаний

⁷³³ У куртуазній культурі щодо особи, вищої за статусом, існували вимоги дотримання субординації, тому належало зберігати спокій навіть у випадку завданої нею образи. Правилами було передбачено, що тоді скривджений міг наголосити, ніби не є слугою благородному, а перебуває з ним у рівному статусі, та нагадати, що кожен має право боронити свою честь. Див.: Peltonen M. The Duel in Early Modern England... – P. 69–70. Цікаво, що у «Саксонському зеркалі» нижча за статусом особа у випадку виклику її на поєдинок вищою не могла відмовитися від двобою (Земське право, ст. 63, параграф 3).

на поєдинок Сапегою Почобут зміг аналогічним способом поладити ситуацію цілком мирно. Натомість Андрій Гулевич, син Василя, засвідчив у суді, що Радзивил, не «маючи взгляду на покору» його батька, змовився з приятелями та слугами, аби «зелживост якую [Гулевичу – Н. С.] учинити албо его о горло приправити». Тож приятелі та слуги князя, перейнявши Василя на дорозі, «оного усекли, с которых ран не видаю, будет ли жив»⁷³⁴.

У відповідь Станіслав Пукшта, волковийський хорунжий, 23 лютого заявив на ґроді про те, що Василь Гулевич, «злых вшетечных уст неправдивый человек», образив його своїм сфальшованим звинуваченням про поранення⁷³⁵. А 24 лютого того ж року кн. Острозький у листі до Криштофа Радзивила поміж іншого зауважує: «...а теж чеснотою великих людей є не вплутуватися в справи з малими, бо ті зростають на силі, коли з великими справи мають»⁷³⁶. Тяжко напевно сказати, чим викликана дана репліка, хоча цілком імовірно, що це був рефрен до виклику Радзивилом Гулевича на поєдинок.

Конфлікт між Василем Гулевичем і Криштофом Радзивилом на цьому не закінчився. Про це свідчить королівський лист, поданий понад рік потому до луцького ґроду полонським урядником Криштофа Радзивила Семеном Круневичем. У ньому йшлося про те, що 9 лютого минулого року Василь Гулевич через свого сина, а потім і особисто, оскаржив Криштофа Радзивила у насланні на нього слуг і приятелів, які його побили та поранили. Тож Гулевич особисто визнав перед королем, що його син, «без ведомости и розказаня [...] за жалем зраненя его», вніс скаргу до ґроду, а «ему его милост пан троцкий николи ничего винен не был». Він просив, аби та протестація з луцьких ґродських книг була «вымазана». Король скасував оскарження Радзивила «яко непевное», а також наказав записи з луцьких ґродських книг «вынят и вымазать [...]», не зоставляючи жадного знаку и ноты такого непевного оповеданья на так

⁷³⁴ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 61 зв. Наступним актом були зворотні дії Гулевича, його синів і приятелів, про що фіксуються скарги в актовій книзі: 10 лютого Ян Овлучимський, слуга Криштофа Радзивила, скаржився на Василя, який 9 лютого разом з синами Андрієм і Василем, а також з іншими своїми помічниками, заступив йому дорогу при дубенській брамі і побив (Там само. – Арк. 60–60 зв.). Того ж дня Матис Щаснович Лебедський, слуга Станіслава Радиминського (слуги Криштофа Радзивила), скаржився на Федора Романовича Гулевича та його помічників (серед яких згадується і Василь Гулевич) про напад на господу Радиминського, побиття та поранення його «з ручницы навьлет кулею» (Там само. – Арк. 61–61 зв.).

⁷³⁵ Там само. – Арк. 75–75 зв. Звинувачення Василем Гулевичем у нападі та пораненні, занесене до ґродських книг, скаржник представляє як образу для своєї честі. Він наголошує на неправдивості обвинувачення, водночас ображаючи Гулевича як особу непорядну.

⁷³⁶ «...a też to wielkich ludzi jest powaga z małymi ludźmi nie wdawać się w sprawy, bo stąd w powagę rosna, gdy z wielkimi sprawy mają». Цит. за: *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – S. 185.

зацного чоловіка и сенатора нашого». Лист був писаний у Ризі 9 квітня 1582 року під час військової кампанії і містив особистий підпис короля⁷³⁷. Показово, що звинувачення Василя Гулевича, розцінене Криштофом Радзивилом як особиста образа, непокоїло князя впродовж усього року. Проте скарги так і не були вилучені з книг, натомість туди ж вписали королівський лист.

Вимога рівності контрагентів під час двобою, як і поєдинок узагалі, могли бути зручними засобами для маніпуляцій з дискредитації супротивника. Звернімо увагу на скаргу того ж Василя Гулевича, який звинуватив володимирського підкоморія Адама Прусиновського у нападі на його сина і приятелів під час розмежування затурецьких і шельвівських ґрунтів Гулевича та костельних земель Садова. Згідно з оповіддю скаржника, підкоморій разом з кількома десятками помічників (яких, можливо, було й більше ста) вирвався з гурту його супротивників, *ударив* на прибічників Гулевича, побив їх і поранив, а також коней під ними постріляв. Оскаржений твердив, що це була відповідь за те, що пахолок племінника Гулевича, Миколая, ударив у губу пахолок Прусиновського. Однак коли свідки заявили, що того не бачили, підкоморій запропонував іншу версію, ніби той пахолок вікликав його від імені свого пана на поєдинок. Таке порушення субординації слугою Гулевича очевидно мусило спровокувати насильницькі акти, однак немає жодної певності, що воно не було придумане/підлаштоване самим скаржником задля отримання бонусів у складних іграх з честю чи нерухомістю, а чи тим і тим водночас⁷³⁸. Фіксується досить багато актів, де Василь Гулевич виступав знавцем права і складних комбінацій з ним під час судових процесів.

Взагалі межа між поєдинком та іншими насильницькими актами була досить прозора⁷³⁹ — двобій міг стати результатом незапланованого зіткнення між супротивниками або бути спровокованим однією зі сторін. Так Яким Ощовський скаржився на Богдана Стому-Корницького, який його образив, поранив, а потому на поєдинок викликав без будь-якого попередження:

«Наперед почал словы неучтивыми соромотити, а потом, добывъши корда, мне в шию на правой стороне ран шкодъливых три задал, а в руку правую верх палцов также рану шкодливую мни задал. И, зранивъши мене, еще *на единок вызывал*, хочечи мене о горло приправити»⁷⁴⁰.

⁷³⁷ Там само. — Ф. 25, спр. 27, арк. 100/106–101 зв./107 зв. Цей акт постав у результаті приятельської угоди між контрагентами, що відбулася у Ризі. Приводом до конфлікту, найочевидніше, послужили спірні межі між їхніми маєтками, що їх планувалося усталити після повернення на Волинь 24 червня 1582 року (Там само. — Спр. 29, арк. 5 зв. — 7).

⁷³⁸ Там само. — Ф. 28, спр. 19, арк. 200 зв. — 202 зв.

⁷³⁹ Про це на французькому матеріалі див.: *Новоселов В.* Последний довод чести... — С. 216.

⁷⁴⁰ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 190 зв. — 191.

А Матей Стемпковський, адвокат Андрія Фірлея, подав протест проти Остафія Малинського, відповідача, який посеред судової світлиці під час судового засідання спочатку приязно привітався з ним, а потому «стал его на руку вывабяти, абы з ним перед замок вышол». На те Стемпковський відповів, що він приїхав до суду, де «правом, а не войною обходятъ», тож поєдинкові не час і не місце: «Будеш ли чого по мне потребовать, потом то можеш мети». Малинський у відповідь подав йому руку, а коли Стемпковський дав свою, той його шарпнув і схопив за горло. Далі втрутилися приятелі Малинського, які Стемпковського «о землю ударили» та почали бити, а сам Остафій вирвав із піхов у своєї жертви шаблю і був би його нею пробив, якби не втрутилися інші особи⁷⁴¹.

Про можливий реверс позицій «кривдник-скривджений», а також про механізм його реалізації сторонами під час конфлікту свідчить скарга Юрія Овлучимського на Миколая Трацевського про виклик на поєдинок і *одповідь* на власноруч ним написаній цедулі. Заявник повідомляв, що через небезпеку, яка чигає на нього в особі Трацевського, він знімає з себе відповідальність за подальші дії, вчинені в обороні свого здоров'я на шкоду суперників: «Я за помочью Божою здоровья боронит мушу, а в том бороненью, если же се што тому Богушевичу от мене самого або приятел и слуг моих станет, абым за то вины не поносил»⁷⁴².

Схоже, що тривіальні шляхетські бійки (*звади*) потенційно могли бути варіантом поєдинку за честь, який розгортався не конче в той спосіб, якого очікує історик з висоти свого знання про дуель в її завершеній стадії. Твердження, що поєдинок від злочинної дії (вбивство/поранення) відділяв лише ритуал, припустиме щодо пізніших часів⁷⁴³. Для досліджуваного ж періоду дуельний кодекс не стільки був заданий, скільки складався під час окремих епізодів двобоїв, на які спиралися наступники. Однак спробую виділити його основні риси.

Поєдинок започатковував виклик, письмовий варіант якого (*цедула*) містив певні пропозиції по його провадженню. Невелика їх кількість в актових книгах не є показником реального масштабу цього явища, адже вони фіксувалися

⁷⁴¹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 243 зв. – 245. Варто і в цьому випадку звернути увагу на невідповідність драматизму описуваних Стемпковським подій і реально завданих йому шкод, які засвідчив возний: «Указовал зараз на обличю збите и подрапане крвавое, и руку спухлую правую перед судом, и сукню подрапаную». Також до книг була внесена й інша скарга, протилежної сторони, Остафія Єла-Малинського, який скаржився на Матея Стемпковського та його помічників про напад на нього, беззбройного, в суді з оголеною шаблею, а також про образи і штурхани (ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 246–247 зв.).

⁷⁴² Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 151 зв. – 152.

⁷⁴³ Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – нач. XIX века). – СПб.: Искусство-СПб, 1994. – С. 165.

лише тоді, коли особа, яку виклика́ли на поєдинок, відмовлялася на нього ставати і заявляла про свою відмову в канцелярії⁷⁴⁴. Принагідні згадки про цедули засвідчують достатню поширеність цього явища. Усні виклики, що зринали в конфліктах, могли залишатися без уваги, а могли сприйматися як потенційна небезпека. Відтак, шляхтич волів упевнитися у серйозності намірів супротивника, тож, як і у випадку з *одповіддю*, посилав возного з приятелями задля офіційного підтвердження чи спростування виклику. Прикладом може слугувати скарга Михайла Григоровича Оранського на дядька Михайла Оранського, який віддавна через слуг йому погрожував, а 11 вересня 1596 року направив свого служебника Івана Радовицького, «абы на здоровье его стоял». А той вислав слугу, який виїхав на греблю і від імені свого пана Радовицького викликав на поєдинок Михайла Оранського, «докладаючи теж, же кгда колвек бы пана Оранского тот то Радовицкий поткати мил, тогда з ним, як з неприятелем, поступовати, о здоровье его приправит старатся хочет». Тобто, з одного боку, здавалося, що Радовицький вчинив *одповідь* Оранському, а виклик був лише її фрагментом і не передбачав подальшого двобою. Однак з наступної частини скарги довідуємося, що на греблі слуга озвучив якусь конкретнішу інформацію про місце майбутнього поєдинку, а, можливо, й про інші його деталі. Тож Михайло Оранський, запросивши присутніх у своєму домі возного та приятелів, «на тое *местце назначоное* з ними вышол», не для участі у двобої, а аби бути «лепий видомши урядовне от тых то Радовицких, для чого бы пана Михайла Оранского *на поєдинок вызывал* и оному отповедал на здоровье». Однак у призначеному місці вони Радовицького не знайшли: останньому, схоже, йшлося не про реальний поєдинок, а виключно про *одповідь*, тож і наміру виїздити він не мав. Утім, Оранський поставився до того вкрай поважно і послав до дядька возного зі шляхтою, питаючи його *урядовне*, для чого йому погрожує та висилає слугу свого Радовицького, «абы его здоровья позбавил». Дядько підтвердив серйозність намірів Радовицького, а той особисто додав: «Нехай се стережет и сподевает тут от мене, што небожчика Михайла Голуба-Сердятицкого от мене поткало, шкода, дей, ужа жити на свою голову»⁷⁴⁵.

Поєдинки могли призначатися у найрізноманітніших місцях і чинитися найрізноманітнішою зброєю. Так полем двобою між Андрієм Короваєм і Василем Павловичем мала стати межа між маєтками: «*Не заводячи в том приятел*, выед со мною завтра в понедельник пред обедом на поле промежку Селца и Подлес, у дуба граничного, который граничит Сельце с Подлесе, а там со мною

⁷⁴⁴ Як засвідчують французькі матеріали, листовних викликів на поєдинок (картелів) було вкрай мало порівняно з кількістю дуелей. Натомість в Італії кількість письмових викликів значно більша, ніж реальних двобоїв, до того ж ці тексти досить активно поширювали в приватному просторі, друкували, обговорювали, коментували.

⁷⁴⁵ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 343 зв. — 345 зв.

уделай, яко цнотливому пристои»⁷⁴⁶. Злоба-Чернчицький і Миколай Гулевич віддають на волю супротивника, «где и на котором местцу з нами о голову чинити». Для їхніх контрагентів, що наголошували на важливості королівської згоди на поєдинок і пропонували зустрітися на сеймі, важила публічність такого місця. Прецлав Ястрембський чекав на Богуша Липленського на його «власном полю, житом засеяным»⁷⁴⁷. А Ян Циминський призначив Федорові Шимковичу-Скленському зустріч «перед церковью Шкленскою або перед двором моим», а також пропонував провадити поєдинок «пешо шаблями албо на конех с копиями»⁷⁴⁸. Цитовані вже Злоба і Миколай Гулевич зауважували: «...если ты цнотливая матка уродила, абысь зо мною учинил *ровными копьями, хочеш ли и без зброи*»⁷⁴⁹. Зустрічаються також згадки на кшталт «*копию на остра крушити*»⁷⁵⁰ та «на твоём горле из *шаблею* посежу»⁷⁵¹.

Маємо теж курйозну скаргу Антона Визгерда-Заболоцького на возного Яцка Поповку-Гуляльніцького і його сина Петра, а також Прокопа Гуляльніцького з помічниками, котрі попередньо, як засвідчував скаржник, витягли його з ліжка, змусили з ними пити, привели до корчми й там викликали його на поєдинок, а в підсумку – побили. Тож «Попувка з сыном и тот Прокоп, запомневши срогости правное и констытуцие сеймовое, почали мя на поєдинок на руку вызывать, мовечи ми так: “С ким тылько промежку нас трох хочеш, *будь з шаблею, будь взпасы албо и за лоб*, иди з нами битися, абыхмо тебе и силы твоее скоштоват могли”. Чинили те з погрозами «с пулгаку на смерть забити, естлы бым з ними, с которым кольвек, не учиниль»⁷⁵². Далі Заболоцький як статечна особа, що не мав не лише зброї, але й *паса*, відмовлявся «так долго, же мя аж праве квалтом тот Прокоп Гуляльніцький за груди и за лоб рвати ухватил». Наостанок кривдники, бачачи, що Прокіп здолати Визгерда не міг, напали ззаду і побили. Возний засвідчив факт завдання шкоди: «Видел есми на пану Антону Визгерду-Заболоцьком раны, то ест на руце правой на палцах середних, на щиколотъках раны битые кривавые, а в палца великого у тое ж руки пазноготь проч збитый кривавый спухлый, а на руце левой видел есми палець середний зверху шкодливе битый кривавый»⁷⁵³. Тобто вочевидь *криваві рани* скаржник отримав у бійці навкулачки.

⁷⁴⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 58 зв.

⁷⁴⁷ Там само. — Спр. 42, арк. 574–574 зв.

⁷⁴⁸ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 62, арк. 550–554.

⁷⁴⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 107 зв.

⁷⁵⁰ Там само. — Спр. 19, арк. 145.

⁷⁵¹ Там само. — Арк. 413 зв.

⁷⁵² Там само. — Спр. 43, арк. 231 зв. — 233.

⁷⁵³ Там само. — Арк. 290 зв.

Як бачимо, шляхетський соціум, перейнятий публічністю дій кожного свого члена, у справі поєдинку не згадує про необхідність свідків при цьому лицарському акті, зазвичай наголошуючи на зустрічі *сам а сам*⁷⁵⁴. Винятком є хіба гучні декларації про перенесення двобою на сейм, де на нього всі сенатори дивитимуться. Однак фіксується постійна апеляція до головного свідка людських учинків – Бога, який і мав у підсумку допомогти в звитязі справедливому: «...и естли бы з нас которому Бог зъвитезтва узычил»⁷⁵⁵; «за помочю Божею буд коротко, буд долго, на горле твоєм деспекту своего ся помщу»⁷⁵⁶. Про поєдинок як Божий суд свідчить і пропозиція зустрітися під церквою, щоправда, пафос тут же знижується альтернативою – провести поєдинок під двором. Врешті, відбутися двобій міг у будь-якому місці, включно з корчмою.

Провадити поєдинок пропонували різною зброєю⁷⁵⁷ – від списів, якими користувалися на лицарських турнірах (що, цілком можливо, було бачене під час урочистих імпрез/турнірів), і звичних шабель до бійки без зброї, з використанням паса чи навкулачки. Ці пропозиції переважно відповідали ідеальним уявленням про високе лицарське мистецтво, що засвідчує знання волинською шляхтою основних дуельних засад. Та гучні декларації закінчувалися, зазвичай, тривіальною бійкою на гостині чи й у корчмі.

Попри часті згадки про виклики на двобій, мені не зустрілися жодного запису, який засвідчив би його провадження. Така інформація могла потрапити до актових книг лише у вигляді скарги про поранення чи вбивство на поєдинку. Можна, звичайно, припустити, що дуелянти та їхні родичі одноставно визнавали легітимність поєдинку, відтак уважали, що він ставить крапку у з'ясуванні взаємин і не передбачає відшкодувань потерпілим, а також подальшої ескалації ворожості. Підтвердженням цьому є текст домовленостей між Бартошем Оранським і Станіславом Скленським, за якими вони знімали один з одного відповідальність за можливе вбивство на поєдинку під зарукою в 4 тисячі золотих: «И где бы з воли Божее которого з нас в том смерть або

⁷⁵⁴ У Франції та Італії цього періоду участь приятелів теж не була обов'язковою, більше того, всіляко схвалювалися поєдинки лише між самим учасниками.

⁷⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 107 зв.

⁷⁵⁶ Там само. – Спр. 19, арк. 413.

⁷⁵⁷ Традиційно вибір зброї і місця поєдинку належав тій особі, яку викликали (*Новоселов В. Последний довод чести...* – С. 131); в італійців у картелях вказувався перелік можливої зброї (*Там само.* – С. 199).

рана поткала, теде отцове, братья и повинные наши [...], и никто иньший [...], о то жадного права вести и рукою мстити, головъщины шукати не мают».

При цьому заявлялося, що дуелянти не тримають один на одного жодних образ і стають до поединку добровільно «под добрым цнотливым рыцерским словом нашим». Але вірогідно, в основі зауваги про відсутність між контрагентами *гніву* лежала не реальна ситуація, а намагання звести до мінімуму характер цього акту як конфліктного, тим самим убезпечивши переможця від відповідальності, що підтверджує і велика сума заруки. Йшлося, однак, про членів військового товариства (товаришів роти, представників волинських родин), де дуелі були справою звичною⁷⁵⁸.

Та брак у волинської шляхти одностайності в ставленні до поединків, яка виявлялася в заявах про пріоритетність права над приватним з'ясуванням стосунків з допомогою зброї, суттєво підважує такі міркування. Щоправда, мені зустрілася справа, де йшлося про підступне вбивство особи, яку попередньо вікликали на поєдинок. Михайло і Матеуш Ярхультовські позивали до луцького ґродського суду княгиню Григорову Сангушкову Софію з Головчина, яка, за їхнім твердженням, наказала своєму слугі Семену Бобицькому вбити їхнього брата Станіслава під час гостини у луцького підкоморія Яна Харленського. Тож Бобицький, «шукаючи причини на оного Станислава Ярхультовского, *наперед его без всякое причини на поединок*, [...] з ызбы, где гости сидили, вывабил». А потому разом з приятелями кинувся на нього з шаблею і завдав йому смертельних ран⁷⁵⁹. Утім, ця історія засвідчує не провадження поединку, а маніпулювання ним задля розправи над супротивником.

Тож двобій як варіант обміну честю між рівними особами, який в ідеалі мав завершувати конфлікт без втягування в подальшу ескалацію родичів і приятелів постраждалого, побутував серед пересічної шляхти Волині передусім як *одповідь* чи її складова. Перші згадки про виклики зустрічаються наприкінці 1560-х років і загалом збігаються з початком регулярного ведення актових книг; у 1580-ті про них усе ще говорять як про *нові* на Волині справи, однак досить часті епізоди з їх участю засвідчують загальне поширення моди, що дісталася до низового поверху шляхетського стану – возних та урядників. Виклик не передбачав ставання на двобій і, відповідно, жодним чином не впливав на подальший перебіг конфлікту. Він міг також прозвучати під час бійки або ж на її початку: так Даромент Підгаєцький звинуватив Захаріяша Лемешовського в тому, що йому на дорозі «вызыванье з добытою броню на

⁷⁵⁸ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 145. Подяка Ігореві Тесленку, який звернув мою увагу на цю справу.

⁷⁵⁹ Там само. — Спр. 61, арк. 250–252 зв.

поединок» вчинив⁷⁶⁰. Толероване спільнотою силове з'ясування стосунків, що було повсякденним супроводом шляхетського способу життя, імовірно, сприймалося як варіант двобою, що інколи й підтверджувалося викликанням під час *звади* чи безпосередньо перед нею супротивника на поєдинок.

Виклик, що мав на меті двобій між супротивниками, передавався письмово або усно через посередника. Ця інформація потрапляла до судових книг тоді, якщо особа, яку викликали, відмовлялася від поєдинку та заявляла про це на суді. Дуелі протиставлялося право як спосіб відновлення справедливості. Тобто у цьому випадку конфліктували дві моделі поведінки — звичаєва, тісно зав'язана на лицарських ідеалах, і правова, де поєдинок через заборони криміналізувався, перетворюючись на переступ⁷⁶¹. Досить значне поширення викликів на поєдинок, схоже, вкрай рідко закінчувалося смертю одного з учасників, адже у судових книгах практично відсутні будь-які згадки про дуельні жертви. Це свідчить або про те, що маємо справу переважно з конфліктною риторикою, коли про двобої говорили, однак їх не практикували; або ж про те, що супротивникам ішлося переважно про участь у поєдинках і найменшою мірою — про знищення супротивника чи заподіяння йому реальних шкод. А найочевидніше, що побутували обидва варіанти, які підтверджують загальний висновок дослідників дуелей: з їх допомогою не намагалися відновити справедливість; важливим був не результат, а сама участь, що засвідчувала відповідність учасників вимогам, які пред'являлися корпорацією до своїх членів. Латинське прислів'я каже, що у великій справі достатньо спробувати її реалізувати⁷⁶². Тим самим повсякденні практики підтягувалися, принаймні на рівні риторики, до високих зразків, «абы то было с пожитком и доброю славою»⁷⁶³.

* * *

Широке побутування у конфліктах символічного насильства не означало, що ворогуючі сторони конче усвідомлювали почасті ігровий характер їх перебігу, адже правила діють лише за умови поважного до них ставлення. Сумнів щодо важливості норм неминуче перетворює їх застосування на фарс, між тим на-

⁷⁶⁰ Там само. — Ф. 17, оп. 1, спр. 1, арк. 35–37, 1632 р. Справа провадилася під час безкоролів'я, що обтяжувало такі переступи. До того ж Лемешовський до суду не став, через що був покараний баніцією та інфамією, тобто вигнанням з Речі Посполитої й утратою честі.

⁷⁶¹ Дещо пізніше до цих заходів держави по дисциплінуванню своїх шляхетних обивателів долучилася і православна церква. Так за Требником Петра Могили церковного поховання позбавлялися ті особи, що гинули на поєдинках (Требник Петра Могили. Київ 1646. — Канберра–Мюнхен–Париж: Укр. автокеф. правосл. церква в Австралії і Новій Зеландії, НТШ в Європі, Академ. вид-во д-ра Петра Бедея, 1988. — С. 546).

⁷⁶² Новоселов В. Последний довод чести... — С. 224.

⁷⁶³ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 411.

станова на обов'язковість дотримання надає можливість для маніпуляцій ними у соціальному просторі.

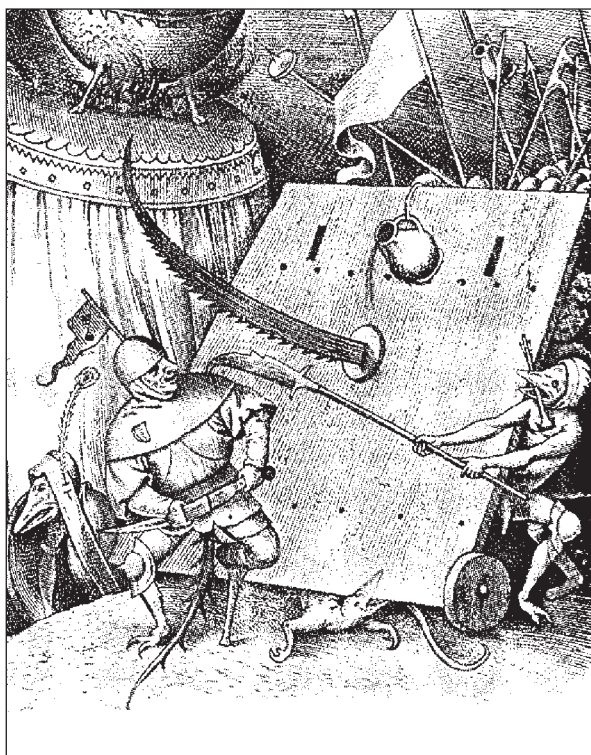
Певні суспільні конвенції ведення домашніх воєн стримували насильство, вводили його у прийнятні рамки, однак не йшлося при цьому про «пацифікацію» спільноти, про спроби покласти край «культурі помсти». Активне заміщення у конфліктах фізичного насильства вербальним і психологічним не означало, що воно цілком заступало реальне побутування жорстокості. Дотримання певних правил чи відступи від них залежали від багатьох факторів – гостроти конфлікту, ставок у ньому, готовності контрагентів піти далі, що, своєю чергою, корелювало з наявністю ресурсів (авторитету та матеріальних засобів) для здійснення помсти і відповідальності за неї, наполегливості медіаторів та багатьох суб'єктивних чинників.

Розмаїті дії учасників ворогуючих груп, що в рамках права розглядалися як злочинні, в очах загалу виглядали цілком легітимними чи, принаймні, зрозумілими, відтак – мусили каратися, але відповідно до уявлень шляхетського соціуму, а не букви закону. Спробую у наступних двох розділах продемонструвати ставлення до типово шляхетських переступів, котрі були невід'ємною частиною стилю життя «лицаря», законодавців і шляхетського загалу.

Розділ 7

«З живого мертвого учинили»: обставини та сприйняття вбивств

Шляхтич відповідно до свого злого розуміння
тримає у великій повазі та називає мужніми
й великого серця людьми тих,
хто за свої кривди мстить.

*Анджей Фрич-Моджевський.
«Про нараву Речі Посполитої»*

Попри численні скарги в судових книгах на насильство широкого спектру, як уже зауважувалося, до вбивств повноправних членів шляхетського соціуму (а не їхніх підданих і слуг⁷⁶⁴) доходило нечасто⁷⁶⁵. Кількість маніфестацій ворожості й обіцянок позбавити життя супротивника та їх реального втілення в озброєній конфліктній спільноті дивовижно непропорційні⁷⁶⁶. Ба більше, значна їх кількість, скоєна з порушенням правових приписів, протиправними не вважалася. Для класифікації насильницьких актів, унаслідок яких поставали людські жертви, звернемося до пояснення Дем'яна Гулевича, що виконував адвокатські функції під час судового процесу між Філіпом Бокієм-Печихвостським і кн. Янушем Заславським, про суть вбивства⁷⁶⁷. За версією Гулевича, що збігається з адвокатськими заувагами в інших справах, убивства поділялися на кримінальні та цивільні. Тож розглянемо, як вони сприймалися шляхетською спільнотою та за яких обставин траплялися.

⁷⁶⁴ У даному твердженні уникатимемо сучасних уявлень про цінність людського життя, йдеться ж бо про тодішнє сприйняття певних реалій, де важило передусім життя повноправного (осілого) члена шляхетської спільноти.

⁷⁶⁵ Поранення були звичним наслідком шляхетського способу життя, вони не вважалися кримінальним злочином і належали до юрисдикції земського судочинства. Тож я омину цей вид шляхетських переступів.

⁷⁶⁶ Скажімо, за підрахунками М. Камлера, у Серадському воєводстві впродовж XVII століття фіксується зменшення кількості вбивств, яких загалом поміж шляхтою було небагато: у 1600–1611 роках – 7 випадків щороку, у 1651–1660 роках – 3, у 1690–1700 роках – 1,3. Див.: *Kamler M. Przemoc między szlachtą w XVII wieku...* – S. 25. За моїми підрахунками, впродовж 1590–1660 років у найбільшому на Волині Луцькому повіті, де на цей час спостерігається посилення агресії, зафіксовано приблизно двоє вбитих на рік. Я вилучила з підрахунків один випадок – масштабну бійку між групами, очолюваними Дем'яном Гулевичем і Марціяном Семашком, в якій загинуло 37 осіб (про що далі). з урахуванням цього випадку маємо чотири, максимум – п'ять жертв щорічно.

⁷⁶⁷ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 142 зв. – 143.

Убивства в уявленнях і повсякденних практиках шляхти

Кримінальні вбивства. Як твердив адвокат, належність до цієї категорії передбачала існування злочинного наміру у зловмисника, а також відповідних обставин скоєння вбивства – потаємно, зрадливо, без попередження жертви: «Одно ест межобойство, которое хто учинит умыслне, зрадою заступивши, не одповедивши, *то такое криминалом зовут*». Зазвичай, сталою складовою всіх звинувачень в убивстві чи завданні ран було наголошення на потаємності дій нападників, що мало поглибити вину особи через кваліфікацію її вчинків як кримінальних. Так наприклад, Миколай Хрінницький скаржився на Гнівоша, Фарисана та Матвія Кошок-Жоравинських, які, не маючи з ним незгоди й одповіді, а лише конфліктуючи з його братом Прокопом, з гніву і «зо злого умыслу своего», «непристойне, неодповедне и зрадливое, обычаем розбою, с тылу» напали на нього та поранили в голову⁷⁶⁸.

На приховуванні гніву та, відповідно, й злочинних намірів супротивника ми наголошував також Костянтин Колпитовський, скаржачись на Федора та Власія Богдановичів Костюшковичів-Хоболтовських, які, влаштувавши засідку, напали на нього й поранили в руку пострілом з рушниці:

«Взявши перед себе злый а незбожный умысл, пробачивши боязни Божое, звирхности его королевское милости, срогости права посполитого и повинности своей шляхецкое, не маючи зо мною жадного заштъя, васни, ани отповеди, але яко злым а нецнотливым людем пристоит, закривши в потаемных а зрадецьких умыслех и сердцах своих зрадливых скрытый на мене гнев, не даючи мне о жадной васни своей знати, ани давши мне отповеди, только умыслне, зле а нецнотливе, зрадецьки, наготовавшися сами и з слугами своими, которых имена и прозвиска они сами лепш ведають и их знают, заседши на мене, человека спокойного и безпечне идучого, в скрытом а потаемном местцу, то ист за плотом подле саду пана Михайла Летинского з броню таковою, которое его королевская милость через констытуцьи соймовые под винами уживати заказати и заборонити рачил, то ест з ручьницами, з оног заплотя вне ведомости моей, зрадливое, обадва тые Костюшковицы, с прикладу вымеривши, с полгаков на мене самого стрелили»⁷⁶⁹.

Такі звинувачення шляхта сприймала як уразу для честі та шкоду своїй добрій славі. Звернімо увагу на заяву Яна Ясениницького про фальшиве звинувачення – «обычаем криминальным, ку обелженю доброе славы и учтivosti нашео шляхетское» – Миколаєм Боговитином його самого та його рідних братів Андрія і Левка у нападі вночі на добровільній дорозі, пораненні скаржника, його слуг та приятеля Івана Красенського, який за кілька днів потому помер⁷⁷⁰.

⁷⁶⁸ Там само. – Спр. 53, арк. 297 зв. – 298.

⁷⁶⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 818 зв. – 820.

⁷⁷⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 95–95 зв.

У скаргах також наголошувалася надмірна жорстокість нападників — «тиранські», «окрутне», «зле». Якщо тіла жертви не вдавалося знайти, оскарженого часто звинувачували в нехристиянському з ним поводженні — розчленуванні та затопленні останків. Відмова небіжчикові в похованні через кидання його у воду пов'язувалася з поганою смертю, була знаком безчестя⁷⁷¹. Оголення жертви, до якого вдавалися кривдники в подібних випадках чи яке їм приписували, теж мало бути елементом ганьби. Згадки про розчленування тіла, що на ньому акцентували увагу скаргники, досить часто трапляються серед погроз про помсту⁷⁷², а також зустрічаються, хоч і рідко, поміж самих актів помсти. Позбавити тіло жертви цілісності — означало поставити під сумнів його воскресіння в майбутньому; водночас це не мусило б робити честь кривдникові, адже такі дії мали викликати аналогії з ганебним ремеслом ката, що здійснює четвертування⁷⁷³. Однак рицарський етос допускав застосування насильства в тих формах, які за нормальних обставин вважалися неприпустимими для поштового шляхтича, коли воно виявлялося «відповіддю на порушення певних правил і неписаних законів, властивих цій групі осіб». Ненависть у таких випадках набувала вигляду праведного гніву⁷⁷⁴. Як стверджував гасконський шевальє Блез де Монлюк: «Проти свого ворога стріли можна робити з будь-якого дерева. Що ж особисто до мене, якби я міг закликати всіх духів пекла, щоб проломити голову моему ворогові, який хоче проломити голову мені, я зробив би це з чистим серцем, хай простить мені Господь»⁷⁷⁵.

Звернімо увагу на промовисті деталі розправи над кількома особами з роду Гулевичів, їхніми слугами та приятелями, зініційованої Марціаном і Миколаєм Семашками з помічниками (про що далі): кінцівки й голови загиблих були посічені, а потому тіла притопили в багні ближнього ставу: «...паствечися над ними, тиранське до болота их никоторых волочили, и ногами тила их в болото доптали»⁷⁷⁶.

⁷⁷¹ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... — С. 134.

⁷⁷² ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 94.

⁷⁷³ Про інвективу «кат» і пов'язані з нею конотації див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... — С. 136–138. Утім, у межах помсти навіть учинки, що були недопустимі для поштивої особи, втрачали оціночні конотації; так, скажімо, слово «кат», яке маркувало особу поза межами спільноти через заняття недобрим «ремеслом», могло вживатися на означення сили та могутності героя. Див.: Костырев В. Жестокость на войне в системе рыцарской этики позднего средневековья // Средние века. — 2009. — Вып. 70 (1–2). — С. 207.

⁷⁷⁴ Там само. — С. 206.

⁷⁷⁵ Цит. за: Новоселов В. Последний довод чести... — С. 103.

⁷⁷⁶ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 524.

Призвідців смерті часто оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а й у тих, які б могли відбутися, тим самим вказуючи слухачам/читачам на відомі їм маркери. Жорстокість – це те, в чому звинувачували супротивника, відстоюючи свої інтереси, вона була дискурсивним елементом, що набував різних форм⁷⁷⁷. Так Лев і Миколай Бережецькі, котрі інкримінували Францишку Халецькому вбивство їх брата Вавринця Бережецького, яке той нібито вчинив за змовою зі своєю матір'ю Галшкою Францишківною з Фальчевських, дружиною вбитого, так описують дії нападника: «Голову поганским а бесурменским обычаем утял, опаливши, псом выкинул, а тело у мих уложивши, у ставу почапечком под плав затопил»⁷⁷⁸. Аналогічним способом Прокіп Хрінницький у своїй скарзі на Гнівоша, Фарисана та Матвія Кошок про вбивство слуги Стефана Бурського наголошував на «тиранському» поводженні з тілом небіжчика: «...над ным тирански ся паствили, мертвого в штыуки порозсекали и на розных местцах штыуки, не ведати где, поховали»⁷⁷⁹. При цьому очевидно, що скаржник не міг знати про подробиці розправи, адже у своїй заяві попередньо повідомляв, що тіло вбитого зловмисники забрали до свого маєтку.

Такі дії недвозначно вказували на помсту як спонукальний мотив кримінального вбивства, котра служила відплатою за кривди, що зачіпали честь і добру славу месника. У повсякденні помста була одним із маркерів шляхетського, лицарського способу життя. На рівні конфліктних комунікацій вона виступає регулятором боротьби за честь: нею погрожують супротивникам у найрізноманітніших ситуаціях, виправдовують завдання шкод аж до вбивства в майбутньому, а, замирюючись, обіцяють до неї не вдаватися, тобто вона цілком толерована спільнотою та широко представлена в лексиці скарг. Натомість помста була витіснена з офіційного судового слововжитку: під час судового процесу сторона обвинувачення наголошує лише на існуванні в оскарженого «умислу», акцентує увагу на необхідності вдаватися до права навіть якщо існували причини для ворожнечі, жодним чином не згадуючи про помсту⁷⁸⁰. Обвинувачений на своє виправдання теж ніколи не послуговується набором аргументів із конфліктного повсякдення, принаймні, я не зустріла жодного випадку, де б підозрюваний у вбивстві мотивував свої дії необхідністю відплати. Найпоширенішою стратегією, коли довести непричетність до події напевно неможливо, є намагання подати свою версію того, що трапилося. Жертва при цьому постає як нападник, а її загибель – як результат оборонних дій супро-

⁷⁷⁷ Miller W. I. Getting a Fix on Violence... – P. 77.

⁷⁷⁸ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 58–62.

⁷⁷⁹ Там само. – Спр. 54, арк. 287–289.

⁷⁸⁰ Конфлікти між убивцею та жертвою, що передують убивству, лише поглиблюють вину зловмисника, служать непрямым свідченням існування умислу, відповідно, помста за правовими приписами карається. Прерогативи месника належать суду, тобто представникам монаршої влади.

тивника або й необережності його ж помічників. Судова риторика перебуває в строгих рамках правових понять і норм.

В реєстрі шляхетського повсякдення позивання супротивника до ґродського суду зі звинуваченням кримінального характеру трактується як ворожий акт у ланцюжку взаємообмінів, що тотожний застосуванню насильства: «...як правне, так і помстою не поступовал и не мстился»⁷⁸¹. Врешті, як засвідчує фрагмент одного з політичних листів часів безкоролів'я, пошуки *святої справедливості* скривдженним через звертання до права теж окреслюються через поняття *пристойної помсти*:

«Знали ми багато поштивих людей, братії нашої, які, терплячи образи, кривди та шкоди від своїх винуватців, а не маючи змоги *пристойно* (оскільки право стоїть) того помститися, [...] вже не мають чим шукати святої справедливості і мусять жебрати»⁷⁸².

Ставлення до покарання злочинця як до помсти з боку потерпілого і держави фіксується й на рівні статutowих лексик та понять⁷⁸³, квінтесенція чого – слова Льва Сапеги з посвяти королю III Литовського Статуту: «...цель и конец всех прав на свете, тым все паньства и королевства стоятъ и в целости захованы бывають, где лихие помсту, а добрые заплату относятъ»⁷⁸⁴.

Право та помста – два тісно зрощені варіанти отримання скривдженним «справедливості»⁷⁸⁵, на які виразно вказав і той же Дем'ян Гулевич у своєму протесті, заявленому на ґроді та занесеному до актових книг, що був відповіддю на звинувачення його єпископом Мелетієм Хребтовичем-Богуринським у розбої:

«...от них змышльеный розбой, в чом непристойне, фалшиве, лживе мене, чоловіка от себе цнотльвишого, ошкалевали, которую невинность свою перед вашей милостю оповедаю и *вишеляким правом, так писаным, яко и рыцарским, мни пристойным*, на них самых и головах их тую потвар оказати ся оферу»⁷⁸⁶.

⁷⁸¹ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 295 зв.

⁷⁸² Pisma polityczne... – S. 534–535: «Znaliśmy wiele poczciwych ludzi, braciej naszej, którzy cierpiąc despekty, krywdy i szkody od winowajców swych, a nie mogąc się przystojnie (gdyż prawo nie idzie) tego zemścić, [...] już nie mając o czym *świętej sprawiedliwości szukać*, muszą żeбрати».

⁷⁸³ Демченко Г. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). – К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1894. – С. 184–186.

⁷⁸⁴ Статути Великого князівства Литовського у 3 томах. Т. III Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – Одеса: Юридична література, 2004. – Кн. 1. – С. 333.

⁷⁸⁵ Про функціонування помсти у зв'язку з вбивствами в Короні Польській див.: Pawiński A. O pojednaniu w zabójstwie... – S. 4–23; Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej...; Kutrzeba S. Mężobójstwo w prawie polskiem w XIV i XV wieku // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Serya II. – T. XXV. – Kraków, 1907. – S. 125–130 і далі; Dobrowolski K. Wróżda i pojednanie w sądownictwie polskich... – S. 12–65.

⁷⁸⁶ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 407. Див. також аналогічну погрозу Івана Букоємського Василеві Болбасу-Ростоцькому та його шваграм – Тихну Свищовському і Федору Хом'яку, заува-

Під *лицарським* правом якраз і малися на увазі ті жести і дії, до яких вдавалися задля відплати супротивникові. Тож помсту вважали допустимою у шляхетській спільноті, коли зачеплена була честь месника; її публічне оголошення започатковувало війну без правил, де не діяли звичні для шляхтича настанови, скажімо, вимога відкритості дій.

Урешті, помста як наслідок гніву в християнській традиції мала амбівалентний характер, адже гнів міг бути несправедливим, якщо особою рухало бажання заподіяти зло ближньому (що вважалося смертельним гріхом), а також справедливим, породженим уболінням за правду й бажанням відновити порушений порядок. Переступ сприймався як зазіхання на волю Всевишнього та суспільний лад, де Господь виступав суддею і месником за зло. Помста заради справедливості, викорінення неправди й покара ворогів Божих були бажаними, а «праведний тішитися буде, бо помсту побачить»⁷⁸⁷.

Тож месник уважав, що отримує Господнє схвалення, тим самим перетворюючи війну за відновлення справедливості (як на те – приватної), на Божий суд. Це поєднання профанного та сакрального простежується в декларації відмови від помсти як способу порохунків з кривдником, що фіксується у скарзі Костянтина Колпитовського на своїх недругів Костюшковичів-Хоболтовських. У відповідь на їхню скаргу про завдання ран братові Костянтин наголошує на своїй чесноті – не відповідати за зло помстою, покладаючись при цьому на Бога:

*«Я, а чем был от них укривжоный, охроменьый и барзо жалосный, алем то на соби скромне зносечи, завждым всего статечне уходил и того стерег, якобым им сам помстою, кром самого пана Бога, не был и ничего непристойного противько них з себе не показал»*⁷⁸⁸.

А кн. Григорій Сангушко-Кошерський у листі до Яна Замойського пише, що зі своїм недругом він воліє вдаватися до права, адже було б йому «з ласки Божої зло», якби за свої кривди «міг помститися»⁷⁸⁹.

Зазвичай шляхтич, обвинувачений в умисному вбивстві, вносив до ґродської канцелярії протестацію, заявляючи про свою репутацію доброго шляхтича («чоловека доброй славы, завжды спокойного, никому ни в чом не виного»), безпричинне ославлення («его поцтивост мажут и шкалюют») та

жував: «Не толко, дей, я з вами правом в справе сестры своее чинити, але и зброньюною рукою з вами всими о то чинити и доходити готов» (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 921–921 зв. / 832–832 зв.).

⁷⁸⁷ Гізелъ І. Вибрані твори у 3-х томах... – С. 251–253.

⁷⁸⁸ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 997.

⁷⁸⁹ AGAD. – AZ 237, к. 1.

готовність захищати свою честь правом і лицарським звичаєм. Ця процедура вмотивовувалася необхідністю якнайшвидшого очищення від закидів в очах своєї спільноти («не хочечи на себе носити»). А підкладкою, поза сумнівом, було також зворотне ославлення супротивника, якому закидали ту ж таки погорду щодо права, Божих заповідей і шляхетних звичаїв: «Препомневши боязни Божое и пристойности своее шляхетское, ани намней остерегаючися права посполитого, [...] неправдиве и непобожное, яко людем хрестиянским и шляхетским не пристои, [...] славили»⁷⁹⁰. Суд був включений у загальну систему боротьби за честь, хоч на позір і функціонував як елемент королівського правосуддя, що «наглядає та карає».

Таку схему реагування на звинувачення, схоже, оскаржені використовували незалежно від вини, доведення якої, до того ж, було вкрай непростим. Встановлення винуватців у випадках, котрі Гулевич трактував як кримінальне вбивство, тобто скоєне потаємно, без свідків, натрапляло на низку труднощів. Тож передусім підозра падала на тих, хто перебував з убитим у конфліктних взаєминах і, відповідно, міг бажати його смерті. Пошуки зловмисника, що мала провадити постраждала сторона власними силами, зводилися до опитування так званих «свідків», які не стільки були очевидцями події, скільки чули про неї чи мали власне бачення її перебігу. Тож текст скарги далеко не завжди містив оповідь про реальні події, радше — конструювався з урахуванням обставин, що мали максимально очорнити супротивника та поглибити його вину.

Одним із прикладів може бути справа про вбивство кн. Івана Масальського. За початковою скаргою його дружини Олени Кощанки від 28 грудня 1595 року, в смерті її чоловіка були винні слуги кн. Юрія Масальського, брата загиблого, які 26 грудня вночі у селі Вольничі, коли він повертався з торговицького ярмарку додому, застрелили його з півгаку, а потому на землі лежачого посікли шаблями⁷⁹¹. Однак уже наступного дня вона звинуватила кн. Юрія Масальського, котрий, за намовою дружини Ганни Коритенської, зі своїми помічниками, серед яких були її брати, земські луцькі писаревичі Іван і Григорій Коритенські, нібито увірвався в дім Івана Масальського у Вольничих, де своїми руками його вбив, тіло забрав з собою, а також пограбував дім⁷⁹². 30 грудня запрошений скаржницею для огляду місця події возний засвідчив у ґроді оглядання у вольницькій церкві тіла небіжчика, а також зі слів княгині оповідав, що її чоловік був забитий у «зваді» зі слугами кн. Юрія. Також возний ходив на прохання княгині до Юрія Масальського, «припоручаючи» слуг, тобто віддаючи

⁷⁹⁰ Див. протестації Івана Обуха-Воштинського та Матуша Заленського на Яна і Петра Липських, які звинуватили їх у наїзді на дім й убивстві свого брата Станіслава (ЦДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 315 зв. — 316, 337 зв. — 338).

⁷⁹¹ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 719–719 зв.

⁷⁹² Там само. — Арк. 719 зв. — 721 зв.

їх на «поруки» панові й зобов'язуючи його цим до відповідальності. Кн. Юрія не виявилось вдома, його ж урядник твердив, що вбивство трапилося за відсутності пана; слуги, причетні до події, повтікали; всі в маєтку жалкують про смерть кн. Івана⁷⁹³. А наступного дня вже сам кн. Юрій визнав у суді, що його слуги зустрілися серед ночі з його братом і, як люди підпилі, вчинили «зваду», в якій загинув кн. Іван. Тож він послав навздогін за тими «здрайцями» своїх слуг, та вони ще не повернулися⁷⁹⁴.

Суперечливі скарги вдови, що мінялися впродовж двох днів, засвідчують брак у неї достовірної інформації, однак звинувачення у причетності до вбивства кн. Юрія Масальського, схоже, не були безпідставні. Принаймні, події, що трапилися через три місяці, вказують на входження братів до конфлікуючих груп, з яких походили і їхні дружини. Тож 23 березня за вкрай неоднозначних обставин були вбиті кн. Юрій та його тесть Михайло Коритенський, чії сини брали участь, за другою скаргою Іванової Масальської Олени з Кошок-Жоравинських, у нападі на її чоловіка. Поміж фігурантів конфлікту на супротивному від Коритенського та Масальського боці згадуються Януш, Ян і Фарисан Кошки-Жоравинські⁷⁹⁵.

Обов'язковим елементом досудового процесу було також «освідчення» вбивства на уряді. Небіжчика привозили до замку, де наданий представникам потерпілої сторони возний його оглядав і перед гродськими урядниками визнавав сліди насильства на тілі, оповідав про обставини злочину зі слів зацікавлених осіб, а також чинив *поволання* над тілом убитого — в публічних місцях, замку, посеред ринку та перед міською брамою, «як [тело] вожоно было по мeste»⁷⁹⁶, оголошував імена винуватців, на яких указали родичі покійного⁷⁹⁷. Востаннє поволання чинили при похованні. Цей акт був своєрідним закликком до Божого суду, який через пряме втручання або опосередковано мав покарати вбивцю або допомогти в його викритті. Схоже, що уявлення, ніби доторк до тіла убитого може розкрити справжнього злочинця, скажімо, завдяки тому, що на трупі з'явиться кров, було поширене в усіх європейських країнах⁷⁹⁸. Його виявив також Василь Інкін

⁷⁹³ Там само. — Арк. 724–727.

⁷⁹⁴ Там само. — Арк. 728–729.

⁷⁹⁵ Там само. — Спр. 49, арк. 172–173 зв., 175–177, 190–192 зв. та ін.

⁷⁹⁶ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 201 зв.

⁷⁹⁷ Там само. — Арк. 136: «...на ринку на вси чотыри стороны, провадячи до замку и до церкви, о збитъе и заморъдованье [...] поваланье вчинил».

⁷⁹⁸ *Аръес Ф.* Человек перед лицом смерти / Пер. с франц. В. Ронина. — М.: Прогресс-Академия, 1992. — С. 302–303; *Gaskill M.* Crime and Mentalities in Early Modern England. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — P. 203.

на території галицького Прикарпаття у середині XVII століття⁷⁹⁹. У середньовічній та ранньомодерній Англії побутувала багата література про існування привидів-жертв та їх тиск на злочинця з метою його зізнання⁸⁰⁰. З нею, схоже, перегукується звичай ув'язнювати оскарженого у приміщенні, куди поміщали і труп убитого⁸⁰¹.

Шкрутинія (*scrutinium*), що була введена конституцією 1588 року до судового процесу, зокрема й Волині, як слідчий елемент у випадку убивства для визначення його характеру (кримінальне чи цивільне), впорядкувала процедуру дізнання. Однак вона теж зводилася до опитування на суді свідків, наданих кожною зі сторін, які рекрутувалися з осіб ближнього кола. Тож суд перетворювався на поєдинок супротивників, де словам обвинувача протистояли слова оскарженого. За цих умов єдиним способом остаточного доведення вважалася присяга. А оскільки принцип презумпції невинуватості не лише декларувався, а й активно впливав на суддівський декрет, то в переважній більшості випадків саме оскарженому надавалася можливість разом зі свідками (до шести осіб) довести свою непричетність до вбивства⁸⁰². Текст присяги містив запевнення, що оскаржений особисто не брав участі в злочинних діях, а також не провокував жодним чином на них інших. Довести злочинний намір нападу – вбивство супротивника – інакшим способом було загалом неможливо, особливо коли вчинок здійснювався руками слуг чи приятелів зловмисника, а обвинувачений, заявляючи про свою непричетність до нього та сумнівність скарги («сумъненъя и скритости серъдечное нихто не ведает, одно Бог сам»⁸⁰³), долучав на підтвердження своїх слів заяви свідків. Утім, позивач теж далеко не завжди був певен щодо особи вбивці, вказуючи зазвичай на недобррозичливців небіжчика. Показовим прикладом є справа про позбавлення життя міщанина Якуба Кривця служебником кн. Марка Сокольського Федором Богдановичем. За скаргою дружини небіжчика Ганни, Федір прийшов до них у дім, узяв півгак⁸⁰⁴ зі столу і вистрілив у її чоловіка. Однак обвинувачений

⁷⁹⁹ *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: Історичні нариси. – Л.: Добра Справа, 2004. – С. 222–223. Наводиться приклад кровотечі у трупа через тривалий час після смерті в момент доторку до нього підозрюваних, однак виявилось, що знак був помилковий – згодом удалося знайти справжніх убивць.

⁸⁰⁰ *Gaskill M.* *Crime and Mentalities...* – С. 216–217.

⁸⁰¹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп 1, спр. 26, арк. 33 зв. – 34.

⁸⁰² Див., напр., справу про вбивство Юзефа Шистовського, що тяглася з 1595 до 1597 року; сини небіжчика звинуватили низку осіб, і серед них – Матвія Rogozинського, який, урешті, після затягування процесу та апеляції до Трибуналу, разом з приятелями присягнув і був звільнений від обвинувачень (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 35 зв. – 37, 40 зв. – 41 зв.).

⁸⁰³ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп 1, спр. 57, арк. 818 зв.

⁸⁰⁴ Півгак – ручна вогнепальна зброя з укороченим стволом.

твердив, що «то не з умислу учинил, бом, дей, до него жадное вазни перед тым не мил и о том полгаку, есми бы был набит, не ведал». Свідок події, Федір Шимон Шкляр у загальних рисах повторив скаргу вдови, однак теж зазначив відсутність поміж убивцею й убитим ворожості, що ставило під питання існування у злочинця умислу: «Того ж, дей, не видаю, *если то з умыслу учинил*, бо, дей, з собою жадного мовеня до звады не мели». Інший свідок, приятель Федора Богдановича Ян Голинський, подав ширшу картину того, що відбулося. Він розповів, що сидів у домі Якуба Кривця, а півгак, накрутивши, поклав на стіл. Туди ж прийшов і винуватець, який розпочав розмову з господарем. Коли ж зайшла мова про старшу дочку Якуба, недавно видану за сокальського коваля, Федір Богданович розлютився, схопив півгак, крикнув: «И в том ми еси не права» та вистрілив у господаря дому. Наостанок Голинський підсумував, що не знає, чи мав Федір намір убити. Судді наказали вдові разом із трьома сусідами або челяддю присягнути, що той вчинок скоєний «умисльне», після чого винуватець мав поплатитися життям. Однак удова присягати відмовилася, адже не мала певності щодо намірів винуватця: «Я того на него мовит, абы то он умыслѣне учинити мел, не могу, и присягати, дей, не хочу, бо того достаточне не видаю». Тоді суд наказав присягнути Федорові з трьома приятелями про відсутність наміру вбити і заплатити *головщизну* вдові і дітям⁸⁰⁵.

Тож присягати на підтвердження своєї скарги чи змушувати до присяги інших осіб загалом не поспішали, адже такі дії потенційно були пов'язані з клятвopушенням. Це не заважало, щоправда, вести запеклі баталії в суді за самé право присягнути, можливо, таким чином намагаючись затягнути справу.

Цивільні вбивства. Далі Дем'ян Гулевич зауважував існування інших варіантів убивства, неумисних, котрі розглядалися як справи цивільні: «Другие ест, которые могут быт з звады, давши до звады причину, такие ведле права *волюнтарциум* албо *кавзам цивилем* называют». Йшлося тут про вбивство під час збройної сутички особи, що її спровокувала. Як твердив Гулевич, убивства за таких обставин уважалися «*добровільними*», некримінальними за своїм характером. Серед скарг досить часто зустрічаються звинувачення супротивників у намаганні розпочати бійку через публічні образи, демонстрацію зброї або фізичний контакт (шарпання, легкі тілесні ушкодження тощо). Нормативно в таких випадках шляхтич не мусив виявляти гнів і відразу відповідати на образ, тим самим зводячи свою позицію до *непочтливої* поведінки супротивника; він мав зберігати спокій. Саме такими постають волиняни, слуги кн. Костянтина Острозького, на протывагу шляхтичам з Київського воеводства, що

⁸⁰⁵ Там само. – Ф. 25, оп 1, спр. 30, арк. 716 зв. – 718 зв. За дальшими домовленостями Федір мав добровільно сісти до замку і заплатити *головщизну*, однак, як засвідчила своєю скаргою удова приблизно через три місяці після пригоди, винуватець не виконав зобов'язань (Там само. – Спр. 31, арк. 220 зв. – 221).

на весіллі у Костянтинові провокували їх до бійки («маючи ручници набитые и жакгвы запаленые, и на зваду з слугами княжати его милости через два дни, неделю и понедилок, замовляли, хотечи з ручниц над ними стреляти»). Князівські служебники, «которые завъжды покой заховывати звыкли», наголошували на дотриманні високих моральних зразків, демонструючи перед прибульцями, як «з ними трудно зваду зачати»⁸⁰⁶.

Після заподіяння образи скривджений зазвичай звертався до суду, чим повідомляв (сповіщував – нема слова «сповіщувати», є натомість оповіщати) загалом про завдану йому кривду й готовність через право боронити свою честь. Водночас задіювали й інший ресурс, «лицарський» спосіб поррахунків, – помсту і/чи її маніфестації – відповіді. Дотримуючись інтервалу між завданою кривдою та відповіддю на неї, потерпілий здобував право, принаймні на рівні шляхетської спільноти, застосовувати насильство для відшкодування втрат.

Звичайно, такий конвенційний перебіг конфлікту не завжди вдавалося реалізувати, провокація могла досягти мети, а наслідком бійки були рани, а то й жертви з боку ініціатора збройного суперництва. До цього варіанту вбивства – **в обороні** – часто допасовувала свої дії оскаржена сторона задля виправдання.

Звернімо увагу на справу про вбивство в домі Філіпа Бокія-Печихвостського Григорія Волчка-Жасковського, що в ньому був звинувачений, як оповідав 13 січня 1582 року господар дому, «чоловек якийсь мне незнаемы». Далі йшлося про те, що той «приехал в дом мой еще перед святы, мел з собою толко одного слугу, [...] который ани слузе, ани себе имена своего ани назвиска поведати не хотел, одно себе имена и назвиска поведал часом Залесовским се называл, а часом Ковалевским». На той час до Бокія нагодилися родичі – Григорій Волчко та Василь Патрикій, а «тот то гость [его], который себе имена не поведал, зачинал звады». Філіп як господар просив, щоб він «отшол на село». Гість послухався, однак через годину чи більше вночі повернувся, заявив, що вб'є Волчка, витягнув меч «приготованый» і пробив ним свого недруга⁸⁰⁷. У підсумку злочинця схопили й ув'язнили. Втім, така ясна і несуперечлива картина отримала несподіване продовження. 18 липня того ж року до луцьких ґродських книг був вписаний королівський лист, де йшлося про те, що посаджений до замку Єреміяш Залесовський, звинувачений у вбивстві Григорія Волчка-Жасковського, хоч і був причетний до злочину, однак, як він запевняв, «не з умыслу, але в обороне учинил». Далі озвучувалися версії сторін. Родичі небіжчика твердили, що обвинувачений, «якобы без жадное причины», *одповідь* вчинив Волчкові в маєтку Стрільче пана Непокойчицького, а потім у домі Філі-

⁸⁰⁶ Там само. – Спр. 17, арк. 191 зв. – 192 зв.

⁸⁰⁷ Там само. – Спр. 26, арк. 33 зв. – 34.

па Бокія позбавив його життя. Однак оскаржений твердив, що Григорій Волчко «найшов» на його господу з метою «о горло приправити» і був убитий саме під час нападу. Відповідно, позивачі хотіли довести вину Залесовського згідно зі статутowymi нормами та «звичаю правного», натомість Залесовський просив дозволу довести свою невинуватість через шкрутинію. Тож ґродські урядники звернулися до короля «для науки», затримавши обвинуваченого в ув'язненні. За королівським рішенням наказано було вивести шкрутинію відповідно до конституції 1578 року й подати свідчення на сейм на дванадцятий день після початку його роботи⁸⁰⁸. Версія Залесовського могла відповідати реальним подіям, адже свідчення Філіпа Бокія про тривале перебування в його домі особи, навіть імені якої господар не знав, викликають певні сумніви, а репутація небіжчика була вельми сумівною. В його послужному списку – численні акти насильства, зокрема, й тяжкі, скажімо, підпал Порицька⁸⁰⁹. Цілком імовірно, що імпліцитним підґрунтям Бокієвого тлумачення була спроба помсти прибульцеві за родича й «свого» у спільноті, де не важило – був він нападником чи лише боронив себе.

Четвертий тип убивств, за Дем'яном Гулевичем, – **випадкові («казуале»):** «...што бывает не мышлячы, с припадку, которые зовут казуале»⁸¹⁰. Під цю категорію потрапляє справа про вбивство Василя Жоравницького його слугою Войтехом Русиновським. З незрозумілих причин подія викликала активне зацікавлення багатьох поважних осіб у регіоні, які спочатку силою визволили оскарженого з ув'язнення⁸¹¹, а потім виступили посередниками між ним і родичами небіжчика, Яном і Марком Жоравницькими. Серед третейських суддів – волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, луцький староста кн. Олександр Пронський, брацлавський каштелян Олександр Семашко, кн. Януш Заславський, підкоморій луцький Ян Харленський, луцький земський підсудок Іван Хрінницький та багато інших. З огляду на те, що Русиновський за приятельською угодою мав висидіти на вежі «чверть лета», тобто три місяці (щоправда, з можливістю скоротити термін ув'язнення на прохання його доброзичливців і за згодою Жоравницьких), звинувачення постраждалих не були цілком безпідставними. Однак у тексті угоди всіляко наголошено, що слуга застрелив пана «за припадком з нехотеня»; через це, як особа учтива, сповнена «никгды незгасненого» жалю,

⁸⁰⁸ Там само. – Спр. 27, арк. 94 зв./100 зв. – 99/105.

⁸⁰⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 45–45 зв., 122–123, 135 зв. – 138.

⁸¹⁰ Casuale (*лат.*) – випадково.

⁸¹¹ Ян Жоравницький жалівся, що 12 травня «немалое войско людей польгоста человека в збрюях, в шишаках, с копеями, з ручьницами, яко до потреби будучи», на двір у Блудові наїхали та визволили Войтеха Русиновського, який був пійманий «на горячом учинку на мужобойстви, кгда пана своего, пана Василя Жоравницкого, старостича луцкого, на смерт з ручьницы забил» (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 306–306 зв.).

має просити родичів небіжчика, аби вони «з добротливое природы своее, [...] то мне ласкаве пробачит и хрестяньски отпустит рачили». Та, як зауважувалося, перепрошення мало відбутися «учтыве, постерегши того, абы ничего такового ексистимацьи»⁸¹² доброй пана Русиновского не шкодило»⁸¹³.

Анджей Фрич-Моджевський, описуючи вбивство «з необережності», радить випадковому зловмисникові заховатися на певний час від осіб, що захотіли б мстити, допоки не минеться їхня запальність. Тобто автор, що активно виступав за контроль над шляхетською агресією та вимагав смерті за вбивство, у цьому випадку не пропонував вводити обмеження для помсти, а закликав визначити місця для сховку душолюбів, які не заслужили смерті, бо не мали ненависті до своєї жертви⁸¹⁴.

Тож усі три варіанти некримінальних убивств тісно пов'язані між собою як такі, де у винуватця відсутній умисел⁸¹⁵. Звичним тлом їх були збройні сутички, де позиції «нападник – оборонець» часто змінювалися й тяжко визначалися. Врешті, далеко не завжди важило, хто перший хапався за шаблю. Адже лицарська зброя, якою провадили бійки, урівнювала шанси сторін заціліти чи стати жертвою, надавала кожній сутичці характеру поєдинку. Схоже, що більшість убивств були наслідком спонтанних зіткнень між шляхтичами чи маскувалися під такі. А позаяк спільнота не була зацікавлена в жорстокій легітимній відплаті за скоєне, що могло поглибити ворожість між групами через втягування в конфлікт нових учасників, то й з готовністю приймала саме таку версію та виступала ініціатором порозуміння між сторонами.

Підсумовуючи, Дем'ян Гулевич указував, що позбавлення життя іншої особи називалося вбивством, проте через різні супутні обставини за нього передбачалася різна відповідальність: «...каждое з них през вонтпеня межбойство ест, а пред се для околичности причин, за каждое с тых менжбойств инакшая вина»⁸¹⁶.

⁸¹² Existimatio (лат.) – повага у спільноті, честь.

⁸¹³ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1. спр. 31, арк. 807–810 зв.

⁸¹⁴ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... – S. 260.

⁸¹⁵ Коронне право впродовж усього свого існування ґрунтувалося на поняттях, вироблених наприкінці XV століття. Відповідно, як і в раніший час, усі вбивства, де був відсутній умисел, сприймалися як випадкові. До них зараховували й убивства в сутичках, в результаті необережного поводження зі зброєю чи під час шляхетських забав: *Kutrzeba S. Dawne polskie prawo...* – S. 17. Див. також: *Moniuszko A. Przepięstwa przeciw życiu i zdrowiu przed plockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa.* – Warszawa: DiG, 2009. – Т. II. – S. 17.

⁸¹⁶ Пор. класифікацію вбивств Гулевича з системою розподілу їх же Анджеем Фричем-Моджевським, який виділяє чотири варіанти: *умисне*, коли особа спеціально шукала можливості реалі-

Убивства згідно з правовими приписами

Тим часом законодавчо ситуація виглядала не такою однозначною, як її представляв Гулевич. У I і II ЛС відсутній поділ убивств на кримінальні та цивільні. Про ті ж із них, які могли підпадати під категорію «кримільні», згадується лише принагідно в контексті інших правопорушень. Скажімо, артикул «О листех заручных» (II ЛС, розд. I, арт. 21) загрожував смертною карою зловмисникові, що скоював убивство всупереч заручному листові з королівської канцелярії, яким жертва намагалася вбезпечити своє життя та здоров'я у відповідь на похвалки і ворожі акти недоброзичливця⁸¹⁷. Однак суворе покарання, схоже, було відплатою за нехтування монаршою волею, на що вказує і назва розділу, де міститься відповідна норма – «О персоне господарской». В артикулі, що вноормовував дії осіб, яким погрожували, а також доведення вини тих, хто погрожував (якщо після словесних обіцянок мстити чинилася кривда), згадується й про вбивство після відповіді (II ЛС, розд. 11, арт. 11: «О похвалку, за которою бы ся стала якая шкода и отповедь на горло»). Попри те, що проблема вбивств похідна від головного питання цих артикулів, в обох випадках могло йтися про злочин з умислу, на що вказували конфліктні взаємини сторін.

Ще одна норма, яка передбачала смертну кару за вбивство, регламентувала випадки, що трапилися під час судових засідань (II ЛС, розд. 4, арт. 40). Однак і цей артикул головним чином стосувався іншого, на що, зокрема, вказує його розташування серед норм, спрямованих на безпеку суду.

Прикметно, що в артикулі, де йшлося про вбивство шляхтича на дорозі із засідки, влаштованої з метою убити/поранити/пограбувати («луп»), тобто власне кримінальний злочин, регламентується лише один можливий аспект – смерть самого нападника (I ЛС, розд. 7, арт. 16). Якщо родичі небіжчика хотіли отримати плату за його «голову», вони мали присягою довести, що ініціатором нападу виступав саме вбивця. У випадку їх відмови присягати через непоінформованість про обставини події, довести свою невинуватість мав сам убивця з двома шляхтичами, після чого звільнявся від відповідальності. Отже, навіть

зувати свій задум убити супротивника; *ненавмисне*, під час незапланованої суперечки чи бійки, у випадку, коли між контрагентами попередньо не було ненависті, тобто *випадкове, неочікуване*; в обороні – неunikне; з *пригоди*, поза волею та думкою, тобто з *необережності*. Однак, на думку Моджевського, другий варіант – убивство ненавмисне, під час сутички, теж має каратися смертю. Див.: Frycz Modrzewski A. O porprawie Rzeczypospolitej... – S. 259.

⁸¹⁷ Розрізнення карних і цивільних убивств у коронному праві пов'язується з переходом від Середньовіччя до ранньомодерного часу. Вперше поняття умислу з'являється в сеймовій конституції 1496 року, в 1540 році вводиться поділ убивств на homicidia voluntaria та homicidia casualia, який виражається в конституції 1588 року (Rafacz J. Dawne polskie prawo karne... – S. 18). Ширше про види вбивств у середньовічному коронному праві, а також інші його аспекти див.: Kutrzeba S. Mężobójstwo w prawie polskiem w XIV i XV wieku...

там, де вина загиблого виглядала як задана від початку умовами правової норми, зауважувалася непевність позицій «нападник-жертва» у бійках. У II ЛС, що правда, ця норма суттєво зредагована — доводить свою невинуватість у разі убивства в обороні мала особа, на яку напали (II ЛС, розд. 11, арт. 19)⁸¹⁸. До того ж розглядаються лише випадки нападу із засідки з метою поранення/вбивства супротивника, натомість захоплення здобичі як ціль («луп») починає строго маркувати «розбій» — злочин, який ганьбив шляхетську честь.

Спеціально I і II ЛС розглядають лише варіанти вбивства шляхтича в збройній сутичці (а також у результаті наїзду — окремого злочину проти життя та майна, до якого ми звернемося в наступному розділі). Гулевичеве пояснення *цивільних* варіантів позбавлення життя супротивника загалом збігалося з трактуванням їх I ЛС (1529), де заподіяння ран чи вбивство під час бійки, незалежно від того, йшлося про особу, що її провокувала, або тих, які ставали до бою в обороні честі/здоров'я, характеризувалися як неумисні, випадкові («забил у зваде або которою пригодною» — розд. 7, арт. 29). Тому можна припустити, що ця правова норма взувалася на шляхетські уявлення, які й озвучив Гулевич. Однак уже за II ЛС винуватцем визнавали особу, яка спровокувала бійку (розд. 11, арт. 26). Щоправда, визначитися з відповідальним за скоєне зазвичай було непросто, тож артикул переважно присвячений процедурам, за допомогою яких обирався винуватець, тобто хто кого «первей почал бити и за оным початком тая ся звада стала». У спірних ситуаціях, де обидві сторони, що отримали поранення, хотіли присягою доводити свою невинуватість, питання — кому присягати — вирішували жеребом. У визначенні винуватця важила також величина втрат: якщо з одного боку був убитий, а з іншого — тільки поранені, то право присягати на доведення своєї кривди та невинуватості (а чи вини супротивника) отримували представники сторони, що потерпіла більшою мірою. Карою у цьому разі за вбивство була *головщизна* (100 кіп грошів) й ув'язнення на рік і шість тижнів (II ЛС, розд. 11, арк. 26–27). II ЛС взагалі оминав проблему відповідальності за вбивство в обороні.

Сумнівність судових процедур, що мали виявити винуватця, допущення в них значної частки випадковості, а також закоріненість у шляхетській культурі — відстоювання шаблею за будь-яку ціну свого домінування або честі⁸¹⁹ — призводили до вельми м'якого варіанту правового покарання за вбивство — грошової компенсації, яка інколи поєднувалася з досить коротким,

⁸¹⁸ Пор. з середньовічною ситуацією, де всі убивства розглядалися як цивільні, що передбачало однакову відповідальність за позбавлення життя: *Rafacz J. Dawne polskie prawo karne...* — S. 18.

⁸¹⁹ Провокування до бійки образливими словами, що шкодили честі, за правовим приписом не розглядалося як доказ вини; до уваги брали лише дії — хто перший застосував силу. Однак відповідно до шляхетських уявлень, де честь важила понад життя, образа сприймалася поважно, а стати в обороні честі вважалося достойним варіантом її відновлення.

радше дисциплінарним, ув'язненням в зámку. Штрафні санкції та «сидіння на зámку» різної тривалості призначалися також за завдані в бійці рани й образу дією — ляпас, виривання бороди чи побиття кием (розд. 11, арт. 13 «О звадах шляхецких»).

Суттєві зміни щодо правового трактування вбивства та покарання за нього фіксуються у III ЛС (1588 р.). За його приписами ініціатора бійки, що скоїв убивство, мали карати, окрім виплати головщизни, смертю, як і у випадку умисного позбавлення життя (розд. 11, арк. 10). Низкою артикулів також були деталізовані поняття поранення й убивства в обороні або через випадковість та встановлювалися процедури доведення неумисності скоєного (розд. 11, арт. 20–25). Відповідальність за такі вбивства обмежувалася виплатою 100 кіп *головщизни* без додаткових кримінальних санкцій. Також спеціальний артикул розглядав випадки умисного вбивства та поранення «зрадливым потаємным обычаем»: вночі або вдень «неведоме без звады», із засідки, вогнепальною або й іншою зброєю, мовчки без попередження, неочікувано, скажімо, під час сну чи й на будь-якому зібранні. Такі дії каралися ганебною карою — четвертуванням чи посадженням на палю, втратою честі та подвійною сплатою *головщизни*, а завдання ран — відтинанням голови і грошовими виплатами (розд. 11, аркт. 17). До умисних, «з Zufальства, опилства и якого иного злого умыслу», зараховували також убивства невластивою для шляхетських сутичок зброєю — ножем, кинджалом, пуйналом, за що карою було четвертування (розд. 11, арт. 16). За навмисне жорстоке ушкодження різних частин тіла («обычаем окрутенства»), крім штрафних санкцій, вводилися аналогічні ушкодження для винуватця, наслідуючи тим, як зауважувалося, «права божого» (розд. 11, арт. 27).

Суворість покарань зростає від Статуту до Статуту (у III ЛС кількість правопорушень, за які передбачена смертна кара, збільшилася до ста порівняно з шістдесятьма у II ЛС⁸²⁰), що засвідчує як намагання законодавчо обмежити насильство, так і відсутність реальної сили у центральній владі для дисциплінування шляхетського загалу. Зокрема, на це вказує вельми нечасте застосування кваліфікованих страт у судовому повсякденні. Нагадаю також, що дія III ЛС формально поширювалася лише на території ВКЛ.

Конституція 1588 року, прийнята на коронаційному сеймі 1587–1588 років, що була чинною і в українських воєводствах, ділить убивства на **цивільні** — випадкові, де між винуватцем і жертвою попередньо не було суперечок і ворожості⁸²¹, та **кримінальні** — скоєні рушницею в місті, селі, в домі чи в полі,

⁸²⁰ Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства... — С. 48.

⁸²¹ Конфлікт між сторонами міг свідчити про існування мотиву в убивці, а мотив — слугувати маркером умисності. Про злочинну волю за Статутами див.: Малиновский И. Учение о преступлении... — С. 27–32.

тобто неліцарською зброєю. Таким чином, до останніх належали вбивства, скоєні під час конфлікту між сторонами, що вказувало на існування мотиву у зловмисника, зброєю, яка маркувала підступ, адже апіорі надавала перевагу одній зі сторін. Однак покаранням для обох видів убивств була «головщицна», сума якої збільшувалася: вдвічі за позбавлення життя «ручною зброєю» (без диференціації на обставини її застосування) та вчетверо – з рушниць. Обов'язковим для винуватців оголошувалося «сидіння» в замку як публічна кара (*roena publica*), від якої заборонялося увільняти навіть у випадку поєднання убивці з родичами своєї жертви.

Тож загалом класифікація й оцінка вбивств, представлені у правових написах, досить суперечливі. До того ж застосування норм наштовхувалося на низку труднощів, адже до збройного протистояння часто доходило тоді, коли по обидва боки накопичувалося достатньо образ, так що визначити ініціатора/жертву було вкрай тяжко. Ще більше проблем має історик: зазвичай, за межами джерел – причини загострення ворожнечі, позиції сторін, а часто і сам перебіг конфлікту. Цьому є багато причин. У скаргах увага зосереджувалася на порушенні кривдником Божих заповідей та людських прав і звичаїв, але про реальні мотиви такої поведінки говорили загальниками або й узагалі їх оминали мовчанкою. Справи, де в підсумку могло йтися про смертну кару і/чи позбавлення честі шляхтича, розглядали переважно на сеймі, тож функції судів першої інстанції зводилися до фіксації зізнань свідків з обох сторін. Ці свідчення до актових книг практично не потрапляли, їх передавали сторонам для пред'явлення на процесі⁸²². Про подальший перебіг таких справ вдається довідатися тоді, коли сторона, на чию користь був ухвалений декрет, подавала його до гроду для виконання або якщо винуватець не бажав задовольнити інтереси скривдженого. Початкові ж скарги на насильство, зафіксовані в актових книгах, конструювалися кожною зі сторін на свою користь і практично не надаються для відтворення події, зокрема – для визначення, хто був кривдником, а хто – постраждалим. Вірогідно, що й самі учасники не були того певні, адже насильство в конфлікті було звичним і загалом толерувалося. Однак воно зазвичай залишалося в межах прийнятих способів тиску на супротивника, відповідно – не мало на меті його фізичне знищення. Вбивство в більшості випадків було результатом необережності, побічним, але не бажаним наслідком ворожості. Проілюструю це детальніше на двох судових справах, де в центрі скарги фігурує вбивство шляхтича.

⁸²² Матеріали Трибуналу і сеймових судів збереглися фрагментарно, див.: *Szczątka Z. Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1968. – Т. XX. – Zeszyt. 1. – S. 93–123; Bednarek W. Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. – S. 9–14.*

Миколай Рембеський vs Григорій Сахнович

17 лютого 1599 року у луцькому гродському суді розпочався процес за скаргою Григорія Сахновича про вбивство його брата Даніеля Миколаєм Рембеським. У позові повідомлялося, що 20 жовтня 1598 року обвинувачений з багатьма помічниками підійшов під дім скаржника, «окрик и стрелянье з ручниц» учинив і викликав господаря на поєдинок. Тож Сахнович, будучи на той час хворим, послав свого брата довідатися, що відбувається. Даніель, «ничого ся злого ни от кого не сподеваючи», вийшов за ворота, а Рембеський, «не маючи з ним жадное розмовы, непристойне а праве окрутне, стреливши до него с полгаку в бок правый», тяжко його поранив, від чого Даніель невдовзі помер. Скаржник виклав обставини возному, який засвідчив їх у гродській канцелярії, а також вчинив «поволання», на підтвердження чого обвинувачем були подані до суду відповідні виписи з актових книг. Утім, далі процес змінив свій характер, і вже Рембеський перебрав на себе роль обвинувача. Він скаржився на Сахновича про образу, яку той завдав йому, звинувативши в убивстві брата. У позові оповідалося, що саме Даніель, перестріваючи Рембеського, «слова шкарадными и ущипливыми соромотил и вызывал» на поєдинок, а потому, під час судових засідань, учинив йому одповідь і «найшов» на його госпду. Під час цієї сутички, яку Сахнович сам спровокував, він і отримав поранення.

Справді, 19 жовтня Миколай Рембеський вніс до земських книг скаргу на Даніеля Сахновича, який за змовою з банітом Михайлом Гутором-Рогачовським, зібравши великий *оршак* людей, завдавав йому образи та кривдив слуг: «...околко разов находил и в потканью слова ущипливыми и шкарадными, доброй славе и уроженью шляхетному шкодливими, лжил, соромотил и слуг, подкавши, бил и за ними уганял». А в перший день засідань земського суду того ж таки 19 жовтня побив його слугу, заявивши, що те ж очікує й пана, а також викликав Рембеського на поєдинок і стріляв з півгаку до госпди скаржника:

«Умыслне перед госпду пришедши, возницу моего Матиса кийми окрутне збил и теж самого мене такъже бити мел, и тому ж возницы поведити казал. А не маючи на том досыт, слова шкарадными вывольяючи и вызываючи, лаел и соромотил и с полгаков до госпды стрелал»⁸²³.

Того ж дня Григорій Сахнович заявив про напад на його дім Миколая Рембеського та поранення брата Даніеля, через що той і помер⁸²⁴.

⁸²³ ЦДДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 879–880. Аналогічна скарга до земської книги була внесена Рембеським через Петра Гутора-Рогачовського 21 жовтня 1598 року до луцького гроду (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 458–458 зв.).

⁸²⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 463 зв.

На тривалість ворожнечі між сторонами вказує позивання Миколаєм Рембеським до суду Данієля Сахновича на ті ж земські роки про підтримання оскарженим контактів з банітом Михайлом Гутором-Рогачовським (за що теж було передбачене покарання *виволаанням*), а також погрози позивачеві⁸²⁵. В основі конфлікту, схоже, лежали суперечки між Михайлом Рогачовським і подружжям Рембеських – Миколаєм і його дружиною Федорою Василівною з Рогачовських – про частину маєтку Рогачова, що належала Федорі як отчичці, однак перебувала в руках у Михайла, який усіяко бойкотував декрети луцького земського суду й Трибуналу про повернення нерухомості спадкоємиці⁸²⁶.

Судді, вислухавши аргументи сторін, наказали Миколаєві Рембеському разом з двома приятелями присягнути, що Данієль був убитий ним випадково в обороні дому, після чого виплатити Сахновичеві «головщицну» за брата. Декрет був виконаний, а Рембеський назавжди звільнений від обвинувачень⁸²⁷. Отже, як бачимо, за звичною схемою обвинувач наголошував на підступності убивства (тобто без попередження про ворожі наміри), а обвинувачений акцентував на випадковості події, відсутності умислу вбити та попередніх провакаціях з боку небіжчика.

Убивство князя Андрія Курцевича-Буремського

Інша справа, про яку йтиметься далі, хоч при початку і розгорталася за подібною схемою, переросла у розгалужений тривалий конфлікт між різними зацікавленими особами, не в останню чергу тому, що винагородою для переможця була нерухомість. Отже, 7 січня 1592 року до луцьких гродських книг була вписана скарга від імені кн. Андрія Курцевича-Буремського на Лаврина Дривинського та Яна Гарабурду. В ній оповідалося, що скаржник їхав через маєток Дривинського Пашова і був запрошений господарем на гостину, де на той час перебував незнайомий йому Ян Гарабурда⁸²⁸. Однак, коли князь пізно ввечері зібрався в дорогу і сів на коня, Гарабурда, за змовою з господарем дому вистрілив йому в спину з півгаку, а потому слуги та піддані зловмисників тяжко побили його кийми і чеканами⁸²⁹. Версію постраждалого з його ж слів підтвердив возний Захаріяш Сташевський, який 8 січня їздив до маєтку Лаврина Дривинського Пашової, де

⁸²⁵ Там само. – Арк. 459.

⁸²⁶ Там само. – Арк. 163–166 зв., 166 зв. – 169, 169–169 зв.

⁸²⁷ Там само. – Спр. 55, арк. 279–282.

⁸²⁸ Ян Гарабурда та Лаврин Дривинський були двоюрідними братами по своїх матерях: мати Дривинського, Тетяна Олександрівна Гетолтовна, була рідною сестрою Михайлової Гарабурдиної Доменітри Олександрівни Гетолтовни (ЦДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 16–18).

⁸²⁹ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 154 зв. – 155 зв.

весь той час перебував Курцевич⁸³⁰. Як стає відомо з внесеної до ґроду скарги матері князя, Іванової Хрінницької, її син помер від ран 8 січня⁸³¹.

Того ж таки 8 січня пашівський урядник Станіслав Стакорський від імені свого пана подав зворотну скаргу⁸³²: в ній зазначалося, що за відсутності самого Дривинського князь Курцевич з багатьма слугами та помічниками напав на його дім («з ручницями, с польгаками, з луками и з ыншою розмаитою бронью, войне належачою, ообычаем неприятельским, без вшелякого данья з стороны его милости пана моего причины, умыслне, не давши жадного знаку неприязни, моцно, кгвалътом»). Нападники влаштували стрілянину, розташувались біля вікон і дверей, чим налякали вагітну дружину господаря та її гостей, серед яких були Ян Гарабурда й Матвій Рогозинський з дружиною⁸³³. Як сповіщав слуга Дривинського, можливо, саме під час перехресної стрілянини був поранений своїми ж приятелями Андрій Курцевич: «...не ведати от кого, а снат яко ночи темное от своих же власных з ручницы пострелен ест». Про нічну пригоду, за правовими приписами, було повідомлено «околичним» сусідам, а також Стакорський просив про надання йому возного, який і засвідчив би сліди нападу. Цього ж дня фіксується й визнання возних, які були 6 січня на прохання Лаврина Дривинського в Пашовій, бачили сліди стрілянини та чули пояснення кн. Курцевичем причини свого поранення: «Постреленье тое сталосе мне за даньем властным причины моее: будучи пьяным, сам ест того шукал, што, дей, все нещастью своему причитаю»⁸³⁴.

Врешті, 8 січня було також заявлено про смерть князя від поранення. Пізніше кожна зі сторін, Ян Гарабурда (Лаврин Дривинський як обвинувачений під час процесу не фігуруватиме) і зведені брати Курцевича Хрінницькі, вивела шкрутинію, зобов'язавшись відповідно до правових вимог поставити до суду свідків, що було виконано на рочках 22 березня і на наступних, які розпочалися 11 червня⁸³⁵. Під час червневих засідань сторони обмінялися черговою

⁸³⁰ Там само. — Арк. 178–179. Утім, немає жодної певності, що в основу свідчень возного була покладена скарга самого постраждалого, оскільки возний у таких випадках рідко бував випадковою особою. Зазвичай, він або слуга зацікавленої особи, або фігура, пов'язана з нею в інший спосіб; свідчення возному готувалися стороною, що його запрошувала, і подавалися в письмовому вигляді до ґроду.

⁸³¹ Там само. — Арк. 167–168.

⁸³² Там само. — Арк. 172–173.

⁸³³ На доживотному записі Лаврина Дривинського дружині — Овдоті Данилівні з Рогозинських — свідком виступав Матвій Рогозинський (Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 469 зв. — 473 зв.).

⁸³⁴ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 173 зв. — 174.

⁸³⁵ Про вручення позовів, якими сторони обмінювалися навзаєм, а також виклик свідків до суду для слухання та виведення шкрутинії, див.: Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 222 зв. — 223, 235 зв. — 236, 358 зв. — 359; Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 64–66.

порцією насильницьких актів, про що свідчать внесені до книг скарги. Так Ян Гарабурда 13 червня скаржився на братів і приятелів дружини небіжчика, Яроша Лаща-Стримилецького, Ольбрехта й Остафія Лащів, Адама Прусиновського, Януша Угриновського, Яна Свошовського та інших, які під час судових рочків, де він через шкрутинію мав доводити свою непричетність до вбивства, зібравши багатьох приятелів і слуг, найшли на його господу. Однак на той час Гарабурда пішов у гості до приятеля Івана Чаплича-Шпановського, тож жертвами замість нього стали слуги й молодший брат⁸³⁶.

Наступного дня вже нападники скаржилися на Яна Гарабурду та Лаврина Дривинського з приятелями, що ті без попереднього оповіщення про наміри «найшли» 13 червня на дім вдови Курцевичевої, перед яким прогулювалися беззбройні Адам Прусиновський та Ян Свошовський, спробували увірватися до середини, використали вогнепальну зброю, поранили Яроша Лаща й убили слугу Свошовського⁸³⁷.

Власне, на цьому й завершується задокументоване протистояння сторін з приводу вбивства кн. Андрія Курцевича-Буремського. Натомість від початку історії виявилася ще одна лінія конфлікту – між удовою та зведеними братами небіжчика, Петром, Олександром, Михайлом і Богданом Івановичами Хрінницькими, а також їхньою матір'ю – княжною Мариною Андріївною Друцькою-Соколинською, дружиною луцького земського підсудка Івана Хрінницького, у першому шлюбі – княгиною Олександровою Курцевичевою-Буремською. Саме цей конфлікт, підставою для якого послужила суперечка за маєтність, що до неї прилучилися й інші гравці, тривав ще кілька років.

8 січня Войтех Витвинський іменем своєї родички, вдови княгині Андрієвої Буремської, засвідчив появу чуток про існування тестаменту небіжчика, некорисного для неї та її майбутньої дитини. За твердженням скаржника, князь після поранення втратив мову, «не тылько абы мог тестамент чинити, але и слова жадного вымовити не мог», тож заповіт «ест змышлений и неправдивый», і вдова готова оскаржувати його в суді⁸³⁸.

9 січня Петро Іванович Хрінницький (старший з братів, який надалі вів справи від імені молодших, схоже, неповнолітніх претендентів на майно зведеного брата) подав до ґроду тестамент, писаний у Пашовій 7 січня, засвідчений Миколаєм Хрінницьким, Матвієм Рогозинським, Семеном і Філіпом Круневичами. Підпис князя був відсутній, як указувалося, через його хворобу. У заповіті йшлося про те, що за шлюбною умовою дружині було записано на половині

⁸³⁶ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 53 зв. – 54 зв.; скарга була повторена 15 червня (арк. 71–71 зв., 74–75), визнання возного про огляд господи Гарабурди, вчинених шкод і поранення слуг та брата (арк. 78 зв. – 80 зв., 16 червня; аналогічна скарга також – арк. 107 зв. – 108, 21 червня).

⁸³⁷ Там само. – Арк. 62–63.

⁸³⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 176–176 зв.

всіх його маєтків суму у 8 тисяч золотих, однак через недотримання формальностей ті домовленості скасовуються. Натомість тестатор передає нерухомість у тримання зведеним братам до віддачі їм 12 тисяч кіп іншими претендентами; їм же належать і всі позичені Курцевичем різним особам гроші та речі. Проте у випадку народження спадкоємця (стать не зазначалася) нерухомість мала перебувати в їхніх руках лише до його повноліття; племінник не повинен був виплачувати дядькам означену суму, але й ті не мали звітувати перед ним за своє господарювання на маєтках, що передбачалося правовими приписами для опікунів. За заповітом опіка над новонародженим належала братам Хрінницьким. Закінчувався документ досить поширеною формулою, за якою порушник останньої волі тестатора «все маєт се зо мною розсудити и розсправити перед маєтатом Божим на Страшном и нелицерском суде»⁸³⁹.

Того ж дня Іванова Хрінницька подала скаргу на свою невістку Марету Лашівну, брат якої Ярош Лаш 8 січня відібрав тіло її сина, котре вона везла з Пашової для поховання до містечка Буремль, а саму матір в той маєток не пустив. Тим часом вона мала записані небіжчиком-чоловіком, кн. Олександром Курцевичем-Буремським, півтори тисячі кіп грошів на всій маєтності, яку тримала разом з синами Федором та Андрієм (Федір помер ще раніше). Тож Іванова Хрінницька зізвала буремських міщан і за своїм давнім правом наказала їм зберігати їй вірність та надалі виконувати повинності на її користь⁸⁴⁰. Скарга була повторена і її синами, а 16 січня вони скаржилися про цілковите витіснення їх з маєтків Ярошем Лашем та його приятелями⁸⁴¹.

Натомість удова 10 січня через вольного Станіслава Коломийського на захист своїх інтересів заявила в ґроді, що всі маєтки чоловіка тримала спільно з ним до його смерті, тож і потому тримає їх за повним правом⁸⁴². А 10 березня протестувала проти Хрінницьких і печатарів – Миколая Хрінницького, Матвія Рогозинського, Семена і Філіпа Круневичів, які, за її твердженням, виготовили тестамент уже по смерті небіжчика⁸⁴³.

Наступна порція взаємних скарг фіксується під час березневих засідань луцького ґродського суду. Першого ж дня 19 березня Петро Хрінницький скаржився перед старостою Олександром Семашком на свою невістку, яка не допускає до тіла чоловіка братів і матір, а також не заявила в ґроді про вбивство

⁸³⁹ Там само. – Спр. 41, арк. 34–37 зв. Ще раз тестамент був вписаний 23 березня (Там само. – Арк. 76 зв. – 79 зв.).

⁸⁴⁰ Там само. – Спр. 40, арк. 179 зв. – 180 зв. Аналогічна інформація міститься у скарзі братів Хрінницьких на невістку та її брата Яроша Лаша, які їх до Буремля не допустили, незважаючи на тестаментний запис (Там само. – Арк. 196 зв. – 197 зв.).

⁸⁴¹ Там само. – Арк. 202 зв. – 203, 203–204 зв.

⁸⁴² Там само. – Арк. 258 зв. – 259.

⁸⁴³ Там само. – Арк. 443–443 зв.

князя і тим самим не розпочала судової справи проти його вбивць. Більше того, за чутками, через шість тижнів після смерті князя Андрія і через три дні після народження сина вона вночі поховала тіло чоловіка у Троїцькій церкві в Буремлі і тієї ж ночі «над право посполитое и звычай добрый людей хрестиянских и богобойных» вийшла заміж за Михайла Васильовича Гулевича⁸⁴⁴. 22 березня Войтех Витвинський спільно з Гаврилом Головинським повторив скаргу про фальшування тестаменту князя Курцевича, а також від імені вдови заявив, що саме вона є опікункою свого сина та маєтності. У випадку її повторного заміжжя опіка мала перейти до дядьків, які «близкие кровные и одного гербу з домом их милости князев Буремских», а не Хрінницьких. Заява також містила цікаві деталі щодо смерті Курцевича: зауважувалося, що «скоро по зраненью его милости, веле людем явно ест, же *был поветреем заражон* и третего дня умер». При цьому оминалися обставини поранення князя й не називалися імена винуватців у його смерті⁸⁴⁵.

Пізніше возний Матис Славогурський визнав, що 23 березня, при поданні тестаменту князя Курцевича до «актикованя» в книги⁸⁴⁶, Витвинський і Головинський ще раз заявили про його підробку, оскільки на ньому відсутній підпис тестатора, а також невідповідна печатка. Тож возний порівняв оригінальну печатку з відбитком на заповіті й засвідчив, що «тая печат с тою, што в тестаменту притиснена, не згодила, бо тая, што в тестаменту, меньшая была»⁸⁴⁷.

Відповідь від Хрінницьких не забарилася. 25 березня Петро заявив, що отримав образливу для всієї його родини інформацію про протестацію, вчинену Витвинським і Головинським з приводу нібито сфальшованого тестаменту. І хоч сам він на момент його складання не був присутнім, однак багатьом особам відомо, що князь перебував перед смертю при добрій пам'яті та здоровому глузді, «тіло Христово приймвал» і помер тільки наступного дня, довіривши тестамент надійним людям⁸⁴⁸. Того ж дня Петро Хрінницький від себе і братів скаржився на свою невістку про затримання рухомої маєтності загальною вартістю в 10 тис. золотих, яка належить їм за тестаментним записом⁸⁴⁹.

Дещо пізніше, 1 травня вже печатарі жалілися на княгиню Буремську про неправдиву протестацію, ніби вони по смерті князя поставили свої печатки на сфальшованому тестаменті. Тож вони заявляли, що тестатор не міг підписати заповіт, бо рукою не володів. Однак «з доброю паметю яко чоловік хрестян-

⁸⁴⁴ Там само. — Арк. 330.

⁸⁴⁵ Там само. — Арк. 367–367 зв.

⁸⁴⁶ Там само. — Спр. 41, арк. 76 зв. — 79 зв.

⁸⁴⁷ Там само. — Спр. 40, арк. 442 зв. — 443.

⁸⁴⁸ Там само. — Арк. 397 зв. — 398 зв.

⁸⁴⁹ Там само. — Арк. 397–397 зв.

ский при нас и при велью людей добрых у священника пашевского споведалсе и тило Божее приймавал, и по отеханю нашом од него с Пашевы аж другого дня умер»⁸⁵⁰. Поява репротестації через півтора місяці після заяви вдови наводить на думку про її не випадковий характер. Схоже, що у травні протистояння претендентів на спадок змінилося на користь Хрінницьких: удова Марета Лащівна, яка до того висловлювала власну версію смерті князя (від інфекційної хвороби), відмінну від заявленої ним і Хрінницькими, 27 травня подала скаргу на Яна Гарабурду і Лаврина Дривинського про вбивство чоловіка⁸⁵¹, тобто солідаризувалася з конкурентами на спадок. А 19 червня удова визнала під час засідань гродського суду, що за приятельським погодженням з Хрінницькими вона отримала від Петра і його молодших братів тисячу кіп для викупу деякої маєтності та на виховання сина до повноліття і відмовляється від подальших майнових претензій. Свідками угоди були Федір Чаплич-Шпановський, Ян Свошовський, Ян Слятковський та Іван Красенський. 22 червня возний засвідчив факт передачі маєтків Маретою Лащівною Курцевичевою за тестаментом чоловіка його зведеним братам⁸⁵².

Спробую підсумувати розрізнену інформацію джерел. Хрінницькі наголошували на відсутності знайомства Яна Гарабурди з князем і, відповідно, підстав для ворожості. Відтак призвідником конфлікту називався Лаврин Дривинський, який запросив Курцевича на гостину, а потім спровокував Гарабурду вчинити насильство над гостем. Із заяви пашівського урядника з'ясувалося, що господаря на момент конфлікту не було вдома, цілком імовірно, що і запрошення князь не отримував. У протестації на ґроді, поданої від імені небіжчика, де називаються винуватці, не вказано особу, через яку заява була внесена, хоч ця інформація була обов'язковою для фіксації. А в тестаменті не названі імена призвідників поранення, а лише є посилання на протестацію: «В невинности моей от небачных людей неприятел моих, на которых есми на уряде кгородском луцком оповедал и меновите их имени описал, с полгака пострелен»⁸⁵³. До того ж пригода не приховувалася звинуваченими: урядник оповістив про неї сусідів, а поранений до самої смерті перебував у маєтку свого недоброзичливця, куди вільно приїздили треті особи.

Дискримінаційний щодо вагітної дружини характер тестаменту дивує та викликає сумніви щодо непричетності Хрінницьких до його появи. Скажімо, серед свідків на тестаменті фігурує Миколай Хрінницький. А підсудок Іван Хрінницький, вітчим пораненого князя, 7 січня без попередження не з'явився

⁸⁵⁰ Там само. — Арк. 490 зв. — 491 зв.

⁸⁵¹ Там само. — Арк. 573 зв. — 574.

⁸⁵² Там само. — Спр. 41, арк. 119 зв. — 121 зв., 129 зв. — 131.

⁸⁵³ Там само. — Арк. 35.

на засідання земського суду і тим перервав його роботу, про що скаржилися шляхтичі, чиї справи були відкладені через цю обставину⁸⁵⁴. Цілком імовірно, що підсудок на той час переймався проблемою покращення добробуту своїх синів, а не виконанням урядницьких обов'язків.

Удова, що мусила протистояти зазіханням на спадок з боку зведених братів чоловіка, не підтримувала версію Хрінницьких, натомість пропонувала свою, тим самим знімаючи відповідальність з обвинувачених. А також розпочала боротьбу за збереження своїх прав на маєтки чоловіка і, відповідно, свій посаг, внесений в його дім, вартість якого складала 8 тисяч, записаних на нерухомості князя. Вдова також наголошувала на інших можливих опікунах її новонародженого сина та маєтності, родичах «по мечу» небіжчика: «...суть стрыеве близкие кровные и одного гербу з домом их милости князев Буремских»⁸⁵⁵. Хрінницькі ж були близькі князеві «по куделі», тобто по материнській лінії: за правовими приписами вони могли претендувати на опіку лише після родичів по чоловічій лінії. Князі Федір Михайлович Курцевич і Дмитро Курцевич-Булига як найближчі в роду кривні князя Андрія Курцевича-Буремського теж заявили про свої права⁸⁵⁶.

Цікаво, що права кривних зауважував і Ян Гарабурда, який позвав до суду для слухання зізнань свідків на доведення своєї невинуватості не лише Хрінницьких, а й широке коло осіб з роду Курцевичів, названих опікунами сина небіжчика, а також усіх, хто заявить свою близькість до опіки: себто князя Федора Михайловича Курцевича, Дмитра Курцевича-Булигу, нащадків князя Костянтина Курцевича — Федора Воютинського і його дружину Ганну Федорівну Хмарянку з Миловських, княгиню Михайлову Ружинську Раїну Яцківну з Мишковських, Філона Котельницького з дружиною Марушею Буремською та доньок княжни Маруші, Ганну і Гальшку від її першого шлюбу з Григорієм Колмовським⁸⁵⁷.

На кроки Марети Курцевичевої Хрінницькі відповіли фабрикуванням чуток про її негідну поведінки, підтвердження яких автоматично виводило її з кола претендентів на спадок по небіжчику.

⁸⁵⁴ Там само. — Спр. 40, арк. 166 зв. — 167: 8 січня Станіслав Олдаковський скаржився на підписку Івана Хрінницького, який «препомневши присеги своее и права посполитого, не давши о хороби своей знати, перед тым приехавши до Луцка на тот ден, которого роки мели судити, то ест на завтрее Трех Крулев, заседши вже на суды и будучи здоров, змысливши себе хоробу невинъную, упорне и квалтовне роков не хотил судити и казавши отволати роки, здоровым отехал з Луцка». Аналогічну інформацію про «відволання» років 7 січня див.: Там само. — Арк. 157–157 зв.

⁸⁵⁵ Там само. — Арк. 367–367 зв.

⁸⁵⁶ Там само. — Спр. 42, арк. 81 зв. — 83.

⁸⁵⁷ Там само. — Арк. 64–66.

Невідомо, що змусило вдову погодитися з дискримінаційними умовами Хрінницьких. Можливо, відсутність надійних союзників і хисткі позиції серед кривних чоловіка, які на рочках 13 червня заявили, що вони не визнають як справжності тестаменту, так і записів на маєтність, даних кн. Андріеле Мареті, а також протестували проти таємних домовленостей Хрінницьких з удовою⁸⁵⁸. Врешті, родина Мареті Лашівни була чужою для волинян, а її кривні перебували в затяжних земельних конфліктах з окремими представниками волинської шляхетської корпорації. Так у 1580-ті майбутній луцький староста кн. Олександр Пронський свої межові суперечки з ними подавав як зневагу чужаків-белжан до всього Волинського воєводства та закликів негайно з цього приводу зібрати сеймик⁸⁵⁹.

Цілком імовірно, що і Дривинський з Гарабурдою, і небіжчик Андрій Курцевич, і Хрінницькі не належали до конкурентних груп, а конфлікт, що коштував життя князеві, був ситуативним. На це непрямо вказує присутність серед свідків, що підписали тестамент князя, Матвія Rogозинського – родича Лаврина Дривинського, а також пізніші події, де недавні супротивники вже діяли як союзники. Так Ян Шистовський звинувачував Януша Кошку-Жоравинського та його помічників – Івана Хрінницького, Федора Князького, Матвія Rogозинського, які з намови Лаврина Дривинського, заступивши дорогу в луцькому замку його батьку Юзефові Шистовському, побили його⁸⁶⁰.

Несподівано посеред взаємних обвинувачень відомих на Волині гравців, які боронили свої інтереси, залунали голоси «темних конячок». 11 серпня Андрій Гловацький від себе і від Андріяна Цечішевського подав до канцелярії королівський лист від 20 травня, яким вони призначалися опікунами малолітнього князя Андрія Андрійовича Буремського та маєтності по його батьку, небіжчику князю Андрію, за відсутності його розпоряджень. Водночас за родичами зберігалось право до опіки, тобто вони могли через суд відновити свої повноваження⁸⁶¹. З появою нових обставин конфлікт перейшов у наступну стадію – протистояння призначених опікунів і родини Хрінницьких, на якому я не буду зупинятися окремо⁸⁶². Зауважу лишень головні його етапи: захоплення

⁸⁵⁸ Там само. – Арк. 57–58.

⁸⁵⁹ Там само. – Спр. 21, арк. 506–508.

⁸⁶⁰ Там само. – Спр. 52, арк. 250 зв. – 252 зв.: побиття відбулося 18 червня 1594 року, а помер Юзеф 16 квітня 1595 року.

⁸⁶¹ Там само. – Спр. 41, арк. 455–456 зв.

⁸⁶² Ширше про цю історію та про подальший перебіг подій, пов'язаний із суперечками можливих спадкоємців щодо нерухомості небіжчика (братів Хрінницьких з удовою Маретою Лашівною, її другим чоловіком, Лешневським і призначеними королем опікунами), див.: *Старченко Н.* Боротьба за спадок князя Андрія Курцевича-Буремського (1592–1596) // *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя.* – Л.: Досл.-видавн. центр НТШ, 2012. – С. 370–395.

новими опікунами маєтків, що були передані Маретою Лашівною Хрінницьким; рішення луцького гродського суду про надання опіки над неповнолітнім Андрієм Курцевичем і маєтністю саме зведеним братам по матері⁸⁶³; силове повернення ними маєтків, де помічниками виступають кн. Костянтин Острозький і кн. Януш Заславський⁸⁶⁴; взаємні багаторазові акти насильства поміж претендентами на опіку; королівський привілей від 8 березня 1595 року, яким підтверджувалося «прирожоне» і за волею небіжчика право Хрінницьких до опіки над маєтністю і неповнолітнім спадкоємцем, що його вони добилися через декрети луцького гродського суду і Трибуналу⁸⁶⁵; передача Мареті Лашівні, у другому шлюбі Матеевій Лешневській, від Хрінницьких ще двох тисяч золотих на виховання сина, виплату боргів і викуп маєтності⁸⁶⁶. Поміж цих подій знайшлося місце і для відповіді, що мала власну історію, про яку трохи далі.

Ці епізоди шляхетського повсякдення, де вбивство, найімовірніше, відбувалося в сутичці супротивників, було не спланованим, а в значній кількості ситуацій випадковим – типові для Волині. Зазвичай контрагентам удавалося досягти певного компромісу без утягування в затяжну ескалацію ворожості, чому сприяли родичі та приятелі з обох сторін. Попри посилення відповідальності за злочини, що фіксується сеймовими конституціями і Ш ЛС, шляхта воліла залагоджувати такі справи без зайвого кровопролиття. Анджей Фрич-Моджевський, який виступав за смертну кару як покарання за вбивство, що, на його думку, мало б сприяти зменшенню насильства у спільноті, зауважував активний спротив шляхти таким дисциплінарним заходам. І не тому, що вона не хотіла обмеження сваволі, а, як стверджував автор, мотивувала це інтересами Речі Посполитої – запобігти втраті ще одного шляхетського життя.⁸⁶⁷

Наступні ж дві історії – класичні приклади кримінального вбивства, як його проартикулював у нашому випадку речник шляхетського загалу Дем'ян Гулевич. Вони чи не єдині серед записів луцького ґроду впродовж 1590-х років,

⁸⁶³ 28 червня 1594 року Петро Хрінницький ув'язався в Старий Буремль за декретом від гродського суду (ухвалений на рочках від 28 жовтня 1593) про повернення того маєтку Петру та його рідним братам, який вони мали тримати як опікуни за тестаментом небіжчика і за правом «прирожоним» спадкоємця кн. Андрія Буремського. Андрій Ґловацький і Андріян Цечешевський, котрі вибили попередньо той маєток у Петра Хрінницького, як розповіли люди в маєтку, давно там не мешкають і господарства не ведуть, і маєтність свою перевезли до Коршева до пана Лешневського та дружини його, колишньої Андрієвої Курцевичевої-Буремської. Справа Ґловацького та Цечішевського була передана на виволання до Трибуналу (ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 866–872).

⁸⁶⁴ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 508 зв. – 510.

⁸⁶⁵ Там само. – Спр. 47, арк. 76–77 зв.

⁸⁶⁶ Там само. – Спр. 49, арк. 8 зв.

⁸⁶⁷ *Frycz Modrzewski A.* O prawowie Rzeczypospolitej... – S. 105–106. Сам автор гостро виступав за введення смертної кари і такий аргумент наводив як негативний.

що закінчилися вбивством ворога у відповідь на попередню його розправу над супротивником, тобто йшлося про відкриту помсту, спрямовану на фізичне знищення опонента.

Миколай Боговитин-Шумбарський – Ян Ближинський: довга історія після помсти

Двадцять третього жовтня 1600 року Миколай Боговитин-Шумбарський скаржився на Яна Ближинського, Богуша Гораїна, Івана Ісайковського, Марка Стогнева та на помічників їх Яна, Андрія та Левка Ясениницьких, які 22 жовтня вночі на ринку в Луцьку, вискочивши з господи, «заступ добровільної дороги вчинили», стріляли з рушниць у нього і його кровного родича, гродського суддю Івана Красенського. У результаті був тяжко поранений Красенський, а також слуги – Криштоф Хибовський, Матіаш Билинський і Андрій Медведський. За словами скаржника, напад передувало його розлучення з дружиною, дочкою Яна Ближинського, яке розглядалося перед єпископом і луцькою капітулою того ж дня⁸⁶⁸.

Втім, ситуація виглядала не такою простою, як постає зі скарги Боговитина. Возні, що 23 жовтня оглядали місце події, засвідчили смерть Яна Ближинського, тіло якого було прострелене наскрізь і порубане, поранення його слуг, а також знаки «найстя на господу» – посічені й постріляні ворота і вікна, вибиті двері світлиці господи, де мешкав убитий. Везучи тіло до церкви, возний Матис Славогурський учинив *повоання* про вбивство Ближинського та поранення його слуг від рук Миколая Боговитина й Івана Красенського⁸⁶⁹.

28 жовтня обвинувачений у нападі Миколаєм Боговитином Богуш Гораїн подав через слугу до ґроду зустрічну скаргу про неправдиве обвинувачення в нападі на ринку і завданні шкод. Він свідчив, що, перебуваючи у господі зі своїм зятем Іваном Ісайковським, уночі почув стрільбу та крики; їм повідомили, що то Миколай Боговитин й Іван Красенський добиваються до господи. Тож вони як люди мирні втекли до іншого дому, де й переховувалися у той же час, коли Боговитин з помічниками, «по всему мисту колко годин ходечи, з великою зкраєю до господ добывал, шукаючи где бы мог мене найти, забити и замордоват». Врешті, Гораїн знайшов прихисток у домі кн. Януша Збараського в Яровиці, де перебував на момент скарги, бо, за його словами, по дорогах чигають шпигуни Боговитина, маючи намір його піймати й убити⁸⁷⁰.

⁸⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 91 зв. – 92 зв.

⁸⁶⁹ Там само. – Арк. 93 зв. – 94.

⁸⁷⁰ Там само. – Арк. 94–95.

Того ж дня до ґроду подав протестацію також Ян Ясениницький від себе й іменем своїх братів Андрія та Левка на Миколая Боговитуна, який перед тим скаржився на них про те, що вони разом з Яном Ближинським, Богушем Гораїном, Іваном Ісайковським, Марком Стогневим заступили дорогу Боговитуна й Івану Красенському зі слугами. Насправді ж Яна на момент пригоди не було в Луцьку, куди він приїхав лише ополудні 23 жовтня, а його брати взагалі перебували на Поділлі, де купували коней і до цього часу звітлія не повернулися⁸⁷¹.

Обидві протестації збіглися (можливо, не випадково) із заявою Андрія Красенського про смерть його брата, ґродського судді Івана Красенського, від ран, завданих йому в ніч з 22 на 23 жовтня згаданими вище особами, що засвідчив і возний⁸⁷².

Через місяць 27 листопада возний Матис Славогурський визнав, що того дня був на справі Яна Нашевського, стрийського підстарости, котрий як приятель і шваґер небіжчика Яна Ближинського скаржився на Миколая Боговитуна й небіжчика Івана Красенського про вбивство родича. За свідченням Нашевського, Боговитуна позвав «до розводу» свою дружину перед луцьким владикою в недільний день 22 жовтня, а потому вночі з неділі на понеділок напав з Іваном Красенським і слугами на господу, де квартирував його тесть, «жадной им неприяни, яко се шляхтичови коронному полскому годило, перед тым не ознаймившы». Вони вибили ворота, Ближинського з рушниц застрелили і, коли той упав, посікли лежачого, поранили його слуг з рушниць і луків, а також забрали речі своїх жертв⁸⁷³.

2 серпня 1601 року відбулася подія, що унеможливила судовий розгляд смерті Яна Ближинського з Миколаєм Боговитуном як відповідачем. За версією нащадків останнього, Олександр Ближинський, син убитого, Павло Лосятинський і кн. Семен Лико як *принципали* (тобто головні відповідачі) разом з помічниками Криштофом Мочульським, Миколаєм Сташковським, Дем'яном Лобосом, Яном Жабокрицьким, Яном Зарембою, Миколаєм Пещинським, Іваном Радичем, Миколаєм Шимковичем, Іваном Силичем, Мартином Хмелевським, Петром Політанським, «ламаючи покой посполитый а безпеченство судов, правом описаное и обварованое, упатривши час способный, кгда небожчик Миколай Боговитуна, покоем посполитым, часом и местцем судов убезпечоный, на возе посполу з шваґром своим, урожоным Тихоном Шашкевичом, до замку кременецкого до судов для справ своих ехал, [...] учинили есте были заступ умыслный, месце и час

⁸⁷¹ Там само. — Арк. 95–95 зв.

⁸⁷² Там само. — Арк. 95 зв.

⁸⁷³ Там само. — Арк. 200–201.

способный себе упатривши, оного зо всих сторон оскочивши, не давши перед тым, яко ся людем рыцкерским годило, жадное отповеди, окрутне и нелицотиве забили есте и замордовали, албо рачей все тило небожчиковское частью стрелбою, частью ручными бронями в штуки розсекли и оного зо всего облупили и обнажили»⁸⁷⁴. Очевидно, за існування певних маркерів – умисл, про що свідчить напад із засідки без оголошення про ворожі дії, нівечення та оголення тіла – це вбивство однозначно мусить бути кваліфіковане як помста. Навіть коли опис був підігнаний під уявлення про подію, важливо, що вона трактувалася сучасниками саме так⁸⁷⁵. Невипадкова й участь у нападі Олександра Ближинського, сина вбитого, який на той момент щойно досяг повноліття (або, за озвученою у суді версією, був неповнолітнім)⁸⁷⁶.

Далі вже опікуни дітей Миколая Боговитина від їхнього імені позивали до кременецького земського суду учасників нападу про слухання шкрутинії та виведення своєї. Цікаво, що Боговитин уклав тестамент одразу по вбивстві Яна Ближинського – 31 жовтня 1600 року, призначивши опікунами для всіх своїх дітей – Маруші та Раїни, дочок від першого шлюбу з Євою Павловичевою, і для доньки Олександри, народженої з Ганною Ближинською, – своїх швагрів Шимона, Прокопа і Григорія Павловичів, віддавши при цьому кривних:

«...вси иншие близкие повинные кровные мое, которые бы ся з якое – колвек причины, так природоной, яко и записаного права, розумели мети якие належности, так от опеки, яко и шафунку маетности моее вшелякое отдаляючи и оттинаючи»⁸⁷⁷.

На засідання 23 лютого 1602 року частина позваних не стала, частина, ставши, через адвоката вимагала справу відкласти, оскаржуючи невідповідність опікунів. А коли суд не взяв до уваги їхні аргументи, апелювала до

⁸⁷⁴ ЦДДАУК. – Ф. 22, оп. 1, спр. 24, арк. 55 зв. – 56. Возний, який засвідчував убивство, 7 серпня визнав у кременецькому ґроді, що виявив на тілі небіжчика Боговитина сім ран, шість вогнепальних і одну штихову, крім того, нападники вибили йому око, перерізали горло і порубали голову (Там само. – Ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 281 зв. – 282 зв.).

⁸⁷⁵ Той факт, що могло йтися саме про риторику, засвідчує визнання возного від 7 серпня: він поміж іншого зауважив відсутність інформації у родичів убитого про осіб, винних у його смерті (Там само. – Ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 281 зв. – 282 зв.)

⁸⁷⁶ ЦДДАУК. – Ф. 22, оп. 1, спр. 24, арк. 67–68 зв. На неповноліття Олександра під час убивства посилатимуться як на виправдальну обставину, хоч одразу по смерті батька він у кількох актах постає як особа, що володіє усією повнотою прав. Зокрема, він від себе та від імені неповнолітніх братів і сестер як їхній опікун позиває князів Михайла і Юрія Вишневецьких про відібрання маєтків Лопушна і Пахинка (Там само. – Ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 54–55). Своєю чергою, князі скаржилися на неправове захоплення і тримання Олександром тих же маєтків. Можливо, що Олександр на момент описаних подій щойно досяг віку повноліття, однак за життя батька перебував у його опіці.

⁸⁷⁷ ЦДДАУК. – Ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 111–113 зв.

Трибуналу⁸⁷⁸. Петро Політанський на той час помер⁸⁷⁹, а процес за участю Олександра Ближинського та Павла Лосятинського був перенесений через їх хворобу⁸⁸⁰. На наступному засіданні 18 липня того ж року Лосятинський уже як позивач з приводу неправдивого звинувачення вивів свою шкрутинію, якою доводив непричетність до вбивства⁸⁸¹. Однак більшості оскаржених через нестання на перших роках було відмовлено доводити невинуватість таким же чином.

Перші позови на найближчий сейм фіксуються 19 червня 1602 року⁸⁸², далі маємо визнання возних про вручення позовів п'ятнадцятьом обвинуваченим на сеймовий суд 1607 року⁸⁸³, а також прохання спадкоємців Миколая Боговита, занесені до сеймових інструкцій волинської шляхти від 27 березня 1607 року і 29 листопада 1608 року, про якнайшвидше вирішення справи на сеймі⁸⁸⁴. Однак до процесу на цих сеймах справа не дійшла – перші декрети датовані 9 лютим 1609 року; на той момент старші дочки Миколая Боговита вже були заміжні – Маруша за Михайлом Хрінницьким, а Раїна за Костянтином Ярмолинським. Частина оскаржених, зокрема, Дем'ян Лобос та Ян Жабокрицький, помічники ініціаторів убивства, твердили, що виявилися на місці події випадково – йшли зі своїми приятелями, не знаючи про їхні наміри:

«...до забийства и смерти небожчика Миколая Боговита-Шумбарского, ани до жадное звады albo кривды и зачепки причины не дала, ани о жадном злом учинку або злой мысли принципалы тых не ведала и овшем, яко с товаришами зъшедшися, не ведаючи, где они шли и где их з собою затыгали».

Декретом їм було наказано разом з шістьма свідками присягнути на найближчих земських роках по шести тижнях від ухвалення сеймового вироку (тобто на троїцьких засіданнях) у тому, що «о потаемной зраде и змове або

⁸⁷⁸ Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 63–67, 67–71 зв., 71 зв. – 76, 102 зв. – 104, 104–105 зв.; Там само. – Ф. 24, оп. 1, спр. 24, арк. 77–80, 80–82 зв., 82 зв. – 83 зв., 88–91 зв., 91 зв. – 95, 95–99 зв., 99 зв. – 103 зв., 103 зв. – 108, 108–112, 112–116, 116–117 зв., 118–118 зв. Згідно з правовими приписами, першочергове право опіки мали родичі «по мечу», тобто по чоловічій лінії, а лише потому – «до куделі», якими й були Павловичі. Але ці норми вступали в силу лише тоді, коли батько за життя не залишав певних розпоряджень, однак Боговитин призначив тестаментом опікунів, тож претензії позивачів були необґрунтовані.

⁸⁷⁹ Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 105 зв. – 107 зв.

⁸⁸⁰ Там само. – Арк. 99 зв. – 100 зв., 101–102 зв.

⁸⁸¹ Там само. – Арк. 364–366.

⁸⁸² Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 24, арк. 134–135.

⁸⁸³ Там само. – Арк. 126–127.

⁸⁸⁴ АЮЗР. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. I: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – С. 80, 100.

о прошлой и тот час уперезающей кривде mezi поведовою стороною а принцыпалми, в позве меноваными, до которых он в тот час прилучил был, ничего не ведал, и яко жадною помощю до того злого учинку и смерти небожчика Миколая Боговитина не был и ни в чом противко учтливой славе своей не выступил». Інші учасники вбивства (а саме – Павло Лосятинський, Миколай Шимкович, Матис Хмелецький, Іван Силич, Мартин Заремба, Миколай Пещинський, Миколай Сташковський) до суду не стали й були скарані на баніцію та позбавлення честі, про що возний в публічних місцях оголосив загалові (декрет «обволав»)⁸⁸⁵. Серед засуджених фігурує і Олександр Ближинський, однак крапка щодо нього і Павла Лосятинського як головних обвинувачених не була поставлена – справу призупинили через появу їх уповноваженого (який «арештував» декрет) та перенесли на наступний сейм⁸⁸⁶. У жовтні 1611 до завершення знову не дійшло, відомо, що Олександр поінформував про свою хворобу, яка перешкодила йому прибути на суд⁸⁸⁷. І, нарешті, 29 березня 1613 після дебатів, де він захищався від обвинувачень неповноліттям на момент убивства, суд наказав йому разом з шістьма свідками присягнути в тому, що він «не забил, причиною и поводом до забитя того не был и ничего против учтливости своее не выкочилъ». Декрет був виконаний і Олександра Ближинського увільнили від оскаржень⁸⁸⁸. Натомість ні Павло Лосятинський, ні його адвокат на той же сейм не з'явилися, відтак за декретом від 9 березня 1613 його оголосили банітом і позбавили честі⁸⁸⁹.

Того ж 1613 року в земському суді, а потому в 1615 року за апеляцією на Трибуналі розглядалася справа вже поміж спадкоємцями Миколая Боговитина. Раїна Боговитинівна з чоловіком Костянтином Ярмолинським скаржилися, що у 1606 році вони передали всі документи, а також певну суму грошей на провадження процесу з убивцями їх батька подружжю Хрінницьких – Маруші Боговитинівні і її чоловіку Михайлу. Однак ті, замість дотриматися «острости правное», замирилися з «некоторыми розными особами мужобойцами», не внесли декретів до судових книг (не «облятували») і не віддали їх Ярмолинським. Тож останні вимагали відшкодування за втрати в сумі 10 тисяч золотих. За трибунальським декретом Хрінницькі мали внести до трибунальських книг всі ухвали і шкруптинії в справі про вбивство, а також присягнути «самотреть», що більше жодних документів на руках не мають, однак ті від виконання ухи-

⁸⁸⁵ Там само. – Арк. 57–59 зв., 59 зв. – 61 зв., 62 зв. – 63, 63–67, 68 зв. – 70 зв., 75–77, 119–121 зв., 178–181.

⁸⁸⁶ Там само. – Арк. 130–131.

⁸⁸⁷ Там само. – Арк. 74–75.

⁸⁸⁸ Там само. – Арк. 67–68 зв.

⁸⁸⁹ Там само. – Арк. 57–59 зв.

лилися. Далі у листопаді 1616 справа знову повернулася до земського суду, а потому звично попрямувала на Трибунал⁸⁹⁰.

Тож, схоже, що обвинувачені у вбивстві Миколая Боговита відбулися мінімальними втратами, полагаючи конфлікт поза правовими шляхами. А далі справа перейшла в площину матеріальних суперечок та взаємних обвинувачень нащадків Миколая Боговита-Шумбарського.

Тим часом на кременецьких земських роках у листопаді 1616 року молодший син Яна Ближинського Юрко, який досяг повноліття, заявив претензії до дочок Миколая Боговита – Раїни, Маруші та Олександри – з приводу вбивства його батька у Луцьку в 1600 році. Ця подія, за словами скаржника, залишилася без належної уваги, бо він через свій вік не міг провадити справу, а його брата Олександра очорнили звинуваченням у вбивстві («через тые вси лита въ обвиненю от васъ невинномъ якобы о забитъе помененого Миколая Боговита-Шумбарского, отца вашего, тое справы не попираль»). Юрій озвучив таку версію вбивства батька: Миколай Боговитин з кількома десятками помічників 22 жовтня 1600 року напав на господу, де мешкав Ян Ближинський, взяв двері штурмом, пострілом з рушниць забив Яна і «тело самъ рукою своею палашомъ рубаль»; окрім того, забрав усі речі вбитого. Однак позивач, відклавши на потім справу про вбивство батька, натомість позвав спадкоємців Миколая Боговита «о такъсу головы помененого отца своего, през отца вашего забитого», що згідно конституції 1588 року дорівнювала 480 гривень⁸⁹¹, а також про вчинені шкоди в сумі 1000 кіп грошів. Відповідачі захищалися давністю події та відсутністю досудових формальностей, і хоч суд не взяв цих аргументів до уваги, однак дозволив їм апелювати до Трибуналу⁸⁹².

17 серпня 1620 року на Трибуналі був підтверджений попередній декрет земського суду, за яким спадкоємці Боговита мали «відприсягтися», тобто, через присягу підтвердити відсутність у себе речей небіжчика Яна Ближинського. Тож на трьохкоролівських засіданнях у 1621 році Раїна Костянтинова Ярмолинська та Олександра Миколаєва Будзієвська⁸⁹³ мали виконату ухвалу

⁸⁹⁰ Там само. – Арк. 250 зв. – 252 зв. Утім, частина матеріалів у справі про вбивство Миколая Боговита все ж була вписана до кременецьких земських книг на листопадових засіданнях 1616 року, які їй послужили уривковим джерелом перебігу подій.

⁸⁹¹ За конституцією 1588 року «Про вбивців, і шкруптиніях і вежі» за вбивство з рушниць передбачена була саме така грошова компенсація для родичів убитого.

⁸⁹² Там само. – Арк. 394–398 зв.

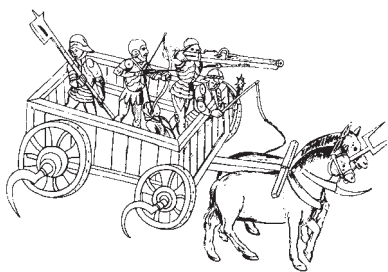
⁸⁹³ У 1616 році Олександра, яка доводилася Юрієві племінницею, була ще незаміжня. Серед позваних Юрієм Ближинським відсутня Маруша Михайлова Харлинська.

і присягнути. На роки з'явилася лише Олександра, Раїна ж повідомила про хворобу, через що і не змогла прибути до суду. Попри тривалі судові баталії і, відповідно, немалі кошти, витрачені на провадження справи у Кременці й поїздки до Любліна на Трибунал, Юрій звільнив відповідачку від присяги. Остаточно у справі крапка була поставлена 9 липня 1622 року, де позивач учинив аналогічно і щодо Раїни Ярмолинської; судді ж, своєю чергою, беручи до уваги такий перебіг процесу, назавжди увільнили відповідачок від претензій Ближинського⁸⁹⁴.

На позір дії Ближинського позбавлені сенсу – процес тягнувся шість років, що вимагало витрати немалих коштів, та завершився нульовим результатом, який загалом неважко було передбачити. Тим часом, якщо розглядати судовий процес як продовження протистояння між супротивниками з використанням риторичних засобів, то кроки позивача постають цілком умотивованими: у відповідь на звинувачення Юрієвого брата Олександра Ближинського в убивстві Миколая Боговита симетрично було заявлено про відповідальність Боговита за вбивство Яна Ближинського, яка падала на спадкоємців убивці⁸⁹⁵; на позов сестер Боговита вів про відшкодування втрат Ближинський відповів своїм. Натомість звільнення від присяги контрагентів було своєрідною заявою про готовність припинити багаторічний процес, що, схоже, й поставило крапку у протистоянні родин, принаймні, в судовому просторі.

Гулевичі vs Семашки

Специфічного характеру конфліктові в шляхетському соціумі надавала патронально-клієнтарна система, де протистояння лідерів окремих груп неминучо втягувало у ворожнечу велику кількість наблизених до них осіб, тим самим розгалужуючи конфлікт на низку насильницьких актів. Неписана вимога опіки з боку сильнішого партнера над контрагентом, що свою вірність демонстрував готовністю до послуг, теж часто провокувала до розв'язання/ескалації конфлікту, адже захищати честь своїх клієнтів чи слуг було обов'язком доброго пана. Цілком вірогідно, зауважене збільшення вбивств у Луцькому повіті впродовж 1590-х років було

⁸⁹⁴ ЦДДАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 32, арк. 200–202.

⁸⁹⁵ Про пов'язаність цих процесів свідчить лист середнього сина небіжчика Яна Ближинського, теж Яна, яким він заявляє про готовність доходити головицни по вбитому батьку з молодшим братом Юрієм, а також «прав'яне ратоват» старшого брата Олександра у справі про вбивство Миколая Боговита. Лист датований 10 травня 1610 року (Там само. — Арк. 68 зв. — 70).

пов'язане з посиленням боротьби за владу між представниками еліти регіону. Саме конкуренція поміж ними могла провокувати затяте протистояння та інколи призводила до цілеспрямованих актів помсти, спрямованих на фізичне знищення супротивника, оскільки відповідальність і залагодження наслідків у таких випадках брав на себе патрон. Конфронтація між осередками призводила до консолідації членів усередині окремих груп і поляризації міжгрупових інтересів. На перший план виходила солідарність клану, а не консенсус у межах соціуму, що зазвичай тримався на тісному переплетенні інтересів і різно-рідності зв'язків членів конкуруючих груп.

Як приклад можна навести безпрецедентну бійню у 1599 році між групами, очолюваними Марціяном Семашком та Дем'яном Романовичем Гулевичем, де кількість жертв рахувалася десятками. Схоже, що в основі протистояння були претензії окремих представників роду Гулевичів на місце в еліті регіону, що не могло не супроводжуватися конкурентною боротьбою інших гравців за владу. Достатньо високого становища серед волинської шляхти досяг володимирський військний Василь, який у 1590-х роках інвестував свій капітал у кар'єру сина Андрія, чому мусив сприяти і шлюб останнього у 1593 році з Раїною Семашківною, дочкою луцького старости Олександра Семашка⁸⁹⁶. Однак чи не найпомітніше місце у цей час посів Дем'ян Гулевич. Він тричі обирався депутатом до Трибуналу (1589⁸⁹⁷, 1594⁸⁹⁸, 1598⁸⁹⁹), Василь і Андрій Гулевичі – по одному разу (відповідно – 1590⁹⁰⁰ і 1593⁹⁰¹). Послом на сейм від Волинського воєводства, за неповними даними, Василь Гулевич їздив шість (1569, 1572, 1575, 1576, 1582, 1585), Андрій – двічі (1593 і 1595), Дем'ян – п'ять разів (1575, 1582, 1585, 1597, 1598)⁹⁰². У 1591 році Дем'ян Гулевич був поборцем Волинського воєводства⁹⁰³, а 1598 року його призначили на сеймі одним із трьох ревізорів для перевірки ведення ґродських луцьких книг⁹⁰⁴. Після ухвалення Берестейської унії Дем'ян, що до середини 1590-х часто виявлявся серед недоброзичливців кн. Костянтина Острозького, найбільшого та найвпливовішого волинського магната, міцно пов'язує своє публічне життя з його політичними планами. Як аріанин, Дем'ян був вигідною особою у складанні ситуативної спілки право-

⁸⁹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 413 зв. – 416: віновий запис датується 28 квітня 1593.

⁸⁹⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, 11 вересня 1589.

⁸⁹⁸ AGAD. – AZ, sygn. 240, k. 5.

⁸⁹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 53, 1598 р.

⁹⁰⁰ Там само. – Ф. 28, оп.1, спр. 23, арк. 492 зв. – 493 зв.

⁹⁰¹ Там само. – Спр. 26, арк. 655–656.

⁹⁰² Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 411–413.

⁹⁰³ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 104 зв.

⁹⁰⁴ Там само. – Спр. 53, арк. 279 зв. – 280 зв.

славних і протестантів на захист своїх інтересів у ситуації посилення контрреформаційних настроїв католицької церкви. Тож він був обраний за ініціативи кн. Острозького світським маршалком православного собору в Бересті у жовтні 1596-го⁹⁰⁵. На сеймі у лютому–березні 1597 року як волинський посол звернувся до членів сенату, озвучуючи вимоги православних, а також у справі дотримання та зміцнення умов Варшавської конфедерації 1573 року (про свободу віровизнання). У своїй промові Гулевич звинуватив короля в толеруванні переслідувань прав строжитної грецької церкви. У відповідь йому зауважили, що він не є православним, а також канцлер Замоївський нагадав про участь Дем'янового сина в повстанні Наливайка⁹⁰⁶.

Претензії Дем'яна на особливий статус підтверджують тексти двох його протестацій, учинених у відповідь на звинувачення в кримінальних правопорушеннях. Одна – щодо розбійного нападу на володимирського й острозького владика Мелетія Хребтовича-Богуринського 1592 року, де Гулевич говорить про себе як про шляхтича «цнотлившого» від скаржника⁹⁰⁷. Друга – про вбивство Яна Несвіцького, особи, чие становище, за словами Дем'яна, жодним чином не могло дорівнятися його власному: у «старожитности дому моего, в зацности заволяня, заслугах в Речи Посполитое, знаємости у его королевское милости, пана нашего, и всего сенату коронного»⁹⁰⁸.

Показовим є і конфлікт Дем'яна Гулевича з підляським воєводою кн. Янушем Заславським 1598 року, представлений у книгах взаємними протестаціями сторін, де виразно звучить роздратування князя зухвалою поведінкою нерівної йому особи⁹⁰⁹. Князь звинуватив Гулевича у поданні на нього й на інших достойників скарги та позиванні до суду від імені Філіпа Бокія-Печихвостського: «...легкомыслне, ущипливе и непристойне, руцившися на учтивое мое, написавши рукою своею власною протестацією криминальную»⁹¹⁰. Ще виразніше невідповідність позицій конфліктуючих сторін зауважена у скарзі слуги князя

⁹⁰⁵ *Kempa T.* Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – S. 110.

⁹⁰⁶ *Ibid.* – S. 122–123.

⁹⁰⁷ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 407.

⁹⁰⁸ Там само. – Спр. 55, арк. 472–472 зв.

⁹⁰⁹ Стосунки кн. Януша Заславського з Дем'яном Гулевичем не були однозначними. Так 16 лютого 1595 року на гроді було визнано передачу від кн. Януша Заславського та його дружини кн. Олександрі Сангушківни Дем'янові за позику у 4 тис. 60 золотих маєтків у Луцькому повіті – Серники (двір, фільварок і присілки), села Тростянку, Княгинин, Сопотовичі, Дідовичі, Руду та Свюз (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 104 зв. – 105 зв.).

⁹¹⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 625 зв.

Заславського на Бокія, який скористався допомогою Гулевича як радника і адвоката:

«...пропом'янявши повинности чоловіка уц'ятого, але узявши перед себе якую злую раду од людей, чти одсужоных, злых и незбожных, хотечи умыслне ясневельможного пана его милости княжати Януша Жаславського, воеводу подляского, старосту житомирского, и вельможного Ивана Чаплича-Шпановського, кашталяна киевського, зацных людей великих роду панского, [...] невинне и овшем потварне обелжит важилсе»⁹¹¹.

На жаль, боротьбу за владу й ознаки її перерозподілу вкрай тяжко зафіксувати. Особливо, коли йдеться про джерела переважно судового характеру, як і відстежити чітку належність до певної фракції осіб, що не були службниками, тобто чий стосунок до очільника тієї чи тієї групи не був усталеним, а чи визначити скільки-небудь певні контури цієї групи. Однак конфлікт оприявнює до часу приховане. Отже, спробую, відштовхуючись від кульмінаційного епізоду цієї історії, виділити кілька попередніх, де фігурували представники роду Гулевичів як головні дійові особи або ж люди з їхнього оточення. Щоправда, можлива міграція від групи до групи окремих персонажів вносить елемент гіпотетичності до подібних конструкцій, однак в історичних побудовах він неunikний.

Почнемо від кульмінаційного моменту. 12 червня до луцького ґроду була внесена скарга: Василь Гулевич, володимирський війський, і Михайло Янушевич Гулевич повідомляли про напад на дорозі під Луцьком 11 червня на Дем'яна Гулевича (Василевого племінника та Михайлового двоюрідного брата), а також на його родичів, приятелів і слуг, здійснений Марціяном Семашком зі слугами, приятелями та жовнірами роти Яна Тарновського (брата дружини Марціяна), що дислокувалася в Луцьку. Серед нападників фігурували кн. Юрій Чорторійський, Політан Слуцький-Чеконський, Степан і Петро Солоневські, Сасин і Василь Петровичі Несвіцькі, Гнівощ, Фарисан і Матвій Кошки, а також слуги Василя Хрінницького та міщани (всього нібито понад п'ятсот осіб). Скаржники просили про возного, який мав із ними як офіційний свідок оглянути місце події. Тож серед убитих вдалося відшукати Олександра і Михайла Гулевичів, відповідно сина та рідного брата Дем'яна, волинського хорунжича Івана Гулевича, Кіндрата Смиковського, Захаріяша Гуляльницького, Павла Вишинського, Дем'янового слугу Томаша Грибовського й багатьох інших дрібних шляхтичів, найімовіріше слуг названих осіб. Трохи згодом виявили у болоті тіло Кіндрата Хорошка-Княгининського та осторонь від інших під Луцьком – Дем'яна Гулевича. Всього нарахували 25 загиблих, серед них – принаймні семеро осілих на Волині шляхтичів, інші ж жертви були слугами поважніших з них.

⁹¹¹ Там само. – Спр. 50, арк. 668–668 зв.

Возний засвідчив, що тіла жертв були понівечені, порубані на шматки, прострелені з вогнепальної зброї та луків, обличчя спотворені, у багатьох – перерізане горло, а також з убитих був знятий одяг: «...всех трупов толко самых нагих, як мати народила, полуплених, без жадное маєтности, же и платка на жадном не было». Опис сповнений ретельно занотованими деталями на підтвердження завданих жертвам ран і знущань над тілами, що вказує на їх реальність, а не використання кліше задля поглиблення вини оскаржених.

За свідченням вцілілого учасника трагедії, слуги Кіндрата Смиковського, Дем'ян Гулевич їхав з Лаврова до Грушівної повз Луцьк з наміром наступного дня рушити на Трибунал як обраний від Волині депутат, що перед тим ненадовго приїздив додому в справах. Його супроводжували родичі та приятелі, бо з минулого сейму через небезпеку від жовнірів він побоювався за своє життя. Однак Дем'янові зі своїм почтом не вдалося проскочити повз Луцьк непоміченими – на дорозі «звиклій», що вела до Забороля, біля села Омеляни на греблі їх перестріли жовніри, до яких упродовж усієї бійки постійно надходило підкріплення. Як зауважили свідки, омеляницький піп і боярин пана Бокія, «могло ся то почати о нешпорной години, а конъчилося на сонъцы захода»⁹¹², тобто бійка тривала дві-три години. Зазвичай «нешпорна година» пов'язувалася з початком вечірньої служби, про що сповіщалося дзвонами.

На рочках, котрі розпочалися 17 червня, Василь і Михайло Гулевичі звинуватили як основних призвідників (*принципалів*) убивства Марціяна Семашка, Політана Слуцького, Гнівоша, Фарисана та Матвія Кошок, Петра і Стефана Солоневських, Сасина і Василя Петровичів Несвіцьких, а також жовнірів роти Яна Тарновського. Всього ж нападників, як зазначено в скарзі, було не менше 500 осіб. Також Гулевичі повідомили про причетність, за чутками, до цієї події кн. Юрія Чорторийського, який на той час був зі своїми слугами при Марціянові Семашку. Тож скоригований опис подій виглядав так: ті персони, «вышпиговавши» Дем'яна Гулевича з приятелями, відправили великий загін у сто осіб під керівництвом Політана Слуцького, Кошок та інших для перехоплення супротивників на омеляницькій греблі. Потім до них приєднався Марціян Семашко з Несвіцькими, Солоневськими, жовнірами та слугами (всього понад 400 осіб), які оточили загін Гулевича і «великим квалтом и утиском, неотповедне, непристойне, тиранске, без жадного милосердья и боязни Божей, всех преречонных особ, шляхтичов зачне урожонных, [...] одных з ручъниц, а других ручными бронями окрутне нелитостиве позабияли, помордовали и з живых мертвых починили». Тіла загиблих нападники порубали на малі шматки, познімали з них убрання і «голые тела, яко матъка уродила, паствечися над ними», позатоптували в болоті; речі позабирали. Дем'яна Гулевича поло-

⁹¹² Там само. – Спр. 55, арк. 500–503 зв. (текст реляції возного).

нили й відвезли до Луцька: там його «розбойничко ночным обычаем самого руками своими били, секли, кололи, голову, руки, тело у штуки порубали и на смерть забили и замордовали»⁹¹³, а потім, оголивши тіло, викинули за містом.

Скаржники також оповідали, що багато свідків тієї події та людей, наближених до загиблого Дем'яна, «перед страхом и погрозками оных неприятелей наших одны вже з Луцка розбегли, другие тут ледво живо ходим». Трохи пізніше були подані скарги від родин інших загиблих, у результаті чого викристалізувалося коло осіб, проти яких далі мав провадитися судовий процес. До попередньо названих додався Остафій Малинський і Сасин Русин, а також вказувалося, що за тими подіями стояв Миколай Семашко. Скарги містили всі традиційні елементи подібних текстів: нападники «з оружием розным, воине належачим, з бубны, з струбами яко неприятеле крижа светого, непристойне, нецнотливе, тиранский на нас ударили», «згордивши всим тым, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать»⁹¹⁴.

Утім, з протилежного боку теж не обійшлося без жертв, і найвагомішою був Марціян Семашко, на якого Гулевичі вказали як на очільника нападу. 18 вересня його поховали в коблинському костелі, а з ним і 11 його слуг, загиблих 11 червня. Під час похоронної церемонії возний учинив *поволання* на осіб, винних у їхній загибелі, а саме — Дем'яна, Михайла, Івана й Олександра Гулевичів як принципалів, Кіндрата Смиковського, Кіндрата й Петра Хорошків, Яна Рогалю, Яна Матчинського, швагрів і помічників Дем'янових та Яна Грибовського, «которого Павел Вышиньский, арматою добре опатривши, пану Демьяну Гулевичу на помоч прислал»⁹¹⁵. Власне, серед названих персон зацілилися лише Петро Хорошко та Ян Рогалья; всі інші, як пам'ятаємо, загинули під час нападу. Але скарга з протилежного боку дуже показова, адже нападники задіяли звичний ресурс для описування історій убивства, намагаючись перенести відповідальність на супротивника. Ширше ця версія представлена у протестації, вчиненій Миколаєм Семашком на земських роках 12 червня 1599 року, практично водночас зі скаргою Гулевичів у гроді. В ній оповідалося, що Марціян Семашко, їдучи з земських років до свого приятеля Івана Красенського до маєтку Заборолія, біля омелянської греблі наткнувся на загін приблизно у двісті осіб, очолюваний Дем'яном Гулевичем: «...з немалым оръшаком людей на возех, обычаем военъным, стрелбою огнистою осажонных, з гаковницами, з шмигвонницами, мушкетами, польгаками, ручъницами, луками, такъже и з людми езными на конех, яко до потребы, и гайдуками пешими, за греблею омельеницкою, через которую ездять до Заборолія, осажонных и зашанцованных».

⁹¹³ Там само. — Арк. 675–678 (текст скарги).

⁹¹⁴ Там само. — Арк. 665 зв. — 667.

⁹¹⁵ Там само. — Арк. 816–816 зв.

Щойно Марціян зі своїм оточенням в'їхав на греблю, вони без попередження відкрили стрілянину. У протестації наголошувалося на давній ворожості та злому умислові Дем'яна Гулевича щодо Марціяна, свого сусіда по маєтку Лаврів і родича, якому він «кривды и деспекты чинил». А також згадувався факт убивства Гулевичем рукодайного слуги Семашка Яна Несвіцького («наехавши на дом его вноцы, в штуки окрутне розсекал и на смерть забил»). Звернімо увагу на усталений риторичний прийом — акцент на розчленуванні тіла Несвіцького, чого, як свідчили дружина та найближчі родичі небіжчика у своїх скаргах, не було. Далі скаржник оповідав, що Дем'ян вистежив Марціяна «через шпегі», «сконт ся теж значить таковий злий умысл его», адже Семашко їхав з Луцька не додому, а до свого приятеля⁹¹⁶.

15 грудня Михайло та Юрій Гулевичі на гродських рочках скаржилися на Миколая Семашка й Остафія Малинського про одповідь, погрози мстити «вшеляким кгвалтом, так огнем, яко и бронью», а також на Фарисана і Матвія Кошок, які з гайдуками Семашка «пофалки чинят и на здорове наше отповедають, а снать тут нас в замку облегли, хотечи нас позабияти». Також скаржники заявили, спираючись на чутки, які кружляли містом, що у випадку насильства над ними вони покладають відповідальність за це на Миколая Семашка, Остафія Малинського, їхніх слуг і Кошок⁹¹⁷.

Погрози з боку останніх (якщо справді чинилися, а не були превентивним заходом Гулевичів на випадок очікуваного насильства з боку супротивників), видається, стали наслідком позивання їх Юрієм Дем'яновичем і Романом (сином убитого Михайла Гулевича) на засідання гродського суду, де скаржники 9 грудня мали намір вивести шкрутинію у справі про вбивство їхніх батьків. На рочки були позвані Гнівош⁹¹⁸, Фарисан і Матвій Кошки⁹¹⁹, Сасин Петрович і Василь

⁹¹⁶ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 810 зв. — 812. Достовірність цієї протестації сумнівна, адже вона досить тяжко узгоджується з фатальними наслідками історії для Гулевичів та їхніх приятелів. Можливість задуманої Дем'яном засідки на Марціяна погано узгоджується з іншими подробицями. Єдиною прийнятною версією могло би бути випадкове зіткнення Дем'яна зі своїм недобррозичливцем Марціяном на омелянській греблі, що лежала на дорозі до Заборолія. Миколай Семашко у цьому випадку, довідавшись про смерть брата, міг мобілізувати приятелів, які зібралися до Луцька на засідання земського суду, і помститися за його смерть. Однак тоді мав би все ж бути часовий проміжок між подіями, проте він відсутній. Також незрозумілою деталлю за такого розгортання подій є той факт, що Гулевич з приятелями на тому ж місці очікували на підхід загону Миколая Семашка. Втім, коли навіть допустити елемент випадковості в описуваних подіях, що мало ймовірно, це не міняє головного — існування гострого конфлікту між двома кланами.

⁹¹⁷ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 824–824 зв.

⁹¹⁸ Там само. — Спр. 57, арк. 960 зв. — 963 зв.

⁹¹⁹ Там само. — Арк. 1002–1005 зв.

Несвіцькі⁹²⁰, Стефан і Петро Солоневські⁹²¹, Войтех Каменський⁹²² та Політан Слуцький⁹²³, що фігурували у справі як принципали, а також Миколай Семашко, Остафій Малинський і Сасин Русин⁹²⁴ — як підбурювачі до вбивства. Оскаржені до суду не стали, тож Юрій Гулевич, присягнувши, що свідків не підкуповував, «за приволанем через возного кожного зособна светка», через їхні свідчення доводив вину позваних⁹²⁵. Далі суд, ґрунтуючись на шкрутинії, виведеній позивачами, виніс рішення у справі — оголосив оскаржених банітами, передав свій декрет для підтвердження до трибуналу, а також наказав відшкодувати на маєтності відповідачів суму втрат потерпілих (3840 золотих) і платню суддям (85 золотих)⁹²⁶.

Наступні рочки відбулися через значний інтервал тривалістю майже в рік уже з іншим складом суду, бо луцьке староство у вересні 1600 року остаточно перейшло від люблінського воеводи Марка Собеського до Миколая Семашка, який до складу гродського суду ввів після смерті судді Івана Красенського (див. попередній епізод про вбивство Яна Ближинського) Остафія Малинського⁹²⁷. Як бачимо, двоє важливих підозрюваних в організації кривавої сутички 11 червня 1599 року зробили непогану кар'єру, зосередивши у своїх руках важелі впливу щодо перебігу справ у гроді. Цілком імовірно, що справу Гулевичі спробували перенести на земський суд, про що свідчать позови до Войтеха Каменського, Політана Слуцького-Чеконського, Сасина Русина, Фарисана, Гнівоша і Матвія Кошок. Вручення позовів возний засвідчив у гроді 13 жовтня⁹²⁸, однак земські книги за цей період не збереглися. Натомість на гродських рочках, що розпочалися 2 листопада, обвинувачі помінялися місцями з оскарженими. Ті, своєю чергою, позвали Гулевичів до слухання шкрутинії, якою хотіли довести свою невинуватість, а також оскаржували попереднє рішення гродського суду про виволання на тій підставі, що не отримали позовів від позивачів — возний сфальшував свідчення про те, що їх вручив⁹²⁹. 13 листопада розпочалися процеси про виведення шкрутинії позивачами, хід яких загалом був подібний. Тож

⁹²⁰ Там само. — Арк. 957–960 зв., 970 зв. — 973 зв.

⁹²¹ Там само. — Арк. 964–967, 967–970.

⁹²² Там само. — Арк. 973 зв. — 976 зв.

⁹²³ Там само. — Арк. 1005 зв. — 1009.

⁹²⁴ Там само. — Арк. 1009–1012 зв.

⁹²⁵ Там само. — Арк. 954–957.

⁹²⁶ Там само. — Арк. 1002–1005 зв., 1009–1030 зв., 1034–1037 зв.

⁹²⁷ Там само. — Спр. 61, арк. 267–267 зв. 11 листопада Остафій Єлович-Малинський присягнув на суддівство.

⁹²⁸ Там само. — Арк. 73–73 зв.

⁹²⁹ Там само. — Арк. 163, 148 зв. — 149, 226–226 зв. Цілком імовірно, що возного вдалося підкупити чи вплинути на нього якимось іншим способом.

наведу для прикладу справу Гнівоша Кошки, який від початку твердив, що це Дем'ян заступив дорогу його панові Марціяну Семашку, він же діяв як слуга рукодайний. Вірогідно, ця версія спиралася на протестації, внесені Миколаєм Семашком до земських книг 12 червня 1599 року.

Далі Кошка доводив свою непоінформованість щодо шкрутинії, яку Гулевичі виводили у грудні минулого року; натомість він їх позвав до слухання своєї на 13 січня 1600-го, однак рочки не дійшли. Гулевичі, своєю чергою, впродовж тривалих *контроверсій* (розмов) пробували спростувати докази Кошки, проте коли суд наказав йому присягнути на підтвердження того, що він справді не знав про виведення контрагентами шкрутинії, вони несподівано звільнили його від присяги, вимагаючи при цьому перейти до слухання суті справи. Втім, зачіпка формального характеру дозволила Кошці просити про апеляцію, що суд і дозволив⁹³⁰. На тому ж твердженні про фальшування возним факту вручення позовів оскарженим і їхньому незнанні про виведення шкрутинії трималися й процеси інших осіб, що дало їм змогу перенести справу на апеляцію, а також вивести свої шкрутинії у ґроді⁹³¹. Зайве говорити, що такий перебіг надійно гарантував розсіювання проблеми, коли вона проходила різними судовими інстанціями.

Тож коротко зупинюся на учасниках бійки, а також спробую визначити причини того, що сталося.

Миколай і Марціян Олександровичі Семашки були дітьми від двох шлюбів (відповідно, з Ганною Воловичівною та княжною Барбарою Порицькою) на той час покійного Олександра Семашка на Губкові, який почав свою урядницьку кар'єру 28 липня 1566 року з володимирського підкоморництва⁹³². Своім подальшим просуванням був зобов'язаний участі у військових кампаніях Стефана Баторія, зокрема, уряд брацлавського каштеляна отримав 9 жовтня 1581 року під час облоги Пскова. У 1586 році прийняв католицтво. Вибудовував кар'єру вірною службою коронному канцлеру і великому гетьману Яну Замоїському: з його протекції 1590-го отримав луцьке староство⁹³³, на яке претендував також князь Костянтин Острозький⁹³⁴. Як вірний клієнт свого патрона, незрідка виступав

⁹³⁰ Там само. – Арк. 369–375.

⁹³¹ Там само. – Арк. 375–381, 381–387, 387 зв. – 394.

⁹³² *Byliński J.* Siemaszko Aleksander // *Polski słownik biograficzny*. – Warszawa-Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, 1996. – Т. XXXVI/4. – Zeszyt. 151. – S. 601–602; *Kamiński A.* Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // *Lituan-Slavica Posnaniensia Studia Historica*. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1989. – III. – S. 179–202.

⁹³³ Надання Олександру Семашку староства датоване 3 травня 1590 (ЦДІАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 550 зв. – 551 зв.).

⁹³⁴ *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // *Соціум. Альманах соціальної історії*. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 72–73.

опонентом у публічному просторі князя Острозького, з яким Замоїський конкурував не лише у сфері високої політики⁹³⁵, а й за владу в регіоні, наполегливо вибудовуючи свою мережу клієнтарних зв'язків на Волині та Брацлавщині⁹³⁶. По смерті Олександра староство перейшло до рук Марка Собеського, однак ненадовго, щоб потому знову повернутися в родину Семашків⁹³⁷.

Олександр залишив дітям непоганий спадок, утілений у нерухомості: 7 містечок і близько 73 сіл. Збирання ним маєтків може претендувати на окрему історію, що демонструє його неперемінливість у засобах. Так значну частину своєї нерухомості Семашко здобув, хитрістю та силою витиснувши з отчизни падчерку своєї дружини кн. Барбари Порицької, вдови по Яну Монтовту, Ганну Монтовтвічну⁹³⁸. Про дії, до яких вдавався володимирський підкоморій, свідчать скарги княжни Марії з Масальських, його зведеної сестри по матері (кн. Андріївій Масальській Ганні Путятянці), про те, що Семашко більше року тримав її в себе як невільницю, не віддаючи чоловікові Костянтину Малинському, тим самим змушуючи її записати частину своєї отчизни йому в дарунок⁹³⁹. У випадку відмови Семашко погрожував видати її заміж за свого машталіра, попри те, що вона вже була повінчана з Масальським, як учинив попередньо з Ганною Монтовтовною⁹⁴⁰.

Тож своїй дружині — Софії з Тарнова, сестрі ротмістра Яна Тарновського — Марціян Семашко записав на своїх маєтках 42 тисячі золотих, які по його смерті 22 серпня 1599 року були виплачені вдові Миколаєм Семашком за умови повернення йому родової нерухомості⁹⁴¹.

Особи, звинувачені у причетності до нападу на Гулевичів та їхніх приятелів, часто фігурують серед слуг і приятелів Семашків та кн. Юрія Чорторийського у різних життєвих колізіях. З Остафієм Єловичем-Малинським Семашків,

⁹³⁵ Ibid.

⁹³⁶ *Sokolowski W. Politycy schyłku złotego wieku...* — S. 44–52.

⁹³⁷ Удова Олександра Семашка княжна Барбара з Порицьких зверталася до Яна Замоїського з проханням передати луцьке староство до рук її сина Марціяна (AGAD. — AZ, sygn. 240, k. 9–11).

⁹³⁸ Див., скажімо, продажний акт Ганни Монтовтовни на місто і замок Коблин, а також села, які належали до замку, мачусі Олександрівій Семашковій кн. Барбарі з Порицьких за 5 тис. кіп, де згадувалося, що заява покійного чоловіка Ганни Казимира Ледницького про те, що ті особи Ганну в ув'язненні тримали і «до записов приневолене примушали», була неправдива; акт датований 15 липня 1572, а внесений до володимирських гродських книг у червні 1574 року. Того ж дня був зроблений запис Ганни Монтовтовни мачусі на двір Млинів (ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 142–143 зв., 146–148 зв.).

⁹³⁹ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 303 зв. — 305.

⁹⁴⁰ АЮЗР. — К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1909. — Ч. 8. — Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. — С. 249.

⁹⁴¹ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 207–209 зв.

зокрема, пов'язував шлюб Миколая Олександровича з Настасею Єловичівною-Малинською⁹⁴². Остафій не раз потрапляв на сторінки ґродських книг як обвинувачений у кримінальних злочинах (аналіз одного з них, пов'язаного з убивством князів Четвертинських, див. у розділі 11). Це, втім, не завадило йому в різний час обіймати уряд луцького ґродського судді⁹⁴³, зокрема, і за старостування Миколая Семашка, а також закінчити житевий шлях унійним єпископом⁹⁴⁴. Про наближеність Сасина Русина до Олександра Семашка свідчить перебування його на уряді ґродського писаря від початку Семашкового старостування у 1590 році, а з 25 вересня 1597 року — на місці ґродського судді⁹⁴⁵. Водночас родинні зв'язки еднали його з Василем Гулевичем, дядьком по материнській лінії⁹⁴⁶.

Олександр Семашко був одним з опікунів дітей луцького ґродського судді Григорія Даниловича: Івана, Політана, Остафія, Раїни та Ганни Слуцьких-Чеконських⁹⁴⁷. Раїна вийшла заміж за Яна Несвіцького, який разом зі Стефаном Солоневським у конфліктах часто з'являється обіч кн. Юрія Чорторийського — серед його слуг і приятелів⁹⁴⁸. Сасин Русин як свідок виступає на дільчій угоді між Політаном та Остафієм Чеконськими від 1 грудня 1594⁹⁴⁹, а також на заставі маєтку Петром Солоневським 20 червня 1599 року⁹⁵⁰. Гнівош Кошка-Жоравинський називає себе служебником Марціяна Семашка. Серед звинувачених у вбивстві Михайла Коритенського, що трапилося 23 квітня 1596 року з наслання кн. Юрія Чорторийського (за твердженням удови), перебували Януш, Яско та Фарисан Кошки⁹⁵¹. Натомість серед приятелів забитого фіксуються

⁹⁴² Там само. — Спр. 57, арк. 60–61 зв.

⁹⁴³ За старостування Олександра Пронського з кінця 1581 до 1588 року.

⁹⁴⁴ Про конфлікт навколо обрання єпископом Остафія Єло-Малинського див.: *Mazur K. W stronę integracji z Koroną...* — S. 396; *Kempa T. Wobec kontrreformacji...* — S. 243–244, 250; *Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст.* — К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. — С. 119–122.

⁹⁴⁵ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 2–2 зв.

⁹⁴⁶ Там само. — Спр. 31, арк. 714.

⁹⁴⁷ Щоправда, майнові претензії Чеконських до свого опікуна вдалося залагодити лише через Трибунал: Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 434–437.

⁹⁴⁸ ЦДДАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 297 зв. — 299; кн. Юрій Чорторийський і Остафій Єлович-Малинський фігурують як свідки на продажному листі Остафія Бенедиктовича Солоневського маєтку Григоровичі Яну Пилитовському від 3 січня 1594 (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 678 зв. — 681).

⁹⁴⁹ Там само. — Спр. 41, арк. 844–845 зв.

⁹⁵⁰ Там само. — Спр. 56, арк. 163 зв. — 166 зв.

⁹⁵¹ Там само. — Спр. 49, арк. 172–173 зв. Звернімо увагу також на тривалі конфлікти Кошок з Прокопом Хрінницьким. Так, напр., він скаржився на Кошок, які «небезпечност вден и вночи здо-

Михайло Гулевич і Кіндрат Хорошко, втім, також Стефан Солоневський, якого згодом побачимо на іншому боці, що демонструє як певну несталість груп, так і, зрештою, достатньо високу ситуативність насильства. Трохи згодом дочка Михайла Коритенського й удова загиблого разом з ним кн. Юрія Масальського вийде заміж за Михайла Гулевича⁹⁵².

Засобом творення клану Гулевичів значною мірою виступали кривні та шлюбні зв'язки досить розгалуженої родини. Так Ян Роголя був одружений з Мариною, сестрою Дем'яна⁹⁵³; Кіндрат Хорошко — з Настасею Григорівною Гулевичівною⁹⁵⁴; Кіндрат Смиківський — з Софією Гулевичівною⁹⁵⁵. Ті ж особи, що наклали головою під Омеляною через свою наближеність до Дем'яна Гулевича, фігурують поруч з різними представниками цього роду і в інших життєвих моментах. Так свідками на дарчому листі від Богдана Хорошка синові Кіндрату виступають Михайло Янушевич Гулевич, Кіндрат Смиківський і возний Семен Козловський⁹⁵⁶.

Серед звинувачених у вбивстві Адама Букоємського 16 січня 1596 року разом з принципалом Андрієм Гулевичем, зятем старости Олександра Семашка⁹⁵⁷, згадуються Павло Вишинський, Кіндрат Смиківський, Кіндрат Хорошко та слуги Дем'яна Гулевича — Петро Гуляльніцький-Горох, возний Василь

ровю моему чинят, также jako оден туляк для небезпечности з дому своего з жоною и з детками уездчати мушу». Прокіп разом з Андрієм Гулевичем як *повинний* і приятель Настасі Патрикіївни Дем'янової Гулевичевої та Настасі Гулевичівни Кіндратової Хорошкової від їхнього імені у червні 1599 року заявив у гроді про зникнення майнових документів Гулевичів під час убивства (Там само. — Спр. 55, арк. 543–544).

⁹⁵² Там само. — Спр. 55, арк. 86.

⁹⁵³ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 220 зв.

⁹⁵⁴ Віновий запис від 6 лютого 1594 Кіндрата Хорошка своїй дружині Настасі Гулевичівни (сестрі Григорія, Федора та Івана Григоровичів Гулевичів, волинських хорунжичів) на маєтку Княгинин на суму 100 кіп за посагу у 550 кіп (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 685 зв. — 687 зв.). Кіндрат Хорошко названий слугою Дем'яна (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 169 зв. — 172).

⁹⁵⁵ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 653–654.

⁹⁵⁶ Там само. — Спр. 41, арк. 571 зв. — 573 зв., 3 грудня 1593.

⁹⁵⁷ Близькість Андрія Гулевича до родини Семашків не конче гарантувала йому добрі стосунки з новопридбаними родичами. Так у 1595 році Семашки подали до луцького земського суду протестацію, в якій скаржилися на Андрія Гулевича про примушення дружини до запису йому всієї її вінової частини: «...яко белая голова, будучи молодою, не будучи ведома права, которое от мал-жонка своего мает, а без ведомости и позволения их милости пана браславского яко отца своего, также без ведомости и позволения брати свое рожное и без ведомости иных повинных своих». Гулевич отримав посагу по дружині Раїні Олександрівни Семашкової 4 тис. золотих готівки та записав 5 тис. у подвоєному розмірі на своїх маєтках, тобто 10 тис., що вони як подружжя мали разом тримати (Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 330 зв. — 331 зв.).

Гуляльницький, возний Семен Козловський⁹⁵⁸, Іван Гуляльницький⁹⁵⁹. Водночас скаргу на тих осіб внесли посеред інших також Остафій і Василь Єловичі-Малинські як *брати* загиблого⁹⁶⁰.

Тож можна говорити про певну усталеність груп, що протистояли одна одній під Омеляною, і очевидно, що її не можна абсолютизувати. В різних життєвих колізіях родинні пов'язання могли взяти гору над приятельськими чи клієнтарними стосунками й навпаки.

Постійну присутність поруч з Гулевичами різних представників численного роду Гуляльницьких, дрібної та практично безземельної шляхти, число спеціалізацією було вознівство, служба на гроді й у багатшій шляхти, емоційно пояснив слуга кн. Юрія Чорторийського Антон Визгерд-Заболоцький, скаржачись на Дем'яна та синів володимирського войськового Михайла і Бенедикта Васильовичів Гулевичів про насильство та погрози. За його словами, ті, «до Гуляльник промежку нас, убогою шляхту, утиснувшись, и снат, же за часом вси Гуляльники от нас, убогое шляхты, под свою моц и под свой росказ подбити хотечи, праве без встыду и без боязни Божое», перетворили тих Гуляльницьких на своїх слуг, «которые волности своее шляхецкое постерегат не хотечи, до его милости пана Демьяна Гулевича, а другая половина — до пана Михайла Гулевича з службами своими» подалися⁹⁶¹.

Схоже, саме особливості патронально-клієнтарної системи й важливість помсти за кривди свої та родичів у шляхетській спільноті були глибинною причиною трагедії під Омеляною. На це вказує історія «малої людини» Антона Визгерда-Заболоцького, дрібного адвоката, котру можна розглядати як невеликий побічний епізод протистояння панів, а можна — як украй симптоматичний приклад. Тож як зауважував Визгерд у своїй скарзі від 14 жовтня 1597 року, він — особа, що «волности своее шляхецкое» стереже, на відміну від Гуляльницьких, служити Гулевичам відмовлявся, а вони самі та через своїх слуг на знак помсти, а також з бажання «с тоє оселости и з маєтности моеє гуляльницькое з Гуляльник вытиснути и мене здоровья моего напрод позбавити», чинили йому різні кривди. На підтвердження своїх слів Визгерд посилався на вписану до гродських книг 24 квітня 1591 року відповідь, що її вчинив Дем'ян Гулевич йому та його швагрові:

⁹⁵⁸ У наїзді Кіндрата Хорошка на свого недоброчинця в Луцьку брав участь також возний Семен Козловський (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 120 зв. — 120а), який мешкав у маєтку Княгинині, де нерухомість мав і той же Хорошко. Цілком імовірно, що Козловському було надано там кілька волок землі кимось із власників, що було необхідно для обіймання уряду возного; таким чином возний ставав слугою свого доброзичливця (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 7 зв.).

⁹⁵⁹ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 63–69.

⁹⁶⁰ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 187–187 зв.

⁹⁶¹ Там само. — Спр. 11, арк. 617–620.

«Перед двома возными повету Луцкого и при слышенью велю людей, учтивых шляхтичов, учинил им отповедь и похвалку на здоровье их, хотечи их где — кольвек потрапивши, сам твою милость або через слуг и подданных вашей милости на смерть позабяти, або ноги и руки им казати пообътинати, и здоровья их позабавити».

Схоже, що й сам герой цитати не був ідеальним представником шляхетської спільноти, зокрема, добрим слугою свого пана кн. Юрія Чорторийського. Так у 1593 році Визгерд оповідав на ґроді, що його пан упродовж семи років не платив йому обіцяної винагороди за службу, а коли він просив князя, попередньо взявши *упоминальний* лист від земського суду й подавши його через возного, розрахуватися з ним і відпустити, той лишень відповів: «Служи собі кому хочеш, бы и королеви швецкому, а я о тебе ведат не хочу». Більше того, кн. Чорторийський особисто й через своїх слуг, залякуючи Визгерда, щоб той не позивав князя до суду, чинив йому одповідь, а також оголосив його «збігом»⁹⁶². Паралельно слуги кн. Чорторийського скаржилися в ґроді іменем свого пана і від себе особисто, що той Визгерд «непристойне потвар на его милост и на нас вложил», звинувативши в погрозах, а насправді ні князь, ні вони одповідей не чинили. Ситуація зі слів слуг кн. Чорторийського виглядала таким чином: Антон ніколи не був слугою князя, натомість боярином Чорторийського був його батько, за ласкою якого він тримав від нього маєток Заболотці; тож батько як слуга не раз звертався до пана з проханням від «так злого противного и непослушного» сина боронити; князь же, «яко пан бачный, до жадного караня, которое он на тот час заслужовал, несквапливый будучи, лагодне и ласкаве его за то карал»; врешті, Чорторийський «за таковыми его поступками и злым захованем противко родичов им ся брыдити почал, на очи ходити не казал», тож він і поскаржився до суду на нього, придумавши історію про невіддачу платні й погрози⁹⁶³.

Втім ця історія не завадила Антонові вже у 1597 році саме хворобою свого пана й відсутністю його на Волині пояснювати власну безборонність перед недоброзичливцями. Показово, що скаргу Визгерд уніс на ґрод від себе й від свого пана. Уклавши тестамент на випадок несподіваної смерті, Антон Заболотський призначає опікуном не лише Чорторийського як свого патрона, а й підляського воєводу кн. Януша Заславського⁹⁶⁴. У зв'язку з цим пригадаймо гострий обмін протестаціями між князем і Дем'яном Гулевичем. Свою репліку

⁹⁶² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 537 зв. — 538 зв.

⁹⁶³ Там само. — Арк. 552 зв. — 553 зв.

⁹⁶⁴ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 617–620.

в це протистояння додав і Визгерд: так він скаржився на Філіпа Бокія-Печиховського, адвокатом якого виступав на процесі Гулевич, про погрози мстити під час того ж засідання земського суду:

«Напрод у замку, поткавши, а потом и в канцлярии земской луцкой пред слышенем много зацных людей злаял, зьсоромотил, а потом зараз сам там же словъне у каньцлерьи и на замку пред многими людми и пред возным и перед двумя шляхтичами при том возном, пофалку и отповед на мене и на здоровье мое учынил, хотечи мя на каждом местцу сам через себе и через слуг своих и через яких направленных особ обтят и на смерт забит».

Далі Антон заявив про свою рівність з Бокієм, а також указав на образі свого пана, заподіяну оскарженим через образі його як слуги (sic!): «...легъце собе уважаючи особу княжати его милости, пана моего милого, теж и мою шляхетскую, яком ест каждому цнотливому шляхтичу в учтивости ровный»⁹⁶⁵.

Така апеляція до пана була звичним риторичним ходом, своєрідною спекуляцією, що мала на меті втягнути його до конфронтації задля демонстрації слугою перед супротивником свого символічного капіталу й отримання бажаного. Як бачимо, не лише слуги «творили» символічний капітал пана, а й пан додавав ваги «маленькій людині» в спільноті.

Про пов'язаність історії з убивством Дем'яна Гулевича й епізодів з Антоном Визгердом свідчать обставини смерті останнього. Так уже після подій під Омеляною 10 грудня 1599 року він позивав Юрія та Михайла Гулевичів про шкоди, заподіяні йому, коли за намовою Дем'яна на його господу напали всі Гуляльніцькі. Попередньо він, узявши з ґроду лист, під час поховальних церемоній вимагав видачі нападників для скарання «на горло». У відповідь Гулевичі «отповед и похвалку на пана Аньтона Визкгерда на здоровье его таковую учинили, мовечи тыми словы: “Если, дей, его на росказане пана Демяна Гулевича в тот час не забито, ино мы уси Гулевичи, иле одно нас ест, его, Антона Визкгерда, забьем або забит слугам своим у Луцку и где — колвек росказали есмо, и по два грошы скинувши, головсчизну за него заплатим”»⁹⁶⁶.

Погрози не були риторичними — 19 травня 1600 року Кирик і Клим Визгерди-Заболоцькі скаржилися на Гуляльніцьких, які 26 квітня, змовившись, їхнього рідного брата «неодповедне, нелютостиве, окрутъне, тираньске на смерт забили, замордовали и на штуки руки, ноги, голову порубали, из живого мертвого учинили»⁹⁶⁷.

Ще промовистішою виглядає подія, що трапилася приблизно за місяць до бійні під Омеляною, у маєтку Лаврові, де сусідами Дем'яна Гулевича були Ян

⁹⁶⁵ Там само. — Спр. 12, арк. 687 зв. — 688 зв.

⁹⁶⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 1050–1058.

⁹⁶⁷ Там само. — Спр. 56, арк. 563–564.

Васильович і Сасин Петрович Несвіцькі. Ян фігурував у протестації Миколая Семашка як рукодайний слуга загиблого під Омеляною Марціяна. Як часто траплялося поміж шляхтою, чії маєтки межували, це сусідство було обтяжене дрібними конфліктами. Так 4 грудня 1598 року дружина Яна Несвіцького скаржилася на Дем'яна Гулевича про наслання на її та чоловіка підданих у Лаврові, побиття й пограбування⁹⁶⁸. Своєю чергою, 6 лютого Дем'ян Гулевич жалівся, що 17 січня, в ніч з неділі на понеділок, у Лаврові Ян Васильович і Сасин Петрович Несвіцькі з помічниками та підданими перестріли його слугу, тяжко поранили і пограбували⁹⁶⁹. А 5 березня він же прислав на уряд, оповідаючи про смерть одного з підданих, які були побиті й поранені тими ж Дем'яновими недобррозичливцями⁹⁷⁰.

Ці конфлікти скінчилися досить трагічно: 26 травня 1599 року в гроді дружина Яна Несвіцького Раїна Данилевичівна з Чеконських скаржилася на Дем'яна Гулевича про вбивство свого чоловіка. За її словами, оскаржений постійно чинив кривди у маєтку Лаврові підданим її чоловіка, а також погрожував йому на різних місцях, «а то ни з жадного даня причины ему до того, толко для вытисненъя выкрывженъя з влостное убогое отчизны маєтности его, части именъя в Лаврове». Тож у ніч 14 травня він разом зі своїми слугами та гайдуками, а також зі слугами приятелів, а саме — Івана Калусовського⁹⁷¹ і його сина Миколая, Станіслава⁹⁷² й Остафія Вориських, Федора й Івана Гулевичів, Кіндрата Смиковського, Роґалі⁹⁷³, маючи з собою сина Олександра Гулевича (всього близько 50 осіб), потаємно підїхали до лавровського двору Яна Несвіцького. Потому, розібравши укріплення, увірвалися у двір, оточили будівлі, вибили двері до комори, де спав Несвіцький з дружиною, винесли його на вулицю та почали сікти шаблями, а вагітну дружину «на такову ю смерт его гледет велели», попри її прохання про милосердя. Несвіцький через кілька годин, «волаючи о помсту до Наивышъго, пану Богу духа отдал и с того света зшол»⁹⁷⁴.

У відповідь на скаргу Янової Несвіцької Дем'ян Гулевич 6 червня вніс до гроду протестацію, фрагмент якої вже цитувався, де звинуватив скаржницю,

⁹⁶⁸ Там само. — Спр. 53, арк. 589 зв. — 590 зв.

⁹⁶⁹ Там само. — Спр. 55, арк. 139–140 зв.

⁹⁷⁰ Там само. — Арк. 184–184 зв.

⁹⁷¹ Був одружений з Настасею Романівною Гулевичівною, рідною сестрою Дем'яна (ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 223 зв.).

⁹⁷² Дружина — Раїна Романівна, сестра Дем'яна (Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 223 зв.).

⁹⁷³ Був одружений з Марушею Романівною Гулевичівною (Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 223 зв.).

⁹⁷⁴ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 452–452 зв.

особу йому нерівну, нешляхетського стану («смерьдовку»⁹⁷⁵), в тому, що вона разом з Петровою Несвіцькою та сином її Сасином, «будучи особами легкими и мало людем знаємими, смели снать на мене, чоловіка почтивого, мужа доброе славы, и на сына моего Александра учинити протестацые криминальны, славе нашей доброй шкодливые, а праве доткливые»⁹⁷⁶. Тож Дем'ян Гулевич не лише був винуватцем смерті Яна Несвіцького, кров якого волала до помсти, а й образив честь його дружини, відповідно, й усіх її родичів Слуцьких-Чеконських, підваживши легітимність їхнього місця в шляхетській спільноті. Ці події не могли пройти і повз увагу пана забитого, Марціяна Семашка, адже про вбивство Несвіцького як промовистий інцидент в історії ворожнечі Дем'яна з Марціяном згадує Миколай Семашко у своїй протестації. Як видається, ці епізоди брутального беззаконня, до якого вдавався Дем'ян Гулевич, а також його родичі, й стали поштовхом до подій 11 червня під Омеляною.

Звичайно, можна було б припустити, що підставою конфлікту послужили гострі протиріччя в державі, характерні для другої половини 1590-х, пов'язані з релігійним чинником, зокрема, Берестейською унією, козацьким питанням, боротьбою між регалістами та королівськими опонентами. Всі ці проблеми не лише поглибили протистояння між гравцями першого ешелону влади, якими були, скажімо, канцлер Ян Замойський і князі Острозькі, а й неминучо втягли до неї їх клієнтів і слуг. Політична боротьба велася на різних рівнях різними засобами – питання високої політики зазвичай вирішувалися на межі між маєтками. Так у 1596 році Олександр Гулевич і кн. Петро Воронєцький разом з козаками Северина Наливайка кілька разів наїздили на брацлавські маєтки Олександра Семашка та завдавали йому чималих збитків. Попри видиму непричетність кн. Костянтина Острозького до цих подій, його не оминули звинувачення у керівництві діями козаків⁹⁷⁷.

На користь такого трактування непрямо вказує свідчення Дем'янового слуги, якому вдалося заціліти під час бійки під Омеляною, про те, що його пан мусив оточити себе немалим почтом через небезпеку з минулого сейму від жовнірів. Про яку небезпеку і в зв'язку з чим – сказати важко. На волинському передсеймовому сеймикові у 1598 році конфлікту вдалося уникнути, а на самому сеймі дійшло до певного полагодження стосунків кн. Костянтина Острозького з Яном Замойським⁹⁷⁸. Поясненням може бути хіба особистий конфлікт Дем'яна з Семашками, що мав коріння в минулому і до якого долучився

⁹⁷⁵ Твердження Гулевича про неї як про дочку «Даниля поповича с Слуцка, который се потом звал Слуцким, а иж за щастьем своим понял был дедичку в Чекни, про то Чеконским не будучи», не були безпідставні.

⁹⁷⁶ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 472–472 зв.

⁹⁷⁷ Там само. – Спр. 49, арк. 99 зв. – 100 зв., 909 зв. – 910 зв.

⁹⁷⁸ *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamojskim a książętami Ostrogskimi... – С. 88–89.

швагер Марціяна – ротмістр Ян Тарновський, чия рота квартирувала у Луцьку. Схоже, що політичне тло не так провокувало до конфліктів, як оприявнювало вже існуючі й додавало їм гостроти.

* * *

Тож, як бачимо, у спільноті, де важливим регулятором життя було змагання за честь, акти помсти не завжди вдавалося утримати в межах публічних декларацій чи заповідання майнової шкоди. Тим більше, що в основі контролю шляхетської корпорації над поведінкою своїх членів лежав не репресивний механізм (чия ефективність теж не є безсумнівною), а система гнучких конвенцій – засудження/схвалення групи, готовність шляхтича рахуватися з нею, інтенсивність тиску, розстановка сил у конкуруючих осередках, урешті, важила гострота конфлікту та можливість/готовність переходу до компромісу.

Поранення чи вбивства, заповідані під час бійки із застосуванням лицарської зброї, сприймалися спільнотою як побічний продукт шляхетського способу життя. Анджей Фрич-Моджевський писав, що вбивство не розглядається шляхетським загалом як злочин, бо насильство, яке призводить до людських жертв, вважається тренуванням у мистецтві війни, необхідним для воїна-лицаря. Платою за відібране життя була грошова компенсація родичам убитого та «прикрість кількатижневого ув'язнення»⁹⁷⁹. Однак, як зазначав далі автор, багато вбивць після винесення декрету уникають і плати «головщизни», і ув'язнення, поєднавшись з кривними жертви. Кару терплять лише ті, хто не має ані приятелів, ані урядів, ані впливів, тобто всього того, що ми б назвали соціальним капіталом особи (цікаво, що Фрич-Моджевський оминає серед цих важливих чинників можливість винуватців):

«Вбивця за життя тримає поважні уряди, а по смерті ім'я його перебуває у повазі; [...] отримує таке місце посеред найповажніших і найшляхетніших людей, на яке міг би сподіватися, ніколи не чинячи вбивства»⁹⁸⁰.

Шляхетська спільнота сприймалася як цілісність, безумовна цінність, відтак, її «покой посполитий» був важливішим від втрати окремих членів. Суспільний консенсус тримався на готовності винуватця перепросити за скоєне та на можливості скривдженого вибачити. Шанси для такого перебігу існували в тому випадку, якщо смерть можна було представити як ненавмисну, неплановану, випадкову, скажімо, під час спровокованої бійки або ж за відсутності свідків. Навіть якщо насправді нападникові йшлося про акт помсти, спрямований на фізичне знищення супротивника, у судовому просторі подію намагалися зобразити як конфлікт між контрагентами з випадковою жертвою у підсумку.

⁹⁷⁹ Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. – Tom II. Mowy. – S. 50.

⁹⁸⁰ Ibid. – S. 52.

Відверта, брутальна жорстокість як відплата за кривду траплялася нечасто. Зазвичай – у відповідь на попереднє вбивство, яке іншим способом відшкодувати без урази для честі роду було неможливо. Так у першому випадку вбивство Яна Ближинського, діти якого на той час були неповнолітні, мало всі шанси загубитися в судовій тяганині, до того ж було обтяжене розлученням Боговитина з дочкою Ближинського. У другому випадку Дем'ян Гулевич, хоч і зачіпав інтереси осіб з вищого ешелону влади, насправді мав усі шанси померти природною смертю у власному маєтку, адже такі конфлікти зазвичай долалися не фізичним усуненням опонента, а завдяки домовленостям. Для силового варіанту протистояння існували слуги й клієнти, нагорі ж конкуренція зазвичай набирала вигляду риторичних баталій, принаймні, на позір – через апеляцію до значущих для спільноти цінностей і намагання представити свою позицію максимально відповідною їм, натомість позицію супротивника – такою, що порушує суспільні конвенції. Представники владної еліти, формальної та неформальної, виконували функції медіаторів, навіть якщо підставою для конфлікту ставали їх власні інтереси, а ворожі акції провадилися руками їхніх слуг. Вони замирювали чи замирювалися, акцентуючи на важливості «покою» у спільноті, жалю за скоєним, християнської покути та відпущення. Звернімо увагу на характеристику Андрієм Вільгорським свого пана, київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, як посередника на полюбовному суді: «Его милость пан киевский яко то ест пан, который завжды покой светый милует, и не толко межи нами, мнейшей кондыщией, але и межи великими станы завше его рачливе становяць»⁹⁸¹. Честь кожного учасника перемовин, інколи досить тривалих, намагалися утримати чи відновити, іноді – й примножити, що було можливе лише за визнання (хай і декларативного) рівності всіх членів шляхетської корпорації.

Дем'ян Гулевич натомість ламав засади суспільного консенсусу, який тримався й на широко вживаній у публічному та приватному просторі ідеї рівності всієї шляхти, й на повазі до чужої власності, яка обіймала не лише майно, а й «фамілію» – все коло людей, що вважалися *своїми* і чия честь важила для пана часто не менше, ніж його власна, бо, врешті, складала її вагому частину. За цих умов полагодити конфлікт було практично неможливо; волення до помсти Яна Несвіцького було почуте та вповні зреалізоване.

⁹⁸¹ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 459 зв.

Розділ 8

Наїзди та грабежі

Швидше прийде до угоди, коли кому начиниш шкоди.

Ян Дзеновський.

«Статут. Правові артикули»

Серед найтяжких кримінальних злочинів поруч з убивством фігурував *наїзд*, що маркував шляхетський стиль життя та прислужився до постання чи не найтривалішого й найміцнішого історіографічного штампу – про річпосполитський простір як простір шляхетської сваволі, всуціль нелегітимних практик і домінування права сильного. *Наїздом* чи *нахоженєм* називався напад на дім⁹⁸², який зазвичай супроводжувався захопленням чи/і пошкодженням майна. Характерна риса наїзду, відповідно до правових приписів (II ЛС, розд. 11, арт. 1), полягала в злочинному намірі нападника позбавити життя господаря дому («хто бы на чий дом а господу умыслне наехал, *хотечи его забити*»). За правовими приписами, вбивство або поранення котрогось із мешканців каралося стратою⁹⁸³. За відсутності жертв кривдник мав платити 12 рублів за «кгвалт» (насильницький акт, що в даному разі означав наїзд) і відшкодовувати заподіяні збитки (II ЛС, розд. 11, арт. 1). Згідно з III ЛС, поняття наїзду означало напад не лише на дім відповідно до припису II ЛС, а й на шляхетський двір і всі господарчі будівлі, що розмивало характеристику цього виду правопорушення як такого, що його скоювали, аби вбити господаря дому: з тексту відповідного артикулу були також вилучені слова «наехал, *хотечи забити*» (III ЛС, розд. 11, арт. 1). Водночас відповідальність за вбивство чи поранення під час наїзду поширювалася не лише на ініціатора наїзду, а й на його помічників: у першому випадку на смерть мали каратися всі особи, що

⁹⁸² У I ЛС – «на дом шляхетский» (розд. 7, арт. 1); у II ЛС – «дом а господу» (розд. 11, арт. 1); у III ЛС – весь шляхетський маєток – дім, двір і всі господарчі будівлі (розд. 11, арт. 1). Про еволюцію права на прикладі наїздів див.: *Гулевич В.* «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. // Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 33–63.

⁹⁸³ За III ЛС поняття наїзду означало напад на територію всього шляхетського маєтку (див. попередню примітку).

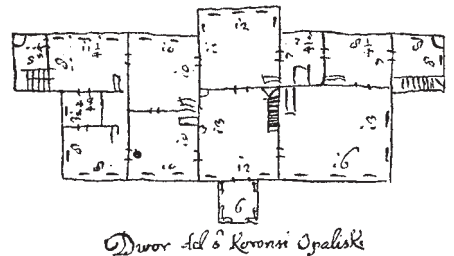
брали участь в акції, у другому – головою платив лише «принципал», однак помічники повинні були сидіти у нижній вежі рік і шість тижнів.

Паралельно з артикулом, присвяченим наїзду на дім, у II ЛС існувала також норма, що регулювала відповідальність за наїзд на маєток загалом («на чие именье, на село, на люди») з метою грабежу, де карою для нападника, навіть у випадку поранення підданих, була плата за гвалт і рани, а також відшкодування втрат «з навезкою», додатковою виплатою понад реальні втрати скривдженого (розд. 11, арт. 21: «Хтобы на чие именье на село и на люди наслал або сам наехавши квалтом, побил, поранил»). Поняття наїзду широко вживалося також на означення чи не найпоширеніших правопорушень, пов'язаних із захопленням сусідських ґрунтів, маєтку («квалтовное выбитье держанья») та підданих⁹⁸⁴. Карою за цей переступ теж була плата за «гвалт» і відшкодування втрат з «навезкою» (II ЛС, розд. 4, арт. 69).

Тож законодавці фіксують такі мотиви наїздів: на дім – з метою вбивства господаря дому (супутніми обставинами були звичай шкоди), на маєток – з метою грабежу, на ґрунт – з метою його захоплення. Попри часте використання терміна «наїзд» щодо низки правопорушень, пов'язаних з нападом на маєток, учиненням шкод, пораненням чи вбивством підданих/слуг під час таких актів, у судовій риторичі наїзд як тяжкий злочин, що за нього шляхтич міг поплатитися головою, відмежовували від інших видів переступу, вводячи поняття *кримінальний/некримінальний наїзд*. Дем'ян Гулевич у вже цитованій справі, подібно до класифікації вбивств, указує на головну ознаку кримінального наїзду – напад на дім з наміром поранити чи вбити господаря:

«Так же теж и в наезде домовых, не признаючи ни в чом учинку, маєт быт таких околичности консидация⁹⁸⁵, [...] коли умыслне для того, жебы ранил албо забил, наедет, то тепер криминал»⁹⁸⁶.

Аналогічним способом сутність наїзду пояснювалася і в іншій справі, де Матей Стемповський звинуватив Яна Бавора-Пилитовського в наїзді на маєток Вигуричі. Як твердив позивач, нападник з приятелями вчинили стрільбу,

⁹⁸⁴ Див., напр., розвідку про шістдесятилітню боротьбу за збирання володінь Сенютами та способи досягнення свого у: *Собчук В.* Суперечки Сенют і Ярмолинських за маєтки наприкінці XVI – початку XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 136–158. Автор також зауважує загострення з 1560-х років боротьби за межі, що було пов'язане з «інтенсифікацією залюднення володінь та суміжних із ними «нічийних» просторів».

⁹⁸⁵ Consideratio (лат.) – розгляд, оцінювання.

⁹⁸⁶ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 142 зв. – 143.

шукали його самого з метою заподіяти шкоду, поранили двірника та порозлякували підданих. Однак відповідач твердив, що всі ці дії не можна кваліфікувати як наїзд, бо той полягає у поєднанні таких характеристик: озброєний напад зі злочинним наміром позбавити життя господаря дому, який завершувався пораненням чи вбивством його самого, членів родини, слуг або приятелів:

«...потреба ведати натуру права посполитого, што за циркумстанцьє⁹⁸⁷ с права найстья маєт мети, [...] *жебы было умыслное найстье, жебы в дом шляхецкий збройною рукою, жебы забил албо окрутне ранил* господара албо жону, албо сына и слугу, албо товариша, коли тые вси черномстанцьє [!] згожаютсе, то доперо артыкул гродский, зачим вина горловая и [о] пощивост идет»⁹⁸⁸.

Відсутність однієї з перелічених обставин, як наголошував Ян Бавор, міняла й характер злочину на некримінальний. На цьому була вибудована також лінія захисту Івана, Миколая та Василя Єловичів-Букоємських, звинувачених Адамом Сопотком у наїзді на його двір та пораненні слуг з вогнепальної зброї, тобто «про найстье и дому скривавлене». Як твердили відповідачі, відсутність господаря в момент наїзду унеможлиблювала існування

наміру його вбити, що забезпечувало некримінальний характер переступу навіть за умови поранення слуг:

«Найстье жадное ани наслане не было ани могло быти умыслне, бо и господара самого дома не было, *то юж криминалом быти не може ани се маєт розумити*. А Статут ест вольинский з роздилу одиннадцатого артыкулу першого, который так опеаєт, иж кдыбы хто на чий дом умыслне наехал и забил, таковий горлом маєт быти каран, але ту не было пана дома, а кого ж мял находити и забияти, якож и не забито никого»⁹⁸⁹.

Утім, довести намір було вкрай тяжко; як висловлювався один із обвинувачених, «только сам пан Бог [...] сердца и мысли людские ведаєт»⁹⁹⁰.

За правовими приписами, факт наїзду постраждалих передовсім мав оповісти *околичним* сусідам-шляхті (а у випадку їх відсутності – сусідським урядникам-шляхтичам чи навіть підданим), потому – заявити про це у ґроді й узяти возного для засвідчення шкод (і скарга, і визнання возного фіксувалися в актових книгах). На судовому процесі позивач доводив оскарження

⁹⁸⁷ Circumstantia (лат.) – обставини.

⁹⁸⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 297 зв.

⁹⁸⁹ Там само. – Арк. 341 зв. – 342.

⁹⁹⁰ Там само. – Спр. 57, арк. 82о.

з допомогою свідчень сусідів, яких він сам на початковому етапі інформував про наїзд, визнання возного (чи випису з судових книг) і найголовніше – присяги. Однак спосіб доведення мав свої особливості залежно від заподіяної під час наїзду шкоди. Так у випадку вбивства котрогось із мешканців дому позивач мусив підтвердити оскарження через присягу разом з двома свідками-шляхтичами; якби свідків бракувало, могли присягати дружина та дорослі діти або й слуги. У випадку поранення нападнику загрожувала смертна кара лише тоді, коли постраждалий на підтвердження обвинувачень присягав разом з шістьма свідками; якщо ж такої кількості не вистачало, то достатньо було й трьох осіб, проте покарання пом'якшувалося – кара «на горло» замінювалася дванадцятитижневим ув'язненням у замку та сплатою 12 рублів «за гвалт»⁹⁹¹. Якщо присягав лише сам поранений, оскаржений відшкодовував виключно вартість ран. Коли убитих і поранених не було, позивач теж мав доводити факт наїзду й утрат через присягу разом з двома свідками, а винний платив за «гвалт» і заявлені шкоди (розд. 11, арт. 2).

Однак справа зі свідками не була такою простою, як може здатися на позір. «Околичних» сусідів-шляхту (тобто тих, чії землі межували з маєтком скаржника) або їхніх шляхетних слуг «робила» свідками сама зацікавлена сторона, забезпечуючи їх інформацією про подію. Попри дозвіл брати свідками також осіб нешляхетного стану (за відсутності шляхти), довірою в суді користувалися зазвичай лише зізнання шляхти, адже загальною настановою було – «плебеюс шляхтича наганяти не може»⁹⁹². Таким же способом (чи майже таким) забезпечувалося й вознівське засвідчення наїзду: його письмовий варіант зазвичай готував сам потерпілий, де події та втрати подавав у найвигіднішому для нього світлі (за III ЛС, у випадку вбивства труп мали привезти до замку для засвідчення).

Разом з ініціатором у наїзді брали участь його приятелі та слуги, а часто – лише вони з наслання зацікавленої особи. Напади нерідко відбувалися вночі, за відсутності господаря, тож скривджений мав присягати, не маючи певності

⁹⁹¹ Попри те, що способи доведення та кари за наїзд залишилися приблизно такі ж, однак загальна тенденція III ЛС – посилення відповідальності за злочини – зберігалася. Так за вбивство під час наїзду смертна кара загрожувала не лише його ініціаторові, а й помічникам. За сам факт наїзду, окрім плати за «гвалт», передбачене було додатково дванадцятитижневе ув'язнення у замку для всіх учасників нападу. У випадку присяги пораненого з двома свідками (а не з шістьма) винуваець, окрім сплати за «гвалт» і шкоди, також мав сидіти двадцять чотири тижні на дні везі. Навіть якщо на доказ обвинувачення присягав лише сам поранений без свідків, то й тоді оскаржений мав платити за рани, однак звільнявся від платні за «гвалт» і шкоди. Також за заподіяння лише самої шкоди, якщо скривджений доводив її через присягу разом з двома свідками-шляхтою або трьома свідками-нешляхтою, передбачалося не лише відшкодування та плата за факт «наїзду», а й ув'язнення на дванадцять тижнів (III ЛС, розд. 11, арт. 2).

⁹⁹² ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 469.

щодо особи свого головного супротивника, а з ним — і свідки, які зазвичай знали ще менше, ніж обвинувач. Як зауважував Анджей Фрич-Моджевський, не існувало в Речі Посполитій звичаю, коли перед присягою свідків запитували б, чи справді вони бачили те, в чому зібралися присягати, а чи лише чули про подію⁹⁹³. Тож вимога присягати за всіх цих обставин мусила суттєво гальмувати провадження справи.

У випадку наїзду слуг скривджений мав спочатку здійснити спробу отримати відшкодування поза судом, за домовленістю з їх паном, і лише у випадку його відмови — позивати пана до суду про наслання, тобто, у суді позивач мав довести злочинний намір свого супротивника. Для виявлення всіх обставин тяжких кримінальних злочинів від 1578 року спорадично, а з кінця 80-х років XVI століття зазвичай практикувалося виведення шкрутинії обома сторонами:

«...подаваючи в той мере по себе констытуцыю варшавскую в року тысяча пятсот семдесят осмом, в которой пишеть, иж в справах о найштге домовое идучих, первой нижли сторона поводовая ку доводи припушчона будеть, ма позваной стороне дано быти на шкрутиниум, просечи, абы при тый констытуцыи заховани были»⁹⁹⁴.

Однак у справі, де Філіп Бокій-Печихвостський звинуватив кн. Януша Заславського у насланні слуг на маєток Стрільче та спаленні дому, адвокат відповідача твердив, що шкрутинія у цьому випадку є невідповідним способом доведення через такі обставини: по-перше, пан не мав відповідати в суді за слуг; по-друге, свідки мусили б твердити, що не чули, як князь наказував наїздити, а це виглядає абсурдно⁹⁹⁵. Проти шкрутинії відповідач заперечував і в іншій аналогічній справі, що загалом дозволяло звинуваченому опротестувати процес й апелювати до Трибуналу, тим самим затягуючи справу⁹⁹⁶.

Шкрутинія, втім, не скасовувала присягу, що призначалася після опитування свідків. Так у справі про вбивство Патрикієм Окорським Прецслава Ястрембського вдова як позивачка вивела шкрутинію, після чого відповідач за судовим декретом присягнув, що на дім не *находив* і Ястрембського не вбивав⁹⁹⁷.

Найчастіше суд призначав присягу, всупереч статутівій нормі, саме оскарженому, який мав довести в такий спосіб свою невинуватість: «За контровер-

⁹⁹³ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... — S. 281–282.

⁹⁹⁴ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 22.

⁹⁹⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 134 зв. — 145 зв.

⁹⁹⁶ Там само. — Спр. 61, арк. 296–298 зв.

⁹⁹⁷ Там само. — Спр. 57, арк. 174 зв. — 178.

сиями их, обеюхъ сторон, суд кгородский сказал паном Овлучимским самотретим з шляхтичами, собе равными, присегу учинити на том, же на дом пана войтов и Завадин кгвалтом не находили и в дому пана войтовом никого не ранили, кгвалтом в домех и шкод, при кгвалте помененых, не чинили»⁹⁹⁸.

В аналогічній справі кн. Станіслав Воронежський позвав Яцка Білостоцького до гродського суду про наїзд і отримав через нестання відповідача декрет на свою користь. У відповідь Білостоцький оскаржив судове рішення на тій підставі, що не отримував позову, а також, своєю чергою, розпочав процес проти князя, інкримінуючи йому неправдиве звинувачення, чим «до ославлення его [Білостоцького – *Н.С.*], яко теж и до невинное трудности приправил». Суд, вислухавши контрверсії сторін, наказав Яцку присягою підтвердити, що не знав про позов, однак той за дозволом Воронежського вніс замість присяги певну суму грошей («позваная сторона за позволенем поводовое стороны одкупилася копою присяги, которую мела на неведомост одержаного поступьку учинити»). Суд скасував свій попередній декрет і наказав Білостоцькому присягнути в тому, що не наїздив, грабежу не чинив, ран не завдавав. Вимога суду була виконана, через що оскаржений назавжди звільнявся від обвинувачень⁹⁹⁹.

Коли відповідач через присягу доводив свою непричетність до наїзду, не конче йшлося про помилку позивача щодо особи нападника. Як бачимо, скаргу могли сфальсифікувати, і такі прецеденти були непоодинокі. Так Федір Шимкович-Скленський заявляв у гроді, що його сусід і давній недоброзичливець Ян Циминський несправедливо звинуватив його, «чоловека невинного и на всем спокойного», у насланні на дім слуг. Тож у випадку ініціювання Циминським процесу, Федір обіцяв довести свою невинуватість перед будь-яким судом¹⁰⁰⁰.

У таких випадках подальший судовий процес був лише засобом у війні з супротивником задля його ославлення, аби «на почтивом был доткнений»¹⁰⁰¹. Так справі кн. Станіслава Воронежського з Яцком Білостоцьким передували дві вкрай суперечливі скарги про наїзд, датовані одним днем. В одній з них Василь Білостоцький скаржився на кн. Януша Воронежського, який «за ведомостю, радюю и насланем» дружини Марії Іванівни з Білостоцьких, маючи при собі приятелів і слуг, найшов на його дім у Білостоці з метою вбити, «словы

⁹⁹⁸ Там само. – Ф. 28, спр. 19, арк. 484 зв.

⁹⁹⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 223–223 зв. Утім, позивачі теж наголошували на своєму праві присягати задля доведення кривди, що в окремих випадках враховувалося судом: «Яко уквивжонные, близшиие естесмы ку доводу, нижли тот, хто ми кгвалтом што взявши, ку отводу» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 533) – присяга була призначена позивачеві; у подібній справі теж: Там само. – Арк. 537 зв. – 542 зв.).

¹⁰⁰⁰ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 684–685.

¹⁰⁰¹ Там само. – Спр. 54, арк. 546 зв. – 550.

неучтивими соромотил», з луків і рушниць у двір стріляв, у дім добивався, вікна й двері рубаючи, ледь його Кіндрат Смиковський і Яцко Білостоцький оборонили¹⁰⁰².

Інша скарга була подана до ґроду князем Янушем Воронецьким на Яцка та Василя Білостоцьких, які вистежили його того ж таки дня, коли він пішов до лазні митися, підійшли з помічниками з «розным оружьем, войне належачим», вчинили крик і почали добиватися досередини з метою його вбити. Він, «ледво за Божю помочю ач не рукою оборонною, але якомо мог», утік до свого двору. Нападники, «хотечи умыслу своему досыт учинити, а мене невинне на смерт забити, замордовати», «арматно» почали штурм, стріляли з луків і рушниць, одного слугу поранили, а інших, кого зловили, побили. До того ж позабирали з лазні різні речі, а також вивели з двору коней, що їх Яцко Білостоцький «в дом свой упровадил и на пожиток свой обернул»¹⁰⁰³.

Ці скарги вказують на існування поміж контрагентами давніх суперечок, де наїзд, що представлявся на рівні риторики як спроба остаточного поррахунку з супротивником, і суд були лише окремими актами, вмонтованими у шлейф взаємних кривд. Досить часто наїзд був негайною відповіддю на попередній наїзд супротивника, тож вони датовані одним днем або наступним, однак зображають різні епізоди протистояння. Наведу для прикладу ще одну подібну історію, притримуючись версій самих героїв про їхні пригоди, а також максимально точно передаючи їхні мотивації своїх вчинків.

8 грудня 1588 року Костянтин Колпитовський скаржився на володимирському ґроді про те, що його шваґер Власій Костюшкович-Хоболтовський за змогою з братами Іваном і Федором попередньо із засідки поранили його в руку (у листопаді 1586 року)¹⁰⁰⁴, однак не лише не відшкодували його кривду «учтиво», але й дали погрожують, ображають та чигають на його життя («ми звыкли бити головными неприятелми»). Так 7 грудня Іван, підїхавши під його двір Хмільв-Болоховичі, залишив помічників у засідці, а сам кінно з двома рушницями «готовими» увірвався досередини з метою забити скаржника. Той, зауваживши його у дворі, закрався з приятелем у світлиці, поки його слуги не прибігли й не полонили нападника, який «на них одну ручницу выстрелил и за ласкою Божею хибил, а потом з шаблею на них порвавшись, на них сечи и бити почал». Як особа, що з повагою ставиться до права, Колпитовський мав намір доставити свого кривдника до ґроду, однак, «будучи рушоный милосердием хрестиянъским, не вживаючи над ним ач ведле выступку его жадного окрутенства, але злецивши то воли Божей и праву посполитому, казалем раны

¹⁰⁰² Там само. — Спр. 48, арк. 94 зв. — 95 зв.

¹⁰⁰³ Там само. — Арк. 97 зв. — 98 зв.

¹⁰⁰⁴ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 818 зв. — 820. Див. попередній розділ про вбивства.

его осмотрети», а також послав до його приятелів повідомити про пригоду. Невдовзі під двором Костянтина Колпитовського з'явилися Федір Костюшкович зі слугами та приятелями з наміром відбити Івана. Як твердив господар:

«Я ач бых мог и ему инакший, то ест яко квалтовнику отпор дати, але яко хрестянин, не вживаючи над неприятелми своими жаркого и окрутного звитежства, не чинечи ему ничого злого, и не противечисе их злости, не казалем его бити, алем толко его упомьнил, абы радчеи цело спокоем зо всеми своими помочьниками проч от дому моего ехал».

Федір учинив відповідно до слів господаря дому — «отехал проч». Потому приїхала Іванова дружина, і розуміючи, що у випадку правових дій Колпитовського її чоловік мусив серйозно поплатитися за вчинене, просила його, «абых се з ним таковою остростью правною не обыходил, але милосердьє оказал». У відповідь скаржник, «яко чоловік доброго и хрестянского сумнення, рушившиися ку нему, хотяж з великим жалем моим, милосерне, не везучи его до вряду», віддав свого кривдника дружині¹⁰⁰⁵.

Того ж таки дня Іван Костюшкович-Хоболтовський, зі свого боку, через свого службеника скаржився на Костянтина Колпитовського, який зі слугами та приятелями, озброєними «розным оружьем, войне належачим», перестрів його в хмелівському гаю; не давши відповіді, заступив дорогу «обычаем розбойным», побив і поранив. А потім Костянтин зі своїми помічниками, ув'язнивши його у дворі своєї дружини, Іванової сестри, відібрав усі його речі («пограбил»), а також роздягнув скаржника, і все те викинув за ворота. Такий жест указував не на прагматичний інтерес грабунку, а на зганьблення супротивника. Врешті, Івана з двора Колпитовського ввечері того ж дня забрала дружина¹⁰⁰⁶.

А 10 грудня возний Мойсей Дегтевський визнав у гроді оглядання шкод, заподіяних 8 грудня Костянтином Колпитовським і його помічниками у хоболтовському дворі Федора та Власія Костюшковичів-Хоболтовських — поламані ворота, прострелені двері до світлиці, порубані двері лазні, а також засвідчення побиття Іванового слуги Миколая Чернолоського, у якого виявилися рани на руках. Як оповів Чернолоський, його витягли з пекарні, де він спав, побили і, вивівши за ворота, відпустили¹⁰⁰⁷.

Як бачимо, попри намагання представити насильницькі акти супротивника як наїзд з метою вбити в одному випадку, чи напад без попередження на добровільній дорозі в іншому, що відповідно до правових приписів трактувалося як злочини, де нападникам загрожувала смертна кара та позбавлення честі, йшлося радше про конкуренцію в межах судової риторики, аніж про реальний

¹⁰⁰⁵ Там само. — Спр. 21, арк. 996 зв. — 999 (текст скарги).

¹⁰⁰⁶ Там само. — Арк. 999–1000 зв.

¹⁰⁰⁷ Там само. — Арк. 1000 зв. — 1001.

обмін насильницькими актами. Для Костянтина Колпитовського важливо було переграти свого супротивника, привласнюючи безумовні християнські цінності, ідеальні настанови: милосердя, відмову від жорстокості, прощення своєму ворогові образ і кривд, урешті – непротивлення злу, та протиставляючи їх поведінці супротивника, невластивій доброму шляхтичеві. Тут, ніде правди діти, за рівнем розбудови мотивацій він був поза конкуренцією. В рамках цієї моделі перебувають і деякі жести, засвідчені самим супротивником: пограбували майно, але викинули його за ворота; поранили недруга, однак повідомили родичів про його ув'язнення та віддали дружині; увірвалися у двір, стріляли, але збитки виявилися мінімальні; захопили слугу, побили, але не заподіявши поважних ушкоджень, вивели за межі двору й відпустили.

Задавнена ворожнеча не виходила за рамки контрольованого насильства¹⁰⁰⁸, де супротивникам ішлося не лише про заподіяння реальних шкод ворогові, а й про представлення себе в очах спільноти з якнайкращого боку. Конфлікт, таким чином, попри низку насильницьких актів, що представлялися формально як кримінальні, слугував засобом боротьби за символічний капітал.

Утім, траплялися справи і з поважнішими наслідками, однак доволі нечасто. Прикладом може бути розгалужена історія, де кожна зі сторін подавала свій варіант події: одна – як наїзд на дім, під час якого в результаті захисних дій господарів загинуло кілька нападників, друга – як сплановану засідку з метою вбити. 18 березня 1614 року у володимирському гродському суді розглядалася справа за звинуваченням Полонією з Сосницьких Яцковою Марковською Яна Павловича про наїзд на дім. Як оповідала позивачка, він, «взявши перед себе злий умысл на замордоване сынов ее и на знищене их в убогой маетности», попередньо багато разів наїздив на їх двір, бив підданих і чинив грабежі. А 14 червня 1613 року, запросивши до себе жовнірів, Яна та Юрія Ракуських і Данієля Богуслава, які квартирували в Луцьку, а також братів Яроша та Миколая Павловичів і приятелів, вибіг з двору до церкви, відтяв дзвін, «аж на землю упал», труну небіжчика Романа Марковського порубав і поколов, а потому разом з тими запрошеними приятелями «з окриком немалым» вломився у двір, де вони запалили хлів і стодолу, добивалися в дім, стріляли у вікна, двері сікли, «слова вшетечными лаючи и сынов ее вызываючи». Тож синам Полонії Марковської ледь удалося втечею зберегти собі здоров'я та життя.

На те відповідач твердив, що наїзд, про який ідеться, – «мниманий», на томість саме з двору Марковських «морд и забойство окрутное деялосе, где

¹⁰⁰⁸ Івона Пугачевич, досліджуючи наїзди на коронних матеріалах, теж зауважує відсутність надживань насильством у випадках наїздів, адже «обабіч зброї йшла честь»: *Pugaciewicz I. Porządek sąsiedzki przemocą regulowany...* – S. 127. А Домінік Голец, аналізуючи куявські джерела, підкреслює: шляхетське насильство існує лише там, де порушується почуття честі, тож метою наїздів зазвичай є психологічний тиск на супротивника: *Golec D. Zajazdy na Kujawach...* – S. 293.

колко шляхтичов з хлевов и з заплота постреляно и на смерть позабияно», а також пожежа трапилася через стрілянину самих Марковських. Тож суть справи, за словами Павловича, не мала кримінального характеру і не підлягала юрисдикції гродського суду¹⁰⁰⁹.

На тих же рочках розглядали справу за звинуваченням Миколаєм Ванда-ловським братів Миколая та Василя Марковських про вбивство Яна та Юрія Ракуських і його двоюрідного брата Матіяша Вандаловського¹⁰¹⁰. У скарзі йшлося про те, що відповідачам стало відомо про гостину в дворі Павловича його приятелів, які мали звідтіля їхати повз двір Марковських до Володимира. Тож вони, «по хливах своїх и за плотом по двору своего челяд, помочники свое, з стрелбою засадивши», очікували на виїзд Павловичевих гостей. Перед самим виїздом Матіяш Вандаловський вийшов на дорогу та попрямував, не очікуючи підступу, до церкви, де його Марковські з засідки застрелили і, притягнувши у двір, «над ним се непристойне и нехрестиянско паствили и оное тело зо всих шат аж до тела голого обрали и обнажили».

На те адвокат Марковських заявив, що позивачем не були вчасно проведені передбачені правом процедури засвідчення вбивства. Натомість Ян Павлович звинувачений у підпалі 14 червня двора Марковських, на підтвердження чого була виведена шкрутинія, тож з ним разом за скоєне мають відповідати і його помічники. На це Вандаловський відповів, що йому лише недавно стало відомо про вбивство брата, адже він мешкає далеко від Волині, і йдеться йому лише про виведення шкрутинії, а не про судовий процес. У відповідь від імені оскаржених було заявлено, що вбивство трапилося під час наїзду, ініційованого самим небіжчиком, тож справа не має кримінального характеру:

«Акция и актер инькомпетенс, бо не может быти дана акция никому о забите кого, коли его при настю дому забьют, не тылко жебы креминалитес, але и цивилитер, бо того право боронит».

Суд, утім, дозволив позивачеві виводити шкрутинію, водночас надавши можливість відповідачеві апелювати до Трибуналу з приводу самого правопорушення¹⁰¹¹. Маємо ще один запис, що походить із тих же засідань – перебіг судового процесу про звинувачення Яном Павловичем Миколая та Василя Марковських у пораненні й убивстві слуг. У позові скаржник теж завважає давні образи на відповідачів, які 26 березня 1613 року влаштували стрілянину по слугах і підданих Павловича, що йшли повз двір Марковських. Частина їх була поранена, а шляхетний Василь Телятицький убитий. Його, коли він упав на землю, «окрутне а нелитостиве, тиранске [...] рубали и стреляли есте и ран до килку десят

¹⁰⁰⁹ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 46, арк. 148–150 зв.

¹⁰¹⁰ Там само. – Арк. 97 зв. – 98 зв. (протестація Миколая Вандаловського); 101–104 (перебіг справи).

¹⁰¹¹ Там само. – Арк. 104–105.

задали естє, и [...] тым барзии тиранске над ним паствячисє, з оными ранами з улици до двору своего за ноги поволокли естє и оного по хлевах ховали естє, а потом обдартого и зо всего злупленого, краве змордованого, з двора своего выволокли». Справу теж було перенесено на розгляд Трибуналу¹⁰¹².

Як бачимо, тривала війна між сусідами, де сторони, схоже, постійно мінялися позиціями «нападник-скривджений», у певний момент перейшла на етап судових суперечок, що, втім, не скасовувало й повсякденного, ситуативного протистояння. У деяких випадках акції готувалися, а подеколи вони могли мати й випадковий характер.

Спробую проаналізувати характерні елементи наїзду на прикладі нападу (що в ньому був звинувачений Миколай Боговитин-Шумбарський), на двір кременецького гродського писаря Григорія Дедеркала у Шумбар, який завершився, на відміну від багатьох інших випадків, смертю господаря та його родича. Тож спочатку до луцького гроду 13 грудня 1594 року була внесена скарга від слуги Дедеркала Миколая Ульхимовського, в якій він оповідав, що Миколай Боговитин, зібравши кількасот озброєних вогнепальною зброєю осіб, упродовж двох днів – 5 і 6 грудня – наїздив на маєток Шумбари з метою заподіяти шкоду здоров'ю господаря, добивався до двора, чинив стрільбу та, в результаті, понищив майно й поранив слуг і підданих. Потому оточив маєток своїми людьми і 7 грудня надвечір, під час наїзду на дім, поранив Григорія Дедеркала пострілом у спину, також життям поплатилося двоє його шляхетних слуг. Далі Боговитин повіз писаря до свого маєтку, де усіляко знущався над ним; тіла ж убитих невідь-де подів. І хоч матері та дружині Дедеркала вдалося тієї ж ночі визволити його з ув'язнення, однак десь за годину він помер у своєму домі від ран¹⁰¹³.

Слуга очевидно знав про справу зі слів інших, про що свідчить досить схематичний виклад історії, а також указівка на отриману про те «відомість». 9 січня наступного року до актових книг була внесена скарга дружини Григорія Дедеркала, сповнена вкрай цікавих подробиць, де, зокрема, повідомлялося про те, що напередодні наїзду, 4 грудня, Миколай Боговитин прислав до писаря лист, званий «одповеддю», з образливими словами та погрозами:

«Хотечи тым болшую ведомост, што бы ся в его дому дияло, взят, претекстом якоєс отповеди, картелиус ущипливый с погрозою на здорове небожчика малжонка моего до двора шумбарского прислал»¹⁰¹⁴.

Потому нападники почали окопуватися навколо маєтку, використовуючи господарчі будівлі як шанці, а також стріляючи з рушниць у двір, наслідком

¹⁰¹² Там само. – Арк. 123 зв. – 125

¹⁰¹³ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1363–1364 зв.

¹⁰¹⁴ Там само. – Спр. 46, арк. 21.

чого стало поранення підданих і слуг, одного з яких було вбито. Остаточоно коло замкнулося в ніч з 6-го на 7-ме, тож наступного дня Дедеркало, не маючи надії на допомогу, разом зі слугами та братом Сасином Лудвиським спробував вирватися з маєтку, однак операція не вдалася. Під час утечі вони були оточені нападаючими, в результаті чого Дедеркала поранили пострілом з рушниці в спину, а Лудвиського – в голову, також вбито було двох слуг. У тексті скарги йшлося про особисту участь Боговитина в розправі¹⁰¹⁵.

Однак справа про вбивство, розпочата у кременецькому гродському суді за ініціативи сестер Григорія Дедеркала, мала несподіваний поворот¹⁰¹⁶. 4 липня 1596 року Миколай Боговитин у відповідь на неправдиве, за його словами, звинувачення в убивстві, виводив шкрутинію (через свідків доводив свою невинуватість) перед сестрами небіжчика. За твердженням оскарженого, на момент убивства він перебував у своєму маєтку, більше того – Дедеркало отримав рани раніше, під час наїзду на його, Боговитина, маєток Горбівці, про що він був поінформований своїми горбівецькими підданими. А потому разом з шістьма шляхтичами відповідач присягнув, що «на дом зошлого Григоря Дедеркала не наездчал, облеженем не добывал, в везене не брал, при забитю его не был, шкод жадных и грабежов не чынил и во всем том обжалованю водлуг протестацыи и позвов их не ест винен». Ці додаткові обставини дозволяють подивитися на справу не як на одиничний акт, що вирізнявся серед інших подібних особливою жорстокістю, а як на епізод у давньому конфлікті між сусідами¹⁰¹⁷. Якщо наїзд Дедеркала на Горбівці таки відбувся, що цілком можливо, то це трапилося або перед отриманням відповіді, яка й стала реакцією на цей акт, або одразу після того, що тоді дозволяє розглядати горбовецький епізод як спробу отримання писарем реваншу у відповідь на образливі слова в листі. У кожному варіанті він засвідчує тривалість конфлікту й існування взаємних кривд.

Довівши через присягу свою невинуватість, Миколай Боговитин був звільнений від оскаржень на вічні часи. Зауважу, що справа розглядалася у кременецькому гродському суді, писарем якого був Григорій Дедеркало, відтак – і слугою старости та

¹⁰¹⁵ Там само. – Арк. 20–25 зв. (текст скарги).

¹⁰¹⁶ Там само. – Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 30–32 зв.

¹⁰¹⁷ Маєток Шумбара був родовою власністю Боговитинів, половину якого тримав Миколай за розподілом його батька Миколая з братом Павлом. Григорій Дедеркало, найімовірніше, отримав частину Шумбар через шлюб з Луцією Любешовською, вдовою по Федору Войничу Боговитину (див.: Собчук В. Боговитинівці: генеалогія і маєтки // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.–Львів, 2004. – С. 509). А присутність чужака у родових гніздах зазвичай сприймалася вкрай негативно.

очільника суду кн. Януша Збаразького. Ця обставина за логікою шляхетського співжиття мала б діяти не на користь обвинуваченого.

Однак в історії з наїздом на двір Григорія Дедеркала принципово важливи ми для нас є кілька моментів: маркування наїзду як лицарського акту через письмове оголошення про помсту («под претекстом якоес отповеди, картелиуш усчипливий с похвалкою на здоровье брата их до двора их шумбарского при-слал»); наїзд як насильницька дія, що до неї вдавалися у випадку за давності образ; сконструйованість скарг і неповнота джерельної бази, через які історик легко потрапляє в пастку зазвичай пропонованої однією зі сторін версії. У контексті конструювання наведу приклад пародії на скаргу про напад, записаної до житомирських замкових книг одним з писарчуків: «Зобравъши *купу* немалую людей своевольных *чоловика до двох*»¹⁰¹⁸.

Тож зупинюся на тих функціях наїзду, які підважували його характер як кримінального злочину та спричинялися до поширення цього переступу в спільноті. В контексті шляхетської культури наїзд був передовсім звичним актом помсти в боротьбі за підтримання своєї честі. Саме так Юрій Лясота пояснював акти насильства, вчинені Яном Огоновським (а з ним і решта представників шляхетського загалу в аналогічних ситуаціях): «...яко себе от мене кривду менят, мене на маетност кгвалтовне наежчали, кгвалты, бои и шъкоды починили»¹⁰¹⁹. Тобто, наїзди та супровідні дії були відповіддю ображеної сторони на *кривду* недоброзичливців:

«Того всего вашей милости терпити и далей занехат, и того леда якос мимо себе пустить не хочет и овшем яко кгруньтов, звыш помененных, боронити, так и деспектов, через вас ему неоднокротъ выраженных, а поготову *кгвалтови кгвалтом отпирати* и о то так правом, яко и *рукою чинити хочет и будет*»¹⁰²⁰.

А що шляхтичеві насамперед ішлося не про фізичне знищення супротивника, а про відновлення рівноваги через порахунок актів кривди та сатисфакції, то й наїзд, метою якого, за правовими приписами, було вбивство господаря, закінчувався традиційно пошкодженням і захопленням майна, а також побиттям і пораненням підданих і слуг як об'єктів заміщення щодо свого пана. Коли до цього демонстративність і публічність як обов'язкові умови наїзду, втягування до ворожнечі великої кількості родичів і приятелів, то спадає на думку певна заданість такого сценарію, з яким учасники акції були добре обізнані:

«Пан войский Гулевич, на которого ся светчимо, [...] учинил на нас, меновите так на мене, Станислава Ольдаковского, яко и Станислава Трачевьского, *пофальги явныє*

¹⁰¹⁸ Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1993. — Вип. 2. — Т. 5. — С. 175.

¹⁰¹⁹ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр.43, арк. 284.

¹⁰²⁰ Там само. — Спр. 21, арк. 693 зв.

при много приятел зацных, которыи на тот час были при той угоде нашой сполной, чынил так на горла наши, яко и на маетъности, обещаючи ся зомъстити, же псы вашу кров не долго будутъ хлептати в Бранех»¹⁰²¹.

Обов'язковим елементом цього *спектаклю* було оголошення про помсту, а також традиційний початок наїзду, коли на підступах до маєтку нападники зчиняли крик, стріляли, били в бубни чи сурмили. З одного боку, ці обставини присутні в скаргах потерпілих як ознака свавілля, а, з іншого — їх відсутність викликала обурення щодо невластивої шляхтичеві поведінки супротивника:

«...взявши васн и нехут якуюс скрытую против тому то поводи, без всякое вины и даня до того причины его, не давши ему перед тым знати о нехути и о неприязни своей, ани ему, яко се рыцьерского стану човекови годило, отповедивши [наслал приятеля — Н. С.]»¹⁰²².

А Єсиф Немирич скаржився на Григорія Бутовича, який наїхав на його маєток без звичної атрибутики, «вкрадшися потаємне, што *доброму а цнотливому не пристало*»¹⁰²³. Іван Букоємський, своєю чергою, інкримінував Остафієві Свищовському напад уночі, без попередження: «Як оден заграничний окърутъный неприятел, зъехавъши ночью, *без вести, неотповедне*»¹⁰²⁴.

У багатьох випадках і сам наїзд був символічним оголошенням про помсту, де сторона, підїжджаючи під двір, випускала пару, осипаючи супротивника лайливими словами та завдаючи йому мінімальних шкод. Так Марина Гаврилова Яковицька з Янчинських, з великим почтом підїхавши під двір Василя Семеновича Яковицького, «опившисе ледве жива, словами неучтивими торгала на господаря, казала на двор з ручниц стреляти и соромотити, лаят». Тож за її наказом слуги і приятелі ворота порубали та розламали, а син Іван разом з дяком, як оповідав господар дому, «мене зсоромотили и лаяли и бится вызывали»¹⁰²⁵. Стрільня по двору з луків і вогнепальної зброї було звичним актом при наїзді і виконувало радше психологічну функцію застрашування,

¹⁰²¹ Там само. — Спр. 53, арк. 50.

¹⁰²² Там само. — Спр. 61, арк. 290 зв. — 294 (справа про наслання Матеєм Стемпковським свого приятеля та слуг на маєток Григоровичі Яна Бавора-Пилитовського).

¹⁰²³ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

¹⁰²⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 41 зв. Див. також аналогічну скаргу: напали «не чинечи крику жадного, потаємне, зрадливие и не отповедне вночи» (Там само. — Спр. 46, арк. 267 зв.). Показова також скарга Дем'яна Романовича Гулевича на Федора Ласка: «Пан Федор Ласко, наплившися злого умыслу своего противку мене, зобравшиися з слугами, бояры и праве зо всеми подданными своими курозъвонъскими, *не давъши мні о таковом умысле своем зънати, так якобы доброму пристояло*, порвавъшиися на мене, мене самого ударил и слуг моих, почътивых шляхътичов [...], *позъбивал*» (Там само. — Спр. 459, арк. 75 зв. — 76).

¹⁰²⁵ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 343–344 зв.

ніж завдавало реальних шкод: «припадши праве в двор мой, з лука колко раз стрелил, окна и двери посек и повыбиял»¹⁰²⁶.

Досить часто під час наїздів нападник посеред образ господаря дому викликав його на поєдинок, що маркувало наїзд як лицарський учинок, варіант двобою, і легалізувало його в очах спільноти, однак не передбачало негайної відповіді на нього з боку скривдженого. Так Андрій Война скаржився на Павла Вишетравку, який у його відсутність наїхав на дім, «злыми а неучтивыми словы а шъкодливыми учтивости моее мене лаял, соромотил и на руку вызывал, называючи мене неучтливое матки сыном, и, як ся ему одно хотело, соромотил»¹⁰²⁷. Досить мальовничо описує у своїй скарзі Доброгост Охенковський наїзд на його дім Івана Билецького зі слугами й приятелями, а також виклик його на поєдинок:

«З розным оружьем, войне належачим, то ест полгаками, сагайдаками, з шаблями, на дом мой шляхетский в Былчу, покоем посполитым обварованный, не постерегаючи жаден з них стану своего шляхетского и срокгости на таковых, в праве посполитом описаное, наехавши мощно, кгвалтом, мене, человека спокойного, никому, а им теж поготову ни в чим не виньного, на поединок вызываючи, словы неучтивыми соромотили, отповеди и пофальки не здоровье мое чинили».

Дії скаржника на насильство, згідно зі скаргою, не відбігали від конвенційної моделі описування наїздів: «Я, яко человек спокойный, хоча же будучи такового деспекту от них жалосны, не противечисе им, заховалем се в дому своем спокойне»¹⁰²⁸.

А слуги князя Михайла Вишневецького, *найшовши* на маєток Остафія Воловича Несвіч, «з аркабузы, з луки, и з иньшим розьным оружьем, урядника пана нашого несвецкого пана Валентого Тваровського словы неучтивыми насоромотили, *вызываючи его на руку, жебы до них вышол и з ними ся бил, хотечи его о горло приправити*»¹⁰²⁹.

Барвистими деталями сповнених і опис наїзду Станіслава Граєвського на двір Івана Чаплича-Шпановського. За наказом нападника його слуги влаштували у дворі гонитву на конях зі списами, ви-

¹⁰²⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 363.

¹⁰²⁷ Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 126–128. Інший герой, прийшовши під двір, «з добитою шаблею ходячи, *волаал, визываючи на поединок, мовечи: “Вийд такой овакий матки сыну, а бийсе зо мною”*. А потом, видечи, иж се ниhto з двору протестуючого не одезвал, на такой галас его не вишедл, теды он лжит, сромотит и лает так протестанта самого, яко и жону его словами непристойными, гонорови его шляхецкому шкодячими, почал» (Там само. — Спр. 11, арк. 901 зв. — 902 зв.).

¹⁰²⁸ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 183 зв. — 184.

¹⁰²⁹ Там само. — Спр. 11, арк. 96 зв. — 97.

кликаючи Чапличевих слуг на поєдинок. Сам же Граєвський, «открываючи и поднимаючи кошули, невстыдливе бегал», а потому, заглядевши церкву перед двором, «отбивши замок до церкви, яко один поганин, впадши в церков, без боязни Божее и встыду приророжного начиня церковныи посвещеныи переворочал, рызы розметал, злоречил, а на его милость пана войского [...] грозил, отповеди и похвалки чинил»¹⁰³⁰.

У наїздів була ще одна вкрай специфічна функція, якою, за словами Анджея Фрича-Моджевського, виправдовувалася шляхта — вправління у військовому ремеслі; лише «домашні военні виправки не дозволяють скніти в бездіяльності ані куняти в розкошах», учать їздити верхи та вправно володіти зброєю. Тож завдяки такій школі військового мистецтва шляхетська молодь готується стати при потребі на герць з ворогом¹⁰³¹. Лише люди, що мстять за свої кривди, постійно мають доброго коня та готову до використання зброю: «Вони завжди ніби на сторожі: не засиджуються на учтах, не зловживають вином, не сплять на м'яких ложах, але, як на війні, завжди чутливі. Хай тільки хтось швидше пробіжить повз дім, хай сильніше застукає до брами, хай крикне трохи гучніше — вже вони про всяк випадок готові. Кінь стоїть осідланий до битви, сам вершник завжди взутий, при шаблі й у броні»¹⁰³². Саме таке розуміння наїзду — як лицарських воєнних акцій, спрямованих на недоброзичливців з метою помсти, пояснює широке використання в них «знаков воєнних»: бубнів, труб¹⁰³³, прапорів, хоругв¹⁰³⁴, гаківниць, возів та іших «воєнних приправ»¹⁰³⁵, «розмаитой брони, войне належачой»¹⁰³⁶.

Однак пам'ятаймо, що помста не фігурувала в судовому процесі як виправдання вбивства чи наїзду. Натомість була в цьому переступі практично стала деталь, яка дозволяла нападникові в судовому процесі перекваліфікувати кримінальну справу на некримінальну. На ній акцентував увагу і Дем'ян Гулевич у своїй вищенаведеній дефініції наїзду. Він зауважував звичність нападів на маєток чи ґрунт поміж шляхтичами-сусідами, головною метою яких був грабіж:

¹⁰³⁰ Там само. — Спр. 18, арк. 413–414.

¹⁰³¹ Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. — Tom II. Mowy. — S. 72.

¹⁰³² Ibid. — S. 71.

¹⁰³³ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 277 зв.

¹⁰³⁴ Див., скажімо, скаргу Станіслава Вориського на слуг і локацьких підданих князя Романа Сангушка, «околосот чоловіков», які наїхали на його маєток Ворище «з розьным оружем, войне належачим, з стрелбою, гаковницами, ручницами, сагайдаки, ощепы, в панцырах, в зброях, яко оден посторонный неприятель» (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 160 зв.) чи, скажімо, обставини наїзду за участі трубачів (Там само. — Спр.12, арк. 260 зв.)

¹⁰³⁵ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 639–639 зв.

¹⁰³⁶ Там само. — Спр. 46, арк. 359 зв.

«Трафится то може ся в суседстве, один другого на кгрунте, на имене наедет albo нашлет, для того, жебы грабеж albo што тому подобного учинить могл, при которых грабежах будь бы теж и кого ранил, теды пред ся криминалом то быти названо не може, бо не для того тот ехал, жебы ранили мел, одно жебы грабеж учинил»¹⁰³⁷.

Попри те, що заподіяні під час наїзду збитки законодавці сприймали не як мету, а як супутню йому обставину, в скаргах домінувала саме ця складова правопорушення – пошкодження та привласнення чужого майна. Погрози вбити, що часто лунали в шляхетському середовищі, поєднувалися з обіцянкою спалити, знищити, захопити майно: «Не толко забити, але з домом спалити и маетност забрати мел»¹⁰³⁸. Зазвичай реалізовувалася друга їх частина.

Тож саме на цій обставині – відсутності жертв наїзду – вибудовували лінію захисту адвокати, намагаючись перекваліфікувати наїзд як кримінальний злочин на інший тип правопорушення зі значно м'якшими покараннями. Звернімо увагу на справу, розпочату у луцькому гродському суді Миколаєм Дорогостайським проти кн. Костянтина Острозького, з наказу якого, за словами обвинувача, був здійснений наїзд і захоплення Чернчицького монастиря. Уповноважений князя стверджував, що оскільки під час наїзду обійшлося без жертв, а були заподіяні лише шкоди, то справа не мала кримінального характеру. На цій підставі гродський суд припинив провадження процесу:

«З выпису оповеданья врадowego не показало, абы там кого было збито, зранено, одно за тым насланем живность [...], там зготованую, и иньшую маетность побрано, где иж не идеть о квалт, одно о шкоды»¹⁰³⁹.

У справі Адама Сопотка з панами Букоємськими про наїзд на дім, під час якого були поранені слуги та захоплене майно, обвинувачені теж наголошували на майновій стороні завданих збитків, що передбачало лише штрафні санкції:

«Статут Волянський в разделе одиннадцатом артикуле двадцатом и другой в двадцат перьвом о наяздах, насланиях на села *толко пиняжною виною и плаценом шкод карати позволяет* в таковых справах, а не *горлом*, яко то подобно сторона хочеть мети»¹⁰⁴⁰.

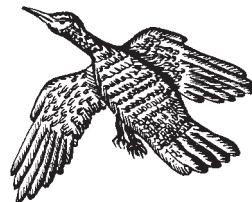
Цікавий у цьому контексті трибунальський декрет, де було зауважено: якщо відповідач присягою відмовляється підтвердити, що не наїздив на позивача й грабунку не чинив, і тим самим звільнитися від обвинувачень, кривдник мав заплатити лише за шкоди скаржника з «навезкою правною», тобто понад

¹⁰³⁷ Там само. – Спр. 52, арк. 142 зв. – 143

¹⁰³⁸ Там само. – Спр. 46, арк. 314.

¹⁰³⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 304–305 зв.

¹⁰⁴⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 337–343.

реальну суму втрат¹⁰⁴¹. Отже, існування грабежу не заперечувалося, а от його характер як наїзду потрібно було доводити. До того ж вартість заявлених шкод могла суттєво перевищувати реальні втрати. Про це свідчить зменшення обвинувачами своїх майнових претензій, коли їх доводилося підтверджувати через присягу: присягнув «на шкодах, в позве меновите написаных, отступивши никоторых толко з реестру, перед нами читаного», тобто відмовившись від частини претензій, реєстр яких був поданий до суду¹⁰⁴².

Залежно від перебігу наїздів і вчинених шкод Марцін Камлер пропонує розподіляти їх на три групи¹⁰⁴³. До першої можна зарахувати ті випадки, коли нападники вдиралися до двору, заподіювали шкоду майну, забирали частину його з собою, били та завдавали ран підданим і слугам. Прикладами можуть слугувати кілька наведених вище справ. Автори робіт про наїзди одностайні в тому, що за слабкої судової системи вони були своєрідним регулятором кривд поміж шляхтою, вирівнюючи таким способом утрати сторін (матеріальні, психологічні, символічні).

До другої належали нечасті випадки захоплення маєтку («*вибитте з держання*»), які хоч і трапляються, однак досить рідко. Зазвичай у їх підґрунті лежало право нападника на володіння цією нерухомістю, що з якихось причин було порушене (або поважні претензії на нього). Й Івона Пугачевич, і Домінік Голец підкреслюють умовно легальний характер багатьох наїздів, адже слабкість виконавчої влади робила досить проблематичною реалізацію декрету, якщо їй опиралася сторона, котра програла процес. Тож скривджений мусив брати ініціативу на себе. Власник відданого в оренду чи заставленого маєтку, незадоволений господарюванням на його нерухомості, теж міг, не звертаючись до суду, вдатися до покарання недбальця (чи, радше, особи, що намагалася максимально використати чужу власність). Адже повільність доведення справедливості через суд та немала його вартість могли остаточно довести маєток скривдженого до згуби. З правової позиції такі акти були незаконні, порушували попередньо укладені домовленості, однак для власника вони мали справедливий характер. Часто й протилежна сторона розуміла справедливість таких дій. Щоправда, у деяких відомих скаргах звучить мотив обов'язкового звертання до суду, навіть якщо правопорушник мав підстави для захоплення майна супротивника: «Прето не брат было квалтом и не отыймоват села Белашова, а позват, за чим пан Риминский держить»¹⁰⁴⁴; «Если розумял якую

¹⁰⁴¹ Там само. — Спр. 54, арк. 667.

¹⁰⁴² Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 561 зв.

¹⁰⁴³ Kamler M. Przemoc między szlachtą w XVII wieku... — S. 132–133.

¹⁰⁴⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 660–666.

воньгъпливост, не наездзати было, але правем ся коньтенътовати»¹⁰⁴⁵. Через наїзд інколи регулювалися відносини власності між паном і слугою (патроном і клієнтом), якщо пан, незадоволений службою свого «партнера», за яку платили нерухомістю, вирішував розірвати стосунки. При цьому до актових книг потрапляли зазвичай лише скарги, де їх ініціаторові не вигідно було декларувати істинні причини наїзду, натомість ішлося про максимальне очорнення супротивника.

Третю групу становили інциденти, де метою нападника було застрашування супротивника. Під час таких актів обмежувалися криками «бий, забий», різноманітними погрозами, інколи викликами на поєдинок і стрільням по двору. Тобто такі наїзди водночас можна кваліфікувати як *одповіді*. Втім, перший і третій варіанти, які виділяє Марцін Камлер, насправді дуже тісно пов'язані між собою; йдеться хіба про певні модифікації, що практично не надаються для розмежування. Заздалегідь не сплановані шкоди могли залежати від ситуації, скажімо, від розстановки сил, укріплення маєтку, потенціалу захисників, запалу нападників. Вони могли виникнути під час наїздів, які від початку мали на меті лише психологічний тиск чи оголошення про помсту, однак у випадку силової відповіді господаря змінювали свій характер. За таких обставин могли бути жертви з обох боків, однак вони зазвичай не були метою нападу, навпаки — жорстокість загалом контролювалася. Врешті, і сам Камлер твердить, що підрахувати кількості наїздів практично неможливо, бо за описами в джерелах важко сказати напевно — йшлося про питомий наїзд чи лише про варіант погрози супротивникові¹⁰⁴⁶.

Поняття «наїзду» вживалося і на означення чи не найпоширенішого виду шляхетських правопорушень — наїзд на сусідній ґрунт та його захоплення (розд. 11, арт. 21), що був звичним способом провадження конфлікту. Спільні межі між маєтками — стала причина ворожості, котра практично не надавалася до ліквідації. Такі конфлікти зазвичай утягували у ворожнечу велику кількість осіб. Звернімо увагу на слова підданих кн. Андрія Курбського, який вів справжню тривалу війну з кн. Андрієм Вишневецьким за спірні межі:

«Не ведаем, што с тыми квалты деяти, же так часто нас на них гонит, волили быхмо, дей, князей Вишневецких и вас всех за первшим разом позабивати, ачей бы, дей, тые квалты унелисе»¹⁰⁴⁷.

Добрим прикладом може також бути конфлікт менш значних у волинській ієрархії осіб, Яна Циминського та Федора Шимковича-Скленського, сусідів по маєтку Шклінь, котрі, однак, у межах своїх ресурсів вели у 1590-х роках

¹⁰⁴⁵ Там само. — Спр. 61, арк. 340 зв.

¹⁰⁴⁶ Kamler M. Przemoc między szlachtą w XVII wieku... — S. 26.

¹⁰⁴⁷ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 236.

не менш затяту війну¹⁰⁴⁸. Описування такого переступу, а дуже ймовірно, що і його реалізація, відбувалося за традиційною для наїзду схемою: наїхали на ґрунт «конно, збройно, з оружьем, войне належачим»¹⁰⁴⁹. Суперечки за межі поміж сусідами тягнулися роками (а то й десятиліттями) впродовж кількох поколінь власників, де періоди відносного замирення чергувалися з моментами жорсткої конфронтації. До ворожих актів могли підштовхувати панів і самі піддані, що, своєю чергою, не проти були заокруглити свої землі за рахунок сусідів. Так, коли несвіцькі піддані Миколая Сапєги розорали горбд Льва Несвіцького, скривджений послав свого слугу до несвіцького урядника, питаючи, чи то з його наказу діялося, а чи «того сами подданые домыслили»¹⁰⁵⁰.

Кожен із супротивників уважав спірний ґрунт своїм, тож заявляв про свої претензії не лише в суді, а й усіма можливими засобами. Різниця між нападом на маєток чи ґрунт (*наїзд/нахожене*) та його захопленням (*вибиття*), хоч і заважувалася в окремих випадках, однак сприймалася шляхетським загалом як досить умовна. Так низка судових процесів, ініційованих наїздом на ґрунт чи його захопленням, містить адвокатські репліки про те, що йшлося насправді про межові претензії, де важко визначити власника, тож ці справи мають бути кваліфіковані як суперечки про володіння. Так під час розгляду скарги Семена Ласка-Чернчицького на кн. Януша Збараського про захоплення ґрунтів адвокат князя пояснював, що суперечка точиться за землю при межі, на яку претендує кожен із власників:

«Сторона мниманая поводова выбитем то называла, [...] бо иж, дей, менуеть быти собе кгрунт отнятый, перешедши границу, теды ся оттол значить, же тот кгрунт, при границы [...] лежачий, есть пенный. А где кгрунт есть пенный, же тот мовит “мое”, а другиши зас мовить “мое”, теды там спокойное держанье быти не може»¹⁰⁵¹.

З цими двома правопорушеннями — *наїздом* і *вибиттям* — тісно пов'язаний і *ґрабіж* як позасудове відновлення порушених майнових прав, відшкодування збитків, боргів чи образ через явне, неприховане захоплення рухомого майна кривдника (під поняття *ґрабіж* потрапляло і правове відібрання майна за судовою ухвалою вповноваженими до того особами у відповідності з устале-

¹⁰⁴⁸ Численні взаємні шкоди матеріального характеру розглядалися переважно луцьким гродським судом, хоч справи періодично доходили й до Трибуналу. Так у справі про ґрабіж Яном Циминським трьох вєпрів і барана Федір Шимкович-Скленський апелював до Трибуналу (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 330). Одним із епізодів конфлікту став також письмовий виклик на поєдинок Яном Циминським Федора Шимковича-Скленського (Там само. — Спр. 46, арк. 49 зв., 290 зв. — 291; Ф. 26, оп. 1, спр. 62, арк. 549 зв. — 554).

¹⁰⁴⁹ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 230 зв. — 231 зв.

¹⁰⁵⁰ Там само. — Спр. 19, арк. 236–236 зв.

¹⁰⁵¹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 524–530 зв.

ними процедурами)¹⁰⁵². Далеко не всі такі правопорушення доходили до суду, адже контрагенти часто розуміли справедливість дій супротивника, який мотивував їх, наприклад, таким чином: «Пани твоя Яковицкая пограбила подданного князя, пана нашого, а *мы грабеж за грабеж учинили*»¹⁰⁵³, або: «...вряднику своему казал грабити и за росказанем моим пограбил, и *которого грабежу не верну, але и еще грабит кажу, бо, дей, властный кгрунт мой киселинский*, а не холопицкий, которого, дей, кгрунту бороню и боронити буду»¹⁰⁵⁴. Грабіж при цьому розуміли як повернення того, що належало, тобто відновлення справедливості.

Попри широке поняття грабежу як відкритого нелегітимного захоплення будь-якого рухомого майна, відповідач інколи намагався звести його виключно до відбирання коней, худоби, інших домашніх тварин і птахів, або ж до «грабежу» у певних місцях — «при костели, церкви, на торгу, на добровольной дорозе або на поли». Таке трактування спиралося на статутіві приписи, що зберігали у своїх формулюваннях сліди прецеденту¹⁰⁵⁵. Так Федір Гулевич скаржився на кн. Михайла Заславського про наїзд на нього самого, слуг і приятелів на бабанському полі і грабіж речей, зброї та коней. Уповноважений князя твердив, що той акт не можна назвати «грабежем», бо: по-перше, «грабеж бывает на торгу, при костели, на дорози», а там «местце пустое было»; по-друге, це поняття передбачало існування у нападника наміру, а тут первинною була бійка, під час якої Гулевич з приятелями покидали свою власність («грабеж розумен быти мает, *кто бы его кому умыслне уделал*, але то там трафило се не з умыслу, але мели межи собою поторжку, и в оной поторжце князь Жаславский их не грабил, але они сами коней и речей своих на становиску отбегли»)¹⁰⁵⁶.

В іншій справі відповідач, захопивши майно при наїзді, твердив, що йдеться не про «грабіж», бо «то грабежем мається розумити и право само означило — кон, вол, корова, свингья, гус, анималия анимата»¹⁰⁵⁷, але не жито, ани

¹⁰⁵² Малиновский И. Учение о преступлении... — С. 138; Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства... — С. 62–63, 75.

¹⁰⁵³ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 211–211 зв.

¹⁰⁵⁴ Там само. — Спр. 7а, арк. 73 зв.

¹⁰⁵⁵ Про відповідальність за «грабіж» див.: П ЛС, розд. 13 («О грабежах и навезках»), арт. 1–4, 6. В артикулах уживається стала формула — грабіж «на торгу, при церкви, на добровольной дорозе», тобто малося на увазі будь-яке місце. Однак саме цю деталь використовували адвокати, наголошуючи на тому, що про власне грабіж можна говорити лише тоді, якщо захоплення речей учинили саме в цих місцях.

¹⁰⁵⁶ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 717 зв. — 720.

¹⁰⁵⁷ Animalia animata (лат.) — жива худоба.

пшеница»¹⁰⁵⁸. На що скаржник зауважив, що «при наистью домовым пограбили и на пожиток свой оберънули», тож повинні відповідати, бо багато таких є, які б, «забравши што кому, а коня не беручи, выслизнути, поведаяючи, же то не грабеж, хотили»¹⁰⁵⁹. Попри маніпулятивний характер таких аргументів, це часто давало можливість відповідачеві затягнути провадження процесу, домігшись від суду права на апеляцію до Трибуналу.

Зазвичай грабіж уважався переступом, типовим для конфліктних сусідських взаємин «если бы се стало *суседови от суседа*»¹⁰⁶⁰, однак оскарження в грабежі, як і в наїзді, могло бути представлено як образа для шляхтича. Так Ісак Дьоготь перед приятелями в домі Якуба Крушинського оскаржив Федора Загоровського в грабежі на дорозі коней. Ті послали листа до обвинуваченого, щоб довідатися, чи насправді він наказував своїм слугам чинити грабунок. Той стверджував, що й на думці того не мав, а коней його слуги захопили на власному ґрунті Загоровського, тож мали всі підстави для того. Тоді Крушинський з іншими присутніми «его [Дьогтя. – Н. С.] словами згромили, же не тылко словами виципливыми о пану Загоровском мовить, але его невинне славить, жебы его мел зрабит»¹⁰⁶¹.

В іншій справі єврей-корчмар Маєр Абрамович звинуватив шляхтича Томка Ощовського в тому, що він за змовою з дружиною прийшов до орендованої Маєром господи, його самого побив і поранив, а також *пограбив* майно. У відповідь Ощовський вимагав припинити процес, між іншим, на тій підставі, що позваний до ґроду «за таковою протестацьею шпетною и позвом, который повен слов криминальных». Він зауважував, що готовий відповідати на ті неправдиві звинувачення, якщо з позову будуть «*вымазані*» образливі слова, адже, «иж кгды бы шляхтич доброй славы был през кого таковыми протестацьями на доброй славе помазанный, юж бы за тым был иньфамис», тобто позбавлений шляхетської честі¹⁰⁶².

Важливим критерієм відмінності кримінальних злочинів і так званої «кривди простої» був намір зловмисника – вбити чи поранити, свідомо заподіяти шкоду супротивнику тощо. Саме намірами відрізнялися наїзд і грабіж від зовні подібного до них *розбою* – нападу на особу на добровільній дорозі з корисливою метою, часто – із засідки, що вважався невідповідним шляхетському стану, таким, що ганьбить честь шляхтича. Звичайно, на дорозі траплялися

¹⁰⁵⁸ У шостому артикулі тринадцятого розділу говорилося про відшкодування грабежу: «коня конем, вола волом, корову коровою», тобто малася на увазі симетрична віддача, однак адвокати намагалися на цій підставі означити грабіж як захоплення лише тварин.

¹⁰⁵⁹ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 301–302.

¹⁰⁶⁰ Там само. – Спр. 31, арк. 718.

¹⁰⁶¹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 177 зв. – 178 зв.

¹⁰⁶² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 466–470.

і «лицарські» сутички між шляхтою, і *грабіж*, однак саме розбій, суть якого полягала у привласненні чужого майна (*луп*) з метою збагачення, що часто поєднувалося з замахом на особу, мали карати смертю.

Власне, існувала категорія злочинів, які вважалися невластивими шляхтичеві, тож звинувачення у їх скоєнні автоматично сприймалися як образливі для шляхетської честі. До таких належали ті, що чинилися таємно і мали корисливу мету, передовсім – розбій, крадіжка, фальшування, за які карою була втрата «горла» і честі. Так Януш Угриновський жалівся на Яцка та Івана Білостоцьких, які, «не уваживши пристойности своєї, торгнувшись на мене, чоловіка почитивого, *на доброй славе моеї змазали, обелжили*» – оскаржили його у фальшивому зізнанні про певну суму грошей і рухомі речі на користь сестри, що «за собою постегает страченъе доброе славы и горла»¹⁰⁶³.

Справу Гаврилової Яковицької Марини з Янчинських, звинуваченої Войтехом Паєвським у крадіжці його майна, яке він переховував у Володимирі під час загрози татарського нападу, володимирський гродський суд переніс на розсуд короля, оскільки йшлося «о великую реч, а звлаща *о почитивост*»¹⁰⁶⁴. Звернімо увагу також на фрагмент скарги, де йшлося про опротестування позову на тій підставі, що в нього були вписані образливі для честі шляхтича слова: «В том позве усчипливые слова сут написаны, а то ест якобы пан Гуляльницький *ночным обычаем сеножати косити и дрова рубати мел*»¹⁰⁶⁵.

Оскарження шляхтича в крадіжці та фальшуванні вкрай рідкісні, натомість у *вині розбойній і лупі* – досить поширені, що шляхта однозначно сприймала як образу. Так Дем'ян Гулевич скаржився на володимирського і берестейського єпископа Мелетія Хребтовича-Богуринського про неправдиве звинувачення в розбої, що ображало його добру славу:

«...учинил на мене оповеданъе во вряду тутошнего водлуг давного народу и звыклости дому своего потварное о ниякийс, от них змышглений *розбой*, в чом непристойне, фалшиве, лживе мене, чоловіка от себе цнотгльившого, *ошкалевали*»¹⁰⁶⁶.

А на доведення скарги Миколая Хрінницького на Гнівоша, Фарисана та Матвія Кошок про «неотповедний і зрадливий» напад «обычаем лупу и розбою» суд дозволив шкрутинію, яка вводилася для розслідування найтяжчих кримінальних злочинів, скажімо, вбивства¹⁰⁶⁷.

¹⁰⁶³ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 742 зв. – 743. Див. також справу про звинувачення у фальшуванні свідчень – «фалшу, которые есте на его, чоловіка доброго, шляхтича учтивого, непристойне вели и его тым славили» (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 347 зв.).

¹⁰⁶⁴ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 27 зв. – 28.

¹⁰⁶⁵ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 429.

¹⁰⁶⁶ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 406 зв. – 407.

¹⁰⁶⁷ Там само. – Спр. 54, арк. 257–258.

Показовою є також риторика у справі зі звинувачення кн. Андрієм Курбським Андрія Монтовта в наїзді зі слугами та помічниками «розбойним обычаем» на скуминський ґрунт князя, спаленні буди та побитті й пораненні будників на добровільній дорозі. Адвокат Монтовта Михайло Линевський у розлогій репліці передовсім задекларував невідповідність звинувачення особі його підзахисного, відомого знаменитими предками, добрим вихованням й особистою *доброю славою*:

«Пан Монтолт, будучи чоловіком *почтивым*, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичов, которых продькове бывали радами панскими, урожонный и учтиве от них вхованный, и до всих цнот выцвичоный, яко се так спросных учиньков от продков своих не навчал, так теж и сам ими се брьдить, але живучи учтиве, во всем бачне, доброе славы своее постерегае».

До того ж, як твердив далі адвокат, кн. Курбський багатьох добрих шляхтичів попередньо звинувачував у такому злочині, однак скарги довести не зміг. Тим самим князь був ображений навзаєм, адже недоведена вина передбачала ославлення обвинувача, що й зауважив адвокат Курбського: «На его милост князя Курпского, так зацную особу, словы неучтивыми а образливими доброй славе его милости тут перед судом вашей милости торгнулся». За це він просив покарати кривдника відповідно до арт. 39, розд. 4 II ЛС («Хто бы на кого перед правом словом або рукою сегнул, попхнул, або ранил»), відповідно — шістьма тижнями ув'язнення в зámку.

Андрій Монтовт через адвоката заявив, що не мав на меті образити князя, а лише намагався відстояти своє право («ничого напротивко его милости князю Курпскому ку оображенью доброй славы его милости не мовлю, толко тое показую, что праву моему належит»), а Курбський, своєю чергою, відмовився від своїх вимог щодо ув'язнення Монтовта. В результаті суд кваліфікував висунуті проти відповідача головні звинувачення не як розбій, а як наїзд на буду та її спалення, а побиття будників — як «кривду посполиту», і цим «пана Монтолта от розбою волным учинил». Однак той не відступився від обраної адвокатом стратегії і вимагав апеляції, оскільки висунуте Курбським оскарження ображало шляхетську честь. Суд визнав слушність заяви й апеляцію дозволив¹⁰⁶⁸.

Процедура доведення розбою за II ЛС була, як і у випадку наїзду, досить складна. Постраждалий мав присягнути для підтвердження кривди разом з шістьма свідками-шляхтичами, після чого винуватець мав бути караний «на горло»; а якби присягати не хотів, то право доведення невинуватості з шістьма свідками отримував оскаржений. У випадку його відмови право присяги переходило знову до позивача, однак при цьому дозволялося мати лише двох

¹⁰⁶⁸ Там само. — Спр. 19, арк. 191–197.

свідків. Відсутність *луну* під час розбою скасовувала смертну кару для оскарженого, він лише мав заплатити за рани постраждалого (розд. 11, арт. 23). Тобто відсутність грабунку як корисливої мети нападу на дорозі відразу мінjala характер правопорушення та кари за нього. За III ЛС, коли шляхтича звинувачували в розбої, мала виводитися шкрутинія і, як слідство підтверджувало, що «не розбой, але звада подорожня стала», тоді оскаржений мав присягнути і тим самим назавжди очиститися від звинувачень (III ЛС, розд. 11, арт. 30). Урешті, образливе для честі шляхтича внесене до суду обвинувачення зазвичай і мало на меті не стільки довести справу до смертної кари, скільки зашкодити добрій славі контрагента.

Тож маємо справу з досить розмитими поняттями про конкретні злочини, які маркувалися як шляхетські не лише у сфері судової риторики (де відповідачі звично намагалися перекваліфікувати тяжкі злочини у переступи, прийнятні спільнотою з огляду на шляхетський стиль життя) а й на рівні правових приписів. Як зауважував Олівер Вендел Холмс, «право спиралося не на логіку, а на досвід»¹⁰⁶⁹, не на категоризацію, а на вибір. Тож розрив між правовими нормами і тим, як їх розуміли, створював простір для маніпуляцій¹⁰⁷⁰. Наїзд – найпоширеніше, суто шляхетське правопорушення, за скоєння якого можна було поплатитися честю і головою, – намагалися представити як злочин проти майна, за який передбачалася грошова компенсація. Захоплення маєтку і/чи ґрунтів шляхта вважала суперечками за спірне майно, а грабіж – як супутню їм обставину. Всі ці дії хоч і нелегітимні, однак вкладалися в логіку шляхетських уявлень про добро та зло, де головним регулятором виступали шляхетська честь і добра слава. Тож окрім матеріального підґрунтя, вони були специфічною формою поррахунків за вразу для честі, актами двоюбою поміж супротивниками за добру славу в спільноті, особливим *лицарським* правом, за допомогою якого відновлювалася справедливість.

¹⁰⁶⁹ Holmes O. W. The Common Law. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1963. – P. 5.

¹⁰⁷⁰ Herrup C. B. The Common Peace... – P. 193.

Розділ 9

«Плач на душу судейскую,
што вас так судили»

Право — річ німа без очей, без вух, а суддя — право з вухами і очима.

*Лукаш Гурніцький. «Про елекцію,
вольності, право та звичаї
польські розмова поляка
з італійцем»*

Право звуть павутиною, в якій тільки муха ув'язне, бик же проб'є.

*З політичного тексту часів
першого безкоролів'я*

Висока конфліктність шляхетського соціуму була цілком обумовлена її характером, як і форми перебігу конфлікту, що забезпечували мінімальні втрати соціуму. Напруження у стосунках, що, схоже, досить часто виникало між членами шляхетської спільноти, може здатися безпідставним, однак для них самих воно було вагомим і потребувало швидкої реакції. Крім інформування про конфлікт широкого загалу, чому прислужувалася публічність місць, де він виходив на яв, шляхта також потребувала введення його в правове поле. Причому справа не лише в скаргах постраждалої сторони – легітимізувати свої дії намагалися й кривдники. Суд ставав одним із украй важливих етапів перебігу ворожнечі. Однак постає питання: чи був він інститутом, через який влада реалізовувала свої функції – визначати й карати винного, а чи судовий процес уважався передовсім приватною справою скривдженого, за допомогою якого утверджувалася справедливість – «одъдати кождому, што чиего ест»¹⁰⁷¹?

Тож проаналізую особливості функціонування судової системи як частини культури загалом, максимально тримаючи в полі уваги логіку та цінності шляхетської спільноти. Йтиметься переважно про те, з якими труднощами зустрічалася особа, що вирішувала вдатися до суду для отримання «справедливості». Тобто аналізуватиму специфіку судочинства в «дії», а не ідеальний проект, що постає зі сторінок Статуту, а також сприйняття його шляхетським загалом.

¹⁰⁷¹ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 302 зв.: «...право писаное [...] пред ся розказует одъдати кождому, што чиего ест». Очевидно, що функціонування судової системи на Волині потребує окремої поважної розвідки, тож тут зупинюся хіба на найзагальніших її аспектах.

Гродський суд

Першою інстанцією, куди звертався скривджений зі скаргою, була канцелярія гродського суду. Вона функціонувала практично безперервно, тож будь-які факти насильства, як психологічного (обра́зи), так і фізичного (починаючи від ляпасів і штурханини), шляхта вважала за потрібне зафіксувати в гродських книгах, а також у випадку заподіяння шкод засвідчити їх возним. Ці найдрібніші за статусом судові урядники, понад окреслені Статутом приписи¹⁰⁷², зазвичай були присутні при кожному кроці приватного життя шляхтича, який потенційно мав характер юридичного прецеденту або ж у далекій чи близькій перспективі міг спровокувати конфліктну ситуацію. Це стосувалося, скажімо, різних етапів укладання шлюбу, похоронів (під час яких читався заповіт і з'ясовувалися спірні моменти поміж спадкоємцями¹⁰⁷³), ситуацій з погрозами тощо. Звернімо увагу, скажімо, на присутність возного при слuzі кн. Андрія Головні-Острожецького, який їздив з листом від князя до його дружини Настасі Єловичівни-Малинської, що полишила дім через жорстокість чоловіка¹⁰⁷⁴. Тож, як зауважував уже відомий нам автор, літописець різних сторін шляхетського життя Лукаш Гурницький, «мало не все право ваше на возному зависло»¹⁰⁷⁵.

Запис скарги як такої чи навіть доповнений вознівським засвідченням факту правопорушення, не конче означав, що його ініціатор зібрався розпочати судову справу зі своїм кривдником. Така процедура була передбачена як обов'язковий вступний акт до процесу, а водночас у багатьох випадках провадилася шляхтичем з метою оповіщення про сутичку загалу, запевнення у відсутності вини, фіксації на майбутнє. Так Семен Русинович-Берестецький, скаржачись на службника Марка Жоравницького Станіслава Капусту, який на дорозі стріляв по ньому з рушниці, до шаблі тягнувся, відповіді чинив, так мотивує свою заяву: «Для часу пришлого, абых напрод Богу, а потом всим

¹⁰⁷² За нормами II ЛС (розд. 4, арт. 5) до кола вознівських обов'язків входили такі дії: вручення позову та інформування при цьому відповідача про термін провадження справи у суді («складання року»); приведення свідків до присяги; присутність при різного роду свідченнях особи/осіб, що могли мати юридичні наслідки; передача власності за судовим декретом стороні, яка виграла справу («ув'язування» у власність); оглядання наслідків кримінальних правопорушень і визнання їх на уряді, що обов'язково мусило фіксуватися в судових книгах. Ширше про вознівське врядування див.: *Старченко Н.* Возні на Волині... — С. 134–162.

¹⁰⁷³ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 266 зв. — 267.

¹⁰⁷⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 408–408 зв.

¹⁰⁷⁵ *Górnicki Ł.* O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem / Wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego. — Sanok, 1855. — S. 46: «...mało nie wszystko prawo wasze na woznym [...] zawisło».

людем учтивым был прав»¹⁰⁷⁶. А Федір Шимкович-Скленський, вносячи скаргу на погрози від Яна Циминського та його помічників, насамперед указує на застережну функцію своєї дії і лише потім озвучує намір вирішувати справу «правне»: «Хотечи ся здоровья своего быт певныйшим и беспечныйшим, тую похвалку пана Циминского, мне учиненую, очевисто от него на врьяд вашей милости оповедаю и до ведомости доношу»¹⁰⁷⁷. Скарга могла бути підставою для заруки – судової заборони чинити насильство під зобов'язанням виплати вказаної суми грошей. Тож у випадку чергового ворожого акту за вироком суду до величини відшкодування за реальні втрати потерпілого додавалася й сума заруки. Шляхтич також уважав за потрібне фіксувати в актових книгах навіть найдрібніший вияв насильства як варіант погрози, адже у випадку анонімної кривди відповідати за скоєне мусила особа, що попередньо заявила про свої ворожі почуття.

За наявності твердого наміру скривдженого довести справу до суду, він після вчиненої у гроді протестації та внесення інформації про неї до актових книг брав у гродській канцелярії позов, звернений від імені старости до оскарженого, де викладалася суть скарги, перераховувалися шкоди й указувалася їх вартість. Висунуті в ході процесу нові претензії, що не були зафіксовані в позові, судді до уваги не брали (II ЛС, арт. 43, розд. 4). Позов, що не мусив мати виправлень і підчисток, скріплювався підписом і печаткою гродського писаря.

Вручаючи позов відповідачеві у визначений Статутом термін, возний мав написати на ньому дату судового розгляду справи, число та місце його подачі, а якщо не вмів писати, повинен був додати до позову квит – попередньо підготовлений у канцелярії текст з потрібною інформацією. Наданого від уряду возного обов'язково супроводжували двоє шляхтичів, так звані «свідки люди добрі», присутність яких зазвичай забезпечував сам позивач.

Сесії (так звані *рочки*) гродського суду в кінці 1560-х – на початку 1570-х років, тобто відразу після його запровадження, схоже, відбувалися вкрай нерегулярно, за домовленістю зі сторонами¹⁰⁷⁸, однак пізніше усталилася

¹⁰⁷⁶ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк 924 зв. – 925/835 зв. – 836.

¹⁰⁷⁷ Там само. – Спр. 50, арк. 12 зв. – 13.

¹⁰⁷⁸ Так дружина Миколи Харленського княжна Ганна Богданівна Любецька, «упевняючи себе, абы на сем року справедливост скутечная и неотволочная дошла, посылала, дей, [...] до его милости пана Тита Хомяка, суди кгородского луцкого, просечи, абы его милость тут для прислуханы и розсудку sprawy прибыл, чого, дей, се его милость приобецал, а тепер, коли сего дня рок праву припал, тогда, дей, пан судья неведомо для которое причины, а снат чинечи фолкгу стороне позваной, а справедливости пану моему проволоку и трудност дилаючи, [...] не приехал, про которую небытност его пан мой справедливости тут у суду кгородского луцкого с кнегиною Соколинскою о речи в позве написаные [...] дойти не мог» (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 85 зв.). В аналогічній справі Петро Хом'як як підстароста визнає: «А так я, подстаростий, не могучи того сам судовным обычаем без суди кгородского луцкого присяглого кончити, але зложил есми третий

черговість засідань раз на шість тижнів. На практиці, однак, дотриматися її було дуже важко. Звернімо увагу на свідчення возного про вручення позовів 1595 року панам Хрінницьким у скарзі Андрія Гловацького та Андріяна Цечішевського на «рочки кгородские луцкие, которые *одны по других у шести неделях припадати звыкли*». З вознівського визнання довідуємося, що січневе засідання не відбулося, рочки від 16 березня теж «сужоны не были»; аналогічна ситуація повторилася й у квітні («рочки кгородские луцкие, которые припадали и сужоны не были месяца априля двадцать сегого дня»), а також на початку червня («рочки [...] припадали месяца июня осмого дня, сужоны не были»)¹⁰⁷⁹.

Правовими причинами для відкладання роботи суду були епідемії, війни та сейми¹⁰⁸⁰. Однак Статут регламентував порядок діяльності лише земського суду¹⁰⁸¹, тож питання, чи поширюються ці приписи на роботу гродського судочинства, постало чи не відразу після реформи судової системи. Відповіді були різними. Так кн. Марко Сокольський, посилаючись на відповідний артикул, пробував відкласти розгляд справи з Петром Загоровським на тій підставі, що його призначили за тиждень до сейму. Його супротивник через умоценого заявив про необхідність роботи гродського суду незалежно від обставин:

«Пане вряде кгородський! Тот увесь артыкул влостне належит и учит суд земський, яко ся на роки зъезжати, яко долго на суде седети и коли роки судити, коли иж их не судити мают. А иж Статут Литовский и Волынский жадных роков иных не мает, кром одных земских, до чого рок кгородський, который ведле статуту в разделе четвертом артыкулу двадцат первого ничего не мает, бо так власне учит: суд кгородский не по рокох, одно уставичне судити, кому одно и которого дня рок припадает, суд кгородский судити повинен»¹⁰⁸².

Суд з такими аргументами погодився, однак князь попросив про апеляцію до короля, який підтвердив суддівське рішення. Цікаво, що в аналогічній справі сторона посилалася на монарший вердикт саме у справі кн. Соколь-

завитый рок [...] за чотыри недели, а сторона поводовая, то ест пан Борзобогатый повинен будет перед тым роком за колко дний пану суди кгородскому луцкому ознаямити, жебы на той справе тут в замку луцком при мне, постаростим, был» (Там само. – Арк. 393 зв.).

¹⁰⁷⁹ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 508 зв. – 510.

¹⁰⁸⁰ Див., скажімо, судову риторичку щодо цього: ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 180 зв. – 184, 243, 248–256 зв.

¹⁰⁸¹ Відповідно до правових приписів (розд. 4, арт. 27) засідання земського суду мали припинятися за чотири тижні до сейму, на час підготовки до війни – за шість тижнів до терміну збору посполитого рушення, у випадку епідемії.

¹⁰⁸² ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 180 зв. – 184; був покладений королівський лист, в якому «давалася наука», аби «суды кгородские завше и под соймою валным были сужоны и справованы от поранку аж и до солнца заходу» (Там само. – Арк. 248 зв.).

ського із Загоровським¹⁰⁸³. Зазвичай аргументом на користь регулярної роботи гродського суду було те, що до його юрисдикції належать переважно справи, які мають *завитий* характер, тобто повинні розглядатися швидко, без затримки. З часом, утім, засідання гродського суду перед, упродовж і після сеймів не призначалися, що було підтверджене *конституцією*¹⁰⁸⁴. Сеймики не були вказані як підстава для перенесення *років* (засідань земського суду)/*рочків*, однак інколи їх наближення провокувало спроби зірвати судові сесії: «...право варовало то, абы роки сеймикови уступовали»¹⁰⁸⁵.

Судові засідання переносили і через дошкульну для українських воеводств татарську загрозу, а також козацькі повстання 1590-х років. Саме ці обставини перебували в центрі тодішніх запеклих судових дебатів¹⁰⁸⁶.

Урешті, призвести до припинення судової сесії міг конфлікт під час судових засідань, який був потенційно небезпечним для шляхти, що з'їжджалася до суду. Так гродський суд, зауваживши в однієї зі сторін під одягом рушниці, що заборонялося конституцією, вимагав, аби їх «на сторону поотдавали». Дем'ян Гулевич, до якого і була звернена заява, відповів, що то є застережний захід: «Для убезпеченя здоровья своего, а не для жадное бурды их носимо, ведже ижех мы подлегли констытуции». Однак підстароста, «розумиючи быти в том якую небезпечность, роки выволати казал»¹⁰⁸⁷.

До неусталених причин скасування засідань належали також релігійні свята. В одних випадках на них лише посилаються, констатуючи перенесення судових сесій, що не викликало заперечень шляхетського загалу, а в інших — вони стають предметом суперечок сторін на судових процесах. Так відповідач Станіслав Петровський заявив, що справа не мусить розглядатися «для самых тых дний теперешних, которые през все часы теперешние набоженством, а не судами обходят». На що позивач відповів:

¹⁰⁸³ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 240 зв. — 243 зв.

¹⁰⁸⁴ Конституція Варшавського сейму 1589 року передбачала припинення засідань земського та гродського суду впродовж сейму і за два тижні по ньому (Volumina Constitutionum. — Т. II. — Vol. 2 (1587–1609). — S. 113). Звернімо увагу на функціонування цієї норми в судовій практиці: «...не маючи слушноє причины, не заложившия ани хоброю, ани послугою Речи Посполитой, так яко право обмовя, не дбаючи ничого на Статут воеводства Вольнского, который то достаточне в розделе четвертом артикуле двадцат семом уфалено, же толко ве чтыри недели перед зачатем сейму головного суды вшылякие устават мают, а от теперешнего часу личечи не чтыри, але полшосты недели до зачатя сейму выраховат се може, теперешних рочков к'родских судит не хотели и не зехалися» (ЦДДАУК. — Ф. 25, спр. 49, арк. 64 зв. — 65 зв.).

¹⁰⁸⁵ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 101–106 зв. Суд при цьому, всупереч твердженням обвинуваченого, пристав на аргументи позивача, однак відповідач не погодився з таким рішенням і просив дозволу апелювати до Трибуналу.

¹⁰⁸⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 39–40 зв.; Спр. 45, арк. 1372–1373; Спр. 46, арк. 225 зв. — 226.

¹⁰⁸⁷ Там само. — Спр. 31, арк. 718 зв. — 720.

«...иже толко в праве духовном обварует, которым то належит таковыя дни набоженством обходити, але суды свецкие вшелякие, яко земские и кгродские, местьские [...] – правуют»¹⁰⁸⁸.

До цього можна також додати найрізноманітніші неформальні причини, пов'язані з принципами формування складу гродського суду та характером шляхетської спільноти. Тісна служебницька залежність судових урядників від старости як пана мусила робити їх досить слухняним зняряддям його волі, відтак, спрямовувати їхні дії на користь наближених до старости осіб, а також проти його недобррозичливців і приятелів недобррозичливців. Це виявлялося в небажанні записувати скарги чи робити виписи з книг¹⁰⁸⁹, надавати возного, а також у зриванні судових сесій через звичну, врешті, обумовлену правом, причину – посилання судді на хворобу¹⁰⁹⁰.

Занепокоєння шляхти ситуацією в судочинстві помітне під час перших безкоролів'їв, адже, перебравши по смерті короля владу в регіоні, вона чи не відразу зайнялася її впорядкуванням. Це передусім стосувалося спроб дисциплінувати старост¹⁰⁹¹, а також запровадити обов'язкову осілість і присяглисть для гродських урядників, що означало виведення їх з-під прямої влади старости як пана. Адже володіння нерухомістю в межах воеводства включало членів гродського суду в систему різноманітних зв'язків шляхетської корпорації, формуючи у них таким чином багатоманіття лояльностей (родинних, приятельських, сусідських), які починали конкурувати зі старостинською монополією. Присяга, своєю чергою, закріплювала їхню позицію як слуг всієї «речі посполитої», а не лише свого пана. Важливим ситуативним фактором емансипації гродських урядників від влади старости була ступінь його заангажованості у справах гроду. Так члени володимирського гродського суду за старостування київського воеводи кн. Костянтина Острозького, який не мав маєтків у Володимирському повіті і, відповідно, особистого інтересу в повітових справах, чулися практично самостійними. До того ж на гродські уряди потрапляли і представники досить шанованих у регіоні родин (Загоровських, Іваницьких, князів Курцевичів). Такі особи радше окреслювалися поняттям *клієнт*, аніж

¹⁰⁸⁸ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 102 зв.

¹⁰⁸⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 951 зв.

¹⁰⁹⁰ Умоцований Ласького, висловлюючи сумнів щодо хвороби судді, сповіщає, що попередньо послав до кн. Корецького листа, повідомляючи про рок і просячи прибути, однак староста посплав на свою зайнятість. А суддя посилається на слабкість і водночас – на необхідність їхати до Кременця, що ставить його неміч під сумнів (ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 101–102 зв.).

¹⁰⁹¹ Зокрема, була висунута вимога передачі судових справ, де однією зі сторін виступав сам староста, до іншого повіту; оскільки в руках старости також зосереджувалася виконавча влада, то вводилися штрафні санкції аж до конфіскації майна та *виволання* за його відмову допомагати стороні, що виграла справу, у виконанні вироків.

слуга, втім, подібну ситуацію спостерігаємо і в Луцькому повіті, що засвідчує зростання престижу ґродських урядів, отже, і ваги офіційного судочинства у залягодженні конфліктів.

Можливі протиріччя в інтересах урядників, засновані на особистих, родинних і приятельських інтенціях, попри корупційну сутність, теж розламували їхню корпоративну солідарність як слуг одного пана. Звернімо увагу на справу між панами Киселями-Дорогиницькими щодо продажу частини маєтку – в його результаті був особисто зацікавлений ґродський суддя Дем'ян Павлович. Однак його колеги, підстароста і писар, мали свій погляд на ситуацію, що позначилося як на перебігові процесу, так і на прийнятті остаточного рішення. Декретів виявилось два: один – з руки підстарости Андрія Романовського і писаря Станіслава Кандиби, другий – Дем'яна Павловича «з паны обывателми воеводства Волынского и з судьею земскимь, которые на тоть чась при той справе были», тобто підсилений посиланням на думку «громадськості»¹⁰⁹².

Неформальні владні механізми функціонували і через систему родинних зв'язків. Показовою у цьому плані є справа князя Дмитра Козеки і Киселів про межові суперечки, яка розглядалася у володимирському земському суді. Після завершення слухань князь упродовж чотирьох днів змушений був ходити до суду по випис декрету. Врешті, документ Козека таки отримав, однак, за його словами, той не відповідав справжньому ходу справи. Тож не знайшовши правди у земському суді, князь вніс до ґродського суду скаргу на земських урядників, де наводив такі причини своєї невдачі: «Не был певен судьей с причин, же сестра рожоная панов Киселев ест у малжонстве за паном судьейо, а пани подсудковая есть неприятелем мни самому и всему дому моему»¹⁰⁹³.

Вороже ставлення підсудкової Марини Яковицької до князя Козеки пояснювалося ж її конфліктом з княгинею Козечиною, про який довідуємося зі справи про намагання заподіяти шкоду княгині пані підсудковою із застосуванням чарів¹⁰⁹⁴. Що спричинило ворожнечу між двома жінками – залишиться таємницею, але справа князя Козеки запам'яталася надовго. Приблизно за рік Василь Гулевич, висловлюючи невдоволення роботою суду, зауважив: «...и ж я вас тым не соромочу, одно того стерегу, абы ми ся так же не стало, яко первой князю Козици, который з вами ешче о то в праве стоит»¹⁰⁹⁵.

Подібні деталі досить рідко оприявнюються на сторінках судових книг, однак, попри їхню кількісну нерепрезентативність, служать маркером для історика, який, на жаль, завжди перебуває поза грою своїх героїв.

¹⁰⁹² ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 592–604 зв.

¹⁰⁹³ Там само. – Арк. 243.

¹⁰⁹⁴ Там само. – Спр. 4, арк. 113–113 зв.

¹⁰⁹⁵ Там само. – Спр. 5, арк. 282 зв.

Земський суд

Сповненим проблем було і функціонування земського, самоврядного судочинства. На формування складу його урядників теж суттєво впливали представники верхнього ешелону влади в регіоні, хоч і не так безпосередньо, як у випадку гродського суду. Осілість земських урядників була обов'язковою від початку, а їхня виборність принаймні вносила елемент непевності у результат, змушуючи впливових осіб у боротьбі за свого кандидата вдаватися до гнучкіших механізмів впливу на шляхетську масу. Присутність на території Волинського воєводства відразу кількох клієнтарних груп, що конкурували між собою, теж сприяла варіативності виборів. Пригадаймо вже раніше зауважений випадок з обранням луцького земського судді у 1580 році, де зіткнулися інтереси кн. Костянтина Острозького, його давнього недоброзичливця – волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, підсудка Івана Хрінницького, який хотів перебратися на черговий щабель в урядницькій ієрархії, володимирського войського Василя Гулевича, що діяв солідарно з Острозькими і, цілком імовірно – ще кількох не зауважених джерелами контрагентів. На сеймику дійшло до відкритого конфлікту між Мишкою та синами князя, де, за скаргою каштеляна, йому не дали висловитися, називали «зрадником» і мало не забили.

Тим часом людина князя Острозького – суддя Ярофій Гостський – на найближчій сесії земського суду в справі Мишки-Варковського та Василя Гулевича діяв солідарно з підсудком Хрінницьким на користь каштеляна, який, схоже, на сеймику підтримував Хрінницького. При цьому суд досить грубо маніпулював правовими приписами.

Тож до складу суду могли належати особи з протилежними інтересами, обумовленими ситуацією, але насамперед – входженням їх до різних родинних і клієнтарних груп. Звернімо увагу на скаргу Валентія Тиминського на луцьких земських урядників (серед яких – підсудок Іван Хрінницький), котрі у його справі з Прокопом Хрінницьким вдалися до маніпуляцій з реєстром, за яким визначали черговість проходження справ у суді. Такий реєстр укладав писар (чи підписок) перед початком засідань і вивішував, аби сторони

краще орієнтувалися: «...на каждый ден прибывають для ведомости сторон обух, поводовое и обжалованое». Тиминський опинився в кінці загального списку, однак щодня приходив до суду і перевіряв реєстр справ, що мали вирішуватися впродовж дня. На десятий день він пішов до підписка Яска Андросовича, «доведаючися, если бы моя справа была того дня у реестру. Подписок поведил “Не толко нине, але за три дни не будет”». Тож заспокоєний Тиминський пішов, а тим часом справу розглянули і за

декретом відповідача Прокопа Хрінницького звільнили від відповідальності через неявку до суду позивача. Обуреному Тиминському судді порадили позивати Хрінницького на наступні роки¹⁰⁹⁶.

А у справі Яна Куровського з панею Богушевою Дешковською про заподіяні нею позивачеві кривди суд відкладав процес з дня на день і, врешті, відмовився його провадити, заявивши про родинні зв'язки судді з відповідачкою:

«Мы тебе с панею Богушевою Дешковскою судити не хотим ани будем, бо то *повинна и крвна наша*, позывай нас себе если хочеш до короля его милости».

А зять відповідачки і водночас її адвокат, «пришедши з великим ковшом меду до суду, где роки отправовали, почал пит до панов судовных и так поведил: “Милостивые панове судовни, лепей нам тот ковш меду и другой выпит, анижли Куровского судит». Якож оный мед выпивши, казал был пан судя роки выволат возному”». Тож справа так до розгляду й не дісталася¹⁰⁹⁷.

Врешті, остаточно з кандидатурою земського урядника з-поміж обраних у повіті чотирьох претендентів визначався король. А його рішення, відповідно, залежало від того з регіональних магнатів, хто на той час був найближений до монарха, відповідно – від мінливої розстановки сил при дворі та високих заступників претендента на уряд¹⁰⁹⁸. Уряд, що надавався шляхтичеві з руки короля пожиттєво і з якого можна було змістити, хіба що запропонувавши інший, зазвичай вищий (адже урядник мав погодитися на переміщення), робив особу досить незалежною.

Навіть глибока старість чи фізичні вади, що ставали на заваді виконанню урядницьких обов'язків, не призводили до усунення особи з уряду. Так скарги на глухоту луцького земського писаря Михайла Коритенського мені трапилися вперше під датою 1584 рік, серед них і така:

«Кождый судя, писар на суде седити мает, справедливие, и то, што ся перед судом точит, вписовати, яко ся точит, а поготову и справедливие радит. Поневаж отпоров сторон достаточне не слышит, якож там же зараз, кгда такую премуву вчинил, пытал через мене, возного, пана писара, естли бы то слышал, што ся до него мовит. На то он ничего не отповедил, бо теж ничего не слышал. И потом, коли, дей, ему пнове суде на ухо голосом поведили, тож колко слов промовил»¹⁰⁹⁹.

¹⁰⁹⁶ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 501–502 зв.

¹⁰⁹⁷ Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 130 зв. – 131.

¹⁰⁹⁸ Звернімо увагу на лист Барановського до Яна Замойського з проханням не заперечувати проти отримання уряду земського писаря Косаковським, чия кандидатура вже попередньо була погоджена з королем: «Pisarz ziemski Graiewski w powiecie Wiskim umarł: on Kossakowski, sługa WM, prosi o to pisarstwo. JM ks. Podkanclerzy i ja przy JM. prosiliśmy króla JM. za nim o urząd ten ea conditione, jeśliże się to będzie podobało WM., na co pozwolił król JM.». Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego / Wyd. Józef Siemieński. – Warszawa, 1913. – Т. III. 1582–1584. – S. 44.

¹⁰⁹⁹ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 32, арк. 251 зв. – 252.

Однак, попри скарги до короля¹¹⁰⁰, він обіймав уряд до самої (насильницької) смерті у 1596 році¹¹⁰¹.

Королівське надання розцінювалося не лише як посада, а й як наділення шляхтича частиною королівського маєстату, що вивищувало його понад загал, було тісно пов'язане з його честю та доброю славою, тобто *робило йому честь*. Тож публічне звинувачення у недобросовісному виконанні обов'язків чи зловживанні наданою владою могло сприйматися вкрай гостро, як образа для честі.

За правовими приписами земський суд діяв тричі на рік – після свята Трьох Королів (6 січня), після Трійці та по Святому Михайлу (29 вересня)¹¹⁰², однак на практиці ця регулярність не дотримувалася. Звернімо увагу на роботу володимирського земського суду впродовж 1567–1599 років. За цей період усі три сесії відбулися лише тричі – у 1577, 1579 і 1599 роках; суд натомість взагалі не діяв у 1568, 1572–1575, 1585–1587, 1589, 1591, 1594, 1597 роках. Тож з передбачених правом 99 засідань за аналізовані 33 роки їх відбулося лише 37¹¹⁰³.

Компетенція судів

Великою проблемою в контексті правового врегулювання конфлікту є розподіл компетенції поміж гродським і земським судом. В історіографії усталилася думка про те, що перший мав розглядати мало не всі справи кримінального характеру, а другий – цивільні, що стосувалися переважно земельних суперечок шляхти. Відповідно, практика, яка на позір демонструє велику варіативність справ у кожній з судових інституцій, інтерпретується як мішанка в їхній компетенції. Однак Статутом досить чітко прописувалася компетенція цих судових інституцій і, на перший погляд, відсутні були підстави для суперечностей.

¹¹⁰⁰ Писар «слуху не маєт и велми не чує, и не может слушне и достаточне водле повинности своеє писарское всего писати, кгда ж не слышит, бо ведле *статуту писар маєт писати все, што стороны мовят и для того не повинен есми тут у право вступовати*. А к тому иж теж писар о то, иж урядом своим справовати для тоє недолужности своеє не может, *до его королевское милости ест позван*» (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 32, арк. 237).

¹¹⁰¹ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 172–172 зв.

¹¹⁰² За конституцією Варшавського сейму 1590 року терміни засідань дещо змінювалися: в Луцькому повіті вони мали відбуватися за статутними приписами, у Володимирському – за три тижні потому, а в Кременецькому – через три тижні після володимирських (Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 153).

¹¹⁰³ ЦДДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 1–12, 1567–1599 pp.

До гродського суду, що генетично виріс з дореформенного суду старости як королівського намісника (замкового суду) автоматично потрапили справи так званих «чотирьох старостинських артикулів» – розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, зґвалтування жінки, тобто кримінальні справи, що вимагали швидкого реагування. До них за II ЛС (розд. 4, арт. 20) були також долучені справи про порушення спокою («гвалт») у містах, убивство шляхтича, крадіжка, фальшування. Також арт. 69 розд. 4, щодо «вибиття з спокійного держання», тобто захоплення маєтку, ґрунтів і підданих, однозначно закріплював цей вид правопорушення за компетенцією гродського судочинства. Конституція Варшавського сейму 1578 року додала до неї також справи про втікачів (слуг і підданих) та грабежі задля пришвидшення їх вирішення¹¹⁰⁴. Зауважувалося, що ці зміни до Статуту внесені на прохання шляхти українських воєводств відповідно до умов Люблінської унії, які передбачали можливість статутової «поправи» з ініціативи самих шляхетних обивателів.

У II ЛС також зазначалося (арт. 2, розд. 4), що до земського суду належать усі правопорушення з-поза переліку зарезервованих за гродським судочинством: «Тот суд земский толко тых артыкулов судити не маеть и моцы мети не будеть, которые нижей у артыкуле двадцатом суть описаны и замковому суду злеконы». Більше того, за правовим приписом (арт. 25, розд. 4) заборонялося позивати у справах, що належали земському суду, до будь-якого іншого під загрозою штрафу на користь судових урядників і оскарженого, який не мусив відповідати на звинувачення¹¹⁰⁵. Тож засадничою настановою для шляхетського судочинства було: «С права посполитого артикулов земских суд кгородский не повинен узнавати, также теж артикулов кгородских – суд земский»¹¹⁰⁶.

Однак Статутом передбачена була обставина, за якою правопорушення, що належали до компетенції гродського суду, переносилися до земського, а саме – оскарження кривдника постраждалим не відразу, а після чотирьох тижнів від моменту скоєння злочину. Тож засвідчення в такий спосіб нетерміновості для позивача вирішення його справи міняло характер переступу, що підтверджує судова практика:

¹¹⁰⁴ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 411, 415–416.

¹¹⁰⁵ Звернімо увагу на мотивацію з точним посиланням на правову норму, за допомогою якої адвокат намагався переконати гродських суддів припинити справу через її неналежність до їхньої компетенції: «А к тому тот же Андрей Романовский брал себе на помоч статут в разделе четвертом артикул двадцать пятый, где пишет, хто бы кого о реч, судови земському належачую, до иного права замкового або до которого иншого вызвал, тогда позванный не повинен становитися и таковых позвов послушон быти, але еще хто позвы взял и ими позвал, за то же мимо суд свой смел то учинити, маеть заплатити судьи копу грошей, подсудьку – полкопы грошей, а стороне – три рубли грошей» (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 73–73 зв.).

¹¹⁰⁶ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 304 зв.

«...тая справа суду вашей милости кгородскому судити не належить, бо вже промешкали чотырох недел, яко статут артыкул шестдесят девятый в роздиле четвертом учит, иж сторона укривжоная от выбитя за чотыри недели позвати маеть, а в рецесе, дей, сойму городенского в року тысяча пясот шестдесят осмом артыкул двадцать семей учит, хто чотырох недиль промешкаеть, тогды вже о то до земского суду позвати маеть»¹¹⁰⁷.

Тож інколи фіксувалися адокатські намагання діяти від зворотного: розтягнути компетенцію гродського судочинства і на інші справи – під претекстом їх *завитого* (тобто без можливості відтермінування, остаточного)¹¹⁰⁸ чи кримінального характеру, хоч успіху ці спроби не мали. Шляхта зазвичай ригористично дотримувалася правових приписів. Так Богдан Хорошко-Колмовицький скаржився на Михайла Гапоновича про наслання слуг і підданих на його гай та вирубування берез, однак відповідач заявив, що «...тая рич, о которую мене пан Богдан Колмовицький тут до суду кгородского позвал, водле права посполитого статуту земского и артыкулу двадцатого в роздиле четвертом описаного, судови кгородскому судити не належит». Суд визнав слушність позваного і звільнив його від процесу¹¹⁰⁹.

Аналогічним способом була також вирішена справа Михайла Мишки-Варковського, який позвав Дмитра Яловицького до луцького гродського суду про вчинені шкоди, порушення заруки та вбивство одного боярина і поранення іншого. Однак відповідач вимагав перенести справу до земства, оскільки висунуті проти нього обвинувачення відсутні у статутівому переліку справ, що належать до гродської компетенції. Суд звернувся до вказаного артикулу і таки переніс справу до земського суду, позаяк вбитий і поранений не були особами шляхетського стану, а інші претензії позивача теж не належали до статутівому переліку:

«...присмотрившись праву посполитому и не отступуючи статуту, роздилу четвертого артыкулу двадцатого, в котором значне и меновите есть описано, што суд кгородский судити маеть, то есть о наезд кгвальтовъный на дом шляхетський, о кгвалт в местех наших, о пожогу, о розбой по дорогах, о кгвальтованья панен и невести, о злодейство, о фалш и о голову шляхетську»¹¹¹⁰.

¹¹⁰⁷ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 315.

¹¹⁰⁸ Там само. – Ф. 28, спр. 41, арк. 92 зв. – 94: «...где року *завитого* в том ни маш, там кгород поготовую судит таковых справ не может».

¹¹⁰⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 477–478.

¹¹¹⁰ Там само. – Спр. 19, арк. 165. До аналогічних аргументів вдався відповідач, оскаржений у невиконанні зобов'язань – «позывает о дане руки и о речене слова якогось» (пообіцяв повернути підданого і не повернув): «...у артыкуле двадцатом описано, што урядови кгородскому судити належит, а оные вси кривды суд земский судити маеть». Щоправда, суд проігнорував ці зауваги, можливо тому, що обвинувачення стосувалося підданих-утікачів, а, як пам'ятаємо, конституцією такі справи передавалися до гроду (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 197–197 зв.).

Попри чіткі статутіві вказівки, у гродському суді достатньо часто велися дискусії щодо розподілу функцій поміж гродом і земством, спровоковані адвокатами оскаржених, які намагалися таким чином увільнити своїх клієнтів від відповідальності. До того ж акт насильства зазвичай містив сукупність правопорушень, що могли оформлятися різними позовами, а також належати до обох судових інстанцій. Тож, скажімо, захоплення ґрунтів, що перебувало в компетенції гродського суду, могло розглядатися окремо від оскаржень про нанесені під час цього акту рани та шкоди, які переносилися до земського судочинства. Так, скажімо, справу по скарзі Матея Вигнанського на луцького біскупа Вікторина Вербицького про захоплення бортновських ґрунтів та збіжжя на них розглядав володимирський гродський суд. Адвокат відповідача заявив про невідповідність усіх цих обвинувачень компетенції гродського судочинства, а суд, своєю чергою, погодився із зауваженням і наказав відповідати лише за скаргою «о выбите спокойного держаня», а справу «о побране жита и о зранене» – тобто всі супутні захопленню ґрунтів правопорушення, зокрема, завдані при цьому шкоди майну та поранення господаря – як «кривди прости»¹¹¹¹ перенести до земського суду¹¹¹².

Чи не найпоширенішим аргументом судової риторики було твердження відповідача про неналежність справи гродській юрисдикції та прохання припинити на цій підставі її розгляд. В основі таких заяв зазвичай лежали спроби перекваліфікувати характер правопорушень. Скажімо, Ян Циминський скаржився на кн. Юрія Пузину про «квалтовное вибите» з ґрунту, тобто його захоплення, шкоди від якого оцінювалися позивачем у шість тисяч золотих. Відповідач твердив, що справа перебуває поза компетенцією гродського суду, оскільки йшлося про «просту кривду» на спірному ґрунті, належність якого попередньо розглядалася земським судом. Позивач у відповідь наполягав, що йдеться про захоплення землі, а не про визначення її власника, однак суд пристав на аргументи відповідача й увільнив його від обвинувачень. Циминський у відповідь просив про апеляцію, що й було дозволено¹¹¹³.

Опозиція «справи кримінальні» – «кривда проста» звучала серед контроверсій сторін достатньо часто: «...тая справа судови нынешнему не належит, бо то ест простою кривъдою, а не жаден грабеж, о што не кгород, але суд

¹¹¹¹ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 379 зв. – 381 зв. Справа Андрія Фірлея з Миколаєм Угровецьким щодо «ран, шкод и инших кривд простых», яка розглядалася володимирським земським судом.

¹¹¹² Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 519–521.

¹¹¹³ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 245 зв. – 247 зв.

земський судить»¹¹¹⁴. У широкому значенні під поняття «кримінал» підпадали справи, що належали до компетенції ґродського судочинства («каждый артикул ґродский ведлуг того ж нашого права ест криминальный»¹¹¹⁵), у вужчому – ті, де правопорушникові загрожувала втрата життя і честі (інколи – покарання «вежею», тобто ув'язнення).

У коронній практиці до кримінальних належали справи, де йшлося про покарання за сам факт скоєння злочину. Якщо ж у позові вказувалася вартість кривд (*такса*), що мав відшкодувати оскаржений, то це автоматично перетворювало справу на цивільну, метою якої було задоволення претензій позивача¹¹¹⁶. Подібного розмежування не існувало в судовій практиці Волині, хоч інколи вона й нагадувала коронну. Так під час процесу по скарзі про захоплення ґрунтів ґродський суд відмовився розглядати той аспект справи, що стосувався відшкодування кривд: «...а о шкоды, в позве помененых, яко в речи суду моему ґродскому неналежачом, сторону поводовую до суду земського, в том належного, отослал есми»¹¹¹⁷. В аналогічній справі ґродський суд відмовився розглядати скаргу про поранення позивача та привласнення збіжжя, залишивши за собою лише звинувачення про «вибиття з ґрунту»:

«...о две речи позвал, то ест один артикул о выбите спокойного держаня, а другой о побране жита и о зранене свое, што иж ведле права судови ґродскому судити не належит, прето о зранене и побране жита до суду земского князя бискупа позывати, а о выбите з спокойного держанья стороне далее поступовати сказал есми»¹¹¹⁸.

Однак насправді йшлося про строге дотримання статutowих норм, які резервували за ґродом певне коло правопорушень. Свідченням цього є тексти позовів, які містили не лише скаргу відповідача, а й вартість його втрат, а також декрети, де поруч з покараннями за правопорушення (штрафними санкціями та ув'язненням) передбачалися відшкодування для скривдженого.

Поруч із прискіпливим виконанням правових приписів у тих випадках, коли це було вигідно, широко практикувалося доволі вільне їх тлумачення. Спробую це продемонструвати на прикладі справи про наїзд¹¹¹⁹. Так Ян Пилитовський 2 жовтня 1599 року разом зі слугами наїхав на маєток Виґуричі, влаштував стрілянину, поранив двірника та порозлякував підданих. Однак оскаржений твердив про неналежність правопорушення до ґродської юрисдикції всупереч

¹¹¹⁴ Там само. – Арк. 302.

¹¹¹⁵ Там само. – Спр. 52, арк. 138–138 зв.

¹¹¹⁶ *Moniuszko A.* Przepięstwa przeciw życiu i zdrowiu przed plockim sądem ziemskim... – S. 13–14.

¹¹¹⁷ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, оп. 1, арк. 490 зв.

¹¹¹⁸ Там само. – Арк. 520.

¹¹¹⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 296–298 зв.

тому, що саме наїзд на шляхетський дім від початку належав до старостинських артикулів. Він протестував щодо образливих слів, ужитих у позові обвинувачем, а також про неналежність суду (*форуму*):

«А потом позванный поведил, учинивши наперед протестацію неслушное помазане в книги оного человека невинного, который и помысленем того учинку не есть виновен, што се на своем пляцу покаже, [...] ужил актер в своей протестации и в позве слов таких, которые толко до кавзы мере криминальный належат».

Головною причиною невідповідності справи гродській юрисдикції називався некримінальний характер учинку. Пилитовський визнавав, що наїзд належить до гродських справ, однак твердив, що під цим злочином потрібно розуміти збройний напад з «умислу», наслідком якого мало бути поранення або вбивство господаря дому, членів його родини, слуг чи приятелів. І лише сукупність цих обставин дозволяє називати правопорушення наїздом: «...то доперо *артыкул гродский*, за чим вина горловая и о поцтвости идет».

У відповідь позивач доводив належність справи до компетенції гродського суду, а також зауважував, що так звані образливі слова становлять суть справи, без яких неможливо було обійтися:

«Што се тыче тых словь криминальных, в протестацыеи и позве написаных, тые се писат мусели, абы се [...] набытая справа яко криминас форум мет могла в суде тутошнем, кгда ж водле права волынского индей форум быт не може с правом криминальным, одно в кгроде».

Суд визнав слушність позивача, однак дозволив відповідачеві апеляцію на своє рішення до Трибуналу¹¹²⁰.

Попри прагматичне підґрунтя судової риторики, спрямованої на пом'якшення кари за злочин, а частіше – на затягування справи, йшлося також про вкрай важливий для шляхетської самосвідомості чинник – збереження честі оскарженого. Адже звинувачення кримінального характеру шкодили добрій славі шляхтича, на чому зокрема, наголошувалося в протестаціях, що вносили до гродських актових книг звинувачені в таких правопорушеннях. Звернімо увагу на протестацію Яна Ясениницького від себе та іменем своїх братів на Миколая Боговити́на, який скаржився на них «обычаем криминальным ку обелженю доброе славы и учтivosti нашео шляхетское», про напад на дорозі та поранення приятеля скаржника Івана Красенського¹¹²¹.

Саме цим у багатьох випадках були спровоковані адвокатські спроби перевести злочини з розряду тяжких кримінальних, що підпадали під дію гродського судочинства, до групи правопорушень, пов'язаних із нанесенням шкоди майну чи здоров'ю, які належали до земської юрисдикції. Особливо це

¹¹²⁰ Там само. – Арк. 296–298 зв.

¹¹²¹ Там само. – Арк. 95–95 зв.

помітно тоді, коли переступи однозначно належали до компетенції ґродського суду — *наїзди (нахоженя на дім), вибиття з ґрунтів або маєтку, грабежі*. Попри кримінальний характер усіх цих правопорушень, адвокати намагалися потрактувати їх як злочини проти майна (про що вже йшлося) і, таким чином, перенести до земського суду. Навіть наїзд, від початку віднесений до компетенції ґроду, за який передбачалися штрафні санкції незалежно від ступеня завданої шкоди, часто намагалися кваліфікувати як майнове правопорушення та переадресувати до земства. За III ЛС (арт. 30, розд. 4), де детальніше прописувалися межі компетенції ґродського судочинства, під поняття *наїзду* потрапляв не лише шляхетський дім, а й господарчі будівлі з усім рухомим майном, тобто на позір старостинській юрисдикції підпорядковувалися й майнові правопорушення. Тож традиційна мета наїзду, що фіксувалася у II Статуті, — вбивство господаря, значною мірою підмінялася іншою — заподіяння йому шкоди, тобто надавала ширші можливості для перекваліфікування цього виду правопорушень. Показовою є наявна в тому ж артикулі заувага:

«Может теж вряд ґродский судити о гвалтовное выбитье з дому з упокойного мешканья и отнятя именья, людей и всяких ґрунтов, звласна *естли бы сторона укривжоная мимо суд земский для прудшое справедливости хотела о то до ґроду позвати*».

Правовий припис недвозначно вказує на земський суд як інстанцію, яка традиційно розглядала справи про «вбиття з держання» (що за II ЛС належали ґроду), а також дозволяє скривдженому позивати відповідача до ґродського суду для прискорення їх розгляду. Водночас той же артикул дозволяв розглядати і справи про підданих-утікачів в обох інстанціях, залежно від бажання сторін.

Тож справи про наїзд, коли жертв не було, а лише чинилася шкода, відповідачі вимагали переносити з ґроду до земства як такі, де йшлося про майнові претензії: «...коли при найстю [...] не забьют ани ранят, толко шкоды починят, на такий теды позов погледаючи, яким актор позвал, не может мети тая справа форум в суде нинешнем [ґродском — *Н. С.*], которая се с правом посполитым не згожаает»¹¹²².

Низка судових процесів, зініційованих наїздом на ґрунт чи його захопленням, містить адвокатські репліки про те, що йшлося насправді про межові претензії, в яких важко визначити власника; відтак подібні правопорушення належать до юрисдикції земського суду як справи про володіння. Так під час розгляду скарги Семена Ласка-Чернчицького на кн. Януша Збаразького про захоплення ґрунтів адвокат князя пояснював, що йдеться про землю при межі, на яку претендує кожен із власників. Тож справа (попри попередньо встановлені граничними комісарами межі) має провадитися земським судом:

¹¹²² Там само. — Арк. 297 зв.

«Где спокойного держанья не маеш, выбите быти не може, а поготову суд кгородский того, што выбитьем не ест, судити не може, але тая мнимая кривда [...] до суду земского [...] мела бы быти отослана»¹¹²³.

Грабіж як позаправне захоплення чужого майна (за статутною нормою — рухомого), за конституцією 1578 року належав до гродської юрисдикції. Втім, з приводу цього правопорушення теж велися палкі дискусії. Так під час судового процесу за скаргою Михайла Витонизького на княгиню Ганну з Козинських Юрієву Збаразьку про грабіж її слугами та підданими на дорозі підвод з вівсом, адвокат княгині Станіслав Петровський заявив, що «тая кривда дотычется кгрунту и судови земьскому, а не кгородскому належит»¹¹²⁴. Аналогічно вирішувалися й інші такі ж чи подібні справи, скажімо, про заподіяння шкоди майну: «...о побране и потоптанье збожя [...] справа суду кгородскому яко неналежная абы была до суду земского отослана»¹¹²⁵; або ж: «...о шкоды, в позве помененых яко в речи суду моему кгородскому неналежачом, сторону поводовую и до суду земьского, в том належьного, отослал есми»¹¹²⁶.

Звернімо увагу також на справу про побиття, поранення та *грабіж* слуг Олександра і Яна Киселів-Дорогиницьких Черневськими та їхніми приятелями на весіллі княжни Ружинської і Павла Линевського, яка провадилася володимирським гродським судом. Умоцований кривдників заявив, ніби пограбування було похідним, вторинним щодо поранення («от бою се жалоба в позве починаеть»), тож належить до земського суду, адже поранення відсутнє у переліку справ, які має розглядати грод:

«Тот фундамент речи, то ест о раны шляхетские, не належит судови кгородскому судити, на што показал артыкул двадцать в разделе четвертом, што кгород судить. А про то, же, дей, бою не отдельне и грабеж себе сторона менуеть, прето ж если реч головная, которая за собою и тот грабеж менованый тягнеть, земству належит, тогда и тот мниманый грабеж до земства належит»¹¹²⁷.

Як бачимо, тяжкі кримінальні злочини, що були в компетенції гродського суду, шляхта намагалася кваліфікувати як справи про заподіяння шкод чи як ті, що не належали, згідно з правовим приписом (II ЛС розд. 4, арт. 20), до юрисдикції гродського судочинства. Така процедура призводила до припинення процесу та вимагала від позивача звертання до іншої інстанції — земського суду, який функціонував значно нерегулярніше. Відповідно, шанси на завершення справи у позивача зменшувалися, а судові витрати збільшувалися. Поза

¹¹²³ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 524–530 зв.

¹¹²⁴ Там само. — Спр. 14, арк. 303 зв. — 306.

¹¹²⁵ Там само. — Спр. 19, арк. 519–521.

¹¹²⁶ Там само. — Арк. 490 зв.

¹¹²⁷ Там само. — Арк. 779–779 зв.

цими прагматичними причинами існували й інші, які варто шукати в особливостях культури шляхетської спільноти.

Цілком імовірно, що для шляхти з її самоврядними традиціями земський суд, урядники якого обиралися шляхтою з-поміж своєї *братії*, був прийнятнішим, аніж суд королівського намісника-старости. До того ж той зазвичай провадив процес не особисто, а через своїх слуг, чиє становище в шляхетській спільноті часто було неспівмірне зі статусом тих, кого позивали до ґроду. Згадаймо вимогу сеймикової ухвали часів безкоролів'я (від 13 січня 1587 року), яка забороняла вибирати до складу каптурового суду «рукодайних» слуг і «юргелтників» (тобто слуг, що служили на певних домовленостях чи за конкретну платню)¹¹²⁸.

Крім того, попри традицію вдаватися до суду з найрізноманітніших причин, фіксуючи будь-яку шкоду майну чи поштивості у ґродській канцелярії, шляхтич сприймав як утрату для своєї доброї слави звинувачення у вчинку кримінального характеру¹¹²⁹, позов до суду¹¹³⁰, окремі елементи судового процесу, а також сам судовий декрет (на таку реакцію ми вже не раз натрапляли у цитованих вище джерелах). Звернімо увагу на погодження справи про побиття Василем Росальським свого дядька Михайла, за яким оскаржений, просячи через приятелів скривдженого про звільнення від судового процесу, зобов'язався висидіти дванадцять тижнів у замку без права виходу на ґанок, а за порушення домовленостей пообіцяв заплатити сто золотих дядькові і сто — на замок:

«Через возного пана Голуба подвакрат *просил и через приятели, абых до права не шол*, а даючися в том винним, поднялся седеги в замку у Володимери дванадцать недель, не сходячи з замку ни пяди. А естли бы тому досыт не вчинил, дванадцати недель сполна не выседил або з замку на кганок або на мост виходити мел, [...] тогда мне сестренец пан Василей мает заплатити сто золотых, а шкоды, наклады, а на замок володимерский другую сто золотых платити мает»¹¹³¹.

Показовою є також справа Михайла Павловича, звинуваченого кн. Янушем Збаразьким у затриманні й побитті його слуги. Оскаржений, чуючись скривдженим, ще до офіційного повідомлення про скаргу, щойно до нього дійшли чутки, звернувся до луцького старости кн. Богуша Корецького з метою залагодити суперечності з князем поза судом:

¹¹²⁸ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 18.

¹¹²⁹ Дослідження Н. Яковенко демонструють, що «будь-який контакт із кримінальним судочинством у ролі відповідача чи звинуваченого тлумачиться як пляма на імені». Див.: *Яковенко Н.* Про два стереотипи... — С. 115.

¹¹³⁰ Так Іван Бурій повідомляв у скарзі, що Валентій Понятовський попередньо образив його та дружину, а коли за те був позваний до суду, почав у різних місцях погрожувати мститися, «обещуючи мене забити и жону мою зелжити, и великое безправье вделати» (ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 469–469 зв.).

¹¹³¹ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 456.

«Пан Михайло Павлович, не ожидаючи обосланя тым листом и не ведаючи о жадном року, толко вземши ведомость от приятел своих о таком *образливом* обжаловании, чуючи се быти николи не винным, перед его милостью ставши в замьку на вряде, просил его милости за то, абы его милость князя Януша Збаразского обослал, хотечи се очевисте такового обжалованя справити и усправедливити».

Однак Збаразький відмовився перенести справу на позасудове врегулювання. Суд же виніс рішення, яке реанімувало вражену шляхетську честь Павловича:

«Пана Михайла Павловича *яко человека рыцерского а шляхтича почтивого* от такового обжалованя князя Януша Збаразского волным вчинил, иж то ему *доброй славе и учтивости его шляхетской* николи вечными часы ни от кого ни в чом шкодити не маеть»¹¹³².

Маємо й інші приклади. Так адвокат кн. Костянтина Острозького трактував звинувачення свого клієнта у насланні підданих на землю луцької єпископії вночі із завідомо корисливою метою (вирубка дерева й захоплення бджіл) як образу і вимагав припинення справи, а також зняття відповідальності з позивача за плямування честі князя. Суд взяв до уваги ці аргументи: «...кождый учтивый кривды своее домовлятися маеть без ущипку доброе славы»¹¹³³. Іншого разу князь Дмитро Козека, звинувачений у побитті корчмаря, спробував у суді припинити справу на тій же підставі – вживанні у земському позові образливих слів. Такими він вважав словосполучення «свовольний умисл», оскільки поняття «свовольность» пов'язувалося зазвичай з кримінальними злочинами: «...свовольност причитати [...], што ест певне ущипливое слово, право не позволяет». У відповідь обвинувач заявив: «...то не ест слово *криминальное*, але цивилле, и нет штобы ся доброй славе позваного дотыкати мело; если же арендара бил, тогда его бил своволне»¹¹³⁴.

Звернімо увагу на той факт, що в обох випадках відповідачі наголошували на образі своєї честі через внесені до позову звинувачення, хоч ішлося на позір про констатацію складу злочину. Справді, за статутовою нормою (II ЛС арт. 16, розд. 4 «Иж ништо не маеть ни на кого речей неучтивых писати и образливых доброй славе»), у земському позові заборонялося вживати «речей, дотливых ку почтivosti», інакше справу переносили на наступне засідання з вимогою, щоб позивач їх прибрав. Далі в приписі непрямо уточнювалося, що ж мусило розумітися під уразою для доброї слави шляхтича. Звинувачення в наїзді, гвалтуванні жінок, підпалі, розбої та інших «злочинствах», «которые артыкулы на вряд наш, замковый суд, а не земский належать», було дозволено вписувати до гродського позову, адже йшлося про фіксацію оскарження. Тобто,

¹¹³² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 487.

¹¹³³ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 195 зв.

¹¹³⁴ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 330 об.

статутів припис теж маркує злочини, що належали до компетенції ґродського судочинства, як невластиві для шляхтича і, відповідно, звинувачення в них — як образливі. Тож писар чи довірена особа позивача мали виявити чудо словесної еквілібристики, щоб обійти звичні в мові судочинства вирази при складанні позовів кримінального характеру.

Тим часом заборону вживати у земському позові образливі слова адвокати часто поширювали й на ґродський: «...таковою протестацією шпетною и позовом, который повен слов криминальных, одповедати не повинна позваная сторона, докул бы тые слова шпетныи с позва вымазане не были»¹³⁵. Зокрема, Іван Калусовський, скаржачись на Олександра Калусовського про напад на дім, звичним способом описував обставини цього переступу. Точніше, оповідання обвинувача писар уклав у широко вживані формули: змовившись з братами, *найшов* на дім «непристойне, зрадливе, уночи, яко ся *доброму чоловікови не годило*», вбив підданого, а також заподіяв шкоди й захопив майно. На процесі адвокат відповідача просив припинити справу на тій підставі, що обвинувачення є вразою для доброї слави його клієнта:

«На тот позов, который ест *позваного доброе славы доткливыи*, отповедат не повинен, кды ж водле артикулу шостогонадцат в разделе четвертом никто ни на кого в *позве доброе славы доткливого писат не мает*, а если бы написал, на то позванный отповедат не повинен».

Контрагент заперечив це, наголосивши, що звинувачення стосується суті правопорушення: «Позов ест добрый, поневаж ест артикул кґродский, волно такой каждый учинок в позве написати, яко хто чинил, чого доводил артикулом шостымнадцат з разделе четвертого»¹³⁶.

Власне, як пам'ятаємо, існувала категорія злочинів, які вважали невластивими для шляхтича, відтак — звинувачення в їх скоєнні автоматично сприймалися як образливі для шляхетської честі. До таких належали ті, що чинилися таємно й з корисливою метою, передусім — крадіжка та розбій.

Інкולי кривдник, намагаючись уникнути відповідальності, пробував перешкодити постраждалому звертатися до суду. Так Ян Бавор-Пилитовський скаржився на Матея Стемпковського, який наслав свого приятеля Яна Вільчопольського на маєток Пилитовського, його самого ув'язнив, бив і погрожував: «Пташку, не вылетиш ми оттуля, леда якь маю на тебе шестнадцат тисечей золотых готовых». А пуцаючи его от себе з везенья, поведил еси: «Если мене о *тое позывати будешь*, тое ж будет, же на тебе знову на дом нашлю и забити тебе кажу»¹³⁷. А Миколай Дубровський скаржився на Михайла Васильовича Гулеви-

¹³⁵ Там само. — Ф. 25, оп 1, спр. 54, арк. 468 зв.

¹³⁶ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 26, арк. 537–539 зв.

¹³⁷ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 292.

ча, який наїхав на його маєток Чаруків, побив Дубровського, погрожував убити, а також «присягати мне пятькрат розказал, абым противко ему и противко слугам его, як правне, так и помстоу не поступовал и не мстился»¹¹³⁸.

Підсумовуючи, насамперед зауважу, що шляхта ригористично дотримувалася статутного припису, який окреслював межі гродської юрисдикції, перешкоджаючи поширенню його компетенції на інші види правопорушень, навіть суто кримінального характеру, з-поза вказаного переліку. Водночас, переважна більшість злочинів, що підпадали під дію гродського суду, сприймалися як невластиві для шляхтича, такі, що ображають його честь, тож поширеною була практика їх перекваліфікування. Маємо справу з ситуацією, коли порушення закону не конче означало порушення етосу, адже часто саме право створювало злочин¹¹³⁹.

Утім, завдяки адвокатській риторичі та шляхетським деклараціям, що до них я зверталася впродовж цього екскурсу, може скластися враження про повну бездіяльність гродського суду. Тим часом мені йшлося радше про аналіз певних ціннісних настанов шляхетського соціуму, тенденцій в його культурі, а не демонстрацію реального стану справ. Оскаржений далеко не завжди вдавався до цього риторичного ресурсу, а якщо й користався з нього, то не конче ефективно, адже аргументи позивача могли виявитися з різних причин вагомішими для суддів. Адвокатська риторика могла змінюватися на прямо протилежну в залежності від того, яку сторону представляв адвокат – скажника або відповідача, відтак, чи намагався він припинити провадження справи, довівши її неналежність юрисдикції гродського суду, а чи мав переконати суддів у зворотному. Однак він апелював до певної логіки соціальних акторів, а його репліки містили претензії на легітимність, водночас творячи її в ході конфліктів і судових суперечок¹¹⁴⁰.

Відштовхуючись від цих настанов, проаналізую, як провадився судовий процес і від яких чинників залежав його перебіг та суддівський вирок.

Судовий процес

Отже, подолавши всі труднощі на шляху до судового процесу, позивач у призначений термін з'являвся до канцелярії та вписувався до реєстру, яким визначалася черговість провадження справ. На початку засідань возний тричі відповідно до права, і четвертий раз – за звичаєм, закликав відповідачів до суду¹¹⁴¹.

¹¹³⁸ Там само. – Спр. 42, арк. 295–296.

¹¹³⁹ *Greenshields M.* An Economy of Violence in Early Modern France... – P. 10–11.

¹¹⁴⁰ *Черупини С.* Микроистория: социальные отношения против культурных моделей?.. – С. 354–375.

¹¹⁴¹ ЦДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 33 зв.: «...возный, [...] очевисто у суду стоючи, сознал, иж стороны позваное по три дни трикрат приволявал, чого реестром судовым довел»; «Возный водлуг

Судовий процес, спільний для гродського і земського судочинства, мав змагальний (контрадикторний) характер, де сторони почергово обмінювалися аргументами на свою користь (*контроверсіями*), тобто позивач доводив факт кривди, а відповідач намагався вибудувати максимально ефективну стратегію захисту. Процес таким чином розпадався на низку проміжних етапів, де після реплік сторін суд оцінював їхню слухність і доказовість; зв'язав посилення на статутіві норми і коректність їх трак-

тування; міг «отложить на сторону» як неслухні аргументи сторони або наказати «далей поступовати»; призупинити до трьох днів справу для нарад, а чи й відтермінувати її до наступної сесії (надати стороні *диляцію*) у випадку необхідності додаткових документів/свідків; урешті — перейти до завершальних етапів. Уся робота зі збирання доказів на доведення вини кривдника лежала на потерпілому, тобто «отримання справедливості» вважалося приватною справою.

Складність процесу призвела до швидкого формування інституту адвокатів, без яких практично не обходилася жодна справа (називалися «умоцованими», тобто уповноваженими, «приятелями умоцованими», «пленіпотентами»). Їхня майстерність була важлива від початку процесу, адже відповідачеві насамперед ішлося про максимальне затягування справи, що могло поховати її на роки. Це стосувалося навіть тяжких злочинів, які належали до справ «завитих», тобто таких, що мали вирішуватися впродовж однієї найближчої сесії. Тож аргумент про неналежність справи компетенції суду наводили на початку адвокатських дебатів. Власне, вищий пілотаж адвоката відповідача полягав у тому, щоб «збити» процес на вступних актах, не допустити до судових дебатів (*контроверсій сторін*), чому сприяло доволі громіздке процесуальне право, а представника позивача — не допустити цього. Якщо умоцовані сторін не зауважували якоїсь деталі у відповідному місці процесу, то повертатися до неї пізніше не дозволялося: «Хто, дей, вже раз на што позволит, теды вже потом против тому быт не может»¹¹⁴².

обычаю права посполитого раз, другой и третий, то ест двокрот стоячи перед нами у суду, в светлицы, а третийкрат вышедши з светлицы, оного Дубницкого волаал» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 329 зв.). Серед найважливіших робіт, присвячених судовому процесу, див.: *Rafacz J. Dawny proces polski: Gebether et Wolff.* — Warszawa, 1925; *Kutrzeba S. Dawne polskie prawo...*; *Balzer O. Przewód sądowy polski w zarysie // Studja nad historją prawa polskiego: Drukarnia Uniwersytetu Jagiell.* — Lwów, 1935. — Т. XV. — Zeszyt 1; *Падох Я.* Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів, 1990.

¹¹⁴² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 594.

Показово, що володимирський земський писар Федір Солтан, порушуючи обов'язковий нейтралітет щодо сторін¹¹⁴³, радив одній із них вдаватися до найдієвішого способу затягування справи — процедурних зачіпок: «Почал пана Ивана гамовати и мовити, абы ся у право не вдавал, але волности от позву просил»¹¹⁴⁴. Скориставшись підказкою судового урядника, спробуємо побіжно зупинитися на найхарактерніших епізодах процесу, що демонструють особливості адвокатської «кухні».

Процес починався з перевірки дотримання всіх формальностей вручення позову відповідачеві, відсутності в тексті невідповідностей, а також правильності оформлення уповноважувального листа адвоката. Найтипovішими зачіпками були: недотримання визначеного терміну між врученням позову та початком справи¹¹⁴⁵; відсутність запису в судових книгах визнання возного про вручення позову; невідповідність копії позову, що передавалася оскарженому, оригіналу, який залишався у позивача¹¹⁴⁶; відсутність на позовах зафіксованої возним дати судового процесу або вознівського квіту; розбіжності в датах фактичного вручення позову та задекларованої возним тощо.

Повз увагу зацікавлених адвокатів не проходили і писарські описки чи недогляди у формулярі позову. Серед них — неповний королівський титул на початку земського позову, неповне ім'я відповідача й титулатури, помилки в іменах або навіть пропущений склад у назві маєтку тощо. Траплялися серед адвокатських зачіпок і сміховинні: «Где написано милост, там тое слово выкладали, якобы мело быт написано млст»¹¹⁴⁷. Не гребували «приятелі умоцвані» й відвертим наклепом. Так Яким Стрив'язький, вичерпавши аргументи, попросив суд перенести

¹¹⁴³ Для прикладу наведу фрагмент присяги суддів апеляційної інстанції Волинського воєводства: «[Сторонам — Н. С.] прав, межи ими належачих, не перегледати, сторонам не радити ани з ними практиковати, и хто б з нас, депутатов, сторонам радити або дары брати мел, тогда не таити, але его всим обявляти будем» (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 102). Шляхта у своїх скаргах на суддів теж часто акцентувала увагу на необхідності дотримання судьями нейтралітету під час процесу, вказуючи на активну роль саме контрагента. Так Олександр Вагановський скаржився на володимирського земського суддю, який під час процесу, де він представляв інтереси своєї сестри кн. Янушової Порицької, наказав йому встати, чого не мусив робити, оскільки супротивною стороною ця обставина зауважена не була, то й він мав би про це мовчати: «...з месца, на котором есми, заховывауючися у суду во всем уцтиве а пристойне [...], седел, казал ми устат, о чом сторона, то ест князи Порыцкие, ани умоцванный противко мене ничего не мовила, абых з месца своего встал, а кгда ж сторона того не попирала, суддя не мел бы никого лжити» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 288–289).

¹¹⁴⁴ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

¹¹⁴⁵ За статутом — 2, 4, 6 тижнів.

¹¹⁴⁶ «Позов цальный, нескробанный, незъмазанный, в дате и во всем с тым, который при стороне поводовой [...] зостал, згодъливый» (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 25 зв.)

¹¹⁴⁷ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 12.

справу на тій підставі, що позов його стороні вручав підозрюваний у порушенні вознівської присяги Хацко Чуват-Туличовський: «Поведил, иж, дей, не повинен на тот позов отказовати для тоє причины, иж тот возный Хацко Чуват, который тые позы положил, ест человек подозренный во вряде своему». Суд, щоправда, відхилив звинувачення: «Мы, суд, бачечи, жебы то было з великим небезпеченством здоровья пана Чуватова и много потреб шляхетских, намовившиися есмо з собою, реляцию того возного пре mocy zostавали»¹¹⁴⁸.

Підставою адвокатських повноважень у судовому процесі була або особиста заява сторони, або «моц зуполна» – лист від довірителя, засвідчений печаткою та власним підписом (цього було досить, якщо йшлося про відому особу), а також підтверджений підписом і печаткою ще одного шляхтича в усіх інших випадках (II ЛС, розд. 4, арт. 32). «Моц» містила зобов'язання довірителя виконати судові рішення незалежно від результату. Крім того, інколи зауважувалося, що адвокат може сам вибирати форму залагодження справи – через судовий процес або приятельське єднання, «на зыск и, чого Боже вховай, на страту, так теж и на вгоду приятелскую»¹¹⁴⁹. Повноваження надавалися на конкретну справу чи справи, а також могли носити загальний характер. Можливості маніпуляцій з підтвердженням адвокатських повноважень засвідчує справа кн. Ганни Деспотівни Збаразької з Ганною Фальчевською та її сином щодо невіддачі боргу. Справа розпочалася зі змагання адвокатів, які «обадва листы умоцованые один одному некоторыми причинами збивали». Врешті, умоцваному княгині Станіславу Хмелевському, «по широком и немалом мовеню их», вдалося виявити помилку в даті складання уповноважувального листа, оскільки замість 28 червня (*июня*) була вписана дата 28 липня (*июля*), що й стало причиною звільнення кн. Ганни Деспотівни як відповідача від розгляду справи¹¹⁵⁰.

Потому надходила черга перевірки вкрай дражливі деталі – осілості адвоката, тобто володіння ним нерухомістю, адже за правовою нормою (II ЛС, розд. 4, арт. 34) обов'язковою умовою занять адвокатською практикою була осілість у межах ВКЛ. Для волинського *умоцваного*, що після Люблінської унії став обивателем Корони, межі осілості звузилися до території Волинського воєводства. Власне, конституція 1578 року, що переводила справи про підданих-утікачів під юрисдикцію ґродського судочинства, зауважувала, що відповідач може стати до суду особисто або через умоцваного, «в землі Волинській осілого»¹¹⁵¹. Інколи межі осілості для адвоката звужувалися до території окре-

¹¹⁴⁸ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 104–104 зв.

¹¹⁴⁹ Там само. – Спр. 4, арк. 79 зв.

¹¹⁵⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 357 зв. – 360.

¹¹⁵¹ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 416.

мого повіту, чому сприяли труднощі з її доведенням, бо, як влучно зауважив один із адвокатів, «жаден осилости своее завжды у ворку носит не может».

До того ж група адвокатів на початку формувалася переважно зі слуг, можливо тому, що заняття такою практикою як постійне ремесло не було популярним серед шляхетського загалу¹⁵². Тобто досвідчені в праві шляхтичі вряди-годи могли стати на прохання своїх родичів чи приятелів до суду як адвокати, тим самим здобуваючись на символічний капітал і можливість скористатися послугою навзаєм. Однак зазвичай використовувалися слуги, які з часом могли вирости до рангу поважних у регіоні персон. Такі меткі, «в праві уместні» особи, традиційно рекрутувалися зі збіднілої шляхти, яка сиділа на панських чи князівських маєтках; з міщанського середовища, що через судову канцелярію і адвокатську службу здобували собі землю й шляхетство; з тих, хто приходили на Волинь у пошуках служби й удачі з різних регіонів Речі Посполитої. Щоб бути корисними як адвокати для пана й усього шляхетського загалу, вони мусили мати шмат землі – і її, врешті, отримували за службу або вдало одружуючись (чому міг посприяти і пан), таким чином, прослизавши до кола «своїх». Однак до цього заповітного моменту пролягав шлях нелегкої і тривалої служби у сподіванні на землю, що часто потребувала праці авансом, з вкладенням іноді і власних коштів. Тож для 1570-х і почасті 1580-х років, допоки не сформувалося коло осілих адвокатів, питання це було досить гострим, особливо, коли на процесі клієнт був відсутній. Адже тоді невизнання повноважень умоцваного означало, що сторона до суду не стала, відтак – могла програти процес.

Після завершення всіх цих формальностей надходила черга контроверсій сторін, а також розлогої адвокатської риторики. Звичайно, відповідність адвокатських реплік реаліям вельми сумнівна, водночас варто ставитися до них з певною довірою у тій частині, де йшлося про апеляцію до значущих для спільноти цінностей. Адже їх адресатами були судді – члени шляхетської корпорації, від яких залежало, будуть мотивації зауважені або відкладені як неважливі – та шляхта, що масово з'їздила на судові засідання, тим самим перетворюючи суд на публічне місце, де слухали, записували, дебатували. Незле також мати на увазі, що культурні настанови спільноти не були сталими, раз і назавжди даними, а формувалися й актуалізувалися також у ході судових суперечок. Тож проаналізуємо найтипівіші елементи адвокатської риторики саме під цим кутом зору – як вияв шляхетських цінностей.

Частина з них уже була розглянута вище, тож зупинимося на тих аргументах, котрі можна окреслити як ексклюзивні, властиві лише волинському процесові (і тих українських воєводств, що ввійшли до Польської Корони після Люблінської унії).

¹⁵² Про становлення інституту адвокатури на Волині див.: *Старченко Н.* Умоцвані – прокуратори – приятелі... – С. 111–144.

Волинське право як головний аргумент захисту

Ітиметься передовсім про вкрай важливі питання для аналізу правової ситуації та культури шляхетської спільноти загалом, а саме – які джерела права функціонували на Волині та як вирішувалися справи прецедентного характеру.

Тож, нагадаю, на території Волинського, Київського та Брацлавського воєводств після 1569 року продовжував діяти правовий кодекс Великого князівства Литовського – II ЛС, що з часом отримав назву Волинського¹¹⁵³. В одній зі справ зустрічаємо також на його означення – «Статут воєводства Волинського»¹¹⁵⁴, що видається цілком умотивованим з огляду на дату запису – 1596 рік, адже після того, як у ВКЛ 1588 року був уведений III ЛС, II ЛС продовжував функціонувати лише в межах трьох українських воєводств. Шляхта цих земель досить го-

стро усвідомлювала специфіку своєї правової ситуації, прикладом чого можуть бути висловлювання на кшталт: «Воєводство Волинское, которое право свое особое и звычаи правные мает»¹¹⁵⁵.

За правовою нормою (II ЛС розд. 4, арт. 30) категорично заборонялося всім без винятку судовим інстанціям, аж до вищої – монарха, керуватися при винесенні вироку будь-якими іншими міркуваннями, крім статуткових приписів:

«А мы, Господар, воеводове и врядники наши судья и подсудок и суд замковый або дворный и ништо иный *ничого с головы и з умыслу своего судити и сказовати не мают* и не будут мочы, *только водле статуту* сего, яко в нем стоит выображено».

Посилання на цей артикул часто озвучували в ході процесів: «А ку тому в том же разделе [четвертом] подал артикул тридцатый, иж суд з головы судити не мает, едно водле статуту»¹¹⁵⁶.

¹¹⁵³ Про обіг правничої літератури і, зокрема, списків II ЛС на Волині та Наддніпрянщині, та ширше – про шляхетську правосвідомість див: Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині та Наддніпрянщині // Яковенко Н. Паралельний світ... – С. 80–105. Детальний аналіз усіх кириличних списків II ЛС див: Паядайте-Васіляускене А.-В. Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2004.

¹¹⁵⁴ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 64 зв. – 65. Про це див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог-Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2002. – С. 51–74; Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 364–376.

¹¹⁵⁵ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 123.

¹¹⁵⁶ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 76.

Однак, усупереч досить поширеному на Волині принципу «*nullum crimen sine lege*»¹¹⁵⁷, судова практика демонструє значне розмаїття поведінкових реакцій суддів і сторін у прецедентних випадках. Так у 1577 році, впродовж першого десятиліття перебування Волинського воєводства у складі Корони, зустрічаємо постанову урядників луцького земського суду про перенесення складного судового прецеденту на розгляд короля, який має «дати науку [...] яко звирхний пан и творца всих прав»¹¹⁵⁸. В іншій справі суд прийняв протилежне рішення, попри посилення сторони на правову норму:

«Тая справа о выбите спокойного держаня ниякому судови ведле статуту не належит, только кгородскому, а где бы ся омешкало, тогды земскому, а не его королевское милости судови»¹¹⁵⁹.

Водночас існували й рефлексії іншого характеру, наприклад, «...жадная особа и сам корол его милост з радю своею *ничого нового становити не может* опроч сойму с *призволенем воеводства того* водле привилею своего»¹¹⁶⁰, які свідчать про зростаючу емансипацію шляхетської спільноти. Звернімо увагу ще на один епізод такого унезалежнення, коли луцький ґродський суд відмовив стороні в проханні про передачу справи на королівський суд «по науку», оскільки «нас того право посполитое не учит, по науку есмо слати не повинни»¹¹⁶¹.

Суди постійно наштовхувалися на відсутність правових приписів і щодо окремих правопорушень, і щодо принципів функціонування судової системи загалом¹¹⁶². За цих умов звичним було звертання до сеймових конституцій, які могли оскаржуватися через їх невідповідність статутовим нормам:

¹¹⁵⁷ Жодного звинувачення без закону (*лат.*). «...ку тому в том же разделе подал артикул тридцатый, иж суд з головы судити не мает, едно водле статуту» (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 76); «Суд з головы и з домыслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного Великого князства Литовского, так теж поводовая сторона ани позваная в справах своих кривд вшеляких доходити и у права се боронити не может ничим з домыслу своего, толко тым одним правом Великого князства Литовского писаным» (Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 150).

¹¹⁵⁸ ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 58 зв.

¹¹⁵⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 287–291 зв.

¹¹⁶⁰ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149 зв.

¹¹⁶¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 321.

¹¹⁶² Скажімо, Статут практично не регламентував роботу ґродського суду, зосереджуючись на усталенні засад земського судочинства, що використовували адвокати в ході судових дебатів. Так у 1570 році зацікавлені особи спробували відтягнути розгляд декількох справ ґродським судом на тій підставі, що засідання відбувалися перед вальним сеймом, а «статут в разделе четвертом артыкул двадцат семей учит, абы суды не были сужоны перед соймом за чотыри недели». Проте адвокат іншої сторони вказав, що артикул регламентував час роботи тільки земського суду: «А иж статут литовский и вольнский жадных роков иных не мает, кром одных земских, до чого рок кгородский, который ведле статуту в разделе четвертом артыкулу двадцат первого ничого

«Повод поведил, ач право коронъное, о поединках уфаленое, в земстве чынити каже, але же воеводство наше Волынское иным ся правом тушит и своим особным статутом»¹¹⁶³.

«Тая констытуцяя соймовая, которую сторона припоминала, тут на Вольню приймована быти не может, кгда ж ест розна з статутом»¹¹⁶⁴.

І якщо в першому випадку суд проігнорував аргументи сторони, то в другому декрет ґрунтувався саме на нормі Статуту, попри його загальніший, порівняно з конституційною нормою, характер.

Прийняття ІІІ ЛС у ВКЛ, який здобувся на значне поширення (мав кілька друкованих видань, на відміну від рукописного ІІ ЛС, і був перекладений польською мовою), неминуче мусило поставити питання про можливість його використання на території Волинського воеводства. Ця проблема ще потребує свого дослідження, однак мені вдалося зустріти згадку про неприйняття ІІІ ЛС волинською шляхтою. Адвокат наводив традиційні у таких випадках аргументи – особливе правове становище Волині, що було закріплене Люблінським унійним привілеєм, а також використання в судочинстві виключно норм ІІ ЛС:

«К тому, што, дей, тут сторона подобенства выводит з обчих прав и *показует конституции коронъные и статут новый литовский*, теды, дей, того на подпору собе брат не может, бо, дей, привилем, на унии воеводству Волынскому даным, же не иным правом судити ся мают, толко тым Статутом литовским, который в он час был и которым ся на Вольню тепер судят [...]. А в тым зас Статуте ест то варовано и поприсяжено, же не иным правом судити, толко тым правом писаным водлуг розделу першого артикулу первого и сегомонадцат, и розделу третьего артикулу тридцат девятого, и розделу четвертого и артикулу тридцатого, претож, дей, сторона Статуту литовского нового, тепер уфаленого, уживат не может»¹¹⁶⁵.

У судовій практиці можна також зустріти посилання на звичай, який теж частіше виконував функції риторичної формули, ніж правового аргументу, що мав враховуватися при винесенні декрету. Хоч адвокати й намагалися поставити знак рівності між правом і звичаєм, судді найчастіше керувалися принципом: «Суд з головы и з домьслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного»¹¹⁶⁶. Однак упродовж процесу важливе було посилання не лише на норму Статуту, що безпосередньо стосувалася суті спра-

не мает, бо так власне учит: суд к'родский не по рокох, одно уставичне судити, кому одно и которого дня рок припадает, суд к'родский судити повинен» (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 183).

¹¹⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 451 зв. – 456.

¹¹⁶⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 579 зв.

¹¹⁶⁵ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 596–596 зв.

¹¹⁶⁶ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 150.

ви, а й так зване «подобенство»¹¹⁶⁷ — аргумент за аналогією, зокрема, з практики інших судових інстанцій («...на то есть наука короля его милости»¹¹⁶⁸), яка теж входила в розмите поняття *звичаю*.

«А умоцованные от панов Комаров так же констытуцыею и *звычаями в том краю, которие, дей, за право имеют быти почитаны*, указовали и выводили, припоминаючи инсимили»¹¹⁶⁹ декрет его королевской милости, межи панею Волчковою а паном Залясовским учиненый, [...] также и *иных декретов тут, у суду кгородского луцкого*, [...] до тое sprawy подобных, показовали»¹¹⁷⁰.

Схоже, що професійні адвокати уважно стежили за перебігом процесів у судах, ведучи записи і таким чином формуючи адвокатський «портфель» для подальшого використання у своїй практиці¹¹⁷¹. Адже судді могли, мотивуючи своє рішення, зіпертися й на такий аргумент, як королівський декрет в аналогічній ситуації:

«Мы, суд, *згожаючися с правом посполитым и декретом короля его милости*, [...] казали сторонам далее у право поступоват»¹¹⁷².

Зміни у Статут, відповідно до Люблінського привілею, могли вносити лише за ініціативою волинської шляхти з подальшим підтвердженням монархом і сеймом, що неодноразово озвучувалося в судових дебатах:

«Волна поправа статуту Великого князства Литовского воеводству Волинскому у привилею волинском, при оним на сойме Любелском даным, ест воеводству Волинскому позволена. Тогда покол тот статут стоит и в уживаню ест, докол на сойме albo поправен albo теж скажон за сполным всех позволенем не будет, тогда не толко пан Окницкий albo суд який, але ани корол его милост того ламати, нарушати albo отменяти не може»¹¹⁷³.

Тривалі дискусії навколо коректури права фіксують вимоги шляхти українських воеводств про проведення її окремо від коронної, у відповідності

¹¹⁶⁷ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 121.

¹¹⁶⁸ Там само. — Арк. 58 зв.

¹¹⁶⁹ У подібному випадку (*лат.*)

¹¹⁷⁰ ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 58о.

¹¹⁷¹ Див, скажімо, посилення адвоката у володимирському гродському суді на аналогічну справу, яка розглядалася у берестейському гродському суді, а потому за апеляцією була перенесена на королівський суд («покладал лист его королевское милости небожчика Жикгимонта Августа славное светое памяти, с *книг кгородских берестейских вынятый*, [...] в котором листе ширей наука и росказанье его королевское милости около выбитья спокойного держанья ест описана») (ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 559 зв. — 56о). в іншій справі після посилання на королівське рішення сторона резюмувала: «...*то ест наука короля его милости*» (Там само. — арк. 58 зв.).

¹¹⁷² ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 699.

¹¹⁷³ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149.

з «волинським правом» (попри процес уніфікації судочинства в межах Польської Корони)¹¹⁷⁴.

Непросто ситуацію використання Статуту, який спочатку призначався для всього ВКЛ, у межах окремого воєводства демонструють справи, де в центрі дебатів було питання осілої адвоката, про що вже йшлося. На невідповідність статутowego припису новим для Волині реаліям указував адвокат – коронний шляхтич, чий повноваження були оскаржені протилежною стороною:

«Тот статут толко в Литве служит, а не паном волынцом, кгда ж учит тот артыкул, который себе сторона поводова на помоч противко особе моее берет, иж в Литве мает быти толко оселый, а не на Волиню, для которого жаден с панов волынцов прокуратором быти не мог; их в Литве шукати ку отправованю справ вшеляких, который иж ест не тылко справедливости, але и розумови противный, слушне держан быти не мает, овшем яко неслушный мает быти на сторону отложен»¹¹⁷⁵.

Тим часом волинські суди традиційно не приймали повноважень неосілих на Волині адвокатів¹¹⁷⁶.

Подібним чином складалася ситуація і з функціонуванням на Волині возних, які відповідно до статутowego припису мали обиратися воєводою по окремих повітах з кола осілої там шляхти. Тож цілком очевидно, що коронні возні в межах Волинського воєводства урядувати не могли, тим більше, що переважна більшість їх була нешляхетного стану. Введення уряду генерального возного, чий функції суттєво розширювалися, інколи – на всю територію Речі Посполитої, ситуації принципово не змінило. Попри їхню спорадичну появу в межах Волинського воєводства, особливо в західній його частині – Володимирському повіті¹¹⁷⁷, сторони в судовому процесі протестували проти такої практики і на цій підставі намагалися відкласти розгляд справи. Так спроба легітимізувати дію коронних «генеральних» возних посиланням на конституцію 1576 року одним із адвокатів у 1586 році була рішучо заперечена: «Тая констытуцыя о енералах возных самым только обывателем коронным [слу-

¹¹⁷⁴ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр... – С. 59–74.

¹¹⁷⁵ ЦДДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149 зв.

¹¹⁷⁶ Детальніше див.: Старченко Н. Правова ситуація на Волині у XVI ст. // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 26–31. Утім, в одній з судових справ неосілих у Волинському воєводстві адвокат указав на її наявність у ВКЛ, що, за його словами, відповідало правовій нормі; і суд взяв до уваги цей аргумент (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 293 зв.). Хоча дана справа на загальному тлі виглядає, швидше, як судовий курйоз.

¹¹⁷⁷ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 297, 299: «Тот же енерал Григорей Косовский показовал передо мною лист отвороный его королевское милости под печатю коронною с подписом руки его милости пана канцлера коронного, ему на то енеральство данный, даючи ему моц тым врядом своим справоват в Короне Полской и во всех панствах, до Корони належачих, яко позвы класть, так теж и sprawy вшелякие справовати».

жить — Н. С.], а на обыватели земли Вольнскии» не поширюється¹¹⁷⁸. Втім, суд визнав правомочність конституції про возних генералів, яка передбачала їхнє урядування в межах усієї Речі Посполитої, і не погодився відкласти справу:

«А што болшого, иж сторона показала констытуцыю, по унеи учиненую, о енералех возных, же в Короне Полской и землях, до нее прилеглых, уряд свой справовати могут, [...] сказал есми в том далший поступок правный»¹¹⁷⁹.

У відповідь адвокат Пилитовський просив про апеляцію до Трибуналу щодо кількох спірних моментів процесу, однак суд не взяв до уваги жодного з них, окрім проблеми з визнанням урядування коронного возного як нової практики на Волині:

«...толко з стороны енерала [...], иж то ест реч якобы новая, и около тых енералех в здешнем воеводстве Вольнском еще не звыкая, для науки и декларациы в том его королевское милости тое апеляцыи допустили есми»¹¹⁸⁰.

В аналогічній справі сторона теж намагалася легітимізувати дії коронного возного, апелюючи до унії, яка поєднала Волинське воеводство з Короною:

«Ведле права и статуту Вольнского артикулу двадцат третего з розделу четвертого выписом с книг сознанья возного енерала Каликстего Малицкого, по-полску писаного, которого сторона позваная бурити не может, кгда ж яко енералом вольнским волно в Короне уряд свой справовати, так коронным на Вольню за униєю и с присяженем едности»¹¹⁸¹.

Однак суд не визнав повноважень коронного возного і відклав розгляд справи: «Суд такового положеня позву, яко праву вольнскому противного, не позволяет»¹¹⁸². До таких аргументів удавалися навіть на початку XVII століття, коли функціонування генеральних возних на Волині цілком усталилося:

«Привилием униєю то остережено, иж водлуг права воеводству Вольнському служачого, а не правом корунным обиватели тутошние сужоны, и писмом руским sprawy их отправаны быти мают»¹¹⁸³.

Як зазначено в наведеній цитаті, до важливих моментів судової практики належало і питання вживання руської мови як мови судочинства й адміністрації, що закріплювалося унійним привілеєм. Так у 1581 році луцький гродський суд не прийняв королівського листа, писаного латиною, «заховываючися ведле привилею, на унеи в Люблине воеводству Вольнскому даного»¹¹⁸⁴. В іншій

¹¹⁷⁸ Там само. — Арк. 525 зв. — 526.

¹¹⁷⁹ Там само. — Арк. 527.

¹¹⁸⁰ Там само. — Арк. 527–527 зв.

¹¹⁸¹ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 120 зв.

¹¹⁸² Там само. — Арк. 121.

¹¹⁸³ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 123 зв.

¹¹⁸⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 340–341.

справі адвокат, заперечуючи проти використання в процесі писаного польською мовою документа, продемонстрував люблінський привілей і краківську конституцію, а також наголошував: «Вшелякие sprawy водлуг привилею любелского, воеводству Волынскому [даного — Н. С.], писмом руским отпрапованы быти мают»¹¹⁸⁵. Уповноважувальний лист на ведення судової справи Фронца Круша з Іваном Борзобогатим-Красенським був відхилений, серед іншого, на тій підставі, що писаний «по-польському»: «Лист умоцованый пана Фронца Круша, которого служебник его перед твою милостью, пане подстаростий, покладает, не водлуг права и Статуту справлений, не руским писмом, але по-полску писаный»¹¹⁸⁶.

Зрозуміло, що в багатьох випадках за подібними репліками ховалося не стільки переконання, скільки адвокатська риторика. Так формальною причиною відхилення справи кн. Курбського володимирським ґродським судом стало те, що він «не по руски, але по латине подписал»¹¹⁸⁷. Іншого разу адвокат пробував оскаржити правомочність позову на тій підставі, що слово «капітула» було написано латиною:

«В том позве писмом закрытым латынским ест написано «капитула», которого не толко чернцы в монастыри не знают, але и земля Волынская не уживает, кгда ж привилеем при унеи, воеводству Волынскому року шестдесят девятого даном, ест варовано, иж вшелякие листы езиком руским мают быти писаны»¹¹⁸⁸.

Ще в одній зі справ адвокат луцького біскупа Вікторина Вербицького просив не зважати на королівський лист, де латиною сповіщалося про відїзд на війну позваного до суду Василя Жоравницького: «Таковые листы, по латыне писаные, с канцеляреи его королевское млсти до воеводства Волынского писаньи, у суду приймованы быти не могут». Судді, вказавши на незрозумілість для них латини й невідповідність такої практики унійному привілею, лист відхилили:

«Мы, суд, иж тому листу зрозумити не могли, а заховываючися ведле права посполитого и ведле привилею, на унеи в Люблине воеводству Волынскому даного, того листу латынского в суду не приймали»¹¹⁸⁹.

¹¹⁸⁵ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 121. Див. також: «...за привернеьем земли Волынское ку Коруне Польской, дан есть привилей, абы земля Волынская своим правом и статутом справовалася, и листы его кролевской милости до всих обывателей земли Волынское, абы не иньшим языком ани писмом, толко руским писаны были» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 114 зв. — 115).

¹¹⁸⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 292 зв.

¹¹⁸⁷ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 292.

¹¹⁸⁸ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 556.

¹¹⁸⁹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 341.

З неприхованою маніпуляцією люблінськими привілеями для Волинського воєводства зустрічаємо також у справі про вручення кременецькому старості кн. Янушу Збараському королівського листа, писаного польською мовою¹¹⁹⁰. Князь передовсім указав на привілей Люблінського сейму, яким забезпечувалося окреме «право» для Волині й уживання руської мови як діловодної:

«За приверненъем земли Волинское ку Коруне Польской, дан есть привилей, абы земля Волинская своим правом и статутом справовалася, и листы его королевской милости до всех обывателей земли Волинское абы не инъшим языком ани писмом, толко руским писаны были».

Потому, зауважуючи свою слухняність щодо волі короля, Збараський погоджувався прийняти лист лише тоді, коли подавачі його пристануть на висунуті ним вимоги. в підсумку лист так і не був прийнятий.

Як бачимо, судові рішення, котрі приймалися у відповідь на аргументи, пов'язані з можливістю/недопустимістю уживання в судочинстві конституцій, звичаю (зокрема, аналогій з декретами інших інстанцій, норм III ЛС), раціональних зауваг («слушності»), власної думки судових урядників¹¹⁹¹, були суперечливі. Однак часті апеляції до цих аргументів в адвокатській риторичній щоразу заго-стрували увагу волинської шляхти на своїй окремішності щодо решти територій Польської Корони. Суд як місце публічне, водночас сфера постійно повторюваних, можна сказати – повсякденних практик, ставав механізмом формування відчуття регіональної ідентичності волинської шляхти. Люблінська ж унія, що закріпила правову автономію трьох українських воєводств, а також уживання руської мови як мови суду й адміністрації, дуже швидко стала фундаментом цього процесу, своєрідним «місцем пам'яті», до якого зверталися за найменшої загрози для особливих волинських прав і свобод. Так упродовж практично одного-двох поколінь з привілеїв, отриманих Волинським, Брацлавським і Київським воєводствами внаслідок Люблінської унії, сформувалася традиція, що визначила характер політичних процесів наступного XVII століття¹¹⁹².

Звернімо увагу також на способи окреслення акту, що відбувся в Любліні 1569 року, які зрідка трапляються поміж судових матеріалів: поруч з одиначною «реституцією» («водле привилею при реституцьи до Короны воєводства Вольинского в Люблине...»¹¹⁹³) домінує уявлення про унію як об'єднання віднос-

¹¹⁹⁰ Там само. – Спр. 459, арк. 114–115 зв.

¹¹⁹¹ Скажімо, за ухвалою від 5 травня 1575 р., що передбачала введення в межах Волинського воєводства апеляційної інстанції, судді мали виносити вирок, коли бракувало певної правової норми, на підставі власної думки: «...в которых речах Статуту не станет и в Статуте бы не было доложено, якобы ся оная реч розсудити мила, ино водлуг нас болшого довстипу и баченя моего судити буду» (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 102).

¹¹⁹² *Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine...* – P. 167–190.

¹¹⁹³ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 210.

но рівноправних сторін («панства Волинського [...] на унеи зъєдночене се с Короною стало»¹¹⁹⁴; «...конфедерации, которою ест злучоно воеводство Волинское с Короною Полскою»¹¹⁹⁵).

Важливим також видається називання Волинського воєводства в низці актів Волинським князівством:

«...водле обычаю права посполитого и статуту земьского прав и волностей наших Великого князьства Литовского и Волинского»¹¹⁹⁶;

«...водле статуту Великого князьства Литовского и устав князьства або воеводства Волинского»¹¹⁹⁷;

«...водлуг обычаю права посполитого и статуту Великого князьства Волинского»¹¹⁹⁸.

Про те, що в усіх цих випадках не йшлося про писарські помилки, свідчить, зокрема, фрагмент декрету люблінського гродського суду, надісланий для виконання на Волинь, позаяк однією зі сторін в процесі виступав місцевий шляхтич: «...для далшого чинення екзекуции водле статуту Великого князьства Литовского и устав князьства або воеводства Волинского»¹¹⁹⁹.

Підтверджує це також уривок документа, укладеного 1632 року перед елекцією по смерті Зигмунта III Вази, що називався «Dzieje Rusi: Spisanie na kształt rocznych dziejów, co sie działo w Rusi od okszczenia się onej», в якому під датою 1557 рік (*sic!*) уміщена згадка про Люблінську унію, де Волинське та Київське князівства поєдналися з Польською Короною¹²⁰⁰.

Способи доведення

У судовій практиці на позір строго дотримувалися статутових норм. Джерелом права також були сеймові конституції, попри те, що адвокати інколи заперечували проти їх уживання як таких, що суперечили Статуту. Додатковим аргументом у контрверсіях був звичай у широкому розумінні цього слова. Активно вживалася також аналогія (*подобенство*) («суд подобенства

¹¹⁹⁴ Там само. — Спр. 19, арк. 526 зв.

¹¹⁹⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 419 зв.

¹¹⁹⁶ Там само. — Спр. 12, арк. 384 зв. — 386.

¹¹⁹⁷ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 71 зв.

¹¹⁹⁸ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 415–416.

¹¹⁹⁹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 71 зв.

¹²⁰⁰ AGAD. — AR. — Dz. II, Supplement 461: «Uniersal Zygmunta Augusta, patriarszą władze ogłoszący, eodem rege regnante w corporatio Xięstw Wolyńskiego, Kijowskiego etc w Koronie Polskiej i Konfederatia Warszawska»

вшелякие має мети на добром баченю»¹²⁰¹) – використання статutowих приписів, що безпосередньо не пов'язані із суттю справи, однак уподібнювалися до неї певними аспектами, часто випадковими. Умоцovanі віртуозно застосовували її як прийом для витлумачення правових норм, пересипаючи свої репліки рясними посиленнями на артикули. Так під час уже згадуваного судового процесу адвокат пробував опротестувати позов на тій підставі, що в ньому зустрічається слово «капітула» латиною. Він посилався, серед іншого, і на арт. 6, розд. 8, який регламентував складання заповіту, де однією з умов його нечинності була наявність у тексті пункту, писаного «яким незначним або яким закритим письмом». При цьому адвокат твердив, що слово «капітула», якого не розуміють на Волині, і є саме таким закритим письмом.

Зазвичай суд *аналогії* до уваги не брав, хоча важливість її засвідчують адвокатські репліки. Так в одній зі справ умоцований зауважував недостатню аргументованість контрверсій суперника, адже він на доведення своїх слів не навів не лише статutowої норми, а й *подобенства*: «Не толко права якого слушного, але [...] на *конець подобенства жадного* на спокойное держане панове Обухове не показують»¹²⁰².

Серед способів доведення, окреслених правом, фігурують – *документ і свідки*, «найпewнейшыє и накгрунтовнейшыє доводи» (II ЛС, арт. 52, розд. 4). Для низки правопорушень, серед них і «питомо шляхетського» наїзду, передбачалася обов'язкова процедура «оповеданя» кривди сусідам «околичним» (з якими були спільні межі) як початковий етап майбутнього процесу. Тобто відразу після скоєння злочину потерпілий мав склікати сусідів і розповісти їм про те, що трапилося. Такій процедурі надавали великої ваги; її відсутність могла завадити подальшому процесові. Однак свідки, які при цьому фігурували, не стільки бачили подію, скільки чули про неї від потерпілого.

Якщо докази через документи та свідків були недостатньо переконливими, статutowа норма передбачала застосування *присяги*¹²⁰³. Тобто, присяга розглядалася як допоміжний спосіб доведення. На практиці ж саме вона була чи не найпоширенішим і найдієвішим доказом кривди чи очищення від зви-

¹²⁰¹ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 626 зв.

¹²⁰² Там само. – Спр. 19, арк. 799.

¹²⁰³ Найповніше про присягу як спосіб доведення в судовому процесі див.: *Borowski S. Przysięga dowodowa w procesie polskim późnego średniowiecza // Prace seminarium dawnego polskiego prawa sądowego Uniwersytetu Warszawskiego. – № 1. – Warszawa, 1926. Докладну історіографію питання див.: Moniuszko A. Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 361–372.*

нувачень¹²⁰⁴. Як писав Лукаш Гурницький, «не виграти у вас жодної речі без присяги»¹²⁰⁵. Вона застосовувалася навіть за очевидної ситуації. Скажімо, судовий декрет про скарання правопорушника на смерть, коли його вина була безсумнівною, передбачав наостанок присягу оскаржувача на підтвердження обвинувачень (і саме присяга ставила останню крапку в процесі)¹²⁰⁶. Врешті, і сам Статут містив норми, що передбачали зміцнення свідчень «людей добрих, віри гідних», присягою обвинуваченого (арт. 27, розд. 11)¹²⁰⁷.

За право присягнути виникали справжні судові баталії, де кожна зі сторін намагалася довести свою першочергову «близькість до доводу чи отводу». Присяга присуджувалася зазвичай скаржникові: «...стороне *позваної* водле права жаден отвод допущон быти не может, одно *поводовой яко укривжоной*»¹²⁰⁸; «...яко укривжонные близшие естесмы ку доводу, нижли тот, хто ми ківалтом што взявши, ку отводу»¹²⁰⁹. Однак якщо докази були недостатніми або й сумнівними, право відвести звинувачення через присягу надавалося оскарженому:

«А так мы, суд, присмотревшись доводом пана Малинского и бачечи их быти водле права недосконалые, заховываючися в том водлуг констытуции варшавское, о грабежах уфаленое, пану Остафью Борейку отвод, то ест присягу всказали»¹²¹⁰.

У випадку присудження присяги обвинуваченому спрацьовувала також фундаментальна засада судочинства – презумпція невинуватості: «...суд [...] в речах вонтпливых склоннейший мает быти ку вызволеню, нижли ку караню»¹²¹¹. Вибираючи, кому присягати, – позивачеві чи відповідачеві, судді керувалися багатьма суб'єктивними чинниками, серед яких – ініціатива одного з учасників процесу й згода на це іншого. Прикладом може бути справа Матяша

¹²⁰⁴ Аналіз роботи луцького гродського суду впродовж двох років засвідчив таку ситуацію: у справах, що надійшли до суду вперше, присяга призначалася у 37,5 %; при їх перегляді на наступних рочках – від 50 до 70%, у трибунальських декретах – 73%. Див.: *Старченко Н.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 23.

¹²⁰⁵ «Nie wygrać u was żadnej rzeczy bez przysięgi». – Zob.: *Górnicki L.* O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich... – S. 396.

¹²⁰⁶ Див. справу про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова у розділі 12.

¹²⁰⁷ Статутом передбачалася відповідальність особи, що оскаржувала вирок після присяги: у випадку звинувачення сторони у її неправдивості – виплата штрафу і ув'язнення в замку впродовж чотирьох тижнів, за позивання без образи (*не соромотечы*) – штрафні санкції (II ЛС, арт. 50, розд. 4).

¹²⁰⁸ ЦДАУК. – Ф. 26, оп.1, спр. 6, арк. 560.

¹²⁰⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 533.

¹²¹⁰ Там само. – Ф. 26, оп.1, спр. 6, арк. 700.

¹²¹¹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 626 зв.; «...суд в речах таковых вонтпливых до вызволения, аниж до поконания каждый мает быти прихилнейший» (Там само. – Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 32).

Іваницького, який звинуватив Ганну Черкасову в грабежі сіна на його ґрунті. Оскаржена заявила про готовність довести свою непричетність до цього правопорушення через присягу, тож суд «бачечи то, иж се сторона позваная сама доброволне за присегу взяла», їй це дозволив. Іваницький, своєю чергою, звільнив Черкасову від присяги, чим і завершилася справа¹²¹².

Попри позірну готовність кожної зі сторін довести свою «правду» в такий спосіб, насправді присягати не поспішали, адже схибити та перейти межу, що відділяла дії, небажані для доброго християнина, й ті, які трактувалися як гріх (часто смертний), було дуже легко¹²¹³. Богослов, архимандрит Києво-Печерської лаври та ректор Києво-Могилянського колегіуму Інокентій Гізель у трактаті «Мир з Богом чоловіку» (1669), аналізуючи гріхи проти десяти заповідей, зупиняється й на тих, які стосуються третьої – «Не згадуй імені Господа Бога твого даремно». Автор зауважує, що кривоприсязтво вважається смертним гріхом, незалежно від того, з яких причин його чинять: за звичкою божитися; не задумуючись, наскільки правдиві слова, для підтвердження яких закликають Всевишнього в свідки; за для вигоди, «утверджуючи брехню присягою або прикликанням імені Божого для свідчення». Гріхом була і спонука іншого неправдиво присягати без зайвої потреби й користі. Щодо ситуацій, коли особа божилася навіть правдиво, однак без особливої потреби, Гізель зауважує, що то гріх не настільки тяжкий, як кривоприсязтво, «але й не безпечний»¹²¹⁴. Тож неправдива присяга є смертним гріхом, однак грішать і той, хто клянеться намарне:

«...унаслідок великого безчестя Богові, бо ж його, хто є самою Істиною і Правдою, притягають до утвердження брехні [...]. Про що Захарія дуже страшно пише: “Бачив я, – мовить, – летючого сувоя, і сказав до мене Господь: “Це те прокляття, що виходить на поверхню всієї землі... і прийде воно до дому злодія і до дому того, хто ложно присягає іменем моїм, і воно міцно осядеться в середині дому його, і вигубить його (Зах. 5)”. Це саме стверджує і Сирах, кажучи: “Чоловік, що багато

¹²¹² Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 51 зв. – 52.

¹²¹³ Аналіз роботи луцького гродського суду впродовж двох років засвідчив таку ситуацію: у 88 ухвалених декретах по справах, що надійшли до суду вперше, присяга як остаточний спосіб доведення була присуджена у 33 випадках, що становило майже 37,5 %. Серед них у 25 випадках виконання рішення відкладалося до наступних років (≈ 76 %). Серед справ, що надійшли до суду повторно, де одній зі сторін була присуджена присяга, не було жодної, де б ухвала була виконана і відповідач/позивач присягнув. Див.: *Старченко Н.* Про ефективність судочинства на Волині... – С. 6, 18–19.

¹²¹⁴ *Гізель І.* Вибрані твори в 3 томах. – Т. 1. – Кн. 1: Мир з Богом чоловіку. – С. 118.

клянеться, наповниться беззаконня, і не вступиться бичування з його дому... І якщо намарно поклявся, не оправдається (Сир. 23)¹²¹⁵.

Таке ж розуміння присяги та присягання демонструють і судові матеріали, зокрема, каптурового суду під час третього безкоролів'я (1586–1587): з 59 розглянутих справ у 35 була присуджена присяга, однак напевно можна говорити лише про 14 випадків її виконання. Особливо показовою є відмова від неї навіть ціною втрат¹²¹⁶, мотивацією чого могло бути: «...не хочачи я о так реч малую присягати, бом яко чоловік почтивый, з молодости лит своих аж и по сесь час николи ни о што не присегал»¹²¹⁷. Сприйняття як гріха не лише особистої клятви іменем Бога, а й провокування інших на цей крок чи неперешкодження йому, можна зауважити у випадках, коли засуджений на смерть звільняв від присяги обвинувача, «спомневши на сумнене свое»¹²¹⁸, і цим остаточно визнавав себе винним: «...присеги вызволили и поприсегат собе не допустили, даючися винными во всем»¹²¹⁹. А в справі про вбивство Андрія Хмари, коли родичі небіжчика, «положивши на Степану Хмари [обвинуваченого – Н. С.] руки свои», почали присягати згідно з текстом, укладеним писарем (*роти присяги*), Степан «не допустивши пану Ласку и жоне того Андрея Хмари, пане Ганне Костинъне на себе присегати, сам доброволне знался, же ис слугами своими, Венкглинским а Олшинским, оного небожьчика пана Андрея Хмару, дядка своего, вночи спячого, так, яко ест объжалован, забил и на смерт замордовал». Тож суд присудив убивцю до смертної карі¹²²⁰.

В описуваній у попередньому розділі історії про звинувачення Миколая Боговита в убивстві Григорія Дедеркала оскаржений під час судового процесу мав під присягою підтвердити правдивість своєї хвороби, через яку розгляд справи відкладався¹²²¹. Боговита заперечував і просив про апеляцію, якої суд не допустив, вимагаючи продовження справи. Однак коли відповідач уже готовий був присягнути, сторона-

¹²¹⁵ Там само. — С. 212–213.

¹²¹⁶ ЦДДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 88 зв.: суд присудив присягу потерпілій стороні на доведення своїх збитків, однак супротивна сторона, не допустила присяги, «уживши на то людей зацных» і відшкодувавши всі збитки.

¹²¹⁷ Там само. — Спр. 3, арк. 714.

¹²¹⁸ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 385–386.

¹²¹⁹ Там само. — Спр. 35, арк. 58 зв. — 60, 100–101.

¹²²⁰ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 223 зв. / 229 зв. — 224 / 230.

¹²²¹ Нагадаю, що вбивство трапилося 7 грудня 1594 року, а справа розглядалася 4 липня 1596-го, через півтора року. Скаржники твердили, що позивали винуватця 1595-го на роки 22 червня, 14 вересня, 26 жовтня (були скасовані через татарську небезпеку) і 7 грудня, однак він до суду не ставав, посилаючись на хворобу.

обвинувач, усупереч своїм інтересам, з власної ініціативи звільнила його від присяги¹²²².

Готовність сторони присягнути як спонука для супротивника звільнити її від присяги фіксується і в іншій справі про яку вже йшлося. Так звинувачений в ініціюванні вбивства Валеріана Пудловського родичами небіжчика Вацлав Боговитин-Шумбарський із сімома приятелями через присягу мав засвідчити свою невинуватість. Однак скаргники, «видячи готовост ку выконаню декрету» і прагнучи надалі зберегти з обвинуваченим добрі стосунки, звільнили його від присягання¹²²³.

Звільнення позивача від призначеної судом присяги, до якої вдавався відповідач, часто формально програючи справу, зазвичай було кроком до примирення, заявою про готовність до компромісу та полагодження стосунків поза судом. Небажання волинського каштеляна Мишки-Варковського звільнити Дмитра Яловицького від присяги у справі про появу останнього в суді з аркебузом нібито з метою вбити контрагента (про що йшлося у попередньому розділі), призвело до тривалого конфлікту між сторонами. Натомість справа про побиття Яна Овлучимського синами кн. Михайла Курцевича Федором і Костянтинном, у якій до суду був позваний батько як особа, що наказала вчинити насильство, завершилася цілком інакше¹²²⁴. Обвинувачення недвозначно вказувало на існування давнішого конфлікту поміж Курцевичем і Овлучимським. Кожна зі сторін під час процесу виявила готовність присягнути і наголошувала на своєму першочергову праві вчинити цей акт. Урешті, позивач дозволив князеві разом з шістьма свідками доводити непричетність до інциденту¹²²⁵, а судді призначили дату – майже за тиждень. Указаний день, коли оскаржений прибув до суду для виконання постанови, обидві сторони, «через певные особы згоду и померковане промежку собою учинивши», постановили: позивач звільняв князів Михайла і Федора Курцевичів від присяги, натомість кн. Федір зобов'язався сісти в замок, «не сходячи проч», на чотири тижні.

Відкладення присяги суддями з власної ініціативи або на прохання приятелів/учасників процесу на тривалий термін було звичним у судовому процесі Волині й мало спонукати сторони до позасудового полагодження конфлікту. Цьому сприяли і приятелі: без їхньої ініціативи чи активного асистування у таких випадках не обходилося:

¹²²² ЦДАУК. – Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 38.

¹²²³ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 532–540.

¹²²⁴ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 89–91.

¹²²⁵ Кн. Михайло був позваний ще й тому, що сини до моменту виділення їм землі вважалися неосілими та перебували в юрисдикції або пана, якщо служили, або батька. На цьому наголошували і самі кривдники, правда, з іншою метою: «Мы, сынове яко слуги ув отца своего сут».

«На тот же час в суду панове приятели обополные, не допускаючи мене до присяги, межи нами так застановили»¹²²⁶.

«Приятели, дей, были межи нами [...] о присягу до других рочков рознели, которые минули месяца сентебра, а иж ся, дей, есмо не погодили [...]. Але, дей, иж им люде того помочи не хотели, або которого з них сумнень рушило, не присегали; яко на року завитом мне, дей, от таковое помовы их Бог высвободил»¹²²⁷.

А Роман Гостський через тиск з боку приятелів звільнив родичку Ганну Гостську від присяги вже в той момент, коли вона прийшла для її виконання до церкви: «Панове а приятели наши сполные мовили и ждали нас в том, абысмы до присяг не сквапляючися, приятел на то высадили а им то в шафунок подали»¹²²⁸.

Присягали зазвичай у храмі, православні – у церкві, католики – в костелі: Овлучимські «при том возном и при шляхте в костеле отприсягнулися, а пан войт з жоною своєю в церкви соборной при возном Михайлу Голубе, на то им от мене приданым, на боех и ранах своих довод присягу учинили»¹²²⁹.

Однак траплялися й випадки присягання перед суддями у судовій *ізбі*; так обвинувачений «присягу за выданъем роты, в декрете помененом трибуналском описаное, в обличъности суду, [...] *поклекнувъши на коляна свое*, выконал»¹²³⁰. А в одній зі справ сторона наголошувала саме на судовому місці як найбільш властивому для доведення, протестуючи проти присягання Романа та Барбари Козинських «не в суду, который подлуг права вшеляких доводов и отводов слухати повинен, але в замку луцком вышнем перед церковью в притворе». Серед порушень вказується також на присягання «не на Евангелии, яко есть право и обычай посполитый, толко так попросту, стоечы у притворе», а також на складання роти присяги не писарем, а «через них самих», до того ж читав її «неякийсь» Миколай Погорілий, слуга Михайла Мишки-Варковського, а не возний «водлуг статуту»¹²³¹.

Власне, обережному ставленню до присяги мав сприяти і характер найпоширеніших правопорушень та особливості їх доведення. Наїзди, грабежі, захоплення маєтності здійснювалися переважно руками слуг і підданих, яких потрібно було вказати у скарзі. Інформація про учасників та обставини переступу збиралася значною мірою на підставі чуток. Постраждалому зазвичай у край тяжко було з'ясувати, вчинили кривду слуги і піддані з власної ініціа-

¹²²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 525–526 зв.

¹²²⁷ Там само. – Арк. 66–66 зв.

¹²²⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 124 зв.

¹²²⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 484 зв.

¹²³⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 505 зв.

¹²³¹ Там само. – Спр. 35, арк. 1042 зв. – 1043.

тиви, а чи з наказу пана; врешті, задавлені обра́зи поміж панами-супротивниками робили ворогами і їхніх людей. Оскаржений у насланні пан міг відмовитися від присяги на підтвердження своєї невинуватості, запропонувавши присягнути позивачеві¹²³². Тож скаржник поставав перед вибором – присягою підтверджувати обставини, щодо яких у багатьох випадках не могло бути певності, чи все ж вдатися до компромісу.

Звернімо увагу на справу, де позивач спочатку звинуватив пана як ініціатора грабежу, а потому погодився на заміщення його слугами. Тож суд, бачачи сумніви скаржника, наказав присягати відповідачеві: «...всказали есмо стороне *позваной* от того обжалованя пана Болбасова отприсягнути»¹²³³.

Присягати часто мав не лише сам учасник процесу, а і його свідки, «люди добрі, віри гідні» (від двох до шести осіб), чії знання про те, що ж насправді відбулося, могли ґрунтуватися значною мірою на оповідях і припущеннях інших. Тому їхня певність щодо суті справи, в якій вони мали клястися іменем Бога, заснована була радше на різного роду лояльностях щодо особи контрагента. Співприсяжники зміцнювали клятву позивача/відповідача, надавали їй сили. Тож все це не сприяло готовності будь-що-будь присягнути. Траплялися випадки, коли від присяги звільняли саме свідків, тоді як головний контрагент повинен був підтверджувати свої слова іменем Бога. Так за трибунальським декретом обвинувачений Грицько Перекладовський разом з шістьма свідками мав через присягу підтвердити свою непричетність до спалення двора та маєтності в Перекладовичах. Він присягнув у суді, однак свідків, які були готові чинити згідно з декретом, позивачка звільнила від цього акту¹²³⁴.

Присяга була найшвидшим і найпевнішим способом досягти свого, адже після її виконання сторони, що програла, заборонялося повторно скаржитися в тій же справі, а у випадку звинувачення у кривоприсяжництві оскаржувачеві загрожувало ув'язнення на чотири тижні у замку за образу честі контрагента (II ЛС, розд. 4, арт. 50). Але присяга зазвичай відкладалася з ініціативи суддів або ж приятелів сторін на наступні рочки, що подовжувало завершення справи. У підсумку, до присяги доходило нечасто, та загроза її виконання підштовхувала конфліктуючі сторони до замирення – компромісу як варіанту полагодження стосунків.

¹²³² Так оскаржений про грабїж свиней від кн. Януша Збараського та його сестри Маруші Давид Яковицький відмовився від пропозиції обвинувача присягою довести свою невинність, натомість запропонував присягнути позивачеві: «Пан, дей, Яковицкий водле тое ж коньстытуеи пуцает довод присегу стороне поводовой – их милости князю воеводе бряславскому и сестре его милости княжне Маруши». Суд наказав присягнути скаржникам, адвокат від імені своїх клієнтів відмовився, тим увільнивши Яковицького (ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 95–95 зв.).

¹²³³ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 504–506 зв.

¹²³⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 469 зв. – 470 зв.

Обов'язковим елементом доведення також було засвідчення наслідків правопорушення возним, який офіційно надавався потерпілому в гроді у випадку тяжких кримінальних злочинів: наїздів, убивств та інших кривавих учинків (за інших обставин возний міг виконувати свої функції і лише на прохання зацікавленої особи)¹²³⁵. Однак далеко не завжди возний засвідчував у гроді те, що бачив. Зазвичай він подавав для фіксації в актових книгах підготовлене потерпілим визнання, що могло не стільки передавати реалії, скільки фіксувати бачення їх скривдженням. Мені зустрілося кілька скарг, де возний виправдовував оскаржене відповідачем визнання тим, що читати/писати не вміє, тож подав до гроду ту інформацію, яка йому була надана стороною. Так Станіслав Яновський у відповідь на звинувачення його в неправдивому засвідченні ран Василя Окорського, заявив:

«...иж я сам читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознанъе мое, подали на уряд кгородський луцкий, то ест якобым мел огледати и видети у пана Юря Кошиковского рану на хрибте вподольж тятую кривавую и другую рану на левом уси татую кривавую, третую рану штыховую в персях кривавую, четвертую рану подле голени левое ноги на лытце тятую кривавую, вси тые чотыри раны у пана Юрья Кошиковского якобым мел видети, чогом ся никгды не видел, толком видел на хрибте жупан атласовый чорный протятый, а тела не рушоно»¹²³⁶.

В аналогічній справі зустрічаємо: «Я сам читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознанъе мое, подали на уряд кгородський луцкий»¹²³⁷. А возний Лаврин Чарнецький в іншій справі виправдовувався своїм незнанням руської мови, а також твердив, що визнання йому своєю рукою написав Антон Заболоцький:

«Я по руски и писати и читати не умею, а тую протестацію и сознане мое пан Анътон Заболоцький власною рукою своею писал и маю о том ведомост, иж в том сознаню моем болшей написано, нижли я видел и слышал, и што справовал»¹²³⁸.

Інквізиція, тобто слідство за ініціативою судової інстанції. Хоч злочин розглядали передусім як *кривду*, тобто зазіхання на благо й інтереси приватної особи, а також вторгнення в сферу її приватного права, проте з часом усе більшої ваги набуває сприйняття переступу як нехтування інтересом спільноти. Таке ставлення до злочинця як порушника публічного ладу — «покою посполитого» — дозволяло державі в особі судових інституцій активніше втручатися в покарання правопорушника. Тож в досудові процедури вводяться інквізи-

¹²³⁵ Про особливості вознівського урядування на Волині див.: *Старченко Н.* Возні на Волині... — С. 134–162.

¹²³⁶ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 411 зв. — 412.

¹²³⁷ Там само. — Спр. 53, арк. 411 зв.

¹²³⁸ Там само. — Спр. 50, арк. 150 зв. — 152.

ційні елементи, найпоширенішим з яких була *шкрутинія* (лат. *scrutinium*) – слідство з ініціативи суду та за участю його представників/уповноважених через опитування свідків. Конституцією 1578 року вона передбачалася в кримінальних справах, які мав розглядати сеймовий суд, відповідно таких, де обвинуваченому шляхтичеві загрожувала смертна кара і позбавлення честі. Однак процедура її провадження не уточнювалася. На прохання шляхти ВКЛ на тому ж сеймі до II ЛС серед інших змін була введена шкрутинія як спосіб *спростування обвинувачень* оскарженим у «кривавих» справах. У подальшому тексті поправи це поняття уточнюється і розширюється – йшлося про вбивство, розбій, зґвалтування жінки та крадіжку, тобто про справи з юрисдикції гродського суду. Для цього суд мусив делегувати двох земських урядників або інших осіб, що заслуговували на довіру, які разом з возним і свідками-шляхтичами мали прибути на місце злочину і в присутності обох сторін опитати свідків. Ті, «маючи пред очима своїми боязнь Божую и сомнения доброе, прирекши и шлюбивши словом своим добрым и под сумнением», повинні були поінформувати депутатів про все їм відоме¹²³⁹. Записані представниками суду та підтвержені їхніми підписами і печатками свідчення передавалися сторонам у «закритому» вигляді для представлення їх гродським урядникам на найближчому судовому засіданні. Ті мали оцінити переконливість свідчень та у випадку неправдивості обвинувачень присудити позивача до кари – сидіння півроку у вежі і сплати ста кіп. Апеляція щодо декрету гродського суду спрямовувалася до великого князя. Як бачимо, повноваження суду, що зазвичай зводилися до вислуховування аргументів сторін під час процесу й ухвалення декрету, розширювалися, зокрема, на нього покладали і слідчі процедури.

Введення шкрутинії при цьому формально не поширювалося на українські воеводства, вилучені з території ВКЛ в результаті унії, адже поправа статуту, здійснена з ініціативи «литвинів», «толко в Литве служить, а не тут»¹²⁴⁰. Заперечення проти шкрутинії як неналежної «волинському праву» подеколи зустрічалися в адвокатській риторичі. Так саме ця обставина лягла в основу стратегії захисту в справі про вбивство Балтазара Гнівоша, про що згодом. Тим часом, згадувана як цілком відома волинському

¹²³⁹ Статути Великого князівства Литовського у 3 томах. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 214–215.

¹²⁴⁰ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 579 зв. Утім, в одній зі справ адвокат посилався саме на поправу II ЛС 1578 року з ініціативи обивателів ВКЛ, котра має поширюватися і на Волинське воеводство як таке, що судиться тим же статутом: «...ясная ест о том констытуция литовская, у Варшаве на сойме валном коронном варшавском року тисеча пятсот семьдесят осмого уфалена, которе обывателе воеводства Вольнского взглядом права литовского, же се им судят, ведлуг свежей декларация короля его милости подлежат» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 441).

суду процедура вже в 1573 році¹²⁴¹, а потому спорадично застосовувана¹²⁴², у 1590-х роках шкрутинія була вже широко вживаним елементом судочинства Волинського воеводства. Прислужилася цьому конституція 1588 року, що наголошувала на обов'язковості провадження шкрутинії в справах про вбивство й уточнювала її процедуру. Вона мала виводитися обома сторонами – і обвинувачем і обвинуваченим, на першому після вчинення злочину засіданні ґродського чи земського судів. Присутність свідків (не більше дванадцяти з кожного боку) забезпечували самі зацікавлені особи через звичну процедуру позивання до суду. Якщо свідок нехтував своїми обов'язками, передбачалося стягнення з нього штрафу – сто гривень. Перед виведенням шкрутинії контрагенти мали присягнути, що не підкуповували своїх свідків жодним способом. Перевага надавалася очевидцям, а не тим особам, які знали про злочин із чуток. Свідчення мали особисто виголошуватися, а не читатися з підготовлених заздалегідь «карт». Бажано було, щоб свідки-шкрутатори теж через присягу засвідчили правдивість своїх слів, однак у випадку відмови їм дозволялося «говорити правду під вірою і сумлінням». Цілком імовірно, що тут малося на увазі шляхетське слово, підсилене посиленням на Вищого суддю, однак без властивих присязі елементів, як-от, скажімо, клятва на Євангелії. Свідчення записувалися, засвідчувалися членами суду та передавалися сторонам для подальшого провадження справи у вищій судовій інстанції¹²⁴³.

У III ЛС (1588) процедурі виведення шкрутинії були присвячені шість артикулів (розд. 11, арт. 61–66). Вона передбачалася у справах, де звинуваченій стороні загрожувала втрата життя чи честі, а докази з обох сторін були непевні. Шкрутатором мав бути сам староста, а за його відсутності – двоє ґродських урядників, натомість самі сторони жодним чином не брали участі у слідстві, навіть не могли спостерігати за його провадженням. З результатами шкрутинії контрагентів ознайомлювали вже під час процесу та надавали можливість тому, чий докази були певніші, право доводити присягою свої обвинувачення або їх спростовувати.

¹²⁴¹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв.: «И бачачи в том я себе от панов депутатов над право уближенье немалое быти, а хотечи то показати, иж се тое таковое от Борзобогатых обжалованье на мене никгды справедливое показати не можеть, просилем, абы в той речи панове депутаты *шкрутынцум* учинити розказали, што ся, дей, явне там покажет, иж жадного квалту ни в чом николи Борзобогатым самым и подданым галичанским, также потопьтанья никоторого збожя не сталося, чого, дей, паны депутаты учинити и ни *шкрутынцум* дати не хотели, што я з немалым уближеньем справедливости своее быти розумеючи, свитчилием то и самым вашею милостью, милостивый княже воеводо, и теж возным».

¹²⁴² «...инших декретов тут у суду кгородского луцкого, где позволено шкрутынни, кому идеть о горло, до тое sprawy подобных показовали» (ЦДІАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 580).

¹²⁴³ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 67–69.

Різниця між III ЛС та конституцією 1588 року полягала в тому, що в першому випадку слідство провадили самі судові урядники, а в другому – роль суду звично зводилася до фіксації свідчень осіб, яких обирали і забезпечували їхню присутність у суді самі сторони. Це добре розуміла сама шляхта, яка заявляла: «...в справе о шкрутиниум [...] суд теперешний не ест судьею тоє справы, толко слухачем свядецств повода до вывоженья шкрутениум»¹²⁴⁴. Однак сторони, що зверталися до суду першої інстанції для виведення шкрутинії, попередньо мали отримати дозвіл на її провадження від суддів. Саме на цьому етапі розгорталися запеклі дискусії між суперниками. Зазвичай тяжкі злочини намагалися представити як некримінальні правопорушення, що знімало б потребу у виведенні шкрутинії, і відтак припиняло провадження справи принаймні на певний час. Незгодна з судовою ухвалою сторона своєю чергою вдавалася до апеляції. Окрім відносно присутніх аргументів щодо доречності виведення шкрутинії відповідачі звично на початку судового процесу шукали причин формального характеру для припинення справи. Тож не дивно, що в кінці XVI століття приблизно половина тих, хто звертався до суду за дозволом на виведення шкрутинії, йшла ні з чим¹²⁴⁵.

На окрему увагу заслуговують також свідки, яких відбирали самі зацікавлені сторони. Їх безсторонність мала забезпечити обов'язкова присяга ініціатора шкрутинії про те, що він їх не підкупував. Однак очевидно, що рекрутувалися ці особи з кола близьких до шкрутатора людей, а критерієм відбору була їхня лояльність. На жаль, збереглося дуже мало текстів самих шкрутиній, які зазвичай не вписувалися до актових книг. Окремі ж зафіксовані екземпляри засвідчують – свідки у переважній більшості випадків повідомляли під присягою або «під вірою і сумлінням» інформацію, що надходила до них з других чи й третіх рук¹²⁴⁶. До того ж шкрутинія виводилася для з'ясування «неявних» подій, щодо яких було більше припущень і чуток, аніж реальних фактів, які описувалися сторонами за прямо протилежними сценаріями і де безпосередніх свідків завжди бракувало.

Тож уведення шкрутинії до судового процесу Волині як елемента, що сигналізував про зміни у ставленні до злочину, принципово не зачіпало ані основ

¹²⁴⁴ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 338; аналогічно – «в справе шкрутении суд нынешний не може быти судею учиньку, только слухачем сведецтва» (Там само. – Спр. 54, арк. 263).

¹²⁴⁵ Ширше про шкрутинію в судовій практиці Волинського воєводства див: *Старченко Н. Scrutinium як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воєводства (70-ті рр. XVI – початок XVII ст.)* // ЗНТШ: Праці істор.-філософ. секції – Львів, 2012. – Т. CCLXIV. – С. 171–195.

¹²⁴⁶ Див., наприклад, «списання» шкрутинії, спрямованої на королівський суд, за скаргою кн. Олександра Пронського на Лашів-Стримилецьких про кривди і обстріл села Мерви (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 8–25 зв.).

способу життя, ані глибинних уявлень шляхетського загалу про правопорушення як приватну «кривду» потерпілого.

Окремі акти спротиву шкрутинії як відсутньому у «волинському праві» елементу можна розглядати не лише під кутом формування регіональних почуттів у місцевої шляхти, а також як її реакцію на втручання владних інституцій у перебіг замирення потерпілого та кривдника, що традиційно належав приватній сфері. Підтвердженням цієї гіпотези може служити неприйняття на Волині також *візії* – оглядання місця правопорушення у земельних справах уповноваженими від суду особами в присутності возного, якщо виникала така необхідність. Розглянемо цей елемент на прикладі межових суперечок Василя Гулевича зі своїми сусідами. В ході процесу він запропонував суддям виїхати на місце й упевнитися, що спірні ґрунти належать саме йому¹²⁴⁷. Протилежна сторона заперечувала на тій підставі, що *візії* не передбачали статутів норми, тож позивач мав би позвати супротивника до земського суду, а той – відправити справу до підкоморія: «Визии во всем праве Великого князства Литовского, которым се воеводство Вольнское судит, описаное не маеш»¹²⁴⁸.

Гулевич намагався апелювати до здорового глузду, вказуючи на те, що відсутність певного припису не повинна шкодити доведенню своєї невинуватості чи кривди за допомогою різних засобів – трибунальських декретів, свідків, документів, раціональних пояснень і звичаю, а також наголошував на присутності інквізиційних елементів у волинському судочинстві:

*«Не ест то уже на Вольню реч новая инквизиция, бо и с прешлых Трибуналов, и с теперешнего была на килканадцати местцах вывожона. И так быт мусит, хто хочет кривду буд теж невинност свою показати, прето суд, прихияляючисе до декретов трибуналских и до слушности речи, и до звичаю, добре внесеного, боронити того не может»*¹²⁴⁹.

Однак адвокат супротивників, просячи про відхилення справи, вдався до перевічених аргументів – акцентуванні на особному волинському праві, гарантованому люблінським унійним привілеєм і конституціями, що їх не має порушувати жоден суд, включно з королем:

«...поведает, иж визия в праве коронном описаная ест и декретами трибуналскими в справах на визие отсылает, на то так поведим, иж ест иншее право и статута коронные, под которое воеводство Вольнское не подлагает, але тое право привилеем любелским, на унии даным, и конституциями ест варованое, же под него подлагати не мают, але тым правом Великое князство Литовское судитисе мает, в котором описано ест, же жаден суд ани его королевское милости судити не мает,

¹²⁴⁷ ЦДДАУК. – Ф. 27, спр. 9, арк. 110–111 зв. Справа Василя Гулевича з приводу межових суперечок з різними особами.

¹²⁴⁸ Там само. – Арк. 110.

¹²⁴⁹ Там само. – Арк. 110 зв.

одно тым Статутом, им даным и присяжоным, которого мовеня своего и правом посполитым доведем¹²⁵⁰.

Також адвокат, відхиляючи твердження Гулевича про випадки уживання візії на Волині та обстоюючи Статут як єдине джерело права на цій території, пояснив, чому з'яляються різні декрети в подібних справах. Він перерахував фактори, від яких залежало рішення суддів у справах прецедентного характеру — дозвіл сторін на той чи той аргумент або недостатній професіоналізм однієї з них, котра могла не зауважити відсутності певної правової норми у Статуті, тобто, знову ж наголошувалося на змагальному характері судочинства.

Суд відмовився брати до уваги аргумент оскаржених про відсутність інквізиції у волинському праві і наказав продовжувати процес, однак у відповідь на їхні протести дозволив апеляцію до Трибуналу.

Здається, що подібні справи не були поодинокими, адже 1613 року конституція забороняла використовувати у судовому процесі Волині *візію* як таку, що суперечить місцевим праву і звичаям; указувалося також, що її було запозичено з трибунальської практики¹²⁵¹.

Тож у судочинстві Волинського воєводства вельми суперечливо поєднувалися норми II ЛС, на які впливали нові умови, сеймові конституції та звичаї. Цю ситуацію активно використовували адвокати, вибудовуючи на суперечностях свої стратегії, що створює враження ригористичної відданості букві закону. Тим часом за строгим дотриманням правових приписів і високою адвокатською риторикою про любов до «святої справедливості» ховалися цілком прагматичні інтереси. Маніпуляція невідповідностями, щонайменшими помилками формального характеру могла загрожувати позивачеві припиненням справи або перенесенням її розгляду на невизначений термін, а відповідач при цьому ризикував програти ще на вступних актах процесу.

Декрет, апеляція та виконання вироків

Вислухавши аргументацію сторін, суд мав ухвалити рішення за їх відсутності. У складних випадках судді могли вдатися до допомоги присутніх на засіданнях осіб і тим додатково легітимізувати декрет через схвалення його громадськістю. Свою згоду з вирокком сторони засвідчували «дякуванням» судовим урядникам через сплату «паметного»¹²⁵².

¹²⁵⁰ Там само. — Арк. 111.

¹²⁵¹ Volumina Constitutionum. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010. — Т. III. (1611–1626). — Vol. 1. — S. 137.

¹²⁵² Окремою проблемою було отримання від суду декрету, що засвідчував перебіг процесу. Запис до актових книг робився на підставі протоколу, узгодженого сторонами і скріпленого їхніми

Однак описаний варіант, швидше, еталонний, тоді як традиційно після вироку проблеми лише починалися. Зазвичай одна зі сторін з декретом не погоджувалася і просила про дозвіл на апеляцію. Подібні прохання з'являлися традиційно й після кожного чергового обміну доказами між сторонами. На цих проміжних стадіях судді теж мали ухвалити рішення – визнати чинними одні зауваження й відхилити інші. Проте існувала норма, за якою апелювати можна було лише від «речі головної», тобто коли доходило до суті справи, як правило, після вироку. На практиці ситуація виглядала драматично, оскільки матеріали земського судочинства, а в значній кількості випадків – і гродського, практично не містили декретів, а якщо і містили, то вони звично супроводжувалися клопотаннями про апеляцію. Звісно, суд міг її не дозволити, однак тоді незадоволена сторона протестувала щодо неслухного вироку й далі позивала до Трибуналу не лише свого супротивника, а й суддів.

Оскільки трибунальські книги були втрачені, то масштаби цієї ситуації може продемонструвати підрахунок уписаних до гродських книг визнань возних про вручення відповідачам позовів на трибунальській сесії. Картина буде, звичайно, неповна, однак досить показова. Лише у двох луцьких гродських книгах за 1593 рік налічується 109 вознівських зізнань. За період, з якого вони походять, відбулося шість засідань гродського суду; на кожному з них було ухвалено приблизно до 20–30 декретів (насправді, їх могло бути й набагато менше¹²⁵³). Додаймо до гродських років ще дві сесії земського суду. За будь-яких прорахунків, позаяк кількість позовів могла бути більшою (не всі визнання потрапляли саме до гродських книг, оскільки могли вписуватися й безпосередньо до трибунальських), а кількість декретів меншою, все ж можна говорити про домінуючу в судочинстві тенденцію. Проведений мною аналіз роботи луцького гродського суду (1598 і 1600) засвідчив: 37 % справ, що надійшли до суду вперше, потрапляли на апеляцію до Трибуналу, тож полагодження суперечок відкладалося на рік. Утім, річний інтервал був оптимістичним прогнозом навіть для справ, які завершувалися трибунальським декретом¹²⁵⁴.

підписами та печаткою; він мав бути скоригований писарем, а також затверджений суддею чи підсудком. Тож судові урядники як члени шляхетської спільноти зі своїми симпатіями й упередженнями могли внести поважні та небажані для однієї зі сторін зміни в текст. Зазвичай вилучалася частина аргументів, що підважувала (у випадку апеляції) становище скривдженого, див., напр.: «...много речей потребных, мне належачих, в лист свой судовый не вписали и вписати не хотели, и в некоторых речах иначе, нижли перед нами было, в оный лист судовый к воли стороне написали» (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 21). Ще однією проблемою могло стати отримання випису – писар міг затягнути цей процес.

¹²⁵³ Маємо лише поточну гродську книгу за цей рік; у ній декрети зазвичай не фіксувалися, тож точні підрахунки неможливі: ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 43–44

¹²⁵⁴ Частина справ, коли сторони отримували дозвіл на апеляцію, вирішувалася за посередництвом приятелів. Ті ж, що потрапляли до Трибуналу, не конче завершувалися декретом, що засвідчують

Адже лише в третині вироків, що надходили для виконання до ґроду, потреби скривдженого були задоволені¹²⁵⁵, до того ж у більшості випадків – завдяки домовленостям сторін, тобто за допомогою позасудових чинників. Виконання близько 60 % трибунальських декретів переносилося на наступні рочки, на невизначений час, на приятельське погодження, інколи справи повертали до Трибуналу тощо.

Невідомо, яка кількість тих, хто позивав супротивника до Трибуналу, справді доїздила до Любліна. Серед зацілілих решток трибунальських матеріалів збереглися, щоправда, деякі реєстри справ, які мали розглядатися впродовж визначених для кожного воеводства сесій. Тож з того ж таки Луцького повіту 1608 року до Трибуналу потрапило 922 справи¹²⁵⁶. Цілком імовірно, вони зібралися протягом кількох років, упродовж яких чомусь не розглядалися волинські справи, про що знаходимо згадку у володимирській ґродській книзі за 1609 рік¹²⁵⁷. Однак у цьому контексті показовим видається фрагмент сеймикової інструкції з Краківського воеводства 1625 року, котрий непрямо засвідчує традиційно велику кількість волинських справ на Трибуналі:

«В Коронному трибуналі частково через спричинені пошестю лімітації [перенесення сесій – *Н. С.*], частково через каденції воеводства Волинського, сила справ затрималася»¹²⁵⁸.

Насамкінець, коли до остаточного декрету таки доходило, і сторони з ним погоджувалися, на переможця очікувало ще одне випробування – добитися його виконання (так званої *екзекуції*).

Зазвичай ішлося про *ув'язання в маєток*, тобто відібрання у власника і передачу до рук сторони, яка виграла процес, маєтку в тимчасове користування (до виконання умов вироку) чи постійне володіння. Від початку з декретом у супроводі возного та шляхти до переможеного з'являвся сам звитяжець чи його представник, просячи про виконання вироку. За несприятливого розвитку

окремі справи, де фіксуються етапи їх проходження по судових інстанціях. Через велику кількість справ з інших воеводств до волинських могло і не дійти.

¹²⁵⁵ Тут не йдеться про фактичне виконання, яке могло не відбутися навіть за попередньою домовленістю сторін. Тож у випадку спротиву відповідача, як пам'ятаємо, справа знову надходила до Трибуналу для ухвалення баніції для непослуха.

¹²⁵⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół Trybunał Koronny Lubelski, sygn. 603 (Regestr spraw tribunalskich woiewodstwa Wołyńskiego powiatu Luckiego roku pańskiego 1608).

¹²⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 107–114 зв. Зауважується, що Волинське воеводство не судилося на Трибуналі впродовж семи років.

¹²⁵⁸ Akta sejmikowe województwa Krakowskiego / Wyd. S. Kutrzeba. – Kraków, 1932. – Т. 1 (1572–1620). – С. 49: «W trybunale koronnym częścią dla przeszłych dla powietrza limitacja, częścią dla konserwat województw Wołyńskich, siła spraw się zagaściło» («В Трибуналі коронному частково внаслідок лімітації через епідемії, частково через консервати воеводства Волинського, сила справ затрималася»).

подій його зустрічав урядник, який або сповіщав, що не отримав панських розпоряджень і, відтак, не уповноважений на якісь радикальні дії, або ж передавав його відмову. Своє «до горла боронити буду» міг висловити і сам власник. Далі сторона, яка виграла процес, мала позвати переможеного до гроду, а потому через два тижні довести факт його спротиву (арт. 67, розд. 4). Якщо і після судового нагадування винуватець не змінював позиції, за статутною нормою наставляв час посполитого рушення – зібрання з руки старости повітової (а далі – й воєводської) шляхти, що мала виконати судові рішення. Однак мастки були укріплені, а особа, котра програла процес, готова до опору. Врешті, коли й доходило до скликання шляхти, серед якої були приятелі, сусіди, родичі винуватця, вона масово не поспішала допомагати переможцеві. Та навіть відносно чисельне посполите рушення на практиці вкрай рідко вдавалося до прямого, санкціонованого правом насильства, а було назагал застрашуючим заходом.

Прикладом може бути ситуація з посполитим рушенням, яке з'явилося в маєтку Радович Станіслава Граєвського, аби відібрати його як відшкодування боргу слугі кн. Костянтина Острозького Вінцентію Репковському. Граєвський, зібравшись зі слугами та приятелями й озброївшись вогнепальною зброєю, заявив: «Нехай князь подстаростий с повитом до нас не наежчае, бо мы будем битъ и того села Радович боронити, и въязованя не допусчу, покул мене ставати буде, и мощно бороню». А потому «стреляли и въязованя не допустили, зачим князь подстаростий володимерский, не вчинивши пану Винцентому Репковскому отправки, от оных Радович, осветчивши таковое их спротивене противку уряду и повиту, отехали проч»¹²⁵⁹.

А от як зустрічав посполите рушення Василь Борзобогатий-Красенський: «...убравшыся у панцыр, з многими приятелми своими конно, збройно, якобы до войны против якого неприятеля головного, приготовавшыся околко сот людей, уряду кгородскому луцкому от села дорогу заступивши, [...] поведил: “Будемо, дей, вас бити и до горла боронити”»¹²⁶⁰.

Був, щоправда, інший вихід – самовільне захоплення маєтку силами особи, котра виграла процес, як учинили брати Линевські, що, однак, не схвалювалося¹²⁶¹.

Конституція 1589 року, якою Волинське воєводство приєдналося до Люблінського Трибуналу, змінила порядок екекуції: після відмови поступитися

¹²⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 483 зв.

¹²⁶⁰ Там само. – Спр. 15, арк. 86–87.

¹²⁶¹ Там само. – Спр. 12, арк. 233–237 зв.

маєтком до непослуха мали прибути члени суду в супроводі двох возних і шляхти, тим самим намагаючись схилити його до правових дій. Наслідком відмови упокоритися судовому рішення було позивання порушника до Трибуналу (однак надаючи йому також право на апеляцію), який ухвалював кару *баниції* – позбавлення особи всіх прав і вигнання з Речі Посполитої; заборонялося також будь-яке спілкування з банітом під загрозою такої ж кари. Проте вирок остаточно набував чинності після року та шести тижнів, якщо до того часу винуватець не замирювався з потерпілим¹²⁶². Тож посполите рушення як недієве практично скасовувалося, натомість більшої ваги набирав радше несильовий тиск на непослуха з боку спільноти і судових урядників, а також добровільність прийняття засудження кари. Як бачимо, слабкість виконавчої влади цілком відповідала головним настановам шляхетської культури.

Врешті, правом не були передбачені заходи щодо банітів, які опиралися декретові. На цьому наголошували луцькі гродські урядники, які, прибувши до маєтку засудженого на баніцію Криштофа Лодзинського, зіткнулися з його відмовою чинити відповідно до трибунальської ухвали – поступитися маєтком на користь супротивника. Тож до актових книг був уписаний суддівський вердикт, який засвідчував їхню безпорадність у даній і подібних до неї справах:

«Мы [...], добре се праву и констытуцьи, о одправе речи осужоное учиненое, припатрившисе, *далшее науки в ней описаной, яко противко банитови упорному поступовати, не видели есмо*»¹²⁶³.

Насамкінець розмови про складнощі на шляху екзекуції вироків мушу зауважити ще раз специфіку джерел, адже історик має справу зазвичай лише з актами спротиву, тож напевно важко сказати, яка частина переможених у судовому процесі погоджувалася з рішенням суддів без застосування сили, а яка що є сили боронила свою маєтність. Можемо говорити лише про тенденцію, яку виявляла, зокрема, й увага конституцій до цих проблем.

Трохи незручних питань

Підсумовуючи особливості функціонування судової системи, яка з погляду мешканця «добре впорядкованих» модерних держав украй драматична, поставимо прості й водночас незручні питання: чому у такій на позір неправій спільноті шляхтич за найменшою нагоди звертався до суду, демонструючи загалом добру обізнаність з правом і повагу до нього? Для чого витрачав час і немалі ко-

¹²⁶² Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 2 (1587–1609). – S. 125; ця конституція була також підтверджена у 1590 році (S. 153).

¹²⁶³ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 309 зв. – 310.

шти на скарги до канцелярії, виписи з судових книг окремих актів конфлікту та судового процесу; навіщо оплачував послуги офіційних свідків – возних і «людей добрих» при них, адвокатів, присутніх у суді приятелів, витрачався на «подяки» суддям за декрет? І це далеко не повний перелік можливих видатків особи, що провадила судовий процес. До того ж їх кількість неминучо зростала при апеляції до Трибуналу. Адже пошуки справедливості на шляхах правосуддя проблематичні не лише для нас – вони були такими і для тогочасних людей. З іншого боку, для чого шляхтичеві, що вдавався до насильства, конче потрібно було принаймні пробувати легітимізувати свої нелегітимні дії?

Попри на позір малоефективну роботу гродського суду, кількість тих, хто не ставав до суду, коливалася в межах 10 %, причому до їх числа нечасто потрапляли ті особи, які мали достатньо матеріальних і владних ресурсів, аби досягти свого через застосування сили¹²⁶⁴. Адже обвинувачення у негідній поведінці, винесене на суд як публічний простір, зобов'язувало шляхтича очиститися від таких закидів перед спільнотою. Тож судові засідання, де збирався чималий шляхетський загал, були своєрідним форумом для реабілітації, поєдинком за відновлення доброї слави, однак риторичними засобами.

Ці питання вже вкотре впритул підводять нас до можливих внутрішніх регуляторів «інакше» влаштованого соціуму, якими могли бути його самоврядний характер, підтримуване в різний спосіб почуття честі й тісно пов'язаної з ним доброї слави та необхідність певного символічного капіталу для шляхтича. Тож шляхетське судочинство від початку вибудовувалося як *конвенційне*, засноване на розумінні інтересів сторін і груп, що стояли за особою, культурних пріоритетів, вразливих місць культивованої честі, що дозволяло б готовим кожної хвилини вдатися до зброї шляхтичам надалі співіснувати. Слабкі місця судової системи були, як на правду, необхідними і передбачуваними, адже вона значною мірою творилася з урахуванням особливостей шляхетського стилю життя. Іншими словами, добре функціонування правової системи було неприйнятне для шляхти, що звично культивувала лицарські ідеали, де судовий процес і цілком умотивований вирок все одно мали характер поєдинку.

¹²⁶⁴ Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині... – С. 6, 18, 20.

Розділ 10

Приятельське єднання

Хай же кожний, скільки має сил,
чи то словом, чи то вчинком, чи порадою,
чи гідністю своєю, проханнями чи можливим
покаранням старається поєднати тих, хто ворогує.

Анджей Фрич-Моджевський

Сучасна карна система почала формуватися у XVIII столітті в освічених монархіях як реакція на несправедливість судочинства у станових державах з їхньою системою імунитетів для окремих груп і винятків для певних осіб. Зasadничим стало ставлення до злочину виключно як до порушення суспільного спокою, тобто конфлікту між державою та зловмисником. Держава – суверенний охоронець правового порядку – брала на себе функції визначати, яким приписом знехтувано, хто винуватець і на що він заслуговує, а також карати з усією суворістю, не даруючи ні злочинцеві, ні його співучасникові чи помічникові. Жертва з її інтересами при цьому практично усувалася з процесу й перетворювалася лише на засіб доведення вини злочинця¹²⁶⁵.

Однак історики права зауважили в період майже тотальної сваволі (як звикли оцінювати ранньомодерний час), за відсутності сильної центральної влади, існування інституції, що досить успішно регулювала конфліктні стосунки членів локальних спільнот¹²⁶⁶. При цьому керувалася вона протилежними

¹²⁶⁵ Fajst M. Wstęp II // Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka / Pod red. M. Płatek i M. Fajsta. – Warszawa: Liber, 2005. – S. 31–35.

¹²⁶⁶ Неможливість оминати цю правову інституцію, аналізуючи величезне коло питань, пов'язаних з функціонуванням судової системи на теренах Речі Посполитої, демонструє присутність згадок різного ступеня інформативності про полюбовні суди у більшості комплексних праць з історії права, а також у низці розвідок з окремих правових питань: Pawiński A. O pojednaniu w zabójstwie... Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej... – S. 11–19; Rafacz J. Dawny proces polski... – S. 3–5; Kutrzeba S. Mężobójstwo w prawie polskiem...; Dobrowolski K. Wróżda i pojednanie... Balzer O. Przewód sądowy polski w zarysie // Studja nad historją prawa polskiego. – Lwów: Towarzystwo Naukowe; Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935. – T. XV. – Zeszyt 1. – S. 217; Kutrzeba S. Dawne polskie prawo... – S. 77–78. Їм було присвячене також монографічне дослідження Владислава Доміно: Domino W. Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu. – Warszawa: Prace seminarium dawnego prawa sądowego i historii ustroju dawnej Polski Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, 1938. Про полюбовні суди на українських землях див. також: Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега

принципами: злочин розглядався передовсім як завдана постраждалому кривда та порушення спокою в спільноті; а метою було колективними зусиллями винуватця, жертви та їхніх приятелів, членів того ж соціуму, виправити ситуацію – відновити порушену рівновагу й відшкодувати кривду. Тобто засадничими питаннями були: кого скривджено, яка величина втрат і хто їх компенсувати-ме? Такою інституцією був суд полюбовний (приятельське єднання, третейський суд), про який я вже з різних причин згадувала. Присутність та успішне функціонування його в традиційних культурах зауважили антропологи, сьогодні ж настала черга і правників, що поважно переймаються проблемою реформування пенітенціарної системи, яка за майже триста років добре навчилася карати, однак щоразу зазнає поразки в змаганнях за людину – як правопорушника, так і жертви. А для істориків увага до практик полагодження конфліктів пов'язана зі зсувом інтересів від інститутів і структур до процесів і соціальних практик, від аналізу функціонування суду до позасудової сфери¹²⁶⁷.

Тож спробую розглянути влаштування полюбовного суду на Волині та його місце в замиренні членів шляхетського соціуму. Популярність цієї інституції – форми полагодження конфліктних взаємин за допомогою приватних осіб з ініціативи і за згодою сторін – у шляхетському середовищі Волині забезпечували кілька важливих чинників. Серед них чи не найголовніший – його дієвість як гальмівного механізму в конфліктах членів озброєної спільноти, надзвичайно вразливих щодо питань честі. Метою приятельського контролю було замирення сторін без особливих утрат для їхньої поштивості, а не пошуки винного та подальший порахунок з ним, що було обов'язковим для судового процесу і часто не лише не припиняло ворожнечі, а й провокувало сторони на її продовження. Порівняймо традиційну для судової практики формулу «*срокгост права*» (чи «*срокгост статутова*») з декларацією суті суду полюбовного: «...обычаем угоды приятелское погожали, якобы на обе стороне без шкoды

Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.–Л.: б. в., 2004. – С. 207–228; *Зазуляк Ю.* Зі спостережень над практикою полюбовного судочинства у Руському воеводстві у XV ст. // *Ruthenica*. – К., 2004. – Т. III. – С. 186–205; Польська дослідниця Анна Роснер звернула увагу на недооцінку істориками права приятельського єднання й висловила вкрай важливу думку про закорінення його в ментальності та культурі Речі Посполитої, див.: *Rosner A.* Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego // *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*. – Warszawa: Liber, 2005. – S. 37–58.

¹²⁶⁷ *Anton I. A.* The Language and Practice of Negotiation in Medieval Conflict Resolution (Castille-Leon, Eleventh-Thirteenth Centuries) // *Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White* / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 157–158.

и затруднения болшого было»¹²⁶⁸ або «покой еднаючи, абы каждый при своей справедливости зостал»¹²⁶⁹.

Як зауважував Іван Куйбіда, мотивуючи своє звертання до приятельського суду небажанням ставати до права, «ноги уходячи срокгости правное, абых на нее упасти яко не мел, и не хочечися в право вдавати за тое обвинене»¹²⁷⁰. А Михайло Оранський з Григорієм Киселем, «маючы з давных часов межи собою иншие розные заишьтя за позвы через декрета, не сквапляючыся на декрета срокгости правное, але через приятелей наших так тое межи собою постановили»¹²⁷¹.

Судовий процес був пов'язаний з фінансовими витратами¹²⁷²; часто затягувався зацікавленою стороною з формальних причин на невизначений термін; міг бути обтяжений упередженістю суддів, членів тієї ж спільноти. Існувала майже необмежена можливість апелювати до вищої судової інстанції щодо вироку гродського чи земського судів, яка, своєю чергою, затягувала вирішення справи й здорожчувала його. Нерегулярність роботи гродського суду теж підштовхувала сторони до владнання суперечок поза судом: «...для того несуженья рочков могу до тое справи приятелей звести»¹²⁷³. Врешті, слабкість виконавчої влади робила вкрай проблематичним виконання будь-якої судової ухвали. Тож пошуки справедливості через звертання до суду наражалися на значні труднощі.

Проте чи не важливіша зацікавленість самоврядної шляхетської спільноти не так у покращенні роботи суду, як у збереженні відносної рівноваги у соціумі, чого практично не можна було досягти в межах судочинства. Так Станіслав Граєвський своє звертання саме до приятельського суду пояснював побоюванням поглибити конфлікт: «Фолкгуючи тому, абы за проволокою правною до болшого зашьтя и ростырку не пришло, [...] хотечи тое привести ку поровнаню и згоде»¹²⁷⁴. А кн. Юрій Збараський по тривалій судовій тяганині вирішив перенести полагодження суперечок зі своїм супротивником на розсуд приятелів, «не хотечи ся далее с паном Дмитрием Олехновичем Козинским в иных розницах заводити, одно в доброй згоде и приязни хотечи з ним мешкати на все потомные часы»¹²⁷⁵.

¹²⁶⁸ ЦДІАУК. — Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 149–149 зв.

¹²⁶⁹ Там само. — Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 42.

¹²⁷⁰ Там само. — Спр. 17, арк. 96–96 зв.

¹²⁷¹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 183 зв. — 184 зв.

¹²⁷² Див., скажімо, мотивацію припинення однієї з конфліктних справ: щоб не множити «шкоды и проволоки правное» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 10 зв.).

¹²⁷³ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 377–378.

¹²⁷⁴ Там само. — Спр. 12, акр. 164–164 зв.

¹²⁷⁵ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 54б.

Такий меті – знайти шляхи для замирення ворогуючих осіб і, не вилучаючи правопорушника з соціуму, створити умови для його подальшого там перебування – було підпорядковане полюбовне судочинство, де намагалися врахувати інтереси всіх, знайти основу для порозуміння та виробити компроміс із найменшими втратами для честі винуватця.

Судові акти, що містять інформацію про полюбовні суди, можна розділити на три групи, з яких дві перші є найчисельнішими та найінформативнішими: 1) так звані «рознаття на вгоду приятелску и померковане», «розеймы» чи «росписи» – записи про рішення сторін удатися до приятельського суду; 2) скарги на порушення однією зі сторін попередніх домовленостей, що були пов'язані із занесенням до книг інформації про розірвання угоди; 3) листи компромісарські чи єднальні (*еднацкие*), тобто умови поєднання сторін у ході полюбовного суду, засвідчені підписами його учасників.

Рішення вдатися до приятельського суду сторони приймали переважно на початку або під час судового процесу, тож його призупинення фіксувалося в судових книгах як усне визнання учасників суперечки. Зазвичай такі записи містять лише відомості про час проведення акту, його місце і кількість суддів з обох сторін (часто без зазначення їхніх імен), а також застереження щодо зриву домовленостей або ж непогодження сторонами своїх претензій упродовж полюбовного суду. Інколи важив лише факт тимчасового замирення; що ж до обставин перебігу полюбовного суду, то сторони могли обмежитися досить непевним «тут где неподалеку Луцка»¹²⁷⁶ на означення місця зустрічі чи ж заувагою, що деталі будуть обговорені після приїзду однієї зі сторін на Волинь (коли рішення про полюбовний суд приймав адвокат)¹²⁷⁷, або ж подавалася лише частина стандартної інформації¹²⁷⁸ чи лише сам факт *розняття*¹²⁷⁹.

Розейм могли оформлювати у вигляді листів-зобов'язань, якими сторони обмінювалися на підтвердження усних домовленостей і де процес полюбовного суду регламентувався значно ретельніше¹²⁸⁰. Ідентичні за змістом листи

¹²⁷⁶ Там само. – Спр. 4, арк. 160 зв.

¹²⁷⁷ Там само. – Арк. 235 зв. – 236.

¹²⁷⁸ Там само. – Спр. 7, арк. 180–180 зв. (лише дата й місце); Спр. 4, арк. 493 зв. – 496 зв. (лише дата).

¹²⁷⁹ Там само. – Спр. 4, арк. 328 зв. – 330 зв. (до актових книг були вписані контрверсії сторін, які передували рішенню вдатися до полюбовного суду, про саму ж ухвалу відомо лише те, що у випадку, якщо сторонам не вдається дійти згоди, справу мали розглядати на наступних р'оках); арк. 972 зв. – 973 зв. (аналогічна інформація про полюбовний суд).

¹²⁸⁰ Так лист «розняття» між кн. Михайлом, Федором та Олександром Михайловичами Курцевичами з одного боку і кн. Дмитром Козекою – з іншого, щодо межових суперечок є зразком урахування щонайменших деталей процесу полюбовного суду, аж до регламентації стосунків сторін з найважливішими особами з числа полюбовних суддів (ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 332 зв. – 335 зв., 336–338).

заносили від імені кожної зі сторін до судових книг¹²⁸¹. Траплялися випадки, коли їх не вписували цілком, а оформляли як довільний запис про погодження:

«...свои добровольныи розеймы звыш помененыи приятели на писме до книг земских луцких под печатми и с подписми рук своих подали, а так мы тое очевистое вышей мененыи особ сознана до книг земских луцких записати есмо казали»¹²⁸².

Записи здійснювалися як за подачею сторін чи їхніх адвокатів, так і з ініціативи посередника у залагодженні конфлікту, спільного приятеля/приятелів¹²⁸³. Інформацію про *розняття*, зазвичай, вносили до книг тієї інстанції, де відбувався попередній судовий процес, – ґродського, земського чи трибунальського судів¹²⁸⁴.

Скарги на недотримання попередніх умов у процесі приятельського суду є чи не найінформативніші, адже сторона, що почувалася скривдженою, не просто фіксувала порушення домовленостей супротивником, а й детально за-свідчувала весь перебіг конфлікту. Саме в цих записах присутні мотивації дій сторін, наголошення на недопустимих учинках, окремі деталі процесу (як, скажімо, використання полюбовними суддями Статуту), тобто розкриваються ті реальні практики, які приховувалися за формулами угод. Тож скарги можуть містити інформацію найрізноманітнішого характеру з царини повсякдення.

Рішення полюбовного суду (листи *компромісу приятельського, уложеня приятелского, вгоды и померкованя приятельского, вгоды и застановеня приятелского, роспису и постановеня приятелского* тощо) зустрічаються рідше, що вказує на необов'язковість їхньої фіксації в офіційних судових установах¹²⁸⁵. Угоди вписували до книг ґродського чи земського суду, або й до обох водночас¹²⁸⁶, зазвичай, від кожної зі сторін¹²⁸⁷. Оскільки для сторін

¹²⁸¹ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 484–486 зв. і, відповідно, арк. 617–619, а також: Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 332 зв. – 335 зв.; та аналогічний лист від іншої сторони: Там само. – Арк. 336–338.

¹²⁸² Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 140 зв.

¹²⁸³ Так саме Януш Угриновський як посередник між позивачем і відповідачем («розеймуючи на вгуду межи сторонами») просив внести до актових книг інформацію про згоду сторін удатися до суду полюбовного (ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 281 зв.).

¹²⁸⁴ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 499 зв. – 500: запис «розейму» до трибунальських книг.

¹²⁸⁵ Обов'язковими для фіксації, зазвичай, були акти полюбовних судів, що стосувалися нерухо-мості, а також справи, котрі потрапляли до полюбовного суду після ухвалення декрету судовою інстанцією, особливо, коли йшлося про вирок баніції. Вносили до судових книг також рішення полюбовних судів на вимогу сторони/сторін, що й зазначалося текстом угоди.

¹²⁸⁶ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 158–159.

¹²⁸⁷ Див., напр.: ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 493 зв. – 496 зв. (дата складання та внесення до книг однією зі сторін – 8 червня 1584) і, відповідно, запис іншої сторони: Там само. – Арк. 976–982 (11 жовтня 1584).

актуальними були саме домовленості, а не обставини їхнього досягнення, то й інформація щодо перебігу полагодження конфлікту переважно обмежується зазначенням місця і часу проведення суду та його учасників¹²⁸⁸. Однак маємо й випадки інформаційно насичених *листов еднацких*, як у справі Богдани Михайлової Малинської з Яловицьких з Іваном Козинським, де зафіксовано перебіг справи у луцькому ґродському суді та судовий вирок; обставини рішення про приятельський суд, місце, час та учасники полюбовного суду, його ухвала; виконання стороною вироку й застережні заходи у випадку порушення домовленостей. Лист був вписаний до земських книг двічі, від кожної зі сторін – учасниць полюбовного суду¹²⁸⁹; третій лист у тій же справі був представлений з боку спільних приятелів і дещо відрізнявся від попередніх, зокрема, інформацією про акт перепрошення Козинського перед полюбовними суддями і Богданою Малинською (крім матеріального відшкодування потерпій сторони), а також описом проведеної межі між спірними ґрунтами¹²⁹⁰. Четвертим документом цього полюбовного суду є межовий акт, укладений спільними приятелями¹²⁹¹.

Інколи до судових книг заносили лише визнання позивача про відшкодування від кривдника згідно з рішеннями полюбовного суду – так званий квитовий лист¹²⁹². Зустрічається також запис листа, яким скривджена сторона звільняла свого контрагента від відповідальності, припиняючи справу в усіх судових інстанціях та зобов'язуючись ніколи її не поновлювати, однак при цьому не згадувалося, як постало таке рішення¹²⁹³. Те, що йшлося саме про домовленості полюбовного суду, засвідчував характер запису, а також пізніша скарга подавача листа про невиконання протилежною стороною зобов'язань, зокрема, і про внесення до актових книг відповідних листів¹²⁹⁴.

Тож на підставі цих видів судових записів спробую охарактеризувати перебіг полюбовних судів.

¹²⁸⁸ Або ж узагалі не містить інформації щодо процедури полюбовного суду, див., напр.: ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 453.

¹²⁸⁹ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 158–159; 206–209 зв.

¹²⁹⁰ Там само. – Арк. 217 зв. – 219 зв.

¹²⁹¹ Там само. – Арк. 225–227 зв.

¹²⁹² Там само. – Арк. 442 зв. – 443 зв.

¹²⁹³ Там само. – Спр. 7, арк. 136–137 зв.

¹²⁹⁴ Там само. – Арк. 239–239 зв. Аналогічним є випадок відмови від ведення процесу слугою кн. Михайла Чорторийського – Богушем Сердятицьким – з княгинею Олександровою Вишневецькою про грабунок повза: «Я, не вдаючися з єю милостью у право, позву своего попирати не хочу, и с того року позву, речи и жалобы, в ней описаное, ее милост выпускаю и волною чиню» (ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 382–382 зв.), хоча, немає сумніву, що цьому актові передували певні домовленості.

Як альтернативний офіційній судовій системі спосіб *позасудового* пошуку справедливості полюбовний суд частково регламентувався І ЛС 1529 року. Відповідно до правової норми, після винесення вироку вповноваженою на те офіційною інстанцією єднання могло відбуватися лише в присутності децького чи вижа (офіційних свідків) або ж суддів, які ухвалювали попередній вирок. За недотримання припису передбачені були штрафні санкції коштом сторін та їхніх *єдначів* на рахунок суддів, що початково провадили справу (розд. 6, арт. 36 «По суде не маеть нихто без вижа єднанья чинити»). Схоже, що це була спроба прив'язати звичай до запроваджуваної державою правової системи.

II ЛС містить окремих артикул «О полюбовном суду» (розд. 4, арт. 60). Він оминає вимоги I ЛС і зосереджується переважно на ситуації порушення ухвал полюбовного суду однією зі сторін. Продовження справи покладалося тоді на земський суд; туди ж мали звертатися й у випадку, якщо полюбовні судді не могли дійти згоди. Також правовим приписом «Хто бы кого через суд або через єднане ку праву позвал» (розд. 4, арт. 15) заборонялося стороні, що прогнала справу в суді чи в результаті єднання, позивати супротивника до офіційного суду під загрозою штрафу. Отже, вся процедура полюбовних судів залишалася в царині звичаєвих практик та ініціативи сторін. III ЛС дещо розширював приписи II ЛС, зокрема, зобов'язував сторони в особливо тяжких кримінальних справах, де винуватцеві в межах офіційного судочинства загрожувала смертна кара, фіксувати домовленості в актових книгах.

Загалом же, на відміну від I ЛС, приписи II і III Статутів майже не торкалися процедурного боку проведення полюбовних судів, регламентуючи лише точки дотику між офіційними судовими установами й альтернативною їм звичаєвою інституцією.

Компетенція полюбовного суду. На розгляд полюбовного суду могли передавати будь-які справи конфліктного характеру – від усіх видів справ з царини приватного права (аж до розлучення перед приятелями, прикладом чого може бути випадок княжни Маруші Збараської та Василя Загоровського, де приятельський суд передував духовному¹²⁹⁵) до тяжких кримінальних злочинів. Тобто компетенція офіційних і полюбовних судів збігалася.

Значна частина справ традиційно вирішувалася саме через третейський суд, як, скажімо, межові суперечки¹²⁹⁶ чи порахунки між шляхтою щодо кривд

¹²⁹⁵ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 15–15 зв.

¹²⁹⁶ Яковенко Н. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). – К.: Наук. думка, 1991. – С. 7–10; II ЛС, розд. 4, арт. 70. Пор.: ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 252 (поділ маєтку перед полюбовними приятелями).

слуг або підданих (*соседским обычаем*)¹²⁹⁷. Цікаво, що в окремих випадках суд пана над своїм підданим, що на позір цілком перебував у панській юрисдикції, теж набирав форми приятельського суду за участю шляхти, особливо якщо у справі фігурували, хай і непрями, піддані іншої особи. Однак маємо приклад, коли пані Ганна Фалелеева Марковська розглядала справу свого підданого про крадіжку у неї коней за участю запрошених до цього шляхтичів, мотивуючи такий крок бажанням діяти справедливо і в правовому полі:

«Не хочечи того сквапливе а безправне жадный речи чинит, алем на то упросила вашу милост приятелей своих до дому своего, хочечи с тым злочинцею, збигом и шкодником своим перед вашею милостю справедливости ужит, а з розсудку вашей милости все учинити»¹²⁹⁸.

Проте особливо важливою для шляхетської спільноти була можливість вирішувати полюбовно справи про вбивство або ті, де винному загрожувала смертна кара і/чи позбавлення честі, які в цьому випадку замінювалися м'якшим вироком. Саме найтяжчі переступи, обтяжені кровопролиттям, якнайпильніше потребували втручання приятелів, аби полагодити стосунки жертви та кривдника. Так прикладом може бути випадок взяття на поруки (*рукоємства*) звинувачених у вбивстві шляхтичів, один з яких за судовим вироком мав бути скараний «на горло», до полагодження справи *єднальним обычаем*. Умовою передбачалася страта винуватця, якби сторонам не вдалося досягти домовленостей¹²⁹⁹. Чи, скажімо, позваний до суду матір'ю та братами вбитого ним шляхтича Костянтин Колпитовський за допомогою спільних приятелів ще до початку судового процесу дійшов з позивачами згоди щодо полюбовного погодження. Тож провадження шкрутинії було судом скасоване¹³⁰⁰.

Компетенція полюбовного суду, таким чином, поширювалася на всі можливі правопорушення аж до найскладніших переступів кримінального характеру.

Ініціатори полюбовного суду. Величезну роль у перенесенні справи з офіційної судової інстанції на суд полюбовний відігравали приятелі сторін. У бага-

¹²⁹⁷ Див., напр., II ЛС розд. 4, арт. 27. Пор.: справа про кривди підданих між Остафієм Короваем-Селецьким і княгинею Марковою Сокольською з земського уряду була перенесена на приятельський суд на таких умовах: у визначений день мали з'їхатися «на мисце об'їче до пна Василя Коптя» Коровай сам, а з боку княгині – її представник («кого бы колвек с приятел своих або з слуг своих») і чинити справедливість за «правъным поступком и слушным доводом», якби не вдалося правом полагодити або «*угодъным обычаем*», тоді «*право правом ити мает*» (ЦДІАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 79).

¹²⁹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 54.

¹²⁹⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 315 зв. – 316.

¹³⁰⁰ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 791–791 зв.

тьох справах саме вони вказані як ініціатори: «...их милости панове а приятели наши обapolные в то ся вложили и, не *допускаючи нас ку праву*, едналным обычаем угоду межи нас застановили»¹³⁰¹. Але якщо вказівка на анонімних приятелів могла за звичною риторикою приховувати інтенції сторін, надавати їм ваги, легітимізувати, то в окремих випадках конкретний *сполный приятел* чи *еднач* брав на себе не лише *рознятте* сторін, а й засвідчував у суді попередню угоду між ними: так Іван Шпаковський визнає, що «за позволенем их милости так стороны поводовое, яко и отпорное, в том ся вложил, а межи их милостями тую справу на угоду приятельскую рознял»¹³⁰². Але й коли спонукана належала одній чи обом сторонам, порозуміння відбувалося саме за посередництвом сторонніх осіб: «...за вложенъем панов приятел зобополных»¹³⁰³. Звернімо увагу на те, як луцький і острозький владика Кирило Терлецький шукав порозуміння з Вороною-Боратинським: «...поколкокрот [...] еще добре присылал до мене его милости [Остафія Малинського, Івана Борзобогатого-Красенського, Олізара Кирдея-Мильського – *Н. С.*], мовечи мни через их милости, абым се с паном владыкою о роцех еще з его милостью погодил и во всем пристойне померьковал»¹³⁰⁴.

Ініціаторами могли виступати й самі судді, які суміщали владні повноваження з обов'язками приятелів, родичів, сусідів, клієнтів тощо. Так через приятелів і «врядовников повиту луцкого» (земських судді та підсудка) була припинена справа, що мала вестися у луцькому земському суді: «...тые вси позвы есмо едънацким обычаем уморили»¹³⁰⁵. Іншого разу ініціатива виходила від земського підсудка і ґродського судді¹³⁰⁶. Так згадувана справа владики Терлецького з Вороною-Боратинським учергове була призупинена в земському суді завдяки втручанню судді й підсудка:

¹³⁰¹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 51 зв.; «...приятели наши, не *пускаючи нас до права*, угодливым обычаем помежи нами померковали» (Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 14).

¹³⁰² Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 317; «Я, будучи *сполный приятел их милости*, тые позвы межи их милостью рознял» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 386–386 зв.); «...росписы постановеня промежку их милости через приятеля и *еднача их милости любовного* пана Базилиуша Дривинского, писаря его королевское милости, з волею их милости самых учиненые» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 417–426).

¹³⁰³ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 81; «...не вступаючи з его милостью в жадное право, *просил есми его милост через людей зацных*, которий на прозбу мою учинил, и так зо мною постановил» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 228 зв. – 289); «...*через людей зацных мене убегали и просили* и за выналязком приятельским межи собою есмо постановили» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 199–199 зв.).

¹³⁰⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 93–93 зв.

¹³⁰⁵ Там само. – Спр. 9, арк. 115 зв.

¹³⁰⁶ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 160 зв.

«...от его милости пана владыки луцкого справу мою з его милостью в суду зачатую знову на вгуду розъяняли и рок той угоде на соймаку теперешнем зложили, [...] то мне словне приобещавши и руки свое мне на том дали, хотечи мене во всем пристойне з его милостью [...] погодити и приятелски померковати»¹³⁰⁷.

Рішення про перенесення справи на приятельський суд могли ухвалювати й *умоцовані*¹³⁰⁸, що, зазвичай, передбачалося текстом *моци зуполной*¹³⁰⁹.

Обставини звернення сторін до полюбовного суду. Сторони могли перейти від офіційного судового процесу до полюбовного на будь-якому з етапів судового провадження. Досить часто про полюбовний суд домовлялися ще перед початком процесу («не приходечи в суду земского до росправы и поступку правного»¹³¹⁰), тобто позивач відмовлявся від можливої перемоги над супротивником у суді, попри матеріальні витрати на досудові процедури – вписи до книг, отримання позову, плати возному за вручення позову та засвідчення його в гроді, у багатьох випадках – попередні домовленості з адвокатом, запрошення до участі приятелів, перебування у місті в очікуванні своєї черги за реєстром судових справ тощо. Цей акт засвідчував, що певна робота з супротивниками була проведена спільними приятелями відразу, як ворожнеча вийшла на яв та була зафіксована скривдженням у судових книгах з метою ініціювати процес. Нерідко також справи призупиняли під час процесу («не скончечи того межи собою у суду правом»¹³¹¹), особливо тоді, коли контрверсії сторін заходили в глухий кут. Так після того як суд не дозволив апеляцію одній зі сторін у процесі, справа була передана на суд полюбовний: «...за вложенем в то приятелским взяли то межи собою на вгуду и померковане приятелское»¹³¹². Можливими були угоди й безпосередньо перед ухваленням вироку¹³¹³.

¹³⁰⁷ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 93 зв.

¹³⁰⁸ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 165–165 зв., 235 зв. – 236; «...теды мы, умоцованые их милости з obu строн, не допущаючи тые справы до суду, за рознятем приятелским розняли то на угоду приятелскую», вони ж зробили і запис про угоду в судових книгах (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 450).

¹³⁰⁹ *Старченко Н.* Умоцовані-прокуратори-приятелі... – С. 111–144.

¹³¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 92 зв.; «...мы, обоя сторона, зъехавшися на рочки тые кгородские прошлые, не вступаючи в право, але отложившы позы на сторону, за намовою приятелей наших, приняли есмо [...] мет з ним угоду пристойную» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 168).

¹³¹¹ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 143 зв.

¹³¹² Там само. – Спр. 4, арк. 328 зв. – 330 зв.

¹³¹³ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 175–175 зв.: «...уряд декрет екзекуцию на панов Холоневских вчинит мели, тогда панове Холоневские с паном Витвинским под таким способом» поєдналися.

Траплялися випадки перенесення справи на приятельське *померковане* вже на апеляційному суді¹³¹⁴ або перед ним – рішення про приятельську угоду було прийняте сторонами на вальному сеймі у Варшаві, де мала за апеляцією до короля розглядатися їхня справа: «...их милости панове послове волинцы mezi мьною а mezi паном Колпытовским там же у Варшаве на угоду взяли»¹³¹⁵.

Навіть після виконання вироку сторони погоджувалися на прийнятніші умови для сторони, що програла процес. Так за допомогою посполитого рушення Олехнова Загоровська виконала постанову суду про відібрання у Жданової Коїленської чотирьох підданих, однак потім сторони погодили свої суперечки, результатом чого стало повернення підданих Коїленській від Загоровської в обмін на сплату сорока кіп¹³¹⁶. Тож добросусідські відносини, принаймні тимчасово, були відновлені. Саме через приятельське полагодження зазвичай «зносилася» баніція. Так Гальшка Василева Вороничова зі старшим сином визнали, що вони, «не публікуючи» баніції, присудженої Тимофієві Краснодарському за несплату боргу, вирішили передати справу на приятельський суд «в надею угоды». Претензії вдалося полагодити, тож скаржники звільнили відповідача від покарання, баніцію «скасовавъши, уморивши и внивоch то оберънувши»¹³¹⁷. А володимирський війський Василь Гулевич, отримавши королівський декрет на свою користь у справі з Іваном та Олехном Путошинськими, які образили його «словами своїми и жалобою на враде земском луцком», зваживши на прохання спільних приятелів, той вчинок кривдникам «хрестиянски» вибачив, за що вони зобов'язалися «пану войскому заслуговати»¹³¹⁸.

Присяга як спосіб доведення у судовому процесі зазвичай спонукала сторони до спроб вирішити суперечки позасудовим шляхом¹³¹⁹. Як уже зауважувалося, значний інтервал між моментом призначення присяги та датою при-

¹³¹⁴ Там само. – Спр. 18, арк. 153–153 зв. – погодження у справі про образі чести на королівському суді.

¹³¹⁵ Там само. – Спр. 14, арк. 45 зв. – 47. Приятельський суд повинен був відбутися після приїзду на Волинь.

¹³¹⁶ Там само. – Арк. 391 зв. – 392.

¹³¹⁷ Там само. – Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 290 зв. – 293.

¹³¹⁸ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 199.

¹³¹⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 492–492 зв.; Там само. – Спр. 16, арк. 229; Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 493 зв. – 496 зв., 343 зв. – 344 (Гаврило Гостський у суді засвідчив, що його батько, позваний Олізаром Кирдеем-Мильським, захворів. Суд ухвалив: послати возного зі шляхтою до Гостського для засвідчення під присягою його хвороби. Тоді Гаврило запропонував учинити приятельську угоду впродовж чотирьох тижнів, на що сторона погодилася. Якби згоди не дійшли, то Гостський мав би присягнути, а у випадку відмови від присяги він одразу ж програв справу).

сягання (часто відкладання її до наступного судового засідання) імпліцитно передбачав можливість погодження суперечностей.

Отже, до полюбовного вирішення конфлікту сторони могла підштовхнути як перспектива ведення судового процесу, так і всі подальші етапи, з ним пов'язані.

Полюбовні судді (*приятелі полюбовні, полюбовні судді, єдначі, приятелі*). Особи полюбовних приятелів могли бути визначені сторонами на момент угоди про суд полюбовний, однак траплялося це досить рідко.

Найчастіше в попередній домовленості йшлося про їхню кількість від кожної сторони, що ж до іменування конкретних осіб, то, як правило, в тексті зізнання зауважувалося: «...которых на тот час звести будем могли»¹³²⁰, «з своею руки кого колвек звести и способити можем»¹³²¹ тощо. Традиційно кількість суддів складала по дві особи з кожного боку¹³²², рідше – три¹³²³, проте бувало й по одній¹³²⁴. Утім, жодних обмежень у цьому питанні не спостерігається, швидше за все, сторони керувалися раціональними мотивами, де найприйнятнішою сукупною кількістю полюбовних суддів було 4–6 осіб. Сторони, зазвичай, не були зацікавлені в розширенні складу учасників єднання, про що свідчить заувага в тексті однієї з угод: «...не в болшом почте, одно мы сами особами з двумя приятельми, а княз Козека против каждого з нас толко ж приятели нашим ровных»¹³²⁵, адже на приятельському суді йшлося про максимальне зменшення тиску та гру престижів.

Виняток становлять хіба окремі випадки, пов'язані з межовими суперечками чи розподілом володінь. Так у справі про поділ маєтку між Богушем Зайцем і вітебським воєводою Миколаєм Сапегою було зафіксовано сімох осіб єдначів включно з луцьким підкоморієм. Однак, найімовірніше, підкоморій виконував у цій справі функції суперарбітра або ж його запросили поза основним складом суддів для акту розмежування¹³²⁶. Врешті, підкоморський суд проходив у формі,

¹³²⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 82; аналогічний: Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 331 зв.

¹³²¹ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 456.

¹³²² Там само. – Спр. 4, арк. 160 зв., 484; Спр. 7, арк. 483.

¹³²³ Там само. – Спр. 7, арк. 501 зв.; Спр. 4, арк. 165–165 зв.

¹³²⁴ Там само. – Спр. 4, арк. 331 зв.

¹³²⁵ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 334.

¹³²⁶ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 492–492 зв.; в аналогічному випадку – по два приятелі плюс підкоморій (Там само. – Спр. 4, арк. 484–485). Така практика була традиційною для підкоморського суду, який часто відбувався як суд полюбовний, пор.: полюбовні судді, обійшовши кордон і його «поправивши, подкоморого або коморника звездши, по которых местцах тые при-

дуже близькій до приятельського, так що розрізнити їх буває досить важко. Зокрема, у справі братів Хрінницьких щодо межових суперечок окремо йдеться про необхідність вивести на єднання підкоморія Яна Харленського, до функцій якого входило остаточне вирішення справи у спірній ситуації («через поєднане приятельское або через розсудок пана подкоморого») або ж легітимація розмежування (вказано, що копачі робитимуть так, як погодиться підкоморій). За відсутності підкоморія до чотирьох суддів (по двоє від кожної зі сторін) передбачалося додати ще одну особу «приятелем пятым полюбовным судьям» — луцького гродського суддю Остафія Єловича-Малинського¹³²⁷.

Можливо також, що в окремих випадках більша кількість полюбовних суддів була пов'язана зі становищем сторони/сторін у шляхетській спільноті: на єднанні луцького старости кн. Пронського з Василем Загоровським перебувало восьмеро суддів. На цьому ж процесі фіксується й особа суперарбітра — володимирського підстарости кн. Олександра Курцевича, до компетенції якого належало остаточне полагодження справи на випадок незгоди суддів: «...[Подстаросту — Н. С.] *яко суперарбитер* межи нами ведле Бога и святое справедливости постановити и тые вси зайстъя о розницы наши сконччити»¹³²⁸.

Перебування в складі полюбовних суддів суперарбітра (або *обермана*) бачимо тоді, коли сторонам дуже залежало на поєднанні¹³²⁹. Скажімо, на полюбовному суді князів Курцевичів з кн. Дмитром Козекою, умови якого передбачали остаточне полагодження суперечок, було прийняте рішення про обрання *обермана* з особливими повноваженнями — «застановене вчинити и тую реч выроком своим межи нами сконччити». Як уже зауважувалося, функції суперарбітра міг виконувати і підкоморій. Тож і в цій справі він мав замінити суперарбітра на випадок хвороби останнього¹³³⁰.

За подібною умовою поміж Григорієм Колмовським і Барбарою Козинською у випадку незгоди полюбовних суддів саме «суперарбетру албо оберману» до ручалося «конец и застановене учинити»¹³³¹.

ятели постановят, через подкоморого або коморника копцы закопати и границу ведле статуту учинити и листы вечного заграниченя справивши, якие наваровнейшие быт могут промеж себе на обе стороны ведле застановеня приятельского на тот час, при постановеню и чиненю границ учиненного, под заруками роздати и на вряде кгородском володимирском ведле права сознати будем повинни» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 459).

¹³²⁷ ЦДДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 486.

¹³²⁸ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв. — 221.

¹³²⁹ *Зазуляк Ю.* Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирнення у Руському воеводстві початку XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2007. — Вип. 7. — С. 43–57.

¹³³⁰ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 334–334 зв.

¹³³¹ Там само. — Арк. 354 зв. — 356.

Оскільки суперарбітрові належало вирішальне слово в замиренні, то й обирати його повинні були за взаємною згодою сторін з числа спільних приятелів («...тогда *все сполне* обирами себе оберманом приятеля нашего обополного»¹³³²). Принцип безсторонності суперарбітра був наріжним для провадження полюбовного суду, тож сторони ревно ставилися до зовнішніх ознак його нейтральності щодо учасників процесу. Так у тексті однієї угоди про *розняття* зустрічаємо таке застереження: «...яко его милости пану подкоморому, так и его милости пану кграби [суперарбітру — *Н. С.*], до кого их милости ухотят — в дом волно ездити будет, а жадная сторона тым ся ображати не мает»¹³³³.

Як суперарбітр, так і полюбовні судді обиралися з-поміж осіб доброї репутації, *людей зацных*, котрі часто вивишувалися над шляхетським загалом за рахунок тримання урядів. Частотність появи серед єдначів судових урядників чи людей з канцеляристською практикою висока¹³³⁴. Крім того, що для сторін значної ваги набувала їхня кваліфікація, знання правових приписів і процедур, сама їхня участь у провадженні полюбовного суду певним чином легітимізувала цю інституцію звичаєвого права. Звернімо увагу на випадок, коли контрагенти переносять справу з земського суду на полюбовний, водночас «упросивши» за спільного єднача луцького земського суддю Ярофія Гостського (який, найімовірніше, мав бути суперарбітром) і додаючи йому ще по одній особі від кожної зі сторін¹³³⁵. Або, скажімо, на випадок незгоди полюбовних суддів сторони зобов'язуються звернутися по вирок до луцького старости, ключника й городничого Олександра Жоравницького та луцького земського судді Гаврила Бокія (без права апеляції щодо їхнього декрету до жодного суду), де урядники різних судових інстанцій функціонують у приватному полі¹³³⁶.

¹³³² Там само. — Спр. 18, арк. 85.

¹³³³ Там само. — Спр. 15, арк. 335 зв.

¹³³⁴ Див., напр.: серед приятелів у справі Станіслава Граєвського з Репковським — підписок Мартин Приборський та особа з великим канцеляристським і адвокатським досвідом Адам Мисевський (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 317 зв. — 319); у суперечці кн. Дмитра Козеки з Киселями з боку Козеки — Василь Гулевич, володимирський війський, і Лазар Іваницький, володимирський гродський суддя (Там само. — Арк. 439–439 зв.); на полюбовному суді Василя Гулевича з Олізаром Кирдеем-Мильським з боку Мильського приятелем полюбовним виступав Іван Хрінницький, луцький земський підсудок, а єдначем на судовому процесі, тобто ініціатором розняття, був Базиліус Дривинський, королівський писар (Там само. — Арк. 417–426), згодом у цій же справі з боку Гулевича приятелем виступає Лазар Іваницький, гродський суддя (Там само. — Арк. 481–482); у справі кн. Курцевичів з кн. Дмитром Козекою з боку Курцевичів — особи з адвокатським досвідом Михайло Загоровський і Андрій Романовський, гродський писар (Там само. — Спр. 15, арк. 376–376 зв.).

¹³³⁵ ЦДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 762.

¹³³⁶ Там само. — Арк. 103–103 зв.

Заміна визначених наперед полюбовних суддів у момент самого єднання могла не викликаті жодних нарікань. Інколи така можливість зауважувалася в тексті *розняття*¹³³⁷ або ж під час єднання стороні дозволялося помінати своїх представників: «...не только з обчих людей кого обрати, але на конец и на сына або слугу» погодилися¹³³⁸. Однак якщо з певних причин вивести на полюбовний суд попередньо визначених суддів не вдавалося, це могло стати підставою для зацікавленої сторони перенести єднання¹³³⁹ або й звинуватити свого контрагента в порушенні домовленостей і зірванні полюбовного процесу. Скажімо, заміна княгинєю Марковою Сокольською попередньо визначених «рознятем на вгоду приятельську» полюбовних суддів з її боку – Рудецького та Гостського на луцького підстаросту Остафія Малинського – спровокувала відмову протилежної сторони, кн. Остафія Четвертинського, провадити єднання, бо, за його твердженням, «розейму приятельскому» була нанесена шкода. Князь не захотів брати до уваги пояснення приятелів княгині про те, що заявлених осіб у вказаний час не вдалося привести, і подав протестацію до суду, вимагаючи сплати княгинєю суми заруки, передбаченої умовами *розняття*¹³⁴⁰. Втім, відбувалося це тоді, коли учасник був зацікавлений не так у завершенні справи, як у її затягуванні.

Загалом невідомо, яким чином відбувався розрахунок сторін із запрошеними суддями. Найімовірніше, що йшлося про той же універсальний принцип *дару-віддару*, який забезпечував можливість отримання єдначами авансу і, відповідно, можливість ним скористатися згодом. Могло йтися і про символічний капітал, адже таким чином особа вивищувалася понад загал. Однак зустрівся і варіант матеріального розрахунку за суддівську роботу: «памятное от него взяли, на што есмо пану Остафью Борейку дали тот наш лист з печатми нашими»¹³⁴¹.

Місце та час проведення полюбовного суду. Чи не головною умовою щодо місця для проведення єднання, схоже, була нейтральність його для головних учасників процесу, тобто воно мусило бути «местом *обчим*». Тож ним чи не найчастіше ставав дім котрогось із знайомих/приятелів: «...маем се зъехати на местце обчее: албо у дом пана Заеца Здenezького, если зезволит пан Заец, албо до иминья его милости князя бискупова Бокова до Бокова»¹³⁴². Однак

¹³³⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 385 зв. – 390.

¹³³⁸ Там само. – Спр. 10, арк. 41 зв.

¹³³⁹ Олізар Кирдей-Мильський у справі з Василем Гулевичем просив призначити іншу дату суду через те, що суддя з його боку – київський підчаший Лозка – не прибав (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 481–482).

¹³⁴⁰ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 161 зв. – 163.

¹³⁴¹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 584–585.

¹³⁴² Там само. – Спр. 38, арк. 823 зв. – 824; чи, напр.: Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 483, 501 зв.

у випадку відшкодування кривд однією зі сторін, справа могла розглядатися безпосередньо в маєтку скривдженого¹³⁴³. Та можна зустріти випадок засідання суду й у домі кривдника, де він мусив/міг водночас і вчинити відшкодування¹³⁴⁴. Якщо спірною була нерухомість, тоді місцем єднання міг стати маєток, за який точилася суперечка¹³⁴⁵. Цікаво, що в справі князя Четвертинського з княгинею Сокольською сторони хоч і збиралися на полюбовний суд до маєтку князя, однак місцем єднання обрали дім підданого¹³⁴⁶. Межові суперечки зазвичай вирішувалися безпосередньо на спірному ґрунті й могли збігатися з традиційними місцями публічних зібрань, яким була, скажімо, копа:

«...обедве стороне на певное местцо и урочище, то ест у речки Любицы под Кустичами, где ся люде на копу сходятъ»¹³⁴⁷.

Позаяк місцем проведення полюбовного суду досить часто ставало повітове місто, то розташовувалися контрагенти зі своїми судьями переважно в котрійсь із міщанських господ¹³⁴⁸ чи у замку¹³⁴⁹. Для провадження полюбовного суду обиралися, крім того, церкви («у Володимеру у церкви мурованой у святой Пречистой»¹³⁵⁰) або костели¹³⁵¹, місце перед церквою¹³⁵², а також – територія монастиря¹³⁵³. Трапляються випадки провадження єднання в домі священика¹³⁵⁴. Цілком імовірно, що ці факти можуть додатково свідчити про зв'язок полюбовного суду з уявленнями про «місця миру», а також з культивованими чеснотами поштивого шляхтича і християнина, з необхідністю демонструвати християнське милосердя і виявляти «боязнь Божую»¹³⁵⁵.

¹³⁴³ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 200 зв.; Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 45 зв. – 47.

¹³⁴⁴ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 26–26 зв.

¹³⁴⁵ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 354 зв.

¹³⁴⁶ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 161 зв. – 163.

¹³⁴⁷ Там само. – Спр. 15, арк. 334.

¹³⁴⁸ Там само. – Спр. 18, арк. 184 зв.

¹³⁴⁹ Там само. – Спр. 16, арк. 229.

¹³⁵⁰ Там само. – Спр. 14, арк. 317 зв. – 319, чи аналогічний випадок: Там само. – Спр. 16, арк. 295–298 зв.; «...в ыменю нашом спольном в Устилугу у церкви ся зыйти» (Там само. – Спр. 14, арк. 214 зв. – 215).

¹³⁵¹ У костелі на території луцького замку (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 81 зв.).

¹³⁵² ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 185 зв.

¹³⁵³ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 385 зв. – 390: мали з'їхатися до Спаського монастиря у Володимирі.

¹³⁵⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103–103 зв.; Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 791–791 зв.

¹³⁵⁵ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 167, 169 зв. – 172; Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 136 зв.

Інтервал між угодою про суд полюбовний і самим єднанням не був ustalеним. Він міг обіймати від кількох днів¹³⁵⁶ до кількох місяців, особливо коли умовою передбачався обов'язковий приїзд однієї зі сторін на Волинь¹³⁵⁷. Традиційно єднання призначалося за кілька тижнів від моменту призупинення судового процесу¹³⁵⁸ в проміжку до наступних засідань суду або ж безпосередньо на час засідань¹³⁵⁹, аби у випадку непогодження суперечностей сторонам було зручно повернутися зі своєю справою до офіційної судової інстанції: «...до других рочков близко пришлох, так иж обобравши себе с паном Романовским в тых шести неделях до рочков пришлох час вольный»¹³⁶⁰. Часто для полюбовного суду обирався день, на який припадало християнське свято: «...в ден Светого Балтромаея» у церкві¹³⁶¹ чи на день св. Іллі «ведле каленъдару старого»¹³⁶². Роки могли відбуватися як посеред тижня, так і в неділю¹³⁶³.

Зустрічаються випадки призначення полюбовного суду на час зібрання сеймику, що значно спрощувало його облаштування, зокрема, полегшувало запрошення суддів полюбовних¹³⁶⁴.

Процедура полюбовного суду¹³⁶⁵. Це питання належить чи не до найскладніших для дослідника з огляду на малу інформативну базу. Як і більшість дотичних до полюбовного суду проблем, воно перебувало поза сферою правового регулювання і вкрай рідко потрапляло до текстів єднальних угод. Тож

¹³⁵⁶ Сторони переносять справу з гродського суду, де вона розглядалася 11 березня, на приятельський суд; якби конфлікт не вдалося полагодити, справу мали повернути до гродського суду 16 березня (ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 34–34 зв.).

¹³⁵⁷ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 165–165 зв., 309–309 зв.

¹³⁵⁸ Шість тижнів (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 82); чотири тижні (Там само. – Арк. 824); два тижні (Там само. – Арк. 960 зв. – 961); три тижні (Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 79); дванадцять тижнів (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 229); з 23 березня по 2 травня. (Там само. – Спр. 18, арк. 68); три тижні (Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 79); з 25 березня до 11 квітня. (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 85); за три тижні до років земського суду (Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 80–80 зв.).

¹³⁵⁹ Мали стати під час дії гродських рочків (Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 331 зв.; Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 68, 447 зв. – 448) чи років земського суду (Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 972 зв. – 973 зв.).

¹³⁶⁰ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 214 зв. – 215.

¹³⁶¹ Там само. – Арк. 317 зв. – 319.

¹³⁶² Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 483.

¹³⁶³ Там само. – Спр. 4, арк. 218.

¹³⁶⁴ Див., напр.: ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 92 зв.

¹³⁶⁵ Дослідження полюбовного суду на Волині загалом кореспондує з висновками В. Доміно (див.: *Domino W. Sądownictwo polubowne na Rusi...*), однак щодо процесу єднання авторові бракувало матеріалів для відносно детального його опису.

основним джерелом інформації служать принагідні згадки, а також деякі акти конфліктного характеру.

Отже, безпосередньо полюбовному судові могли передувати окремі вступні акти, до яких належало, зокрема, обов'язкове оголошення перемир'я між сторонами до моменту єднання, що інколи скріплювалося письмовими зобов'язаннями:

«...до того часу постановенья приятельского в покою межи нами то мы сами межи собою, слуги и подьяданные наши вцале заховати маем»¹³⁶⁶;

«...на што и квит и варунок покою межи собою учинили, чим будучи ubezpieчоньи, юж ся не стерег»¹³⁶⁷.

Можливим був також обмін сторін реєстрами всіх своїх шкод, «запечатаних печатми» і поданих через возного¹³⁶⁸. Заздалегідь підготовлений реєстр міг подаватися і безпосередньо в процесі суду¹³⁶⁹. Ці та інші документи були підставою для ухвал полюбовних суддів:

«...в тые sprawy их милости вгленувши, достаточне прислухат всих кривд и розниц, яко ся в позвех доложило, и особливе тых, которые от их милости без pozwу будут показаны, так з особ их милости яко слуг, бояр и подданных ведли реестров, которые их милости межи собою мити менуют, и такие реестра подняли се их милости, списавши вси кривды и грабежи межи себе»¹³⁷⁰.

Коли термін полюбовного суду з якихось причин не був призначений, скажімо, за відсутності на момент угоди про єднання однієї зі сторін, вона зобов'язувалася по приїзді листовно повідомити свого контрагента про час і місце приятельської зустрічі¹³⁷¹, що, зазвичай, відбувалося через возного: «...через возного обошлет, теды по обосланю через возного за чотыри недели выехать и тому всему досыт учинити будем винни»¹³⁷². На випадок хвороби сторони передбачалося, що вона поінформує іншу «через лист наш отвороный в рядовой», а потому таким же чином буде призначена інша дата¹³⁷³. Присутність возного при цих процедурах легітимізувала їх, тісно прив'язуючи процес єднання до офіційного судового процесу. Возні часто запрошувалися з гроду кожною зі сторін і на сам процес полюбовного суду: вони мали, якщо сторони не замирювалися чи розривали угоду, засвідчити перебіг полюбовного

¹³⁶⁶ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв. — 221.

¹³⁶⁷ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 147–149; справа про вбивство Януша Угриновського.

¹³⁶⁸ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 824.

¹³⁶⁹ Там само. — Спр. 9, арк. 252.

¹³⁷⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 34–34 зв.

¹³⁷¹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 165–165 зв.

¹³⁷² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 459.

¹³⁷³ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 485 зв.

суду в актових книгах офіційної інстанції, до якої переходив подальший розгляд конфлікту. Так возний Дем'ян Мокренський, наданий від уряду Олізарові Кирдею-Мильському, вніс до ґродських книг: «...я слова оповедане и осветчене его милости, будучи с стороны его милости пана Кирдеевы возным, до книг врядовых с повинности в раду моего сознал»¹³⁷⁴. При возному також традиційно були присутні два шляхтичі, свідки «люди добрі»¹³⁷⁵.

Оскільки суд полюбовний мав публічний характер, і його часто влаштували під час судових засідань чи сеймикових зібрань¹³⁷⁶, то на єднання, окрім обов'язкових учасників, традиційно збиралося широке коло приятелів («...так теж перед многими людьми зацными, котории ся были на тую справу зъехали»¹³⁷⁷), інколи всупереч спробам сторін урегулювати кількість осіб на процесі¹³⁷⁸.

Бажаною була особиста присутність сторін на єднанні, хоча траплялися й випадки його провадження через представників-умоцованих¹³⁷⁹.

Можливо, що процес полюбовного суду починався з формального надання єдначам від сторін повноважень на ведення справи, що підтверджує один із записів:

«...паном приятелом своим *устъне обедве стороны дали моц*, абы ведле опису и застановеня [...] во всех розницах тые панове приятели, згодившыся, *застановене учинили*»¹³⁸⁰.

Процес єднання міг проходити як неформалізований акт замирення сторін відповідно до уявлень шляхти про справедливість («ведле Бога и справедливости светое нас росправити и декрет skutечный удилати мают»¹³⁸¹), однак міг набирати й форми, максимально наближеної до офіційного судового процесу, особливо у пов'язаних із нерухомістю справах. До формальних процедур вдавалися і на етапі, коли примирення не досягалось *угодливим обычаем*. Тож сталим компонентом листів на *розняте приятелское* є заувага:

«...буд правом або єднанем межи их милостями згодне застановити»¹³⁸²;

¹³⁷⁴ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 27.

¹³⁷⁵ Там само. — Арк. 376 зв.

¹³⁷⁶ «Немало зацных людей шляхты, которые ся были на рочьки кгородские тутошние для справ своих и приятелских до замку зъехали» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 292).

¹³⁷⁷ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 25 зв. — 27.

¹³⁷⁸ Там само. — Арк. 332 зв. — 335 зв.

¹³⁷⁹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 221–221 зв.

¹³⁸⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 317 зв. — 319.

¹³⁸¹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103–103 зв.

¹³⁸² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 386–386 зв.

«...а где бы тые приятели наши того межн нами *угодливым обычаем* постановити и нас о то поеднати не могли, ино тые приятели межн нами *правным обычаем* мають так о кгрунты, яко и о вси заиштъя и розницы [...] розсудити и *водле права и поступку правного* згодливе то межн нами скончити моц мети будут, *яко судьи полюбовные* и от нас на то обраные»¹³⁸³.

«...вси сполне згодившися, *правным обычаем* межн ними того кончити не хотели, але *вгодною и еднанем* так есмо застановили»¹³⁸⁴.

Спробуємо на окремих прикладах показати, що ж означала пріоритетна для шляхетської спільноти форма еднання — *угодливым обычаем*¹³⁸⁵. Утім, щодо самої процедури такого провадження полюбовного суду ми можемо лише висловлювати припущення, оскільки в компромісарських листах інформація про неї відсутня. Найбільш імовірно, що в цих випадках йшлося про обмеження, а чи й відсутність формальностей з боку учасників процесу — «погодити и померковати». Адже найважливіше було знайти оптимальний спосіб виходу з тяжкої ситуації — для жертви, для кривдника, для спільноти. Тож упродовж такого розгляду справи едначі могли також представити своє бачення ситуації та спільно зі сторонами виробити максимально прийнятні умови.

Сутність медіації полягала в тому, щоб кожна зі сторін погодилася на певні поступки щодо своїх очікувань, які, водночас, задовольняли б іншого учасника, тобто йшлося про двосторонню готовність до компромісу:

«...через выналезок и розсудок сполный приятельский таковые розницы ведле правъды и справедливости светое мают межн нами поровънати»¹³⁸⁶;

«...покой еднаючи, абы кождый при своей справедливости зостал»¹³⁸⁷.

Цілком імовірно, що в багатьох випадках питання про вину котроїсь зі сторін і її визнання не ставили взагалі — важила лише готовність контрагентів визнати факт, що певні події відбулися, а також відшкодувати втрати. При цьому їх облік вели, порівнюючи кривди обох сторін. Звернімо увагу, як вирішувалися приятелями поррахунки між ворогуючими сторонами в складній справі, в якій з обох боків були жертви: «...забитый против забитого, голова

¹³⁸³ Там само. — Спр. 15, арк. 332 зв. — 335 зв.; див., також: «...всее sprawy [...] огледавши и достаточне о то намовившися и вси сполне згодившися *правным обычаем* межн ними того кончити не хотели, але *вгодною и еднанем* так есмо застановили» (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 11 зв.).

¹³⁸⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 11 зв.

¹³⁸⁵ «...первей еднанным обычаем о вси тые речы в тых пятых позвех описаные межн нами становити мают, а естли бы нас поеднати не могли, тогда, поступуючи во всем водле права посполитого и Статуту земского тые панове приятели наши, згожаючисе з собою о вси тые речы, в тых пятых позвех описные» погодити мають (Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103–103 зв.).

¹³⁸⁶ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 165 зв. — 166.

¹³⁸⁷ Там само. — Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 42.

за голову, а ранние против ранних ити маеть»¹³⁸⁸. Такий перебіг був важливим у за давнених ситуаціях, де кривди фіксувалися по обидві сторони, а як пам'ятаємо, саме такий варіант і характерний для шляхетської спільноти, де зазвичай симетрично відповідали на завдані образи. Таким чи не єдино можливим заключним актом протистояння було єднання для Івана Кирдея-Мнішинського та Івана Підгороденського у справі про вбивство слугами Мнішинського Кіндрата Підгороденського, а також попереднє вбивство Кіндратом шляхетного слуги Мнішинського у 1576 році. Зрозуміло, що до 1584 року, тобто на час єднання, сторони вчинили немало взаємних кривд, які були скасовані через приятельську угоду під зарукою в тисячу кіп¹³⁸⁹.

Декрети єднань засвідчують присутність певних поступок з обох сторін за для досягнення порозуміння і замирення: «...менил быти себе ку кривде, але для згоды доброе и налезку приятельского на то призволял»¹³⁹⁰ чи «не хочети ся далее с паном Дмитрием Олехновичем Козинским в *тых розницах заводити, одно в доброй згоде и приязни хочети з ним мешкати на все потомные часы*, з доброе воли, с порадою приятелей своих тые вси презыски [...] есми отпустил и о то ся есми с паном Дмитрием Козинским погодил»¹³⁹¹.

По смерті Григорія Чаплича-Шпановського у земському суді велася справа родичів його другої дружини Олени з Малинських (про її частку в спадкові по небіжчику) з опікунами Чапличових дітей від першого шлюбу. Олена претендувала на маєток, який був записаний їй чоловіком віновим записом у 1600 кіп (швидше за все, йшлося про подвоєну суму посагу). Справа була передана на суд полюбовний, де опікунам удалося домовитися про зменшення суми вдвічі, до 800 кіп, натомість Олена, проявивши «особливу ласку і доброту свою», отримала маєток від удячних опікунів із зобов'язанням надалі не чинити їй кривд. Взаємні поступки були вигідними для обох сторін: удова отримала належний їй маєток, а дітям у майбутньому не довелося б викупувувати свою отчизну за суму, що вдвічі перевищувала реальний внесок мачухи в дім їхнього батька. Тоді як земський суд мав присудити Олені маєток у сумі 1600 кіп без надання їй реальних шансів на отримання і, швидше за все, з перспективою подальшої судової тяжби й актів ворожості¹³⁹².

Таким же компромісом завершилася давня, «от дедов и отцов наших», справа про межові кривди Малинських з Іваном Козин-

¹³⁸⁸ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 648–648 зв.

¹³⁸⁹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 551–552.

¹³⁹⁰ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 149–149 зв.

¹³⁹¹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 546в

¹³⁹² Там само. — Спр. 4, арк. 493 зв. — 496 зв.; 552 зв. — 553 зв.

ським, у якій за вироком земського суду Козинський мав сплатити Малинським 816 кп. На єднанні була погоджена сума до сплати у 360 кп, яка відразу й була передана Козинським скривдженій стороні. Справа за згодою сторін була скасована «на вси пришылые часы»¹³⁹³.

Однак справи про вбивство, що вирішувалися практично лише через поєднання сторін, передбачали дещо інший сценарій. Тут передусім важило добровільне визнання своєї вини кривдником, сплата *головицини* та матеріальних утрат родичам небіжчика, а також символічне відшкодування, *покута* – вживання низки актів упокорення, що мали сприяти виправленню ситуації та примирити контрагентів. Для багатьох правопорушень було передбачене публічне покарання злочинця – сидіння в замку, що мусило бути елементом зганьблення для шляхтича. Конституція варшавського коронаційного сейму 1587–1588 років узагалі забороняла поєднання в справах про вбивство без ув'язнення. Зазвичай цієї умови дотримувалися, тож тексти приятельських угод містять зауваги про обов'язкову покару винуватця через сидіння в замку впродовж визначеного терміну. Однак сутність цього образливого акту принципово мінялася, адже сторона *добровільно* приймала на себе зобов'язання¹³⁹⁴.

Сідання до замку проходило обов'язково в присутності постраждалої сторони, що легітимізувало цей акт. Якщо з якоїсь причини вона нехтувала домовленістю і не з'являлася у призначений термін, то сидіння, схоже, скасовувалося, що підкреслює договірний, добровільний характер стосунків кривдника і постраждалого. Так Якуб Дибовський оповідав у ґроді, що за рішенням приятельського суду він мав сісти на один день до замку за побиття слуги Яроша Семашка Юрка Августиновича. Однак потерпілий не приїхав «седеня приглядати» і не прислав з цією метою свого уповноваженого, тож урядники відмовили Дибовському в ув'язненні:

«Чинечи досыт повинности своей шляхетской, пошел есми был до замьку вышгшого, хотячи сести и везенье шляхетское принять, одно ж, дей, мене там до замьку вышгшого седіти не пуцоно»¹³⁹⁵.

Акт ув'язнення відбувався в присутності возного, який офіційно його засвідчував, а також багатьох свідків «людей добрих». Скажімо, за визнанням возного, вписаним до ґродських книг, дізнаємося про обставини «сідання

¹³⁹³ Там само. – Арк. 158–159.

¹³⁹⁴ Наприклад Ян Гоголевський, «за нещастливым припадком», поранив Павла Дривинського (сина Кирика Дривинського), який від рани помер. Тож він, «почуваючися быти винен а хотячи быти прав Богу и сумненю своему, так теж и родичом небожчика Павла Дривинского, з выналазку приятельского в то се доброволне вдал, иж за тот выступок еднаючи пана Кирика» зобов'язався прийти в кременецький замок і в присутності Кирика сісти на рік, «нигде не ходячи под верою и цнотливым словом шляхетским» (ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 117).

¹³⁹⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 21.

в за́мок» Іляша Борзобогатого-Красенського, вчинене за приятельською постановою з Фронцом і Фабіяном Крушами за вбивство їхнього брата Мартина:

«Пан Иляш Борзобогатович Красенский при мне, возном, и при веле почтивых людех, при бытности их милости пана Анѣдрея Русина, владыки пинского и туровского, пана Григоря Гулевича, хоружого земли Волынское, пана Ивана Чаплича Шпановского, войского луцкого, князя Остафѣя Соколского, подсудка луцкого, пана Ивана Борзобогатого-Красенского, мостовничого луцкого, пана Михайла и пана Ивана Хренницких и иных многих, засел в замку господарьском луцком и почал польнити седене рыцерское»¹³⁹⁶.

Сидіння в за́мку сприймалося як *покута*, тобто моральне відшкодування потерпілим. Так за вбивство Семена Богушевича Пузовського Тиміш і його сини Павло та Михайло Пузовські зобов'язалися за приятельською угодою з братами вбитого заплатити двісті кіп за те, що скривджені «з нами в жадное право не вдаючис, ласку и милосердье свое учинили и на горла наши не стояли [...], а нас горлы даровавши, права на нас попират занехали». Окрім того, «за *покуту* себе за то, што быхмо срокгост правную на себе поносит мели», прийняли ув'язнення без права виходу з нього: учасники бійки – у горішній частині замкової вежі відповідно до статуту рік і шість тижнів, а безпосередній убивця – внизу у вежі два роки, без права виходу¹³⁹⁷. Інколи вживалися й акти публічного зганьблення винуватців. Так слуги Ждана Білостоцького «з угоды и вынайденя приятелского и за доброволным описом» зобов'язалися по годині в день, скуті ланцюгами, сидіти в замковій брамі впродовж усієї сесії гродського суду. На питання ж про причину таких дій мали відповідати: «Есмо невинне пана Андрия Загоровского¹³⁹⁸ зле а нецнотливе с паном своим зранили и збили, и шкоды починили». Своєю чергою, Білостоцький мав відбути чотиритижневе ув'язнення в замку¹³⁹⁹.

В уже згадуваній угоді панів Пузовських зазначалося, що термін перебування і його умови не можуть змінюватися ні на прохання винуватців, ні з милосердя постраждалих – «кром вшелякое прозбы и милосердья». Тим часом можливість зменшення строку сидіння в за́мку була практично обов'язковим елементом приятельських домовленостей як важлива складова компромісу. Так Войтех Стариховський писав до гродського уряду, просячи про визволення з сидіння в за́мку Рослана Окуровського, який за приятельською угодою мав відбути двотижневе ув'язнення, однак через тиждень попросив Стариховського

¹³⁹⁶ Там само. – Спр. 13, арк. 232–232 зв.

¹³⁹⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 34–35 зв.

¹³⁹⁸ Помилково вписане прізвище «Загоровський» замість «Олізаровський».

¹³⁹⁹ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 122 зв. – 123.

про зменшення терміну, на що той погодився¹⁴⁰⁰. А Роман Львович Вільгорський, який «водле повинности своей и знайденя приятелского» за поранення Тимофія Свищовського та заподіяні йому шкоди добровільно сів «водле звичаю давного» у світлиці над ворітьми луцького верхнього замку, покинув добровільне ув'язнення через три дні, бо скривджений написав до підстарости листа, «чинечи вже волным пана Романа Вилгорского, абы безпечне ехал»¹⁴⁰¹.

Імпліцитна присутність у домовленостях зменшення терміну ув'язнення фіксується і на рівні сталих вербальних формул у текстах єднань — сидіння з *просьбою*¹⁴⁰². Інколи передбачався і час ув'язнення, після якого можна було просити про звільнення. Зазвичай цим клопоталися приятелі ув'язненого, у письмовій і усній формі звертаючись до протилежної сторони з проханням виявити милосердя. Тож послугу робили не лише кривдникові, а й низці осіб, які в такий спосіб були *зневолені до послуг* навзаєм. Звернімо увагу на фрагмент листа кн. Олександра Заславського, що в ньому він просить відпустити вину Гулевичеві, який, сидячи у вежі, захворів. Однак, як підкреслює князь, важила не тільки ця обставина, але й «той звичай межі людьми, який *більше покори потребує, аніж довгого сидіння*». У відповідь Заславський обіцяє завжди бути готовим до послуг¹⁴⁰³.

Показовим також є визнання Андрія Рогуського про те, що він погодився на скорочення терміну сидіння в замку слуги Івана Хребтовича-Богуринського — Станіслава Жабокрицького, покараного за якусь кривду, завдану Рогуському. Попередньо він сів на півроку, однак після певного часу «приступили прозбы, так пана его, его милости пана Ивана Хребтовича-Богуринского, яко и веля иных людей зацных, приятел» Рогуського, тож він, «поважаючи прозбы и причины звышпомененых особ, их милостям сам тоєм подаровал»¹⁴⁰⁴.

¹⁴⁰⁰ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 322–323 зв.

¹⁴⁰¹ Там само. — Спр. 17, арк. 781–781 зв.

¹⁴⁰² Див., скажімо, визнання Вавринця Телятицького про те, що за приятельською угодою з Василем Красенським його дружина мала відсидіти на замку чотири тижні з можливістю зменшення терміну («за прозбою»), тож на четвертий день виконання угоди на прохання приятелів Красенський з дружиною погодились на скорочення сидіння до двох тижнів (ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 88 зв. — 89).

¹⁴⁰³ «Tego Pan złym zdrowiem tam nawiedził, ale by i nie to, *tedy przecie ten jest między ludźmi zwyczaj, iż bardziej pokory potrzebują, aniżeli długiego siedzenia*. Proszę tedy ja w. m. mego mściwego pana, abyś w. m. to dla mnie, sługi swego, uczynić raczył, a *jego mści pana Hulewicza z tego siedzenia jusz wyzwolił*. Mnie to samemu w. m. uczynisz cokolwiek w thym łaski za proźbą moją jego mści panu Hulewiczowi ukażesz i *mnie do usługowania sobie zawsze zniewolisz*» (Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy. — № 75. — Т. 1. — С. 22–23). Моя вдячність І. Тесленку за надану мені можливість скористатися з цього джерела.

¹⁴⁰⁴ ЦДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 37 зв. — 38.

Траплялося, що потерпілий, бачачи готовність свого кривдника сісти у вежу, звільняв його від зобов'язань. Так Іван Дахнович Жабокрицький визнає, що «мел в замьку тутошнем володимерском осм недел седети, то пак, дей, на зезде в Берестечку з угоды приятелское пан Волчко оное седене мне отпустил»¹⁴⁰⁵. В іншому випадку Ян Крушовський позвав Марка Збранного до земського суду за порушення умов приятельського єднання, однак той не прибув у призначений термін для ув'язнення до замку. Наступним кроком Крушовський через чергове приятельське втручання («погодилом ся обычаем приятелским») взагалі звільнив Збранного від сидіння¹⁴⁰⁶.

Тож моральний бік сидіння в замку за приятельською ухвалою та судовим декретом істотно різнився: вирок плямував *поштивість* винуватця, а *добро-вільне* прийняття на себе тягара відплати за скоєне певним чином відновлювало статус шляхтича як людини доброї. Звернімо увагу на опис такої ситуації звинуваченим у скоєнні вбивства та інших тяжких злочинів Григорієм Сенютою:

«Яко учтывый шляхтич, не хотечи должеи тръвати а такового великого тежару и поганбенья на себе носити, узявши ся в том перед их милостю быти винным [...], уживал есми через панов приятелей своих ласки и милосердья их милости, абы их милост надо мною яко над упалым чоловіком змиловавшись, мни гнев свой отпустили, а зо мною ся о то хрестиянски поеднати рачили»¹⁴⁰⁷.

Поруч з сидінням у замку як актом упокорення існував ще один елемент єднання, що ставив крапку в подальшій ворожнечі між сторонами – публічне *перепрошення* винуватцем потерпілої сторони¹⁴⁰⁸. Цей акт відбувався після виходу особи з ув'язнення зазвичай у маєтку потерпілого, хоч інколи переносився в публічні місця – на сеймик чи до суду¹⁴⁰⁹, тим самим інформуючи весь шляхетський загал про замирення між сторонами.

Винуватець їхав перепрошувати з кількома приятелями, а сторона скривджена, що засвідчено деякими угодами, теж запрошувала до участі родичів

¹⁴⁰⁵ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 68–68 зв.

¹⁴⁰⁶ Там само. – Спр. 12, арк. 497.

¹⁴⁰⁷ Там само. – Спр. 18, арк. 169 зв. – 172.

¹⁴⁰⁸ Ян Гоголевський зобов'язується після відбуття терміну сидіння у вежі за вбивство, взявши двох приятелів, приїхати до маєтку Дривинського і «там же его милости самого и малжонку его милости перепросити маєт» (батька та матір убитого) (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 117). Натомість Дривинський визнав: «Вси поступки правные касую и умораю вечными чась» (Там само. – Арк. 121–122). Аналогічно Воцатинські «по выседенью тых всех двадцати и чотырох недел, едуци з Луцка, не бываючи в домох своих, взявши з собою двох приятелей, певных особ, маем ехати в дом пана Павла Оранского до Оран», де мають «перепросити» за всі кривди (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 49).

¹⁴⁰⁹ «...буд на перших, вторых або третих рочках, на которых быс я мог, улацнившись, прибыти, перепросити» (Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 412 зв.).

і близьких осіб. У справах про вбивство умовами угод інколи передбачалося не лише перепрошення найближчих родичів небіжчика, які клопоталися про виплату головщини, а й дальших, що засвідчує побутування реплік кровної помсти.

В окремих актах зауважувалося, що перепрошення мало відбуватися за певним текстом, який укладався зазвичай приятелями у спосіб, що не ганьбив честі винуватця. Тобто перепрошення мало бути *учтивим* і для нього¹⁴¹⁰. Хоч у тяжких випадках траплялося, що сама скривджена сторона складала текст перепрошення, а винуватець обіцяв виконати цей акт «с по корою и униженем», як відбулося з уже згадуваним Григорієм Сенютою. У відповідь скривджені обіцяли винуватця «с тых всих презысков и з выволаня волным учинити и позвы и декреты и листы увяжчыє [йому] вернути»¹⁴¹¹.

Якщо *головщина* була матеріальним відшкодуванням за вбивство, ув'язнення — актом упокорення кривдників, то перепрошення як додатковий елемент сатисфакції потерпілих символізувало остаточне замирення сторін¹⁴¹². Зазвичай кривдник додатково зобов'язувався надалі не мстити, не наїздити, не погрожувати¹⁴¹³, що могло бути наслідком судового покарання. Подібним чином було полагоджено і справу про з'валтування Михайлом Гулевичем Раїни Кайсарової-Колодежинської, дочки Габрієля Кайсарова-Колодежинського та княжни Марини Велицької, й одруження з Іваном Гуляльницьким поза її волею та без погодженням з батьками¹⁴¹⁴. Фінальним актом полагодження ситуації стало зобов'язання кривдників «через себе и ни через якие особы направные жадного небезъпеченьства на здоровью, и перенагабанья правного, и через квалт» не чинити під заруками в дві тисячі золотих. Своєю чергою, Колодежинські звільнили Гулевича від судової відповідальності¹⁴¹⁵. На жаль, деталі

¹⁴¹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 807–810 зв. Акт «покори», що був одним з варіантів перепрошення й зафіксований у Руському воеводстві раніше, передбачав ставання винного навколішки, тримання скривдженим над його головою оголеного меча, словесне визнання вини одним і пробачення іншим, на Волині, здається, не фіксується. Принаймні мені знайти згадку про нього не вдалося (див.: *Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej...* — S. 30). Хоча сам термін «попора» в актах примирення зустрічається, див., напр.: приятельський суд між Войною Линецьким і Ганною Фалелеєвою Марковською щодо нажину та захоплення жита через гвалтовний наїзд присудив Линецького до виплати шкоди, а за гвалтовний наїзд — аби «в покору поддал» (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 493 зв.).

¹⁴¹¹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 169 зв. — 172.

¹⁴¹² *Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej...* — S. 29–43; *Pawiński A. O pojednaniu w zabójstwie...* — S. 33–48.

¹⁴¹³ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 127–128 зв.

¹⁴¹⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 603 зв. — 605 зв., 628 зв. — 630 зв.

¹⁴¹⁵ Там само. — Спр. 54, арк. 129 зв. — 131, 131–132.

цих актів, зазвичай, лишаються поза межами джерел, які фіксують лише сам факт перепощення.

Тож для кривдника публічне упокорення, хоч зовні й набирало вигляду добровільного акту, все ж демонструвало його слабкість та недостатню підтримку приятелів і, в підсумку – певну втрату обличчя¹⁴¹⁶. А, з іншого боку, покора дозволяла шляхтичеві, відмовившись від сваволі й пихи, відновити втрачену позицію в спільноті, подібно до того, як церковна покута примиряла грішника з Богом і повертала йому відповідне місце в космічному порядку. Врешті, могло йтися про певне наслідування Христа, який через упокорення досяг Неба¹⁴¹⁷.

Варто також зважати і на моральний бік справи для скривдженої сторони. Певні поступки щодо кривдника, прояви милосердя, безпосередньо входили в нормативну сітку координат *людини доброї*. Звернімо увагу на лексику постраждалих в одній зі справ, де увага акцентується на християнській повинності прощення: «...стерегучи повинности наше хрестиянское и шляхетское, усмирьвши вси жали свои»¹⁴¹⁸. А ось як мотивує свою відмову від претензій до вбивці її зятя пані Дмитрова Rogozinska:

«Я, поваживши боязнь Божую, сумнене доброе, повинность свою шляхетскую, по моей доброй розмыслной воли пана Матьфея Rogozinskogo яко человека учтывого с того обжалованя моего и всего переводу правного, декрету суду кгородского луцкого [...] за забите пана Яна Вороны, о нарушене покою и права посполитого а о крвавене дому моего шляхетского [визволяю]»¹⁴¹⁹.

Проте далеко не завжди вдавалося досягти компромісу; траплялися випадки, коли сторона «жадным обычаем на угоду и померкованье приятельское призовет» не погоджувалася¹⁴²⁰. У таких ситуаціях і набувала чинності правова форма полюбовного судочинства, де в підсумку йшлося не так про поєднання, скільки про угоду. Звернімо увагу на фрагмент домовленостей між Василем Гулевичем і Федором Рудецьким про полагодження конфлікту спочатку через поєднання, а у випадку неможливості компромісу – у правовий спосіб відповідно до статутівих норм:

«...если нас о то их милость поеднают, то вжо от оного часу мает то быти уморено, а если бы нас не поеднали, тогда они ж мают нас вмисто суду кгородского обычаем правным на он жо час судити и сказанье чинити водле статуту права земского».

¹⁴¹⁶ Koziol G. Begging Pardon and Favor...— P. 205.

¹⁴¹⁷ Ibid. — P. 181–182.

¹⁴¹⁸ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 167.

¹⁴¹⁹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 136 зв.

¹⁴²⁰ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 149–149 зв.

Якщо сторони не погоджувалися з ухвалою приятельського суду, їм дозволяли апелювати до короля, знову ж, за нормами Статуту, «чого Статут учит на апелецію пускат, а в чом бо статут не учит на апелецію приймат, в том не мают допускати апелецеи»¹⁴²¹.

Спосіб провадження полюбовного суду *поступком правним* засвідчують кілька скарг, занесених до актових книг, які фіксують наявність у полюбовному процесі всіх найважливіших моментів офіційних судових інстанцій (можливо, хіба що, з менш строгою послідовністю): спочатку читався текст «постановення промежку их милости», визнаний перед земським судом і занесений до актових книг; потому сторони викладали суть справи; далі переходили до процедурних формальностей, що полягали у демонстрації позовів, якими сторони обмінялися, інспіруючи справу, і доведенні правильності їхнього вручення відповідачеві; судді за Статутом звіяли певні приписи, на які посилалися контрагенти («Статут отворили и тот артыкул читати казали, в которим описуе, иж сторона поводовая року и позву своего возным або выписом книг урядовых сознания возного доводити мает»); сторони підтверджували свої права відповідно до прийнятої системи доведення — через документи, свідків, систему правових норм¹⁴²²; на доведення аргументів суддями могла бути присуджена присяга, яка виконувалася в їхній присутності¹⁴²³ тощо.

Необхідність подання до офіційного суду детального опису процесу єднання у випадку, коли його зривали, гостро ставила проблему запису, а отже, потреба в кваліфікованому писареві, особливо в складних випадках, була нагальною. Так на полюбовному процесі Букоємських щодо спадщини, крім суддів (по двоє з кожного боку), передбачалася наявність особи спільного писаря, Івана Борзобогатого-Красенського або Макара Ледуховського. Якби жодну з поіменнованих осіб «упросити и звести» не вдалося, контрагенти мали обрати писарем одного з приятелів. Якщо погодження спільної кандидатури затягувалося, сторонам пропонували вирішити цю справу жеребкуванням («через жеребе его обрати, на которого жеребей окажет, на том переставати маем»)¹⁴²⁴.

Полюбовний суд міг тривати впродовж одного дня (чи не найчастіше), міг переноситися на наступний¹⁴²⁵, а міг розтягтися й на серію актів¹⁴²⁶. Полю-

¹⁴²¹ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 107 зв. —108.

¹⁴²² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 417–426.

¹⁴²³ Там само. — Спр. 16, арк. 295–298 зв. Див. також запис полюбовного суду за відсутності однієї зі сторін, яка провадилася відповідно до всіх процесуальних норм: Там само. — Ф. 25, спр. 460, арк. 160–166 зв.

¹⁴²⁴ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103–103 зв.

¹⁴²⁵ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 421.

¹⁴²⁶ Наприклад, угода про приятельський суд кн. Курцевичів з кн. Дмитром Козекою була укладена 22 липня 1582 року, згідно з якою суд мав відбутися 5 серпня. (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15,

бовні судді мали ухвалювати декрет одностайно; відсутність згоди між ними могла призвести до зірвання процесу та перенесення його на розгляд відповідної судової інстанції. Однак деякі угоди *рознятя приятельського* передбачали *обов'язковість* полагодження конфлікту через приятельський суд («яко на певном завитом року скончити»). Тож у цьому випадку, якщо одностайності не досягали, рішення могло бути прийняте і більшістю голосів: «...тогда болшая часть, то ест три приятели декрет уделати, от которого мы апелевати не маем»¹⁴²⁷.

Для досягнення компромісу поміж суддями, відтак – і сторонами, інколи вдавалися до додаткових заходів: обрання суперарбітра, введення до складу суддів (рівної кількості від кожної сторони) додатково ще однієї особи, звертання до судових урядників як посередників тощо. Обов'язковою умовою поєднання сторін була їхня взаємна згода з рішенням суддів-приятелів. Тексти угоди, зазвичай, містили декларацію про скасування всіх позовів у будь-якій судовій інстанції та зобов'язання не вдаватися в цій справі до офіційних судів (справу «скасовали и на вси пришлые часы вечне уморили и внивеч обернули»¹⁴²⁸). Як застережний захід проти зірвання умови застосовували *заруку*, котру порушник угоди мав виплатити найчастіше протилежній стороні; але бували випадки заруки одночасно на скривджену сторону і на уряд¹⁴²⁹, короля¹⁴³⁰ або полюбовних суддів¹⁴³¹. Вона, зазвичай, виражалася сумами в п'ятсот і тисячу кіп, проте зафіксовані заруки і в дві тисячі, і в п'ятдесят кіп литовських грошів. Однак відносно стала її величина й досить значний розмір свідчать радше про символічний характер цього акту, ніж про реальний стримуючий механізм.

Умови листів – *приятельських рознять* – передбачали спосіб подальших дій сторін для випадків, коли полагодити стосунки приятельським шляхом не вдавалося або ж приятельський компроміс був порушений. Тоді справу

арк. 332 зв. – 335 зв.); сторони з'їхалися у призначений день, однак через недотримання Козекою формальностей засідання відклали (Там само. – Арк. 376–377); наступного разу зустріч відбулася 4 вересня і «по долгих розмовах» була перенесена на наступний день, де одній зі сторін судді врешті призначили присягу (Там само. – Арк. 419); 17–18 вересня точилися гострі суперечки щодо присяги (Там само. – Арк. 434–435 зв.; 448–449).

¹⁴²⁷ ЦДДАУК. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 484–486 зв., 617–619.

¹⁴²⁸ Там само. – Арк. 159; «...ничого обоє сторони напотом и потомству их не шкодило, прото протестацыи, оповеданья и сознання вшелякие яких-колек особ на котором кольвек уряде от стороны поводовое, в той справе учиненых, покосовали есмо и на веки уморили» (Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 153–153 зв.) тощо.

¹⁴²⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 824 зв.

¹⁴³⁰ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 80–80 зв.; Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103–103 зв.

¹⁴³¹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 10 зв.

переносили до офіційної судової інстанції. Нею міг стати суд, який попередньо розглядав цю справу і з якого вона була передана на полюбовне єднання, а також і будь-який інший, включаючи апеляційний¹⁴³². Якщо подальший розгляд конфлікту повертався до попередньої інстанції, то скасовувалися вступні акти судового процесу, пов'язані з покладанням позову, а часто — й низка інших процесуальних формальностей:

- сторони ставали до суду за старими позовами; інколи лише передбачалася процедура попередження контрагента про термін судового процесу¹⁴³³;
- часто сторони не повинні були доводити правильність покладання позову, а також дотримуватися інших формальностей процесу¹⁴³⁴;
- вирок нерідко мав остаточний характер: щодо нього заборонялася апеляція, тобто процес був *завитий*;
- у випадках порушення умов приятельського суду офіційна судова інстанція, до якої зверталася скривджена сторона, була зобов'язана виконати приятельську ухвалу; передбачалося, що порушник умови не буде доводити у суді свою правоту жодним способом:

«...буд перед роками за тыжден позвати, через возного позов дати и хот доведет або не доведет року позову возным, я пред ся як на року завитом маю стати, и ставши, не збиваючи позову и року, и не вымовляючися войною, службою господарською, соймом валным, хоробою ани листы господарськими, не боронечися ничим, ова згола, отступуючи всих оборон правных и неправных, так в Статуте, рещесех, в констытуциях описаных [...], и вшелякого врядового всказу послушон быти маю»¹⁴³⁵.

В актових книгах найчастіше зустрічаються рішення полюбовного суду щодо земельних чи кримінальних справ, де йшлося про серйозні для винуватця наслідки. Однак попри велику кількість *рознять на вгоду приятельську* та відносно малу — ухвал приятельського суду, вписаних до актових книг, можна говорити про необов'язковість їх фіксації, відтак, неможливість довести поширеність цього явища на підставі кількісних показників. Тим часом важливість для шляхетського загалу саме такої форми вирішення конфлікту засвідчують

¹⁴³² Сторона може позивати до будь-якого суду (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв. — 221).

¹⁴³³ «...а если бы того межи их милостю згодне застановити не могли, то на пришылые рочки за тыми ж позовы не уймуючи оден другому поступьков правных повинни ся будут тут у Володимери перед судом городовым росправити» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 386–386 зв.); сторона може звернутися до суду «без рочков, але за першим присланем пана Витвинского буд приятеля, буд слуги его без жадное моци» (Там само. — Спр. 16, арк. 175–175 зв.).

¹⁴³⁴ «Не збиваючи позову а ни року, не беручи себе на помоч никоторых оборон статутowych правных, так и неправных», мають судовий декрет «слухати и приняти, не чинечи никоторое апелляции» (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 224).

¹⁴³⁵ ЦДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 56 зв.

матеріали каптурового суду часів третього безкоролів'я – третина всіх попередньо поданих до розгляду справ ще перед початком процесу була полагоджена полюбовно або ж передана на вирішення приятелів. У частині справ контрагенти полагодили суперечності під час процесу, після присудження присяги та після ухвали судового вироку, тобто напевно можна говорити приблизно про половину всіх справ, що пройшли через приятельський суд¹⁴³⁶. Насправді їх мало бути значно більше, зважаючи на необов'язковість фіксації позасудового полагодження стосунків, а також на вкрай малу кількість свідчень про виконання декретів¹⁴³⁷.

Насамкінець мушу дещо підважити оптимістичну картину, що може скласитися при аналізі полюбовного полагодження конфліктів. Така форма комунікацій між ворогуючими сторонами створювала лише ґрунт, на якому могло дійти до угоди чи й поєднання, однак вона не могла змусити їх до порозуміння. Полюбовне полагодження конфліктних стосунків – не одноактна дія, як це може видатися з уривкової інформації джерел, а процес, багатоходівка, де траплялися і спроби домогтися свого силою чи вербальний та психологічний пресінг, і вибухи емоцій, що не сприяли порозумінню, і повернення до офіційного судочинства.

У конфлікті Василя Гулевича зі Жданом Коїленським щодо розмежування ґрунтів приятелям удалося поєднати сторони, однак вже наступного дня між ними виникли непорозуміння. Своє тим незадоволення звичним способом висловив один із єдначів, луцький земський суддя Гаврило Бокій; відповідь від сторони, своєю чергою, не забарилася. Врешті Гулевич попросив припинити спробу полюбовного полагодження суперечки і вимагав правового вирішення проблеми або дозволу апелювати у цій справі до короля:

«Пан Гаврило Бокей задал ему слова ущипливыи доброй славе его милости. Пан войский, не терпячи ему того, поведил, иж лжет на него, яко пес. И далее, яко ся то звыкло от почтивых платити. Потом было то пришло и до кордов. Пан войский с плачом просил пана подкоморого, абы вже его милост болшей тым еднанем не бавил, а тую реч правне кончил, або подле прозбы панеи Коиленское и позволения пана Коиленского то дал до короля его млсти»¹⁴³⁸.

Важливою була довіра сторін до медіаторів, які зазвичай були досить авторитетними у соціумі особами, часто обіймали уряди і, відтак, мали неформальні важелі впливу на сторони. Звернімо увагу на низку листів від слуг і клієнтів канцлера Яна Замойського, де йшлося про прохання допомогти у залагодженні супер-

¹⁴³⁶ *Старченко Н.* Каптуровий суд у Волинському воєводстві... – С. 439–496.

¹⁴³⁷ Певні підрахунки є у моїй статті: *Старченко Н.* Про ефективність судочинства на Волині... – С. 12–13, 24–25.

¹⁴³⁸ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 247 зв. – 256.

ечок, подяку за сприяння¹⁴³⁹ чи містилися повідомлення про невдалі спроби єднання, в яких був заангажований канцлер¹⁴⁴⁰. Складні стратегії в процесі пошуків компромісу за участю Яна Замойського демонструє лист луцького старости Олександра Семашка. Він пише, що маєткові суперечки з його вуєм Василем Семашком не вдалося погодити через підкоморія, який попередні домовленості практично перетворив «в ніщо». Сам Семашко був звинувачений у тому, що звів до Луцька почти своїх людей, зокрема, кн. Чорторийського, які чигають на здоров'я Василя. Тож Олександр пише до свого патрона, щоб той не зважав на ці чутки, які можуть до нього дійти. Натомість, бачачи протегування підкоморія дядькові, староста поширив погolos, що коли підкоморій у тій справі поїде до Замойського, він особисто від поїздки відмовиться. Такі дії Олександра Семашка мусили б спонукати його опонентів вдатися до допомоги канцлера. Зважаючи на цю ситуацію, Олександр просив свого патрона посприяти йому: переконати підкоморія відмовитися від справи і взятися за полагодження цього конфлікту особисто¹⁴⁴¹.

Тож орієнтація на безсторонність полюбовних суддів та їхню незаангажованість у суперечку, не означала, що вони не матимуть особистої зацікавленості. Адже посередників обирали з осіб ближнього кола, зацікавлених у реалізації інтересів саме своєї сторони, часто стаючи при цьому жертвами тенденційності¹⁴⁴². Так Богуш Липленський скаржився на Кузьму Немирича Порванецького та Семена Івановича Холоневського, єдначів з боку контрагента, які, всупереч проханням закінчити справу згодою, покинули місце суду. А потому Холоневський «рукою грозечы, киваючи, отповедь мне на горло и на здоровье мое вчинил», а Семен, «добывши полгака, оным полгаком зьмераючи, на мене также на горло и на здоровье мое отповедь вчинил»¹⁴⁴³. А Станіслав Олдаковський і Станіслав Трацевський скаржилися на Василя Гулевича, спільного єднача поміж ними та Адамом Бранським, який, від'їжджаючи після невдалих спроб замирити сторони, «пофальки явные при много приятел зацных, которыи на тот час были при той угоде нашей сполной, чынил, так на горла наши, яко и на маетьности обещаючися *зомъстити*»¹⁴⁴⁴.

¹⁴³⁹ AGAD. — AZ. — Sygn. 685, k. 17: «Panu Bogu dziękując, że WM. moi mos Pan raczisz nieustawacz w them, abi się ich mość ludzie tak zaczni, sobie powinni, pogodzicz mogli uczciwo».

¹⁴⁴⁰ Ibid. — sygn. 230, k. 1: Od Adama Prusinowskiego, podkomożego włodziemskiego «Pomnie zem WM., memu ms panu, obiecał do tych czasow, a mianowicie do miasopust prawa nie popierać na jego m pana chorążego i jakożem słowu dosić uczinil z niewymowną szkodą swoją».

¹⁴⁴¹ Ibid. — sygn. 697, k. 19–20.

¹⁴⁴² Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka / Pod red. M. Deutscha, P. T. Colemana / Tłum. z angel. M. Cierpisz. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.

¹⁴⁴³ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 1033–1033 зв.

¹⁴⁴⁴ Там само. — Спр. 53, арк. 49 зв. — 50 зв.

Рівновага сил у конфліктах зустрічалася нечасто, тож завжди існувала можливість накидання невідгидних умов слабшій стороні, яка тоді залишалася незадоволеною. Завдання ж єдності натомість полягало в пошуках прийнятнього варіанту для всіх учасників, досягненні компромісу між зазвичай протилежними їх інтересами. Адже уникнути подальшої ескалації ворожості не вдавалося, примушуючи до замирення чи нехтуючи почуттями сторін. Скривджений мусив отримати сатисфакцію, зокрема, і психологічну, що створювало умови для звільнення від тягаря минулих образ, гніву, злості тощо («стерегучи повинности християнское и шляхетское, усмерьвши вси жали свои»¹⁴⁴⁵). Він мав бути готовим вибачити, що залежало, зокрема, і від готовності кривдника перепросити за скоєне та його щирості, а чи її достатньо переконливої демонстрації. З іншого боку, потрібно було враховувати й почуття кривдника, скажімо, представляючи перепрошення, цей важливий елемент припинення ворожечі — не як визнання вини, а як жаль з приводу скоєного.

Судді мусили постійно пам'ятати про честь сторін, яка не мала постраждати в процесі замирення настільки, щоб потому виникала потреба в чергових актах насильства для її відновлення. Запобігти цьому мали й домовленості не мстити після досягнення компромісу, що було необхідним елементом подальшого співіснування сторін.

Аби забезпечити всі ці умови, а також багато інших, потребувалася готовність супротивників, однак досягти її на піку конфлікту було практично неможливо. До процесу замирення приступали тоді, коли попередні спроби силового домінування однієї зі сторін, порозуміння на нерівних позиціях чи швидка сатисфакція через суд не вдавалися¹⁴⁴⁶. Втім, сторони використовували насильство й під час переговорів з метою покращити своє стратегічне становище. А саме позасудове судочинство могло використовуватися для відновлення владних стосунків, підважених конфліктом, їх зміни чи обмеження.

Про складнощі на шляху полагодження взаємин може свідчити справа, що надійшла на жовтневі рочки луцького гродського суду 1598 року для виконання трибунальського декрету — передачу трьох дворич у маєтку Суск від княгині Магдалени Якацької Маркової Сокольської Андрієві Загоровському. Справа вперше потрапила до Трибуналу в 1595 році, однак тоді сторони заявили про готовність поладити суперечки полюбовно. Після невдалої спроби замирення контрагенти 1597 року повернулися до Трибуналу, де позивачеві присудили маєтність і відшкодування в сумі 1096 кіп і 52 грошів, у випадку невіддачі якої Загоровського мали «увязати» в маєтки княгині, тобто передати їх у тримання до віддачі вказаної суми. Втім, спроби виконання

¹⁴⁴⁵ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 167

¹⁴⁴⁶ Moor Ch. W. Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązania konfliktów... — S. 180–183.

декрету гродським урядом не вдалися, урядники кн. Сокольського заявляли, що їх пані про той декрет не знала і, відтак, ув'язання не дозволила. Як наслідок, гродський суд відповідно до конституції надіслав справу до Трибуналу для оголошення Сокольської баніткою. Там княгині, яка запевняла, що не чинила спротиву виконанню декрету, наказали на підтвердження своїх слів присягнути, однак позивач звільнив її від присяги та скасував баніцію. Тож за декретом 1598 року відповідачка мала через шість тижнів передати маєток Суск Загоровському під загрозою публікації баніції. Гродський суд, виконуючи трибунальську ухвалу, наказав кн. Сокольській за два тижні після засідання (14 жовтня), де розглядалася справа за трибунальським декретом, передати дворища позивачеві та відшкодувати втрати¹⁴⁴⁷. Сторони стали 15 листопада на рочки («конътверсие и поступки свое правные до суду нынешнего вносили»), де позивач просив про публікацію баніції кн. Сокольській за невиконання декрету, а та твердила, що спротиву не чинила і, аби підтвердити свої слова, продемонструвала свідчення возного. Відповідачка також заявила про готовність через присягу засвідчити, що в Суску більше нічого не має. Суд наказав княгині присягнути, однак Загоровський звільнив її від присяги. Суперечки, втім, на цьому не закінчилися — приводом для подальших дискусій стали умови відшкодування втрат, через що княгиня просила дозволу на апеляцію, яку урядники не дозволили. У відповідь вона публічно заявила про свою незгоду з рішенням суддів і засвідчила возним: «...позваная сторона светъчилася, уряд осведченъе принявши, так же сведчился, иж не упорне, але ведле права посполитого в том поступает»¹⁴⁴⁸.

Цей схематичний виклад подій засвідчує існування складних комбінацій при поладженні конфлікту, де тісно співіснували судові процедури й поза-судові механізми, адже звільнення від присяги чи баніції не могло обійтися без активного втручання приятелів.

Полюбовний суд як найдієвіший механізм замирення водночас міг бути й варіантом тиску сильнішої сторони на слабшу для досягнення свого. Так Григорій Посник-Івачковський скаржився на Яна Оборського, який прислав свого слугу Федора з вимогою погодитися на полюбовний суд:

«Пане Поснику! Прислал до тебе мене Андрей Кузминский и казал тебе мне тыми словы мовити: “Што волиш, чи здорове чи землю? Если волиш здорове, еднайся зо мною, а если не еднаеш, певне здорова мети не будеш и его не мешкаючи позбудешъ”»¹⁴⁴⁹.

¹⁴⁴⁷ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 242–244 зв. Про проблеми з передачею маєтку див.: Там само. — Спр. 53, арк. 343 зв. — 345, 348 зв. — 349 зв.

¹⁴⁴⁸ Там само. — Спр. 54, арк. 453–454 зв.

¹⁴⁴⁹ Там само. — Спр. 26, арк. 702 зв. — 703 зв.

А на полюбовний суд щодо межових суперечок князі Михайло, Федір та Олександр Михайловичі-Курцевичі приїхали з домовленим попередньо почтом — возним із двома шляхтичами-свідками при ньому без пахолків і хлоп'ят та двома приятелями — Михайлом Загоровським і Андрієм Романовським, при яких було по хлопцю. Натомість їхній супротивник Дмитро Козека прибув, «маючи при собі немало панов, зацных особ панов волынцов, поляков и жолнеров з роты пана Потоцкого, так много яко особ осмьнацат, кром слуг, маючи теж при себе трубача с трубою». Крім того, неподалік у полі їздило до ста осіб кінних¹⁴⁵⁰.

Полюбовне погодження не лише допомагало швидше досягти порозуміння між конфліктуючими сторонами — кривдник міг використати його, аби затягнути врегулювання суперечностей чи отримання постраждалим відшкодування. Яскраво демонструє це опис такої можливості:

«Тыми обетницами своими толко приводите, а николи, дей, им досыт не учините, якож вас неподнокрот до суду кгородского володимерского в прошлых роках, то ест в року тисеча пятсот деветдевят третим, и деветдевят четвертом, и деветдевят пятом позывали, а вы, дей, кгда пред рочками их прозбами своими уживши и уведячи обетницами, а кгда роки минут або ся не судят, а вы, дей, зас за недѣбалост себе покладаете, им сумы з нагороженем шкод заплатити не хочете, и до сих часов заплата ани ся справедливост з вами о то не стала, ку немалым шкодам и накладом их привели есте»¹⁴⁵¹.

Не менш прикрим був результат перенесення справи, яку мав розглядати Трибунал, на приятельське полагодження і для Кирика Визгерда. У підсумку його супротивникові Богушу Зайцю йшлося лише про затягування судової ухвали: «Ничого на том року пан Заяц кончити не хотел, толко тому рад был, же пана Визкгерда с того Трибуналу с тою справою зволок»¹⁴⁵².

Сторони інколи використовували процес приятельського полагодження конфлікту як тактику задля якнайдошкульнішого удару по супротивникові. Так Адам, Станіслав і Ян Лаші жалілися на берестецького урядника Олександра Пронського, який за наказом свого пана наїхав на їх село Сушки з гаківницями, возами, гайдуками та іншими «воєнними приправами» й учинив гвалт «*под рознетем, который был межи ними его милост пан Себестиян Журавинъский, подкоморий галицкий, учинил през его милост пана Миколая Палуцкого, подчашого земъли Волынское, за што нам пан Палуцкий рек и руку дал, иж мы сами, слуги и подданые наши в покою до часу назначоного быт мели*»¹⁴⁵³.

¹⁴⁵⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 376–377.

¹⁴⁵¹ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 292 зв.

¹⁴⁵² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 627–628 зв.

¹⁴⁵³ Там само. — Спр. 21, арк. 639–639 зв.

А Януш Угриновський був убитий Іваном Білостоцьким, як твердили обвинувачі, після домовленостей про поладження суперечок («на што и квит и варунок покою межи собою учинили»). Впевнений у власній безпеці, Угриновський знехтував заходами безпеки («будучи ubezпечоный, юж ся не стерег»), за що і поплатився¹⁴⁵⁴. Траплялися випадки застосування насильства й одразу після полюбовного суду чи трохи згодом.

Тож попри існування певної моделі конфлікту та процесу його поладження, інформованість спільноти щодо його основних етапів, загалом конвенційний характер дій учасників, не можна говорити про автоматизм у його провадженні. Адже на кожному з етапів сторони мали можливість «маніпулювати темпом дії, уповільнюватись і вичікувати, відтягувати і відкладати, змушувати чекати або сподіватися, чи ж, навпаки, форсувати, прискорювати події, грати на випередження, захоплювати зненацька, забігати вперед»¹⁴⁵⁵ тощо. Полюбовне замирення – найважливіший засіб поладження конфлікту – часто переносилося, затягувалося, зривалося самими сторонами; інколи досить провокативно – через акти насильства відразу по досягненні домовленостей. Тож весь хід поладження стосунків був не стільки рухом з жорстко детермінованими етапами, а, швидше, творчим процесом у межах конвенційної моделі. Врешті, засадничі ознаки будь-якого ритуалу – еластичність, суперечливість і неоднозначність, що дозволяє сторонам в його рамках вирішувати свої суперечки, породжує очікування та викликає сильні емоції¹⁴⁵⁶.

Втім, іншої можливості для поладження суперечностей без подальшої ескалації ворожості та для відновлення стосунків між ворогуючими сторонами без урази для поштивості однієї з них і з урахуванням потреб другої не було. Приятельський суд, за дотепним висловом Стюарта Керролла, можна охарактеризувати як чистилище між ворожістю та миром.

Підсумовуючи, варто зауважити, що дихотомія судового та позасудового поладження конфлікту дещо штучна, адже під час медіації активно вдавалися до цілком формальних засобів вирішення суперечностей, а у досудових і судових процедурах уживали договірні принципи. Врешті, і там, і там сторони, арбітри, судові урядники та приятелі активно зверталися до спільних цінностей.

¹⁴⁵⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 147–149.

¹⁴⁵⁵ Бурдые П. Практический смысл... – С. 209–210.

¹⁴⁵⁶ Koziol G. Begging Pardon and Favor... – P. 7–8.

Розділ 11

Убивство князів Четвертинських: судовий процес і замирення

Кримінал на вбивцю

Коли хтось буде вбитий,
За те недорого платити;
Ще й треба з вдячності за покуту
Убивцю тричі поцілувати в дупу.

*Ян Дзвонівський.
«Статут. Правові артикули»*

Справа про вбивство князів – братів Михайла та Петра Четвертинських, що тяглася в суді близько року, – є однією з рідкісних удач історика, адже зафіксовані майже всі етапи, як у межах офіційного судочинства, так і поза ним – на шляхах приятельського замирення сторін. Тож спробую проаналізувати стратегії обвинувачених та їхніх уповноважених під час судового процесу, а також ті позасудові механізми, до яких вдавалися шляхтичі для полагодження вкрай складних ситуацій, обтяжених кровопролиттям у приятельському/свояцькому середовищі.

Отже, як засвідчувала скарга вдови по князю Івану Четвертинському Марії Киселівни та її синів, князів Федора й Остафія Четвертинських, матері та братів загиблих, князі Михайло і Петро перебували 5 березня 1576 року в понеділок у домі князя Марка Солтановича Сокольського в Соколі, де на той момент також були Василь Семашко, Федір Петрович Загоровський, Остафій Малинський, Ярош Семашко та Василь і Дем'ян Павловичі. Тож коли по обіді князі вийшли зі світлиці, слуга Яроша Семашка Садовський (як твердили потерпілі – з наказу свого пана), перейнявши їх і потягнувшись до шаблі, почав провокувати бійку. Однак Четвертинські, уникаючи конфлікту, рушили до воріт з наміром їхати додому. Тієї хвилини зі світлиці вискочив Василь Семашко, а з ним й інші гості з оголеними шаблями, зі слугами, яких було з десяток. За закликом Семашка – «Бий, забий тых злых людей» – слуги накинулися на князів, що їх супроводжувало лише троє осіб, і завдали їм серйозних ран¹⁴⁵⁷.

Відповідно до правових приписів, факт побиття родичі оповіли «околичним» сусідам, унесли скаргу до суду й засвідчили возним Юрієм Федоровичем Рогачовським¹⁴⁵⁸, наданим луцьким ґродським урядом. Возний, який у Соколі 8 березня оглядав нанесені князям та їхнім слугам ушкодження, визнав:

¹⁴⁵⁷ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 82 зв. – 83.

¹⁴⁵⁸ Там само. – Арк. 83 зв.

«Видел есми у князя Петра Четвертьтенского в голове три раны, одна зъзаду, другая спереду противо себе на правой стороне, барзо шкодливе тятые, большей, нижли по пяди удолж, и третью на рог з левое стороны, с которых трудно жив быти маеть.

У князя Михайла Четвертьтенського видел есми ран две тятых баръзо шкодливых, одну в потылицы, почавши от ушей аж до пълечей, болшую половицу шии оттятой, у голове на левой стороне рану также шкодливе тятую, [с] которое раны не ведаю, будет ли жив»¹⁴⁵⁹.

У присутності возного й офіційних свідків, шляхти «людей добрих», потерпілі назвали імена винуватців — Василя Семашка, Федора Петровича Загоровського, Остафія Єла-Малинського, Яроша Семашка та Василя й Дем'яна Павловичів:

«...перед возным и шляхтою, будучи еще при доброй памяти и в целом розуме аж до смерти своею сами устне поведили и твердили, а брату, дей, своему князю Федору Четвертенскому якобы тестаментом остатнею волею то оставили, и заровно на всех особ — Василя и Яроша Семашков, Федора Загоровского, Остафья Малинского, Василя и Демьяна Павловичов и слуг их тое зранене быти поведили, иж если бы с тех ран смерт мети мели, тогда, дей, от всех их о смерть бы пришли и с тым, дей, таки ис сего света зышли»¹⁴⁶⁰.

Про причину того, що сталося, в скарзі та подальших матеріалах не повідомлялося, більше того, у звичний для конфліктних ситуацій спосіб підкреслювалася відсутність суперечностей між сторонами:

«Пан Василей Семашко, не маючи до них жадное вины и причины, неотповедне, одно своволне, умыслне а небачне и непристойне [учинил — *Н. С.*]»¹⁴⁶¹.

Схоже, що в нашій історії під час застілля відбулася сутичка між Семашками та Четвертинськими, спровокована, ймовірно, якимись майновими суперечками, звичними у шляхетському середовищі, особливо для тих осіб, чії ґрунти межували. Так уже після описаних подій фіксуються наїзди: велицького урядника Остафія Єла-Малинського на бреховський ґрунт кн. Четвертинських¹⁴⁶² та кн. Четвертинських з бреховськими та боровицькими слугами, боярами й підданими на маєток Навоз Федора Загоровського¹⁴⁶³.

Невдовзі потому, в п'ятницю 9 березня кн. Петро помер, тож Четвертинські розпочали справу про його вбивство, поранення кн. Михайла та слуг, а також про завдану в бійці шкоду. Розгляд справи призначався на 26 квітня¹⁴⁶⁴. Однак

¹⁴⁵⁹ Там само. — Спр. 16, арк. 66–66 зв.

¹⁴⁶⁰ Там само. — Спр. 17, арк. 83 зв.

¹⁴⁶¹ Там само. — Арк. 83.

¹⁴⁶² Там само. — Спр. 16, арк. 212 зв. — 213.

¹⁴⁶³ Там само. — Арк. 367 зв.

¹⁴⁶⁴ Там само. — Арк. 89–89 зв., 89 зв. — 90.

11 квітня возний Григорій Красносельський визнав у суді, що оглядав тіло небіжчика кн. Михайла, який помер у неділю 8 квітня від ран, заподіяних у Соколі Василем Семашком і його помічниками. Тож далі обвинувачення набули ще серйознішого характеру, адже йшлося вже про вбивство двох осіб¹⁴⁶⁵.

Утім, 26 квітня судове засідання не відбулося, оскільки суд не зібрався у повному складі через коронацію Стефана Баторія. Далі позови обвинуваченим були подані в кінці червня¹⁴⁶⁶, а сама справа розпочалася за чотири тижні від моменту їх позивання — 19 липня у четвер за участю підстарости Михайла Вільгорського та судді Григорія Даниловича¹⁴⁶⁷. Перебіг процесу був традиційний: спочатку позивачі, ставши до суду, задекларували, що на той день припав *рок у* справі про вбивство кн. Петра та Михайла Четвертинських, поранення їхніх слуг і заподіяння під час бійки матеріальних збитків. Далі просили про возного для «воання» (закликання до справи) позваних; наданий їм Григорій Вербський тричі згідно з правом «заволав» відповідачів. Від них до суду став Матис Хотилевський як уповноважений на ведення справи і теж просив про возного. Через нього були подані листи *отвороні* від Василя Семашка, один з яких був адресований старості кн. Богушу Корецькому (за його відсутності — судові гродському), другий — стороні-контрагентові, де Семашко сповіщав про свою хворобу. Далі Хотилевський подав до суду три *умоцовані* (уповноважувальні) листи від інших обвинувачених — Яроша Семашка, Федора Загоровського, Остафія Малинського, однак судові урядники через зайнятість іншими справами, а також, оскільки вже надходив вечір, відклали ту справу на ранок.

Наступного дня умоцований позивачів просив суд не брати до уваги заяви Василя Семашка про хворобу, оскільки справа про вбивство є *завитою*, тобто не може відкладатися відповідно до арт. 20 розд. 4. Хотилевський у відповідь послався на арт. 13, розд. 4, де йшлося про причини, за яких відповідач у випадку нестання до суду не програвав процес (посполите рушення, вальний сейм, епідемія, хвороба позваного). Однак на наступних роках/рочках контрагент мусив присягою довести правдивість своєї хвороби, якби ж не присягнув — програвав справу:

«Мы, суд, намовившись з собою, казавши вычитати тот менованый артикул третий-надцат в роздилье четвертом, нам от того умоцованого стороны отпорное Матыса Хотелевского поданый, в котором пише, иж хто бы был позван на роки судовые первшие, другие и третие, а зашла бы его хороба або послуга наша або земьская, и припалы потребности земьские або сейм валный, або теж поветрее моровое, на которых колвек с тых роках судовых, для чого бы стати не мог, тогда за таковым

¹⁴⁶⁵ Там само. — Арк. 101.

¹⁴⁶⁶ Там само. — Арк. 222 зв., 231–231 зв., 235 зв. —236.

¹⁴⁶⁷ Там само. — Арк. 291 зв. — 298 зв.

нестанем яко нестаного платити, так и речи тратити не мает, нижли особи, суду и стороне мает дати знати. И в том же артикуле того докладаеть, же тот, который ся хоробою закрываеть, потом на перших рокох за припозванем стороны поводовое мает присегнути, иж правдиве немоцон был, а естли бы присегнути не хотел, тогды в речи своей упадываеть»¹⁴⁶⁸.

Суд визнав аргументи Хотилевського справедливими й переніс слухання в справі Семашка на наступний рок, натомість іншим оскарженим наказав відповідати на звинувачення. Передовсім скаржники просили про читання позовів, в яких викладено суть справи, а також уповноважувального листа («моці зуполної»), наданого Хотилевському відповідачами. Після читання листів умоцований позивачів Станіслав Каменський указав на неосілість у Волинському воєводстві Матиса Хотилевського й просив, аби його повноваження як умоцованого не визнавалися, адже адвокатом за ЛС не може бути жоден «чужоземець» і неосілий. У відповідь Хотилевський заявив, що має осілість у Городенському повіті та готовий її підтвердити¹⁴⁶⁹, проте потребує для цього певного часу. Тож він просив про відкладення справи й призначення нового терміну її розгляду.

Позивачам запропонували визначитися: чи вони погоджуються на перенесення справи, а чи згодні її провадити далі за участю Хотилевського як умоцованого. Ті після наради за дозволом суду, врешті, погодилися на відкладення засідання на шість тижнів. Обвинувачені програвали справу у тому випадку, якби Хотилевський з якихось причин до суду не став і не захотів «усправедливитися».

Питання осілості Хотилевського, як уже зауважувалося, мало свої особливості. Адвокатські повноваження коронних шляхтичів за правовими приписами (про які згадувалося в ході справи про вбивство кн. Четвертинських – арт. 34, розд. 4) зазвичай оскаржували, позаяк чужоземці незнайомі з правом і звичаєм Волинської землі. Проте на той час для волинської шляхти такими ж чужинцями мали стати й обивателі ВКЛ. А проте адвокат позивачів залишив факт, який був додатковим аргументом для невизнання повноважень Хотилевського, без уваги. Врешті, у тому ж таки арт. 34, що забороняв «прокураторствувати» неосілим у ВКЛ, робився виняток для тих видів справ, де

Питання осілості Хотилевського, як уже зауважувалося, мало свої особливості. Адвокатські повноваження коронних шляхтичів за правовими приписами (про які згадувалося в ході справи про вбивство кн. Четвертинських – арт. 34, розд. 4) зазвичай оскаржували, позаяк чужоземці незнайомі з правом і звичаєм Волинської землі. Проте на той час для волинської шляхти такими ж чужинцями мали стати й обивателі ВКЛ. А проте адвокат позивачів залишив факт, який був додатковим аргументом для невизнання повноважень Хотилевського, без уваги. Врешті, у тому ж таки арт. 34, що забороняв «прокураторствувати» неосілим у ВКЛ, робився виняток для тих видів справ, де

¹⁴⁶⁸ Там само. – Арк. 292 зв. – 293.

¹⁴⁶⁹ Хотилевський послався на арт. 34 розд. 4, де йшлося про заборону «чужоземцям» виконувати адвокатські функції та необхідність для них осілості в межах Великого князівства Литовського («...не мает быти прокуратором жаден чужоземец и неосильный у Великом князьстве Литовском, але толко тот, хто бы был осильный в том паньстве нашем, в Великом князьстве Литовском» (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 293 зв.).

винуватці могли поплатитися життям або честю. У цих випадках адвокатами могли виступати й чужоземці, і неосілі, а саме такою була справа про вбивство кн. Четвертинських. Утім, Хотилевський мав бути зацікавлений у відтягуванні справи своїх клієнтів, тож не в їхніх інтересах було уточнення артикулу.

Чергове судове засідання, призначене на 30 серпня, де мала бути продемонстрована осілість Хотилевського та принесена присяга Василем Семашком про правдивість його хвороби, не відбулося через смерть луцького старости кн. Богуша Корецького і хворобу гродського судді Григорія Даниловича¹⁴⁷⁰. Смерть старости могла бути формальною підставою для припинення роботи гродського суду як органу, що формувався ним самим з його ж слуг. Зокрема, про таку практику свідчить призупинення роботи володимирського гродського суду після смерті старости кн. Костянтина Костянтиновича Острозького: «у Володимери по смерти его млсти славное памети кнжати Костентина Острозского [...], старосты володимерского, суды городовые устали»¹⁴⁷¹. Однак певність шляхти, що суд через характер його роботи мусить працювати безперервно (про що йшлося, зокрема, у випадку засідання перед вальним сеймом), а також згадка про недугу судді як ще одну причину відкладення засідань, засвідчує можливість роботи луцького гродського суду і після смерті кн. Корецького.

А тим часом саме хвороба членів суду була частою та звичною причиною для перенесення терміну справи, до якої вони вдавалися, чи то протегуючи одній зі сторін, а чи не бажаючи приймати остаточного рішення в складних ситуаціях¹⁴⁷², адже судді були членами тієї ж таки шляхетської спільноти, тісно пов'язаної приятельськими й родинними зв'язками. Зауважу, що волинська шляхта за сеймиковою ухвалою 1575 року вимагала для членів гродського суду, якби вони не стали на якийсь із рочків через хворобу, присяги про її правдивість:

«А што се тычет врядов кгородских, подстаростей, суди и писара, естли бы который з них для форобы своее на тых роцех быти не мог, ино на других роцех мает при-

¹⁴⁷⁰ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 382 зв.

¹⁴⁷¹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 61, врк. 209 зв.

¹⁴⁷² Див., напр., відкладення луцьким гродським судом справи серадського воеводи Альбрехта Ласького, Станіслава Граєвського й Остафія Воловича з кн. Костянтином Острозьким через «хворобу» судді та зайнятість інших урядників, щодо чого висловлювали сумніви позивачі (ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 97 зв., 98–99 зв., 101–102 зв.). Див. також скаргу сторони на неявку до суду впродовж двох термінів гродського судді: «Пан судья не ведомо для которое причины, а снат, чинечи фолгку стороне позваной, а справедливости пану моему прово[ло]ку и трудност дилаючи, так тепер на сей рок, яко и на теперешний за ознайменем о року панее моее и обетницею своею, не был и тепер не приехал, про которую небытност его пан мой справедливости тут у суду кгородского луцкого с княгинею Соколинскою о речи, в позве написаные, [...] дойти не мог» (ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 85 зв.).

сягнути, иж правдиве немоцон был и для обложное хоробы своее на тых прошлых рокох быти не мог»¹⁴⁷³.

Справа про вбивство князів Четвертинських не розглядалася і за урядування Ярофея Гостського, який виконував обов'язки старости від жовтня 1576 року¹⁴⁷⁴. Судовий процес поновився лише 14 лютого 1577 року за старостування вже Олександра Жоравницького, котрий особисто брав участь у його провадженні; на уряді гродського судді залишився Григорій Данилович. Справи проти кожного зі співучасників велися окремо і набули в ході процесу своїх особливостей.

Першим уписаний декрет у справі Василя Семашка, де фіксувалися всі етапи процесу¹⁴⁷⁵. Тож передовсім возний, наданий Четвертинським для «волання» позваних, засвідчив відсутність на суді відповідача. Після чого княгиня Іванова Четвертинська Марія Киселівна з синами через умоцваного Яроніма Якимовича жалілися перед судом «с позову» на винуватця, тобто виклали суть справи відповідно до позову, вказавши на дотримання всіх правових приписів для доведення злочину – визнання самих небіжчиків у присутності возного і свідків, а також через тестамент винуватців їхнього побиття; засвідчення возним у присутності свідків ран, а потому і смерті князів; фіксація визнань у гродських книгах тощо. Згадувалося, що Василя Семашка позивали вже тричі, однак з різних причин справа так і не дійшла до свого завершення. До суду також були поставлені слуги небіжчиків, які через ту бійку залишилися на все життя скаліченими, а також привезені на грод тіла князів¹⁴⁷⁶.

Далі умоцваний позивачів довів факт вручення позову Семашкові через возного Григорія Вербського, який засвідчив свої дії перед гродським урядом, що й було вписано до гродських книг. Тож, оскільки Семашко не став і не прислав свого вповноваженого, умоцваний Яронім Якимович просив суд визнати його винним, проте рішення в цій справі було відкладене до наступного дня. Наступного дня до суду став Матис Хотилевський як уповноважений Василя Семашка й знову подав від нього суддям і позивачеві два листи *отвороні* з повідомленням про його хворобу. Однак Якимович указував на завитий характер справи та нестання вповноваженого у призначений для її розгляду день, відтак – вимагав справу *здати*. Хотилевський, натомість, твердив, що

¹⁴⁷³ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 102 зв. – 103.

¹⁴⁷⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 420: «Книги кгородские луцкие за держаня и справованя староством луцким от мене, Ярофия Гостского, которые sprawy *от месяца октября второго дня справоват почали*».

¹⁴⁷⁵ Там само. – Спр. 17, арк. 82 зв. – 85.

¹⁴⁷⁶ Зазначу, що ситуація, коли в конфлікті гинули пани, а слугам лише заподіювали рани, вкрай нетипова. Зазвичай слуги виступали заміщувальними об'єктами щодо своїх панів в актах ворожості, тож вони й гинули в першу чергу.

був з листами в четвер і подав їх судові. Тож остаточне вирішення справи судді відклали до суботи «про інших немало справ».

Свідчення сторін містять явні розбіжності. Однак сказати, що відбулося насправді, неможливо. Очевидно лишень, що з листами Хотилевський таки спізнився, поставивши суд перед складним вибором: визнати Семашка несталим і, відповідно, таким, що справу програв, чи знову відкласти її на наступний термін.

У суботу Яронім Якимович знову заявив, що не приймає пояснень обвинуваченого, адже листи були подані Хотилевським хоч і першого дня, однак уже по закінченні судового засідання. До того ж були порушені приписи арт. 13, розд. 4, оскільки умоцований не дав знати позивачеві про хворобу свого клієнта, а також діяв з порушенням арт. 19, розд. 1, за яким листи мають подаватися через возного в присутності шляхти як офіційних свідків. Тож Якимович просив суд не приймати повідомлення про хворобу як слушну підставу для відкладення процесу.

На те Матис Хотилевський відповів, що не залучив возного до акту подання листів з об'єктивних причин, не зумівши його дістати, але особисто передав їх судові. І послався на той же арт. 13, розд. 4, де йшлося про те, що у випадку недуги сторона має повідомити про неї суд і сторону через листи *отвороние*, однак спосіб їх подачі не регламентувався.

Суд, урешті, визнав слушність аргументів Матиса Хотилевського і переніс розгляд його справи на наступну судову сесію, зобов'язавши Семашка перед її початком присягою підтвердити правдивість своєї хвороби.

Першого дня судових засідань, у четвер 14 лютого, паралельно зі справою Василя Семашка позивачі розпочали процес проти Федора Загоровського¹⁴⁷⁷, умоцований якого, той же Матис Хотилевський, з'явився в суді вже після завершення його роботи. В п'ятницю Яронім Якимович наполягав на визнанні неявки відповідача через відсутність його адвоката першого ж дня, коли мала розглядатися справа. Свою думку з цього питання суд висловив у суботу: повноваження Хотилевського визнали, бо хоч судді на момент його появи і припинили роботу, однак ще не покинули своїх місць. У відповідь адвокат позивачів висунув ще один аргумент проти провадження процесу – відсутність у суді самого обвинуваченого, а у справі, де йдеться про вбивство і, відповідно, можлива ухвала смертної кари для винуватця, умоцований без клієнта вести процес не може (розд. 1, арт. 2):

«...в речах таких, где идет обжалованому о горло, заочне мовити не может. И доведечи того, показал в разделе первом артикул второй, в котором то пишет, почавши от наивышшого аж до навубожшого стану, никого с тых станов некоторою виною, в оном артыкуле описаную, не карати, аж бы кгда сторона поводовая

¹⁴⁷⁷ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 90–94.

и обжалованая очевидно стануть и достаточне на конец будут поконаны, яко ширей в том и достаточне артыкуле ест описано»¹⁴⁷⁸.

Втім, Хотилевський заперечив цей аргумент посиленням на інший артикул (арт. 32, розд. 4), де зауважувалося, що адвокат може провадити процес за відсутності клієнта в усіх без винятку справах. Суд знову відклав ухвалу до понеділка, а потому – через велику зайнятість – до вівторка. Врешті, коли дійшло до справи, Яронім Якимович зауважив невідповідність *моці* Хотилевського, адже у її тексті Федір Загоровський названий помічником Василя Семашка, у той час кн. Четвертинські позивають його як одного з принципалів – безпосередніх винуватців смерті князів Петра та Михайла¹⁴⁷⁹. Тож уповноважувальний лист не може бути прийнятий як такий, що був наданий на іншу справу. Суд узяв до уваги аргументи сторони-позивача й ухвалив декрет: Загоровський програв процес через неявку до суду згідно з арт. 20, розд. 4 та ухвалою Городенського сейму 1568 року, а справа передавалася до короля для оголошення винуватця як несталого *виволанцем*. Тобто Загоровський мав бути визнаний особою поза законом до того моменту, аж поки сторони не дійдуть порозуміння та не будуть відшкодовані кривди позивачеві. Волинська шляхта сеймиковою ухвалою від 17 серпня 1575 року пробувала скоротити процес отримання сатисфакції для скривдженого, постановивши, що надалі декрет про виволання ухвалюватиме ґродський суд, і підтвердження короля не буде потрібне¹⁴⁸⁰. Фіксується кілька справ, де ґродський суд згадує про сеймикову ухвалу, однак передає декрет про *виволання* до

¹⁴⁷⁸ Там само. – Арк. 92. Артикул формулювався дещо інакше: мова не про заборону адвокатові самостійно, без участі клієнта, представляти сторону, а про неможливість ухвалення заочного декрету в справах, де винуватцеві йшлося про «горло».

¹⁴⁷⁹ Там само. – Арк. 93 зв.: «А кнегини, дей, Четвертенская и сынове ее, князи Федор и Остафей Четвертенские не позывають его яко помочника, але яко принципала и того, которому власне вина в забитю и замордованью князей Петра и Михайла Четвертенских и пораненю слуг их сплечне з Василем и Ярошом Семашками и Остафьем Малиньским вина ест дана».

¹⁴⁸⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 378 зв. – 379: «В Статуте нашом в разделе четвертом артыкуле двадцатом описано, если бы хто до суду кгородского о артыкулы, тому суду належачие, позван был, а он бы на рок зложонный за позвы не стал, тогда тот вряд через лист свой мает о том дати знат кролеви его милости, а корол его милость, тому не фолкгуючи, без всякое проволочи и откладания на инший час, але заразом взявши о том от того вряду своего видомост такову, обвиненого и вряду оногo непослушногo мает з земли панств своих казати выволати. И не маеть ему на тое выволане поднесена давати, аж бы се первой з стороною жалобною росправил. И пришлый Пан наш, корол его милость тот артыкул в статут наш вписати росказавши, потвердити его нам будет повинен, то ест если хто до суду кгородского в артыкулах, кгородскому суду належачих, позван будучи, не станет, абы вряд кгородский, справившися достаточне з выпису врядового очевидногo сознания возного, двох шляхтичов, при нем на он час будучих, до книг кгородских, же оный обвиненый певне через возного при оных двох шляхтичох был позван, а иж не стал, абы не отсылаючи того до короля его милости, але сам через себе на роцех кгородских

короля, бо той артикул ще не був монархом підтверджений: «...тот артикул на выволанье от суда гродского до skutku своего еще не пришол, для того иж от короля его млсти не есть потверъжон»¹⁴⁸¹.

Декретом передбачалася сплата родині князів Четвертинських *головициз-ни* у розмірі двісті кіп за двох осіб, а також відшкодування вартості речей, утрачених у ході бійки; трьом слугам, поштивим шляхтичам, «иж на руки ест хромь» — по п'ятдесят кіп відповідно до арт. 13, розд. 11, і додатково за рани на голові — тридцять і сорок кіп: усього 469 кіп, грошів 5, пенязів 8. Тож кожен з чотирьох звинувачених мав виплатити по 121 копі, 31 грошу та 2 пенязі, а до віддання тієї суми — передати свою нерухомість до рук Четвертинських.

Ситуація з Ярошем Семашком та Остафієм Єловичем-Малинським була подібна до справи Федора Загоровського¹⁴⁸² з тією лише різницею, що їхні уповноважувальні листи Матис Хотилевський узагалі не подав до суду першого дня, пославшись на те, що забув їх у господі. Наступного ж дня Яронім Якимович відмовився розглядати будь-які аргументи обвинуваченої сторони на тій підставі, що рок завитий скінчився у четвер: «...еще вчора рок завитый минул, и я, дей, сего дня в жадное право ни с ким се не вдаю»¹⁴⁸³. Староста, порадившись зі шляхтою, яка на той час була при ньому, визнав відповідачів як до суду несталих винними. Декрет був аналогічний до присуду в справі Федора Загоровського.

«Забудькуватість» умоцваного Хотилевського та його спізнення на процес видаються дуже дивними, направленими на позір проти сторони, яку він представляв. Однак Хотилевський, зважаючи на свій невисокий статус у волинському шляхетському соціумі, навряд чи міг діяти у змові з позивачами всупереч своїм клієнтам і сподіватися при цьому на безкарність (за такі дії адвокатам загрожувала втрата честі). Логічним видається лише одне пояснення — ситуація із запізненням і подальший програш справи саме через нестання обвинувачених була вигідна клієнтам Хотилевського, адже за цих обставин у суді не озвучувалися обставини злочину; декрет ухвалювали не щодо скоєного правопорушення, а «яко на року завитом *несталого* здано», врешті — ще на певний час відкладався остаточний присуд.

Процес передачі маєтків від винуватців до потерпілих затягнувся. Власне, лише Федір Загоровський, за свідченням возного Григорія Красносельського, не перешкоджав *увязанню* князів Четвертинських у його маєток Копиль, що від-

оного, который позванный будучи не стал, з земл коронных выволал и не давал оному поднесения, аж бы первой стороне жалобной досыт учинил».

¹⁴⁸¹ Там само. — Спр. 16, арк. 79 зв.

¹⁴⁸² Там само. — Спр. 17, арк. 96 зв. — 99.

¹⁴⁸³ Там само. — Арк. 98 зв.

булося 27 лютого¹⁴⁸⁴. Переданню Велицька, володіння Остафія Ело-Малинського, стала на заваді його дружина — княжна Богдана Любецька: 28 лютого вона особисто заявила возному Красносельському і шляхті при ньому, що маєток належить їй за певними записами від чоловіка, та заборонила ув'язання. Трохи згодом, 2 березня, брат Богдани князь Григорій Любецький від себе та іменем своєї сестри оповідав на гроді, що під час минулих гродських рочків їхні дядьки — підсудок луцький кн. Остафій Сокольський і кн. Марко Сокольський, а також він власною особою — посвідчили перед старостою, що Остафій Ело-Малинський записав дружині на Велицький маєток віно, а також позику в сумі дві тисячі кіп, тож будь-яких інших записів на тому маєтку він робити не може¹⁴⁸⁵.

Спроба кн. Четвертинських отримати їм належне за судовим декретом спровокувала акти ворожості з боку Богдани Ело-Малинської. Так 9 квітня Федір Четвертинський скаржився, що 7 квітня вона наслала своїх слуг, бояр і підданих на маєток його Літогощу, де вони побили урядника та підданих, одного з них убили, а також заподіяли інші шкоди. Возний Григорій Вербський посвідчив перед гродським урядом скаргу князя, а також оповів, що Ело-Малинська заперечувала особисту причетність до наїзду. Тоді урядник кн. Федора Четвертинського просив Богдану про призначення «року» для суду над її слугами й підданими, однак пані відмовилася під претекстом своєї підпорядкованості чоловікові та заявила, що саме йому належить судити винуватців:

«Я як справедливости не чиню, так и року на вчинене справедливости не складаю, бо, дей, я не вдова, але маю мужа, которого на сес час дома нет. А кгда муж мой додому приеде, тогда справедливости князю Четвертенскому, коли се будет потребовати, з врьдника и подданных боронити не будет, але се zarazом учинит»¹⁴⁸⁶.

Подібним чином закінчилося й намагання Четвертинських ув'язатися в маєток Добрятин Яроша Семашка. Той же возний Красносельський визнав, що 24 лютого в неділю він разом зі шляхтою, наданою йому з уряду, їздив з ув'язчим листом до Добрятина, де їх перестрів Петро Семашко і не допустив ув'язання, заявивши, що той маєток належить не Ярошеві, а йому та сестрі, до того ж погрожував представникам уряду: «Естли не хочете ув Ъкве воды пити, едте ж себе проч»¹⁴⁸⁷.

28 березня відбулося чергове слухання справи кн. Четвертинських з Василем Семашком¹⁴⁸⁸, який перед початком процесу мусив присягнути, що «правдиве, а не ку зволоце справедливости на тые обадва менованые роки был хор»,

¹⁴⁸⁴ Там само. — Арк. 169–169 зв.

¹⁴⁸⁵ Там само. — Арк. 167–167 зв.

¹⁴⁸⁶ Там само. — Арк. 232–234 зв.

¹⁴⁸⁷ Там само. — Арк. 167 зв. — 168.

¹⁴⁸⁸ Там само. — Арк. 208–210 зв.

а також поставити до суду як неосілих Дем'яна та Василя Павловичів. Проте відповідач знову не з'явився, приславши свого слугу Олександра Клевецького з двома листами «на ознайменье в суду хоробы».

Адвокат позивача Яронім Якимович просив суд не приймати за слушну причину неявки Василя Семашка, адже так він уже втретє намагається затягнути справу. Суд відклав рішення до наступного дня, а потому все ж переніс слухання по звинуваченню Семашка на 9 травня. Але відповідно до арт. 13, розд. 4 послав до нього зі старостинським листом возного Григорія Вербського з двома шляхтичами, перед якими Семашко мусив присягнути, що справді хворіє та хворів під час попередніх судових засідань. Возний, повернувшись, засвідчив перед судом, що бачив Василя, який лежав у ліжку і стогнав, однак присягати відмовився, відкладаючи цей акт до наступних судових років.

Тож спробую проаналізувати стратегії сторін у ході судових процесів.

Відповідачі. Які аргументи на своє виправдання могли використати відповідачі, вина яких була очевидна, якби під час процесу дійшло до контроверсій сторін?

Згадаймо обставини поранення князів, які безпосередньо постраждали від слуг звинувачених у вбивстві осіб. Таке провадження конфлікту, де насильницькі дії щодо супротивників провадилися за наказом панів руками слуг, було цілком традиційним. Полагодження конфліктних справ у цьому випадку зазвичай провадилося поза сферою офіційного судочинства й набирало вигляду приятельського, полюбовного суду поміж постраждалим і паном слуги, який вчинив шкоду, за участю та посередництвом їх приятелів. Лише якби пан відмовився полагоджувати конфлікт у цей спосіб або якщо сторони не доходили згоди у процесі приятельського судочинства, справа переносилася до гродського суду¹⁴⁸⁹.

У нашому випадку слуги недвозначно діяли за наказом панів, отже, і відповідальність покладалася саме на них. А тим часом єдина можливість виправдатися легальним шляхом – перекласти відповідальність на слуг, довести, що діяли вони не з наказу обвинувачених, а керуючись власною волею. При цьому пани мусили поставити їх до суду й отримати їхнє визнання вини або ж – через присягу підтвердити свою непричетність до вбивства. Обидва варіанти в межах офіційного судочинства належать виключно до гіпотетичних: невідомо, як би слуги повелися в ситуації, де ризикувати довелось б «горлом»; малоімовірним також видається відверте кривоприсяжництво винуватців.

Тож за цих обставин Василь Семашко вдався до затягування процесу, пославшись на «хронічну» хворобу. Інші позвані теж у свій спосіб використали

¹⁴⁸⁹ Детальніше про особливості юрисдикції пана над слугою див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 6. – С. 91–93, 111–118.

той же варіант, щоправда, не так відверто. Ухвалений декрет на підставі не-стання їх до суду не згадував про злочин та обставини його скоєння.

Схоже, наші герої використали в ході судового процесу єдиний можливий варіант — ігри з часом і вступними актами процесу, звівши до мінімуму розмови про їхню участь у непривабливій історії. Таким чином готувався ґрунт для полагодження стосунків з Четвертинськими, про що трохи згодом.

Позивачі. Четвертинські теж, схоже, не особливо поспішали із завершенням процесу, скажімо, на першому ж засіданні суду погодилися відкласти справу на наступний термін через непевну осілість умоцваного Хотилевського. Не знаходимо і їхніх скарг на роботу гродських урядників, через відсутність яких на рочках процес переносився принаймні двічі. Не фіксуються також спроби Четвертинських поновити справу між 30 серпня 1576 року та 14 лютим 1577 року.

Схоже на те, що позивачі хотіли виграти справу, але, як і позвані, за формальними причинами, не вдаючись у дражливі для відповідачів деталі скоєння злочину.

Судді. Не помітно явного протегування одній зі сторін, однак кидається у вічі готовність відкласти справу за будь-якої відносно слухної причини. Схоже, що судовим урядникам було вкрай тяжко прийняти рішення, що й провокувало їхню поведінку.

Як підсумок, бачимо дуже млявий перебіг справи, в якому, видається, були зацікавлені всі сторони процесу. На що ж вони могли очікувати?

Відповідь на це питання не забарилася. 11 травня всі четверо обвинувачених подали лист¹⁴⁹⁰, у якому визнавали, що проти трьох із них був виданий судовий декрет через їхню неявку на призначений розгляд справи, а Василь Семашко позивався кн. Четвертинськими на рочки 9 травня, тож обвинувачені, не бажаючи врегулювати конфлікт з допомогою права, упросили приятелів, щоб вони посприяли християнському полагодуванню їхньої справи з постраждалими:

«Упросивши людей зацных, урядников земских, приятелей своих, а не хотячи правного розсудку на конец ожидати, жедали есмо ее милости кнегини Четвертенское и сынов ее милости, абы их милость за прозбою приятелей наших з нами ся хрестянки погодити рачили»¹⁴⁹¹.

6 травня у Луцьку відбувся приятельський суд за участю великої кількості урядників — житомирського старости кн. Михайла Чорторійського, волинського хорунжого Григорія Гулевича, володимирського підкоморія Олександра Семашка, луцького войськового Івана Чаплича-Шпановського, володимирського войскового Василя Гулевича, володимирського земського судді Богдана Костюшковича-Хоболтовського, луцького земського підсудка кн. Остафія Сокольського, який

¹⁴⁹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 319 зв. — 321.

¹⁴⁹¹ Там само. — Арк. 319 зв.

постановив: винуватців кровопролиття – слуг – видати на карання горлом. Тож єдиний варіант виправдання обвинувачених, який виглядав неможливим в офіційному судочинстві, був використаний у межах приятельського замирення. Однак, як зазначалося в акті приятельського єднання, на той момент вдалося знайти лише Богуша Шипку, служебника Остафія Єла-Малинського, якого й видали кн. Чорторийським «яко винного розляня крови тое»¹⁴⁹². Зобов'язалися видати й інших, про що був складений окремих лист. Далі передбачалося, що всі четверо, не відмовляючись жодними причинами, добровільно приймуть на себе ув'язнення від дня Святих Петра і Павла, тобто від 29 червня. Двоє з них – Остафій Єлович-Малинський у володимирському замку у вежі над замковою хвірткою, Василь Семашко в кременецькому замку у вежі, названій Куряча Ніжка, – сидітимуть рік до 29 червня 1578 року. Втім, передбачалося, що після піврічного сидіння, через 24 тижні, вони можуть послати до княгині Іванової Четвертинської та її синів, просячи про полегшення кари, а ті, своєю чергою, – «на прозбу нашу взгляд мети мають водле ласки и доброе воли своее». Для двох інших – Яроша Семашка та Федора Петровича Загоровського – передбачалося ув'язнення на дванадцять тижнів, від 29 червня до 16 вересня, у луцькому замку по різних вежах, не виходячи з них «под добрым цнотливым словом». Відбувши ув'язнення, винуватці мають через два тижні разом з приятелями приїхати до маєтку Боровичі княгині Іванової Четвертинської та її синів і їх усіх «учтиве перепросити»; а потому на найближчому сеймику перепросити особисто всіх приятелів кн. Четвертинських, які будуть вписані потерпілими до спеціального реєстру. У випадку порушення будь-якого пункту умови передбачалася зарука на короля та Четвертинських – по дві тисячі кіп литовських грошів.

Того ж таки 11 травня Ярош Семашко і Федір Загоровський подали до запису лист¹⁴⁹³, яким вони зобов'язувалися за вбивство князів Четвертинських видати на карання горлом двох слуг: Ярош Семашко – Станіслава Карковського або Садовського, а Федір Загоровський – Зигмунта Кавецького, якщо він виживе після поранення. Однак на той час слуги перебували невідь-де, тож Семашко із Загоровським обіцяли їх знайти і видати до того моменту, як сядуть до замку згідно з домовленостями. Термін ув'язнення подовжувався до року, якби вони не видали слуг.

У випадку порушення умов сидіння передбачалася зарука на користь короля та потерпілої сторони – по дві тисячі кіп грошів, за які винуватці

¹⁴⁹² Шипка в попередніх свідченнях про вбивство взагалі не фігурував, приховуючись, схоже, серед тієї великої кількості слуг, які згадуються в описі бійки. Подальша його доля невідома, цілком імовірно, що винуватцям удалося врятувати його життя.

¹⁴⁹³ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 318 зв. – 321.

зобов'язувалися передати Четвертинським свої маєтки. Справа про заруку могла провадитися будь-яким судом, земським чи гродським, як завита за будь-яких обставин.

Цікаві подробиці містить лист, даний своїм контрагентам княгинею Івановою Четвертинською та її синами за традиційними умовами приятельських єднань¹⁴⁹⁴. У ньому потерпілі сповіщають, що погодилися на прохання багатьох шанованих осіб полагодити справу зі своїми родичами не правом, а «християнським єднанням»:

«Уживали нас их милость многие панове зацные, урядники земские и шляхта приятели их милости, абыхмо мы з ними наконець, а с паном Васильем Семашком на пришлых роках кгородских до права, *яко с повинными нашими*, в том жалосном акте нашом до права не допускали, але *хрестиянское еднане* приняли»¹⁴⁹⁵.

Наголошувалося на давніх кровних зв'язках контрагентів, скріплених традиційною приязню поміж представниками родин:

«...поважаючи и повинность кривности, которую дом наш з домом их з давных часов с продков наших з собою маемо, и николи жадных вазней и неприязни зятреных межи себе не мевали»¹⁴⁹⁶.

Безперечно, для всіх учасників нашої історії мусив важити той факт, що і позивачі, і обвинувачені належали до одного кола родичів і приятелів добре осілого волинського панства. Так Федір Загоровський був одружений з Ганною Петрівною Семашківною, рідною сестрою Василя та Яроша Семашків¹⁴⁹⁷. Богдана Василівна Семашківна, двоюрідна сестра наших героїв Василя і Яроша, перебуваючи за тестаментом батька під опікою Михайла Єла-Малинського (батька одного з обвинувачених — Остафія Малинського), князя Матвія Четвертинського та князя Богуша Корецького, 1569 року була пошлюблена з князем Янушем Матвійовичем Четвертинським, однак на час аналізованої історії вже овдовіла¹⁴⁹⁸. Тобто фіксуються дуже тісні зв'язки між родинами на рівні кількох поколінь. Інша двоюрідна сестра Семашків — княжна Марія Масальська — була дружиною Костянтина Єла-Малинського, рідного брата Остафія

¹⁴⁹⁴ Там само. — Арк. 325–326.

¹⁴⁹⁵ Там само. — Арк. 325–325 зв.

¹⁴⁹⁶ Там само. — Арк. 325 зв.

¹⁴⁹⁷ *Kamienski A. Kariera rodu Siemaszkow w XV–XVII wieku // Lituanoslavica poznaniensia. Studia historica.* — 1989. — III. — S. 193. Див. також справу про невіддачу Федором Загоровським боргу Богдану Колмовському, для відшкодування якого було зібране посполите рушення. Тож коли воно прибуло до Загорова, саме Ярош і Василь Семашки, шваґри Загоровського, виступили ініціаторами приятельського полагодження справи (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 217–219 зв., жовтень 1578 року).

¹⁴⁹⁸ ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 203–206.

Малинського¹⁴⁹⁹. Факти пов'язань осіб, що згадуються в цій історії, можна було б продовжити.

До важливих аспектів аналізу міжособистісних комунікацій належать також клієнтарні зв'язки, які могли безпосередньо впливати на перебіг подій. Учасниками бійки, де жертвами стали князі Четвертинські, були також брати Василь і Дем'ян Павловичі, про яких у ході процесу згадували лише раз, у зв'язку з «хворобою» Семашка. Саме він мав їх поставити до суду як неосілих, що перебували у нього на поруці. Тож затягуючи справу більше року, Семашко виводив з-під удару не лише себе, а й своїх швагрів: Василь Павлович 1568 року одружився з сестрою Василя та Яроша Настасею¹⁵⁰⁰. Однак маємо досить пікантну подробицю: Павловичі належали до кола довірених слуг кн. Костянтина Острозького; за його старостування у Володимирі в різний час вони виконували обов'язки володимирських гродських урядників¹⁵⁰¹. Тож за правовими приписами Павловичі як слуги мусили перебувати під юрисдикцією свого пана, про що вже йшлося; до гродського суду їх могли позвати лише тоді, якби пан заперечив їхній служебницький стан і відмовився нести відповідальність («вирікся від них»). Однак такий розвиток подій був у цьому випадку практично неможливий. Найімовірніше, тут маємо яскравий приклад перехідного становища неосілого слуги до розряду повноправного члена шляхетської регіональної корпорації за рахунок впливовості пана та вдалого шлюбу.

Яронім Якимович¹⁵⁰², адвокат Четвертинських, теж фіксується як слуга кн. Острозького; 26 травня 1577 року Яронім одружився з племінницею на той момент уже покійного володимирського гродського судді Гаврила Яковицького, також слуги а чи клієнта князя¹⁵⁰³. Врешті, і Матис Хотилевський, адвокат обвинувачених, був слугою князя Острозького¹⁵⁰⁴. Звичайно, адвокати могли

¹⁴⁹⁹ Там само. — Спр. 16, арк. 303 зв. — 305.

¹⁵⁰⁰ Там само. — Спр. 10, арк. 393 зв. — 394 зв. Петрова Семашкова Софія Боговитинівна разом із сином Ярошем визнали перед підстаростою, що пошлюбивши дочку та сестру Настасю з Василем Павловичем, мали за постановою дати «віна посагу» триста кіп грошів «готовых и в выправе», однак не маючи готівки, передали в тримання маесток Сільце та двір в Углах на рік до віддачі грошей. Василь, Ярош і Петро Петровичі Семашки визнають, що за вісімдесят кіп продали своєму зятю Василю Павловичу плац у Луцьку (Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 61). Ті ж продають Павловичеві село Угли та присілок Сільце за три тисячі кіп 5 травня 1579 (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 149–151 зв.).

¹⁵⁰¹ Зокрема, Василь Павлович перебуває на уряді володимирського підстарости у 1578–1579 роках (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11–12).

¹⁵⁰² Яронім Якимович фіксується як умоцований і слуга кн. Костянтина Острозького (ЦДДАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 191 зв., 1575 рік).

¹⁵⁰³ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 40–41 зв.

¹⁵⁰⁴ Там само. — Спр. 13, арк. 83 зв. Перед тим Хотилевський був служебником кн. Олександра Сангушка-Кошерського (Там само. — Арк. 345).

діяти в нашій історії цілком незалежно, проте ймовірніший інший варіант: такі дії умоцтованих, з одного боку, на позір не порушували інтересів їхніх клієнтів, а з іншого — були спрямовані насамперед на примирення сторін. У такому розвиткові ситуації зацікавлені були й обвинувачені, й спільнота загалом, для якої важило збереження спокою, хай і нестабільного.

Приятелі, які просили про єднання, наголошували на невинуватості оскаржених, розповідали, що в їхній присутності служебники, чиїми руками коїлося вбивство, визнали, «иж не с панов их, але з власное причины менованых [...] слуг тая ся звада и зраненье сынов моих, а братья наше в Соколю стала»¹⁵⁰⁵. Вони обіцяли, що обвинувачені видадуть тих слуг на «карання» і відшкодують всі збитки потерпілим.

Тож Четвертинські на прохання приятелів усіх тих осіб, щодо яких були винесені судові декрети, а також Василя Семашка, «яко людей вже в том обжалованью нашом ничого не винных», звільнили від звинувачень і вчинили вільними, зобов'язуючись ніколи більше не повертатися до тієї справи під зарукою на короля та своїх контрагентів — по чотири тисячі кіп¹⁵⁰⁶.

Отже, поза нашим аналізом стратегій контрагентів залишився ще один її можливий учасник — *приятелі сторін*, які вийшли на яв лише на завершальному етапі, що, однак, не означає їхньої відсутності впродовж тривання всієї історії. Цілком імовірно, що перебіг розслідування справи про вбивство братів Четвертинських гальмувався саме через їхнє втручання та невдалі спроби замирити наших героїв. Урешті, демонструючи винуватцям неможливість уникнути відповідальності, а скривдженим — наскільки проблемним буде отримання сатисфакції (і матеріальної, і моральної), офіційне судочинство мусило підштовхнути обидві сторони до поступливості. Можливо, що й дії адвокатів пояснюються існуванням у цьому конфлікті ще однієї зацікавленої сили — приятелів, на чії інтереси вони теж мусили зважати (особливо в цьому випадку, де двоє безпосередніх учасників і обидва адвокати належали до одного служебницького кола князя Острозького, а Федір Загоровський уходив до родинного та клієнтарного середовища князя). Адже уникати з'ясування обставин злочину під час судового процесу було вигідно з розрахунку на приятельське полагодження стосунків поміж сторонами.

Звернімо увагу на одну з умов приятельського єднання сторін — добровільно прийняте звинуваченою стороною «седенье рыцерское», яке сприймалося потерпілими як моральна сатисфакція: «...абы тым значней жал наш за сынов моих а братью нашу, которые сут з ран померли, ускромил и нагорожон

¹⁵⁰⁵ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 325 зв. — 326.

¹⁵⁰⁶ Величина заруки, що для кн. Четвертинських удвічі перевищувала заруку винуватців, указує на сторону, що була значно менше зацікавлена в домовленостях, відтак, могла спровокувати зірвання угоди.

был»¹⁵⁰⁷. 29 червня князь Федір Іванович Четвертинський від свого імені й теж іменем матері та брата за письмовими повноваженнями від них, продемонстрованими перед урядом, визнав, що Ярош Семашко і Федір Загоровський цього дня сіли на чверть року в зámку відповідно до письмових домовленостей. Однак Ярош не виконав ще одного свого зобов'язання – видати на «каране горлом» одного зі служебників – Станіслава Карковського або Садовського. Тож термін його ув'язнення збільшувався до одного року без права сходити з місця сидіння¹⁵⁰⁸.

В акті приятельського єднання наших героїв звертає на себе увагу передбачувана умовами можливість скорочення терміну ув'язнення. Уже 21 липня той же кн. Федір Четвертинський визнає, що на прохання людей добрих визволив Федора Загоровського з ув'язнення (сидіння, таким чином, мало символічне значення покори перед потерпілими), однак нагадав про акт перепрошення, яке Загоровський мав учинити перед Четвертинськими за два тижні. Втім, як свідчив возний Матис Славогурський, 4 серпня Загоровський до Борович не з'явився¹⁵⁰⁹.

Менше визначеного домовленостями терміну протривало й сидіння Яроша Семашка. Так 14 жовтня возний Матис Славогурський визнав перед судом, що 13 жовтня був разом з Ярошем Семашком, кн. Остафієм Сокольським і Михайлом Привередовським у Боровичах, де Семашко згідно із записом «перед тими людьми зацьнними, вышей меноваными, перепрошенъе слушьное учинил», княгиня з синами звільнила його від обвинувачень на вічні часи і, таким чином, сторони конфлікту *поєдналися*. Якщо зважити, що перепрошення мусило відбуватися за два тижні після звільнення, то термін сидіння Семашка був зменшений від року до трьох місяців¹⁵¹⁰.

Схоже, аналогічно закінчилося й річне сидіння Остафія Єла-Малинського: 12 листопада він оповідав перед луцьким ґродським урядом від себе й іменем своїх приятелів – Федора Петровича Загоровського та Яроша Семашка Добрятинського, що вони згідно з домовленостями від початку сеймику 10 листопада чекали на прибуття князів Четвертинських для перепрошення їхніх приятелів. Однак княгиня з синами не стала та не подала реєстру з іменами тих осіб, яких Єло-Малинський, Загоровський і Семашко зобов'язалися перепросити¹⁵¹¹. Найдовше, схоже, протривало ув'язнення Василя Семашка – близько півроку, однак цей термін був лише половиною передбаченого приятельською угодою

¹⁵⁰⁷ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 326–326 зв.

¹⁵⁰⁸ Там само. – Спр. 17, арк. 446–447.

¹⁵⁰⁹ Там само. – Арк. 620 зв. – 621.

¹⁵¹⁰ Там само. – Арк. 703 зв.

¹⁵¹¹ Там само. – Арк. 771 зв. – 772. Там само. – Спр. 18, арк. 34 зв.

«сидіння». Поступки щодо покарання убивць, на які пішли родичі небіжчиків князів Четвертинських, напевно не були кроком примирення. Радше йшлося про вимушений вчинок — данину приятелям і прийнятим у спільноті конвенціям. Це засвідчує відмова княгині Іванової Четвертинської допустити в свій маєток Василя Семашка 15 січня 1578 року для «учестивого» перепрошення після завершення ув'язнення в кременецькому замку. «Не хочу его очима своїми видеть», — була її відповідь.

І наостанок історії про вбивство князів Четвертинських нагадаю, що винуватці не лише вийшли з мінімальними втратами з украй складної ситуації, а й, передусім, зберегли «лице», не втратили на цьому свого соціального капіталу в шляхетській спільноті, більше того, надалі мусли його збільшити за рахунок тримання урядів у судовій системі Волинського воєводства. Так Василь Павлович обійняв уряд володимирського підстарости з руки кн. Костянтина Острозького відразу після полагодження конфлікту — у 1578–1579 роках¹⁵¹², Дем'ян Павлович — дещо пізніше, у 1590-х роках, тримав уряд володимирського гродського судді¹⁵¹³. Луцьким гродським суддею за старостування князя Олександра Пронського та Миколая Семашка виступав Остафій Ело-Малинський, який пізніше був обраний уніатським єпископом¹⁵¹⁴. Федір Загоровський обирався шляхетським загалом за третього безкоролів'я каптуровим суддею¹⁵¹⁵, а також обіймав уряд володимирського підстарости з руки князя Костянтина Острозького.

І, насамкінець, нагадаю — суд полюбовний був єдиним варіантом *полагодження* стосунків у шляхетському середовищі, яке звично на рівні риторики та повсякденних практик культивувало традицію помсти, хоч процес замирення й не був автоматичним. Адже йшлося часто про спробу узгодити вкрай конфронтаційні інтереси, поєднати небажання замиритися одних з потребою в цьому інших, про пошуки таких варіантів розрахунків, за якими б *справедливості* вистачило для скривджених, а її віддача не стала б нищівною (і в матеріальному, і в символічному значенні) для кривдника. Тож ішлося про складний і хисткий процес, де ставкою була — хай і нестабільна, рівновага в стосунках між шляхтою, той тяжко пошукуваний нею «спокій посполитий», чи іншими словами — «мир у війні». Щоправда, істориків з того дістається зазвичай дешиця.

¹⁵¹² Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11–12.

¹⁵¹³ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 340–341 зв. Одружений він був із дочкою володимирського гродського судді Гаврила Яковицького, також слуги чи клієнта кн. Костянтина Острозького.

¹⁵¹⁴ Див. розділ 7.

¹⁵¹⁵ ЦДДАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 495–738.

Розділ 12

«Тобі самому и ПОТОМКОМ
ТВОИМ БУДУ СЯ МСТИТИ»

За кривди давні й нові
Ця шпага
Несхибна месниця,
Прагне твоєї крові,
За кривди давні й нові.
Знай, не пожалію зроду
Ворога мого роду.

*Гаetano Дoніцетті.
«Лючія ді Ламмермур».
Лібрето опери*

Історія, один із фінальних епізодів якої я проаналізую, почалася задовго до 1588 року й була пов'язана з проблемою успадкування нерухомості (королівського надання – міста та замку Свинюхи з присілками, що належали до Володимирського староства, й низки куплених маєтків на Волині). На неї по смерті власника – Михайла Михайловича Свинюського – претендували як його кровні родичі, двоюрідні брати Жоравницькі, так і новий чоловік удови княжни Федори Чорторийської, королівський секретар Балтазар Гнівош з Олексова, особа чужа для шляхетської спільноти Волині, однак близька до королівського двору. Ця обставина, а також майновий інтерес монарха у даній справі визначили нового власника, яким після тривалих конфліктів і судових процесів за королівським рішенням став коронний шляхтич Балтазар Гнівош¹⁵¹⁶.

Проте такий результат не зупинив волинських шляхтичів Жоравницьких у їхніх домаганнях повернути маєтки; вони, схоже, тільки вичікували своєї години. Невідомо, що послужило безпосереднім поштовхом для переходу

¹⁵¹⁶ За рішенням луцького замкового суду від 1 листопада 1561 року, підтверженого Зигмунтом Августом 2 січня 1562 року, Свинюхи з присілками залишалися в руках удови по Михайлу Свинюському, княжни Федори Чорторийської «доживотно», тобто до смерті, а 20 лютого 1581 року Стефан Баторій передав ті землі Балтазару Гнівошу на тих же умовах; інші, куплені маєтки, які Чорторийська тримала від першого чоловіка в певній сумі грошей (в «оправі»), були заставлені нею Балтазарові в чотири тисячі кіп. Під час процесу у володимирському гродському суді між Жоравницькими (Яном Марковичем з братаничами – Марком Олександровичем, підкоморичами Тимофієм і Яном Михайловичами та Яном Васильовичем) і Балтазаром Гнівошем після смерті його дружини сторони продемонстрували на підтвердження своїх прав низку відповідних документів (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 199–200, 454–461, 1585 рік). Див. також: АЮЗР. – К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – С. 219–280; Рос. гос. архив древних актов. – Ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 110–110 зв., 112 зв. – 114, 198–199 (тут і далі за мікрофотокопіями: ЦДІАУК. – КМФ-36, спр. 198, арк. 59 зв. – 63 зв.).

ворожнечі у гостру форму. Ймовірно, досягло критичної маси незадоволення волинської шляхти поведінкою нахабного «чужака», свідченням чого можуть бути його конфлікти з сусідами¹⁵¹⁷, а також велика кількість учасників даної історії. Відзначимо, що в досить закритій шляхетській корпорації Волині щодо вихідців з інших земель, зокрема — коронних, домінувала позиція протиставлення «добре осілого», а, отже «поштивого шляхтича» чужаку:

«Тобе справедливости не чиню, бо тебе веры не даю, жем ты ест корунный человек, осядлости тут не маеш»¹⁵¹⁸.

Утім, історія ця цілком може претендувати на окрему мікроісторичну роботу, нас же цікавитимуть тільки її заключні епізоди.

Отже, 29 липня 1588 року на володимирському гродському уряді Войтех Грибовський, слуга Балтазара, оповідав, що 26 липня на маєток його пана Козлів наїхали Ян Жоравницький з сином і Марко Жоравницький разом з помічниками і татарами. Вони полонили Балтазара, пограбували маєтність, поранили слуг, спалили двір, а потому, «загоны обычаем неприятелским пустивши, маєтности так панские, в фолварках будучие, яко и боярские, и подданных его милости пана Гневоша, побрали, полупили». Одразу повідомити про це слуги не могли, боячись засідок на дорогах; Грибовському вдалося дістатися до Володимира манівцями¹⁵¹⁹.

30 липня ще один Балтазарів слуга — Вавринець Верховський, розширив список нападників, назвавши, окрім ініціаторів наїзду, також Олександра Загоровського, Григорія Колмовського, Януша Угриновського, Василя та Костянтина Борзобогатих-Красенських, Михайла Гулевича, Кіндрата Хорошка та інших, «которых пре короткост часу доведатис мы ся не могли». Скаржник теж акцентував увагу на присутності серед нападників татар, а оповідаючи про спалення панського двора, зауважив, що діялося те «татарским обычаем, который звык огнем землю пустошит»¹⁵²⁰.

5 вересня брат Балтазара Гнівоша — лятовичський староста Ян Гнівош з Олексова — перед великою кількістю шляхти подав скаргу до володимир-

¹⁵¹⁷ Серед ображених, зокрема, брати Черневські, в яких Балтазар Гнівош відібрав отчину — наданий на вічність їхньому батькові Павлові Михайлом Свинюським маєток Войнин; перипетії боротьби за цю землю див.: ЦДІАУК. — Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 359 зв. — 364 зв.

¹⁵¹⁸ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 69. Це протиставлення зазвичай оприявнювалося у побутових конфліктах. Звернімо увагу на вербальну реакцію щодо «ляхів» «присяглого урядника», луцького гродського писаря Сасина Русина-Берестецького, під час суперечки з Криштофом Гуйським: «...соромотячи увес народ славный Короны Полское тыми словы, которые словы я, Кгуйский, для учтивоє мовы скромне [...] пишу, то ест яко вси поляцы сут злых маток сынове» (ЦДІАУК. — Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 110–110 зв.).

¹⁵¹⁹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 437 зв. — 428.

¹⁵²⁰ Там само. — Арк. 577–587 зв.

ського гродського суду про вбивство брата, вказавши передовсім на ініціаторів злочину — луцького войськового Яна Жоравницького та його дружину Олену Коптівну, а також співучасників — їхнього сина Томаша Жоравницького, Олександра Загоровського¹⁵²¹, Марка Жоравницького, кременецького земського суддю Антонія Яловицького та Григорія Колмовського, чії слуги за наказом панів брали участь у цих подіях. Слідом перераховувалися імена осіб, що були, найімовірніше, слугами волинської шляхти, як стверджував Ян Гнівош. Серед учасників згадуються також дубенські татари володимирського старости князя Костянтина Острозького. Проте цей перелік охоплював не всіх причетних до наїзду осіб. Брат убитого зауважував, що він залишає за собою право в ході розслідування ініціювати судовий процес проти *«иным многим, [...] участником и помочником их»*.

Після традиційних для подібних скарг вступних формул про сваволю порушників *«покою посполитого»*, які знехтували страх Божий і любов до ближнього, зверхність короля та Божу справедливість, *«право посполите»* й свою *«поштивість»*, конкретизувалася деталь, що мала засвідчити невластиву для шляхтича поведінку нападників — наїзд на дім відбувся без попереднього оголошення про можливі ворожі дії: *«...не огородивши, яко пристояло цнотливим людем, пристойности своее шляхетское, ани одповеди давши, ани пофалки учинивши»*. Ян Гнівош повідомляв, що його брат, повернувшись з Володимира до свого маєтку Козлова із засідання гродського суду, де мав справу з Олександром Загоровським, почувався цілком безпечно, *«не маючи ни с кимь отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подозренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причины»*. Судова справа, що її Балтазар провадив з Олександром Загоровським, за ініціативи підстарости Андрія Романовського була перенесена на приятельське полагодження, а зазвичай період між *«рознятем на вгоду»*, тобто рішенням вдатися до полюбовного суду, і самим цим актом вважався часом перемир'я між ворогуючими сторонами¹⁵²². Однак 26 липня, в ніч з вівторка на середу, Томаш Жоравницький

¹⁵²¹ Олександр Загоровський був одружений з Олександрою Олександрівною Жоравницькою, сестрою Марка Жоравницького, однак мені не вдалося встановити, був шлюб укладений до описуваних подій чи після них. 10 серпня 1598 року Олександр Загоровський з дружиною за судовим декретом вимагали від Марка Жоравницького ¼ частини Блудова, що могло бути пов'язане з виплатою Жоравницькій посагу від її брата (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 114–115).

¹⁵²² Факт передачі справи Балтазара Гнівоша з Олександром Загоровським на приятельське полагодження через посередництво гродського судді, який згадується у скаргі брата вбитого, варто поставити під сумнів, про що свідчить судовий декрет від 27 липня (середа), вже після ув'язнення Жоравницькими Балтазара в своєму маєтку Блудові. Швидше за все, позивач намагався максимально поглибити вину оскаржених. Тож викладена у декреті справа виглядає таким чином. 23 липня в суботу розпочався процес по скаргі Загоровського на Балтазара про наїзд його урядника та підданих на Загоровський ґрунт і пограбування підданих 9 вересня 1587 року. Оскаржений

та Олександр Загоровський, отримавши інформацію від шпигунів, з великою кількістю помічників «обычаєм непристойным ночным, neodповедне», «зрадливо», наїхали на Козлів, полонили Балтазара, пограбували дім, серед іншого забравши та понищивши всі листи на маєтності, зокрема, порвавши королівське надання на маєток Свинюхи, а потому двір спалили та зрівняли з землею.

Балтазара привезли до маєтку Жоравницьких Блудова й ув'язнили, тим самим порушивши одну з фундаментальних шляхетських «вольностей» — особисту недоторканність: «...не волно шляхтича, правом не переконаного, сажати». Далі в скарзі заакцентовані дії Олени Коптівни, яка образами, побоями та голодом вимагала від полоненого майнових записів на користь своєї родини. Участь чоловіка зводилася практично до асистування дружині.

Врешті, Жоравницькі, порушивши обіцянку зберегти Балтазарові життя, у четвер наказали його вбити, а тіло невідомо де поділи («огнем тило спалили чи ли утопили, чи ли на покармь бештиюм подали»), тим самим вчинивши навіть над «поганський» звичай — не давши можливості близьким по-християнськи поховати небіжчика:

«Погребу жадного ведле звичаю хрестянского повинным смутным чинити не дали и овшем над поганский обычай себе поступили, воли тиранской и злой мысли своей дожожаючи».

Наступного дня у п'ятницю Жоравницькі наїхали на королівське місто і замок Свинюхи, однак штурм виявився невдалим. До того ж захисники полонили кількох нападників, які були доправлені на уряд, де й дали свідчення. Далі до тексту скарги внесені оповіді двох із них — Малхера Кравця, блудівського урядника, який близько двадцяти років служив Янові Жоравницькому (і чия дружина теж перебувала на службі при Олені Коптівні) та гайдуга Каспера Голубка, що в пошуках служби прийшов з товаришами на Волинь з Луківського повіту Люблінського воєводства¹⁵²³. Спроба влаштуватися до Балтазара, на відміну від кількох щасливіших побратимів, йому не вдалася. Однак добрі

заявив, що наїздити не наказував, тож позивач, перш ніж звертатися до суду, мав попросити його про «справедливість», тобто про відшкодування втрат, яке він би давно вчинив. Загоровський у відповідь вимагав від Балтазара присягнути у правдивості його слів. Суд пристав на цю вимогу, однак Гнівош відмовився, тож присяга була присуджена підданім Загоровського. Балтазар просив дозволу на апеляцію, однак суд її не допустив, посилаючись на конституцію 1578 року про заборону апеляції щодо грабежів. Через пізню годину завершення справи відклали до середи, оскільки в понеділок і вівторок було свято, тож у призначений день піддані Загоровського присягли, а суд присудив йому відшкодування з боку Балтазара Гнівоша у розмірі 58 кіп (ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 391–393 зв.). 21 жовтня після виведення шкруптині Яном Гнівошем Олександр Загоровський пробував ув'язатися в Козлів за цим декретом, однак урядник його не допустив (Там само. — Арк. 811 зв. — 812 зв.).

¹⁵²³ Звернімо увагу на факт міграцій великих груп людей у пошуках служби на Волинь: вони склали той значний ресурс службників, які перебували практично в кожному шляхетському

люди порадили Касперу звернутися до Яна Жоравницького, що той і зробив, опинившись на службі незадовго до вбивства Гнівоша¹⁵²⁴.

Малхер Кравець, який під час описуваних подій перебував у Блудові, повідомив низку додаткових деталей, серед яких — і про те, що Балтазар просив у Яна Жоравницького й Олени Коптивни зберегти йому життя в обмін на Свинюхи та заставлені Жоравницькими маєтки, а також додаткову суму грошей. Потому ті з півгодини про щось радилися, а після скликали слуг і наказали кільком блудівським підданам убити полоненого. Кравець також зауважив, що напередодні наїзду на Козлів до Блудова приїздив Григорій Колмовський, а війський освенцімський Станіслав Інварський був у Жоравницьких під час ув'язнення Гнівоша.

Каспер Голубок твердив, що не знав нічого про плани своїх панів і стояв на сторожі під час наїзду на Козлів. Інші учасники штурму Свинюх свідчили: Жоравницький їх упевнив, що вони їдуть туди не на збройну акцію із захоплення маєтку, а на *ув'язання*, тобто легальне перебирання його до своїх рук (зазвичай за судовим декретом або за погодженням сторін). Серед тих, хто деталізував картину нападу на Козлів, був також слуга Балтазара Гнівоша Миколай Коритковський, який перебував при панові під час наїзду.

З оскаржених лише Григорій Колмовський намагався опротестувати в гроді оскарження на свою адресу, як це прийнято було серед волинської шляхти, задля підтримання доброї слави. Наступного дня після внесення скарги Яном Гнівошем, 6 вересня, він визнав, що до нього дійшли чутки про звинувачення його в наїзді на Козлів як помічника Жоравницьких, а також про погрози панів Гнівошів мститися на його адресу: «...перед немало зацными людми отповеди и пофалки немалые в невинности моей претивко мене чинят». Тож Колмовський задекларував свою невинуватість:

«Я сам, так теж слуги мои, никто з дому моего с паном Жоравницким на той злой справе не были, не тылко жебы-м сам мил на таковых непотребных злых речах быт, але-м того и в помышленю моем николи не мял, кгда же-м и сам ест шляхтич, и вим, што почому ходит, и завше-м ся того, яко невинный человек, готов так паном Гневошом, яко и каждому справит и невинност свою ясне покажу»¹⁵²⁵.

дворі, див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду... — С. 85–130.

¹⁵²⁴ Порада особі, яку Балтазар відмовився взяти за слугу, звернутися до Жоравницького засвідчує звичну практику маніпулювання слугами у шляхетських конфліктах, зокрема, переманювання їх від недоброчинців. У даному випадку напружені стосунки між панамі робили Каспера від початку заручником ситуації.

¹⁵²⁵ ЦДДАУК. — Ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 60б зв. — 607.

Оголошення родичами вбитого про помсту причетним до вбивства (і, звичай, їхнім родичам, слугам і підданим) не було риторичним. Так 22 вересня Томаш Жоравницький скаржився на Яна Гнівоша, слуги якого побили й невідомо де поділи Томашевого слугу Петра Хорошка¹⁵²⁶.

15 вересня до володимирських гродських книг був внесений королівський лист, виданий у Кракові 6 вересня на прохання Яна Гнівоша, де йшлося про те, що кн. Костянтин Острозький і кн. Януш Збараський як володимирський і кременецький старости (за їхньої відсутності – гродські урядники), а також володимирський земський суд мали дозволити й усіляко сприяти проведенню шкрутинії (слідства) братом убитого. У тексті листа зауважувалося, що шкрутинія мала виводитися за приписами конституції 1578 року. Як пам'ятаємо, на практиці самі сторони мусили перейматися пошуками свідків та забезпечувати їхню присутність на суді для дачі показань. У нашій справі з боку брата вбитого мали свідчити: луцький підкоморій Ян Харленський, Федір Шимкович-Скленський, Василь Гулевич, кн. Роман Сангушко і його локацький урядник Гнівош Резанович, Михайло та Яцко Марковські, Ян Молинський, Матей Гроновський, князі Андрій та Януш Козеки, Олександр Кисіль і свинюські євреї-орендарі (орендарі невдовзі по наїзді на Козлів, 4 серпня, вже оповідали у володимирському гроді про нанесені шкоди¹⁵²⁷). Переважна більшість із них – власники маєтків, чії ґрунти межували з володіннями Балтазара Гнівоша. Конституцією передбачалося, що кількість осіб до виведення шкрутинії не мусить перевищувати дванадцять: саме стільки шляхетних обивателів і позвали. Під час судового процесу з боку Гнівошевого адвоката звучатиме обґрунтування такої практики – він переконував, що особисте свідчення стількох позваних до виведення шкрутинії перед оскарженими мало забезпечити більшу об'єктивність, аніж письмове; тим більше від невеликої кількості осіб, як це часто траплялося:

«В справе такой, которая се в ночи стала, его милость пан староста иначе справен быти не може, одно през свядецтва, которого чинит не хоче без ведомости обвиненого, бо если же тут свядецтва голые през листки и картки идут, далеко болш свядецтво перед урядом, очевисто сознаное, допущено быти маєт, и если же трох светков свядецтво, на картце под печатю поданое, до уряду принято бываает, далеко болш то тут перед урядом сознаное и поприсяжноое принято быти маєт»¹⁵²⁸.

Особи, що мали свідчити у справі, навряд чи володіли детальною інформацією про наїзд. Їхнє знання, напевно, базувалося на чутках, що загалом були важливою частиною судового процесу та вступних актів до нього. Серед

¹⁵²⁶ Там само. – Арк. 635 зв. –636.

¹⁵²⁷ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 441.

¹⁵²⁸ Там само. – Арк. 698.

свідків відсутні слуги, на чії оповіді спиралася попередня скарга лятовицького старости. Це, схоже, пояснювалося тим, що за правовими нормами та звичаєвими практиками слугам заборонялося свідчити в суді за пана чи проти нього: «Ест право посполитое, иж слуга и подданный против пана ани за паном светчит не може»¹⁵²⁹.

Окрім головних ініціаторів подій, була оскаржена і позвана «ку прислуханю и вивоженю шкрутиниум» також низка шляхтичів¹⁵³⁰, яких, утім, Ян Гнівош 15 жовтня під час засідань гродського суду звільнив від раніше поданих обвинувачень. Ними були: гродський писар Адам Букоємський, Михайло й Андрій Загоровські, Костянтин Колпитовський, Іван Холоневський, Григорій Колмовський, Януш Угриновський, Іван і Давид Яковицькі, волинський підвоевода Іван Калусовський, Богущ Липленський, луцькі возні Матис Славогурський і Каспер Богущ¹⁵³¹. Логічно припустити, що всі ці особи раніше були звинувачені помилково, однак деякі подробиці дають підставу говорити якщо не про їхню причетність до цієї історії, то, принаймні, про обізнаність у підготовці операції, наближеність до безпосередніх учасників події та пов'язаність між собою¹⁵³². Як пам'ятаємо, свідки вказували, що освенцімський війський Станіслав Інвальський приїздив у Блудів з візитом вже після ув'язнення Балтазара, «трактуючи о пана Гневоша»¹⁵³³, а Григорій Колмовський з'явився там напередодні наїзду. Інформація в спільноті

¹⁵²⁹ Там само. — Ф. 21, оп. 1, спр. 30, арк. 70. Утім, зрідка фіксуються й інші уявлення; так кухарка у справі своїх господарів заявила: «Я одну душу маю и тую Богу ховаю, як ми пан мой не брат, так теж и пани не сестра, правду казати буду» (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 67).

¹⁵³⁰ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 653 зв. — 655, 5 жовтня 1588.

¹⁵³¹ Там само. — Арк. 678.

¹⁵³² Так Григорій Колмовський був одружений з дочкою Антонія Яловицького, чії слуги брали участь у наїзді, а Адам Букоємський фігурував серед свідків його заповіту, датованого 24 лютого 1589 року (ЦДДАУК. — КМФ-36. — Спр. 199, арк. 27–30 зв.). Дружиною Івана Холоневського була Марина Андріївна з Колпитовських, двоюрідна сестра Костянтина Колпитовського (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 199 зв. — 200, 1584 рік). Холоневський періодично фігурує як свідок різних актів Колпитовських, зокрема, при складанні тестаменту дружиною Остафія Колпитовського (брата Костянтина) Уляною з Кутровських (ЦДДАУК. — Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 384–385 зв., 1590 рік). Ян Калусовський був одружений з Федорою Яківною з Колпитовських (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 355 зв.). Серед приятелів Загоровських в актах різного характеру фігурують Григорій Колмовський і Януш Угриновський (ЦДДАУК. — Спр. 16, арк. 186 зв., 240–242). Свідками на дільчому акті Іваничів між Тимофієм і Лазаром Іваницькими серед інших осіб фіксуються Михайло Загоровський і Гнівош Калусовський (ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 280–287, 1584 рік). Звичайно, зв'язки між окремими членами родин не конче свідчать про їхні добрі стосунки. Однак за вкрай розрізненої інформації судових книг такі відомості принаймні можуть слугувати для попередніх висновків. Про можливі зв'язки між іншими учасниками трохи згодом.

¹⁵³³ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 581 зв.

переважно усної комунікації розповсюджувалася швидко, до того ж події відбувалися під час роботи гродського суду, який був також періодом товариських зустрічей, «бесед», ділових угод і розрахунків, демонстрації сили та символічного капіталу. До того ж Козлів, маєток Балтазара, розташовувався неподалік Володимира. Тож цілком очевидно, що шляхетський загал знав про події у Козлові та Блудові, міг втрутитися і, принаймні, спробувати полагодити ситуацію, однак цього не зробив.

Деталі оповідей свідків теж указують на допомогу Жоравницьким від багатьох сторонніх осіб. Так Голубок повідомляв, що дорогою на Козлів до загону прилучилася велика кількість людей: «Людий немало поткалисмь конныхъ, которые нам дорогу заездчали и з нами ся злучали и сполне ехали, але я их не знаю»¹⁵³⁴. Зауважу, що Януш Угриновський і Григорій Колмовський у попередній скарзі Яна Гнівоша були звинувачені саме у насланні слуг.

Присутність серед звинувачених возних також цілком умотивована, зважаючи на певні повсякденні практики шляхетського соціуму. Як пам'ятаємо, возний перебував при кожному важливому етапі життєдіяльності шляхтича, тим самим легітимізуючи його. У возному була зацікавлена й сторона, яка вдавалася до протиправних дій, адже він міг надати в суді вигідні для неї свідчення¹⁵³⁵. Тим більше, що поймаєний Каспер Богуш свого часу був службовником Олександра Жоравницького, брата ініціатора наїзду Яна Жоравницького, і отримав у 1580 році від свого пана за вірну службу на вічність з правом повного володіння дві волюки землі та двох підданих у маєтку Десятинні, при сілці Блудова¹⁵³⁶. За цих обставин він міг опинитися в почті передовсім як слуга чи клієнт Жоравницьких. Другий возний Матис Славогурський визнав, що «в четвергъ на свитанью был у Жоравницкого в Блудове»¹⁵³⁷.

¹⁵³⁴ Там само. — Арк. 582.

¹⁵³⁵ Про участь возних в житті шляхетської спільноти Волині див.: *Старченко Н.* Возні на Волині... — С. 134–162.

¹⁵³⁶ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 465 зв. — 466, 1580 рік; запис датований 17 березня 1580 року, а 20 червня Каспор Богуш фіксується як луцький возний (Там само. — Арк. 724). Цілком імовірно, подарована земля була перепусткою до отримання ним вознівського уряду, який могла обіймати лише осіла на Волині особа. Тож вознівство стало черговим службовницьким обов'язком Каспора, водночас увівши його до шляхетської корпорації як формально повноправного члена.

¹⁵³⁷ ЦДІАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 721–721 зв. Звернімо увагу на репліку Івана Букоємського в іншій справі, зверненій до возного, що приїхав у справі без надання від уряду (практика цілком легальна, передбачена низкою правових актів); він підкреслював, що відсутність уповноважувального листа перетворює возного на приватну особу, яка діє на руку недобррозичливців Букоємського: «...так нерядовне необычайне ездиди, *теды я тебе не маю за возного, але за одного помочника тых моих кгалтовников*, от которых до мене ест пришил» (ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 65 зв., 1584 рік).

Врешті-решт, звинувачені були лише ініціатори наїзду – луцький війський Ян Жоравницький, його дружина Олена Коптівна та безпосередні учасники наїзду на Козлів: їхній син Томаш Жоравницький, Олександр Загоровський і слуги Жоравницьких – Кіндрат Хорошко й Лаврин Карпінський, а також ті особи, чиї слуги брали участь у нападі – кременецький земський суддя Антон Яловицький, Марко Жоравницький, Василь і Костянтин Борзобогаті-Красенські.

Позови до кожного з обвинувачених¹⁵³⁸ містили сталі формули, де насамперед указувалося на великий розголос цієї справи, а також на неприпустимість учиненого для поштитового шляхтича: такий нечуваний «выступок» «кожного доброго слушне ображати мусит». Злочин був переповнений ганебними для честі шляхтича діями:

«...шляхтич польский з дому кгвалтовне взят, сромотне веден, не вспоминам наязду, пожоги и злупеня дому, всаженья в везенье, трутизною поеный, шацованый, до контрактов незносных привожоный, наконец, на штуки зрубаный»¹⁵³⁹.

Окрім того, тіло Балтазара Гнівоша не було поховане, що, як указувалося в тексті, не дозволяють собі ні погани, ні деспотичні монархи, навіть участь засуджених злочинців зазвичай буває краща:

«То реч тяжкая – забит брата невядоме неслыхане; тяжшая, же учтивою погребу и послуги остатнее тилу его учтивому учинити ся не може, навет бывает литост и у поган або монархов пышных, удилие пануючих, у которых в руках влазда речи и особ замыкается, и злочинца, правом и винами караный, лепшую и звычайнейшую учтивост мевает»¹⁵⁴⁰.

У позовах до оскаржених бачимо й звинувачення, які напевно є риторичними фігурами, що маркували переступ за межею будь-яких допустимих норм. Так Ян Жоравницький – ініціатор нападу – був оскаржений у власноручному вбивстві беззбройного Гнівоша, розчленуванні тіла та відмові поховати небіжчика:

«Там же связаного окрутне забил еси и на штуки зрубал еси. А потом в мих оболочки, в бочку вложил еси и ноги и руки пообъятинавши, зашпунтовал еси.

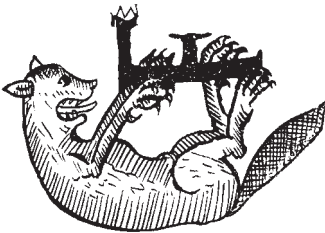
¹⁵³⁸ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 694 зв. – 698 зв. (справа Олександра Загоровського), арк. 678–680 (Яна Жоравницького), арк. 680 зв. – 682 зв. (Олени Коптівни), арк. 683–685 (Томаша Жоравницького); позови також до Томаша Жоравницького (арк. 683–685); Кіндрата Хорошка (арк. 685 зв. – 688 зв.), що мешкав у маєтку Княгинин в Луцькому повіті, який до суду не став; Лаврина Карпінського (арк. 689–691 зв.) – до суду не став; Марка Жоравницького про наслання слуг (арк. 698 зв. – 703 зв.), на процесі його представляв умоцований Бобрикович, як і в інших справах, аргументи наводилися ті ж, що й у справах інших учасників; по Костянтина Борзобогатого про наслання слуг (арк. 703 зв. – 708); по Василя Борзобогатого (арк. 708 – 712 зв.) про наслання слуг.

¹⁵³⁹ Там само. – Арк. 695–695 зв.

¹⁵⁴⁰ Там само. – Арк. 695.

А потом в ставе утопил еси и так окрутне, незбожне, неотповедне над живым и мартвым телом злостливое мысли своей доказовал еси, погреб над звычай поганский непристойный учинил еси»¹⁵⁴¹.

Деталі смерті Балтазара, як і поводження з його тілом, а, відповідно, і ступінь безпосередньої участі у вбивстві окремих осіб, не могли бути відомі скаржнику, тож ішлося про конструювання наративу через звертання до відомих топосів, настанов і упереджень – розчленування тіла ворога й кидання його у воду. Риторика скарги Яна Гнівоша відсилала слухачів/читачів до цілком зрозумілих понять. Призвідців смерті Балтазара оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а і в тих, які мали б бути, зважаючи на характер правопорушення.

У скарзі також зустрічається вираз «воля тиранська», що в різний спосіб присутній і в інших справах, пов'язаних з актами жорстокого насильства. Поняття «тиран» і «тиранія» увійшли в політичну лексику Речі Посполитої ранньомодерного часу переважно через дискусії про місце та функції короля в державі в межах дебатів про найліпшу кандидатуру на трон у часи перших безкоролів'їв (1572–1576)¹⁵⁴². Засаднича настанова шляхетської культури – жодна особа не може вивищуватися понад право – реалізу-

валася у вимогах щодо особи монарха: він не мусив урядувати відповідно до своєї волі та бажань усупереч правам і звичаям. Тож у літературі поняття «тиранія» переважно формувалося через опозицію «король – право».

«Антитиранський» дискурс у шляхетських настроях був також започаткований стратою баніта Самійла Зборовського за ініціативи канцлера Яна Замойського у травні 1584 року й подальшою конфронтацією з ним родичів небіжчика, в яку був утягнутий широкий шляхетський загал. Епітет «тиран» у стосунку до Замойського активно вживався у тогочасних текстах і через спосіб, яким було ввіймано Зборовського, і через подальше поводження із в'язнем: використання шпигунів задля отримання інформації; напад на шляхетський дім з наслання канцлерових приятелів і чужоземців уночі, без попередження, підступно, під час сну осіб «беззбройних і безпечних»; захоплення майна Самійла; піддання в'язня психічним тортурам і скарання його канцлером катівськими руками без сеймового суду. Тож дії канцлера й великого коронного гетьмана передовсім характеризувалися як результат ненависті та гніву приватної особи, а тиранський характер події виявлявся в жорстокості поводження з «жертвою-мучеником» і в способах провадження операції.

¹⁵⁴¹ Там само. – Арк. 679–679 зв.

¹⁵⁴² Див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania...* – S. 287–389.

Крім політичної сфери, поняття «тиранія» вживалося й щодо повсякденних комунікативних практик — наїздів, конфліктів, домінування сильнішого над слабшим («скільки є могутніх осіб у Польщі, стільки й тиранів»¹⁵⁴³) — тобто йшлося про «тиранію багатьох». Зазвичай, під це поняття підпадали випадки кривавої розправи з супротивником.

Тож зразком для розбудованої риторики скарги могла послужити обігова література й політична мова періоду, що передував справі про вбивство Балтазара Гнівоша — справа Зборовських і третє безкоролів'я, тим більше, що адвокатом брата вбитого виступав шляхтич з Руського воєводства, чиї обивателі були досить тісно пов'язані зі шляхтою Краківського воєводства — місця драматичних епізодів протистояння Замоїського та його опонентів. На 1590-ті роки вживання поняття «тиранський учинок» в оскарженнях про шляхетські наїзди та пов'язані з ними акти насильства на Волині стає загальником.

До не цілком типових ситуацій можна віднести обвинувачення дружини Яна Жоравницького — Олени Коптівни — мало не як головної ініціаторки жорстокого поводження з Гнівошем. Їй інкримінували спробу його отруєння, нанесення власною рукою ножової рани і, врешті, наказ про «тиранське» поводження з тілом убитого:

«А потом трутизну в потраве давала еси и, приправивши, через служебницу свою слала еси. А наконец, коли вечер приходил, з мужем и з сыном своим, и з слугами твоими пана Балцера Гневоша забила еси. И коли, дей, у ног твоих упал, сама ногою его пхнувши, и рукою своею ножом его зранилас, а на остаток тело его на шутики ростинат казала еси и тыранство без погребу закрыла и утопила еси»¹⁵⁴⁴.

Перенесення основної ваги обвинувачення на жінку не було характерним для судового процесу Волині, де домінувала позиція щодо неї як не повністю дїездатної. Мені доводилося вже говорити, що жінка традиційно перебувала «под владзою мужа своего»¹⁵⁴⁵, тож саме він виступав її природним опікуном і у випадку необхідності захищати її інтереси, і у випадку оскарження її іншими особами: «Каждый муж ест старшая голова жоне своей, а винен ест о ее кривду яко о свою мовити, жебы ся ее справедливост стала»¹⁵⁴⁶. Звернімо увагу на репліку Станіслава Русіяна під час судового процесу, де однією зі сторін виступала його дружина: «Я у малжонки своее есть мужем власным и опекуном ее, которая без мене [...] у права стояти и справоватисе не может»¹⁵⁴⁷. А у відповідь на звинувачення Станіславом Раєцьким княгині Григорової Сангушко-

¹⁵⁴³ Ibidem. — S. 358.

¹⁵⁴⁴ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 681 зв.

¹⁵⁴⁵ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 299, 1596 рік.

¹⁵⁴⁶ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 19–20, 1572 рік.

¹⁵⁴⁷ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 75–78 зв.

вої у наїзді на його маєток, як говорилося в скарзі, — з наслання чоловіка і з власної «хугі», адвокат позваної твердив: «...кгвалтовне наездат не могла, будучи белою головою, кгда ж то белым головам не принадлежит, так сеж о кгвалтовный наезд справовати се не повинна»¹⁵⁴⁸. І хоч подібні адвокатські аргументи зазвичай наражалися на протилежні за змістом твердження супротивної сторони, що суттєво розхитувало гендерну асиметрію, вона все ж позначалася на способі жіночої ідентифікації: «справами [судовими — *Н. С.*] не могучи [справувати — *Н. С.*] мы сами яко стан белоголовский»¹⁵⁴⁹; жінка, даючи «моц» брату, зауважує: «...а так я, яко белая голова, не могучи сама [стати — *Н. С.*] яко на сие роки, так и на пришлые, аж до скончания тое справы»¹⁵⁵⁰.

Попри настанову соціуму щодо жінки як особи з певними дефектами дієздатності через слабкість статі, вона володіла нерухомістю та мала матеріальний і символічний ресурс для маніпулювання чоловіками в родині — синами, чоловіком, слугами. Так Олізарова Кирдеева-Мильська, конфліктуючи зі своєю сестрою, дружиною князя Курбського, насилає на їхній спільний маєток Дубровицю своїх служебників, наказуючи їм «врядника князя Курпского дубровицкого и слуг его на смерть позабивати и теж бояр, мещан и подданных его дубровицких, кого бы одно могли бит, забит велела, такъже самого князя, бояр, слуг, мещан и подданных его грабит и кривдит и шъкоды чинити казала, и так, дей, им просто мовила: *“Што, дей, им злого вырядите и учините, то все на мой карб, и в том, дей, во всем я вас сама заступлю”*»¹⁵⁵¹. Зазвичай цей владний ресурс зростав у випадку вдівства жінки а чи її повторного шлюбу, особливо, коли вдова виявлялася багатшою, ніж другий чоловік. Тож кількість звинувачень жінки в насланні чоловіка/синів/слуг на маєтки сусідів за такого її становища суттєво зростала¹⁵⁵². У цьому контексті цілком зрозуміло стає риторичність запитання, поставленого скривдженою стороною шляхтичеві, чия дружина, володіючи маєтком, була ініціаторкою межових суперечок: «Ты, пане Иваницкий, чи наймитом в жоны своее живещ, [...] кгда в том имени владности и моцы не маш»¹⁵⁵³.

¹⁵⁴⁸ Там само. — Спр. 12, арк. 45–47 зв., 68–71, 1599 рік. Однак, поглянувши уважніше, мусимо розцінити слова князя не як переконання, а намагання увільнити свою дружину від судової відповідальності за участь у наїзді на маєток сусіда в якості керівника збройного загону (Там само. — Арк. 69).

¹⁵⁴⁹ Там само. — Спр. 10, арк. 543 зв. — 544 зв.

¹⁵⁵⁰ Там само. — Спр. 4, арк. 33, 1577 рік.

¹⁵⁵¹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 205 зв., 1570 рік.

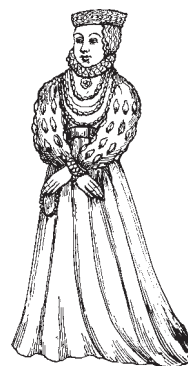
¹⁵⁵² *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї. «Каждая вдова ест себе панею...» — С. 20–42.

¹⁵⁵³ ЦДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 135, 1569 рік.

Утім, і заміжня жінка, як засвідчують окремі випадки, попри практично повну формальну залежність від свого чоловіка та відсутність її у публічному просторі, мала засоби для впливу на чоловічі рішення. Пригадаймо цитовану попередньо справу князя Дмитра Козеки з Киселями. Честь чоловіка значною мірою залежала й від честі жінки. Тож цілком імовірно, що, обвинувачуючи Олену Коптівну у нешляхетських тиранських учинках, скаржник завдавав удару по її чоловікові.

На останок аналізу вступних формул скарги Яна Гнівоша зауважу також, що вчинок Жоравницьких і їхніх помічників характеризувався як «новий» на Волині: «...квалътовным и *новым*, неслыханым, злым а неприсътойным учинком покой посполитый и домовое безпеченство взрушили»¹⁵⁵⁴. За допомогою цього поняття маркувалося, швидше за все, погіршення старого доброго порядку через невластиві для шляхетського загалу дії¹⁵⁵⁵. Попри риторичність посилення на новий звичай, слід відзначити, що згадки про справи подібного масштабу до кінця 1590-х років в актових книгах не зустрічаються.

Судове засідання за скаргою брата Балтазара розпочалося 15 жовтня. Ян Жоравницький, Олена Коптівна, Томаш Жоравницький та їхні слуги Кіндрат Хорошко та Лавринець Карпінський до суду не з'явилися¹⁵⁵⁶. Інтереси Олександра Загоровського, Костянтина та Василя Борзобогатих і Марка Жоравницького представляв адвокат («умоцований») Іван Бобрикович, який збудував захист за певним сценарієм¹⁵⁵⁷. Після обов'язкового читання позову, тобто проголошення обвинувачення, яким започатковувався процес, і перед контрверсіями сторін¹⁵⁵⁸ він виголосив протестацію. Вказавши, що обвинувачення зачіпають «добру славу й учтивість шляхетську» його клієнтів, Бобрикович передовсім підкреслив публічний характер претензій, адже застосування в судочинстві шкрутинії, відсутньої у II ЛС, суперечила «праву, свободам и волностям»

¹⁵⁵⁴ Там само. — Спр. 21, арк. 578.

¹⁵⁵⁵ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... — С. 144–146.

¹⁵⁵⁶ Оскільки ці особи до суду не з'явилися, не надали жодної інформації та не прислали уповноважених від себе, то процес проти них звівся до читання позовів і доведення позивачем через шкрутинію своїх обвинувачень. Далі свідчення осіб з боку Яна Гнівоша були письмово зафіксовані, а справа передана на розсуд короля. До гродських книг потрапили лише тексти позовів і коротка інформація про рішення суду.

¹⁵⁵⁷ Деталі захисту цих осіб Бобриковичем цілком збігаються, тож далі я посилатимусь лише на справу Олександра Загоровського, яка була вписана до книг першою; до того ж ішлося про персону, що особисто брала участь в наїзді, тоді як усі інші, крім Жоравницьких, що до суду не стали, звинувачувалися в насланні слуг.

¹⁵⁵⁸ Нагадаю, що процес мав змагальний характер, де сторони почергово обмінювалися репліками (звинуваченнями/аргументами на своє виправдання), а суд виконував радше функцію арбітра, оцінюючи вагу свідчень кожної зі сторін.

волинської шляхти. Тож така практика вносила на Волинь «новый, а волностям нашим противный и шкодливый способ, чого в праве нашем посполитом нет».

Як і адвокат скаржника, представник обвинувачених удався до високої риторики, посилаючись на ідеальні зразки – славних предків, що не лише вмiли берегти давні свободи та вольності, але й примножували їх завдяки заслугам перед монархами:

«Кожде панство и каждый народ не толко тут, в панствах его королевское милости, але и в ынших панствах хрестянских, навет в землях и народах поганских, з волностей, прав и свобод своих веселятся. Немней теж з веков давных продкове наши, породившия в обфитых свободах и волностях своих, не толко же, дей, бы их про неострожность або недбалость свою упустит и в чом уменьшить мели, але за учтивыми поступками и заслугами своими у господарей своих, помазанцов Б[о]жих, от часу болшей набывати и того добре а потужне стеречи умели, што се и нам, потомком их, вцале и ненарушоне zostало»¹⁵⁵⁹.

Далі Бобрикович зауважував, що Статут як право посполите був збережений на Волині умовами Люблінської унії, щойно підтверджений королем і вписаний до конституції. Зміни ж у право могли вноситися лише з ініціативи самої волинської шляхти, що їх обіцяв підтвердити Зигмунт III Ваза на першому після коронації сеймі. А оскільки застосування шкрутинії не обговорювалося шляхтою та не виносилося на сеймик, щодо неї не давалося жодних інструкцій послам на сейм і, відповідно, не було королівського підтвердження, то й використання її в судочинстві – недопустиме. Дія ж конституції 1578 року, якою вводилася шкрутинія, не поширювалася на Волинь:

«Теды мы тои констытуции, которая в нас, кром обывателей коронных, которые ся иным правом и иншими звычайми судят и шкрутинии ведле своих зычаев užívают, навет и писмом латинским справы свои отправуют, не идет»¹⁵⁶⁰.

Тож адвокат оскарженого пропонував вдатися до традиційного способу провадження процесу, на що адвокат обвинувача заявив, що «рацьями и правом бавится» не хоче. Суд, своєю чергою, аргументів позваного до уваги не взяв і дозволив обом сторонам доводити свої позиції через свідків. Як указано в занесеному до гродських книг протоколі, контрагенти скористалися цією можливістю, однак подальші деталі судового процесу до запису не потрапили. Ми не знаємо, в якій спосіб боронилися оскаржені і що оповідали свідки. Зауважувалося лише, що весь перебіг процесу зафіксований у відповідних матеріалах, а сама справа передана на королівський суд. Відсутність записів про провадження шкрутинії пояснювалася необов'язковістю її фіксації, що підтверджують й інші справи цього періоду. В актових книгах зустрічається досить

¹⁵⁵⁹ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 697.

¹⁵⁶⁰ Там само. – Арк. 697 зв.

багато визнань возних про вручення сторонам позовів до суду для слухання шкрутинії, однак небагато записів її провадження (на превеликий для історика жаль). Тож, як бачимо, функції суду обмежилися дозволом для обох сторін провадити шкрутинію, фіксацією якихось матеріалів процесу й передачею їх на королівський суд.

Кременецький земський суддя Антоній Яловицький, який особисто участі в наїзді не брав, однак надіслав своїх слуг, до суду не став, пославшись на звичну в таких ситуаціях причину – хворобу¹⁵⁶¹. Його адвокат переніс усю відповідальність з Яловицького на слуг як безпосередніх учасників події:

«Пана Яловицкого самого не яко прынципала, але яко того, который посланьем и росказаньем слуг своих причиною того учиньку был, позвано, против которому не так далеце, яко против слуг его, которые яко прынцыпали за посланьем его в так срокгом и неслыханом учиньку будучи, оного морду и забитья небожчика пана Гневоша помагали».

А суд несподівано визнав слушність Бобриковича («А хот бы и хор не был, а становится не хотел, то, дей, ему учинити волно»), проігнорувавши статутіві приписи про відповідальність пана за злочини слуги, більше того, скоєні за його ж наказом. Хоч зазвичай у подібних випадках домінувала правова норма. Звернімо увагу на досить типовий варіант обґрунтування юрисдикції пана над слугою:

«Яко слуга рукодайный мусял есми там ехати, где была воля и росказанье пана моего; не был есми ему товаришом, толко слугою, а слуга мусит чинити волю пана своего»¹⁵⁶².

Промовистою є і репліка адвоката скаржника у відповідь на спробу Остафія Малинського уникнути відповідальності за злочин, здійснений за його наказом руками його ж слуг: «Хто через кого чинит, сам через себе чинит»¹⁵⁶³. Урешті, Яловицькому дозволялося, якщо він захоче очиститися від звинувачень, розпочати проти позивача процес.

До гродських книг потрапила також справа дубенських татар князя Костянтина Острозького, які, за свідченням багатьох осіб і скаргою Яна Гнівоша від 5 вересня, брали участь у наїзді на Козлів: «...маючи ку тому учинкови своему татаре, люди поганские, которых потеха наболшая есть люди хрестиянские мордовати». Хоча проти володимирського старости та його слуг офіційно не висунули звинувачень, він, на відміну від інших учасників історії, за власною ініціативою прислав до суду своїх уповноважених разом з дубенськими татарами, вимагаючи з'ясування всіх обставин:

¹⁵⁶¹ Там само. – Арк. 691 зв. – 694 зв. – справа Антонія Яловицького.

¹⁵⁶² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 452.

¹⁵⁶³ Там само. – Спр. 57, арк. 818 зв., 1599 рік.

«Княжа его милость, пан наш, яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегаеть и людей збыточных и своволных во именьях своих не терпять и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить»¹⁵⁶⁴.

Представники Острозького насамперед звертали увагу на непоінформованість князя про участь його татар у злочині¹⁵⁶⁵ та зауважували, що він, усупереч праву, за яким пан сам мав судити своїх слуг, воліє не приватним способом, а через суд з'ясувати ступінь їхньої вини¹⁵⁶⁶. Гродські урядники – підстароста Андрій Романовський і суддя Дем'ян Павлович – потрапили в досить делікатну ситуацію, оскільки були вимушені судити слуг самого старости, свого пана¹⁵⁶⁷, до того ж, за їхнім власним твердженням, «з слуг не вряду, але пану самому справедливост чинити належить». Тобто судді декларували думку, прямо протилежну тій, яка була ними висловлена з приводу невідповідальності Яловицького за наїзд його слуг. Врешті-решт було вирішено розглянути справу дубенських татар на приятельському суді, сформованому з присутніх на процесі шляхтичів при асистуванні гродських урядників.

Перш за все Ян Гнівош подякував князю за його християнський учинок на сторожі «покою посполитого» та святої справедливості:

«Напервей пан староста лятовийский княжати его милости, пану воеводе киевскому, за таковой побожный и хрестянский учинок, иж его милость покою посполитого и справедливости светое постерегать и того учиньку окрутного жаловати рачить, подякованье учинил».

¹⁵⁶⁴ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719.

¹⁵⁶⁵ Невідомо, чи справді князь не знав про підготовку до нападу на Балтазара Гнівоша, адже головні учасники наїзду та деякі особи, запідозрені в причетності до нього, склали достатньо близьке до Острозького коло. Так своїм тестаментом від 21 березня 1589 року Ян Жоравницький призначив його опікуном дружини Олени Коптівни (ЦДІАУК. – КМФ-36. – Спр. 199, арк. 11–13 зв., 24 лютого 1589). Антоній Яловицький ще 1570 року в одній зі справ фігурував як землянин кн. Костянтина Острозького (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 335 зв.; цією інформацією я завдячую І. Тесленку). Зять Антонія Яловицького, Гаврило Гостський, належав до близького оточення князя. Періодично представники роду Яловицьких фіксуються в різного роду документах Костянтина Острозького: так на приятельському суді його з кн. Матушем Воронезьким з боку Острозького виступали Дмитро та Миколай Яловицькі (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 498 зв. – 499 зв., 1595 рік). Серед попередньо обвинувачених згадується волинський підвоевода Іван Калусовський, тобто слуга або клієнт воеводи – князя Януша Острозького. Про рід Загоровських йшлося вище. Нагадаю, що його представники традиційно перебували серед осіб, наближених до Острозьких. Тож імовірність поінформованості князя про плановану акцію була досить велика.

¹⁵⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719–719 зв.: «Ачь его милост о таком выступку их не ведаеть и справедливость з нихь ведле права посполитого чинити княжати бы его милости належало, але и мимо право, хотя ж и позву жадного о нихь его милость не мает, не хотечи ихь сам о тое обжаловане розсуживать, тут на вряду прислал, которые если же в том выступе сут не винны або винны, нехай ся справують, если же на них хто инстыковати будеть».

¹⁵⁶⁷ Як відомо, гродський суд формувався зі слуг і клієнтів старости.

А потому адвокат Гнівоша Криштоф Свирщевський звинуватив татар у наїзді на Козлів і всіх супутніх злочинах. Татари через адвоката Івана Бобриковича спробували виправдатися, запропонувавши свою версію подій: вони без відома князя були запрошені Жоравницькими до Блудова для допомоги на жнивях, тож вони за певну платню (по два золоті на особу) впродовж трьох днів звозили збіжжя, в чому були готові присягнути.

У відповідь адвокат обвинувача заявив, що татари — не християни і, до того ж, «суть винни, бо без воли и ведомости княжати его милости, пана своего, там ездили». Перед судом поклали випис з гродських книг, найімовірніше, визнання Яна Гнівоша від 5 вересня, де наводилися свідчення Малхера Кравця та блудівського урядника про те, що татари приїхали до Блудова у вівторок увечері, стояли на варті біля Козловського двора під час наїзду, а також перебували при Жоравницьких упродовж трьох днів. Факт присутності татар у Блудові підтвердили возний Матис Славогурський і Станіслав Інвальський, які були там в четвер 28 липня.

Татари визнали факт участі в наїзді, після чого суд ухвалив декрет — скарати їх на горло як співучасників злочину. Втім, фінал був розіграний за цілком традиційним сценарієм, де поступки з одного боку мусили бути віддаровані аналогічними знаками приязні. Такі акти створювали атмосферу, що сприяла примиренню сторін, тож Ян вибрав двох з-поміж татар, які й мали поплатитися головою, інших — «чинечи милосердьє яко человекъ хрестиянский» — помилував (загальна кількість татар мала бути близько двадцяти осіб).

Далі справа переносилася на королівський суд, що мав засідати під час сейму. Збереглися визнання возних про вручення позовів головним ініціаторам нападу та їхнім помічникам: Янові Жоравницькому, Олені Коптівні, їхньому сину Томашеві Жоравницькому, Маркові Жоравницькому, Олександрю Загоровському, Гаврилу, Василю та Григорію Бережецьким, слугам Жоравницьких — Янові Горецькому, Жигимонту і Марціну Жаконським, Яну Соколовському, Габріелю Заборовському, Яну Завадському, Якубу Войновському, Балцеру Пацановському, Яну Чорториському, Кіндрату Хорошку та іншим особам¹⁵⁶⁸. Однак до нас дійшли лише декрети щодо Яна Жоравницького, Олени Коптівни та Марка Жоравницького, вписані до Волинської метрики¹⁵⁶⁹, й вирок щодо Томаша Жоравницького, занесений до володимирської гродської книги¹⁵⁷⁰. Невідомо, чи розглядалися на королівському суді справи інших осіб.

¹⁵⁶⁸ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 51–69 зв., 1589 рік.

¹⁵⁶⁹ ЦДДАУК. — КМФ-36. — Спр. 199, арк. 5–8 зв.

¹⁵⁷⁰ ЦДДАУК. — Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 273–276.

У текстах декретів відсутні контрверсії сторін, відтак, поза увагою дослідника виявляються ті прийоми, до яких вдавався адвокат оскаржених. Маємо лише рішення короля та сенаторів у відповідь на його аргументи. З цього матеріалу можемо зробити висновок, що уповноважений позваних спочатку спробував відкласти справу, поставивши під сумнів юрисдикцію королівського суду щодо неї. Цілком можливо, що він мав намір перенести її до ґроду, тобто суду першої інстанції, де попередньо відбулося слухання шкрутинії. У відповідь було зауважено, що справа стосується честі оскаржених, «славы доброе и учтивости», тож такі кримінальні злочини перебувають під присудом короля:

«...обачивши, иж сторона поводова позваного яко принцыпала выступку особного, противко почтливости его учиненого, тут до суду нашего королевского, яко до *пана звирхнего и судю почтливости, позвала*»¹⁵⁷¹.

Далі перебіг судових процесів кожного зі звинувачених мав свої нюанси. У випадку Яна і Томаша Жоравницьких адвокат пробував відкласти справу під претекстом, що шкрутинія не була виведена обома сторонами, а лише одним позивачем. Уповноважений Томаша заявив, що провести слідство не вдалося через акти насильства з боку Яна Гнівоша: «...шкрутыниум выводити не мог, бо, дей, Гневош, отведаючи, по дорогах имал и сажал, жолнере его вешалися по дорогах»¹⁵⁷².

Однак суд не взяв до уваги цього аргументу, вказавши, що оскаржені мали вдосталь часу, але ним не скористалися – не стали на слухання шкрутинії позивача і не вивели своєї. Відтак, Яна Жоравницького за результатами слідства визнали винним, що додатково мав підтвердити присягою Ян Гнівош з двома свідками. Проте, коли вони вже були готові присягнути, позваний увільнив їх від цього акту і тим самим добровільно визнав вину. Зважаючи на цю деталь, а також на прохання Жоравницького та посередництво сенаторів, король хоч і виніс смертний вирок для винуватця, але не позбавив його честі¹⁵⁷³. Часте у тодішній судовій практиці поєднання смертної кари з інфамією (позбавлен-

¹⁵⁷¹ Там само. – Арк. 274.

¹⁵⁷² ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 274 зв. Схоже, Томаш Жоравницький на той час був ротмістром, що й пояснює «темне» місце наведеної цитати: акти насильства (аж до повішення), котрі чинили люди Яна Гнівоша, стосувалися жовнірів Томашевої роти, цілком відповідно до тогочасних уявлень про слуг, підданих та інших залежних осіб як символічного продовження тіла господаря/очільника, на яких у першу чергу спрямовувалася агресія. Як повідомляв обвинувачений, свідків неможливо було поставити до суду через агресивні дії, ініційовані братом убитого.

¹⁵⁷³ Звернімо увагу на деякі деталі справи про вбивство Самійлом Зборовським Анджея Ваповського на королівському дворі під час коронаційних імпрез у 1574 році, зокрема, на факт заміни кари позбавлення честі, що мала би бути застосована до винуватця, на баніцію, тобто вигнання з Речі Посполитої, та конфіскацію майна як результат клопотань родичів убивці. *Radoń S. Kilka uwag w sprawie Samuela Zborowskiego // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne. – 1985. – Zeszyt. 77. – S. 41.*

ням честі), що виглядає як надлишкове¹⁵⁷⁴, тим часом є добрим підтвердженням того, що честь для шляхтича уважалася важливішою ніж життя¹⁵⁷⁵. Тож інфамія по смерті засудженого мусила виводити його з числа «людей поштивих» і, цілком можливо, кидати пляму на всю родину.

Томаш Жоравницький до суду не став; його вина була підтверджена не лише через шквуринію, а й через присягу брата Яна Гнівоша зі свідками. Тож карою для нього стали баніція та інфамія, тобто вигнання з території Речі Посполитої та позбавлення честі. Якби винуватець знехтував декретом старости, його мали затримати та скарати на смерть; причетна до вбивства засудженого особа не несла жодної відповідальності. Намагання адвоката пом'якшити вирок своєму клієнту – обмежити його сидінням у замку і виплатою «головщизни», оскільки «один то вже горлом заплатил», мало не завершилося ув'язненням самого захисника. Адже спілкування з банітом, а тим більше допомога йому повинні були суворо каратися, на чому зосереджувалась увага під час «обволання» декрету, тобто обов'язкового публічного оголошення через возного про баніцію. Клопотання адвоката після присяги позивача та судового вироку були розцінені як непослух декретові, тож лише заступництво сенаторів порятувало його від сидіння у вежі.

Інакше склалася ситуація з Оленою Коптівною, щодо якої в скаргах обвинувача містилося чи не найбільше звинувачень у страхітливих вчинках. Однак у декреті йшлося передусім про те, що вона – особа жіночої статі, відтак, має обмежену дієздатність і перебувала під владою вже засудженого чоловіка:

«...позваная билая голова своее владности, але радшей под властностью плесцю мужовою, который вжо есть пересужон, была»¹⁵⁷⁶.

Далі вказувалося на відсутність достатніх доказів її участі у вчиненому злочині, що відповідало дійсності, адже очевидців убивства Балтазара серед опитуваних не було, а безпосередній виконавець волі Жоравницьких загинув під час штурму Свинюхів. Тож Олена через присягу разом з двома свідками мала підтвердити свою непричетність, що вона й зробила¹⁵⁷⁷.

¹⁵⁷⁴ Makarewicz J. Polskie prawo karne... – S. 228.

¹⁵⁷⁵ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... – С. 128

¹⁵⁷⁶ ЦДДАУК. – КМФ-36. – Спр. 199, арк. 6 зв.

¹⁵⁷⁷ Там само. – Арк. 6–7 зв. Наведу текст присяги: «...она з бытностью пререченого малжонка своего, Яна Жоравницкого, побудивши сына своего, Томаша Жоравницкого, з людом, на то зготованым, не выправила з Блудова до Козлова, где пререченого Балтазара Гневоша поймали и зранили, а потом, кгдаы его привели до Блудова, з мужем своим не забила ани его ногою копала и рукою своею его ножом не зранила, тила его на штуки секати не казала, ани погребла и уто-

Ще одному обвинуваченому, Марку Жоравницькому, інкримінувалося те, що він, змовившись зі своїм дядьком Яном, винайняв заgonи та послав йому на поміч¹⁵⁷⁸. У тексті скарги насамперед звучало звинувачення нападників у приховуванні своїх ворожих почуттів і намірів, таємній підготовці до наїзду:

«Марко Жоравницький, [...] не уваживши своее шляхецкое пристойности, ани сам через себе *открыте неприязни ему показавши*, але таячи злую мысль и долгий умысл до злого, через особы перенанятые тепер выконати мел, через тое росказа- нье и наняте принципалем а учиньку помочником есть»¹⁵⁷⁹.

Адвокат Жоравницького спробував теж відкласти розгляд справи внаслідок невідповідності суду, але, як і в попередніх випадках, цей аргумент відхилили. Врешті, було винесене рішення про додаткову шкруптину за два тижні у володимирському гроді за участю офіційного шкруптатора – королівського секретаря Мартина Страдомського, позаяк попереднє слідство містило багато нез'ясованих деталей. Після чого справа мала бути поновлена на цьому ж сеймі. Однак за кілька днів потому Януш Угриновський як уповноважений Марка просив про відкладення справи (*диляцію*) через хворобу клієнта, на що король погодився, наказавши підтвердити присягою її правдивість і стати до суду на найближчому сеймі¹⁵⁸⁰.

Власне, цим і закінчився формальний перебіг справи про вбивство Балтазара Гнівоша, принаймні, інших свідчень про нього катма. Далі, схоже, почали діяти неформальні механізми полагодження конфліктів – урегулювання стосунків через приятельське єднання. Найпоказовішим їх актом є лист лятовичького старости Яна Гнівоша від 15 жовтня 1592 року, яким він відмовлявся мстити Жоравницьким, покладаючись у цьому на Бога, а також дозволяв Томашеві подбати про скасування декрету. Далі він висловлював прохання, щоб його недавні вороги, своєю чергою, відмовилися від помсти йому самому та нащадкам, аби назавжди ті злі речі могли бути викреслені з пам'яті¹⁵⁸¹. Втім,

пила. На остаток яко его смерти окрутное жадною причиною не была. Так оную Боже вспомози и светая мука его, што кгды учинила».

¹⁵⁷⁸ Там само. – Арк. 7 зв. – 8 зв.

¹⁵⁷⁹ Там само. – Арк. 8.

¹⁵⁸⁰ Там само. – Арк. 22–23 зв.

¹⁵⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 114 зв. – 115. Лист був поданий для запису до гроду через слугу Томаша Жоравницького 13 лютого 1593 року: «...za nieszczęsnym przypadkiem w domu moim przez zamordowanie brata mego od panow Zorawniczkich, takže za tym występkiem panow Zorawniczkich, do ktorego ym za grzech ych prziszło y otrzymaniem na nich przez sąd krolia iego mci y ich mc panow stanow Coronnych wedle prawa pospolitego za mna dekretu, z oboiei strony tego pozalowawszy, strony swey pomsthy zapomniawszy, a na samego Pana Boga yą wlozywszy, zaluy mego poskramiam y panu Zorawniczkiemu pozwalam, aby za laską krola J M y wsech ych mosczy stanow coronich zostacz mogli wolnym oth prawa, ktore na niem yest przewiedzione ode mnie, y szam do iego K M Ich mosczy panow rad wsech stanow coronnich o tho szie przyczyniam i unizonie prosze

справа з виплатою «головщизни» Жоравницькими братові вбитого тривала ще певний час¹⁵⁸².

Головні обвинувачені Томаш і Марко Жоравницькі, а також Олександр Загоровський прожили після цієї історії понад двадцять років¹⁵⁸³. Лише Антоній Яловицький помер невдовзі після вбивства Балтазара¹⁵⁸⁴.

Запропонована справа без належної уваги до деталей може бути сприйнята як чергова ілюстрація усталеної в історіографії тези про нестримуване нічим шляхетське беззаконня в Речі Посполитій ранньомодерного часу, однак можливе й інше її прочитання – через аналіз тих елементів оповіді, на яких акцентували увагу самі учасники, тобто через призму цінностей, що їх культивувала шляхта. І не суть важливо, чи були вони реальними, на щодень регулюючи поведінку членів шляхетської спільноти, а чи маємо справу з ідеальними уявленнями соціуму, що лише вряди-годи збігалися з повсякденними практиками.

Отже, і Ян Гнівош у своїй скарзі, і королівський суд розцінювали справу про вбивство Балтазара передовсім як таку, що ганьбить шляхетську честь. Серед дій, несумісних з уявленнями про поведінку доброго шляхтича, першою названа потаємність намірів нападників, відсутність відповіді, що маркувала лицарську поведінку. Саме ця деталь, як видається, є ключем до розуміння сенсу запропонованої історії, втім, як і багатьох інших.

Як памятаємо, обов'язкова складова ворожих стосунків поміж шляхтою – заподіяння шкоди майну супротивника, що обраховувалося не лише грошима, а й розумілося як ураза для честі: «...собе от мене кривду менят, мене на маетност квалтовне наежчали, квалты, бои и шькоды починили»¹⁵⁸⁵.

Тож перехід маєтків після смерті Михайла Свинюського, які Жоравницькі вважали своїм спадком по кривому родичеві, до рук чужака Балтазара Гнівоша, напевно, розглядався не лише як матеріальна втрата для родини, а й як

thym yednak sposobem, aby za thym szie y potomstwo moje potim o yaka trudnoscz oth panow Zorawniczkich nie przyslyhmy, alie rze rzeczy z oboiei strony miedczy namy aby wieczne skreslone y umorzzone byly».

¹⁵⁸² Там само. – Спр. 48, арк. 254–254 зв.: 5 вересня 1595 возний визнав факт вручення 29 серпня того ж року позовів до луцького земського суду Маркові Олександровичу, Янові Васильовичу та Янові Михайловичу Жоравницьким про невіддачу головщизни за вбивство Балтазара Гнівоша.

¹⁵⁸³ Тестамент Томаша Жоравницького датується 1615 роком (ЦДІАУК. – Ф. 21, оп. 1, спр. 51, арк. 107–109 зв.; цією інформацією я зобов'язана І. Тесленку); тестамент Марка Жоравницького складений у 1611 році (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 544–546), Олександр Загоровський згадується в 1611 році у зв'язку з поділом маєтків з Яном Загоровським (*Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV– перша половина XVII ст.). – Л.: Вид-во оо. василіян «Місіонер», 2007. – С. 119).

¹⁵⁸⁴ Тестамент Антонія Яловицького датований 24 лютим 1589 року (ЦДІАУК. – КМФ-36. – Спр. 199, арк. 27–30 зв.).

¹⁵⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 284.

ураза для честі, урізання частини символічного капіталу. Змиритися з неможливістю відстояти «своє» означало засвідчити свою слабкість, прийняти кривду і погодитися з втратами для честі.

Втім, існував й інший шлях. У соціумі, що жило за законами честі, сатисфакцією за її образу могла бути лише помста, яка зазвичай виявлялася в низці актів фізичного та психологічного насильства¹⁵⁸⁶. Це добре розуміла шляхетська спільнота, яка активно виступила на боці Жоравницьких, водночас зайнявши позицію невтручання щодо Балтазара Гнівоша. Врешті, саме їй у таких дражливих ситуаціях належало вирішувати, чи має особа право мстити і чи треба її в цьому підтримувати.

Гнівош від початку звинуватив учасників убивства свого брата у тому, що вони не попередили його про плановану операцію – не дали *одповіді*, яка була загальником у системі шляхетських комунікацій, звучала часто і з найменшого приводу для образи. Тож мало ймовірно, що Жоравницькі не висловлювали намірів помститися в ході судових і позасудових суперечок за маєтність. Так першого листопада 1586 року Ян Жоравницький визнав на ґроді, що за умовами приятельського єднання з Балтазаром Гнівошем мав висидіти в замку три години і перепросити контрагента. Така кара напевно могла бути призначена як сатисфакція за образою¹⁵⁸⁷. Інша справа, що останній акт ворожнечі з Балтазаром готувався потаємно, цілком за законами помсти, яка ламала звичні правила співжиття.

Врешті, до традиційних одповідей удався й сам постраждалий – брат небіжчика, на чому акцентував увагу в ході слідства Томаш Жоравницький та про які згадував Григорій Колмовський, заявляючи про свою непричетність до вбивства Балтазара. Про одповідь ідеться й у фрагменті скарги Яна Гнівоша на Олену Коптівну:

«[Балтазара Гнівоша – Н. С.] до контрактовь примушала, а весполокъ з мужомъ своим, тым то войским, листы подписовати и мамрамы, печат небожчикову взявши, од него справляла, *одповеди на себе* и иншие себе потребные sprawy вытегала»¹⁵⁸⁸.

Вимагаючи від ув'язненого певних домовленостей, скріплених відповідними документами, а також фабрикуючи потрібні листи, подружжя Жоравницьких, посеред іншого, виготовляло одповіді від Балтазара собі самим. Як видається, існування оголошень про ворожі дії від Гнівоша Жоравницьким мало

¹⁵⁸⁶ Звернімо увагу на погрози мстити під час невдалого полюбовного суду Василя Гулевича, звернені до Станіслава Олдаковського: «...при много приятел зацных, которыи на тот час были при той угоде нашей сполной, чынил *так на горла наши, яко и на маєтности*, обещаючи ся *зомъстити*, же псы вашу кров недолго будутъ хлєптати в Бранех» (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 50–50 зв., 1598 рік).

¹⁵⁸⁷ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 748–748 зв.

¹⁵⁸⁸ Там само. – Спр. 21, арк. 580.

легітимізувати їхні подальші кроки, зайвий раз засвідчити, що наїзд був лише окремим епізодом в низці двосторонніх актів помсти. Наведу ще раз цитований вище фрагмент зі скарги лятовичького старости про те, що його брат почувався цілком безпечно, «не маючи ни с кимь отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подойзренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причины».

Пригадаймо сталий елемент відповіді – вказівку на те, що помста може чекати на недоброзичливця за будь-яких обставин, навіть у тих місцях і в той час, які були табуйовані для застосування насильства. Додаймо до цього набору часто вживані в подібних ритуальних погрозах – «на упокою» та «сплячого». Тоді дії, що маркувалися як недостойні шляхтича, ставали не лише прийнятними, а й декларувалися як обов'язкові. У помсти свої закони. Категорично неприпустимий для законодавців спосіб поведінки в соціумі був на рівні повсякденних практик шляхетського загалу варіантом отримання сатисфакції, коли зачеплена честь. Напад на Козлів і подальші події нападники сприймали як умотивовані акти помсти. Ян Гнівош тим часом намагався їх потрактувати як несумісні з уявленням про шляхетську честь, хоча, конструюючи скаргу, її автори зверталися до типових для таких акцій ознак, скажімо, звинувачуючи в розчленуванні тіла Балтазара. Обіцянка знищити майно супротивника, зокрема, спаливши маєток, теж була загальником із арсеналу обітниць помститися.

Цілком імовірно, що спалення та зруйнування маєтку («Козлов спалили и огнем досчета *обычаем неприятелским* збурили, и землю зровновали») було тісно пов'язане зі специфікою ведення воєн у ранньомодерний час, де актом моральної переваги над супротивником було тотальне знищення «землі ворога»¹⁵⁸⁹. У скаргах на наїзди обов'язково присутні стали формули – «обычаем неприятельским», «яко один неприятель заграничный» тощо, тобто вказівка на переведення конфліктів між братами-шляхтою у площину зовнішніх воєн.

Деталлю, яка дозволяє розглядати напад на Козлів у категоріях помсти та війни, є також захоплення здобичі («лупу») і демонстративний поділ її поміж учасниками акції (на що звертається увага у скаргах на Жоравницьких та їхніх помічників)¹⁵⁹⁰, адже військова удача ототожнювалася із заволодінням матеріальними цінностями: «...розделивши луп и пенязи межи своего учинку помочники и каждого водле учинку своего з добрь небожчиковских ударовавши»¹⁵⁹¹.

¹⁵⁸⁹ Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасника // Яковенко Н. Паралельний світ... – С. 195–197.

¹⁵⁹⁰ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, – арк. 195.

¹⁵⁹¹ Там само. – Спр. 21, арк. 580.

Звернімо увагу на інтервал майже у два дні, що відокремлював напад на Козлів і вбивство Балтазара. Можливо, розправу над ним ініціатори наїзду не планували, і вона стала результатом якихось тактичних чи стратегічних прорахунків, жорстокості протистояння, неможливості знайти вихід з глухого кута. Пригадаймо, що Жоравницькі певний час вели торг за збереження Балтазарові життя в обмін на повернення маєтків. До того ж навряд чи можна було розраховувати на безкарність убивства королівського секретаря, який перед тим не раз демонстрував свою силу. Втім, сподіватися на дотримання ув'язненим своїх обіцянок, даних за таких обставин, теж було б великою наївністю. Яким же за цих умов могло бути ідеальне розв'язання ситуації й чого так і не дочекалися конфліктуючі сторони?

Як відомо, про справжні інтенції героїв судові матеріали мовчать. Тож дослідник може конструювати відповідь, аналізуючи конфліктні випадки, що закінчувалися в інший, щасливіший для їхніх учасників спосіб. Власне, певний натяк на відповідь існує і в матеріалах нашої історії. Він пов'язаний з гранично епізодичною особою – Станіславом Інвальським, який нещасливого четверга – в день убивства Балтазара – приїздив до Блудова, «трактуючи о пана Гневоша».

Тобто обидві сторони могло виручити втручання приятелів. Саме вони були здатні призупинити ворожі акти й полагодити стосунки між винуватцем і жертвою через обрахунок обопільних моральних і матеріальних кривд. Однак у нашій історії сторони, схоже, мали різке невідповідний символічний капітал у волинській шляхетській спільноті. Балтазар Гневош, що раз-у-раз вигравав процеси з Жоравницькими про маєтки, користуючись своїми зв'язками на королівському дворі, був чужим на Волині. Жоравницькі, натомість, належали до «своїх», що й засвідчив конфлікт. Окрім Інвальського, теж особи немісцевої, до Блудова впродовж двох днів для поліпшення становища ув'язненого ніхто не з'явився. Таким чином, не знайшлося тих осіб, які могли би виступити посередниками поміж недругами¹⁵⁹² та мали достатньо ваги, аби гарантувати вироблення й дотримання можливих умов співжиття.

Схоже, що навіть після вбивства Балтазара Жоравницькі сподівалися на полагодження стосунків з братом небіжчика. У підсумку так би й сталося, що підтверджує ситуація з Томашем Жоравницьким, а також з іншими учасниками історії, якби справа розглядалася судом першої інстанції, повітового рівня. Саме цього домагалися оскаржені, заявляючи про невідповідність коро-

¹⁵⁹² Як зауважив Ніклас Лумен, «третій» завжди вносить елемент непевності в конфлікт, тим самим стаючи чи не найдієвішим і найважливішим його регулятором. Адже саме присутність стороннього з його далеко не завжди однозначною позицією, що за нього конфліктуючим сторонам потрібно боротися, демонструючи свою правоту й поступливість, змушує їх до порозуміння. Див.: *Luhmann N. Systeme soziale. Zarys ogólny teorii / Tł. z niem. M. Kaczmarczyk. – Kraków: Nomos, 2007. – S. 369.*

лівського суду характерові справи. Однак гра, де ставкою було життя та честь позваних, велася не на їхній території. Здається, Жоравницькі це розуміли і були готові заплатити головою Яна, який з'явився на суд. Урешті, за законами помсти, «забитый против забитого, голова за голову, а ранные против ранних ити маеть»¹⁵⁹³. Цілком можливо, що присутність Томаша на королівському суді, певні його кроки, котрі мали задемонструвати факт упокорення, могли суттєво прислужитися пом'якшенню вироку, обмеживши його виплатою головищизни та сидінням на замку, про що просив суддів адвокат, наголошуючи на відплаті за смерть Балтазара Яновим життям. Актом упокорення, зокрема, могло стати звільнення від присяги Яна Гнівоша, яким скористався Ян Жоравницький, і це зберегло йому честь. Звернімо увагу, що присяга, присуджена позивачеві у його справі з Томашем, була відкладена на два тижні. Дозвіл супротивнику не присягати і, таким чином, непрямо прийняти на себе відповідальність за нанесені кривди, часто був першим кроком до приятельського полагодження стосунків. При цьому честь кривдника страждала якнайменше, адже визнання вини маскувалося під християнський учинок. Відповідно, відкладення присяги суддями з власної ініціативи або на прохання приятелів/учасників процесу на тривалий термін було звичним у судовому процесі Волині й означало спонуку сторін до позасудового полагодження конфлікту, а найчастіше — готовність контрагентів до такого примирення.

Томаш Жоравницький до суду впродовж двох тижнів не з'явився; Ян Гнівош урешті мусив присягнути, що, певною мірою, і визначило суворість вироку. Але виконання декрету перенеслося на територію Волинського воєводства і завершилося очікуваним фіналом. У випадку появи Томаша в королівському суді подальші його кроки та реакцію на них суддів можна було спрогнозувати, однак вони жорстко не детермінувалися. Передбачити результат напевно було неможливо, адже йшлося про складну багатоходовку з великою кількістю учасників. Жоравницькі обрали, як бачимо, безпрограшний варіант — урешті-решт Ян Гнівош мусив поступитися, якщо хотів існувати у волинському соціумі: інакше ескалацію ворожості було не зупинити. Тексти полюбовних угод зазвичай сповнені християнською риторикою вибачення/прощення/відпущення/примирення, натомість лист лятовичького старости більш прагматичний і привідкриває істинні спонуки полагодження конфлікту — уникнути подальшої помсти¹⁵⁹⁴.

¹⁵⁹³ ЦДІАУК. — Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 648, 1572 рік

¹⁵⁹⁴ Ці ж мотиви зауважені міщанами, що звільнили Лукаша Лапу від смертної кари під його зобов'язання не мстити й не погрожувати (крім звичної формули — боязні Божої, а також приятельських стосунків з паном Лапи — Станіславом Граєвським). Якби він порушив умову, присуд мав бути виконаний: «...их милост панове мешчане, вряд зуполный местский и увес кмин посполитый, на то вси розмисливши добре, уважаючи у себе напред боязнь Божю и потом паметаючи ласку, приятельн

Проблемами честі та доброї слави, власне, пронизана вся ця історія, зокрема, від її початкового акту – скарги Яна Гнівоша, переповненої звинуваченнями, що ображали шляхетську честь. Однак безпідставні закиди не лише не шкодили репутації оскарженого, а й могли бути використані проти обвинувача. Саме такий варіант допустив суд, дозволивши Антонію Яловицькому, якщо він забажає, розпочати справу про образі проти Яна Гнівоша.

Мотив доброї слави спонукав й іншу особу – кн. Костянтина Острозького – стати хай і другорядним, але учасником даної історії. Як пам'ятаємо, звинувачення проти його дубенських татар у наїзді на Козлів і його спустошенні не було офіційним. Тож князь, найбільший землевласник на українських землях, коронний достойник – київський воєвода, володимирський староста, в руках якого перебувало гродське судочинство, – не зобов'язаний був ставати до суду, а тим часом саме з його ініціативи відбувся розгляд справи на приятельському суді. Цей епізод демонструє характер влади в регіоні, яка трималася не лише на силі, що її підґрунтям були матеріальні ресурси та формальні владні чинники, а й значною мірою на авторитеті як символічному капіталі. Врешті, як зауважив Роже Шарт'є, авторитет влади в ранньомодерний час передовсім залежав «від ступеня довіри до пропонуваніх нею авторепрезентацій», від згоди загалу на її легітимацію¹⁵⁹⁵. Тим більше, що йшлося про самоврядну спільноту, де від волі шляхетського загалу, а радше – від результату боротьби за впливи на нього, значною мірою залежала владна конфігурація в регіоні. Тож представникам еліти доводилося постійно конкурувати за символічний капітал. У цьому суперництві вкрай важливими були характеристики людини доброї, яка навіть усупереч власним інтересам виступала гарантом «покою посполитого и справедливости светое».

Тож, як бачимо, намагання суддів зберегти добру славу представників шляхетської спільноти подекуди суперечило праву як безумовній цінності, що на ній за найменшої нагоди наголошувалося і на рівні клішованих формул, і в розлогіх адвокатських промовах.

Аналіз окремих судових справ ставить історика перед гострою проблемою ширшого характеру – дослідження функціонування судочинства, соціального тла суспільства та ціннісної шкали його представників у їх нерозривній

и добродейство его милости, пана моего, пана Станислава Кграевского, даровали мя горлом, толко постерегаючи сами себе и всего кмину посполитого места Луцкого, абых я потом сам през себе, товаришов и приятел своих паном мещаном всим *отповедей, похвалок и помсты* за то чинити не мел, хотечи то по мне мети, абых ся в том их милости обликвал и на вряде кгородском то сознал» (ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 280–291).

¹⁵⁹⁵ Шарт'є Р. Новая культурная история... – С. 282.

«ТОБЕ САМОМУ И ПОТОМКОМ ТВОИМ БУДУ СЯ МСТИТИ»

єдності. Без урахування цієї настанови окремі елементи справи про вбивство Балтазара Гнівоша (та й багатьох інших справ) здаються малозначущими, наче ними можна знехтувати заради несуперечливого та доволі простого пояснення. Тим часом виглядає на те, що саме вони є індикатором культурної специфіки шляхетської спільноти Волині ранньомодерного часу.

Висновки

Про дволикого Януса
з відкритим фіналом

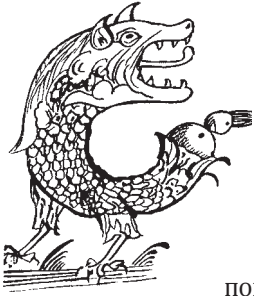

Спробую впорядкувати питання, які рясно ставилися під час аналізу різних сторін шляхетського повсякдення. А, як відомо, питання – справа не завжди безпечна, хоча б тому, що на них урешті доводиться відповідати.

Упродовж тексту повсякчас увага акцентувалася на незбігах між ідеальною моделлю поведінки, до якої апелювала шляхта у випадку порушення рівноваги і з якою самоідентифікувалася, та тими повсякденними комунікативними практиками, до яких вдавалася, підтримуючи честь у межах своєї спільноти. Власне, обидва боки цього дволикого Януса – і досить стереотипний опис скаржника як «людини доброї», і протилежні характеристики кривдника – складають по суті лексикон мало не кожної скарги.

Вочевидь, судові записи – радше специфічний наратив, а не репрезентація реальності. Сконструйованість його, схоже, є навіть більшою, ніж уявляли дотепер критично налаштовані історики, – і це сповна демонструють зустрічні скарги сторін. Зазвичай те, що дослідник схильний приймати як дійсність, є писарським формуляром і адвокатською риторикою, які надаються для аналізу певних ціннісних настанов соціуму та конструювання комунікативних моделей, у межах яких індивід вибудовував повсякденні способи взаємодії з ближніми й дальніми особами, однак украй рідко дозволяють відповісти на питання «що відбулося», «які початкові позиції контрагентів», «що стало причиною» тощо. Відтак, питання похідне – «хто винний», яке дозволяло б говорити про шляхетську сваволю та суцільне нехтування правом – виглядає некоректним. Фрагментарність вписів до актових книг теж не випадкова, адже інформація, котра потрапляла на їхні сторінки, нерідко виконувала специфічні функції – застережні щодо недоброзичливця чи оповіщувальні щодо спільноти. За межами фіксації залишалися часто найважливіші етапи конфлікту, а про інтенції героїв годі й говорити.

Чи функціонували кліше, що дублюються зі скарги в скаргу як позатекстова реальність і якою мірою? Власне, чи не найскладнішою є відповідь про побутування ідеальної моделі у тому повсякденні, яке ми хіба що можемо сконструювати від протилежного. Тож коротко нагадаю ситуацію саме з конфліктним повсякденням.

Попри те, що маємо до діла із записами переважно кримінального характеру за відсутності іншої інформації, відтак – ризикуємо поширити їх особливості на всі сторони шляхетського життя, все ж наважуся говорити про достатньо високу конфліктність соціуму. Адже за шаблю хапалися за найменшої підозри в заподіянні образи, оскільки цінністю понад життя для шляхтича була його честь, яку потрібно було підтримувати та відновлювати. Тож там, де для сучасної людини йшлося про зазвичай слабко вмотивовані акти насильства, шляхтичеві важило на добрій славі. У цьому поєдинку, де задіювали найрізноманітніші ресурси – слуг, підданих, майно, арбітром виступала сама шляхетська спільнота. Для неї розігрувалися вистави у публічних місцях, до неї апелювали, відчуваючи загрозу для поштивості, її активно залучали до участі, врешті – вона ж замирювала і кожному віддавала відповідно до його «справедливості».

У цій ситуації роботу суду варто аналізувати не за формальними критеріями його ефективності, а з урахуванням його особливих завдань у спільноті, що жила за власними законами. Суд маркував оскарженого як особу з ураженою честю, що за низку правопорушень підлягала публічній карі й осуду, тим самим підважуючи її місце в усталеній мережі зв'язків, а також надалі провокуючи винуватця до помсти. А тим часом шляхетському соціуму йшлося передовсім про замирення своїх членів та відновлення порушених стосунків, де навіть убивство відшкодовувалося через низку ритуальних актів упокорення і перепрошення, до яких винуватець вдавався на позір добровільно, а насправді – під тиском приятелів. Тож специфічні функції суду, а також різних етапів судового процесу полягали у підштовхуванні позивача й оскарженого до взаємних поступок, забезпечували їхню готовність до замирення.

Шляхетська спільнота виступала практично єдиним реальним органом примусу, адже староста, в руках якого формально перебувала виконавча влада, спирався за необхідності її застосувати на *посполите рушення*. Однак шляхтич, проти якого скликалася спільнота, був її членом, тісно вплетеним у густе мереживо різноманітних солідарних зв'язків, де єдиним прийнятним для всіх варіантом було схилити непослуха до відносно *добровільного* виконання судового декрету, а чи частіше – приятельського рішення. Адже йшлося не лише про ситуативне дотримання порядку, а про можливість подальшого співіснування. Тож на позір свавільні члени соціуму, що могли, як казала одна з моїх

героїнь, «*вшетечне позвами хвіст витерти*»¹⁵⁹⁶, при цьому зазвичай ставали до суду, дотримувалися порядку, в підсумку – домовлялися зі своїм кривдником і певним способом вішкодовували втрати. А також переймалися звинуваченням у кримінальному правопорушенні. Це стосувалося не лише пересічних шляхтичів, а й представників регіональної еліти – князів і панів. Наділені величезними ресурсами влади, вони цілком могли б собі дозволити ігнорувати суд, удаючися виключно до сили задля досягнення свого. Найстрашнішим, що могло очікувати шляхтича, якби він проігнорував судовий позов, була баніція, на позір мало дошкульна для впливової особи. Та вона могла стати на перешкоді багатьом публічним функціям – участі у сеймику, виборі депутатом до Трибуналу чи послом на сейм, виконанні урядницьких повноважень тощо. Врешті, у спільнотах, заснованих на патронально-клієнтарних зв'язках, де головною мораллю є мораль честі, влада тримається значною мірою на довірі, пошані, вірності, зобов'язаннях, доброчинності, тобто символічному кредиті спільноти та відплаті за нього.

Влада функціонує через репрезентації, які ефективні доти, допоки спільнота виявляє до них довіру. Тож саме тому наділені нею особи так активно експлуатували риторику, що мала засвідчити їхнє пошанування права, справедливості та шляхетських чеснот і, врешті, мусили у значній кількості випадків її дотримуватися.

Тож у війнах за підтримання честі багато важила не пряма агресія, а її демонстрація, що набирала вигляду ритуалізованих оголошень про помсту – *одповіді*, виклику на поєдинок, інколи наїзду, а також завдання шкоди майну, слугам і підданам. Легітимізовані на рівні звичаєвих практик, ці на позір неправові дії були толерованими спільнотою відступами від законодавчої норми, перетворюючись тим самим на *норму* даного соціуму. По суті, конфлікт був спектаклем, який програвався сторонами, що напевно знали про набір прийнятних для шляхтича-лицаря вчинків. Такий перебіг ворожості знайшов свою легітимацію і на рівні права, як це врешті відбулося з *одповіддю*. У шляхетському середовищі, де кожен член його був «знаний», а контроль спільноти достатньо дієвий, конфлікт зазвичай не спрямовувався на знищення однієї зі сторін чи принципової зміни ситуації, а часто виконував функції «захисного клапана», який знімав напругу, вивільняв почуття ворожості, що за інших обставин могло б призвести до серйозних утрат соціуму. До ранньомодерної шляхетської спільноти можна застосувати визначення «впорядкованої анархії», що була загалом характерна для держав зі слабкою центральною владою: анархії тому, що суперечності між конфліктуєчими групами часто переходили

¹⁵⁹⁶ Возний визнав, що Марта Яковицька «от мене позвы принявши и поведила: «Вшетечне я, дей, тыми позвы хвост витру» (ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 193).

в збройні сутички, а впорядкованої – бо перебіг конфлікту регулювали відомі всім, а також легко зауважувані правила¹⁵⁹⁷.

Тобто, цілком очевидно, що темна сторона шляхетського соціуму, яка постає зі сторінок судових книг, міняє інтенсивність свого забарвлення, коли врахувати внутрішні регулятори його існування. Ідеалізовані ж настанови доброго шляхтича, часто повторювані в судовій практиці, принаймні мусили задавати орієнтири спільноті. Адже, за слухним зауваженням Джефрі Козьола, уявлення могли бути історичною силою, яка диктувала неунікненність деяких видів конфлікту та неможливість окремих дій у спільноті¹⁵⁹⁸.

Врешті, жодному «добре впорядкованому суспільству», що має апарат примусу, не вдається спонукати всіх своїх членів до практикування виробленої моделі ідеального громадянина, та й однією моделлю зазвичай справа не обмежується.

Схоже, що усталена в історіографії думка про неконтрольоване насильство ранньомодерного шляхетського соціуму Речі Посполитої є радше поглядом зсередини централізованої держави, що добре навчилася «наглядати та карати». Тим часом маємо до діла з самоврядною спільнотою, котра сама цілком давала собі раду з цими функціями, хіба що замінивши поняття «карати» на м'який примус, який спонукав винуватця до добровільного визнання провини і готовності взяти на себе її відшкодування. Відтак, на часі питання про вирішальну роль держави у справі контролю над насильством. Цілком імовірно, що йдеться про досить спірне твердження, адже досвід інакше влаштованого державного устрою – зі слабким центром і самоврядними регіональними одиницями – демонструє достатньо гнучку систему підтримання рівноваги між озброєними та конфліктними членами соціуму.

І наостанок повернуся до епіграфа першого розділу, який назагал звучить неймовірно оптимістично й навіть визивно, та для професійного історика густо замішаний на іронії. Тож чи належить минуле історикові? Чи є він вільним творцем, обмеженим хіба що фігурами мови, власною суб'єктивністю та професійними конвенціями?

Навряд. Передовсім він є бранцем своїх джерел, уривкових, неправдивих, сповнених протиріч, яких завжди або обмаль, або забагато.

І все ж. Я дуже люблю фрагмент «Апології історії, або Ремесла історика», де Марк Блок порівнює історика з майстром, що виготовляє лютні: в його роботі насамперед важить чутливість вуха та пальців, а не вимірювальні прилади, як, скажімо, у фрезерувальника. Тож у будь-якому випадку продукт праці історика як ремісника – ручна робота, в кращому випадку – авторська.

¹⁵⁹⁷ Flis M. *Teorie struktury społecznej w antropologii funkcjonalnej*. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.

¹⁵⁹⁸ Koziol G. *Begging Pardon and Favor...* – P. XIII.

Список використаних джерел та літератури

I. Джерела

I.1 Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

- Ф. 11: Житомирський гродський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11.
Ф. 17: Волинський каптуровий суд, оп. 1, спр. 1.
Ф. 21: Кременецький гродський суд, оп. 1, спр. 19, 21, 30, 32, 39, 51.
Ф. 22: Кременецький земський суд, оп. 1, спр. 8, 13, 27, 30, 32.
Ф. 25: Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 61, 65, 149, 158, 206, 222, 308, 459.
Ф. 26: Луцький земський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 26, 61, 62.
Ф. 27: Володимирський земський суд, оп. 1, спр. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12.
Ф. 28: Володимирський гродський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 7а, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 37, 39, 41, 46, 61.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Інститут рукопису

- Ф. І: Літературні матеріали, спр. 3929.
Ф. ІІ: Історичні матеріали, спр. 22355–22362.

Российский государственный архив древних актов

(за мікрофотокопіями: ЦДІАУК. – КМФ–36)

Д. 192, 198, 199.

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Radziwiłłów, dział II, Suplement 461; dział V, sygn. 11078.

Archiwum Zamoyskich, sygn. 237, 240, 685, 697.

Archiwum Państwowe w Krakowie

Archiwum Sanguszków. Rękopisy, № 75, t. I.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Zespół Trybunał Koronny Lubelski, sygn. 603.

1.2. Опубліковані джерела

- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. — Ч. 8. — Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907. — Ч. 8. — Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1861. — Ч. 2. — Т. 1: Постановление дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России.
- Гізель І.* Вибрані твори у 3-х томах / Пер. Р. Кисельова. — К.: Свічадо, 2012. — Т. 1. — Кн. 1: Мир з Богом чоловіку.
- Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підгот. Г. Боряком, Т. Гирич та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 5–36.
- Крикун М.* Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року // ЗНТШ. — Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 1996. — Т. ССXXXI. — С. 428.
- Роман про Трістана та Ізольду / Пер. з фр. М. Рильського. — К.: Молодь, 1972.
- Российское законодательство X–XX веков. в 9-ти томах. — М.: Юрид. лит-ра, 1984. — Т. 1. Законодательство Древней Руси.
- Саксонское зеркало. Памятник. Комментарии. Исследования / Под ред. В. Корецкого. — М.: Наука, 1985.
- Статути Великого князівства Литовського у 3 томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса: Юридична література, 2002–2004. — Т. 1–3 (3-й том у двох частинах).
- Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Підгот. В. Кравченко, Н. Яковенко. — К.: Наук. думка, 1990.
- Требник Петра Могили. Київ 1646. — Канберра–Мюнхен–Париж: Укр. автокеф. правосл. церква в Австралії і Новій Зеландії, НТШ в Європі, Академ. вид-во д-ра Петра Белея, 1988.
- Akta sejmikowe województwa Krakowskiego / Wyd. S. Kutrzeba. — Kraków, 1932. — Т. 1 (1572–1620).
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego / Wyd. Józef Siemieński. — Warszawa, 1913. — Т. III. 1582–1584.
- Diariusze sejmowe r. 1585. / Wyd. A. Czuczynski // Scriptorum rerum Polonicarum. — Kraków, 1901. — Т. XVIII.
- Górnicki Ł.* Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta. Kraków, 1593 // *Górnicki Ł.* Dzieła wszystkie: W 3 Tt. / Oprac. P. Chmielowski. — Warszawa: Lewental, 1886.
- Górnicki Ł.* Dworzanin polski // Pisma: W. 2 Tt. / Wyd. R. Pollak. — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961. — Т. II.
- Górnicki Ł.* O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem / Wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego. — Sanok, 1855.

- Frycz Modrzewski A.* Dzieła wszystkie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954. – Tom II. Mowy.
- Frycz Modrzewski A.* O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M. Korolko. – Piotrków Trybunalski, 2003.
- Kromer M.* Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / Tłum. Stefan Kazikowski. – Olsztyn: Pojezierze, 1977.
- [*Orzelski Świętosław*] Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572–1575 / Tłum. W. Spasiewicz. – Petersburg i Mohilew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1856. – T. 1. – S. 221–225.
- Pamiętnik (1640–1684). Jan Władysław Poczobut Odlanicki / Oprac. A. Rachuba. – Warszawa: Czytelnik, 1987.
- Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. J. Czubek. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1906.
- Rej M.* Żywot człowieka poczciwego: W 2 T. / Oprac. J. Krzyżanowski. – Wrocław: Ossolineum, 2003.
- [*Solikowski Jan Dymitr*] Jana Dymitra Solikowskiego krótki pamjėtnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu lipcu do r. 1590 / Przełożył z łaciny W. Syrokomla. – Petersburg i Mohylew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855.
- Starowski S.* Prawy rycerz / Wyd. R. J. Turowskiego. – Kraków: Biblioteka Polska, 1858. – S. 17.
- Starowski S.* Reformacja obyczajów polskich. – Kraków, 1859.
- Starożytnie przypowieści z XV, XVI i XVII wieku / Zebrał i wydał K. W. Wojcicki. – Warszawa, 1836.
- Trepka W. N.* Liber generationis plebeanorum («Liber chamorum»). – Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995.
- Volumina Constitutionum. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. – T. II (1550–1609). – Vol. 2 (1587–1609). – S. 65.
- Volumina Constitutionum. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – T. II. – Vol. 1 (1550–1585). – S. 413.

II. Література

- Антонович В.* Исследования о гайдамачестве // *Антонович В.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995.
- Аръес Ф.* Человек перед лицом смерти / Пер. с франц. В. Ронина. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 302–303.
- Білоус Н.* Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2010. – № 1. – С. 65–83.
- Блануца А.* Соціально-становва зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 103–111.
- Блануца А.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Історичні науки. – 2008. – Т. 18. – С. 76–77.
- Блок М.* Апология истории / Пер. с франц. Е. Лысенко. – М.: Наука, 1986.

- Блок М. Феодалне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2002.
- Брейтуэйт Д. Преступление, стыд и воссоединение / Пер. с англ. Н. Хариковой. – М.: Центр «Судебно-правовая реформа», 2002.
- Бурдые П. Практический смысл / Пер. с франц. А. Бикбова, К. Вознесенской, С. Зенкина, Н. Шматко. – М.–СПб.: Алетейя, 2001.
- Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у приватних поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К: Ін-тут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 35–75.
- Вінниченко О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воєводства у Вишні (XVII – середини XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика // Повсякдення ранньомодерної України. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2012. – Т. 1. – С. 13–40.
- Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 6. – С. 161–202.
- Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К.: Фенікс, 2012.
- Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першій половині XVII ст. – К.: Вища школа, 2009.
- Гендриков В. Понятие чести у Монлюка и Монтеня (К вопросу о самосознании французского дворянства в XVI в.) // Средние века. – 1989. – Вып. 52. – С. 233–244.
- Гинзбург К. Приметы: уликовая парадигма и ее корни / Пер. с итал. С. Козлова // Новое литературное обозрение. – 1994. – № 8. – С. 32–61.
- Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.). – Л.: Вид-во оо. василян «Місіонер», 2007.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.–Л.: Друк. С. В. Кульженко, 1913.
- Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 33–63.
- Гумбрехт Х. У. В 1926: на острие времени / Пер. с англ. Е. Канищевой. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.
- Демченко Г. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). – К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1894.
- Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / Пер. с нем. К. Левинсона // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М.: Наука, 2000. – С. 96–124.
- Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008.
- Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття. – К.–Л.: Свічадо, 2012.
- Довга Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 5. – С. 249–259.

- Дэвис Земон Н.* Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI / Пер. с англ. И. Бессмертной // Одиссей. Человек в истории. 1992. — М.: Наука, 1994. — С. 192–203.
- Ерусалимский К.* История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2003. — Вип. 3. — С. 149–176.
- Зазуляк Ю.* Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воеводстві початку XVI // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2007. — Вип. 7. — С. 43–57.
- Зазуляк Ю.* Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воеводстві XV ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2008. — Вип. 8. — С. 239–254.
- Зазуляк Ю.* Зі спостережень над практикою полюбовного судочинства у Руському воеводстві у XV ст. // Ruthenica. — К., 2004. — Т. III. — С. 186–205.
- Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: Історичні нариси. — Л.: Добра Справа, 2004.
- Кассирер Э.* Логика наук о культуре / Пер. с нем. С. Кузнецова и Б. Вимера // Избранное. Опыт о человеке. — М.: Гардарики, 1998. — С. 440–723.
- Козер Л.* Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.
- Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. — СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. — Т. I.
- Костырев В.* Жестокость на войне в системе рыцарской этики позднего средневековья // Средние века. — 2009. — Вип. 70 (1–2). — С. 192–211.
- Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. — К.: Ін-тут укр. історіографії АН України, 1993.
- Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка (далі — ЗНТШ). Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1994. — Т. ССХХVIII. — С. 65–122.
- Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність ґродських і земських судів Брацлавського воеводства останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 81–106.
- Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Велико-го княжества Литовского XIV — начала XVII вв.) // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. — К.: Ін-тут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1994. — Т. 3. — С. 68–85.
- Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог-Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2002.
- Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). — М.: Унив. типогр., 1888. — Т. I.
- Лаппо И.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI веке // Журнал Министерства народного просвещения. — 1908. — Кн. 1. — С. 51–113.
- Лаппо И.* Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // Журнал Министерства народного просвещения. — 1897. — Кн. VI. — С. 263–301.

- Лаппо И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. — 1899. — Кн. VIII. — С. 341–403.
- Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. Передмова // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — К.: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. — Ч. 8. — Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. — С. 1–120.
- Леві Дж.* Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання / Пер. з англ. А. та Т. Портнових; за ред. П. Берка. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 137–138.
- Лотман Ю.* Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII — нач. XIX века). — СПб.: Искусство-СПб, 1994.
- Лотман Ю.* «Договор» и «вручение себя» как архетипические модели культуры // *Лотман Ю.* Избранные статьи: В 3 т. — Таллин: Изд-во «Александра», 1993. — Т. 3. — С. 345–355.
- Лотман, Юрий.* Несколько мыслей о типологии культур // *Лотман Ю.* Избранные статьи: В 3 т. — Таллин, Александра, 1992. — Т. 2. — С. 102–109.
- Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. — М.: Тип. Имп. Акад. наук, 1892.
- Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. — Киев: Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1894.
- Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. — 1997. — № 3–4. — С. 94–113.
- Мосс М.* Очерк о даре / Пер. с франц. А. Гофмана // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. — М.: Восточ. лит-ра, 1996. — С. 83–222.
- Новоселов В.* Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI — начале XVII столетия. — СПб.: Атлант, 2006.
- Падох Я.* Суди й судовий процес Старої України. Нарис історії. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів, 1990.
- Поліщук В.* Князь Богущ Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. — 2001 — № 3. — С. 56–72.
- Поліщук В.* Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. — 2002. — Вип. 7. — С. 185–215.
- Попов Г.* Луцкий трибунал 1578 // Праці комісії для виучування західноруського та українського права. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. — Вип. 1. — С. 32–58.
- Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І. Усенка. — К.: Наук. думка, 2006.
- Поядайте-Васіляускене А.-В.* Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2004.
- Собчук В.* Боговитиновичі: генеалогія і маєтки // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.–Львів, 2004. — С. 498–537.
- Собчук В.* Волинський шляхетський рід Гостських // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2005. — Вип. 5. — С. 143–164.

- Собчук В.* Суперечки Сенют і Ярмолинських за маєтки наприкінці XVI – початку XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 136–158.
- Старченко Н.* Боротьба за спадок князя Андрія Курцевича–Буремського (1592–1596 роки) // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 370–395.
- Старченко Н.* Возні на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 8. – С. 134–162.
- Старченко Н.* Децо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // УДЖ. – 2009. – № 6. – С. 166–183.
- Старченко Н.* Каптуровий суд першого безкоролів'я кризь призму скарг (1572–1574 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 265–283.
- Старченко Н.* Каптуровий суд у Волинському воєводстві в часи третього безкоролів'я // ЗНТШ: Праці істор.-філософ. секції – Львів, 2006. – Т. CCLI. – С. 439–496.
- Старченко Н.* Каптурові суди у Волинському воєводстві під час двох перших безкоролів'їв // Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku / Pod red. H. Gmitera, J. Łosowskiego. – Kraków: Avalon, 2010. – С. 55–74.
- Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.
- Старченко Н.* «Одповіді» і «похвалки»: між правовими приписами та повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., 2006–2007. – С. 298–306.
- Старченко Н.* «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – С. 259–276.
- Старченко Н.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького городського суду 1598 і 1600 рр.) // УДЖ. – 2011. – № 5. – С. 23.
- Старченко Н.* Правова ситуація на Волині у XVI ст. // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 26–31.
- Старченко Н.* Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI ст.) // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К.: Ін-тут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1998. – Т. 5. – С. 68–81.
- Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 6. – С. 91–93, 111–118.
- Старченко Н.* Умоцovanі-прокуратори-приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ – 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.

- Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). Вдовиний «марципан», або Що отримувала жінка по смерті чоловіка // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58–74.
- Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). «Каждая вдова ест себе панєю, и ничиих владзі не подлегла», або Правова дієздатність вдови // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 42–62.
- Старченко Н.* *Scrutinium* як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воєводства (70-ті рр. XVI – початок XVII ст.) // ЗНТШ: Праці істор.-філософ. секції – Львів, 2012. – Т. CCLXIV. – С. 171–195.
- Сэбиан Д., Кром, М., Альгази Г.* Введение. История и антропология: путь к диалогу / Пер. с англ. К. Левинсона // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. – СПб: Алетейя, 2006. – С. 8–32.
- Тесленко І.* «Ганібель з дому Строцего»: італієць на службі князя Острозького // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К.: Laugus, 2012. – С. 231–247.
- Тесленко І.* Двір князя Януша-Павла Острозького // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2012. – С. 417–448.
- Тесленко І.* Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI–VII ст. Енциклопедія / 2-ге видання, виправлене і доповнене. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – С. 144–152.
- Тесленко І.* Сліди Франкенштайна на Волині // ЗНТШ. – Л.: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2010. – Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 274–296.
- Тесленко І.* Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.
- Уайт С. Д.* Гнев и политика // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. – СПб.: Алетейя, 2006. – С. 33–69.
- Уайт С.* Переосмыслишь насилие: из двухтысячного года в тысячный / Пер. с франц. И. Дубровского // Средние века. – 2004. – № 65. – С. 45–60.
- Уайт Х. Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. Е. Трубиной и В. Харитоновой. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002.
- Уваров П.* Апокатастасис: или основной инстинкт историка // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. Доклады и выступления на конференции, 5–6 октября 1998 г. – М.: Ин-т всеобщей истории, 1999. – С. 184–206.
- Усенко І.* Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918–1941) // Юридична наука і освіта на Україні. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 37–76.
- Фуко М.* Наглядати і карати / Пер. з фр. П. Тарашука. – К.: Основи, 1998.
- Черкаський І.* Поволання над трупом забитого // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип. I. – С. 90–107.
- Черутти С.* Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? / Пер. с англ. И. Данилова и М. Бойцова // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. 2005. – М.: Наука, 2006. – С. 354–375.

- Шартье Р.* Новая культурная история / Пер с. франц. В. Мильчиной // *Homo Historicus*. К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного. – М.: Наука. – Кн. 1. – 2003. – С. 271–284.
- Эксле О. Г.* Культурная память под воздействием историзма / Пер. с нем. М. Бойцова // *Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема*. – М.: Наука, 2001. – С. 176–198.
- Элиас Н.* О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования / Пер. с нем. А. Руткевича. – М.–СПб.: Университетская книга, 2001. – Т. 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада.
- Яковенко Н.* Вступ до історії. – К.: Критика, 2008.
- Яковенко.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002.
- Яковенко Н.* Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 106–147.
- Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К.: Laugus, 2012.
- Яковенко Н.* Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // *Український археографічний щорічник. Нова серія*. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 161–176.
- Яковенко Н.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. Передмова // *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 5–36.
- Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – 2-ге вид.
- Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. – К.–Л.: б. в., 2004. – С. 320–357.
- Яковенко Н.* Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // *Український гуманітарний огляд*. – К.: Критика, 2009. – Вип. 14. – С. 9–42.
- Яковенко Н.* Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині та Наддніпрянщині // *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 80–105.
- Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 157–188.
- Ясинский М.* Луцкий Трибунал как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI века // *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. – К.: Типография Т. Г. Мейнандера, 1900. – Кн. 14. – Вып. 1. – С. 3–72.

- Anton I. A.* The Language and Practice of Negotiation in Medieval Conflict Resolution (Castille-Leon, Eleventh-Thirteenth Centuries) // Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 157–174.
- Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. – Warszawa: Semper, 2001.
- Augustyniak U.* Wazowie i «królowie rodacy». Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku. – Warszawa: Semper, 1999.
- Baczewski S.* Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009.
- Balzer O.* Przewód sądowy polski w zarysie // Studja nad historją prawa polskiego: Drukarnia Uniwersytetu Jagiell. – Lwów, 1935. – T. XV. – Zeszyt 1.
- Balzer O.* Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku / Wyd. 2. – Pod red. K. Mazura. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2009.
- Baran K.* Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.
- Bartlett R.* Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal. – Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Baruch M.* Z powodu artykułu Pawińskiego o «Odpowiedzi» // Atheneum. – 1897. – I. – S. 553–556.
- Bednaruk W.* Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. – S. 9–14.
- Beik W.* Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Borowski S.* Przysięga dowodowa w procesie polskim późnego średniowiecza // Prace seminarium dawnego polskiego prawa sądowego Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1926. – № 1.
- Brown W. C., Górecki P.* What Conflict Means: The Making of Medieval Conflict Studies in the United States, 1970–2000 // Conflict in Medieval Europe. Changing perspective on Society and Culture / Ed. by W. C. Brown, P. Górecki. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2003. – P. 1–36.
- Brzeziński S.* Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa: DiG, 2008. – T. 1. – S. 287–389.
- Byliński J.* Siemaszko Aleksander // Polski słownik biograficzny. – Warszawa–Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, 1996. – T. XXXVI/4. – Zeszyt 151. – S. 601–602.
- Carroll S.* Blood and Violence in Early Modern France. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2006.
- Chynczewska-Hennel, Teresa, Jakowenko, Natalia.* Społeczeństwo-religia-kultura // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, N. Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 111–151.
- Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – Warszawa, 1801. – T. II.
- Davis N. Z.* The Gift in Sixteenth-Century France. – Oxford: Oxford University Press, 2000.

- Davis N. Z.* The Return of Martin Guerre. – Cambridge–London: Harvard University Press, 1983.
- Dąbkowski P.* Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskim. – Lwów: Z drukarni Władysława Łozińskiego, 1899.
- Dąbkowski P.* Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI. – Lwów: Z drukarni Władysława Łozińskiego, 1898.
- Dean T., Lowe K. J. P.* Writing the History of Crime in the Italian Renaissance // Crime, Society and Law in Renaissance Italy / Ed. by T. Dean and K. J. P. Lowe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 1–15.
- Dobrowolski K.* Wróżda i pojednanie w sądownictwie polskich wsi beskidowych XVI i XVII wieku // Studya nad historią prawa polskiego / od. red. O. Balzera. – 1924. – T. VIII. – Z. 4.
- Domino W.* Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu. – Lwów: Prace seminarium dawnego prawa sądowego i historii ustroju dawnej Polski Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, 1938.
- Dubas-Urwanowicz E.* Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998.
- Dubi G.* Władza prywatna, władza publiczna // Historia życia prywatnego: W 5 Tt. / Pod red. G. Dubi. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998. – T. 2. Od Europy feudalnej do renesansu. – S. 19–44.
- Dzieduszycki M.* Pojedynki // Czas. Dodatek miesięczny. – Kraków, 1857. – Rok 2. – T. VII. – Zeszyt 19. – S. 3–59.
- Fajst M.* Wstęp II // Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka / Pod red. M. Płatek i M. Fajsta. – Warszawa: Liber, 2005. – S. 31–35.
- Fletcher J.* Violence and Civilization. An Introduction to the Work of Norbert Elias. – Cambridge: Polity Press, 1997.
- Flis M.* Teorie struktury społecznej w antropologii funkcjonalnej. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
- Flori J.* Rycerze i rycerstwo w średniowieczu. – Poznań: Rebis, 2003.
- Gaskill M.* Crime and Mentalities in Early Modern England. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Genealogia.* Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej / Pod red. A. Radziwińskiego, J. Wroniszewskiego. – Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999.
- Gluckman M.* Peace in the Feud // Past and Present. – 1955. – T. 8. – S. 1–14.
- Golec D.* Zjazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1982. – Z. 3–4. – S. 283–294.
- Greenshields M.* An Economy of Violence in Early Modern France. Crime and Justice in the Haute Auvergne, 1587–1664. – Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994.
- Grodziski S.* O rządach prawa w Koronie // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 2005. – T. 57. – Z. 1. – S. 171–176.
- Haan W.* Violence as an Essentially Contested Concept // Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives / Ed. by S. Body-Gendrot, P. Spierenburg. – Springer: Springer Science + Business Media, 2008. – P. 27–42.

- Halsall G.* Violence and Society in the Early Medieval West: An Introductory Survey. Introduction // Violence and Society in the Early Medieval West / Ed. by G. Halsall. – Woodbridge: Boydell Press, 1998. – P. 1–46.
- Holmes O. W.* The Common Law. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1963.
- Hudson J. G. H.* Feud, Vengeance and Violence in England from the Tenth to the Twelfth Centuries // Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 29–54.
- Hyams P. R.* Feud in Medieval England // The Haskins Society Journal. Studies in Medieval History / Ed. by R. B. Patterson. – 1991. – Vol. 3. – P. 1–21.
- Hyams P. R.* Was There Really Such a Thing as Feud in Middle Ages? // Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud / Ed. by P. R. Hyams, S. A. Throop. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – С. 151–176.
- Janczewski S.* Pojedynek i walka z nim // Ateneum Kapańskie. – 1929. – R. 15. – T. 23. – S. 1–11.
- Kamiński A.* Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // Lituano-slavica posnaniensia studia historica. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1989. – III. – S. 179–202.
- Kaminsky H.* The Noble Feud in the Later Middle Ages // Past and Present. – 2002. – No. 177. – P. 55–83.
- Kamler M.* Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku. – Warszawa: ASPRA-JR, 2011.
- Kąkolewski I.* Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. – Warszawa: DiG, 2007.
- Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // Соціум. Альманах соціальної історії. – К: Ін-тут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 67–96.
- Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 - 1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997.
- Kempa T.* Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń: Adam Marszałek, 2007.
- Kieniewicz L.* Senat za Stefana Batorego. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000.
- Kiernan V.* The Duel in European History: Honour and the Reign of Aristocracy. – Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Koczerska M.* Uwagi o terminologii pokrewieństwa i powinowactwa w polskich źródłach średniowiecznych // Genealogia – problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym. – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1982. – S. 27–47.
- Koranyj K.* Powszechna historia prawa / Wyd. 2. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978.
- Kozioł G.* Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early Medieval France. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1992.
- Kulisiewicz W.* Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1993.

- Kurtyka J.* Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej* / Pod red. A. Radziwińskiego, J. Wroniszewskiego. — Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. — S. 47–124.
- Kutrzeba S.* Dawne polskie prawo sądowe w zarysie (I. — Prawo Karne; II. — Postępek Sądowy). — Kraków–Lwów–Warszawa: Wydawnictwo zakładu nar. imienia Ossolińskich Lwów–Warszawa–Kraków, 1927.
- Kutrzeba S.* Mężobójstwo w prawie polskim w XIV i XV wieku // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. — Serya II. — T. XXV. — Kraków, 1907. — S. 81–179.
- Kutrzeba S.* Mężobójstwo w prawie polskim w XVI stulecia // *Czasopismo prawnicze i ekonomiczne*. — Kraków, 1929. — Rocznik XXV. — S. 250–275.
- Kutrzeba S.* Pojedynki w Polsce // *Przegląd polski*. — Kraków, 1909. — T. 171. — S. 403–430; T. 172. — S. 34–50.
- Lewandowska-Malec I.* Sejm walny koronny Rzeczypospolitej obojga narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632). — Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.
- Litwin H.* Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita. — Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych // *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, N. Jakowenko. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. — S. 84–110.
- Lizisowa M. T.* *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*. — Kielce: Wyższa szkoła pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1984.
- Losowski J.* Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.
- Łoziński W.* *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*: W 2 tt. — 2-e wyd. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957.
- Luhmann N.* *Systemy społeczne. Zarys ogólny teorii* / Tł. z niem. M. Kaczmarczyk. — Kraków: Nomos, 2007.
- Makarewicz J.* *Polskie prawo karne. Część ogólna*. — Lwów–Warszawa, 1919. — S. 255–265.
- Mazur K.* *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. — Warszawa: Neriton, 2006.
- Mączak A.* *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* — Warszawa: Semper, 1994.
- Mączak A.* *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003.
- Mączak A.* *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*. — Warszawa: Semper, 1986.
- McGrath K.* *The Politics of Chivalry: The Function of Anger and Shame in Eleventh- and Twelfth-Century Anglo-Norman Historical Narratives* // *Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White* / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. — Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. — P. 55–70.
- Miller W. I.* *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland*. — Chicago: Chicago University Press, 1990.

- Miller W. I.* Humiliation and Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1993.
- Minois G.* Kościół i wojna. Od czasów Biblii do ery atomowej / Przełożył z franc. A. Szymonowski. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1998.
- Moniuszko A.* Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 361–372.
- Moniuszko A.* Mazowieckie księgi sądowe ziemskie jako źródło do badań sądownictwa za panowania Zygmunta III i Władysława IV // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-тут укр. археографії та джерелознавства НАНУ, 2009. – С. 197–214.
- Moniuszko A.* Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie. – Warszawa, 2013.
- Moniuszko A.* Przepiętstwa przeciw życiu i zdrowiu przed płockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – Warszawa: DiG, 2009. – T. II. – S. 11–39.
- Moor Ch. W.* Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązania konfliktów / Tłum. z ang. A. Cybulko, M. Zieliński. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009.
- Mrukówna J.* O zmuszaniu woźnego do połknięcia pozwu // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1970. – T. XXII. – Z. 2. – S. 159–168.
- Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995.
- Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995.
- Pawiński A.* «Odpowiedź» według obyczaju rycerskiego w prawie polskim // Ateneum, 1896. – IV. – S. 389–401.
- Pawiński, Adolf.* O pojednaniu w zabójstwie według dawnego prawa polskiego. – Warszawa, 1884.
- Peltonen M.* The Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Peristiany J. G., Pitt-Rivers J.* Introduction // Honor and Grace in Anthropology / Ed. by J. G. Peristiany and J. Pitt-Rivers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 1–18.
- Piwowarczyk D.* Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV–XV wiek). – Warszawa: DiG, 2000.
- Płaza S.* Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 1969. – CCXVI. – Prace Prawnicze. Zeszyt 42.
- Polski słownik biograficzny. – Warszawa-Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, 1996. – T. XXXVI/4. – Zeszyt. 151. – S. 601–602.
- Pugacewicz I.* Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku // Białostockie Teki Historyczne. – 2006. – T. 4. – S. 103–127.

- Radoń S.* Kilka uwag w sprawie Samuela Zborowskiego // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne.* – 1985. – Zeszyt. 77. – S. 37–51.
- Rafacz J.* Dawne Prawo Karne. Część ogólna. – Warszawa: Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1932.
- Rafacz J.* Dawny proces polski: Gebether et Wolff. – Warszawa, 1925.
- Rafacz J.* Wstęp do dawnego polskiego prawa sądowego i dawne polskie prawo karne / Wyd. II. – Warszawa, 1927.
- Rafacz J.* Zastępcy stron w dawnym procesie polskim // *Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności.* – Kraków, 1923. – T. 38. – № 8.
- Riches D.* The Phenomenon of Violence // *The Anthropology of Violence* / Ed. by D. Riches. – Oxford, New York: Basil Blackwell, 1986. – P. 1–27.
- Roche T.* The Way Vengeance Comes: Rancorous Deeds and Words in the World of Orderic Vitalis // *Vengeance in the Middle Ages: Emotion, Religion and Feud* / Ed. by S. A. Throop, P. R. Hyams. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2009. – P. 115–136.
- Rosner A.* Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego // *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka.* – Warszawa: Liber, 2005. – S. 37–58.
- Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka / Pod red. M. Deutscha, P. T. Colemana / Tłum. z ang. M. Cierpisz. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Rudniański J.* Klasyfikacja, źródła i ocena przemocy w stosunkach międzynarodowych. Zarys ogólny // *Przemoc w życiu codziennym* / Pod red. B. Hołysta. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, 1997. – S. 5–20.
- Ruff J. R.* Violence in Early Modern Europe 1500–1800. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2001.
- Semkowicz W.* Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku. – Lwów: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1899 [Studia nad historią prawa polskiego wydawane pod redakcją Oswalda Balzera. – T. I. – Zesz. 1].
- Seredyka J.* Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku // *Kultura polityczna w Polsce. Przeszość i terażniejszość* / Pod. red. M. Kosmana. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, 1996. – S. 35–41.
- Smail D. L.* Hatred as a Social Institution in the Late-Medieval Society // *Speculum.* – Cambridge (Mass.), 2001. – Vol. 76. – No. 1. – P. 90–126.
- Smith J. M. N.* Europa po Rzymie. Historia kulturowa lat 500–1000. Nowe ujęcie. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 2008.
- Sokołowski W.* Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997.
- Spierenburg P.* Violence and the Civilizing Process: Does it Work? // *Crime, History and Societies.* – 2001. – Vol. 5 – No. 2. – P. 87–105.
- Spierenburg P.* Violence: Reflections About a Word // *Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives* / Ed. by S. Body-Gendrot, P. Spierenburg. – Springer: Springer Science + Business Media, 2008. – P. 13–26.
- Starczenko N.* Świątynia jako miejsce publiczne w życiu szlachty końca XVI wieku // *Res Historica.* – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curi-Skłodowskiej, 2000. – Zeszyt 10. – S. 179–188.

- Starczenko N.* Zapowiedź zemsty na Wołyniu w 2 połowie – na początku XVI wieku // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa: Neriton, 2011. – Półrocznik XVIII/1 (35). – S. 283–312.
- Sucheni-Grabowska A.* Wolność i prawo w staropolskiej koncepcje państwa – Warszawa: Muzeum Historii Polski. – 2009.
- Sysyn F. E.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // HUS. – 1982. – Vol. VI. – No. 2. – S. 167–190.
- Szczątka Z.* Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1968. – T. XX. – Zeszyt. 1. – S. 93–123.
- Szymczak J.* Pojedynki i harce, turnieje i gonitwy. Walki o życie, cześć, sławę i pieniądze w Polsce Piastów i Jagiellonów. – Warszawa: DiG, 2008.
- Szymczak J.* Pojedynki rycerskie, czyli rzecz o sądzie bożym w Polsce Jagiellonów // Studia z Dziejów Państwa i Prawa polskiego. – 1999. – T. IV. – S. 157–166.
- Szyndler B.* Pojedynki. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987.
- Weber M.* Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Weinstein D.* Fighting of flyting? Verbal duelling in mid-sixteenth-century Italy // Crime, Society and Law in Renaissance Italy / Ed. by T. Dean and K. J. P. Lowe. – Cambridge University Press, 1994. – P. 204–220.
- White S. D.* Debate: The «Feudal Revolution»: II // Past and Present. – 1996. – No. 152. – P. 205–223.
- Winiarz A.* Sądy Boże w Polsce // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – T. V. – Zeszyt. II. – S. 290–313.
- Wiślicz T.* Gest obraźliwy na wsi polskiej w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1997. – T. LXXXVIII. – Z. 3–4. – S. 417–425.
- Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – S. 81–83.
- Zaremska H.* Historia przemocy w Europie średniowiecznej i nowożytnej // Człowiek i agresja: głosy o nienawiści i przemocy: ujęcie interdyscyplinarne / Pod red. Ł. Jurasz-Dudzik. – Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2002. – S. 18–33.
- Zmora H.* The Feud in Early Modern Germany. – New York: Cambridge University Press, 2011.

Іменний покажчик*

А–Я

Абрамович, Маєр, корчмар 312

Августинович, Юрко 394

Альгази Г. 29

Андросович, Яско 326

Антонович, Володимир 24, 25

Арєс Ф. 244

Асланович, Андрій 199, 200

Аугустиняк, Уршула (Augustyniak U.) 13

Бавор-Пилитовський, Ян 167, 292, 293, 304, 338

Баглаєвич, Пилип 191

Баковецький, Михайло, 140

Балабан, Федір 177, 185

Барановський, Стефан 98, 111, 327

Бартлет, Роберт (Bartlett R.) 35, 203

Белинський, Ян – див. Белінський, Ян

Белінський, Ян 106, 124

Беняшко 110

Бережецький, Вавринець (Лаврин) 240

Бережецький, Василь 447

Бережецький, Гаврило 447

Бережецький, Григорій 447

Бережецький, Іван 166, 177, 184

Бережецький, Лев 240

Бережецький, Миколай 240

Берк П. 8

Бжостовський з Гульчі, Миколай 209

Бзовський, Войтех 101

Билецький, Іван 305

Билина, Вінцент 148, 189, 194

Билинський, Матіаш 264

Бистриковський, Ян 65

Білецький, Іван 184

Білецький, Олександр 115

* 1. Більшість персоналій у покажчику, представляють місцеву волинську шляхту, хоча значну його частину становлять також слуги місцевої шляхти – вони виконували найрізноманітніші функції при своїх панах і зазвичай походили з інших територій Речі Посполитої. Встановити їхнє точне походження важко, однак шляхта воліла трактувати своїх слуг як представників шляхетського стану. Окремі випадки, коли найімовірніше йдеться про простолюдинів, зазначено.

2. У покажчику вказано належність осіб до князівських родин за правом народження чи у жінок через одруження.

3. Повне поименовання у джерелах одружених жінок-шляхтянок складалося з прізвища та імені чоловіка в присвійній формі, власного імені жінки та імені й прізвища її батька в родовому відмінку. Наприклад: Гаврилова Яковицька Марина Василя (Василівна) Янчинського. Відповідно, Гаврило Яковицький був чоловіком Марини, а Василь Янчинський – батьком. Однак повну форму зазвичай уживали в нотаріальних актах, натомість у документах з повсякденного життя жінки фігурували за іменем і прізвищем чоловіка (Гаврилова Яковицька), з додаванням власного імені (Гаврилова Яковицька Марина), іноді тільки за власним іменем (Марина Яковицька). В покажчику джерельну форму модифіковано: жінку подано за родовим прізвищем, водночас стоїть перехресне посилання на її прізвище за чоловіком (Семашківна, Раїна Олександрівна – див. Гулевичева, Раїна). А в головній покажчиковій позиції подано повну інформацію про неї: Гулевичева, Раїна Олександрівна Семашківна, дружина Андрія Васильовича Гулевича. Якщо у жінки було кілька шлюбів і це зазначено в книжці, то цю інформацію подано в пункті, де зафіксовано її дівоче прізвище. Натомість у графі, де жінку ідентифіковано за чоловіком, вказано при потребі, якою за черговістю дружиною вона була.

4. Кириличний покажчик об'єднує українські і російські позиції, їх подано за українською абеткою (тобто українське «е» і російське «э» йдуть разом під українською «е»).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Білицький, Мартин 142
 Білостоцька, Софія (з Ошовських), дружина
 Микити Білостоцького 189
 Білостоцький, Василь 182, 222, 296, 297
 Білостоцький, Ждан 395
 Білостоцький, Іван Матвійович 145
 Білостоцький, Іван 313, 408
 Білостоцький, Яцко 182, 296, 297, 313
 Білостоцькі 296
Білоус, Наталя 12, 55
Блануца А. 26
 Ближинська Ганна – див. Боговитинова-
 Шумбарська, Ганна
 Ближинський, Олександр 265, 266, 267, 270
 Ближинський, Юрій 269, 270
 Ближинський, Ян 264, 265, 266, 269, 277, 288
 Ближинський, Ян Янович 270
 Ближинські, шляхтичі 266
Блок, Марк 7, 30, 45, 464
 Бобицька, Н, дружина Яцка Бобицького 141
 Бобицький, Семен 232
 Бобрикович, Іван 439, 443, 444, 445, 447
 Богданович, Федір 245, 246
 Боговитин – див. Боговитин-Козерадський;
 Боговитин-Шумбарський
 Боговитин-Козерадський, Адам, 92
 Боговитин-Шумбарський, Андрій 238
 Боговитин-Шумбарський, Левко 238
 Боговитин-Шумбарський, Миколай 178, 238,
 264, 265, 266, 267, 268, 270, 288, 301, 302,
 333, 356
 Боговитин-Козерадський, Федір 65
 Боговитин-Шумбарський, Вацлав 165, 166, 167,
 168, 172, 185, 357
 Боговитинівна-Шумбарська, Маруша – див.
 Хрінницька, Маруша
 Боговитинівна-Шумбарська, Олександра – див.
 Будзівська, Олександра
 Боговитинівна-Шумбарська, Раїна – див.
 Ярмолинська Раїна
 Боговитинівна-Шумбарська, Софія – див.
 Семашкова Софія
 Боговитинова-Шумбарська Єва (з Павловичів),
 перша дружина Миколая Боговитина 266
 Боговитинова-Шумбарська, Ганна (з
 Ближинських), друга дружина Миколая
 Боговитина 266
 Богуслав, Даніель 299
 Богуш, Каспер 437, 438
 Бокій – див. Бокій-Печихвостський
 Бокій, N 274
 Бокій-Печихвостський, Гаврило 386, 403
 Бокій-Печихвостський, Філіп 179, 237, 247, 248,
 272, 273, 284, 295
 Болбас – див. Болбас-Ростоцький, Василь 359
 Борейко, Богдан 148
 Борейкова, Овдотья (з Гноєнських), дружина
 Марка Борейка 148
 Борейко, Остафій 354, 387
 Борейко-Кнерутський, Григорій 141
 Борзобогатий – див. Борзобогатий-
 Красенський
 Борзобогатий-Красенський, Андрій 265
 Борзобогатий-Красенський, Василь 150, 151, 185,
 368, 396, 432, 439.443
 Борзобогатий-Красенський, Іван 110, 238, 260,
 264, 265, 275, 277, 333, 350, 381, 400
 Борзобогатий-Красенський, Ілляш 395
 Борзобогатий-Красенський, Костянтин 432,
 439, 443
 Борковський, Андрій 122
 Боровська, Галшка – див. Суриновая-
 Перевісска, Галшка
 Борушковський, Ян 104, 113
 Бранський, Адам 404
Брейтуейт (Брейтуэйт), Джон 31
 Бриковський, Якуб 180
 Брулкович-Гуляльницький – див.
 Гуляльницький Брулкович
Бруннер, Отто 30
 Будзівська Олександра (з Боговитинів-
 Шумбарських), дружина Миколая
 Будзівського 266, 269, 270
 Будорозький, Дем'ян 80
 Будорозький, Миколай 80
 Будорозький, Пашко 80
 Будорозький, Самійло 80
 Букоємський – див. Єло/Єлович-Букоємський
Бурдье, П'єр 22, 34, 63, 78, 84, 93, 158, 159, 408
 Буремські – див. Курцевичі-Буремські
 Бурова Раїна, дружина Івана Бурого 145, 172,
 336
 Бурський, Стефан 240
 Бурцевич, Іван 114, 115
Бутейко В. 151, 252, 311
 Бутетицький, Роман 160, 169
 Бутович, Григорій 304
 Бялобризьський, N 217
 Вагановський, Олександр 341
 Вагановська, Марина – див. Порицька, Марина
Вайт, Стівен 32, 5

- Вайт, Хейден 40
 Валевський, Ян 192
 Валяко, Ірина 12
 Вандаловський, Матіяш 300
 Вандаловський, Миколай 300
 Ванькович, Богуш 175
 Ваповський, Анджей 211, 448
 Вебер, Макс 29
 Вегленська, Катерина Якубівна — див.
 Черневська, Катерина Якубівна
 Вегленський, Ян 77
 Велицька Марина, кн. — див. Кайсарова-
 Колодежинська, Марина
 Велятицький, Іван 176
 Вербицький, Вікторин 331, 350
 Вербський, Григорій 117, 118, 413, 416, 420, 421
 Верпета, Филип 80
 Верховський, Вавринець (Лаврин) 432
 Вигнанський, Матей 113, 331
 Вигнанський, Ян 180
 Вигура, Богдан 131
 Визгерд — див. Визгерд-Заболоцький
 Визгерд-Заболоцький, Антон 80, 126, 179, 230,
 282, 283, 284, 360
 Визгерд-Заболоцький, Кирик 284, 407
 Визгерд-Заболоцький, Клим 284
 Витвинський, Войтех 257, 259
 Витвинський, N 382, 402
 Витонизький, Михайло 335
 Вишетравка, Павло 305
 Вишинський, Павло 273, 275, 281
 Вишневецька, Раїна Могилянка, кн., дружина
 кн. Михайла Вишневецького 125
 Вишневецька Олена (з Яловицьких), кн.,
 дружина кн. Олександра Вишневецького
 378
 Вишневецький, Андрій, кн. 68, 309
 Вишневецький, Михайло, кн. 266, 305
 Вишневецький, Юрій, кн. 266
 Вишпольська Марія, дружина Миколая
 Вишпольського 199, 200
 Вишпольський, Семен 199, 200
 Вілкул, Тетяна 12
 Вільгорський, Андрій 92, 288
 Вільгорський, Михайло 413
 Вільгорський, Роман Львович 396
 Вільчопольський, Ян 338
 Вінниченко О. 80
 Война, Андрій 305
 Войновський, Якуб 447
 Войтковський, Габріель 176
 Волинець, Богдан 128, 130
 Волинець, Іван 88, 200
 Волинець, Миколай 128, 129, 130, 132
 Волович, Остафій 305, 415
 Волович, Григорій Григорович 122
 Воловичівна Ганна — див. Семашкова Ганна
 Володкович, Григорій 91
 Волошин, Юрій 13
 Волчко, N 397
 Волчко, Федір 113
 Волчко-Жасковський, Григорій, 105, 106, 142,
 147, 247, 248
 Волчко-Жасковський, Прокіп 105, 106
 Вориський, Миколай 285
 Вориський, Остафій 285
 Вориський, Станіслав 86, 161, 285, 306
 Ворона — див. Ворона-Боратинський
 Ворона-Боратинський, N 381
 Ворона-Боратинський, Андрій Яцкович 144, 145
 Ворона-Боратинський, Михайло 123, 182
 Ворона-Боратинський, Ян 399
 Ворона-Боратинський, Ян Томилович 179, 219,
 220
 Ворона-Боратинський, Ян Яцкович 144
 Воронецька, Марія Іванівна (з Білостоцьких),
 кн., дружина Януша Воронецького 296
 Воронецький, Матис (Матуш), кн. 66, 446
 Воронецький, Петро, кн. 286
 Воронецький, Станіслав, кн. 80, 296
 Воронецький, Януш, кн. 80, 182, 222, 296, 297
 Вороничова Гальшка (з Муховецьких),
 дружина Василя Воронича 383
 Воронович, Гнівош 101
 Ворончук, Ірина 46, 63
 Воютинська, Ганна Федорівна Хмарянка,
 дружина Федора Воютинського 261
 Воютинський, Федір — див. Гулевич-
 Воютинський
 Ганнібел, Влох 83, 127
 Гапонович, Михайло 330
 Гарабурда, Ян 255, 256, 257, 260, 261, 262
 Гарабурдина Михайлова, Доменітра
 Олександрівна Гетолтовна (Кейстугівна)
 255
 Гендриков, Владимир 86
 Генріх IV 206
 Генріх III Валуа 211
 Гинзбург, Карло 10, 45
 Глинський, Михайло, кн. 209

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Гнівош з Олексова, Балтазар 354, 361, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 443, 445, 446, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 457
- Гнівош з Олексова, Ян 443, 33, 434, 435, 436, 437, 438, 440, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 455, 456
- Гнівошева Федора (з Чорторийських), кн., дружина Балтазара Гнівоша 431
- Гнівош з Далевіц 208
- Гнівші 435
- Гнонська, Овдотья — див. Борейкова, Овдотья
- Гоголевський, Ян 394, 397
- Голец, Домінік 299, 308*
- Голинський, Ян 246
- Головинський, Гаврило 259
- Головня-Острожецький, Андрій, кн. 109, 320
- Голуб — див. Голуб-Сердятицький, Михайло
- Голуб-Сердятицький, Михайло 229, 336, 358
- Голубок — див. Голубок, Каспер
- Голубок, Каспер 434, 435, 438
- Головчинська Софія, кн. — див. Сангушкова, Софія
- Гольшанська, Ганна Юрївна — див. Кирдеева-Мильська, Ганна
- Гольшанська, Марія, кн. — див. Курбська, Марія
- Гончаренко, Надія 12*
- Горайн, Богуш 264, 265
- Горін, Сергій 12, 451*
- Городиський Жаба, Федір 199
- Гостська, Ганна 358
- Гостська Настася Василівна (з Лосятинських), дружина Івана Гостського 190
- Гостський, Гаврило 383, 387, 446
- Гостський, Роман 91, 105, 358
- Гостський, Ярофій 69, 326, 386, 416
- Грамшей, Станіслав 67
- Грибовський, Войтех, 432
- Грибовський, Томаш 273
- Грибовський, Ян 275
- Григорій XI 203, 209
- Григорій Турський 202
- Григорович, Ждан 147
- Гричинич, Кузьма Тирон 106
- Гришко, невідомого походження 139
- Грінченко, Борис 166*
- Гріншїлдс, Малкольм (Greenshields M.) 29*
- Гроновський, Матей 436
- Грубач, Войтех 115
- Грушевський, Михайло 24, 25*
- Гулевич, Андрій Васильович 226, 271, 281
- Гулевич, Бенедикт Васильович 282
- Гулевич В. 291*
- Гулевич, Василь 66, 67, 69, 71, 76, 86, 98, 102, 122, 124, 133, 152, 157, 171, 178, 181, 217, 221, 225, 226, 227, 271, 273, 274, 275, 280, 325, 326, 364, 383, 386, 387, 399, 403, 404, 422, 436, 452
- Гулевич, Василь Васильович 226
- Гулевич, Григорій 422
- Гулевич, Григорій Григорович 192, 281
- Гулевич, Дем'ян Романович 88, 120, 142, 158, 159, 188, 221, 222, 237, 241, 246, 248, 249, 250, 251, 263, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 292, 304, 306, 313, 323
- Гулевич, Іван Григорович 273, 275, 281, 285
- Гулевич, Миколай 219, 220, 221, 227, 230
- Гулевич, Михайло 153, 179, 222, 273, 274, 275, 276, 281, 282, 284, 398, 432
- Гулевич, Михайло Васильович 259, 282, 339
- Гулевич, Михайло Янушевич 273, 281
- Гулевич, Олександр Дем'янович 273, 275, 285, 286
- Гулевич, Роман Михайлович 276
- Гулевич, Федір 83, 141, 285, 311
- Гулевич, Федір Григорович 281
- Гулевич, Федір Романович 226
- Гулевич, Юрій Дем'янович 276, 277, 284
- Гулевич-Воютинський, Федір Гаврилович 261
- Гулевич-Дрозденський, Гнівош 108
- Гулевичева, Ганна Михайлівна (з Коритенських), дружина Михайла Гулевича 281
- Гулевичева, Настася Патрикіївна-Курозвонська, дружина Дем'яна Гулевича 281
- Гулевичева, Раїна Олександрівна Семашківна, дружина Андрія Васильовича Гулевича 271, 281
- Гулевичева-Воютинська, Ганна Федорівна Хмарянка (з Миловських), дружина Федора Гулевича-Воютинського 261
- Гулевичі 126, 239, 271, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 284, 396
- Гулевичівна, Ганна Михайлівна — див. Єловичева-Букоємська, Ганна
- Гулевичівна, Марина/Маруша Романівна — див. Черничцька-Злобина, Марина (перший шл.); Роголина, Марина (другий шл.)
- Гулевичівна, Настася Григорівна — див. Хорошкова, Настася

- Гулевичівна, Настася Романівна – див.
Калусовська, Настася
- Гулевичівна, Раїна Романівна – див. Вориська,
Раїна
- Гулевичівна, Софія – див. Смиківська, Софія
- Гуляльницький, Василь 282
- Гуляльницький, Гаврило 177, 185
- гуляльницький, Іван Тимофійович 89
- Гуляльницький, Іван 282, 398
- Гуляльницький, Кіндрат 273
- Гуляльницький, Мойсей 66
- Гуляльницький, Прокіп 230
- Гуляльницький, Тарас 88, 178
- Гуляльницький, Яцко 178
- Гуляльницький, Н 313
- Гуляльницький Брулкович, Мартин 178
- Гуляльницький Брулкович, Яцко 178
- Гуляльницький Горох, Петро 281
- Гуляльницький Поповка, Петро 230
- Гуляльницький Поповка, Яцко 215, 216, 230
- Гуляльницькі 126, 282, 284
- Гумбрехт Х. У.* 10
- Гурко-Омелянський – див. Омелянський Гурко
- Гутор-Рогачовський – див. Рогачовський Гутор
- Гесинський, Ян 183, 220
- Гесинський, Ярош 183
- Гетолтовна (Кейстутівна), Доменітра
Олександрівна – див. Гарабурдина,
Доменітра
- Гетолтовна (Кейстутівна), Тетяна
Олександрівна – див. Дривинська, Тетяна
- Гізель, Інокентій 75, 85, 242, 355
- Гловацький, Андрій 186, 191, 262, 263, 322
- Горецький, Ян 447
- Гмітерек, Генріх* 13
- Граєвський, Станіслав 79, 123, 411, 413, 368, 375,
386, 415, 456
- Грегорівський, Ян 122
- Гроздинський, Ян 101
- Громацький, Войтех 177
- Гуйський, Криштоф 71
- Гурницький, Лукаш 75, 76, 210, 320, 354
- Гутовський, Рафал 142
- Гутовський, Станіслав Рафалович 142
- Даменський, Станіслав 105
- Данилович, Григорій 280, 413, 415, 416
- Данте Аліґ'єрі 96
- Дахнович, Андрій 76, 132
- Девис Земон, Наталі (Davis Zemon N.)* 74, 101
- Дегтевський, Мойсей 298
- Дедеркало, Григорій 301, 302, 303, 356
- Демченко Г.* 241
- Демченко, Людмила* 12
- Дениско-Матвієвський, Олександр 115
- Держановський, Станіслав 88
- Деспотівна (Бранкович) Ганна, кн. – див.
Збаразька, Ганна
- Дешковська, Н, дружина Богуша Дешковського
327
- Дзвонівський, Ян 290
- Дибовський, Якуб 394
- Динґес М.* 23
- Длугош, Ян 208
- Добринський, Андрій 108, 109
- Довбищенко М.* 280
- Довга, Лариса* 12, 85
- Дорогостайський Монвид – див. Монвид-
Дорогостайський
- Дривинська, Тетяна Олександрівна Гетолтовна
(Кейстутівна), дружина Василя
Дривинського 255
- Дривинська, Овдота Данилівна (з
Рогозинських), дружина Лаврина
Дривинського 256
- Дривинський, Базиліус/Василь 381, 386
- Дривинський, Кирик 394, 397
- Дривинський, Лаврин 255, 256, 257, 260, 262
- Дривинський, Павло Кирикович 394
- Дружина, Гния 104
- Друцька, Ганна Романівна – див. Соколинська,
Ганна Романівна
- Друцька-Соколинська, Марина Андріївна, кн. –
див. Курцевичева-Буремська, Марина
(перший шл.); Хрінницька, Марина (другий
шл.)
- Дубницький, Іван Михайлович 181
- Дубницький, Михайло 100, 146, 339
- Дубовецький, Іван 180
- Душа-Подорецький, Амброжій 104, 113
- Дьоготь, Ісак 312
- Дюбі, Жорж* 70
- Едуард III 99
- Еліас, Норберт* 31
- Ексле О. Г.* 20
- Еліас Н.* 31
- Єло-Букоємський, Адам 147, 169, 281, 437
- Єло-Букоємський, Василь 293
- Єло-Букоємський, Іван 147, 220, 241, 293, 304, 438

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Слович-Букоємський, Миколай 293
 Словичева-Букоємська, Ганна Михайлівна
 (з Гулевичів), дружина Івана Словича-
 Букоємського 64
 Словичі-Букоємські 307, 400
 Слович-Малинський, Василь 282
 Єло-Малинський, Іван 124
 Єло-Малинський, Костянтин 279, 424
 Єло-Малинський, Михайло 424
 Єло-Малинський, Остафій 153, 228, 275, 276,
 277, 381, 387, 411, 412, 413, 418, 424, 425, 445
 Єло-Малинський, Н 354
 Словичева-Малинська, Марія (з Масальських),
 кн., дружина Костянтина Єло-Малинського
 279, 424
 Словичева-Малинська, Богдана (з Яловицьких),
 дружина Михайла Єло-Малинського 378
 Словичева-Малинська, Богдана (з Любецьких),
 кн., дружина Остафія Єло-Малинського 420
 Єло-Малинські 105, 124, 393, 394
 Словичівна-Малинська, Настася – див.
 Острожецька, Настася
 Словичівна-Малинська, Олена – див.
 Чапличева-Шпановська, Олена
 Єрлич, Олізар 102
Єрусалимський К. (Єрусалимский К.) 82
- Жаба-Городиський, Федір – див. Городиський
 Жаба, Федір
 Жабокрицький, Василь 184
 Жабокрицький, Іван Дахнович 397
 Жабокрицький, Станіслав 396
 Жабокрицький, Ян 265, 267
 Жабчич, Ян 102
 Жаконський, Жигимонт 447
 Жаконський, Марцін 447
 Жарновський, Войтех 114
 Жегота, Н 66
 Жолкевський, Станіслав 191
 Жоравницька, Олександра Олександрівна –
 див. Загоровська, Олександра
 Жоравницька, Олена Коптівна, дружина Яна
 Жоравницького 433, 434, 435, 439, 441, 443,
 446, 447, 449, 452
 Жоравницький, Василь 248, 350
 Жоравницький, Марко Олександрович 320,
 431, 432, 433, 434, 435, 438, 439, 441, 443,
 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 455
 Жоравницький, Олександр Маркович 386, 416,
 438
 Жоравницький, Тимофій Михайлович 431
 Жоравницький, Томаш Янович 433, 436, 439,
 443, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 455
 Жоравницький, Ян Васильович 431, 451
 Жоравницький, Ян Михайлович 431, 451
 Жоравницький, Ян Маркович 431, 441, 443,
 446, 447, 448, 449, 450, 452, 455
 Жоравницькі, шляхтичі 431, 433, 434, 435, 438,
 443, 447, 449, 451, 452, 454, 455
 Жук-Котельницький, Ярош – див.
 Котельницький Жук, Ярош
 Жуковецький, Іван 217
 Журавинський, Себастьян 407
- Заберезинський, Ян Юрійович 209
 Заболоцький, Антон – див. Визнерд-
 Заболоцький, Антон
 Заборовський, Габріель 447
 Завада, міщанин 296
 Завадський, Францишек, 217
 Завадський, Ян 447
 Загоровська, Ганна Петрівна Семашківна,
 дружина Федора Петровича Загоровського
 424
 Загоровська, Маруша Миколаївна
 (зі Збаразьких), дружина Василя
 Загоровського 82, 359, 379
 Загоровська, Олександра (з Жоравницьких),
 дружина Олександра Петровича
 Загоровського 433
 Загоровська, Софія Янушівна (з Заславських),
 кн., дружина Олехна Загоровського 383
 Загоровський, Михайло Янович 221, 222
 Загоровський, Андрій Петрович 405, 406
 Загоровський, Василь Петрович 72, 82, 379, 385
 Загоровський, Гаврило 64
 Загоровський, Михайло 64, 79, 125, 217, 221,
 386, 407, 437
 Загоровський, Олександр 76
 Загоровський, Олександр Петрович 432, 433,
 434, 439, 443, 447, 451
 Загоровський, Петро 322, 323
 Загоровський, Федір Петрович 62, 67, 83, 84,
 93, 120, 124, 134, 155, 178, 312, 411, 412, 413,
 417, 418, 419, 423, 424, 426, 427, 428
 Загоровський, Ян 451
 Загоровські, шляхтичі 178, 324, 446
 Загурський, Валеріан 218, 219
 Заєць (Заєць-Зденезький) Богуш 83, 84, 86, 132,
 181, 384, 387, 407
 Заєць, Миколай Богушевич 44, 84, 169, 171
Зазуляк, Юрій 170, 193, 374, 385

- Захєвський, Анджей* 13, 166
Захєвський А. (див. Захєвський, Анджей)
 Залєнський, Андрий Валєнтович 62, 132
 Залєнський, Матуш 243
 Залєсовський, Єремїаш 217, 248
 Замойський, Ян 68, 211, 212, 242, 272, 278, 279, 286, 327, 403, 404, 440
 Занковський, Войтех 176
 Заремба, Мартин 268
 Заремба, Ян 265
 Заславська, Олександра Сангушківна, кн., дружина кн. Януша Заславського 272
 Заславський, Михайло, кн. 311
 Заславський, Олександр, кн. 76, 396
 Заславський, Януш, кн. 237, 248, 263, 272, 273, 283, 295
 Заячинський, Миско 124
 Збараська, Ганна Дєспотївна (Бранкович), кн., друга дружина кн. Миколая Збараського 108, 122, 221, 342
 Збараська, Н, кн. 118
 Збараська, Маруша Миколаївна, кн. (359) – див. Загоровська, Маруша
 Збараська, Барбара Михайлівна (з Козинських), кн., дружина кн. Юрія Збараського 335, 358, 385
 Збараський, Миколай, кн. 124
 Збараський, Юрій, кн. 375
 Збараський, Януш, кн. 155, 264, 303, 310, 334, 336, 337, 351, 359, 436
 Збараські, князі 84
 Збицький, Станіслав 140
 Зборовський, Самійло 211, 440, 448
 Зборовські, магнатська родина 211, 441
 Збранный, Марко 397
Зєма, Валерій 12
 Зигмунт I Старий 209, 210
 Зигмунт III Ваза 54, 212, 352, 444
 Зигмунт II Август 55, 59, 209, 431
 Зик-Князький, Федір – див. Князький Зик, Федір
 Злоба/Злоба-Чернчицький – див. Чернчицький Злоба
Змора, Гїлай (Zmora H.) 32, 38
 Зоря, Миколай 108
 Іван Грозний 212
 Іваницький, Богуфал 65, 66, 67, 148, 153
 Іваницький, Лаврин 88, 442
 Іваницький, Лазар 62, 65, 88, 386, 437
 Іваницький, Матяш 355
 Іваницький, Тимофій 437
 Іваницькі, шляхтичі 324
 Іванович, Василь 144
 Іванович, Зєнко 215, 216
 Інварський, Станіслав 435, 437, 447, 454
Інкін, Василь 244, 245
 Ісайковський, Іван 264, 265
 Кавецький, Зигмунт 423
 Кайсаров-Колодежинський, Габрієль 398
 Кайсарівна-Колодежинська, Раїна Габрієлівна 398
 Кайсарова-Колодежинська, Марина (з Велицьких), кн., дружина Габрієля Кайсарова-Колодежинського 398
 Калусовська, Настася Романівна Гулевичівна, дружина Івана Калусовського 188, 285
 Калусовська, Федора Яківна (з Колпитовських), дружина Яна Калусовського 437
 Калусовський, Гнівoш 65, 122, 189, 437
 Калусовський, Іван Петрович 65, 142, 160, 189, 285, 338, 437
 Калусовський, Миколай Іванович 285
 Калусовський, Олександр Гнівoшевич 188, 338
 Калусовський, Федір 65, 122
 Калусовський, Ян 142, 437
 Каменський, Войтех 277
 Каменський, Станіслав 414
Камлер Марцін (Kamler M.) 28, 237, 308, 309
 Кандиба, Станіслав 68, 81, 216, 325
 Капуста, Станіслав 320
 Карковський, Станіслав 423, 427
 Карл X 206
 Кармановський, Якуб 199
 Карпінський, Лаврин 439
Кассієр, Ернєст (Kassierer Э.) 45
 Кашєвський, Войтех 123
 Кґраєвський, Станіслав – див. Граєвський, Станіслав
 Кґреґоровський Ян – див. Гґреґоровський, Ян
 Кґроздинський – див. Гґроздинський Ян
 Кєнєцький, Адам 111
Кєрролл, Стюарт (Carroll S.) 37, 207, 408
 Кирдєєва-Мильська, Ганна Юрїївна
 Гольшанська, кн., дружина Олізара Кирдєєва-Мильського 442
 Кирдєєва-Мильська, Маґдалєна Скуминівна
 Тишкевичівна, дружина Івана Кирдєєва-Мильського 81
 Кирдєєв-Мильський, Олізар 381, 383, 386, 387, 391
 Кирдєєв-Мнїшинський, Іван 393

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Киселі 443
 Киселівна, Ганна — див. Марковська, Ганна
 Киселівна, Марія — див. Четвертинська, Марія
 Киселі-Дорогиницькі, шляхтичі 325
 Кисьль, N 126
 Кисьль, Григорій — див. Кисьль-Низкиницький, Григорій
 Кисьль, Олександр — див. Кисьль-Дорогиницький, Олександр
 Кисьль-Дорогиницький, Олександр 335, 436
 Кисьль-Низкиницький, Григорій 62, 375
 Кишка, Миколай 172
 Клевецький, Олександр 421
 Клепацький, Щасний 224
 Ключський, Матвій 127
 Княгининський, Богдан 86, 87
 Князький, Федір 102, 262
 Князький Зик, Федір 221
 Кобиленьський, Пилип 126
 Ковалевський, Станіслав 107
 Козаревський, Василь 155
 Козека, Андрій, кн. 42, 436
 Козека, Дмитро, кн. 325, 337, 376, 385, 386, 400, 407, 443
 Козека, Петро, кн. 42
 Козека, Юрій, кн. 42
 Козека, Януш, кн. 42, 436
 Козеки, князі 42
 Козельський N 111
Козер Л. 118, 119
 Козечина, Катерина (з Фальчевських), кн., дружина кн. Дмитра Козеки 325
 Козинська, Барбара — див. Збаразька, Барбара
 Козинський, Дмитро Олехнович 375, 393
 Козинський, Іван 378, 394
 Козинський, Олександр 217
 Козинський, Роман 358
 Козинський, Семен 41, 42, 182
 Козловський, Семен 281, 282
Козьол, Джефрі (див. Koziol G.) 464
 Коїленська, Ганна (з Хрінницьких) дружина Ждана Коїленського 383
 Коїленський, Ждан 403
 Колмовська, Гальшка 261
 Колмовська, Ганна 261
 Колмовська, Маруша (Курцевичівна-Буремська), кн., дружина Григорія Колмовського 261
 Колмовський, Богдан 424
 Колмовський, Григорій 93, 155, 178, 261, 385, 432, 433, 435, 437, 438, 452
 Колодежинські, шляхтичі 398
 Коломийський, Станіслав 176, 258
 Колпитовська, Марина Андріївна — див. Холоневська, Марина
 Колпитовська, Уляна (з Кутровських), дружина Остафія Колпитовського 437
 Колпитовська, Федора Яківна — див. Калусовська, Федора
 Колпитовський, Костянтин 238, 242, 297, 298, 299, 380, 437
 Колпитовський, Остафій 437
 Колпитовські, шляхтичі 437
 Колчинський, Михайло 191
 Комнацький, Матис 88, 200
 Коптівна Олена — див. Жоравницька, Олена
 Корбутова, Катерина, дружина Михайла Корбута 148, 189, 194
 Корецька, Марія Василівна Чапличівна/ Чаплянка, кн., дружина кн. Богуша Корецького 103
 Корецький, Богуш, кн. 81, 108, 324, 337, 413, 415, 424
 Корецький, Яхим Богушевич 81, 127, 222
 Коритенська, Ганна — див. Масальська, Ганна (1-й шл.); Гулевичева, Ганна (2-й шл.)
 Коритенський, Григорій 243
 Коритенський, Іван 243
 Коритенський, Михайло 110, 244, 280, 327
 Коритенський, Павло 91
 Коритковський, Миколай 435
 Коровай — див. Коровай-Селецький
 Коровай-Селецький, Андрій 148, 219, 229
 Коровай-Селецький, Остафій 148, 219, 380
 Корчовський, Миколай 80
 Косаковський (Kossakowski) 327
 Косовський, Григорій 348
 Костинна, Ганна — див. Хмарина, Ганна
Костырев В. 239
Костомаров, Микола 24, 25
 Костюшкович-Хоболтовський, Богдан 72, 186, 192, 422
 Костюшкович-Хоболтовський, Власій Богданович 179, 238, 297
 Костюшкович-Хоболтовський, Федір Богданович 238, 297, 298
 Костюшкович-Хоболтовський, Іван Богданович 297, 298
 Костюшковичі-Хоболтовські 242
 Котельницька, Маруша (Курцевичівна-Буремська), кн., дружина Філона Котельницького 261

- Котельницький, Григорій 44
 Котельницький, Філон 261
 Котельницький Жук, Ярош 148
 Котович-Перевіссський, Богдан 130
 Котович-Перевіссський, Іван 130, 131
 Котович-Перевісські, слуги кн. Сангушків-Кошерських 131
 Коховські, шляхтичі 218
Кочерська Марія (Koczerska M.) 66
 Кошиковський, Юрій 360
 Кошка – див. Кошка-Жоравинський
 Кошка-Жоравинський, Гнівош 238, 240, 273, 274, 276, 277, 278, 280, 313
 Кошка-Жоравинський, Матвій 238, 240 273, 276, 277, 313
 Кошка-Жоравинський, Фарисан 238, 240, 244, 273, 274, 276, 277, 280, 313
 Кошка-Жоравинський, Януш 244, 262, 280
 Кошка-Жоравинський, Ян 244
 Кошка-Жоравинський, Петро 274
 Кошка-Жоравинський, Яско 280
 Кошки-Жоравинські 274, 280
 Коцанка-Жоравинська, Олена – див. Масальська, Олена
 Кравець, Малхер 434, 435, 447
 Красенський – див. Борзобогатий-Красенський
 Краснодарський, Тимофій 383
 Красносельський, Григорій 413, 419, 420
 Красовський, Ян 107
 Кривцева Якубова, Ганна, міщанка 245
 Кривець, Якуб, міщанин 245, 246
Крикун, Микола 13, 56, 57, 59, 97, 192
 Кромер, Марцін 209, 211
Кром М. 29, 49
 Круневич, Семен 226, 257, 258
 Круневич, Філіп 257, 258
 Круш, Мартин 395
 Круш, Фабіян 395
 Круш, Фронц 350, 395
 Крушинський, Якуб 177, 191, 312
 Крушовський, Ян 397
 Кузьминський, Андрій 406
Кулаковський П. 344, 348
 Кулаковський, Н 140
Кулиш П. 25
 Кунат, Мартин 89
 Курбська, кн. 161
 Курбська, Марія Гольшанська, кн., дружина Андрія Курбського 82, 118
 Курбський, Андрій, кн. 65, 68, 82, 110, 118, 309, 314, 350, 442
 Куровський, Ян 327
 Курозвонський – див. Патрикій-Курозвонський
 Курпський – див. Курбський Андрій
 Курцевич, Костянтин, кн. 119
 Курцевич, Костянтин Михайлович, кн. 261, 357
 Курцевич, Михайло Михайлович, кн. 376, 407
 Курцевич, Михайло Іванович, кн. 122, 357
 Курцевич, Олександр Михайлович, кн. 376, 385, 407
 Курцевич, Прокіп Михайлович, кн. 125
 Курцевич, Федір Михайлович, кн. 261, 357, 376, 407
 Курцевич (Булига), Дмитро, кн. 122, 261
 Курцевич-Булига, Костянтин Дмитрович, кн. 76
 Курцевич-Булига, Ян Дмитрович, кн. 76
 Курцевич-Буремський, Андрій Андрійович, кн. 262, 263
 Курцевич-Буремський, Андрій Олександрович, кн. 69, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263
 Курцевич-Буремський, Олександр Дмитрович, кн. 258
 Курцевич-Буремський, Федір Олександрович, кн. 258
 Курцевич-Буремський, Ярош, кн. 257
 Курцевичева Андрієва – див. Курцевичева-Буремська, Марета/Маруша
 Курцевичева-Буремська, Марета/Маруша Лащівна, кн., дружина Андрія Олександровича Курцевича-Буремського 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
 Курцевичева-Буремська, Марина Андріївна (з Друцьких-Соколинських), кн., дружина Олександра Дмитровича Курцевича-Буремського 257, 258
 Курцевичі, кн. 261, 324, 385, 386, 400
 Курцевичівна-Буремська, Маруша Дмитрівна – див. Колмовська, Маруша (перший шл.); Котельницька, Маруша (другий шл.)
 Кутровська, Уляна – див. Колпитовська, Уляна
Кутшеба, Станіслав (Kutrzeba S.) 173
 Кучук-Лазуцький, Василь 194
 Лабунський, Криштоф 102, 176
 Лавда, Станіслав 122
 Лапа, Лукаш 79, 455
Ланно И. 57, 58, 59
 Ласко – див. Секунський Ласко, Михайло
 Ласко, Федір 304
 Ласко-Чернчицький – див. Чернчицький Ласко, Іван
 Ласький, Альбрехт 415

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Лаш, Адам 407
 Лаш, Ольбрехт 257
 Лаш, Остафій 257
 Лаш, Станіслав 407
 Лаш, Ян 407
 Лаш, Ярош — див. Лаш-Стримилецький, Ярош
 Лаш-Витковський, Амброзій 147
 Лаш-Стримилецький, Ярош 257, 258
 Лаші-Стримилецькі 175, 176, 363
 Лашівна Марета/Маруша — див. Курцевичева-Буремська, Марета (перший шл.); Лешневська, Марета (другий шл.)
 Лебедський, Матис Щаснович 226
Левицкий, Орест, 9, 82
Леві, Джованні (Леві Д.) 8
 Лев Х 204
 Ледницький, Казимир 279
 Ледуховський, Макар 400
 Лемешовський, Захаріяш 232, 233
 Летинський, Михайло — див. Літинський, Михайло
 Лешневська, Марета Лашівна, дружина Матея Лешневського 263
 Лешневський, Матей 262, 263
 Лешницька, Марія — див. Тороканська, Марія
 Лико, Семен, кн. 265
 Линевський, Война 398
 Линевський, Михайло 74, 194, 314
 Линевський, Павло 335
 Линевський, Петро 158, 159
 Линевський, Яким 180
 Линевські 368
Липа, Катерина 12
 Липленський, Богуш 83, 141, 161, 223, 224, 230, 404, 437
 Липський, Петро 243
 Липський, Станіслав 243
 Липський, Ян 243
 Лисаковський, Миколай 67
 Литвин, Василь 119
Лізісова, Марія Тереза (Lizisowa M. T.) 166
 Літинський, Михайло 238
 Лобос, Дем'ян 265, 267
 Лозинський, Ян 110
Лозінський, Владислав (Łoziński W.) 26, 27
 Лозка, Іван 387
Лосовський, Януш (Łosowski J.) 57
 Лосятинська, Настася Василівна — див. Гостська, Настася
 Лосятинська, Раїна — див. Несвіцька, Раїна
 Лосятинський, Павло 265, 267, 268
Лотман, Юрій 73, 118, 228
 Лудвиський, Сасин 302
Лумен, Ніклас (Luhmann N.) 454
Любавский М. 56, 57
 Любецька, Богдана, кн. — див. Єловичева-Малинська, Богдана
 Любецька, Ганна Богданівна кн. — див. Харленська, Ганна
 Любецький, Григорій, кн. 420
 Людвировський, Криштоф 176
 Людовік VII 203
 Людовік XI Святий 203
 Людовік XVI 207
 Люшковський, Н 66
 Лясота, Лев Васильович 81
 Лясота, Юрій 303
Мазур, Кароль (Mazur K.) 13
 Макарович, Миколай 112, 113
 Макотерська, Ганна Костина Григорівна — див. Хмарина, Ганна
Малиновский И. 99, 100, 168, 171, 252, 311
 Малинські — див. Єло/Єловичі-Малинські
 Малицький Калікст (Маліцький Калікст) 349
Мальченко О. 26
 Марковська, Ганна (з Киселів), дружина Фалелія Марковського 123, 380, 398
 Марковська, Полонія (із Сосницьких), дружина Яцка Марковського 299
 Марковський, Василь 300
 Марковський, Миколай 300
 Марковський, Михайло 436
 Марковський, Роман 123, 299
 Марковський, Ян 300
 Марковський, Яцко 436
 Марковські 299, 300
 Мартинко, слуга невідомого походження 140
 Масальська, Ганна Михайлівна (з Коритенських), кн., дружина кн. Юрія Масальського 243, 281
 Масальська, Марія, кн. — див. Єловичева-Малинська, Марія
 Масальська, Ганна Путятянка, кн., дружина кн. Андрія Масальського 279
 Масальська, Олена (з Кошок-Жоравинських), кн., дружина кн. Івана Масальського 243, 244
 Масальський, Іван, кн. 243, 244
 Масальський, Юрій, кн. 243, 244, 281
 Матеевський, Н 124
 Матис, слуга нешляхетського походження 165

- Матчинський, Ян 275
 Медведський, Андрій 264
 Медведський, Ян 222, 223
 Межинський, Матей 171
 Мешковський Н 177
 Микулицький, Василь 116
 Мисевський, Адам 386
Михайловський, Віталій 13
 Мишка-Варковський, Михайло 69, 85, 102, 117, 154, 157, 158, 159, 169, 179, 248, 326, 330, 357, 358
 Мишки-Холоневські – див. Холоневські
Міллер, Вільям (Miller W.) 19, 35
 Млодзяновський, Станіслав 104
 Млодзяновські 107
 Мложевський 107
 Мнішковський, Якуб 142
 Мнішковський, Ян 123
 Мнішек, Юрій 212
 Могила, Петро 233
 Мокренська, Василиса (з Ружинських), кн., дружина Дем'яна Мокренського 181, 190
 Мокренський, Дем'ян 183, 190, 391
 Молинська, Марина (з Ружинських), кн., дружина Станіслава Молинського 190
 Молинський, Станіслав 181, 182, 183, 190
 Молинський, Ян 436
 Монвид-Дорогостайський Миколай 89, 101, 307
 Монлюк, Блез де 86, 207, 239
 Монтень, Мішель 86
 Монтовт, Андрій Андрійович 314
 Монтовт, Н 221, 222
 Монтовт, Ян 86,
 Монтовт, Ян Андрійович 118,
 Монтовт, Ян Якубович 279
 Монтовтова, Барбара (з Порицьких), кн., друга дружина Яна Якубовича Монтовта 279
 Монтовтівна, Ганна Янівна (Якубовича) 279
Мончак, Антоній (Mączak A.) 61, 112
Монюшко, Адам (Moniuszko A.) 13, 58
Мосс, Марсель 74
 Мостицький, Петро 108
 Мотовидло, Ян 112
 Мочульський, Криштоф 265
 Мошенський, Якуб 156
 Мулявський, Войтех 102
 Муринович, Миколай 89, 174, 216
- Наливайко, Северин 272, 286
 Напольська, Н 108
 Нашевський, Ян 265
- Неборський, Ян 176
 Немирич, Андрій 87
 Немирич, Єсиф 78, 304
 Немирич, Стефан 102, 103
 Неплатовський, Петро 175
 Непокойчицький, Н 247
 Несвіцька, Раїна (з Лосятинських), дружина Петра Несвіцького 286
 Несвіцька, Раїна Григорівна (зі Слуцьких-Чеконських), дружина Яна Несвіцького 285
 Несвецкий – див. Несвіцький
 Несвіцький, Адам 89
 Несвіцький, Василь 41, 42, 277
 Несвіцький, Василь Петрович 273, 274
 Несвіцький, Лев 146, 310
 Несвіцький, Петро 117, 118
 Несвіцький, Сасин Петрович 273, 274, 277, 285, 286
 Несвіцький, Ян Васильович 140, 272, 276, 280, 285, 286, 288
Новоселов, Василь 86, 205, 206, 207, 208, 224, 227, 231, 233, 239
- Оборський, Ян 406
 Обух-Воцатинський, Іван 243
 Обчинська, Маруша Бенедиктівна (з Солоневських), дружина Яна Обчинського 116
 Обчинський, Ян (Скочанович) 116, 132, 134, 180
 Овлучимський, Малхер 126
 Овлучимський, Юрій 216, 228
 Овлучимський, Ян 226, 357
 Овлучимські 100, 358
 Огоновський, Ян 303
 Ожельський, Свентослав (Orzelski, Świętosław) 211
 Окорський, Василь 360
 Окорський, Патрикій 295
 Окуровський, Рослан 395
 Олбутович, Станіслав 112
 Олдаковський, Станіслав 108, 261, 303, 404, 452
 Олевицький, Мартин 117
 Олександр Ягелончик 209
 Олеский, Семен 148
 Олешко, Флоріан 68, 69
 Олізаровський, Андрій 395
 Ольшевський, Федір 109
 Омелянський Гурко, Ян 161
 Омелянський Гурко, Федір 161
 Оранський, Бартош 231
 Оранський, Григорій 123

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Оранський, Михайло 98, 106, 111, 153, 229, 375
 Оранський, Михайло Григорович 145, 229
 Оранський, Михайло Павлович 142
 Оранський, Павло Григорович 67, 397
 Оранський, Семен 63
 Оранський, Юхно 63, 64
 Оранський, Яско 64, 148, 177
 Осташевський, Ян 106, 107
 Острожецька, Настася (з Єло-Малинських), кн.,
 дружина кн. Андрія Головні-Острожецького
 105, 280, 320
 Острожецький, Андрій, кн. – див. Головня-
 Острожецький, кн.
 Острозька, Анна-Алоїза – див. Ходкевичева,
 Анна-Алоїза
 Острозький, Костянтин Костянтинович кн. 415
 Острозький, Костянтин, кн. 12, 62, 64, 69, 80, 81,
 83, 91, 97, 101, 116, 120, 127, 128, 132, 146,
 156, 157, 158, 169, 179, 225, 226, 246, 263,
 271, 272, 278, 279, 286, 307, 324, 326, 337,
 368, 415, 425, 426, 428, 433, 436, 445, 446, 456
 Острозький, Олександр, кн. 127
 Острозький, Януш, кн. 62, 109, 132, 157, 446
 Острозькі 84, 157, 286, 326
 Охенковський, Доброгост 305
 Охлоповський, Іона Якимович 140
 Ошовська, Софія – див. Білостоцька, Софія
 Ошовський, Василь Михайлович 140
 Ошовський, Михайло 189
 Ошовський, Томко 312
 Ошовський, Яким 227
- Павлович, Василь 219, 229, 411, 412, 421, 425,
 428
 Павлович, Григорій 266
 Павлович, Дем'ян 67, 87, 325, 411, 412, 421, 425,
 428, 446
 Павлович, Миколай 299
 Павлович, Михайло 336, 337
 Павлович, Прокіп 266
 Павлович, Шимон 266
 Павлович, Ян 299, 300
 Павлович, Ярош 299
 Павловичева, Настася (з Семашків), дружина
 Василя Павловича 425
 Павловичі 267
 Павловичівна, Єва – див. Боговитинова-
 Шумбарська, Єва
Падох Я. 340
 Паєвський, Войтех 313
 Палуцький, Миколай 407
- Патрикіївна-Курозвонська, Настася Іванівна –
 див. Гулевичева, Настася 281
 Патрикій-Курозвонський Іван 121
 Пацановський, Балцер 447
 Пашинович, Томаш 174
Паядайте-Васіляускене А.-В. 344
Пелтонен М. (Peltonen M.) 207
 Перекальська, Овдотья Левківна 109
 Перекальський, Левко 108
 Перекладовський, Грицько 359
 Перекладовський, Михайло 141
 Петровський, Станіслав 115, 116, 323, 335
 Пещинський, Миколай 265, 268
 Пилитовський, Ян 280, 332, 349
 Підгаєцький, Даромент 232
 Підгороденська Марина Іванівна – див.
 Пузовська, Марина
 Підгороденський, Іван 217, 393
 Підгороденський, Кіндрат 393
 Підгороденський, Юрій 191
Піддубняк О. 57
 Подбипетя, Богдан 81
 Погорілий, Андрій Дмитрович 105
 Погорілий, Миколай 358
 Покошовський, Гнат 178
 Покошовський, Іван 93
 Політанський, Петро 265, 267
Поліщук, Володимир 12, 57
 Понятовська, Раїна 145
 Понятовський, Валентій 145, 172, 336
 Поплавський, Станіслав 119
Попов Г. 59
 Поповка-Гуляльницький – див. Гуляльницький
 Поповка
Поппе, Анджей 13
 Порванецький, Андрій Іванович 140
 Порванецький, Іван Михнович 140
 Порванецький, Клим Немирич 140
 Порванецький, Кузьма Немирич 404
 Порицький, Олександр, кн. 142, 147
 Порицька, Барбара, кн (див. Монтовова,
 Барбара – перший шл.; Семашкова,
 Барбара – другий шл.)
 Порицька, Марина (з Вагановських), кн.,
 дружина кн. Януша Порицького 341
 Порицькі, кн. 341
 Порчинський, Мартін 105
 Поряднич-Защитовський, Василь 130
 Поряднич-Защитовський, Война 128
 Поряднич-Защитовський, Олехно 126
 Посник-Івачковський, Григорій 406

- Потій, Криштоф 133
 Потоцький, Н 407
 Почобут-Одлянський, Ян-Владислав 198, 213, 214, 226
 Прецславські 218
 Прецславський, Людвик 218
 Прибика, Себастьян, 192
 Приборський, Мартин 386
 Привередовський, Михайло 427
 Пронський Н – див. Пронський, Олександр
 Пронський, Олександр, кн. 108, 115, 116, 123, 150, 156, 175.
 176, 194, 212, 248, 262, 280, 363, 385, 407, 428
 Проховський, Войтех 155
 Прусиновський, Адам 107, 167, 227, 257
 Пруцинський, Кіндрат 80, 81
Пугацевич, Івона 299, 308
 Пудловський, Валеріан 117, 165, 167, 168, 173, 357
 Пудловські 185
 Пузина, Юрій, кн. 331
 Пузовська, Марина Іванівна (з Підгороденських), дружина Семена Пузовського 151
 Пузовський, Аврам Богушевич 64, 146, 159
 Пузовський, Іван 64, 159, 160
 Пузовський, Михайло Тимошевич 146, 152, 395
 Пузовський, Павло Тимошевич 395
 Пузовський, Семен Богушевич 146, 152, 395
 Пузовський, Тиміш 395
 Пузовські 395
 Пушта, Станісла Богушевич в 71, 171, 226
 Путошинський, Іван 98, 383
 Путошинський, Олехно Тихнович 179, 383
 Путятянка, Ганна кн. – див. Масальська, Ганна
 Пшонка, Станіслав 209
- Равецький, Марцін 116
 Радзивил, Криштоф, кн. 158, 225, 226
 Радзивил, Миколай, кн. 211
 Радзивил, Станіслав, кн. 125
 Радиминський, Станіслав 226
 Радич, Іван 265
 Радовицький, Іван 145, 229
 Расцький, Станіслав 441
 Ракусський, Юрій 299, 300
 Ракусський, Ян 299, 300
Рафач, Юзеф (Rafacz J.) 77, 179
Рафф, Джуліус (Ruff J. R.) 38, 206
 Резанович, Гнівош 436
 Резанович, Семен 119, 120
 Рей, Миколай 79
- Рембеська, Федора Василівна (з Рогачовських), дружина Миколая Рембеського 255
 Рембеський, Миколай 254, 255
 Репковський, Вінцентій 368
 Речицький, Альбрехт 223, 224
 Риминський, Н 308
Річс, Девід (Riches D.) 33
 Рогозинська, Орина Болбасівна-Ростоцька, дружина Дмитра Рогозинського 399
 Рогозинська, Овдотя Данилівна – див. Дривинська, Овдотя
 Рогозинський, Андрій 184
 Рогозинський, Матвій 119, 245, 256, 257, 258, 262, 399
 Рогачовський Гутор, Михайло 254, 255
 Рогачовський Гутор, Петро 254
 Рогачовська, Федора Василівна – див. Рембеська, Федора
 Рогачовський, Юрій Федорович 411
 Рогоalina, Марина/Маруша Романівна Гулевичівна, дружина Яна Роголі 281, 285
 Роголя, Ян 281, 275, 285
 Рогуський, Андрій 396
 Романовський, Андрій 109, 325, 329, 386, 389, 407, 433, 446
 Романовський Н – див. Романовський, Андрій
 Росальський, Василь 336
 Росальський, Михайло 336
Роснер, Анна (Rosner A.) 374
 Рудецький, Федір 387, 399
 Рудецький, Н 387
 Ружинська, Василиса Василівна, кн. – див. Мокренська, Василиса
 Ружинська, Марина Василівна, кн. – див. Молинська, Марина
 Ружинська, Раїна Яцківна (з Мишковських), дружина кн. Івана Ружинського 261
 Ружинський, Кирик, кн. 42
 Рупша, Афанасій, 181
- Савицький, Єрмола 101
 Садовський, Н 411, 423, 427
 Сангушки, князі 83, 84
 Сангушківна, Олександра Романівна, кн. – див. Заславська, Олександра
 Сангушківни, князівни 83
 Сангушко-Кошерський, Н кн. – див. Сангушко-Кошерський, Григорій
 Сангушко (Сангушко-Кошерський), Григорій Львович кн. 116, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 242

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Сангушко-Кошерський, Лев Олександрович, кн. 105, 128, 130, 131
- Сангушко-Кошерський, Олександр Андрійович 131, 425
- Сангушко (Несухоїзький), Роман Федорович, кн. 62, 128, 306
- Сангушко (Несухоїзький), Федір-Роман Романович 215, 216, 436
- Сангушкова Григорова N – див. Сангушкова-Кошерська, Софія
- Сангушкова-Кошерська, Софія Головчинська, кн., дружина кн. Григорія Сангушка-Кошерського 232, 442
- Сапега, Казимир Ян 213
- Сапега, Лев 241
- Сапега, Миколай 310, 384
- Сапега N 226
- Сапожинський, Іван 102
- Сахнович, Григорій 254
- Сахнович, Даніель 254, 255
- Свижинський, Болеслав 218, 219
- Свинюська, Федора (з Чорторийських), кн., дружина Михайла Михайловича Свинюського 431
- Свинюський, Михайло Михайлович 431, 432, 451
- Свирцевський, Кшиштоф 447
- Свищовський, Остафій 304
- Свищовський, Тимофій 396
- Свищовський, Тихно 241
- Свошовський, Ян 257, 260
- Себастьян, слуга (невідомого походження) 105, 106
- Секлицький, Ян 122
- Секунський Ласко, Михайло 356
- Селецький, Богдан 140
- Селецький, Іван 121
- Семашки 194, 279, 281, 286, 412
- Семашківна, Богдана Василівна – див. Четвертинська, Богдана
- Семашківна, Ганна Петрівна – див. Загоровська, Ганна
- Семашківна, Настася Петрівна – див. Павловичева, Настася
- Семашківна, Раїна Олександрівна – див. Гулевичева, Раїна
- Семашко, Вавринець (Лаврин) 111
- Семашко, Василь Петрович 404, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426
- Семашко, Марціян Олександрович 126, 237, 239, 271, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 285, 286
- Семашко, Миколай Олександрович 142, 153, 194, 239, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 285, 286
- Семашко, Михайло 276
- Семашко, Олександр 68, 69, 78, 133, 158, 159, 194, 248, 258, 278, 271, 279, 280, 281, 286, 404, 422
- Семашко, Петро Петрович 420, 425
- Семашко (Семашко-Добрятинський), Ярош Петрович 394, 411, 412, 413, 418, 419, 420, 423, 424, 425, 427
- Семашкова, Барбара (з Порицьких), кн., друга дружина Олександра Семашка 278, 279
- Семашкова, Ганна (з Воловичів), перша дружина Олександра Семашка 278
- Семашкова, Софія Боговитинівна-Шумбарська, дружина Петра Михайловича Семашка 425
- Семашкова, Софія (з Тарновських), дружина Марціяна Семашка 279
- Сенюта, Григорій 397, 398
- Сенюта, Іван 77
- Сербин-Кобецький, Михайло 190, 192
- Сербин, Стефан 103, 104
- Сердятицький, Богуш Іванович 378
- Середика, Ян (Seredyka J.) 27*
- Сэбиан Д. 29*
- Сигизмунд Август 347
- Силич, Іван 265, 268
- Силкович, Миколай 113
- Сичевський, Мартин 147
- Сікорський Андрій 101
- Славогурський, Матис 158, 259, 264, 265, 427, 437, 438, 447
- Слуцькі-Чеконські (Чеконські, Чеконські-Даниловичі)
- Слуцька-Чеконська, Раїна Григорівна – див. Несвіцька, Раїна Григорівна
- Слуцька-Чеконська, Ганна Григорівна 280
- Слуцький-Чеконський, Григорій – див. Данилович, Григорій
- Слуцький-Чеконський, Данило 286
- Слуцький-Чеконський, Іван Григорович 280
- Слуцький-Чеконський, Остафій Григорович 280
- Слуцький-Чеконський, Політан Григорович 144, 174, 274, 273, 277, 280
- Слуцькі-Чеконські 280, 286
- Слятковський, Ян 260
- Смайл, Деніел (Smail D. L.) 32*
- Смиковська, Софія Гулевичівна, дружина Кіндрата Смиковського 281
- Смиковський, Кіндрат 222, 223, 273, 274, 275, 281, 285, 297

- Смоліковський, Миколай 209
 Собеський, Марко 277, 279
Собчук, Володимир 13, 190, 292, 302
Сокирко, Олексій 12
 Соколинська, Ганна Романівна (з Друцьких),
 кн., дружина кн. Павла Соколинського 321,
 415
 Соколовський, Петро 153
 Соколовський, Ян 447.
 Сокольська, Магдалена Якацька (з
 Яковицьких?), кн., дружина кн. Марка
 Сокольського 380, 387, 388, 405, 406
 Сокольський, Марко Солтанович кн. 103, 104,
 245, 322, 323, 411, 420
 Сокольський, Остафій кн. 420, 422, 427
 Солоневська, Маруша Бенедиктівна – див.
 Обчинська, Маруша
 Солоневський, Бенедикт 89, 90
 Солоневський, Остафій Бенедиктович 132, 280
 Солоневський, Петро Бенедиктович 273, 274,
 277, 280
 Солоневський, Стефан Бенедиктович 273, 274,
 277, 280, 281
 Солтан, Федір 77, 78, 112, 119, 147, 160, 169, 177,
 181, 189, 191, 216, 341
 Сопотко, Адам 293, 307
 Сосницька, Полонія – див. Марковська,
 Полонія
 Сосновський, Михайло 218
 Сосновський, Федір 218
Спіренбург, Пітер (Spierenburg P.) 33
 Ставський, Роман 176, 177
 Ставський, Бартош 122
 Ставський, Матей Бартошевич 122
 Стадницький, Адам 212
 Стадницький, Станіслав 185, 186
 Стажеховський, Войцех – див. Стариховський,
 Войтех
 Стакорський, Григорій 218
 Стакорський, Станіслав 256
 Стариховський, Войтех 101, 212, 395
 Старовольський, Шимон (Starowolski S.) 92,
 139, 210
Старченко Н. 57, 59, 62, 63, 64, 76, 84, 132, 133,
 139, 140, 159, 262, 320, 343, 348, 354, 355,
 360, 363, 370, 374, 382, 403, 421, 435, 438,
 442
 Шашевський, Захаріяш 255
 Шашковський, Миколай 265, 268
 Стемповський, Матей 131, 167, 222, 228, 292,
 304, 338
 Стефан Баторій 211, 212, 278, 413, 431
 Стогнев, Марко 264, 265
 Стома-Корницький, Богдан 227
Стоппард, Том 16, 17
 Страдомський, Мартин 450
 Страш, Андрій 117, 165
 Стрелецький, Андрій 89
 Стрив'язький, Яким 341
 Стриєвський, Войтех 217
Стріха, Максим 13
Стріха, Ярослава 13
 Судерманський Карл 212
 Суринова-Перевісска, Галшка (з Боровських)
 117, 131
 Суриновичі-Перевіські 131
Сухені-Грабовська, Анна (Sucheni-Grabowska
A.) 27
Сэбиан Д. 29

Тарантіно, Квентін 8
 Тарновський, Ян 273, 274, 279, 287
 Телятицький, Вавринець 396
 Телятицький, Василь 300
 Тенчинський, Ян 211
 Терлецький, Кирило 381
Тернес, Єжи 13
Тесленко, Ігор 12, 76, 83, 97, 127, 191, 195, 232,
 396, 446, 451
 Тиминський, Валентій 156, 326, 327
 Тишкевич, Антоній 111
 Тишкевич, Остафій 112
 Тишкевичівна, Магдалена Скуминівна – див.
 Кирдеева-Мильська, Магдалена
Толочко, Олексій 13
 Топоровські 80
 Тороканська, Марія (з Лешницьких), дружина
 Юхна Тороканського 64
 Тороканський, Юхно Федорович 64
 Трацевський, Миколай 216, 228
 Трацевський, Станіслав 303, 404
 Трачевський, Станіслав (див. Трацевський,
 Станіслав)
 Тrepка, Неканда (Тrepка W. N.) 102
 Турський, Миколай 209

Уайт С.Д. 24, 32, 89
Уайт Х. Х. 40
Уваров П. 7
 Угриновський, Януш 89, 90, 145, 221, 257, 313,
 377, 408, 432, 437, 438, 450, 303
 Угровецький, N 109

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Угровецький, Миколай 331
Ульхимовський, Миколай 301
Уменський, Якуб 77
Унецький, Станіслав 174
Усенко І. 29
- Фальчевська, Галшка Францишківна 240**
Фальчевська, Ганна, дружина Францишка Фальчевського 42, 342
Фальчевська, Катерина – див. Козечина, Катерина
Фальчевська, Францишкова – див. Фальчевська, Ганна
Федір, невідомого походження 110
Федір, невідомого походження 406
Феодосій (Лозовський) 181
Фірлей, Андрій 132, 228, 331
Франкенштайн, Ян 127
Фрич-Моджевський, Анджей (Frycz Modrzewski A.) 52, 89, 167, 210, 211, 236, 249, 263, 287, 295, 306
Фуко, Мішель 30, 31
- Хаймс, Пітер (Huys P. R.) 35, 37, 38*
Халецький, Андрій 179
Халецький, Францишек 240
Харленська, Ганна Богданівна (з Любецьких), кн., дружина Миколи Харленського 321
Харленський, Микола 321
Харленський, Ян 232, 248, 385, 436
Хвалелиєва, Н – див. Марковська, Ганна
Хибовський, Криштоф 264
Хлусович, Іван 119
Хмара, Андрій 356
Хмара, Степан 356
Хмарина, Ганна Костина Григорівна (з Макотерських), дружина Андрія Хмари 356
Хмарянка, Ганна Федорівна (з Миловських) – див. Воютинська Федорова, Ганна
Хмелевський, Мартин 265
Хмелевський, Станіслав 101, 342
Хмелевський, Ян 42
Хмелецький, Матис 268
Ходкевичева, Анна-Алоїза (з Острозьких), кн., дружина Яна-Кароля Ходкевича 111
Холмс, Олівер Вендел (Holmes O. W.) 315
Холоневська, Марина Андріївна (з Колпитовських), дружина Івана Холоневського 437
Холоневський, Василь 141
Холоневський, Іван 161, 178, 437
- Холоневський, Семен Іванович 404
Холоневські 382
Хоминський, Хома 107, 108
Хом'як, Петро 321
Хом'як, Тит 321
Хом'як, Федір 241
Хорковський, Матис 103, 104
Хорошко (Хорошко-Колмовищський), Богдан 281, 330
Хорошко (Хорошко-Княгининський), Кіндрат 273, 275, 281, 282, 432, 439, 443, 447
Хорошкова, Настася Григорівна Гулевичівна, дружина Кіндрата Хорошка 281
Хорошко, Петро 275, 436
Хотилевський, Матис 120, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 422, 425
Хребтович – див. Хребтович-Богуринський
Хребтович-Богуринський, Іван 396
Хребтович-Богуринський, Мелетій 76, 120, 241, 272, 313
Хребтович-Богуринський, Семен 110
Хрінівський, Андрій 177
Хрінницька, Ганна – див. Коїленська, Ганна
Хрінницька, Марина Андріївна (з Друцьких-Соколинських), кн., друга дружина Івана Хрінницького 256, 257, 258
Хрінницька, Маруша Миколаївна Боговитинівна-Шумбарська, дружина Михайла Хрінницького 266, 267, 269
Хрінницький, Богдан Іванович 257
Хрінницький, Василь 183, 273
Хрінницький, Іван 69, 114, 156, 186, 191, 248, 257, 260, 261, 262, 326, 386
Хрінницький, Марко 218
Хрінницький, Миколай 238, 257, 258, 260, 313
Хрінницький, Михайло Іванович 257, 267
Хрінницький, Олександр Іванович 257
Хрінницький, Петро Іванович 257, 258, 259, 260, 263
Хрінницький, Прокіп 156, 238, 240, 280, 326, 327
Хрінницькі, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 332
Хрусциєвський, Лукаш 218
- Печішевський (Чечішевський, Печешевський), Андріян 262, 263, 322**
Цивинський, Станіслав 167
Циминський, Ян 169, 217, 224, 230, 296, 309, 310, 321, 331
- Чаплич-Шпановський, Григорій 393**

- Чаплич-Шпановський, Іван 92, 119, 126, 257, 273, 88, 422
- Чаплич-Шпановський, Федір 81, 260
- Чапличева-Шпановська, Олена Єловичівна-Малинська, дружина Григорія Чаплича-Шпановського 393
- Чаплянка, Марія Василівна — див. Корецька, Марія
- Чарнецький, Лаврин 360
- Чеконські — див. Слущькі-Чеконські
- Черкасова, Ганна (з Яковицьких), дружина Сергія Черкаса 355
- Черкаський І. 148*
- Черневська, Катерина Якубівна (з Вегленських), дружина Павла Черневського 123
- Черневський, Лаврин 118
- Черневський, Павло 432
- Черневські 335, 432
- Черніковський, Петро 76
- Чернчицький, Семен 107, 108
- Чернчицький Злоба, Федір 221, 222, 230
- Чернчицька Злобина, Марина Романівна Гулевичівна, дружина Федора Злоби-Чернчицького 221
- Чернчицький Ласко, Іван 65, 183
- Чернчицький Ласко, Семен 65, 183, 310, 334
- Черутти С. 22, 339*
- Четвертинська, Марія Киселівна, кн., дружина кн. Івана Четвертинського 411, 416, 418, 423, 424
- Четвертинська, Богдана Василівна Семашківна, кн., дружина Януша Четвертинського 424
- Четвертинський, Федір Іванович кн. 411, 412, 418, 420, 427
- Четвертинський, Михайло Іванович, кн. 411, 412, 413, 418
- Четвертинський, Іван Федорович, кн. 411
- Четвертинський, Н, кн. 388
- Четвертинський, Матвій, кн. 424
- Четвертинський, Остафій Іванович, кн. 387, 411, 418
- Четвертинський, Петро Іванович, кн. 411, 412, 413, 418
- Четвертинський, Януш Матвійович, кн. 424
- Четвертинські, кн. 84, 280, 409, 412, 414, 415, 416, 418, 419, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428
- Чеховський, Каспер 222
- Чешевський, Лукаш 181
- Чолганський, Андрій 178
- Чорнолоський, Миколай 298
- Чорторійська, Федора, кн. — див. Свинюська, Федора (перший шл.); Гнівошева, Федора (другий шл.)
- Чорторійський Н, кн. 404
- Чорторійський, Михайло, кн. 42, 43, 106, 176, 378, 422, 423
- Чорторійський, Юрій, кн. 42, 43, 126, 131, 132, 273, 274, 279, 280, 282, 283
- Чорторійський, Януш, кн. 89
- Чорториський, Ян 447
- Чуват Хацко — див. Чуват-Туличовський, Хацко
- Чуват-Туличовський, Хацко 88, 178, 342
- Шаневський, Станіслав 217
- Шартъе, Роже. 20, 456*
- Шашкевич, Тихон 265
- Шимкович, Миколай 265, 268
- Шимкович-Скленський, Криштоф 175
- Шимкович-Скленський, Томаш 217, 224
- Шимкович-Скленський, Федір 121, 169, 182, 224, 230, 296, 309, 310, 321, 436
- Шимкович (Шимкович-Скленський, Федір) 182
- Шимчак, Ян (Szymczak J.) 208*
- Шипка, Богуш 423
- Шистовський, Юзеф 245, 262
- Шистовський, Ян 174, 262
- Шишка, Семен Іванович 147 216
- Шишчич (Шишка), Олехно Іванович 147
- Шишчич, Семен — див. Шишка, Семен Іванович
- Шкляр, Федір Шимон 246
- Шолуха-Яковицький, Василь — див. Яковицький Шолуха, Василь Семенович
- Шпаковський, Іван 381
- Шуйський, Василь 212
- Шумський, Криштоф 213
- Щука, Криптоф 80
- Яворський, Ян 109
- Ядвіга 208
- Якимович, Яронім 416, 417, 418, 419, 421, 425
- Яків І 206
- Яковенко, Наталя 12, 19, 25, 55, 57, 59, 61, 19, 25, 55, 57, 60, 70, 79, 137, 157, 183, 239, 303, 336, 344, 379, 443, 449, 453*
- Яковицька, Ганна — див. Черкасова, Ганна
- Яковицька, Марина (з Янчинських), дружина Гаврила Яковицького 91, 304, 311, 313, 325
- Яковицька, Марта (Марина?) 463

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Яковицька Н. – див. Яковицька, Марина
Яковицький Шолуха, Василь Семенович 186,
192, 304
Яковицький, Василь – див. Яковицький
Шолуха, Василь Семенович
Яковицький, Василь Якович 91
Яковицький, Гаврило 67, 425, 428
Яковицький, Давид 186, 192, 359, 437
Яковицький, Іван 437
Яковицький, Ян 177
Яловицька, Богдана Гнівошівна – див.
Словичева-Малинська, Богдана
Яловицькі (Словицькі)
Яловицький, Антоній 433, 437, 439, 445, 446,
451, 456
Яловицький, Геліяш 175
Яловицький, Дмитро 85, 91, 154, 330, 357, 446
Яловицький, Миколай 446
Яловицькі 446
Янас, *Еугеніуш* 13
Ян з Тенчина 208
Янек, слуга 114

Anton I. 374
Augustyniak U. 54, 101

Baczewski S. 79, 80
Balzer O. 60, 373
Baran K. 99
Bartlett R. 201 (див. *Бартлет, Роберт*)
Baruch M. 170
Bednaruk W. 60, 253
Beik W. 32
Borowski S. 353
Brown W. C. 23
Brzezicki S. 211, 440

Carroll S. 18, 38, 39
Chynczewska-Hennel T. 55
Czacki T. 209, 211

Davis N. Z. 74, 101
Dąbkowski P. 28, 241,
Dean T. 40
Dobrowolski K. 28, 241
Domino W. 373, 389
Dubas-Urwanowicz E. 53
Dubi G. 70
Dzieduszycki M. 212

Янишевський Мартин – див. Янішевський,
Мартін
Янішевський, Мартін 106
Янковський, Станіслав 80
Яновський, Станіслав 360
Янчинський, Іван 108
Яременко, Максим 12
Ярмолинська, Раїна Миколаївна
Боговитинівна-Шумбарська, дружина
Костянтина Ярмолинського 266, 267, 269,
270
Ярмолинський, Костянтин 267
Ярхультовський, Станіслав 232
Ярхультовський, Матеуш 232
Ярхультовський, Михайло 232
Ясениницький, Андрій 264, 265
Ясениницький, Левко 264, 265
Ясениницький, Ян 238, 264, 265, 333
Ясинский М. 59
Ясинський, Станіслав 86, 161
Яскольський, Андрій 120
Ястрембський, Прещлав 295 223, 230

A–Z

Fajst M. 373
Fletcher J. 32
Flis M. 464
Flori J. 91
Frycz Modrzewski A. 89, 137, 167, 210, 249, 250,
263, 287, 295, 306

Gaskill M. 244, 245
Gluckman M. 19, 39, 208
Golec D. 28, 299
Górecki P. 23
Górnicki Ł. 75, 76, 90, 107, 210, 320, 354
Graiewski 327
Greenshields M. 22, 29, 339
Grodziski S. 27

Haan W. 33
Halsall G. 8, 36, 39, 193
Herrup C. B. 39, 315
Hudson J. G. H. 37
Holmes O. W. 315
Hyams P. R. 29, 35, 37, 39

Jakowenko N. 55
Janczewski S. 205

- Kamienski A.* 424
Kamiecki A. 278
Kaminsky H. 30, 35
Kamler M. 28, 237, 308, 309
Kąkolewski I. 212
Kempa T. 226, 272, 278, 280, 286
Kieniewicz L. 54
Kiernan V. G. 204
Koczerska M. 66
Koranyj K. 208
Kozioł G. 18, 399, 408, 464
Kutrzeba S. 28, 166, 173, 208, 241, 249, 250, 373
Kurtyka 61
Kromer M. 209
- Lewandowska-Malec I.* 26
Litwin H. 55
Lizisowa M. T. 166
Lowe K. J. P. 40
Luhmann N. 454
Łosowski J. 57
Łoziński W. 26, 27, 170
- Makarewicz J.* 152, 166, 449
Mazur K. 53, 55, 271, 280, 344
McGrath K. 24, 31
Miller W. 19, 29, 35, 240
Minois G. 150
Mączak A. 34, 61, 112
Moniuszko A. 58, 249, 332, 353
Moor Ch. W. 138, 405
Mrukówna J. 88, 186
- Opaliński E.* 70
Orzelski, Świętosław 211
- Pawiński A.* 28, 170, 241, 398
Peltonen M. 32, 204, 206, 207, 225
Peristiany J. G. 17
Pitt-Rivers J. 17
- Piwowarczyk D.* 204
Pugacewicz I. 28, 299
Plaza S. 53
- Radoń S.* 448
Rafacz J. 28, 77, 166, 179, 250, 251, 373
Rej M. 79
Riches D. 33
Roche T. 35
Rosner A. 374
Rudniański J. 34
Ruff J. R. 29, 30, 38, 39, 206
- Semkowicz W.* 80
Seredyka J. 27
Smail D. L. 33
Smith J. M. N. 36
Sokoiewski W. 138, 279
Solikowski, Jan Dymitr 212
Spiereburg P. 32, 33
Starczenko N. 146
Starowolski S. 93, 139, 211
Sucheni-Grabowska A. 27
Sysyn F. E. 55, 351
Szczątka Z. 253
Szymczak J. 202, 204, 208, 209
Szyndler B. 212
- Trepka W. N.* 102
- Weber M.* 18
Weinstein D. 32, 204, 205
White S. D. 32
Winiarz A. 208
Wiślicz T. 87
Wolff J. 209
- Zaremska H.* 34
Zmora H. 30, 32, 38

Географічний покажчик*

Англія 99, 203, 206, 245

Белзьке воєводство 55

Берестечко, м. (Л) 397

Берестя, м. (Брц) 109

Бильче (Більче) с. (Л.) 305

Білашів, с. (Л.) 308

Білий Сток (Білосток), с. (Л.) 296

Блудів, с. (Л.) 248, 433, 434, 435, 437, 438, 447,
449, 454

Боків, с. (Л.) 387

Боровичі, с. (Л.) 427

Брацлавське воєводство 55, 59, 149, 344, 351

Брацлавщина 62, 279

Букойма, с. (Л.) 147

Буремль, м. (Л.) 258, 259

Буремль Старий, м. (Л.) 263

Бутятичі, с. (В.) 139

Валенсія, м. 202

Варшава, м. 222, 361, 383

Велике князівство Литовське 364

Велике князівство Литовське 27, 28, 54, 55, 56,
57, 111, 149, 176, 208, 211, 213, 225, 252, 342,
344, 346, 347, 348, 352, 361, 364, 414

Велике князівство Литовське (див. Велике
князівство Литовське)

ВКЛ (див. Велике князівство Литовське)

Велицьк, с. (Л.) 420

Вигуричі, с. (Л.) 131, 292, 332

Вишнівєць, м. (К.) 125

Войнин, с. (В.) 432

Волинське воєводство 19, 21, 41, 53, 54, 55, 56,
57, 59, 129, 144, 149, 165, 167, 173, 192, 262,
326, 341, 342, 345, 344, 346, 348, 349, 351,
352, 361, 362, 365, 367, 368, 428, 455

Володимир, м. 67, 109, 148, 169, 177, 313, 336,
388, 415, 425, 432, 433, 438

Володимирський повіт 21, 41, 56, 72, 324, 328

Вольничі, с. (Л.) 243

Ворище, с. (В.) 306

Горбівці, с. (К.) 302

Городенський повіт 414

Горохів, м. (Л.) 128, 161

Григоровичі, с. (Л.) 280, 304

Грушівна, с. (Л.) 274

Губків (Хупків), с. (Л.) 278

Десятинна, с. (Л.) 438

Дідовичі, с. (Л.) 272

Добрятин, с. (Л.) 420

Дубровиця, м. (Л.) 442

Дубно, м. (Л.) 101, 225

Заболотці, с. (Л.) 283

Забороль, с. (Л.) 274, 275, 276

Загорів, с. (В.) 424

Залісся (Залісці), с. (В.) 128, 129, 130, 131

Західна Волинь 7

Іква, р. 420

Іспанія 203

Італія 204, 205, 206, 229, 231

Київське воєводство 20, 55, 59, 89, 149, 344, 351

Київщина 20, 199

Княгинин, с. (Л.) 272, 281, 282, 439

Коблин, с. (Л.) 279

Ковель, м. (В.) 199

Козлів, с. (В.) 432, 433, 434, 435, 436, 438, 439,
445, 447, 449, 453, 454, 456

Колим'є (Колмів), с. (Л.) 102

Копиль, с. (Л.) 419

Корона Польська (Корона Польська), 25, 27, 54,
56, 77, 343, 348

* Для населених пунктів Волинського воєводства вказано також їхнє розташування по повітах: В. – Володимирський, К. – Кременецький, Л. – Луцький повіти. Брц – Брацлавське воєводство.

- Коршів, с. (К.) 263
 Костянтинів, м. (К.) 247
 Краків, м. 101, 153
 Краківське воєводство 367, 441
 Кременецький повіт 21, 41, 57, 328
 Кременець, м. 117, 324
 Кустичі, с. (В.) 388
- Лаврів, с. (Л.) 274, 276, 284, 285
 Літогоща, с. (Л.) 420
 Лопушна, с. (К.) 266
 Луківський повіт 434
 Луцький повіт 21, 41, 56, 57, 237, 270, 272, 325, 28, 367, 439
 Луцьк, м. 42, 149, 153, 156, 180, 216, 220, 222, 261, 264, 265, 273, 274, 275, 276, 282, 284, 287, 299, 303, 397, 404, 422, 425
 Львів, м. 126, 212
 Любича, р. 388
 Люблін, м. 59, 60, 111, 130, 350
 Люблінське воєводство 434
- Мазовецьке воєводство 144
 Маначин, м. (К.) 117
 Мельниця, м. (Л.) 142
 Мерва, с. (Л.) 363
 Микуличі, с. (В.) 116
 Милянєвичі, м. (В.) 132
 Млинів, с. (Л.) 279
- Навоз, с. (Л.) 412
 Наддніпрянина 19, 101
 Несвіч, с. (Л.) 146, 305
- Олексов, м. (Мазовецьке воєводство) 354
 Омеляна, с. (Л.) 274, 281, 282, 284, 285, 286
 Орани, с. (В.) 397
- Пахинка, с. (К.) 266
 Пашова, с. (Л.) 255, 256, 257, 258, 260
 Перевісса, с. (В.) 130, 131
 Перекладовичі, с. (Л.) 359
 Піддубці, с. (Л.) 109
 Підліси (Підлісці), с. (Л.) 229
 Пйотрков, м. 59
 Поділля 265
 Подільське воєводство 55
 Поридуби, с. (В.) 132
 Прицьк, м. (В.) 142, 248
 Прикарпаття 245
- Псков, м. 212, 278
 П'ятки, с. (Київське в-во) 218
- Радовичі, с. (В.) 368
 Рейн, р. 203
 Рига, м. 227
 Річ Посполита 19, 24, 25, 26, 27, 53, 54, 61, 71, 93, 101
 Рогачів, с. (Л.) 255
 Русовичі, с. (В.) 139
 Руське воєводство 26, 27, 28, 55, 80, 441
- Садів, с. 227 (Л.)
 Свинюхи, м. (В.) 431, 434, 435, 449
 Своз, с. (Л.) 272
 Серники, с. (Л.) 272
 Серадське воєводство 237
 Сільце (Сельце), с. (Л.) 229, 425
 Слубиці (ПК) с. 62
 Слуцьк, м. 286
 Сокіл, м. (Л.) 411, 413, 426
 Сопотовичі, с. (Л.) 272
 Стир, р. 145, 216
 Стрільче, с. (Л.) 247, 295
 Суск, с. (Л.) 405, 406
 Сушки, с. (В.) 407
- Твориничі, с. (В.) 67
 Торчин, м. (Л.) 66
 Тростянка, с. (В.) 272
 Туличів, с. (В.) 86
 Тупали, с. (В.) 131
 Турійськ, с. (В.) 83
- Угли, с. (Л.) 425
- Франція 203, 205, 206, 207, 221, 231
- Хмільв-Болоховичі (Хмелево-Болоховичі), с. (Л.) 297
 Холмська земля 77
 Холопечі, с. (В.) 178, 221
- Чаруків, с. (Л.) 339
 Чорторійськ, м. (Л.) 107
- Шклінь, с. (Л.) 309
 Шумбар, с. (Л.) 301
- Яровиця, с. (Л.) 264

Перелік ілюстрацій

На шмуцтитулах до розділів

1. Оголошення вироку. Фрагмент деревориту анонімного автора зі стародруку Ульриха Тенглера *Der neü Layenspiegel* (Аугсбург, 1512): *Wina i kara. Sprawiedliwość w grafice europejskiej XVI–XIX wieku.* – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2009. – S. 145. 2. Герб Волинського воєводства: *Bartosz Paprocki. Gniazdo Cnoty, zkađ herby Rycerstwa Polskiego swój początek mają.* – Kraków, 1578. – S. 1227. 3. Типи рукодаєних слуг-шляхтичів. З гобелену XVIII століття. Фабрика Радзивилів в Корелічах: *Władysław Łoziński. Życie polskie w dawnych wiekach.* – Kraków, 1958. 4, 5, 11. Дереворит зі стародруку: *Biernat z Lublina. Żywot Ezora Fryga, mędrca obuczajnego.* – Kraków, 1578. 6. Лицар і смерть. Маргінальний малюнок в актовій книзі (1670): *Павло Жолтовський. Художнє життя на Україні в XVI–XVII століттях.* – Київ, 1983. – С. 104. 7, 12. Пітер ван дер Хейден (бл. 1530–1572). Мідьорит «Гнів» (1558) із серії «Сім смертних гріхів» за Пітером Брейгелем-старшим (фрагмент): *Siedem grzechów głównych. Ryciny z Gabinetu Rycin PAU v Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.* – Warszawa, 2006. – С. 210. 8. Зем'яни у традиційному вбранні. Малюнок Юліуша Косака за дереворитами книжки Миколая Рея *Zwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawam jako we zwierciadle przypatrzeć. Dzieje polski ilustrowane: Sokołowski A. Dzieje polski ilustrowane.* – Warszawa, 1900. – Том III: Епока Jagiełońska. – S. 328. 9. Сидіння в колоді. Фрагмент деревориту анонімного автора зі стародруку Ульриха Тенглера *Der neü Layenspiegel* (Аугсбург, 1512): *Wina i kara...* – S. 209. 10. Засуджених ведуть до вежі. Дереворит анонімного автора з книжки Ульриха Тенглера *Der neü Layenspiegel* (Аугсбург, 1512): *Wina i kara...* – S. 211.

У тексті

Алегорії з книги *Iconologia di Cesare Ripa Perugino cavalier di SS Maritimo et Lazario. Divisa in tre libri* (Venetia, 1645) (за виданням *Ripa C. Iconologia / Przel. Ireneusz Kania.* – Kraków: Universitas, 2008: «Рада» (151 / 12)*, «Конфлікт» (88 / 18), «Добра слава» (186 / 23), «Холерик, завжди готовий до битви» (187 / 38), «Сплкування з іншими» (461 / 69), «Вдячна пам'ять про отриману добродійність» (309 / 75), «Поштивість» (149 / 79), «Наклеп» (142 / 81), «Рівність» (367 / 92), «Підтвердження приязні» (143 / 104), «Вірність» (201 / 107), «Милосердя» (288 / 109), «Підданство» (317 / 114), «Розмежування добра і зла» (153 / 133), «Переляк» (351 / 166), «Слава імені» (393 / 221), «Гнів» (38 / 242, 480), «Відсіч» (306 / 244), «Шаленство (нешляхетна поведінка)» (376 / 249), «Шал» (176 / 261), «Смертельна ворожість» (185 / 265, 499), «Трагедія» (397 / 283) «Суперництво» (368 / 331), «Оборона перед небезпекою» (119 / 344), «Гріх» (254 / 355), «Сумління» (175 / 356), «Покарання» (325 / 361), «Поправа добрих звичаїв, зіпсутих зловживаннями» (329 / 369), «Розейм» (359 / 374), «Сила, скута справедливістю» (164 / 380), «Панування над самим собою» (128 / 393), «Згода» (213 / 399), «Покута» (328 / 423), «Тривога» (399 / 435), «Бич Божий» (12 / 437), «Покарання» (85 / 449).

Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI–XVII століттях. – Київ, 1983: Хорунжий. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1671 року (96 / 54). Шарж на Сигізмунда III. Маргінальний

* Сторінка, на якій ця ілюстрація у джерелі / сторінка у цій книзі.

малюнок (101 / 55). Возний. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1671 року (96 / 88). Змія. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1670 року (94 / 111). Лев і миша. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1717 року (94 / 116). Дракон. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1603 року (101 / 118). Балабанівська кам'яниця. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1717 року (102 / 142). Кабан. Маргінальний малюнок в актовій книзі (94 / 145). В'язниця. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1717 року (102 / 153). Зустріч. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1714 року (100 / 173). Подача возним акту. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1717 року (96 / 176–177). Кінь. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1739 року (96 / 184). Ряжений з вовчою маскою на голові. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1603 року (101 / 194). Комічна постать чоловіка з дулею. Маргінальний малюнок в актовій книзі кінця XVI ст. (93 / 200). Шарж, можливо на канцеляриста, на маргінесах актової книги 1648 року (102 / 234). Сатиричне зображення Юдіфи та Олоферна на маргінесах актової книги 1712 року (102 / 239). Гармата. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1698 року (102 / 302). Птах. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1748 року (96 / 307). Орендар. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1748 року (98 / 312). Г. Пасецький вносить скаргу про поранення. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1671 року (96 / 319). Хорунжий. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1671 року (96 / 352). Свирид Багрій (імовірно канцелярист). Маргінальний малюнок в актовій книзі 1670 року (102 / 104). Вовк, що видирає літеру з тексту. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1670 року (94 / 440). Каламар. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1714 року (104 / 461). Химерна тварина. Маргінальний малюнок в актовій книзі 1594 року (94 / 462).

Biernat z Lublina. Żywot Ezora Fryga, mędrca obyczajnego. – Kraków, 1578. Дереворити: «Забава» (141), «Покарання “колодками”» (156), «Застілля» (414).

Freydal. Des Kaisers Maximilian I. Turniere und Mummereien. Двобій на списах (арк. 23) (http://idb.uni-tuebingen.de/diglitData/image/Da204_fol_Tafeln/1/Da204_fol_Tafeln_072.jpg) (203). Кінний двобій на списах (арк. 138) http://idb.uni-tuebingen.de/diglitData/image/Da204_fol_Tafeln/1/Da204_fol_Tafeln_139.jpg (231)

Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1968: Шляхтичі в жупанах з високими комірами і шапках з хутряними опушками (XVI ст.) (408 / 20). Вершники в накинутах на жупани деліях (початок XVII ст.) (414 / 27). Шляхтичі у вбранні з елементами угорської моди XVI – першої третини XVII ст. (392 / 72–73, 504). Шляхтич в прошитій шубі з всіячими рукавами, вдягнутий на жупан (поч. XVI ст.; свідчення східних впливів) (391 / 119). Шляхтич в прошитій шубі з всіячими рукавами, вдягнутий на жупан (поч. XVI ст.; свідчення східних впливів): (391 / 126). Шляхтич у гермаку з петлицями, підшитому хутром (кінець XVI ст.) (404 / 128). Піхотинець в делії з петлицями і короткими рукавами (415 / 139). Вершники в кафтанах з широкими петлицями (XVI ст., турецькі впливи) (393 / 149). Піхотинець в делії з короткими рукавами і жупані з високим коміром (415 / 159). Піхотинець в кафтані з рукавами, заправленими за пояс (393 / 161). Шляхтянка в традиційному хутряному уборі – ковпаку (434 / 183). Шляхтянка в шубі із золотоголовом по хутру, в чепці з перловою брамкою і намітці (426 / 187). Типове чоловіче вбрання другої половини XVI – початку XVII ст.: делія з короткими рукавами без коміра, на споді короткий жупан-долман з високим коміром і вузькі штани, заправлені у взуття (418 / 218). Краківський староста Габріель Тарновський у традиційному вбранні другої половини XVI – початку XVII ст.: делія з короткими рукавами без коміра, на споді жупан з вузькими рукавами і високим коміром, вузькі штани, заправлені у невисокі боти (418 / 225). Вершники у верхньому одязі без рукавів, у низьких шапках з відігнутими берегами, з перами чапель чи страусів (414 / 305). Шляхтянка у вбранні середини XVI ст. (430 / 443). Шляхтич у шапці, подібній до улюбленої шапки Стефана Баторія (418 / 447). Шляхтич у шубі з великим хутряним коміром, зав'язувалася попереду шовковими шнурами (мода першої половини XVI ст.) (394 / 457).

Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1958: Шляхетська садиба (двір Опалінських, ескіз) (73 / 292–293, 509). Шляхетська садиба (79 / 295).

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Matuszewski R. Muszkiety, arkebuzy, karabiny... – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2000: Бойовий віз із залогою. Гравюра з 1460–1470-х років (16 / 270).

Paprocki B. Gniazdo Cnoty, z kąd herby Rycerstwa Polskiego swój początek mają. – Kraków, 1578: Герб князів Курцевичів Курч (1228 / 255). Герб Семашків Лебідь (1126 / 276).

S. Sarnicki. Statuta y metrika przywileiow koronnych. – Kraków, 1594: Війна. Гравюра зі стародруку Станіслава Сарніцького (423 / 32). Воєвода (231 / 58). Староста (481 / 59). Підкоморій (457 / 60). Дерево родинних зв'язків по чоловічій лінії (598 / 63). Земський суд (553 / 326). Комісарський суд (837 / 384).

Siedem grzechów głównych. Ryciny z Gabinetu Rycin PAU v Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Warszawa, 2006: Пітер ван дер Хейден. Мідьорит «Гнів» (1558) із серії «Сім смертних гріхів» за Пітером Брейгелем-старшим (фрагмент) (210 / 269).

Ślękowa L. Muza domowa. Okolicznościowa poezja rodzinna czasów renesansu i baroku. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991: Дерево родинних зв'язків по жіночій лінії (37 / 67).

Sokołowski A. Dzieje polski ilustrowane. – Warszawa, 1900. – Том III: Епока Jagiellońska: 3 рукопису Пруської хроніки 1552 р. (305 / 209).

Stanisław Grzybowski. Król i kanclerz. – Kraków: Drukarnia Wydawnictwa im. W. L. Anczycza w Krakowie, 1988: Жорстокість на війні. Дереворит з нюрнберзької газети 1561 року (52 / 453).

Wina i kara. Sprawiedliwość w grafice europejskiej XVI–XIX wieku. – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2009: Сцени суду. Фрагменти деревориту анонімного автора зі стародруку Ульриха Тенглера Der neü Layenspiegel (Аугсбург, 1512) (137 / 30, 45, 120; 143 / 340; 141 / 388). Справжня вартість процесів. Фрагмент гравюри Корнелія Галла (1676–1650) (71 / 368).

Summary

Quotidian life, as seen by readers of court records, is filled with violence: verbal and physical assault, destruction of property, beatings, and occasional murders are the typical subjects of complaints in court registers. However, another prominent feature of these records is the abundance of gestures, poses, and rhetorical flourishes that accompany all the described acts of violence. Nevertheless, disentangling real violence from mere narratives constructed in other eras based on models intelligible from within that culture is no mean feat, as evidenced by the historiographical tradition, robust to this day, which claims that the gentry's milieu in the Polish-Lithuanian Commonwealth was conflict-ridden, anarchic, and devoid of such control mechanisms as a justice system, government, or ethical mores.

This book explores the culture of hostility among the gentry of the Volhynian voivodeship from the 1560s to the 1620s: the rituals and scenarios of conflicts, social mores, and their breaches. In polemicizing with the widespread view that the gentry abused its power, I have tried to provide a new perspective on this issue and discover the laws of coexistence that limited outbreaks of aggression and provided order to the anarchy behind the sparse lines of "criminal" sources. In my analysis, based on numerous court cases, I repeatedly draw attention to their peculiarities and the methodological challenges that they pose.

The present monograph contains 12 chapters. Chapter 1 consists mostly of methodological notes, definitions of key concepts, descriptions of the main issues under discussion, and a description of their status in historiography. The specific features of court records and the challenges faced by scholars who work with them are brought to light as well. Chapter 2 is also partly technical, since it describes the collective protagonist of the book: the gentry of the Volhynian voivodeship. Particular attention is paid to (a) the factors that allow one to perceive the gentry as a corporation; (b) the general characteristics of the justice system; (c) an overview of the basic relations crucial to the understanding of conflicts and their mediation (familial, neighborly, patron-client), (d) the cultural values of the gentry (the public nature of all spheres of life, the principle of gift exchange as the basis of various modes of communication, and the notion of honor as the regulator of gentry behavior). I also describe certain ethical stances characteristic of "honorable" gentrymen. Chapter 3 continues the discussion of patron-client relations as the basis of social order (based on the ties between gentrymen and their servants): these relations strongly influenced the way conflicts unfolded. Court staff was

formed largely based on patronage links; servants were at the core of conflicting factions: they carried out acts of violence and became victims of violence as symbolic substitutes of the main agents; they served as bargaining chips during peace agreements, and so forth.

Chapter 4 describes the zones of conflict: spaces that, owing to the expectation that all conflicts should be made public, often became “theatrical stages” for the performance of conflicts (gentry estates, churches, court premises, castles, market squares, etc.), as well as the perception of such spaces within the gentry’s milieu. At the same time, these socially crucial spaces drew the particular attention of legislators and were protected by law; therefore, I detail the penalties for disturbing the peace in those places, as prescribed by the Statute. At the end of the chapter I describe so-called symbolic violence: demonstrations of hostility in conflict spaces, which served as substitutes for real violence. Psychological violence was not only a way to pressure an opponent into submitting but also a valve for channeling violence, which mitigated conflicts, fostered further by the demand that hostility be expressed publicly. The exploration of symbolic violence continues in Chapter 5, dedicated to *odpovied*, a compulsory declaration of vengeance before the outbreak of violence. I describe its importance and the functions that it served, as well as its various modes of realization. Chapter 6 is tightly linked to the previous chapter, since it explores gentry duels and the features of their functions in Volhynia, where they were often perceived as a permutation of *odpovied*.

Chapters 7 and 8 are dedicated to real violence: the most widespread gentry crimes, murders, raids, and pillaging. However, I concentrate not on real events but, rather, on conditions under which symbolic violence turned into violent outbreaks with grave consequences, the ways that the gentry interpreted them, and how these events were described in court records.

Chapter 9 features an analysis of the functioning of the justice system, which takes into account the gentry mode of life. Courts were deeply tied to the concept of vengeance; they were incorporated into a broader system of enforcing justice and often served as a means for pressuring opponents into suspending hostilities. Chapter 10 logically concludes the discussion of the development of conflicts: it details the mechanism that maintained a relative equilibrium within the well-armed gentry community. I am referring to the collective pressuring of conflicting factions into a peaceful resolution through voluntary settlement. I concentrate on the circumstances under which the opponents called on their friends as mediators, the criteria governing their selection, where and how the court proceedings took place, which forms they took, how these proceedings developed, what kinds of decrees could be issued, as well as elaborate strategies employed by the appeased parties.

Chapters 11 and 12 summarize the preceding chapters with the aid of a detailed analysis of two murder cases: I analyzed court proceedings, modes of recording events, the strategies, motivations and presumed intentions of the participants, and

possible punishments and ways of mitigating grave circumstances. The first case that I analyzed involved a crime that was committed within a circle of acquaintances, while the second case was aggravated by the fact that large sections of the Volhynian gentry, including Prince Kostiantyn Ostrozkyj and other nobles, were pulled into the conflict.

The concluding chapter is an attempt to untangle the discrepancy between the mode of behavior that the gentry considered to be model and the quotidian practices of upholding honor that we see in court records.

Obviously, court records are formulaic narratives rather than depictions of reality. They are even more formulaic, it seems, than critically-minded historians could ever suspect, as is amply demonstrated by complaints and counter-complaints of warring parties, which usually describe the same events in radically different ways. The descriptions that historians tend to interpret as depictions of reality are usually just scribes' formulae and rhetorical tricks of lawyers. They offer ample material for analyzing the values of the society and communicative models that guided day-to-day interactions within close and more removed social circles, yet seldom offer straightforward answers to such questions as "What happened?," "What were the starting points of the agents?," "What caused the confrontation?," etc. Therefore, the concomitant issue of "Whose fault was it?," which would launch a discussion of the gentry's abuses of power and absolute disregard for laws, seems invalid. The fragmentary nature of court records is not accidental, since the information that actually appeared on those pages often served very specific functions: warning off adversaries or informing the community at large of what had transpired. The crucial stages of the conflict, never mind the motivations of the protagonists, often went unrecorded. These texts often draw attention to conflicts between the ideal behavioral models with which the gentry identified and to which gentrymen appealed whenever conflicts arose, and the day-to-day communicative practices to which they resorted when upholding their honor in the eyes of their community.

However, it was indeed a rather conflict-laden society. Members of the gentry reached for their swords at the least hint of offense, since honor, which had to be upheld and restored, was valued over life itself. Therefore, what our contemporaries interpret as unmotivated violence, gentrymen interpreted as matters of honor. The gentry milieu was the arbiter in such standoffs, which often featured all possible resources, including servants, vassals, and other assets. The gentry's milieu was the implicit audience of performances in public spaces; it was appealed to when its individual representatives felt that their honor was imperiled; it was actively drawn into conflicts; and, last but not least, it appeased conflicting factions and dealt with each of them according to their "justice."

Under the circumstances, one has to analyze the functioning of the justice system not based on its formal "effectiveness" but on its special functions in a society governed by its own laws. Courts marked defendants as persons whose honor was

under threat: their misdemeanors incurred public punishment and condemnation, undermining their standing within society and provoking further vengeance. However, the gentry's milieu was interested primarily in reconciling its members and restoring broken relations. Even murder was recompensed through a sequence of ritualistic acts of submission and pleas for forgiveness, to which the defendant resorted, purportedly voluntarily, while in reality under pressure from his acquaintances. Therefore, courts and various stages of the justice process nudged litigants and defendants toward mutual concessions, preparing grounds for reconciliation.

In reality, the gentry society was the only functioning organ of constraint, since the *starosta* (an administrative official who formally controlled the executive branch), relied, in cases where he had to wield it, on *pospolyte rushennia*: the mobilization of gentry armed forces. However, gentrymen who were subject to mobilization were themselves members of the community, incorporated into a thick web of solidarity ties, where the only acceptable outcome consisted of persuading the lawbreakers to submit voluntarily (to a certain extent) to court decrees or, more often, to an amicable agreement.

After all, the matter at stake was not situational law enforcement but, rather, the possibility of further coexistence. Hence, ostensibly recalcitrant members of society usually came to court, observed regulations, made peace with their offenders, and somehow issued compensation for losses. Accusations of criminal offences were no small matter to them. This was true not only for average gentrymen but also for the regional elites, princes and magnates. They were endowed with incredible resources and could well have ignored the courts, resorting to blatant power for their own purposes. The worst that could have happened to them for ignoring court decrees was proscription, which was of little consequence to influential figures. However, it could have prevented them from participating in a number of public functions (participation in dietines, , being elected as deputies to the Tribunal or ambassadors to Diets, performing administrative duties, etc.) Last not least, in communities based on patron-client relations, where morality was largely steeped in the notion of honor, government was upheld, to a significant extent, by trust, respect, loyalty, duty, and charity, that is, by the symbolic credit lent by the community and repaid dutifully. Government is realized through representation that is effective only insofar as the community trusts it. Hence, persons endowed with power actively exploited rhetoric aimed at proving their respect for law, justice, and gentry values, and in many cases they had to adhere to them.

Therefore, in wars aimed at upholding honor, demonstrations of violence (odpovied as ritualized declarations of vengeance, challenges to duels, occasional pillaging of estates, and plundering of private property, attacks on servants and underlings) could prove more important than real acts of violence. These seemingly unlawful actions were legitimized in customary law and tolerated as deviations from the lawful norm, hence becoming part of the norm for those communities.

In point of fact, conflicts were performances acted out by participants who were familiar with the catalog of actions deemed acceptable for gentrymen and knights. These scenarios of violence would eventually become legitimized in laws as well, as happened with declarations of vengeance. In the gentry's milieu, where each member of the community was known to everybody else, and the control of the community was quite effective, conflicts were not usually aimed at destroying the opponent or drastically changing the status quo: rather, they served as "protective valves" that released tension and aggression which could have otherwise led to grave consequences for the whole community. Early modern gentry communities were defined by "orderly anarchy," a salient description of most countries with weak central powers: these communities were anarchic because conflicts often gave way to armed standoffs, and they were orderly because conflicts were governed by clear-cut rules that were acknowledged by everyone involved.

Obviously, if we take the internal regulators of the gentry communities into account, the image we perceive from court records changes drastically. The idealized mores of good aristocrats, often referred to throughout the justice system, at the very least provided guidance for the community. After all, no "well-ordered community" endowed with enforcement mechanisms ever managed to persuade all its members to adhere to the established model of an ideal citizen (never mind the fact that most communities have more than one such model).

Therefore, it seems that the commonly accepted historiographical adage that the early modern gentry community of the Polish-Lithuanian Commonwealth displayed uncontrolled violence is indicative of the perspective of a citizen of a centralized country that has already learned to "discipline and punish." However, what we are dealing with here is a self-governing community that performed all these functions, substituting punishment with mild enforcement aimed at persuading the perpetrator to admit his guilt voluntarily and to provide reparations. Therefore, the idea that the central government should play a decisive role in controlling violence is somewhat dubious: the different model of governing that developed in the Polish-Lithuanian Commonwealth based on a weaker center and self-governing regional units demonstrates, based on the example of the Volhynian voivodeship, a rather flexible system of maintaining equilibrium between armed and aggressive members of the gentry.

Наукове видання

Старченко Наталя Петрівна

Честь, кров і риторика

Конфлікт у шляхетському середовищі Волині

Друга половина XVI – XVII століття

Літературний редактор *Вікторія Поліненко*

Технічний дизайнер *Катерина Корчагіна*

Обкладинка *Ольги Терещенко*

Асистентка редактора *Анастасія Денисенко*

Відповідальний редактор *Микола Климчук*

На обкладинці ілюстрація за мотивами малюнка з книги Paulus Hector Mair.
De arte athletica. Pars II, pagina 356 (Аугсбург, після 1542 року, Баварська бібліотека в Мюнхені)

Підписано до друку 01.04.2014.

Формат 70 × 100 ¹/₁₆, гарнітура Margon 380.

Папір офс. Друк офс. Зам. № 14-084.

Видавництво «Laurus». ДК № 4240 від 23.12.2011

04114, Київ, вул. Дубровицька, 28

Телефон: 0 (44) 234-16-30

laurus.info@yahoo.com

www.laurus.me

Інші книжки видавництва – www.issuu.com/laurus_press

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»

ДК № 2715 від 07.12.2006.

02094, Київ, вул. Віскозна, 8. Телефон/факс: 0 (44) 503-00-45

Книжка Наталі Старченко – про соціум, у якому насильство і жорстокість становлять нормальну, зазедве не щоденну рису життя. Як суспільство дає собі раду з насиллям? Як приручає його? Чи може насильство бути частиною культури? Чи може існувати «культура насильства»?

Ці й подібні питання – важливі для українського суспільства сьогодні, як і в XVI столітті, – в центрі уваги історика. Теоретично інформована, чудово написана, багата на яскраві подробиці, життєві ситуації і колоритних персонажів книжка Наталі Старченко обіцяє стати одним із найважливіших досліджень останніх років.

Олексій Толочко

Зі сторінок цієї книжки до нас озиваються живими голосами люди з «планети Волинь» далекого XVI століття. Люди як люди – задираки і тюхті, облудники і правдолюбці, «високоуроджені» і ті, кому доля не подарувала «защної крові». Наталі Старченко кожен із них «свій», близький і впізнаваний. Тому такою правдивою постає під її дослідницьким мікроскопом анатомія їхніх публічних жестів, демонстрація шляхетської «честі» – цього безугавного театру «на люди». Тут сліпий гнів переплетено з ритуальними жєстами, гучні погрози – з бажанням залагодити конфлікт тихо-мирно, виклики на поєдинок і оголошення кровної помсти – з судовою тягатиною за витолочене в поєдинках жито. Для неісторика ця книжка – захопливий детектив, а для історика – взірець методології олюднення минулого, зроблений дуже якісно і з любов'ю до акторів вічного театру життя.

Наталія Яковенко

9 789662 449464 >
ISBN 978-966-2449-46-4

www.laurus.me